

Lymbus

MAGYARSÁGTUDOMÁNYI FORRÁSKÖZLEMÉNYEK

Lymbus

MAGYARSÁGTUDOMÁNYI FORRÁSKÖZLEMÉNYEK

Lymbus

MAGYARSÁGTUDOMÁNYI FORRÁSKÖZLEMÉNYEK

Főszerkesztő
Ujváry Gábor

Felelős szerkesztő
Lengyel Réka

Olvasószerkesztő
Nyerges Judit

A szerkesztőbizottság tagjai:

Boka László, Fazekas István, Gecsényi Lajos, Gömöri György, Jankovics József,
K. Lengyel Zsolt, Kollega Tarsoly István, Mikó Árpád, Mikó Zsuzsanna, Monok
István, Pálffy Géza, Petneki Áron, Szentmártoni Szabó Géza, Varga Katalin

A szerkesztőség címe:
1118 Budapest, Ménesi út 11-13.
E-mail: lereka@freemail.hu

A kötetet kiadja a Balassi Intézet, a Magyar Országos Levéltár,
a Nemzetközi Magyarástudományi Társaság
és az Országos Széchényi Könyvtár

HU ISSN 0865 0632

Kiadta a Magyar Országos Levéltár
Felelős kiadó: Mikó Zsuzsanna
Borítóterv: Csizmadia Kata

Tartalom

- 7 PRAJDA KATALIN
Egy firenzei követjárás útinaplója (1427)
- 17 KISS FARKAS GÁBOR
Janus Pannonius Guarino-panegyricusa az egyetemi oktatásban
- 53 CHIARA M. CARPENTIERI – ARMANDO NUZZO
Egy olasz szemtanú beszámolója Balassi Bálint haláláról
- 84 ZVARA EDINA
Papok, lelkészek kéziratos imái, levelei az Esterházy-könyvtárból
(Vörösmarti Mihály, Ceglédi Szabó Pál és Szenci Csene Péter írásai)
- 93 DOBOZY NÓRA
Egy 1616-os Traumbüchlein és annak forrása
- 120 KRUPPA TAMÁS
Zrínyi Miklós levélváltása Nicoló Sagredo velencei követtel 1648-ban.
Néhány gondolat az *Ajium* és a Mátyás-elmélekdedések megszületésének
háttéréhez
- 148 SZABÓ ANDRÁS PÉTER
Tobias Weiß poprádi evangélikus lelkész önéletírása
- 196 CSORBA DÁVID
Kaposi Juhász Sámuel eddig ismeretlen könyvlistái
- 208 BUJTÁS LÁSZLÓ ZSIGMOND
Instrukció Hollandiába induló peregrinus számára (1689 és 1702 között)
- 244 DEMETER ZSUZSA
Kovácsnai Sándor levele id. Ráday Gedeonhoz és a *Porából meg-éledett
Főnix*hez fűzött kommentárrészlet
- 259 KISS BÉLA
Julius Gabelhofer esztétikai előadásai a pesti egyetemen (1791)
- 318 RAB IRÉN
Budai Ézsaiás promóciós aktái a Göttingeni Egyetem Archívumában
- 331 DEÁK ÉSZTER
„Mit Sehnsucht erwarte ich den Katalog von Eurer Excellenz“
(Juraj Ribay levelei Széchényi Ferencnek)

- 355 FÜREDER BALÁZS
Német nyelvű étkezőtermi összeírás a 19. század elejéről
- 358 BIRÓ ANNAMÁRIA
Aranka György: Erdélynek régibb lakossai
- 370 RATZKY RITA
Katona József ügyészi irataiból
- 374 KOZMA KATALIN
Karl Anton von Gruber életrajza 1824-ből
- 380 CZIFRA MARIANN
Gyulay Karolina Kazinczy Ferenchez írt levele 1827-ből
- 384 SZIKLAVÁRI KÁROLY
Az Egressy család származástörténeti krónikája
- 394 FAZEKAS CSABA
Folyószabályozás és egyházpolitika
(Az 1840. évi IV. törvény által kiküldött országos választmány irataiból)
- 417 TŰSKÉS ANNA
Magyar műgyűjtők, művészettörténészek és műkereskedők levelei Wilhelm von Bodéhoz (Esterházy Miklós, Kulcsár Márton, Meller Simon, Nemes Marcell, Pálffy Móric, Pokorny László és Ráth György)
- 449 SZÓTS ZOLTÁN OSZKÁR
Az Országos Széchényi Könyvtár első világháborús hősi halottja:
dr. Hupka Ödön
- 458 ILLÉS LÁSZLÓ
A proletáriródalom átmentési kísérlete (Illés Béla korabeli helyzetértékelése)
- 479 GLAVANOVICS ANDREA
60 éve történt – R. M. A. Hankey brit követ az 1952. évről szóló
összefoglaló jelentése Magyarországról Sir Anthony Eden külügyminiszternek
- 492 Kutatási beszámoló
SZENTMÁRTONI SZABÓ GÉZA jelentése a Klebelsberg Kuno-ösztöndíj
keretében Nápolyban, 2010. június 22-től július 22-ig végzett kutatásáról

Egy firenzei követjárás útinaplója (1427)

E. Kovács Péternek a közelmúltban *Egy firenzei követjárás Magyarországon* címmel megjelent munkája egy már ismert és publikált, de a szakirodalom által részleteiben még nem tárgyalt diplomáciai látogatást vizsgál Zsigmond budai udvarában, s egyben ráirányítja a figyelmet a külföldi követségek iratainak fontosságára a középkori Magyar Királyság története szempontjából.¹ A Firenzei Köztársaság és a Magyar Királyság kapcsolatainak történetében a klasszikus értelemben vett követjárások, amelyek alkalmával a firenzei városvezetés kiválasztotta követeit, majd azokat meghatározott fizetéssel és mandátummal útnak indította, már I. (Nagy) Lajos uralkodásától kezdve folyamatosnak tekinthetők.

A legelső ilyen követségről a Zsigmond-korból, 1396-ból van utalás, amikor a városvezetés Andrea di messer Lorenzo Buondelmontit (a későbbi kalocsai érsek, Giovanni apját), valamint maestro Grazia Castellani ágoston rendi szerzetest küldte Zsigmond udvarába. További említések ismereteseek firenzei követségekre vonatkozóan 1424-ből, amikor Biagio di Jacopo Guasconi és társai töltötték be a tisztséget; 1426-ból, amely követjárást Rinaldo di Maso degli Albizzi és Nello di Giuliano Martini da Sangimignano hajtotta végre, s amelyet E. Kovács Péter is elemzett tanulmányában; valamint 1427-ből, amikor a Signoria újra követeket küldött Zsigmond udvarába, Piero di messer Luigi Guicciardini és Luca di messer Maso degli Albizzi személyében. Ezekon túlmenően még számos más, Luxemburgi Zsigmondhoz indított firenzei követség ismeretes, amelyek alkalmával a király a Magyar Királyság területén kívül fogadta a küldötteket. Szintén a két állam között folyó diplomáciai érintkezések közé sorolható Zsigmond és a Signoria levelezése, üzenetek küldése, amelyek továbbításával legtöbbször a Magyar Királyságban dolgozó firenzei kereskedőket bízták meg a levelezőpartnerek. Ezeket a közvetítéseket ugyanakkor nem tekinthetők a korábban felsoroltak szempontjából klasszikusnak vehető követjárásoknak.²

Eddigi ismereteink szerint az imént említett Zsigmond-kori firenzei követjárások közül csupán kettő, az 1426-os és az 1427-es követjárások leírásai maradtak fenn. Ezek az iratok nemcsak azért jelentősek, mert bepillantást engednek a budai királyi udvarba irányuló diplomáciai utak részleteibe, hanem azért is, mert a követek által bejárt út és az esetükben megfigyelhető utazási praktikák minden bizonnyal jellemzőek voltak a Magyar Királyságba utazó más firenzei polgárok utazási szokásaira is. Belőlük rekonstruálhatjuk utazásaik nyomvonalát, nehézségeit, és azt, hogy a firen-

1 E. KOVÁCS, 2010. A kézirattal kapcsolatos észrevételeiért hálával tartozom E. Kovács Péternek.

2 A firenzei követségekre vonatkozóan lásd: PRAJDA, 2011a, II. fejezet.

zeiek miként segítették egymást a hosszú utak alkalmával, szállást, ellátást, valamint kíséretet biztosítva ismerőseiknek. Az 1427-es követjárás szerzője, az 1426-ostól eltérően leírja a kereskedők által rendszeresen használt tengeri útvonalat is az Itáliai-félsziget és a Magyar Királyság között, ezzel egyedülállóvá téve a dokumentumot. A legutolsó, a Zsigmond-korból ismert Budára induló firenzei követjárásról eddig annyi volt ismeretes, hogy a firenzei Signoria 1427. július 22-án útnak indította két követét a Magyar Királyságba.³ A követválasztási szokások szerint a küldöttség kéttagú volt: egy elsőrangú politikus, Piero di messer Luigi Guicciardini (1370–1441) és egy klasszikus tanulmányokban jártas firenzei polgár, Luca di Maso degli Albizzi (1382–1458) alkotta. A követek feladata az volt, hogy Zsigmond segítségével békét teremtsenek Lombardiában és egyezsége jussanak a Velencei Köztársasággal. Lényegében tehát ugyanazzal a céllal indult útnak a követség 1427-ben, amellyel egy évvel korábban is. Ezt az egymást követő két firenzei követjárást egyértelműen az indokolta, hogy Ozorai Pipó és rokonai – politikai kérdésekben a legfontosabb közvetítők a Signoria és Zsigmond között – még 1426 decemberében elhaláloztak. Röviddel ezt követően, már az 1427. évben Zsigmond és a Magyar Királyságban élő firenzeiek között megromlott a viszony, olyannyira, hogy számos firenzei kereskedőt börtönzött be a király. A Signoria a követség által egyrészt meg kívánta erősíteni a szövetséget Firenze és Zsigmond között, másrészt pedig igyekezett biztonságos politikai légkört teremteni a Magyar Királyságban dolgozó firenzei kereskedők számára.⁴

A mandátum részletei ily módon igen, az utazás körülményei viszont nem voltak ismeretesek a kutatás számára. Egyedül az egyik követ, Piero Guicciardini kései rokona, Francesco di Piero di Jacopo Guicciardini (1483–1540) művében jelenik meg egy elszórt adat, amely szerint Luca degli Albizzi a követség alkalmával megbetegedett.⁵ Az utazás részleteibe – az 1426. évi követjáráshoz hasonlóan – az egyik követ által vezetett útinapló segítségével nyerhetünk bepillantást. Az irategyüttes létezésére már Michael E. Mallett is utalt Luca degli Albizzi 1429–1430. évi, a firenzei gályák kapitányaként megtett utazásáról szóló könyvében, ugyanakkor ennek tartalmát nem említette.⁶

A napló a Firenzei Állami Levéltár „Signori, Dieci di Balia, Otto di Pratica; Legazioni e Commissarie, Missive e Responsive V.” jelzete alatt található. Az egymásba fűzött lapokból álló regiszter számos iratát tartalmazza Luca di Maso degli Albizzinek, közöttük azokat a naplókat is, amelyet Michael E. Mallett publikált, és azt is, amely a magyar királyságbeli követjárásra vonatkozik.⁷

3 CANESTRINI, 1843, 206.

4 A Signoria követutasítását lásd: ASF, Signori, Legazioni e Commissarie 7. 76v– 82r.

5 GUICCIARDINI, 1867, 12. (Ricordi di famiglia)

6 MALLET, 1967, 196, 204.

7 A regiszter lapjain több, egymástól teljesen eltérő számozás található, a jelen tanulmányban az úti-számadáskönyv lapjain található nagybetűs számozást vettem alapul.

Folios 1r– 2v: üres

Folios 3r– 6r: „+ 1425 Ragione di lettere e altre cose...”

Folios 21r– 25v: „+ 1427 L’ambasciata al’omperadore dee’ dare...”

Folios 26r– 44v: üres

Folios 45r– 48r: útinapló „+ 1427 Ragione dell’andata d’Ungheria...”

Folios 48v– 63v: üres

Annak ellenére, hogy az útinapló csupán hét folió terjedelmű, tehát meglehetősen rövidnek tekinthető, belőle mégis az utazás számos izgalmas részletébe kapunk betekintést, ami lehetőséget kínál például arra, hogy összevegyük az egy évvel korábban Rinaldo degli Albizzi és Nello Martini által megtett úttal. Az irat tanúsága szerint Luca degli Albizzi útja korántsem volt annyira mentes a viszontagságoktól, mint fivéréé, Rinaldóé 1426-ban, de kétségtelenül szerencsésebb kimenetelű volt, mint Bene di Jacopo del Bene követjárása jó ötven évvel korábban.⁸

Az útinapló szerzője, Luca di Maso degli Albizzi firenzei polgár élete jól dokumentáltnak és feldolgozottknak tekinthető. Apja, Maso a firenzei politikai élet egyik legmeghatározóbb alakja volt a 14–15. század fordulóján. A két vetélkedő párt közül ő vezette az oligarchákat, amely egészen 1434-ig uralta a firenzei politikai életet. A párt vezetésében követte őt idősebb fia, Rinaldo, aki 1426-ban követként már járt a Magyar Királyságban. Luca – annak ellenére, hogy számos alkalommal töltötte be a követi tisztséget – nem volt aktív részese a politikai csatározásoknak. Őt a klasszikus tudományok és a hajózás jobban érdekelték, s így tagja lett annak a nagyon szűk humanista műveltségű körnek, amely Poggio Bracciolini körül formálódott. Valószínűleg innen eredhetett szenvedélye a naplózás iránt. 1427-ben, amikor követtársaival, a Magyar Királyságba indult, már tapasztalt utazónak számított, szárazföldön és tengeren egyaránt.⁹

A követségéről szóló útinaplóját az út során felmerült kiadások felsorolása előzi meg. Ennek közlésétől azért tekintettem el, mert jórészt olyan elnagyolt leírásokat tartalmaz, amelyek terjedelmükhöz képest kevés információval szolgálnak az út lebonyolításával összefüggésben. Az utazás szempontjából lényegesnek főként azok a bejegyzések tekinthetők, amelyek Luca néhány ismerősére és alkalmazottjára vonatkoznak, akik az út során segítettek. Így többször utal a firenzei Battista Ammanatira, aki valószínűleg Luca egyik alkalmazottja lehetett, hiszen számos alkalommal bevásárolt számára a követség ideje alatt.¹⁰ A vásárlásokat Luca nem részletezi, csupán néhány alkalommal említi ruhaneműket. Útjára Battista mellett elkísérte egy Ormanno nevezetű szolga (*famiglio*)¹¹ is, aki *tedesco* volt. Egy másik

8 PRAJDA, 2011b.

9 MALLETT, 1967, 195–199.

10 ASF, Signori, Dieci di Balìa, Otto di Pratica; Legazioni e Commissarie, Missive e Responsive V. 21r–v, 22v, 23r–v, 24r–v, 25r–v.

11 Uo. 22r. E. Kovács Pétertől eltérően nem ’familiáris’-ként, hanem ’szolga’-ként fordítottam magyarra a *famiglio* kifejezést.

idegen származású szolga is vele volt, akit *l'ungherettónak* nevez, minden bizonnyal azért, mert a Magyar Királyság alattvalója lehetett.¹² Valamint megemlíti még egy Giovanni nevezetű szolgát is.¹³ Két firenzei kereskedőről – Giuliano d'Américo Zafiról és Isau Martelliniről – is szó esik. Mindketten Velencében tevékenykedtek, s közülük Giuliano a Magyar Királyságban is rendelkezett üzleti érdekeltségekkel. A bejegyzésekből következően pénzmozgatás (letét, pénzváltás) ügyében kerültek Lucával kapcsolatba.¹⁴ Megemlíti még Luca a velencei hajóskapitányt, Stefanellót is, akivel útjukat Zengig megteszik.¹⁵ Rajtuk kívül még néhány olyan személyt is megnevez az iratban, akik fivérének, Rinaldónak naplójában is megjelennek. Közöttük találjuk Michele di Giovanni di ser Matteót, aki valószínűleg rokonságban állt az Albizzikkel, valamint *Biagio ungherót*, aki Antonio di Fronte Budán tevékenykedő firenzei kereskedő szolgája volt.¹⁶ Feljegyzéseiben említi még egy bizonyos Nofrit, Tommaso da Rimniót, Ruberto d'Arezzót, maestro Guidót, aki valószínűleg *dottore di medicina* lehetett, Nolo da Signát, valamint Checcho di Piero Gerinit, aki Luca egyik szolgája volt.¹⁷ Olvashatunk arról is, hogy San Piero a Sievében egy Checco del Cerna nevű polgár szállásolta el őket, Velencébe érve pedig az ott tartózkodó firenzei követ, Giuliano Davanzati házában szálltak meg.¹⁸ Luca Zengg kikötőjébe érve leírja továbbá találkozásukat két firenzeivel, Filippo di Giovanni del Benével és Tommaso di Piero Melanesivel, akik a kutatás szerint kereskedelmi érdekeltségekkel rendelkeztek mind a Velencei Köztársaságban, mind pedig a Magyar Királyságban.¹⁹ Említi még egy bizonyos Antoniót és egy másik firenzei kereskedőt, Tommaso di Jacopo Schiattesit, akik szintén a Magyar Királyságba tartottak a követséggel.²⁰

A számadást követően, számos üres lap beiktatásával kezdődik Luca naplója, 1427. július 22-én, kedden, amikor a Signoria már ismert követutasítása is elkezdett. A feljegyzés szerint ezen a napon indultak el a követek hárman (!) : Piero Guicciardini, Luca degli Albizzi és ser Jacopo Riccardini firenzei kancellár tizen-nyolc lóval a budai királyi udvarba.²¹ A San Piero a Sieve, Firenzuola, Loiano, Bologna, Corticella, Torre della Fossa, Francolino, Crespino, Loreo, Chioggia útvonalat követve, egy héttel indulásuk után, július 29-én, kedden érkeztek meg Velence városába.²² A Signoria menlevelének kézhezvétele után, négy nappal ké-

12 Uo., 22v.

13 Uo., 23r.

14 Uo., 24r–v.

15 Uo., 25v.

16 Uo., 24r. Rinaldo Michele fiának keresztapja volt. GUASTI, 1869, 579, 585, 593. *Biagio ungherót* Rinaldo degli Albizzi említi mint *famiglio di Antonio di Fronte*. Uo., 572.

17 ASF, Signori, Dieci di Balia, Otto di Pratica; Legazioni e Commissarie, Missive e Responsive V. 21r, 24r, 25r, 25v, 46v.

18 Uo., 45r. Giuliano Davanzati jogi doktort 1427-ben küldte a Signoria a Velencei Köztársaságba mint követet. ASF Signori, Legazioni e Commissarie 7. 80r bis.

19 ASF, Signori, Dieci di Balia, Otto di Pratica; Legazioni e Commissarie, Missive e Responsive 5. 46v.

20 Uo., 47v.

21 Jacopo di Guglielmo Ricciardinit említi Rinaldo is 1424-ben. GUASTI, 1869, 245.

22 Összevetve az 1426. és az 1427. évi követség állomásait, egyértelműen kijelenthető, hogy mind a

sőbb, augusztus 2-án folytatták útjukat.²³ A kedvezőtlen időjárás miatt a tenger sokszor hajózhatatlan volt, így csak augusztus 10-én érkeztek Zengg kikötőjébe. Útjuk során érintették Livenza, Daira[?],²⁴ Parenzo,²⁵ Fagiana,²⁶ Vegli,²⁷ Pola,²⁸ Medulino²⁹ és Ossero³⁰ kikötőit. Az egyik követ, Piero Guicciardini augusztus 18-án indult tovább Zenggből Budára, hátrahagyva Lucát és a kancellárt, akik az út során megbetegedtek. Luca csak szeptember 30-ra erősödött meg annyira, hogy hazainduljon Firenzébe. Az odaúthoz képest kisebb módosítással Ossero, Rovigno,³¹ Pirano,³² Bassilica, Caorle érintésével érték el Velence partjait. Az út hátulévő részét Firenzéig a Chioggia, Corbola, Francolino, Ferrara, Bologna, Loiano, Firenzuola, Vaglia útvonalon tették meg. Végül Luca október 23-án, csütörtökön, huszonnégy napi utazás és több mint három hónappal Firenzéből való elindulása után, betegen érkezett haza.

Luca balszerencséjének köszönhetően a követségről szóló napló jórészt betegnaplóvá alakult át, hiszen öt nappal Velécében való hajóraszállásuk után, augusztus 7-én már belázasodott. Beszámolója szerint a rendszeresen visszatérő láz nem szűnt meg egészen hazaérkezéséig. Kúrálására a korabeli gyakorlatnak megfelelően egyrészt ágynyugalmat, gyógyfüvet, valamint érvágást használtak.³³

Luca a hosszú betegeskedés ellenére túlélte az utazást. Sőt, ennél jóval hosszabb útra is vállalkozott két évvel később a firenzei gályák élén, amelyről szintén naplójában számolt be. Közben Piero Guicciardini szerencsésen elérte a Magyar Királyságot, s a firenzei kancellár, aki felgyógyultával útnak indult Budára, ott csatlakozott hozzá.³⁴ Guicciardini összesen 108 napot töltött követi megbízatásában, július 16-i megválasztásától kezdve egészen október 31-ig.³⁵ Követségüket minden bizonnyal kevés siker koronázta, hiszen Zsigmond király az év során bebörtönözött számos firenzei ke-

---

két követség alkalmával azonos útvonalat használtak Velence városáig a követek. Uo., 564–565.

23 Menlevélért az 1426-os követjárás alkalmával is a Signoriához fordultak. Uo., 570. Rinaldo és követársához hasonlóan Luca és társai is kaptak ajándékot a Signoriától: fűszereket, cukrot és gyertyát. Uo., 567.

24 Dajla

25 Poreč

26 Fažana

27 Veli Brijun?

28 Pula

29 Medulin

30 Osor

31 Rovinj

32 Piran

33 „Ragione dell'erba del maestro Guido che dice essere buona alla gamba si chiama Bardana in medicina, dice essere la ppolone cioè di quello grande che fa le foglie grandi e fa il suo gamba alto più che un braccio e fa di quelle le ppole ch'essi gittana tra fanciugli l'uno al'altro a capegli.” ASF, Signori, Dieci di Balìa, Otto di Pratica; Legazioni e Commissarie, Missive e Responsive V. 25r, 46v.

34 Uo., 28v.

35 Egy 1428. augusztus 21-án kelt bejegyzés szerint Piero Guicciardini napi 5, összesen pedig 432 firenzei aranyforintot kapott a követségben való részvételéért. ASF, Signori, Dieci di Balìa, Otto di Pratica, Legazioni e Commissarie, Missive e Responsive VIII. 87v.

reskedőt, jórészt Ozorai Pipó régi officiálisait. Ezekről a problémákról részletesen értesülhetünk Piero Guicciardini levelezéséből, amelyet az 1860-as években még Simonyi Ernő másolt le a Firenzei Állami Levéltárban.³⁶

Forrás

Luca di Maso degli Albizzi útinaplója (1427. július 22. – október 23.)

45r

+1427

Ragione dell'andata d'Ungheria al nome di Dio et di buona ventura cominciato questo 22 di luglio in Martedì.

Martedì adì 22 di luglio partimo di Firenze per essere in Ungheria allo imperadore Piero di messer Luigi Guicciardini e io e ser Jacopo Ricardini nostro cancelliere noi con cavagli 16 et edegli con ii. Albergamo la sera a San Piero a Sieve con Checcho del Cerna giugnemo a nocte partimo di Firenze cioè iii o circha.

Mercholedì adì 23 desinamo³⁷ a Firenzuola e lla sera albergamo a Logliano.

Giovedì adì 24 venimo a desinare a Bologna. E stemovi la sera.

Venerdì adì 25 desinamo a Corticella e a qui montamo in barche tardi di; e nocte venimo alla casa salvaticha albergo.

Sabato adì 26 venimo alla Torre della Fossa. Et di quindi a Ferara a desinare. La sera in carette venimo a Francolino albergo. Il marchese non era informato.

Domenicha adì 27 stemo a desinare in detto luogo diemo a mangiare; montamo in barcha e venimo albergo a Crespino in su Po.

Lunedì adì 28 ci partimo da Crespino e per vento contradìo³⁸ davamo grande fatica, e contempo uscimo di Po; venimo a desinare a Loreo. E da Loreo albergo alle Bele.

Martedì adì 29 ci partimo dalle Bele e venimo a desinare a Chioggia. E la sera all'ore circha ore ii venimo a Venegia, e alloggiamo in casa messer G. Davanzati ambasciatore fiorentino.

Mercholedì adì 30 parliamo alla Signoria. Diemo a mangiare; sponemo la cagione della nostra venuta, e a lloro lasciamo

45v

la nostra qomessione a ciò la potessino bene disaminare o reggere e ingegnere a quelle parti spetialmente che apartenevano loro. Vidoci volentieri e gratiamente ricevettono. Et persono tenpo allo spaccio insino a Venerdì futuro. Et così ci stemo Mercholedì e Giovedì, adì 31 a Vinegia.

Venerdì adì 1 d'agosto andamo alla messa dell dogie; dietro a messa ci fè ragione

³⁶ MTA Kézirattára, Mb 4994.

³⁷ ebédeltünk

³⁸ ellenszél

e agiunse alchune cosette alla parte che tocchava a lloro. Et rimanemo d'avere inscripti; diemo a mangiare, essi giunti. E s'ivi dissono come a il loro ambasciadore verrebbe bene informato diemo a noi, che solo s'aspettava il salvacondotto dallo imperadore.

Presentoci la Signoria adì 31 di luglio pani x di zucchero, 20 sacchetti di spetie dolci e forti, 12 doppiaci, 6 mazzi di candele, iiii alberelli di zucchata in conserva. Delle dette cose donamo a messer G. i alberello, ii pani di zucchero, ii mazzi di candele, l'altre per noi.

Adì 1 d'agosto avemo la commessione della Signoria in scripto. E scrivemo a Firenze, e la copia mandamo a X.

Adì 2 d'agosto, Sabato ci partimo di Vinegia in su una barcha di Stefanello et permettemogli di 21 per in sino a Signa, venimo la sera venimo la sera nella fore di Livenza di lunghi da Vinegia miglia 40.

46r

Domenicha adì 3 d'agosto venimo a un porto in Istria che si chia' Daira[?].

Lunedì adì 4 venimo a desinare a Parenzo, e albergo a un porto si chiama la Fagiana.

Martedì adì 5 stemo a un porto che si chiama Vegli, presso a Pola insino a vespro, poi venimo a un porto di Pola il detto di.

Mercoledì a terza adì 6 venimo a una cala alle promontorie del canario e stemovi tutto di per tempo contradio.

Giovedì adì 7 volendo cavare[?] del canario, innanzi di trovamo vento e mare asai nostro contradio perché tornamo a una cala pure nelle promontorie dette. Il di a vespro schiaro il tenpo malvento el mare era al primo segno; dilibero il padrone di non aspettare la nocte in detto porto ma per forza dicemi passare se potessi. Il quale partito a Piero pareva di più pericolo che a me. Et parevagli che tutti andassimo per terra a pie insino a Medulino che nel canario dinnanzi da detto luogo per terra circha migliaia 6 e per mare[?] qua 5. Io credendomi fare bene dissi a Piero: vattene con tuoi famigli alla punta et io rimano in barcha se noi passiamo. Vientene a Medulino per terra a tuo piacere s'el mare ci ributtassi e credo senza fallo tornare qua, et qua vieni anchora tu. E così fu andato e gli e ser Jacopo e loro famigli prima sono in terra e io co' miei famigli e compagni in barcha. Et col nome di Dio venimo alla punta. Trovamo vento era mare assai non contradio, combattemo molto; finalmente per la gratia di Dio con grande forza e fatica.

46v

pesamo e venimo la sera a Medulino per decto et così Piero per terra. E io stendi il di a quello vento, e disordinami in forma che la sera mi vene la febre.

Venerdì adì 8 venimo a Ossero in Schiavonia.

Sabato adì 9 venimo a un porto a miglia 5 apresto a Signa trovamo vento contradio e non potemo arivare a Signa. E io stavo con grande disagio in barcha colla febre.

Domenicha mattina adì x colla gratia di Dio venimo a Signa, trovamo Filippo del Bene, Tomaso Melanesi e gli altri fiorentini partiti da Vinegia innanzi a noi.

Io lo dato i Dio avevo la febre grande cioè ii terzane le quali mi durarono 39 dì; et rimasi svinto che stetti poi circha 6 dì nel letto sicché tra lle lenzuole fermo. Stetti nel letto di 45, presi 6 medicine e trascini sangue e cristei[?] assai in decto tempo. Et rimasi debalissimo per modo non mi potevo partire.

Adì 18 d'agosto parendo a Piero s'opera stare di libero d'andare allo imperadore solo; et così fè; et me lascio in Signa amalato et con ii famigli amalati, l'uno Checcho Gerini. E ser

47r

Jacopo Riccardini, nostro cancelliere anche vi rimase amalato, e gliera el suo famiglio. E decti tutti guarirono in fra x dì.

Io rimasi con ii febrì terzane le quali mi durarono dì 39 per in sino a mezzo settembre, et stetti nel letto per debolezza in sino in dì 45 che mai ne poté uscire se non per cose necessarie. Di poi stetti circha dì dieci che di camera non uscì se non alchuna volta in sino in piazza con grande fatica.

Finalmente stati in Signa per la mia infermita dì 50. Martedì a dì 30 d'ottobre innanzi di ore 2 mi parti da Signa in su una barcha vinitiana armata a 6 remi, padrone Stefanello il quale m'aspetto circha di 10³⁹ perché non mi sentivo forte. Costò denari 16.

Il primo dì venimo a una isola di lunga da Signa miglia 20, per tempo non potemo passare.

Mercholedi adì 1 d'ottobre venimo a Ossero, et per tempo non potemo passare il carnaro.

Giovedì adì 2 d'ottobre a Rovigno.

Venerdì adì 3 d'ottobre a Pirano. Dove per tempo contradio stemo in sino a dì 6 d'ottobre.

Lunedì adì 6 ii ore innanzi di ci partimo da Pirano. Et venimo a Bassilicha che per fortuna di mare non potemo passare più avanti.

47v

Martedì adì 7 venimo dentro via con grande fatica pe' paduli a Cavorle dove per grande fortuna di mare stemo in sino a Venerdì, adì x la mattina a levata di sole.

Partissi ser Jacopo Riccardini cancelliere nostro da Signa adì 28 di settembre per ire a trovare Piero in Ungheria. Et con lui messer Tomaso Schiattesi da Firenze ch'era venuto in mia compagnia, et io gli aveva fatte le spese in sino ivi ando, di mia licentia e consentimento decto messer Antonio.

Venerdì adì x d'ottobre partimo da Cavorle a levata di sole con vento a tramontana e con grosso mare da levante che era stato i dì passati fortunevole. E al'uscire del porto in sugli sranni pigliamo le vele a collo et fumo per ire attraverso ch'eravamo tucti perduti, lo dato a Dio circha a terza, e tramo a salvamento nel porto di Vinegia a San Niccholo de Lido. E per paura della moria fè ch'era a Vinegia teribile, facemo la via dentro verso Chioggia. E lla sera medesima venimo alla Torre di Chioggia dove troviamo

48r

una grande vacha vinitima che conciava et per un capo ch'aveva atraverso al porto che ci inpacciava l'albero della barcha; non potemo venire a Chiogia, stemo qui la nocte. E lla mattina seguente, adì 11, disarboramo e venimo lá. Et presi un buccio. E lla sera venimo albero alle Bele.

Domenicha adì 12 venimo a Corbola di sopra; et per una donna che volle partorire innanzi mezzanocte ci convenne levare; et giugnemo a vespro Lunedì a di 13 a Francolino.

Adì 14 d'ottobre partimo da Francolino in caretta per la malattia, et venimo a Menzania tra Bologna e Ferara.

Adì 15 Mercholedì venimo a Bologna et stettivi a riposarmi in sino a Lunedì adì 20.

Lunedì adì 20 a terza partimo da Bologna et venimo albergo a Logliano.

Martedì adì 21 venimo a Firenzuola.

Mecholedì adì 22 a Vaglia.

Giovedì a terza adì 23 col nome di Dio tornai⁴⁰ in Firenze a desinare in casa, penai avvenire per la infermite ch'ero debole.

Rövidítések, forrás- és irodalomjegyzék

ASF   Archivio di Stato di Firenze
MTA   Magyar Tudományos Akadémia

*

CANESTRINI

1843   CANESTRINI, Giuseppe: *Discorso sopra alcune relazioni della Repubblica fiorentina col re d'Ungheria e con Filippo Scolari*. In: *Archivio Storico Italiano*, 4 (1843) 185–213. (1843)

E. KOVÁCS

2010   E. KOVÁCS Péter: *Egy firenzei követjárás Magyarországon*. In: *Századok*, 144 (2010), 6, 1455–1536.

GUASTI

1869   *Commissioni di Rinaldo degli Albizzi per il comune di Firenze dal 1399–1433*. Szerk. GUASTI, Cesare. 2. köt. Firenze, Tipografia Cellini, 1869.

GUICCIARDINI

1867   *Opere inedite di Francesco Guicciardini*. Szerk. GUICCIARDINI, Piero, GUICCIARDINI, Luigi. Firenze, Barbera- Bianchi Tipografi, 1867.

MALLET

1967   MALLET, Michael E.: *The Florentine Galleys in the Fifteenth Century. With the Diary of Luca di Maso degli Albizzi, Captain of the Galleys, 1429-30*. Oxford, Oxford University Press, 1967.

40 „Venni” törölve.

PRAJDA
2011a

PRAJDA Katalin: *Rapporti tra la Repubblica Fiorentina e il Regno d'Ungheria a livello di diplomazia, migrazione umana, reti mercantili e mediazione culturale nell'età del regime oligarchico (1382–1434), che corrisponde al regno di Sigismondo di Lussemburgo (1387–1437)* Firenze, 2011. (doktori disszertáció)

PRAJDA
2011b

PRAJDA Katalin: *Egy firenzei sírköve a középkori Budán. Bene di Jacopo del Bene szerencsétlenül végződött követjárása.* In: *És az oszlopok tetején liliumok formáltattak vala. Tanulmányok Bibó István tiszteletére.* Szerk. TÓTH Áron. Bp., CentrArt, 2011, 29–35.

Janus Pannonius Guarino-panegyricusa az egyetemi oktatásban¹

1472, Janus Pannonius halála után művei sokáig nem jelentek meg nyomtatásban. Néhány vers, amely 1472 és 1512 között látott napvilágot, vagy műfaji antológiákban (*Epitaphium Andreolae*), vagy más humanistákkal folytatott kapcsolattartásának, verses levélváltásának (Enea Silvio Piccolomini, Galeotto Marzio) részeként lett kiadva.² 1505-ben Brodarics István tett kísérletet arra, hogy Janus verseit Velencében Jordan von Dinslakennél megjelentesse, majd próbálkozása sikertelensége után Aldus Manutiust biztatta a kiadásra.³ Janus első, önállóan megjelent műve a Guarino Veroneséről írt panegirikusza, amely a 16. századi humanisták számára a pannon költő legfontosabb műve volt. Guarino neveltetésének, pedagógiai módszerének és ideáljainak leírása, az antikvitás ismereteinek enciklopédikus továbbadására való igyekezete még a Janust költőként nem ismerő, külföldi humanista olvasók számára is figyelemre méltó költeménnyé tette a Guarino-panegirikuszt. Hogy csak néhány példát említsünk, Bánffy Pál már 1502-ben idézi egy padovai kódexbejegyzésében a görög nyelv fontosságát hangsúlyozó hat sorát, s ugyanezeket a sorokat visszhangozza a medgyesi Franciscus Fabri az elégiák 1523. évi kiadásához fűzött versében.⁴ Adrian Wolphard 1512. augusztus 11-én közzétett, I. Miksa tiszteletére írt panegirikuszában imitálja számos sorát: műve nagyjából egy időben jelenhetett meg a Guarino-panegirikusszal, hiszen annak ajánlását Paulus Crosnensis 1512 júniusából keltezi Krakkóból.⁵ Abafáji Gyulay Pál pedig még a század második felében is az ókori platonikus költészetfilozófia összegzésének tartja Ianusnak azokat a sorait a panegirikusból, ahol a Napot nevezi a világ lelkének, amelyhez minden más antik isten fogalma visszavezethető.⁶

1 A tanulmány elkészültében az MTA Bolyai-ösztöndíja, a TÁMOP mobilitási támogatása és a MÖB prágai kutatói ösztöndíja volt segítségemre.

2 Összefoglalóan l. *Janus Pannonius...*, 2002, 7–10. és MAYER, 1996, 55–62; IANI PANNONII *Opera...*, 2006.

3 GERÉZDI, 1945, 62–67.

4 L. KISS, 2002, 59 és IANUS PANNONIUS, 1523, H3r.

5 L. pl. Miksa gyermekkorának leírását, ahol a kis Miksa bölcsőjét Charisok veszik körül, és bölcsődalokban azt mondják: „Post ubi creverunt mores crescentibus annis...” (WOLFHARD, 1512, 3r). Ez a sor Janus panegirikuszából származik (52. sor: post ubi creverunt sensus crescentibus annis).

6 GYULAY Pál, *Templum Palladis* (1571), OSZK Quart. Lat. 715, 6r. „Tota itaque hesterna disputatio nostra in Poetis, Platonicorumque quibusdam fuit consumpta. In qua equidem accumulatis hinc inde ut potui Illustrium Poetarum Testimonia omnia Deorum nomina ad unicum, quod Antiquos relatos fuisse Solem ostendi: In hoc idem Pythagorae, Orphaei, Possidonii, Iuliani, Plotini, aliorumque Platonicorumque auctoritatibus luculenter probasti. Quas sane, ut ego opinor omnes, quasi acervum in unum collectas ita versibus Janus Pannonius nimirum in suo ad Guarinum

A Guarino-panegirikusz 1512. évi első kiadása a lengyelországi humanista Paulus (Procler) Crosnensis Perényi Gábor királyi főkamárásnak szóló dedikációjával jelent meg, Adrian Wolphard és Joachim Vadianus kísérőverseivel. Paulus Crosnensis, a krakkói egyetem retorika- és poétikatanára a pestis elől menekülve 1508-ban érkezett Magyarországra, és itt mások mellett Perényi Gábor nagyszöllősi udvarának vendége lett. Innen 1509-ben Bécsbe érkezve Perényinek dedikálva adta ki Szent Lászlót és Szent Szaniszlót dicsérő verseit, majd 1511-től Krakkóban újrakezdte egyetemi előadásait. Ennek köszönhető, hogy a Guarino-panegirikuszt bécsi megjelenése ellenére Krakkóból dedikálja Perényinek.⁷ A krakkói Crosnensis magának tulajdonítja a kézirat felfedezését („Venit diebus pauloante transactis in manus meas opusculum Ioannis Pannonij”), de Vadianus és Wolphardus kísérőversei egyértelműen a bécsi egyetem környezetébe helyezik el a kiadványt.⁸

A 1512. évi kiadásból eddig nyolc példányt vizsgáltam, amelyek Budapesten, Cambridge-ben (Mass. USA), Londonban, Münchenben, Prágában és Wrocławban maradtak fenn.⁹ A hét példány közül a müncheni teljesen tiszta, az Ossolineum példánya pedig csak néhány tartalomösszegző jegyzetet tartalmaz.¹⁰ A Cambridge-i, londoni, és a két-két budapesti és prágai példány viszont részletes marginális és interlineáris jegyzeteket tartalmaz, amelyek egykori egyetemi órák anyagát őrzik. Meglepő módon a jegyzetek között egyezéseket fedezhetünk fel, amelyeket az alábbi két példával illusztrálok. Guarino gyermekkorának és tanulmányainak leírásánál Janus arra tér ki, hogy az ifjú humanista miképp utasította el a nemtelen orvostudományt és logikát, és választotta helyette a költészet nemes tudományát:

*Post ubi creuerunt sensus crescentibus annis
Non medicina tibi, scitu pulcerrima quamquam
Actu foeda tamen, logicae aut placuere proteruae...* (f. a4v, 52–54. sor)

Panegyrico exposuit:

Sol Iovis est oculus Mens mundi, lucis origo...”

7 L. CROSNENSIS, 1962; GERÉZDI, 1968; JUHÁSZ, 1967.

8 ERNUSZT, 1939, 29; GORZKOWSKI, 2000, 106–120.

9 Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, RMK. III. 177/1 (A) és 177/2 (B); Cambridge (Mass.), Harvard University, Houghton Library, *ZHC.C4974.512p (H; Imre de Véghe ajándéka); London, British Library, 11408. ee. 27. (L), München, Bayerische Staatsbibliothek, 4 Diss. 899 (27); Prága, Národní knihovna, 9 B 62 (C) és 65 D 2961 (D, Sylvester János neve alatt katalogizálva); Wrocław, Ossolineum, XVI Qu. 3713. További ismert példányok: Kraków Bibl. Jag. Cim. 4186, 4187, Neo-lat. 1349; Warszawa BN. XVI. Qu. 117, Wien ÖNB 79. R. 41. Alt Prunk. A B példány jegyzeteit már megemlítette MEZEY, 1975.

10 A példányra Dukkon Ágnes hívta fel a figyelmet: DUKKON, 2004. Elképzelhető, hogy a kötetben található néhány tartalomösszegző jegyzet (pl. „Dicat Guarino suum sermonem”, „Gratitudo discipuli”, „Graecae linguae peritia”, „E plutarcho translata”) a kolligátum egykori tulajdonosától, a később anabaptista reformátorrá lett Valentin Krautwaldtól származik, aki az 1510-es évek elején Bécsben folytatta tanulmányait.

A: „Vnde Hypocrates in libro de flatibus ait medicinam artem esse sordidam cum medicus res fedas sordidas et graueolentes tractare cogitur”

B: „describit guarini studium et in eo diligentiam in sua adolescentia que ad quartum decimum usque annum post 7m lege censorinum”

C: „Vnde hyppartes [!] in libro de flatibus ait: medicinam artem esse sordidam: cum medicus res fedas sordidas et graueolentes tractare cogitur”

D: „describit Guarini studium infantiamque et in eo diligentiam in sua adolescentia que ad 14m usque annum post 7m ducat lege Censorinum de nati.”

Jól látható, hogy A (OSZK RMK III. 177/1) és C (Prága, NKP 9 B 62), illetve B (OSZK RMK II 177/2) és D (Prága, NKP 65 D 1961), azaz egy-egy prágai és budapesti példány jegyzetei megegyeznek, ugyanannak az órai előadásnak az anyagára mennek vissza. Egy másik szöveghely, ahol Janus Manuél Khrüszológoszról, Guarino mesteréről beszél, ugyanezt a vizsont mutatja:

Vir fuit hic patrio Chrysoloras nomine dictus

Candida Mercurio quem Calliopaera crearat (a6r, 145-146. sor)

A: „eloquentissimus et sapientissimus erat”, „non modo grecarum literarum erat peritus sed omnium eciam scienciarum plenus”, „Est enim mare ad Bisancium vrbem que nunc Constantinopolis dicitur angustissimum que a Constantino Imperatore in maius aucta Gloriosissimi Romani Imperii et totius orbis caput erat”

B: „Chrysoloras interpretatus auro cinctus crisos enim aurum scilicet loron cingulum. ops grece oculum uel faciem scilicet callos pulchritudinem in calliopea id est pulcra” [!]

C: „Est enim mare ad Bisancium vrbem que nunc Constantinopolis dicitur angustissimum que a Constantino Imperatore in maius aucta Gloriosissimi Romani Imperii et totius orbis caput erat”

D: „Chrysolora interpretatur auro cinctus chrysos enim aurum significat loron cinctum”

A londoni példány (L, British Library 11408. ee. 27.) rendszertelen, körülvágott és rendkívül nehezen olvasható jegyzetei is besorolhatók a **BD** csoportba, ezt az alábbi sorokhoz fűzött jegyzet mutatja:

Inachidas Marius? qui plus quam Marte Lyeum / Quam me cum musis coluit...(104-105):

B: „Hystoriam hanc accepit auctor ex valerio maximo li. 2o. ti. 1o. ca. 5o. et ca. sequenti habetur historia que hic recitatur de aquinate [!] cicerone, plus scribit pli. ca. 11o. 33i. marium in emulatione liberi patris bachi cantaris usum fuisse quod et valerius scribit li. 3. ti. 6. ca. 1.”

D: „Item scribit Pli[nius] ca. 11mo li. 33. Marium in emulacionem Liberi patris

Canthereosum fuisse etc. et Valerius Maximus scribit li. 3. ti. 6o. ca. 1mo.”

L: „hystoriam hanc accepit auctor ex valerio maximo li. 2. titulo 1o cap. 16 et cap. sequenti habetur hystoria que hic recitatur de arpinate Cicerone. Item scribit pli. cap. 11. 33 libri Marium in emulacionem liberi patris canterosum fuisse quod et valerius scribit li 3 ti 6 ca 1”

A Harvard Egyetem könyvtárának példánya (**H**) csak a panegirikusz első oldalához tartalmaz jegyzeteket, amelyhez szintén a **B** példány jegyzetei közt találunk párhuzamot (a **D** és **L** ehhez a részhez nem tartalmaz jegyzeteket):

Quam bene Paeonia pelleret arte malum (Praef. 22):

B: „Peon medicorum veterum nobilissimus apud homerum 5o. et apud pli. ca. 4o. li. xx5o [25!] a quo poema herba dicta et ab eo reperta”

H: „Paeon inter veteres medicos fuit nobilissimus hinc herba quedam Peonia dicitur Pli. ca. 4. li. 25. meminit et Homerus 5 Iliados.”

E részletes, magyarázó marginális jegyzetek mellett még kétféle bejegyzést találunk a kötetekben: egyrészt a versek szavainak nagy része a sorok közt szinonimákkal van ellátva. A szövegértelmezésnek ez a módszere fontos eszköze volt a diákok szókincsbeli bőségének (*copia*) megteremtésében, amely elősegítette, hogy bőbeszédűen, gazdag szókészlettel tudjanak fogalmazni, és ezzel megfeleljenek a késő középkor és kora reneszánsz talán legfontosabb stíluskövetelményének, az *amplificatió*nak.¹¹ Másrészt rövid marginális jegyzetek jelölik ki a szöveg legfontosabb retorikai eszközeit és szerkezeti elemeit, a dicséretet („laus guarini a virtute”), hosszabb hasonlatokat („Comparat Baptistam guarini filium cigno), vagy az antik történeti példák aktualizáló felhasználását („aplicacio”, arra értve, hogy Janus az első áldozatok korábban leírt antik szokását saját maga és Guarino viszonyára alkalmazza). E háromféle jegyzet és maga a könyv formai megjelenése (kis terjedelmű könyv, egyhasábos szövegtükörrel, nagy sorközökkel és margókkal) megfelel a „humanistische Vorlesungsmitschriften” jellegzetességeinek, amelyeket nagyjából 1490 és 1520 között adtak ki az északi egyetemeken az előadások kísérőszövegeként, általában a professzor szövegkiadásaként, gyakran egy-egy gazdagabb diákhöz vagy annak rokonaihoz szóló dedikációjának kíséretében. Becslések szerint mintegy 4000 ilyen kiadvány jelent meg Lipcse, Köln, Strassburg, Erfurt, Odera-Frankfurt, Párizs, Wittenberg, Krakkó, Bécs, Deventer és Zwolle nyomdáiban ebben az időszakban, és ezek példányai gyakran tartalmazzak kéziratos kommentárokat az órai előadásokról.¹²

11 L. még Kiss, 2009.

12 LEONHARDT, 2002a; LEONHARDT, 2002b; LEONHARDT, 2004; LETROUT, 1999. Ezek az előadás-kísérő nyomtatványok jelentős, kiaknázatlan forrásanyagot jelentenek a reneszánsz oktatás történetéhez.

A kommentárok egyes fennmaradt példányai kisebb-nagyobb mértékben eltérnek egymástól: a tanár minden bizonnyal diktálta megjegyzéseit és az egyes szavakhoz adott szinonimáit, és a diákok tetszésük szerint írták fel ezeket. Minden bizonnyal az óralátogatás rendszertelenségének tulajdoníthatjuk, hogy az egyes kötetekben a panegirikusz más és más részéhez maradtak fenn kommentárok, és talán egyszerre két diák használta a prágai **C** kötetet, amely az egyetlen teljes kommentárt tartalmaz: itt az első kezét felváltja egy második, majd visszatér az első; emiatt az is elképzelhető, hogy preparált példányból másolták jegyzeteiket.

A **B**, **D**, **H** és **L** kötetek esetében bizonyosan megállapítható a tanár személye is: az „Aequarit Cypro...” kezdetű, 317. sorra vonatkozó jegyzetben megemlíti Florus-komentárjait, és ez egyértelműen bizonyítja, hogy az olasz származású Johannes Camers tanította a szöveget.¹³ A Florus-komentár hivatkozott helyén valóban megtaláljuk a Caesar és Pompeius küzdelmére vonatkozó forrásgyűjteményt.¹⁴ Camers kommentárjai elsősorban történeti jellegűek, és ahogy Florus-, id. Plinius- és Solinus-kiadványaiban is látható, elsősorban a történeti szöveghelyek gyűjtésére koncentrálnak, szinte enciklopédikus jelleggel. Az **A** és **C** kötetek kommentárja valószínűleg szintén bécsi keletkezésű, erre utal, hogy egy bejegyzésében, amely Janus sorát, miszerint Guarino miatt cserbenhagyták a német diákok Bécs „élelemjű” (*argutus*) egyetemét, úgy értelmezi félre, hogy Bécset a fecsegő logikaoktatás („[Viennam] loquacem, propter logicam”) miatt hagyták el a diákok.¹⁵ Csak a bécsi egyetemi viszonyokban járatos egyetemi oktató értelmezhetette úgy Janus inkább elismerő, dicsérő *argutus* jelzőjét, mint oldalgagást a bécsi egyetem humanistákkal konfliktusban álló occamistaival szemben.¹⁶ E kommentárok szerzője inkább poétikai érdeklődésű, sokkal jobban figyel a költői forrásokra, párhuzamokra, és különösen gyakran emeli ki Janus Lucanus-imitációit. Emiatt talán nem túl merész feltételezés Joachim Vadianust felfedezni mögöttük, aki 1518-ban megjelent, de 1513–14-es téli szemeszteri előadásán alapuló poétikájában¹⁷ Lucanust tartja a leginkább imitálandó költőnek,¹⁸ és aki ugyanott kétszer is említi Janust, külön hangsúlyozva nagy műveltségét, és idézi a Guarino-panegirikusz napleírását is.¹⁹

13 „Catho Vticensis ex Cypro insula quam ipse subegerat ingentes in vrhem Romam diucias reportauit *Lege quos citauimus li 4to ca. 2o Flor?*”. A konventuális ferences Camersről (Giovanni Ricuzzi Vellini) l. BAUCH, 1903, 101; ASCHBACH, 1877, vol. 2., 172–184, 452–455; fiatalkoráról: CARDINALI, 2004.

14 *Adnotationum* in Lucium Florum Ioannis Camertis ordinis Minorum sacrarum litterarum doctoris eximii libellus, Vienna, Viator–Singrenius, 1511, G2v–H1r összefoglalja a „Bellum Caesaris et Pompei”-val kapcsolatos forrásokat.

15 (481) *Germani argutam pro te liquere Viennam*. „loquacem, propter logicam” (**C**, c1v)

16 L. BAUCH, 1903, 97. A skolasztikus–humanista vita németországi történetéről l. RUMMEL, 1995.

17 L. NÄF, 1944, 1. k., 278.

18 VADIANUS, 1973, 1. k., 246–248.

19 Uo., 1.k., 57–58 („Ioannes episcopus Quinqueecclesiensis qui ab condiscipulis in Guarini schola quam frequentavit Ungherettus dictus est, Graece et Latine doctus, cuius Poemata etsi permultum nitoris prae se ferant, plus tamen multo eruditionis habent”); 206 („Quod Ianus Ungherettus, Quinqueecclesiarum in Pannonia Episcopus, in Panegyrico ad Guarinum Veronensem his versibus elegantissime protulit: Immensus nil Sole gerit praestantius orbis... Telluris pariter coniunx faecundus. etc.”)

Nemcsak a reneszánsz egyetemi pedagógiának fontos dokumentumai ezek a jegyzetek, hanem rámutatnak arra is, hogy a humanista szövegek mögött kortárs olvasóik egy enciklopédikus szövegüniverzumot láttak, amelyben nemcsak verses, műfajilag rokon szövegek szerepeltek, hanem prózai bibliaprológusoktól (Camers a 95–98. sornál Szent Jeromos bibliakommentárjának imitációit fedezi fel) Nagy Szent Vazul szónoklatán (AC, 171. sor) át a történeti írókig és exemplumgyűjteményekig (Solinus, Valerius Maximus, Plutarkhosz) bármilyen antik szövegre Janus inspirálójaként tekinthettek –, sőt talán Janus is így gondolkodott saját szövegeiről. A szó szerinti imitáció mellett legalább olyan fontos a mondatstruktúrák szinonimákkal történő imitációja (pl. C a 483. sorhoz: *Axe sub arctoo positi uenere Poloni*. „Iuxta illud vergilij et penitus toto diuisis ab orbe britanno?” [Verg. Ecl. 1, 66]), ahogy egyetlen szó sem azonos, a két mondat struktúrája mégis rokon. Egy-egy erkölcsi tanulság átfordítása Horatius *Arx poeticájából* a janusi költői nyelvre a behelyettesítésen, felcserélésen alapuló humanista imitatív szövegprodukciónak legfontosabb metódusáról, az *immutatióról* árulkodik (pl. AC a 28-29. sorhoz *Dos tamen ista tibi facili non indita casu / Sed per difficiles accessit parta labores*. „Iuxta illud Horacii: *Qui studet optatam cursu contingere metam Multa tulit fecitque puer sudauit et alsit. Abstinnit venere et bacho qui Pythia cantet*. In arte poetica” [Hor. AP 412-414]). Az imitált költemény cselekményére történő implicit utalás éppúgy elég lehet az imitáció létrejöttéhez (pl. C. a 271. sorhoz: *Nec ferus euersum Neptunus uindictae aequor*. „iuxta illud vergilij *Post mihi non simili commissa poena luetis*” [Verg. Aen. 1, 136]), mikor Neptunus *Aeneis*-ben elhangzó fogadalmára utal vissza Janus a humanista kommentátor szerint. A pedagógiai érdekesség mellett ezért a humanista olvasás és szövegprodukciónak története szempontjából is fontos tanulságokkal szolgál e két kommentár.

A vershez fűzött jegyzeteket Janus soraihoz illesztve közlöm, az *instar codicis* használt nyomtatott kiadások jelzetének megadásával. Mivel alapvetően két iskolai kommentár maradt fenn összesen hat változatban, tekintettel a kommentárok mai használhatóságára, illetve a helytakarékosságra, kompromisszumokra kényszerültem a szövegközlés során. Ott, ahol több diák lejegyzése tartalmazza ugyanazt a kommentárt, helytakarékosság céljából nem közlöm az egyes diákok kéziratának eltéréseit, hanem minden sorhoz a tartalmilag leggazdagabb szövegváltozatot idézem, és a követett szövegváltozatot fett betűtípussal jelzem. Ha több szövegforrás van fettel kiemelve, azt jelzi, hogy a jegyzetváltozatok pontosan, betű szerint egyeznek. Amennyiben az egyes kommentárok lényegesen eltérnek, az összes szövegváltozatot megadom. Csak a marginális jegyzeteket adom ki, az interlineáris, egyszerű szinonimázó vagy magyarázó bejegyzések közül csak a kiterjedtebbeket közlöm. Az apró betűkkel, a margón írt jegyzetek sok esetben rendkívül nehezen olvashatók, emiatt néhány esetben le kellett mondanunk szövegük közléséről. Ahol szükséges, felhasználtam Ian Thomson 1988-ban közzétett szövegkiadását²⁰ és Mayer Gyula előzetes kiadásváltozatát, amely Török László jegyzeteivel jelent meg.²¹

20 THOMSON, 1988.

21 TÖRÖK, 2008, 203–262.

Források

Johannes Camers jegyzetei a BDHL-példányokból

a3r:

(Praef. 1) *Phylliridae monitis*: „Laus chironis a multiplici sciencia pacis et tranquillitatis amore primo genere, criminum abstinentia, nobilitate discipline quem [!] docuit, postremo ab hospitalitate, erga deos, quos suo hospitio suscipere consueuerat”

B „Chiro preceptor Achillis fuit ex Philira nympa et Saturno genitus Ouidius primo de arte Amandi: *Phyllides puerum scythere profecit Achillem*” [Ov. ars am. 1, 11: Phyllirides puerum cithara perfecit Achillem]

(Praef. 5) *Nec saenum aebatio prostratum Bebrica coestu*: „Bebrica intelligit pollucem laconicum Lede et Iouis filium, qui Amicum Neptuni filium caestu in Bebrica regione prostrauit vt scribit Val. Flachus li. 3. Argonauticorum versus finem” **H**

(Praef. 11) *Iuncti Gryphes equis*: „Gryphes secundum vim leones sunt alis vero et facie aquilis similes ut docet Seruius, meminerunt Po. li. 2. Sol. ca. 25. Philostratus lib. 3. Pli. li. 1o.” **H**

(Praef. 15) *Mobilis oetaeo de vertice*: „Oeta mons est inter Thessaliam et Macedoniam rogo et morte Herculis preclarus de quo Seneca in Hercule Oeteo.” **H**

(Praef. 17) *Nudus Athos mutila Lemnon non attigit umbra*: „Athos tante altitudinis mons est ut vmbram in Lemnum vsque projiciat que insula octogentis sex milibus passuum distat Sol. ca. 20. Et Pindus mons est” **H**

(Praef. 22) *Quam bene Paeonia pelleret arte malum*: „Peon medicorum veterum nobilissimus apud homerum 5o. et apud pli. ca. 4o. li. xx5o [25!] a quo poema herba dicta et ab eo reperta” **BH**

(Praef. 23) *Nosset ut iratos dictis lenire bimembres*: „Centhauri monstra in tessalia erant ex humana et equina forma constituta hinc bimembres dicti, plura diodorus et ouidius xii metaphoseos [!], fabulam copiose scribit diodorus et ouidius 5o fastorum” **B**

(Praef. 26) *Saturnus fratrem sed dedit ipse Ioui*: „Saturnus in formam equi versus cum phyllirida nympa concubuit, ex qua chironem genuit hinc et phyllirides dictus est. Diodorus et ouidius 5o fastorum” **B**

a3v:

(Praef. 29) *Tu Phoebi nutris sobolem, tu sedulus hospes*: „Intelligit asculapium phebi et cereris filium medica arte excellentissimum qui a chirone medicinam edoctus est, lege diodorum in 5o et ouidium 5o fa.” **B**

(Praef. 31) *Pro quibus alta manet meriti te regia coeli*: „hanc translationem chironis in sagittarium scribunt [H]iginus in 2o. 7 ouidius 5o fastorum, quando et quomodo oriatur et occidat” **B**

(2) *Flauentes Cereri spicas*: „Cuilibet arti et exercitio proprius a veteribus tribuebatur deus agriculture ceres, colendi vineas bacchus, et sic de alijs, deo autem tribuebantur primitiae artis cuius erant deus [!]” **B**

(4) *Veris opes Flora: flores* **B**

(4) *cuius sua munera diuum: „Cereri frumenti inuentrici fiebat a rusticis ex primis frugum spicis spicea corona, baccho ex racemis et sic de cet.”* **B**

a4r:

(19) *Aspirasse simul Bromium, et Poeana putabo: 1. „bromius nomen unum est bacchi qui deus poetarum creditus est dictum bromius a brenni [?] quem furere potest nam vinum furere multum potantes facit” 2. „pean grece scilicet ymnum appollini dedicatum unde pro appolline sumi sole[n]t poete enim appollinem inuocare consueuerunt, tanquam primum carminum inuentorem”* **B**

(26) *Ipse potes numeros, magni sed Apollinis instar: „Ex his que in homine sunt quedam a natura vt fortitudo quedam casu vt magistratus et diuitie, quedam ingenio et electione vt virtutes, in primis duobus nemo laudandus, sed in 3io dumtaxat auctore aristotele 2o ethicorum”* **B**

(29) *Sed per difficiles accessit parva labores: „prefert guarinum hesiodo et ennio poetis nobilissimis eo quod hesiodus et ennius casu sunt poete effecti, quarinus autem studio et labore”* **B**

(34) *Ennius in uiridi carpens Helicone soporem: „Ennius poeta in exordio Annalium suorum scribit se somnio monitum homeri animam in corpus suum migrasse qua ex re insignem se factum poetam asserit. Auctore porphirio orationis [?] interpres meminit et persius satira 6a et lucretius in primo”* **B**

a4v:

(49) *Callidus Aeolides lituo deprendit et armis: „Historiam hanc scribit statius pluribus carminibus in achilleide et ouidius xii [!] methamorphoseos Ibi *prescia venturi genetrix* [recte: 13, 162]”* **B**

(52-54) *Post ubi creuerunt sensus crescentibus annis / Non medicina tibi, scitu pulcherrima quamquam / Actu foeda tamen, logicae aut placuere proteruae...: „describit Guarini studium infantiamque et in eo diligentiam in sua adolescentia que ad 14mum usque annum post 7m ducat lege Censorinum de nati.”* **BD**

(54) *Actu foeda tamen logicae aut placuere proteruae: „haud melius ponitur”* **D**

(58-60) *Quos si quis nouit, nil ignorare probatur. / Inde carens uicio sermonis regula surgit / Inde fluit cultae dulcis facundia linguae: „Describit deinceps comoda que succedunt poesim et oratoriam”* **D**

(74) *...donarunt numina terris: „hominibus habitantibus in terris”* **D**

a5r:

(79-81) *Mox praeceptorum non tantum dicta tuorum / Percipis et retines, meliora sed ipse potenti / Ingenio profers, ac te iam consulit omnis: „Describit deinceps acta Guarini in eius iuuentute”* **BD**

(95-98) *Multi hanc extremum uestigare per orbem. / Sic Plato Memphitas, Samius sic quaesit exul / Assyrios, sic quos uocitant Brachmanas adiuuit / Multiagnus Thyaneus Indi mirator Iarchae: 1. „Pro hac historia lege Soli[um] ca. 21o Tacitum li. 8uo Iustinum 18mo”* **D** 2. „In his tribus exemplis Platonis Pithagore et Thiane Apollonij imitatur autor diuum Hier[onymum] in prologo Biblie pro historia Thiane et Iarhe lege

Philostratum li. 3o de vita Apollonij” **BD**; „In his tribus exemplis platonis pitagore et Thianei Apollonii imitatur autem [...] jheronimum in prologo biblie pro historia Thianei et Iache lege philostratum li. 3. de vita apollonij Assyrios, sic quos vocitant: De brachmanis apud eusebium 6 et 8.” **L**

(100-102) *An ne est turpe tibi (quod foedum Varro negavit / Quod Cato) iam grandem puerilis prima mineruae / Orsa sequi et ueteris notulas agnoscere Cadmi?*: „Asserit M. Tullius Marcum Cathonem 2o Achademicarum questionum in senectute grecas literas didicisse meminit eciam plutarchus in vita illius” **DL**; „Diodorus siculus in primo de platone” **L**; „Varro scripsit 40 libros de rebus humanis et diuinis qui [...]nterantur 12 de ly [...]lencia quasi [...]” **L**

(104-105) *Inachidas Marius? qui plus quam Marte Lyeum / Quam me cum musis coluit...*: „Hystoriam hanc accepit auctor ex valerio maximo li. 2o. ti. 1o. ca. 5o. et ca. sequenti habetur historia que hic recitatur de aquinate [!] cicerone, plus scribit pli. ca. 11o. 33i. marium in emulatione liberi patris bachi cantaris usum fuisse quod et valerius scribit li. 3. ti. 6. ca. 1.” **BL**; „Item scribit Pli[nius] ca. 11mo li. 33. Marium in emulationem Liberi patris Canthereosum fuisse etc. et Valerius Maximus scribit li. 3. ti. 6o. ca. 1mo.” **D**; „Pro hac historia lege solinum cap. 21 apud laercium” **L**

(105-107) ... *prudencior illo / Arpinas alius, cui copia uocis Achiuae / Praestitit, eloquio cunctos superare Quiritis*: „historiam hanc accepit autor ex Valerio li. 2o ti. 6o ca. 17o et ca. sequenti habetur historia que hic recitatur de Arpinate Tullio.” **D**; Arpinas alius: Apud iustinum in 18. **L**

a5v:

(118) *medium ne terreat aequor*: „media inter italiam et greciam” **D**

(122-123) *His motus stimulis, uento caput; et maris undae / Credis, et Hadriacos Veneta legis arbore fluctus*: „Materiam pro materiato accipit” **D**

(124) *Leua monticoli Carni linquuntur*: „lege apud pompeium” **B**; „De Carnis populis apud Strabonem in 7mo” **D**

(126) *Tum plaga Dalmatiae, tum Pyrrhi nobile regnum*: „lege apud pli[nium]” **B**; „Plaga quando habet mediam breuem significat regionem siue tractum terre, vt hoc loco”; „Flo[rus] ca. 18. li. primo de pyrtho” **D**

(128) *Porro inter Pelopis terras*: „lege quod apud pli[nium] circa principium li. 4i” **B**; „Italia in longitudine habet 1000 miliaria n[...] vel 200 al[emanni?]ca” **L**; „De Peloponeso Pli[nius] li. 4to et primo Penopolesus [!] habet 500 miliaria in circuitu Isthmus 3 et medium miliare alemannicum.” **L**

(129) *Sicaniae, dictae Iouis cumabula uisis*: „De dicteo Lactan[tius] in primo. De creta que nunc candia dicitur pli. li. quarto ca. duodecimo” **D**

(131) *Plena sed Aegeo committens uela patenti*: „de mari Aegeo apud Pli[nius] ca. 4. li. 12.” **D**

(132) *Transis dispositas in magnum Cycladas orbem*: „de Cycladibus Vir[gilius] 3o Home[ri]”; „de Cycladibus Pli[nius] li. 4o ca. 12o. apud Melam li. 4.” **D**

(134) *Mox hinc Lemnon; at hinc abscondis Lesbom*: „de Lemno et Lesbo apud Pli[nium] ca. 12. ca. [lege: li.!] quarto” **D**

- (135) *Prospicis Iliacas Tenedi de rupe ruinas* „de Tenedo vide Vergilium in Aene.” **D**
 (137-138) *Qua nitido effusam fleuit uectore sororem / Phryxus* „lege valerium flaccum in li. 2o” **B**; „Vale[rius Flaccus] li. 2o describit fabulam de phrixo” **D**; „Valerius Flaccus 3o notat de Helle et phrixo” **L**
 (138) *...et infelix fleuit Laeandria uirgo* „De Leandro apud Ouidium in epistolis hero ad leandrum et leander ad heronem” **D**; „De hero et leandro museum grecum lege Ovi scribit in ii epistolis” **L**

a6r:

- (139-140) *...qua iunctam uix credens Seston Abydo / Cantat adhuc moedos nautarum fabula pontes* „Soli[nus] ca. 22. de ponte” **BD**; „Apud Solinum ca. 22” **L**
 (141) *Fusior inde tua sulcatur nave Propontis* „Diuisi a monte” **L**
 (142) *Donec in Odrysios cecidit grauis anchora portus* „de Odrysio scribit Soli[nus] similiter”
 (143) *Aemula Romuleis tollens ubi moenia muris* „imitacio est claudiani 2 in rufinum” **L**
 (145) *Vir fuit hic patrio Chrysoloras nomine dictus* „Chrysoloras interpretatus auro cinctus crisos enim aurum scilicet lora cingulum” **BD**
 (146) *Candida Mercurio quem Calliopaea creatat* 1. „ops grece oculum uel faciem scilicet callos pulchritudinem in calliopea id est pulcra” **BD**; „Calliopeia pulchra fuit heroicis preest” **L**; 2. „inuentor artis oratorie mercurius” **B**
 (147) *Nutrierat pallas: nec solis ille parentum* „Chrysoloras scilicet artis oratorie et poetices” **D**
 (150) *Post modo sacrilegae rabies quem perfida gentis* „ex candia constantinopolitanum (?)” **D**
 (155) *Hunc petis et miris tot pulcra ornatibus unum* „scilicet Bisancium virtutibus scilicet peditum” **D**
 (160) *Tam cito non rapuit Neocles perfida uocem* „Intelligit Themistoclen neoclis filium qui post expulsum Xersem regem Persarum ex grecia a suis ciuibus exul factus eundem Xersem a se antea uictum adiit et hoc persico edoctus sermone regis amicitiam Xersis adeptus eundemque familiariter habuit. Autor Vale[rius] li. 7o ca. 8o [recte: 8.7. ext. 15] meminit Plutarchus in Themistocle Herodotus in 7mo.” **BD**
 (163) *Hausisti Crasso longe distinctius ipso* 1. „Romano oratore” 2. „Crassus fuit famosus orator quem occidit Marius Silla vt refert Luca[nus]” **D**; „lege luc[anum] in 2do” **L**
 (164) *Nec quisquam Hesperius natum dixisset in oris* „Seruius scribit primo eneidos super illud *idomenea ducem* [3, 122] linguam grecam in partes quinque diuisam esse vis in eolicam, onicam [!], doricam, atticam, communem. Scripsit autem hec omnia ex titu. 1o. ca. 1o. li. 8o valerii maximi” **BD**
 (165) *Cum tua Mopsopiam sonuissent ora loquelam* „De Mopsopo apud Strabonem 9no” **D**; „Atticum a mossopio rege” **L**
 (166) *Quod plane assiduus fandi tibi contulit usus* „Vsus ut testis est Gellius ca. 8o 13mi Sapientie pater dicitur” **BD**
 (168) *Pythagorea annis seruata silentia quinis* „Pithagoras hunc modum tenuit in docendo discipulos ingredientes enim pithagoras scolas biennio silere cogebantur. hi autem

vero greco austici [!] i. auditores dicebantur, quo in tempore eorum ad sciencias aptitudinem pithagoras iudicabat, autor gellius ca. 9o. li. 1.” **B**; „Ingredientes enim Pithagore scolas biennio silere cogebantur hi autem vero greco apustici [sic!] i. audientes dicebantur. Autor gellius ca. 9o. li. primi Nam inquit Gellius minus tacuit quam biennio.” **D**

a6v:

(173-174) *Singula degustans, quae uel rigidissima firmat / Porticus*: „rigidissima porticus hoc est secta stoica, porticus enim athenis erat que bicillon dicebatur [!], grece stoa quo in loco cenon [!] et et grisippus stoicorum principia docebant, inde stoici denominati. dicit autem rigidissimam stoicorum sectam quia stoici omnes passiones odiebant. au. gellius.” **B**; „Rigidissima porticus hoc est secta stoica. Porticus in athenis erat que dictelon [!] dicebatur grece stoa quo in loco Chelon [i.e. Zeno!] et Chrysippus stoicorum principes inde denominati stoici. dicit autem rigidissimam stoicorum sectam quia stoici passiones omnes hominis adimebant. Autor Gell[ius] in 12o” **D**

(175) *Helleboro tardam purgata Academia bilem*: 1. „Academia dicebatur locus mille passibus ad Athenas distans ubi primus Archesilaus Achademice secte Autor. lege Lactan[tium] li. 3. diu[inarum] institu[tionum] ca. 4. extant Marci tullij libri duo, diui Augustini s. tres contra hanc sectam.” **BD**; 2. „Academici dicebant ea tantum sciri, que sensibus percipiuntur. in sensibus sepiissime error esse, hinc ab eisdem nil scire opinabantur, sed opiniones tantum.” **BD** 3. „Item carneades academicis cum libris zenonis stoici respondere vellet album helleborum sumpsit septies helleborus herba qua biles et mentis impedimenta purgantur. lege ply[nium] ca. 5o. 25ti et ca. 5o. 23mi.” **BD**; 3. *bilem*: „coleram inter stoicos et academicos” **B**; 4. „4 pulcherime secte” **L**²²

(176) *Velsi quid medius spaciantum interserit ordo*: „Velsi[!]: intelligit sectam peripateticorum que inter stoicam et academiā mediā dicit peripatetici a verbo peripateo quod deambulo significat inde et peripaton deambulatio. Aristoteles enim huius secte princeps deambulans suos discipulos informabat.” **BD**

(177) *Qui ue indiuiduis e partibus omnia fingunt*: „Intelligit epicureos asserentes omnia ex atomis indiuisibilibus componi, diogenes in 3o, aristo[teles] 6o, phi. et tullius 1o.” **B**; „Intelligit Epicureos asserentes omnia ex Atomis indiuisibilibus componi, Dio[genes] in primo, Lactan[tius] li. 3o. ca. 17o, diu[inarum] institu[tionum] Tullius primo de natura deorum” **D**

(178) *Nec secus ac flani stipatrix Dedala mellis*: 1. „Dedalon grece varium et ingeniosum significat latine” **D**; 2. „comparacio” **L**

(181) *Nunc Casiam, nunc illa Thymum, nunc lene Papauer*: „Translacio ex 4 gregorij” **L**

(193) *Nec magis indulgens somno, quam peruigil argus*: „Lege argi 100 oculorum fabulam ex primo Metha[morphoseon] Ouidii circa finem” **D**

(194) *Aut Colchus Libycusue anguis*: „De dracone Vale[rius] in 8o Oui[dius] 3o Metha[morphoseon]. De Vigili Angue Lybico le. in ca. meminit Oui[dius] li. 9o

22 A „négy filozófus iskola” témájához a reneszánsz oktatásban l. FICINO, 1937, 2, 7–11.

Metha. Exponunt fabulam Pli[nius] in 5o. Soli[nus] et Columella” **D**

(194) *uel inhospita Gorgon:* „intelligit Medusam que a uelocitate gorgo dicta est uero uelocitatis significante cuius meduse unicus erat oculorum semper tantum uigilans Lege fabulam uel historiam in fine 4o metha. Ouidii” **D**

b1r:

(201) *Instabili quantum Simplegade Syrmio:* „Syrmium [...], a lap teteje levágva!] pannonie cuius meminit Ptholomeus ca. 15. 12mi locans eandem in Europe tabulam Hoc tamen loco ponitur in nominatiuo casu. Simplegade duo insulae sunt instabile a dictione greca sic nominate in mari proponto que latine Ciane dictuntur de quibus Oui[dius] 12. Metha.” **D**

(202) *Pangaeis Alpes, Atesis deducitur Hebro:* „Athesis fluuius decantatissimus qui interfuit Veronam” **D**

(206-207) *caeco latuit male, tonsus in antro / Bellacem orando qui fregit pene Philippum:* „Intel- ligit Demosthenem qui ut expeditior esset ad scientias sese includit in antro tandem a rege persarum corruptus muneribus pluribus oracionibus Philippum Macedonem acriter inaccessit Lege Plutar[chum] in demosthene” **D**

(211) *Induit Euclides muliebria tegmina membris:* „Cum inter Athenienses et Megalenses [!] laetale uigeret odium sancitum ab Atheniensibus sed siue quispiam Megalensis sub capitali sententia ad provincias ingrederetur Euclides sapiencie Socratice cupidus ne recognosceretur ab Atheniensibus veste muliebri indutus Athenis ad Socratem ingrediebatur Autor Gell[ius] ca. 6o li. 7mo.” **D**

(213) *Democritus contempsit opes:* „Democritus philosophus agros suos pascua publica passus sed [...] tamen. Lege Lactan[tium] ca 23 li. 3cij. extat eius ad diogenem” **D**

(214) *Tu nil seruasti, putei mercedei Cleantes:* „Cleantes scientiarum cupidus sed pauperie impeditus nocturno tempore extractam ex puteo aquam ac tandem venditam ad ad studium consequendum conuertebat Lege historiam a Vale[rio] ti. 7. li. 8. ca. 19o. meminit diogenes li. 7mo” **D**

(217) *Fortis Anaxagoras late sterilescere fundos:* „historiam hanc Anaxagore lege apud Vale[rimum] li. 8. ti. 7o. ca. 14o” **D**

b1v:

(239) *Perseus et Zephyrum pennis lustrauit et Austrum:* „historiam uel fabulam pocius describit Naso uersus finem 4o Metha[morphoseon] Pli[nius] ca. 73o 5ti Solinus ca. 47o” **D**

(242) *Fulua phoroneis ut poma referret ad argos:* „Arges ciuitas inter grecas vrbes nobi- lissima in qua coli [celi?] Pheroneus rex uetustissimus regnauit ex ea parte ea urbe Hercules ex Alchemene matre traxit originem” **D**

(243-245) *Trunca puppe audax Colchos ingressus Iason. / Serpentina excubias, thaurorum incendia pugnas / Horruit:* „Imitacio Lucani circa finem 2i, et Claudiani in principio bellum contra Araricum[!] regem Cottorum Oui[dius] 7o metha. diodorus in li. 5to Vale[rrius] in 8. libris. extat epithalamium apud Catullum.” **D**

(249) *Non mutare uelim sed pro cuncta recusem:* „de auencluis [-fluis?] Pli[nius] in 37o” **D**

(252) *Altera profecto celebrarat olympia lustris*: „De his Ludis et eorum inuentore atque tempore Lege diodorum siculum in 5o et Lactan[tium Firmianum] Stacij interpretem in princip. 6 thebaidos”; „Describit Guarini ex Bizancio in Italiam regressionem facto apud Bitzantium lustris altero hoc est postquam Bitzancij 10 studuisset annis”

D

(250) *Quae Mida conuertit*: „Fabulam Mide Oui. 11o metha. et Clau[dianus] 1o in ruphinum”; „Hero[dotus] de Creso in primo profecto legendum potius est”

(253) *Elis et Alphaeus terrae per aperta uolutus*: „Alphaeus fluuius flumen terram ingressus scribitur mari tandem delabatur in Siciliam et Arethusam efficit pontem Authores Oui[dius] 5o metha. Vit. in fine tyeni. sene[ca?] pli[nius] ca. 106o li. 2di”

(258) *Nec minus aduersam condunt Chalcedona nubes*: „ciuitatem ex aduerso bisantzie”

b2r:

(262) *Vos o Cyaneo uolitantis aere uenti / Iusticiae fratres diuinae*: „Docet Hesiodus in decimo ex Astreo et Aurora Iusticiam et uentos omnes natos esse sunt ergo inter fratres ac iusticie”

(270) *Sic nos Hippotades leni moderamine frenet*: „Aeolus aoliarum insularum olim rex fingitur ab hoc uentorum rex effectus quoniam primus uentorum rationem repperit Autor Pli[nius] ca. 55o 7mi fuit autem Acestes Hippotes Traiani filie filius hinc Hippotades dictus est”

(274) *Non turpis thalamos*: „Intelligit Paridem cum Helena”

(274) *Piratarumue cohortem*: „Intelligit raptum Helene a Paride ex Lacedemnone naue Troiam aduecte Oui[dius] in. epistolis et Stacius in Achileys”

(279) *Quae nisi Orionas euadat salua procellas*: „De Orione et in 3o Aene[idos].”

(284) *Ille etiam Ortygien cum jam tua prora subisset*: „lege pli[nium] li 4 cap 12 de Ortygia”

L

(286) *Delia sortilegi patuere oracula templi*: 1. „Appollinea vbi sortes et responsa dabantur”

(287) *Nulla nec optauit compleri numine Phoebas*: „Laurus in quam Daphne conuersa fingitur phebo sacra est hinc merito fatidica et futura praedicens credita. et lege Oui[dium] 1. metha. plura plinius in 10o 15ti”

b2v:

(289) *Tum sic ex imis cortina remugit antris*: „Cortina tripos erat in templo Appollinis super quam Phebos stans responsa dabat futurorum. Lege Iusti[num] li. 24o”

(294) *Possideas, uni ne tuus tibi luceat ignis*: „locus sumptus ex euangelis”

(302-303) *Laus fuit hae ueterum patrias traducere ad oras / Si quid in orbe alio pulchrum*: „Prefert spolia Guarini spoliis plurium Illustrium romanorum quod ex ordine recenset”

(304) *Transeo te regum nictor Luculle duorum*: „Lucullus nobilissimus Romanorum inter

alia eius gesta Tigranum [!] Armenie regem Imperator uicit. Lege Pli[nium, recte: Iustinum?] de vir. illustr. ca. 74o. Item de scithico ponte primus cerasium arborem italiam adportauit. Autor Pli[nius] ca. 2o 15mi.” **D**

(307) *Mummius euersa uiuentia signa Corintho*: „Mumius Romanus ex euersa ab eo Corintho ingentem rerum copiam romam transtulit ac signa et effigies ob articium nobilitatem perenne uiuentium Lege que nota sunt ca. 15 21 florj” **D**

(308) *Persei Scaurus dedit ossa immania Ceti*: „Dictum est super versu 239 quemadmodum ad monstrum marinum peruenit ac Andromedam liberauerit sumpta historia ex 13o 5ti Pli[nii] et Soli[ni].” **D**

(309) *Regulus immensi transmisit terga Draconis*: „historia nota est ex testimonio plurium ca. 2. 21. florj pluribus carminibus tandem celebrat in 6o Sillius Italicus” **D**; „vna costa habebat 40 cubitus” **L**

(310) *Hic primus media discurrere fecit harena*: „Quos intelligat lege apud Pli[nium] li. 8. ca 17o et apud eundem li 10 ca. 48” **D**

(313) *Ille nouum lapidem Phrygia Libyae petitum*: „Intelligit Marudea nobilissima in Phrygia ac Libia potissime reperte propade [!] Lege Pli[nium] ca. 6to 38vi” **D**

(314) *Mirae longinqua portauit robora syluae*: „Intelligit Citrum arborem in Monte Atlante potissime progredientem ex qua arbore ingentis praecii fieri solite sunt Lege Pli[nium] ca 15o. li 13mi” **D**

(316) *Quae nec magnanimi diues uictoria Pauli / Aequarit*: „Paulus Emilius dictus ab eo Macedonibus nobilissimum ac ditissimum templum instituit Lege in Annotacionibus Florianis 12mo 2di”²³ **D**

(317) *Aequarit Cypro nec quod Cato uexit opima*: „Catho Vticensis ex Cypro insula quam ipse subegerat ingentes in urbem Romam diuicias reportauit Lege quos citauimus li 4to ca. 2o Flori”²⁴ **D**

(318) *Troius Aeneas raptos ex hoste penates*: „De Aenea 2o Aen[eidos] et Oui[dius] 14mo.” **D**

b3r:

(322) *Somnifera insignis uirga Cyllenius ales*: 1. „Scribit Stacius in principio 2i Thebaidos et Oui[dius] primo metha. Vir[gilius] 4o Aeneidum Mercurio virgam assignari qua sompnium cum ea tactus inducit cum vult”; 2. „Mercurius a monte in quo natus est in Achadia” **D**

(330) *Curritur ad bifidi suauissima flumina fontis*: „Laudat iam Guarinum ex affluencia hominum” **D**

(333) *Vel noua Erichthaeae promentem nomina linguae*: „Phoenices gens uetustissima ex Erithreo in rubro mari quondam uenerunt ex Phaenicia autem Cadmus in greciam

23 Itt Johannes Camers saját 1511-ben megjelent Florus-jegyzeteire utal (l. a következő jegyzetet!)

24 Camers egyértelműen saját művére, a Florus-jegyzetekre hivatkozik: *Adnotationum in Lucium Florum* Ioannis Camertis ordinis Minorum sacrarum litterarum doctoris eximii libellus. Camers kétsorosa, majd Vadianus epigrammája. Viennae, Viator és Singrenius, 1511. idibus Septem. Amásodik fejezet, melynek címe *Bellum Caesaris et Pompei* (G2v-H1r) tartalmazza a Cato haláláról szóló források teljes felsorolását (G6r).

grecas attulit litteras plura annotata sunt versu 8o 14to et 45to Intelligit ergo per Erithream linguaum grecas litteras.” **D**

(340) *Lenta gregem tenuauit hyems, et debile languet.* „Magistros ante Guarinum” **D**

(346) *Planicies ostendit opes.* „herba sin hac planicie congregatas multitudine”²⁵ **D**

b4r

(382) *Par morum doctrina tibi quis Zeno?* „De Zenone apud laercium li 9 et 7 apud [...] gerium li 5.” **L**

Egy ismeretlen bécsi professzor (Joachim Vadianus?) jegyzetei

a3r:

a lap tetején: „Panegyricus sermo siue libellus laudatorius dictus hoc est in laudem clarorum virorum vtpote regum ducum et imperatorum compositus vnde panegirista scriptor ipse dictus qualis est sidonius claudianus plinius iunior etc. Panegyris est solemnitas in quibus et dij et principes laudari consueuerunt.” **AC**

(Praef. 1) *Phylliridae monitis.* „Chironis centhauri qui erat saturni et philliri filius” **A;**

„Erat enim Chyron medicus peritissimus de quo stacius multum in achilleidos” **AC**

(Praef. 3) *Non labyrinthaeos.* „labyrinthus: est inextricabilis, Hoc est quemadmodum theseus consilio ariadnes filo uiam sequens labyrinthum egressus sit, minotauro interfecto fabulam narrat ouidius libro viii metha.” **AC**

(Praef. 5) *Nec saenum aebalio prostratum Bebryca coestur.* „Laconico quia pollucis oebalij”

A; „Amycum Bebryciacum regem Neptuni ex Melia nympha filium qui a polluce victus in pyctali, id est pugillari et atletico certamine fertur. Cuius meminit Vergilius in quinto et Stacius in Achilleide.” **AC**

(Praef. 6) *Nec matris fertur concinnisse thoros.* „Epythalamion de nupcijs pelei et tetidos matris quod catullus veronensis cecinit” **A**

(Praef. 11) *Iuncti Gryphes equis, lepores uenere molossis.* „Molossia regio quae est in qua optimi sunt canes venatici” **AC;** „Qui nascuntur in montibus hyperboreis omni ex parte leones, alis et facie et aquilis similis, equis vehementer infesti” **AC**

(Praef. 13) *Non Tigrim ceruus tremuit.* „quod animal dat hircania” **C**

(Praef. 15) *Mobilis Oethaeo de uertice sylua.* „monte inter thessaliam et macedonia” **A;** „Fama in oetho monte hercules humanitatem exiit” **AC**

(Praef. 16) *Nuper ad Herculeos sylua recisa rogos.* „Rogus[...] dicitur ad cremanda cadauera appositus” **C**

(Praef. 17) *Nudus Athos mutila.* „Mons inter macedoniam et thraciam admirande altitudinis quem xerses rex persarum primum fecit de quo lucanus in fine secundi pharsalium” **A;** „Mons inter macedoniam et thraciam mira altitudine” **C**

(Praef. 19) *Constitit Eurotas et non nebulosus Anauros.* „Lucanus in sexto *Quique nec humentes nebulas nec rore madentem Aera nec ventos tenues suspirat Anauros*” [Luc. 6, 369-

25 Camers kommentárjai itt érnek véget a prágai 65 D 1961 példányban, a kötet szinonimázása még a b4r lapig folytatódik.

370] **A**

(Praef. 20) *Poeneum super nec Titaeresus iit*: „Titaeresus de quo Lucanus: *defendit Titaeresus aquas lapsusque Gurgite Penei pro siccis utitur arvis*” [Luc. 6, 376-377]

(Praef. 23) *Nosset ut iratos dictis lenire bimembres*: 1. „quia semihomines et semiequos” **A**
2. „Laus ab eloquentia qua bella tractantur et paces” **AC**

(Praef. 25) *Te non Ixion fallaci nube creauit*: „Centauri enim dicuntur ixionis filii qui credens cum iunone concumbere cum eius simulacro excubuit, nec habuit. Vnde sunt nati Centauri” **AC**

(Praef. 26) *Saturnus fratrem sed dedit ipse Ioui*: „quia chyron saturni ex phylira filius” **A**

a3v:

(Praef. 27) *Non conuiuiali...*: „Nam centauri in nupciis Pirithoi mero calescentes et libidine estuantes ad raptum puellarum conuersi sunt quod preclare describit ouidius duodecimo methamorphoseon” **AC**; „Centauri ad Nouam Nuptam rapiendam conuersi sunt” **AC**

(Praef. 29) *Tu Phoebi nutris sobolem, tu sedulus hospes*: 1. Phoebi sobolem: „Esculapium Phebi filium” **A** 2. „Quia medicinam Chyrone centauro didicit, vti Achilles cytheream, Hercules astrologiam” **A**

(Praef. 30) *Accipis aeternos curua sub antra deos*: „propter deos qui ad Nupcias pelei et thetidis conuenerunt” **AC**

(Praef. 32) *Contrahit et caudam Scorpius ecce tibi*: „Hoc ideo dictum est quia sagittarius in quem chyron versus fingitur contra scorpionem situs est iuxta lucanum: *Tuque senex chyron gelido qui sidere fulgens impetis emonio maiorem scorpion arcu*” **AC** [Luc. 6, 393]

(Praef. 35) *Imbuat ille[Guarinus] meae phas est exordia musae*: „Q[uasi] d[ic]at equum est ea que didici fateri me ab eo accepisse” **AC**

Panegyrici principium

(1) *Rustica si pietas consuevit rite quotannis / Flauentes Cereri spiceas...*: „Cereris spicas frumentarias grana frumentaria continencia vnde Tibullus *Flaua ceres tibi sit nostro de rure chorona / Spicea que templi pendeat / ante fores*.” **AC** [Tib. 1, 1, 15]

(3) *Arbuta Pomonae, Baccas offerre Minervae*: „Est enim minerua oleae inuentrix: Virgilius primo georgicorum *Adsis o tegee fauens Oleaeque minerua inuentrix*” [Verg. Georg. 1, 18-19] **AC**

(5) *Iure Guarine tibi nos carmina nostra dicamus*: Applicatio **C**

(6) *Fontibus hausta tuis...*: „tuis studijs veluti fonte vberimo deriuata” **AC**

(8) *Verum ego si totum docili simul ore bibissem*: „Q[uasi] d[ic]at quamuis ego cuncta studiorum que tu benigne et libenter docebas condidicissem, virtutes tamen tuas necdum ... consequi sed nec leuiter attingere possim” **AC**

(9) *Quidquid tu inuidia nil subducente fluebas*: „quod boni preceptoris est officium” **C**

(11) *Nunc cum parua tuae nobis sit portio uenae*: „cum parua tui ingenii scintilla influere appareat” **AC**

(12) *Quid plus proficiam*: „proficere contendam quasi dicat nil” **AC**

(13) *Susceptorum abs te non immemor esse bonorum*: „Hoc est quam demonstrare me non immemorem esse tuorum beneficiorum in me collatorum teque haudquaquam

prebuisse officium homini ingrato” AC; „studiorum a te susceptorum beneficiorum” C

(15) *Thespiadum nobis liceat, nec iustus illae*. „A tespijs oppido heliconi proximo” AC

(16) *Sed de Parnasi*. „montis qui est in phocide regione musis sacer. vnde pegasides dicte sunt” AC; „Lucanus in quinto *Hesperio tantum quantum semotus Eoo Cardine Parnasus gemino petit ethera colle Mons pbebo bromioque sacer*” [Luc. 5, 71-73] A

(17) *Sollicitem? ceptis tantum ipse audacibus adsis*. „quas super vires meas suscepisse videbor si non affueris et verecunde vires suas extenuat” A; „Verecunde vires suas extenuat”; „que supra vires sumpsisse videbar si non affueri” C

a4r:

(19) *Aspirasse simul Bromium et Poeana putabo*. „Apollinem in quorum tutela perhibentur esse poete Stacius *Latous vatum pater et Semeleius Euan* Propercius *Ingenium potis irrigat* [!] *mus a poetis Bache soles pbebo fertilis esse tuo*” [Stat. Sil. 1, 2, 220; Prop. 4, 6, 75-76] A; „In quorum sunt tutela poete” C; et *Poeana putabo*. „o guarine si mihi affueris et fauorem poeticum aspiraueris” C

(21) *Certa fides*. „manifesta est” AC

(23) *Hae uentura uident*. „Sibille que uentura sunt noscunt” AC

(24-25) *qui totius aeni / Acta animo comprehensa tenes*. „scripta et dogmata multorum seculorum” AC

(28-29) *Dos tamen ista tibi facili non indita casu / Sed per difficiles accessit parta labores*. „Iuxta illud Horacii: *Qui studet optatam cursu contingere metam Multa tulit fecitque puer sudauit et alsit. Abstinnuit venere et bacho qui Pythia cantet*. In arte poetica.” [Hor. AP 412-414] AC

(30) *Hesiodum gelidae pascentem in uallibus Ascræ*. „qui de agricultura scripsit” C, „Hesiodus patris oues iuxta heliconem pascens uisis musis et ab his ad fontem caballinum deductus clarissimus factus est poeta aquis Pegaseis epotis qui postea plura de agricultura apud grecos scripsit quae secutus est Vergilius” AC

(33) *Laurum et Castalio potum de fonte dedisset*. „Quod narrat ipse in principio theogonie sue” C

(34) *Ennius in uiridi carpens Helicone soporem*. „qui natale solum musis existimatur” AC; „a meone patre uel rege lidorum Homerus dictus Item et meonides dictus est inde carmen meonidum id est homericum. Nam Ennius in principio Annalium suorum per somnium animam Homeri in corpus suum intrasse fassus est et statim poeta factum. vnde est illud persii: *Cor iubet hac Ennij postquam destertuit esse meonides* [Pers. 6, 9-11]” AC

(36) Irrepsisse suis, ac pulsa nocte resurgens: „per transmigracionem animarum somno excitatus reperfefactus” C; „per transanimacionem migrasse” AC

(37) *Dictare annales, et condere praelia coepit*. „quia seculum bellicum poenicum in gratiam donatum[?] scriptorum” C

(43) *Balbutire apices, et loetae ostendere matri*. „non distincte exprimere primos characteres” A; „que nomina suauissima fuere characteris” C

(48) *Foemineo quondam coelatum Syrmate Achille*. „vestitu femineo latuit prope duleo et loxo historiam scribit stacius in achilleide” AC

a4v:

(49) *Callidus Aeolides lituo deprendit*: „Vlissis ab eolo ducens originem propter sisyphum latronem (qui ex sanguine suo nascitur) qui cum ithacam se daret, matremque vlissis cum ad laertem duceretur, compressit: hinc per contemptum semper nominatur in historiis eolides vel sisyphius” [Cf. Hygin. fab. 201, 4] **AC**

(53) *Non medicina tibi, scitu pulcherrima quamque / Actu foeda tamen*: „Vnde Hypocrates in libro de flatibus ait: medicinam artem esse sordidam: cum medicus fiolas sordidas et graueolentes tractare cogatur” **AC**

(55) *frustra necentia Gryppos*: „sermone inexplicabiles et perplexas captiones” **A**; „grips nasus aduncus aquilinus dicitur sermone inexplicabiles inextricabiles” **C**

(59) *Inde carens uicio sermonis regula surgit*: „Iuxta illud Horacii *os pueri tenerum balbumque poeta figurat* [Hor. Epist. 2, 1, 126]. poete enim linguam ornant, facundiam augent et supellectilem verborum faciunt copiosissimam” **AC**

(62) *Hinc rerum scitur series et forma locorum*: „locos rhetoricos designat” **C**

(64) *Quae numeros, uoces, mensuras, sydera tractant*: „vt arithmetica, vt musica, geometria, astrologia [astronomia **C**]” **AC**

(65) *Adde tot humanae praecepta salubria uitae*: „Ethica designat hoc est philosophiam moralem que de vita tractat et moribus quam Socrates de celo traxisse fertur” **AC**

(66) *Dogmate multifido pugnantibus edita sectis*: „Sunt enim secte philosophorum quibus alii ab aliis diuiduntur tenentes suam quisque opinionem vt platonici stoici peripatetici etc.” **AC**

(67-68) *Iunge etiam semper patientis, semper agentis / Materiae fluxus*: „rationem [...] cuius est proprium agere et designat phisicam id est philosophiam naturalem que rerum naturam perscrutatur” **A**; „Phisicam designat id est philosophiam naturalem, que rerum naturam perscrutata est” **C**

(68) *fata regentia mundum*: „iuxta illud Manilii fata regunt orbem certa stant omnia lege. Ethoc secundum stoicos.” **AC**

(69) *Inuenies illic*: „in illis studiis mathematicis” **AC**

(70) *Tradidit Aegypto Babilon, Aegyptus Athenis*: „designat chaldeas qui sunt in babilonia philosophie et astrologie scientissimi: de his strabo in sedecimo Cicero in primo de diuinatione Aulus Gellius in 13o et diodorus in tercio bibliotheces. et per hec studia talia cognoscamus” **AC**; „Erat enim Athenis domicilium literarum et philosophie” **C**

(75) *Hos tu praecipuos auctorum ex agmine tanto / deligis*: „hec laus est a diligencia”

(78) *Ac queuis mixtus rauca inter pulpita Ephoebis*: „loca vnde doctores bonas profitentur literas ad raucedinem usque” **AC**

a5r:

(80-81) *meliora sed ipse potenti / Ingenio proferis*: „veluti e penetrali quodam et promptuario” **AC**

(81-82) ... *ac te iam consulit omnis / Turba, et discipulus doctori incognita monstras*: „Iuxta illud proverbium grecorum Multi discipuli melioribus preceptoribus” **AC**

(87) *Cum tuus ambiguum sic te est affatus Apollo*: „in hunc modum allocutus est quem ab

infancia sectatus est” AC

(88) *Parce tuo iuuenis nimium*: „Verba Apollinis ad Guarinum” AC

(96) *Sic Plato Memphitas*: „Est enim Memphis urbs egiptij de quo Valerius libro octauo capite 7mo de studiis et industria” AC

(96) *Samius sic quaesit exul*: „pitagoras a samo insula hoc modo quesit a patria exulans de quo idem valerius loco memorato” AC

(97) *Sic quos uocitant Brachmanas*: „philosophos gymnosophistas et philosophos Indie” AC

(98) *Multivagus Thyaneus*: „apolonius qui princeps erat philosophorum eo tempore quo apolonius thyaneus discendi uisendique studio ad illos se contulerat: de quo copiose philostratus et philippus beroaldus in appendice suetoniana capite primo” AC

(100) *Anne est turpe tibi (quod foedum Varro negauit...)*: „Quem diuus Augustinus rerum doctorem appellat qui multa scripsit volumina et in primis de latina lingua de quo est illud Therencianum scriptum: vir doctissimus vndecumque varro cuius meminit valerio loco memorato” AC

(100-101)...(*Quod foedum Varro negauit, / Quod Cato*): „qui iam senex grecas didicit literas de quo Valerius loco eodem et Cicero in Catone Maiore siue in de senectute” AC

(102) *ueteris notulas agnoscere Cadmi?*: „authore plinio libro septimo naturalis historie primus 16 literas e phenicia in greciam attulit” AC

(103) *Vel te forte mouet solitus ridere loquaces / Inachidas Marius*: „Nam dicere solebat ridiculum esse illos discere literas quorum magistri seruirent Autore plutarcho Vita Marij” AC

(106) *Arpinas alius*: „Ab Arpino oppido Volscorum quod fuit patria communis Marij atque Ciceronis latine lingue propagatoris” A; „Nominatus est propter eum hoc est cicero ab arpino opido volscorum quod fuit patria marii et ciceronis” C

(106-107) *cui copia nocis Achinae / Praestitit*: „quia eque didicerat latine et grece” C

(108) *Grauis ingenium, Grauis dedit ore rotundo*: „Greci enim sunt loquacissimi et ad fingendum paratissimi et est versus Horacianus in arte poetica” AC

a5v:

(109) *Musa loqui, Ausoniis quidquid spectabile chartis*: „de laudibus grecarum literarum scripsit oracionem elegantissimam Scipio Charteromachus Pistoriensis quam impressit aldus.” AC (Cf. Scipione Forteguerri: *Oratio de laudibus litterarum graecarum*, Velence, 1504!)

(110) *Actaei fudere senes*: „ab attide regione” C

(111) *Vester ab Aeoliis descendit sermo pelagis*: „ab eolia regione grece que est inter Mysiam et Ioniam” A

(120) *Veronae ad muros, et fama nominis alti*: „Est enim Verona ciuitas patria Catullo et emilio marco poetis nobilitata” AC; „preclari nominis effciam vt per totum celebretur orbem et per famam iuxta illud vergilij: *imperium Oceano famam qui terminet astris*” [Verg. Aen. 1, 287] A

(125) *Nec non Illyris...*: „Illiria enim regio terminata italia germania macedonia tracia epiro mare adriatico et danubio flauio” **AC**

(129) *dictaea Ionis cunabula nisis*: „Creta in qua Iupiter nutritus dicitur et ubi est mons dictaeus” **AC**

(132) *Transis dispositas in magnum Cycladas orbem*: „Et hinc dicte sunt cyclades quod in orbem, id est circulum sunt site. Nam cyclos circulum signat.” **AC**

(133) *Ac Sporadam...*: „sic dicte quod per mare disperse sunt atque disiuncte” **A**

(134) *Max hinc Lemnon*: „insule inter lesbon et hellespontum” **C**

(137) *Qua nitido effusam fleuit nectore sororem / Phryxus*: „fabulam scribit diodorus libro quinto bibliotheces” **AC**

(138) *et infelix fleuit Laeandria uirgo*: „leandri amatoris: hero enim puella ad quam ex abido asie resistere europe opidis leander notabat ideo fleuit quum leandrum mersum proximo littore conspexit. historia nota est ex ouidiana epistola quam scribit leander ad hero puellam” **AC**

a6r:

(139) *Funera, qua iunctam uix credens Seston Abydo*: „Nam xerxes vt ex asia in europam traiceret exercitum pontem fecit quo abidon sesto coniunxit intra quas vrbes hellespontum fertur stadiorum esse septem” **AC**; „Lucanus in fine *tales fama canit tumidum super equora construxisse vias multum cum pontibus ausus Europamque Asie Sestonque admoit Abydo Incessitque fretum rapidi super Hellespontii*” [Luc. 2, 672-674] **A**

(142) *Donec in Odrysiis cecidit grauis anchora portus*: „id est pontum tracium ingressa” **AC**; „Vnde constantinopolis est clarissima” **C**

(143) *Aemula Romuleis tollens ubi moenia muris*: „Est enim mare ad bisancium urbem quem uero constantinopolim dicimus augustissime que a constantino imperatore aucta in maius gloriosissimi romani imperii et totius orientis caput erat.” **AC**

(147-148) *nec solis ille parentum / Clarus erat studiis*: „non modo grecarum literarum erat peritus, sed omnium etiam scienciarum plenus” **AC**

(154) *Sed procul Arctoo rigat haec constantia Rbeno*: „fluuius rhenus septentrionem versus fluit, qui helucios et sequanos alluit” **AC**

(160) *Tam cito non rapuit Neoclides Persida vocem*: „Temistocles Neoclis filius qui ab ingrata patria pulsus cum ad xerxem quem paulo ante incredibili victoria superauerat venisset, petiit sibi Anni spacium dari quo persarum linguam addiceret quo facto sic persice locutus est vt non in athenis sed in perside natus videretur. Autor plutarchus in temistocle.” **AC**

(162) *Quam cito tu sectam quino discrimine linguam*: „Nam greci quinque vtuntur linguis: ionica dorica attica eolica et communi” **A**

(163) *Hausisti Crasso longe distinctius ipso*: „Nam publius crassus cum in asia apud Aristicum regem debellandum consul venisset: tanta cura grece lingue noticiam animo comprehendit animo [!] vt eam in quinque diuersam genera per omnes partes ac numeros penitus cognosceret que res maximum ei sociorum amorem concitauit. Autor valerius libro octauo” [Val. Max. 8. 7. 6.] **AC**

(165) *Cum tua Mopsopiam sonuissent ore loquelam*: „Atticam grecam ab Mopsopo rege

Athenarum” AC; „quod sepe declamaueris et domestice eloquencie usitaueris” C
(168) *Pythagoraea annis seruata silentia quinis*: „Nam pithagoras silentium quinquennale suis discipulis iusserat: vt solum que dicet auderent: quia discipulos loquaces esse non licere dicebat” AC

a6v:

(170) *Historici quidquid, quidquid scripsere Sophistae*: „sapientes vel rhetores alias sophiste dicuntur cauillatores et qui potius videri volunt quam esse Sophi et sapientes homines et boni” AC

(171) *Quidquid diuini tegit alma Poesis Homeri*: „Vnde Basilius vir doctissimus cognomento magnus ait totam poesin homeri laudem esse virtutis: de laudibus homeri scripsit oracionem pulcherrimam [elegantissimam A] Angelus pollicianus” AC

(173) *quae vel rigidissima firmat*: „id est stoa a portico senonis sic denominati stoa enim grece porticus dicitur latine” AC

(174) *Porticus, incertis uel contra sensibus edit*: 1. „quecunque docuerunt stoici” C; 2. „quia achademici nil affermabant, sed probabilia sequebantur” AC

(175) *Helleboro tardam purgata Academia bilem*: „Academici siue platonici ab academia scola nuncupati” AC; „Quod sumitur ad aciem ingenii propagandam, purgat enim cerebrum et bilem idcirco Carneades academicus responsurus libris zenonis stoici helleborum sumendum precipit.” [Plin. NH. 25, 21] AC

(176) *Vel si quid medius spaciantium interserit ordo*: „peripatetici ab ambulacione aristotelis nomen sortiti. Nam licium fuit scola aristotelis sicut academia platonis in qua peripaton, id est deambulans philosophatur. Vnde peripateticorum nomen efulsit.” AC

(177) *Quine indiuiduis e partibus omnia fingunt*: „quam sectam leucippus et democritus docebat” C; „Leucippus et democritus dixerunt mundum esse concretum ex athomis inter se temere coeuntibus de quibus lactancius in libro de ira dei et tullius de natura deorum in secundo et prima tusculana[rum]” AC

(193) *Nec magis indulgens somno, quam peruigil argus*: „vigilans qui totus erat oculus centum enim oculos habuisse scribitur quorum bini saltem dormiebant de quo Ouidius primo methamo.” AC

(194) *Aut Colchus, Libycusue anguis, uel inhospita Gorgo*: „qui aureum custodiebat vellus apud oetam regem colchorum. de qua vide in septimo metamorphosi” AC; *Libycus anguis*: „Qui aurea custodiebat poma hesperidum et postea iussu Euristei ab hercule peremptus de quo lucanus libro nono. de medusa autem lucanus in nono et Ouidius in quarto methamorphoseon” AC *Gorgo*: „que se aspicientes in saxa vertebat de qua lucanus in nono et Ouidii quarto metha.” AC

(195) *Nam cum te ardenti tandem indormire lucernae*: „cum te: sompnus ad lucernam lucubrantem invaderet” AC

b1r:

(201) *Instabili quantum Simplegade Syrmio quantum*: „Cyaneas designat insulas contra Tracium Bosphorum que quia olim concurrere credite dicte sunt Simplegades est concucientes” AC

(202) *Pangaeis Alpes*: 1. „montibus tracie tessalie coniunctis” **A**; „montes que ita bene a gallia et germania dirimunt” **C**

(204) *Quae satis aequa tuo reddam praeconia facto?*: „quibus laudibus te tuumque factum concelebrem digne q[uasi] dicat: nescio quia tu omne preconii genera precellis” **AC**

(206-207) *caeco latuit male, tonsus in antro / Bellacem orando fregit qui pene Philippum*: „Nam ut inquit plutarchus sepe duas vel tres menses domi inclusus se exercebat, et abrasa parte capitis exeundi facultatem sibiipsi praeipiebat demosthenes” **AC**

(211) *Induit Euclides muliebria tegmina*: „Athenienses decreto suo cauerant ne quisquam Megarensium athenas migraret. Vnde Euclides fama motus Socratis muliebri tunica indutus eo commeabat vt vel unius noctis spatium cum socrate colloqueretur historiam scribit aulus gellius libro sexto noctium atticarum capite decimo” **AC**

(213) *Democritus contempsit opes, sed parte retenta*: „Nam quo magis vacuo animo studijs literarum incumberet parua admodum summa retenta patrimonium suum amplissimum patrie donauit, de quo ualerius <ca:> octauo libro ca. de studio et industria.” **A**

(214) *Tu nil seruasti, putei mercede Cleantes*: „paucam admodum seruasti retenta” **C**; „quam collegit aquam e puteis hauriendo de quo ualerius loco memorato” **A**; „de quo ualerius libro octauo...” **C**

(217) *Fortis Anaxagoras late sterilem fundos*: „Qui cum post diuinam peregrinationem patriam repetisset possessionesque desertas uidisset, non esem inquit ego saluus nisi iste perijssent. Author Valerius libro memorato” **A**

(224) *Nec te erumnarum pigeat*: „miseriarum quas pertulisti vt studia consequeris” **A**

(226) *Obruit et longe cedunt dispendia lucro*: „plus enim lucri quam dampni consecutus est”

(227) *Hic licet aeois currens ignotus ad Indos: aeois*: „orientales” **AC**; „iuxta illud oracii: Impiger extremos curris mercator ad Indos” [Hor. Epist. 1, 1, 45] **AC**

(228) *Barrorum dentes, arabumue reporter odores*: 1. „hoc est ebur proprie enim barrire est elephantum vt rugire leonem” **A**; 2. „Nam in Arabia thus nascitur Virgilius *solis est thurea virga Sabeis*. Idem: *India mittit ebur molles sua thura Sabeis?*” [Verg. G. 2, 117; G. 1, 57] **A**; „odoramenta, vt thus preciosum et odorificum. Nam in arabia thus nascitur Vergilius *Solis est thurea virga sabeis?*” **C**

b1v:

(229) *Pexaue lanigeris fulgentia uellera syluis*: „Hoc est sericum. Vergilius: *Velleraque ut folijs depectant tenuia Seres?*” [Verg. G. 2, 121] **AC**

(231) *Eruat in numero seruatos Grypae Smaragdos*: „Smaragdos: Hoc est gemmas quibus acies oculorum recreantur quibusque nihil uiridius est. Nam Gryphae ex cuniculis hyperboreis aurum et gemmas eruunt propter quod bellum illis assiduum est cum arimasbis populis quos uno oculo in fronte media insignes tradunt itaque gryphis aurum gemmasque custodientibus et arimasbis rapientibus atrox est dimicatio” **AC**

(236) *Non tamen has aequabit opes, hec Gaza Sabaeas*: „que parabat / tuas diuicias / tua omnia reportasti ex grecia thura odorifera et talia odoramenta sabeorum” **AC**

- (239) *Perseus et Zephyrum pennis lastrauit*: „alis mercurialibus a plantis adhibitis” **C**;
 „Perseus thalaria eum et petasum a mercurio cepisse fingitur” **AC**
- (240) *Tolleret ut domiti precium Cepheida monstri*: „Andromedam cephei regis ethiopum filiam ex cassiopeia matre quam andromedam marino monstro obiectam perseus liberauit et vxorem duxit Ouidius: *Andromedam nigris perseus portarit ab Indis* fabulam scribit idem Ouidius libro quinto methamorphoseon.” [Ov. Ars 1, 53] **AC**
- (241) *Occidui Alcides solis deuexa secutus*: „profectus ad hortos hesperidum qui sunt in plaga occidua” **A**
- (242) *Fulua phoroneos ut poma referret ad agros*: „ad Menia argorum a Phoroneo rege condita” **A**
- (250) *Quae Mida conuertit*: „rex phrigie ditissimus qui omnia contactu suo in Aurum mutasse fingitur de quo Ouidius vndecimo libro methamorphoseon” **AC**
- (251) *Lydorum aurifluuii collegit*: „Herono et pacto lidie fluminibus auriferis” **A**
- (252) *Altera profecto celebrarat olympia lustru*: „que quinto quouis anno celebrabantur” **A**;²⁶ „vbi fiebat Ioui olympio ludi olympiaci quinquennales variis certaminibus” **C**
- (253) *Chalcedona urbes*: „calcedonem urbem asie iuxta bosphorum traciam et regionem bisancij situm” **C**

b2r:

- (259) *Mollis laeua Asiae, dextra de parte ferocis*: „Nam geographi has angustias maris se coarctantis hellespontum vocant: inde expaciatur equor que laxitas propontis appellatur. vbi equor iterum in accetum (?) coitur et stringitur, ille angustie bosphorus et Eur (?) tracijs Nuncupatur. vbi iterum effunditur pontusque euxinus nominatur qui curuatus in figuram scythici arcus committitur ostia meotidis paludis idque ostium cymerius bosphorus dicitur” [Plin. NH 4, 75-76] **C**
- (262) *Vos o Cyaneo uolitantes aere uenti*: „Apostrophe”; „finguntur enim venti et astra gigantis filii, ” „Ultima celestum astraea terras reliquit”; „Orion enim sydus est quod suo cretu [?] et occasu tempestates ingentes concitat de quo hyginus” **C**
- (270) *Sic uos Hippotades leni moderamine frenet*: „Hyppotas pater ventorum est” **C**
- (271) *Nec ferus euersum Neptunus uindictet aequor*: „iuxta illud vergilii *Post mihi non simili commissa poena lueti*” [Verg. Aen. 1, 136] **C**
- (275) *Delitias non illa phari, peregrinaue nostre*: „Vnde et Quintilianus delicias alexandrias vt omnino mollissimas taxat” **C**
- (276-277) *melioe coemptas / Mercurio sed ducit opes*: „Mercurius enim Mercibus preesse dicitur” **C**
- (287) *Nulla nec optauit compleri numine Phoebas*: „vatis fatiloqua que phebeo numine afflata futura loquebatur” **C**

b2v:

- (289) *Tum sic ex imis Cortina remugit antris*: „tripos per quem phebades vaticinabantur” **C**
- (290) *O felix longam placido nudere uitam*: „Oraculum guarino datum” **C**

26 Itt az **A** példány jegyzetei megszakadnak, egészen a c2r lapig.

(292) *Nominis, et centum numerosa e prole nepotes*: „quia quotquot discipuli eciam filii, et discipulorum audientes eciam nepotes” C

(304) *Transeo te regum uictor Luculle duorum*: „tigris et Mitridatis regum armenie et ponti: qui hunc mora, illum celeritate vicisti” C

(305) *Ornasti Latios Scyticis qui fructibus hortos*: „habuit enim hortos adeo luxuriosos ut inter ornatos sumptuosissimosque regum hortos luculliani connumerentur in primis de lucullo plutarchus in vita luculli” C

(307) *Mumius euersa uiuentia signa Corintho*: „Lucius mumius corynthum diruit vnde signa tabulasque mira arte factas extulit quibus totam fere italiam repleuit et ornauit” C

(309) *Regulus immensi transmisit terga Draconis*: „centum et viginti pedum ad longitudinem cuius meminit sillius italicus libro sexto aulus gellius itidem in sexto et plinius in octauo quartodecimo capite” C

(313) *Ille nouum lapidem Phrygia, Libyaue petitur*: „de lapide phrigio plinio trigesimo sexto capite decimo nono. est autem estas apud mauros plurima Martia[...]; „Nam in Numidia lapis erat optimus ad columnas de quo plinius libro quinto capite 30o” C

(314) *Mirae longinqua portauit robora sylue*: „Accipe felices Athlantica munera siluas Aurea qui dederit dona, minora dabit. De quo plinius libro 13 cap. 11” [Martialis, 14, 89 Mensa citrea] C

(316) *Quae nec magnanimi diues uictoria Pauli*: „Lucius Emilius qui persam Philippi filium apud samotracas uicit de quo valerius libro primo et quinto” C

(317) *Aequarit, Cypro nec quod Cato uexit opima*: „Lucanus: *Quod cato longinqua uexit super equora cypro*” [Luc. 3, 164] C

b3r:

(319) *Attulit et matrem torua cum pallade uestam*: „que perpetuo igne colebatur”, „de quo poeta in sexto eneidis” C

(320) *Restituis, tecum uirgo Tritonia, tecum*: „a tritonidi palude libie ubi nata fingitur” C

(320) *Somnifera insignis uirga Cylleni ales*: „de qua uirga libro 4to Eneidos [...] vertitur” C

(320) *Vel noua Erichthaeae*: „ab erichteo rege athenarum” C

(320) *Lenta gregem tenuauit hyems*: „pigra perpetuum epitheton” C²⁷

b3v:

(354) *Omnis conditio, sexus simul omnis, et aetas*: „tam masculinus quam femininus tam iuuenilis quam senilis” C

(357) *Multi quos uite ratio diuersa tenebat*: „qui diuersis tenebantur studijs iuxta illud persii mille hominum species etc.” C

(358-359) *mercator auara / Prosilat a mensa*: „qua numularij utuntur siue strapesite” C

(362) *Praefertur studiis, radio Geometra relicto*: „virga qua geometrae lineas indicant

27 Innentől C második keze jegyzetel.

geometre enim non tantum terre sed etiam maris et celi et aeris metuuntur spacia virgilius descripsit radio totum qui gentibus orbem” C

(368) *Nam quis te melior, uel pronexisse uolentem.* „ad altiora prouehens discipulum suapte natura ad studia pronum” C

(370) *Principio recte das fundamenta loquendi.* „rudimenta prosodie que docet pronunciare hoc est subleuare et deprimere sillabam ductumque dictionis” C

(371) *Recte scribendi.* „orthographie que docet recte et regulariter scribere” C

(374) *Proxima uoluentis annalibus oia dantur.* „ad legendas historias” „quia iuuenes multum proficiunt ex eis” C

b4r:

(380) *Agricolae ritu filicem prius eruis aruo.* „Est enim filix herba agris maxime inimica unde horacius *neglectis vrenda filix innascitur agris*” [Hor. Sat. 3, 37] C

(383) *Crantor.* „philosophus academicus patria solensis” C

(384) *Ac teneram dextro pubem deducere ramo.* „Sinistra enim via viciorum est dextra vero virtute / Designat litteram pithagore bicornem” C

(394) *Quam sparsa innumeras tibi disciplina per oras.* „hoc est non prius locum certum tibi parasti quam per omnes terras studia tua disseminasti” C

(395) *Celeo Siculae noua semina matris.* „nam tota sicilia cereri et proserpine sacrata est” C

(398) *Chaonias late iussit uilesceere glandes.* „glandes in epiro enim magna est glandium copia quibus prisci vescebantur. vergilius: *chaoniam pingui glandem mutauit arista*” [Verg. G. 1, 7-9] C

(400) *Orbe peragrato colubros disiunxit Eleusis.* „Scribunt enim poete cererem curru vehi solitam tracto a pinnatis volaticisque draconibus quem mox pritolemo dedit iuens semina dispergere qui post orbem terrarum frugibus satum constituit opidum et ex patris sui nomine appellauit eleusinum vbi cereris sacra eo eleusina vocantur ceresque ipsa mater eleusina” C

(401) *Tu mare frenantis Venetos, tu antenorisi alti.* „padua enim siu patauium antenor troinaus condidit que urbs olim dicta est antenorea” C

(404) *Florentia nomen.* „dicti enim sunt florentini auctore plinio ab initio fluentini quod praefluerit arno fuerint appositi siti” C

(407) *Ferraria.* „ciuitas italie” C (nem olasz egyetemről származik)

b4v:

(410) *Hic tum Nicoles rerum retinebat habenas.* „regebat eo tempore ferariam nicolaus dux ferariensium uir inter estenses admodum felix preterquam quod literis caruit qui complures habuit filios leonellum borsum herculem et sigismundum de quo copiose scribit raphael volaterranus *commentariorum vrbano* lib. 4to.”²⁸ C

(411) *Stirpis Aestinae clarum decus.* „Erat enim aestensium familia ex estensi oppido quod est pado contiguum estque dieresis in dictione aestine” C

28 Raffaele Maffei (Volaterrano) *Commentariorum urbanorum libri* 1506-ban jelent meg először (Roma, Johann Besicken).

(415) *Oppida nam fieri Plato si felicia dixit.* „Plato namque omnie sapientie monarcharum demum res publicas beatas fore credebat cum aut docti aut doctorum studiosi imperarent ciuitatibus”²⁹ **C**

c1r:

(452) *Quam qui cornigeram iungens cum Marte iuuenecam.* Marte áthúzva, javítva: patre **C**

(453) *Primus ei ducto sanxit pomeria sulco.* „hoc est boue uel thauro nam antiqui iunctis bobis hoc est thauro et vacca interiore aratro terrarum agebant sulcum intraque sulcum edificabant” **C**

(460) *Fama prior, per quos uaga turba coluit in unum / Corpus et insulsum gentes posuere rigorem.* „hoc est per quos homines a feritate ad mansuetudinem ab incultis siluestribusque moribus ad urbano a sedibus ferinis ad ciuilem concordiam deducti sunt. Iuxta illud horatii *siluestres homines sacer interpresque deorum sedibus et uictu fedo deterruit orpheus dictus ob hoc lenire tigres rapidosque [!] leones*” [Hor. AP 391-393] **C**

(462) *Nec secus Amphion Tyrios (me iudice) muros.* „de quo horacius dictus et amphion thebane conditor urbis saxa mouere sono testudinis et prece blanda ducere quo uellet” [Hor. AP 394-395] **C**

c1v:

(480) *Pro te Sequanicos Galli spreuere magistros.* „Parisienses”, „gallos a sequana fluuio qui a belgicis celtas separans parisias diuidit” **C**

(481) *Germani argutam pro te liquere Viennam.* argutam-hoz: „loquacem, propter logicam” **C**

(482) *Venit et Herculeis uicina Hispania metis.* „ocasi hoc est gadibus nam gades insula est extra columnas herculeas ad hostium tetis in oceanum britannicum” **C**

(483) *Axe sub arctoo positi uenere Poloni.* „Iuxta illud vergilij *et penitus toto diuisos ab orbe britannos*” [Verg. Ecl. 1, 66] **C**

(493) *Qualiter in mediis reddens oracula Delphis.* „Sunt enim Delphi in parnasi radicibus qui mons dicitur esse in medio orbis terrarum. Lucanus *hesperio tantum quantum semotus eoo cardine parnasus gemino petit ethere colle mons phoebo bromioque sacer.* Statius *audit et medius celi Parnasus*” [Luc. 5, 71-73; Stat. Theb. 1, 118] **C**

c2r:

(508) *Vt Pharon immenso foecundat flumine Nilus.* „Est enim pharos insula in Nilo alexandrie propinqua” **A**

(509) *Magnus ut Euphrates Chaldaeos irrigat aruos.* „fluuius armenie qui babilonem in duas diuidit partes Mesopotamiamque more Nili irrigat Lucanus *sed sparsus in agros fertilis Eufrates pharie uice fungitur vnde*” [Luc. 3, 259-260] **A**

(510) *Sed uelut innumero prorumpens ore timauus.* „de quo maro *et fontem superare timauus unde per ora nouem uasto cum murmure montis hic mare proruptum et pelago premit arua sonanti.*” [Verg. Aen. 1, 244-246] **C**

(524) *Quae nota uerborum seruata fidelibus annis.* „que uerba ab antiquis recepta sint et

29 A bejegyzés mellett illetlen rajz található a C példányban.

seruata. consuetudo enim est certissima loquendi magistra utendumque est sermone ut nummo cui publica forma est” **AC**

(526) *Quid distent unum quae significare uidentur.* „tu doces discrepet uniuoca que sunt sinonima” **AC**

(527) *Qui stilus, aut numeri species, quis carminis author.* „scilicet tu doces quid genus dicendi quia tres sunt, sublimis, medius siue vber et infimus” **A**; „qui character, que genera carminum” **AC**

c2v:

(530) *Narrandi que lex potior.* „i. quo sit incipienda materia” **C**, „Regula elegantior” **AC**

(533) *Desinat in fines, sed gratius ordine uerso / Vltima praeueniat longe prius acta reseruet.* „Est enim duplex ordo naturalis et artificialis more nature ut res geruntur progrediens oratori maxime conueniens. Artificialis uero occasionem rei et breuiter et iucunde narrando captam sepe ab ultimis sepe a mediis exordiens talis ordo poetis maxime quadrat vnde homerus a decimo hoc est ultimo anno troiani belli illiada sua inchoat et vergilius itidem ab ultimo et septimo anno errorum enee eneida suam sic et comedie terenciane atque plautine fere ab ultimis sumunt exordia” **AC**

(535) *Tunc tamen exuperas cum rerum abstrusa recludis.* „cum poetas interpretaretur” **C**

(539) *Quod uastum sine lege chaos, quae bella gigantum.* „gigantomachiam describit ouidius libro nono metamorphoseon” **AC**

(543) *Quae uis reppulerit solem, quo robore caelum.* „Qui propter scelus et inmanitatem atrei a micenis auersus dicitur de quo Seneca Tragicus in Thyeste” **AC**

(540) *Qui Pyrrhae lapides, Phaetonteine calores.* „de quo Oui. li. 2o metha.” **C**

(541) *Quas progne plumas, quae cornua sumpserit Io.* „filia pandionis regis atheniensis que in irundinem versa est vnde liber 2o methamorphoseon” **AC**

(547–548) *Haud frustra Aeolio uentos in carcere ponis / Ter quater et dictos ostendis iure beatos.* „perfectissime beatos propter numerum septennarium qui homini cum primis conuenit siquidem quaternarius ad corpus pertinet propter quatuor elementa et qualitates ternarius uero ad animam propter triplicem vim anime scilicet rationalitatem irascibilitatem et concupiscibilitatem” **AC**

(555) *Trux auis, unda fugax, uolucris rota, pedula moles.* „qui ticii iecur comedit”; „vultur”; „propter tantalum”; „cui ixion implicitus”; „sisipho imminet”; a uolucris rotához még: „de quo macrobius in primo” **C**

(556) *Ac reditura silex, et futilis urna sororum.* „belidum danaydum” **A**

c3r:

(562) *Nec Smyrnae minus belle penetralia pandis.* „Septem urbes certant de stirpe insignis homeri: smyrna rodhos colophon salumyn ios argos athene” **AC**

(563) *Qua tenuit Syren.* „Quae illectos cantu suo in naufragia deducebat de syrenibus ver. li 5to eneidas itidem Ouidius libro 5to Methamorph.” **AC**

(563) *qua ui Tytanida uertit.* „circe solis filia que ulissi socios in varias mutauit feras vt scribit poeta in principio septimi eneidos et ouidius 13 methamorphoseos.” **AC**

(564) *Qui ueneris Cestos triplicis quae flamma Chymerae.* „cui insunt blanditiae omnes

suadele fraudulencia omnia denique amatoria benefica [!] de quo homerus 14 iliados”
AC „baltheus ueneris qui uariegatus et triformis est enim ore leo postremis partibus
draco medis [!] capra” AC

(565) *Quid Iouis adiutor Briareus deiectus ab alto:* „nam apud homerum huiuscemodi
fabula est quod iuno neptunus et pallas iouem olim in uincula proiecerunt neque
erat qui auxilium ferret sed thetis achillis mater celum ascendit et secum briareum
centimanum adduxit eiusque auxilio iouem soluit” AC

(566) *Mulciber, inclusus cauea grandaenus abena:* „vulcanus” AC; „deiectus a celo qui
propter deformitatem proiectus est in lemnum insulam atque ibi nutritus” AC;
„arson, quem medea aheni inclusum et varijs herbis decoctum e sene iuuenem fecit
de quo Oui. lib. 7a meth.” AC

(567) *Aethiopum mensae, cum coniuge Tethyos ire:* „apud quos cum dii commessarentur,
hebe populam ministrasse fingitur” AC

(568) *Aurea quid signet pendens ex aethere funis:* „celo per quam vnum esse mouens
omnia etiam ipsum immobile intelligit qui iouem ita se fortem predicare inducit ut
si cathena aurea e celo pendente ligatus esset ab omnibus dijs deabusque e celo trahi
non posset contra ipse deos deasque omnes eadem cathena ligatos facile in terras et
maria detraheret” C

(575) *Phoca leuat:* „uitulus marinus profundissimi somni” AC

(576) *Raucum Nereides rident:* „Rauce sonantem respectu arionis” AC

(577) *Non Acim Galathaea gemit:* „de quo ouidius libro 13 methamor[phoseon]” AC

(578) *Nec pius Inoae meminit:* „Inus matris suae de quibus poeta quarto metha-
morphoseon” AC

(579) *Non centum saltare uetant Aegaeona nodi:* „cathene, nam quem dii uocant briareum
homines uocant egeona qui centum et quinquaginta capita habuisse fertur de quo
vergilius *et centum geminus briareus et belua lerne*” [Verg. Aen. 6, 287] AC

(580) *Fatidicus protheus stat motu immobilis uno:* „quem maro in 4to georgicorum mirifice
describit cuius erat natura ut uolens nunquam dicere coactus autem in varia monstra
se conuertens hominesque illudens diffugiebat” AC

(581) *Nec uitasse uelit mutantia gramina glaucus:* „herbas quibus mente alienatus in mare
se deiecit sed miseracione diuina in deum maris conuersus de quo oui. li. 13. metha.”
AC

(586) *Socratis antiquo nil concessura Lyceo:* „non inferior gymnasio uel schola socratis
philosophi sapientissimi” AC

c3v:

(589) *Quilibet hunc sequitur qui contudit arma togatus:* „is cicero compressit bella catiline
in toga” AC

(595) *Pellaenum iuuenem, quibus ille accensus in omnis:* „a pella ciuitate macedonie Iuuenalis
pelleo iuueni totus non sufficit orbis” C; „alexandrum magnum” AC; „studiis
philosophie alexander inflammatus in omnes terras ad totum orbem sub sua iura
mittendum” AC

(597) *Destituit merces, nam compensante Philippo:* „Nam a se euersam stagyram edificauit

philippus de qua re valerius libro 5to capite de pietate in patriam et plutarchus in vita alexandri” AC

(607) *In cassum momenta uolant, saepe exule somno:* „pulso, quia tota nocte lucubrabant cum preceptore” C

(616) *Degimus, aeditimos templis ut degere phas est:* „hoc est sacerdotes qui praesunt templis uel qui res sacras custodiunt et tuentur” AC

c4r:

(621) *Vt quondam audito Polemona Xenocrate dicunt:* „fuit enim polemon philosophus atheniensis qui cum in iuuentute petulcus esset Xenocratis scolam ingressus eius oratione que tunc de pudicitia erat adeo mores mutauit tantumque in philosophia profecit, ut xenocrati in scola succederet” AC

(627) *Olim terra uiros, nec diues Ionia fudit:* „produxit, unde fuit thales vnus de septem sapientibus anaximander anaximenes hecateus historicus eschines orator et alii” AC

(628) *Sicana:* „Theocrito syracusano nobilitata” AC; *Cyrene:* „ciuitas libie nobilitata callimacho poeta elegiographo” AC

(628) *uel Nilo interflua tellus:* „egyptus que complures habuit philosophos” AC

(630) *Inde duplex Venetae processit gloria gentis / Barbarus et plectro ceber Leonardus eburno:* *Barbarus* hoz: „sc. hermolauus” AC „vir undecunque doctissimus erat et alter franciscus barbarus itidem uenetus crisolore discipulus” AC; *Leonardus* hoz: „Aretinus orator et historicus clarissimus”³⁰ AC

(632) *Inde Iouis genitus de stirpe Georgius alti:* „sc. processit quia forsan cretensis erat sc. valla”³¹ AC

(635) *Cimbala purpureis mel congersere labellis:* „Quod de platone legitur cui cum in cunis dormienti paruulo apes in labellis consedissent, responsum est illum oracionis suauitate fore praeclarum de qua re valerius libro primo de prodigijs . Item plinius inquit de apibus gaudent plausu atque tinnitu eris eoque uocantur. Vergilius in quarto georgicorum *tinnitusque cie et matris quate cymbala circum*” [Verg. G. 4, 64] AC

(638) *Narnia:* „ciuitas umbrie” „per quam nar labitur a quo ciuitas nomen accepit” AC

(639) *Martius aeternum iani sub pectore nomen:* „Castellus” C,³² *Iani:* „Johannis se ipsum designat, id est cuius donec uiuam nunquam obliuiscar” (láthatólag Galeotto Marzióról már nem tudta kicsoda)

(641) *Sed Titus hac ipsa longe perfusior unda:* „caballino” A; „aganippea hoc est multo celebrior poeta” C

(642) *Seu lituo pugnas Cythara seu cantet amores:* „hoc est seu decantet bella heroico carmine seu amore elegiaco uel lyrico” AC

(645) *acerbo Lamola loeto:* „non dignus morte immatura hoc est qui tam subito moreretur”

30 A jegyzetek szerzője tévesen Leonardo Brunira gondol Leonardo Giustiniani helyett.

31 A jegyzetelő összekeveri Giorgio da Trebizondát Giorgio Vallával.

32 A jegyzet szerzője valószínűleg nem ismerte Galeotto Marziót, sem az előzőleg említett Girolamo Castellit, és egybeolvasztotta őket.

AC

(648) *Autumni brumae nymbos...*: „pluuiales guttas aere decadentes” A

c4v:

(653) *Primus ego Nisae referam tibi draue chorimbos: primus:* „Pannonum” A; „Vngarorum” C, *Nisae:* „coronam ex hederis factam” AC, *draue:* „flumen” C(első kéz), „fluuius est pannonie sicut et danubius” C(első kéz), *Nisae:* „ciuitate in felici arabia vbi bachus nutritus fingitur” AC(második kéz)

(656) *Aureus in Camera, picto super iridis arcu:* „super arcum celestem mille colores habentem” AC

(658) *Vt nec Phidiacum miretur pisa tonantem:* „iouem a phidia statuario clarissimo in pisa fabrefactum siue in elide” AC

(659) *Nec Rhodos immani surgentem mole Colosson:* „hoc est statua solis centum et quinque pedibus altam a lisippo factum que inter septem miracula maximum numerabatur cuius digiti maiores erant quam plereque statue” AC

(661) *Ideam assimilans coniunx Thaddaea parentem:* „id est fingam non dissimilem berecynthie matri deum” AC

(665) *Suspendet tibi dona tholo...*: „trabe ad quam dona dijs dicata suspenduntur” A

(666) *Non cestu crudo pubes, nitidaue palestra:* „uncta olio delibuta hoc est lucta uel palestrico certamine” AC

(668) *Victores Apio crinem cingentur amaro:* „quo coronabantur victores sacri certaminis nemee author plinius libro xviiiij” AC

(673) *Primitias triplici iubet haerens gratia nexu:* „finguntur enim gratie consertis manibus connexe et sunt tre agle eufrosine et thalia” AC

(677) *Ioannis magni, quantis modo caedibus acres:* „qui pater olim erat regis mathie vngarie” AC³³

d1r:

(690) *Vel mediis brumae tenebris, cancrine diebus:* „diebus canicularibus, hibernis noctibus que sunt longissime” C

(691) *Cum stertunt reliqui, cella tu clausus in alta / Abrodis digitos, pluteum uel cedis, et atro:* „qua utuntur qui literis dant operam percuciant autem cogitabundi pluteum et occupati toto animo in inueniendis proprijs uocabulis indignabundi quo verba rebus non respondeant. Sumptum ex illo persii nec pluteum cedit nec demorsa [!] sapit unguis” [Pers. 1, 106: nec pluteum caedit nec demorsos sapit unguis] C

(698) *Haec uocum explanant proprias ex ordine uires:* „designat grammaticam. Scripsit enim guarinus grammaticae opus utile et fructuosum” C

(699) *Iungis ad haec magni fuerit quae uita Platonis:* „Transtulit enim e greco plutarcho vitam platonis et aliorum uirorum illustrium” C

(700) *Blandus adulator rigido quid distet amico:* „scripsit enim ad leonellum principem opus prenotatum de differentia assentatoris et amici” C

(704) *Quae seris in cathedra, uel si qua ex tempore profers:* „tumultuose festinanter. Scripsit

33 Itt ismét megszakadnak az A jegyzetei e2r-ig.

enim epistolas ad diuersos uiros magna elegantia” C

(707) *Demosthenis ardor*: „vehementia qui omnes grece oratores superauit” C

(708) *Qualem te ingenuas laudantem audiuimus artes*: „habuit enim oraciones quamplures de laudibus liberalium arcium” C

d1v:

(723) *Orphea ab Elysiis remeasse*: „Comparat Guarinum orptheo” C

(727) *Plutarchus, chartis ne plus se agnoscat in ullis*: „Multas enim vitas illustrium virorum e greco plutarcho in latinum transtulit” C

(729) *Sive rudimentis pueriles instruit annos*: „Condidit enim plutarchus opusculum de educandis liberis ho est puerorum educatione quod guarinus latinum fecit” C

(732) *magnus nunc Strabo fatigat*: „Nam iussu nicolai pape quinti in latinum traduxit geographiam strabonis opus non minus utile quam iucundum” C

(735) *Cedron olens*: „est enim Cedrus lignum iucundi odoris et diu durans et nec a tineis unquam exterminatum” C

d2r:

(740) *Explicat inclusum Neptunus-tól*: „Argumenta Strabonis” C

(746) *O qui nosse cupis quidquid-tól*: „Commendacio Strabonis” C

d2v:

(772) *Quae duo uix unquam tribuit Caducifer uni*: „sic uirgilium illa felicitas ingenii soluta oracione reliquit ciceronem facundia illa genuina in carminibus destituit” C

(792-794) *Tres te Arretini, luscii duo, Poggius uno / Suscipiunt pariter, quamuis laudatus ab illo / Scipio Caesareis te uindice cesserit actis*: „Poggius enim florentinus de prestancia scipionis affricani disseruit Guarinus de excellencia gai Iulij Caesaris” C

(797) *Rupibus et sparsos decorans Vegetius histros*: „legendum est forsan vergerius” [recte!]

C

d3r:

(801) *contemptor Valla nouorum*: „erat enim censor lingue latine peritissimus mordacissimus” C

(802) *Me tamen haud quaquam tua tam facundia...-tól*: „Laus guarini a uirtute” C

d3v:

(829) *Quae doctus magni praeferret Tyro patroni*: „Nam tiro ciceronis fuit filius qui libros tres de patroni iocis composuit: Erat enim cicero iocorum uenustate ceteris preferendus” C

(842) *Iam cathedram doctor, iam scandere pulpita rhetor*: „erat enim baptista guarinus guarini filius patre non inferior quia philosophus orator poetaque celeberrimus grece ac latine linguae peritissimus qui patri succedens ferrariae utramque multis annis docuit” C

(847) *Non secus ad patrium carmen-hez*: „Comparat Baptistam guarini filium Cigno” C

(852) *Tollitur et dominum quaerit super aethera Phoebum*: „est enim cignus auis phoebo dicata que cum ad mortem peruenit maximo dolore angitur adeo ut flere uideatur autor cicero in primo tusculanorum questionum” C

d4r:

- (865) *ad furum secreta dolos*: „quia nemo dona animi bene radicata eruere potest” C
 (873) *Quod scythia, quod Bessus, quod arabs, quod congerit astur*: „populus hispaniae sunt enim hij populi eneruati auro ditissimi” C
 (874) *Quid memorem parcae*-hez: „Laus guarini a temperantia” C
 (882) *Vine precor quantum non ipse Gerenius heros*: „pilius vixit i. nestor a gerena patria uel gorenio fluuio qui tri[...]us fuisse dicitur apud ouidium de se loquens *Vixi annos biscentum nunc tercia viuatur aetas*” [Ov. Met. 12, 187-188] C
 (883) *Quantum non Phoebi uolucris*: „coruus qui phoebo dicatus est”, „Hesiodus enim multa de hominum ocio referens cornici nouem nostras tribuit etates quaruplum ceruis [!] et triplicatum coruis” C
 (883) *rediuiua nec hausto*: „ambabus manibus” C (l. a következőt!)
 (884) *uirgo Cumaea*: „sibilla que apud cumas responsa dabat. Nam que ab apolline ad numeurm harene manibus hauste annos dicitur impetrasse” C

d4v:

- (889) *Elysiumue nemus uel coeli tertius orbis*: „Nam plato hunc planetis assignauit ordinem ut esse luna prima Sol secundus super hunc mercurius: Venus quarta: hinc mars: Inde Iuppiter: et Saturnus ultimus” C
 (897) *Salue magne parens*-hez: „Salutacio poete ad Guarinum” C
 (900) *Pallados, ipsa tuis titulis Euandria mater*: „carmente uelita Euandri que et nicostrata dicta est” C
 (903) *Quas quondam Tyrius*: „Cadmus e phenicia profugus” C
 (910) *Caedunt arma togae, concedit laurea linguae*: „Versus est Ciceronis qui quando in toga triumphauit de catilina gloriabundus dixit cedant arma togae concedant laurea lingue” C

e1r:

- (920) *Immensus nil sole gerit praestantius orbis*: „De Sole notatu digna” C
 (921) *Sol Iouis est oculus*: „Diffinicio Solis” C
 (931) *Verum Poeonia quamuis lenet arte dolores*: „hinc deus medicinae dicit” C
 (933) *Saepe tamen tristi feralia tela sinistra*: „manu laeua hinc deus pestilentie dicitur” C
 (938) *At tua lux animos, non segnia corpora lustrat*: „quia ille inter diu nec uero nocte lucet” C
 (944-945) *Nam tua Lucinae cum iam pia uota potenti / Conciperet genetrix*: „quam in partus discrimine ac difficultate mulieres praecipue inuocant ipsa enim mensibus actis in lucem producit infantes qui maturescunt aut septem nonnumquam aut vt plerique nouem lune mensibus” C
 (947) *Orbe procul medio qua Pegasis ungula sacras*: „Nam pegasus cum in heliconem transuolauit atque ubi primum ungula saxum uel terram percussit sibi oppressus fons scaturiuuit qui ex eius nomine caballinus hoc est hippocrene dictus est” C

e1v:

- (951) *Cum bene Germanae uariantia supputo mecum*-hoz: „Clius oracio ad ceteras musas”

C

(952) *Tempora uicinus cineri nimis esse supremo*: „Nam eciam philosophi uolunt naturali quadam ratione fore ut omnis mundus ignescat” C

(963) *Nec putat ad Siculos sudare Pyraemona folles*: „hoc est non putat ciclopas uulcani magistros iouiali a fabricare fulmina” C

(973) *Herculeis delubra focis*: „erant enim sacra herculis et musarum communia” C

(976) *hinc etiam pellit nos Barbara hostis*: „xerxes qui ante naualis prelii cum grecis [...] miserat quatuor milia armatorum delphos et ad templum apollinis diripiendum” C

e2r:

(984) *Quas modo sacrilegus tentet uiolare Pyreneus*: „qui musarum pulchritudinem cum tecta eius subisset illis vim inferre parabat verum ne cupiditate eius experirentur in uolucres conuerse dicuntur ut in fabula scribit ouidius libro 5to methamorphoseon”

C

(985) *Nunc inbonora uocent raucae in certamina picae*: „que filie erant pieri et euipes que dum musas in certamina prouocarent ab eisdem pericte in picas sunt transfigurata fabulam scribit ouidius in 5to methamorphoseon” C

(988) *Erigone*: „virgo”, „que et astrea dicitur ac iustitia de qua multa higinus” C

(988) *nitidi bis septem lumina thauri*: „stelle”, „digmora [?] sunt astris quam nos propter pleiades que sunt in cauda thauri, et hyades que sunt in cauda [...]” C

(1003) *Soluite tristitiam luctus remouete sorores*: „Mercurius ad Musas”³⁴ AC

(1004) *Gaudia certa fero*: „quia hoc Mercurii officium esse perhibetur” C

(1005) *A bustis animas pallentem duco sub orcum*: „ad inferos. Horacius *Tu pias letis animas reponis sedibus virgaque leuem cohortes aurea turbam superis deorum gratus et imis*” [Hor. O. 1, 10, 17-20] A

(1006) *Ast alias iterum post lustra ducenta reduco*: „postquam in Elisijs peragerent spacium mille annorum. Verg. in vi *has omnes vbi mille rotam uolueret per annos Letheum ad flumen deus euocat agmine magno*” A

e2v:

(1023) *Quanta fuit magnus Romam dum Augustus habebat*: „Sub Augusto enim magna fuit virorum doctorum copia” AC

e3r:

(1041) ... *tum molle Thalia sonato*: „canticum molle, preest enim comedijs amatorijs et mollibus” A

(1043) *Nunc et Pyrene, nunc et Lybetrides undae*: „a Lybeta fonte que est in magnesia regione tessalie adiuncta” A

(1056) *Gloria, scabigeris nec se iactauerit aequae scabigeris* iavitva *scaligeris*-re AC; „Erant enim scaligeri ciues veronenses, qui patrie tyrannidem occupauerunt quorum autor canis grandis. Mastini Capitaneorum nepos primus ex ea familia qui lacertos dicionis extendit, tribunus populis quem capitaneum uocant creatus est, annos fere xx, dominatus est ciuitatesque Cremonam Parmam Rhegium Vincennam Paduam

34 Itt újrakezdődnek A jegyzetei, a C-ben pedig visszatér a nehezen olvasható, első, kurzív kéz.

Fertum? Thaurisum in potestatem redegit, Gongazis auxilio <auxilio> fuit vt eieccto passarino Mantua potirentur. Author volaterranus” **AC**

*

Bár független az 1512. évi Janus-kiadástól és a bécsi egyetemi oktatástól, mellékelve közlöm egy humanista költészetben járatos, 16. század eleji olvasó 1528–29-ből származó jegyzeteit a panegirikusz szövegéhez a Beatus Rhenanus által sajtó alá rendezett 1518. évi kiadásból (példány: London, British Library, 11408 e 24). A jegyzetek dátumáról egy bejegyzés tudósít: „Christo gratia laus et honor perlecti [...] die priore hyemis parte a ferys Michaelis usque in S. Agnetis festum Anno iam tum 1529.”

5: (Praef. 17) Athos: Ply[nius] 14. c. 12.

14: (234) Palleat, et Stygius...: Ply[nius] 2. c. 65. Silius Italicus. Stroza lam[?] 3, in fine venatidis.

21: (411) Stirpis Aestinae clarum decus: ita et pr. Strozius aiolos eleg. 5.

(429) Arua foris grauido: Stroza pr. lib. 3. erot. eleg.

23: (479) Sole Rhodos: quem omnis ... cernit Ply[nius] 2. c. 64. Pind. in olymp. ent. fol. 41.

(481) Arguta Vienna: Ausonius in vrbibus

(487) Qua mox Danubio...: Auson. epigramma 4, 10.

25: (544) Fulciat altus Atlas...: similis locus apud Ouid. 4. trist. 6.

(542) Daedalus Ouid. 1. de Pon. Epistl. 4. sel. 1.

A. 1. trist. epla 1. et lib. 2. fol. 25.

26: Universae [...] poetarum allegoriae Gellius 10 c. 16.

27: Stroza pater Ae[olostichon] 4 et 16.

(588) Vergilius primum legitur...: Lucanus et de ipso stadius 2 sylv. ult.

29: Guarini discipuli: ex Statio lib. 5 [3?] syl. 3.

30: (655) Templum a Iano edificandum sumptus est in Statio lib. 4. syl. 3.

31: (692) abrodus digitos: Pers. pluteum vel cedis: Hor. 1. sim. sat. 10. sept. 20.

(708) Qualem te ingenuas laudantem...: Stroza pr. 6 erot. tit. 1.³⁵

Forrás- és irodalomjegyzék

ASCHBACH

1877

ASCHBACH, Joseph: *Geschichte der Universität Wien*. Wien, Braumüller, 1877. Vol. 2.

BAUCH

1903

BAUCH, Gustav: *Die Reception des Humanismus in Wien*. Breslau, Marcus, 1903.

35 Itt köszönném meg Leányvári Enikő segítségét, melyet kutatásomhoz nyújtott.

- CARDINALI
2004
CARDINALI, Giacomo: *Una scheda per Joannes Camers: Il P. M^o Giovanni Ricuzzi Vellini OFMConv (1447–1546)*. In: *Miscellanea francescana*, 104 (2004) 324–334.
- CROSNENSIS
1962
CROSNENSIS, Paulus Ruthenus: *Carmina*. Ed. Maria CYTOWSKA. Varsoviae, PAN, 1962.
- DUKKON
2004
DUKKON Ágnes: *A könyves kultúra és a kalendárium-műfaj kapcsolata a 16–18. századi Közép-Európában*. In: *Magyar Könyvszemle*, 2004, 119–130.
- ERNUSZT
1939
ERNUSZT Johanna: *Adrianus Wolphardus*. Budapest, Pázmány Péter Tudományegyetem, 1939.
- FICINO
1937
FICINO, Marsilio: *De quatuor sectis philosophorum*. In: *Supplementum Ficinianum*. Ed. Paul Oskar KRISTELLER. Firenze, Olschki, 1937.
- GERÉZDI
1945
GERÉZDI Rabán: *Aldus Manutius magyar barátai*. In: *Magyar Könyvszemle*, 1945, 62–67.
- 1968
GERÉZDI Rabán: *Egy költő hírnév története*. In: *Uő: Janus Pannoniustól Balassi Bálintig*. Budapest, Akadémiai, 1968, 48–67.
- GORZKOWSKI
2000
GORZKOWSKI, A.: *Paweł z Krosna. Humanistyczne peregrynacje krakowskiego profesora*. Cracovia, Księgarnia Akademicka, 2000.
- IANUS PANNONIUS
1523
IANUS PANNONIUS: *Elegiarum liber unus*. Ed. WOLPHARDUS, Adrianus, Bologna, 1523.
- IANI PANNONII Opera...
2006
IANI PANNONII *Opera quae manserunt omnia*: volumen I, Epigrammata. Fasc. 1. Ed. Iulius MAYER. Budapest, Balassi, 2006.
- Janus Pannonius...
2002
Janus Pannonius válogatott bibliográfia, szerk. BÉKÉS Enikő, Budapest, Balassi, 2002, 7–10.
- JUHÁSZ
1967
JUHÁSZ László: *Paulus Crosnensis Ruthenus költeményeinek szövegkritikájához*. In: *Filológiai Közöny*, 1967, 155–175.
- KISS
2002
KISS Farkas Gábor: *Bánffy Pál, Zaccaria Callergi és az egyik korai magyarországi Szophoklész-kódex*. In: *Irodalomismeret*, 12 (2002/5–6), 59.
- 2009
KISS Farkas Gábor: *A Békaegérharc Bécsben a 16. század kezdetén: jegyzetek a copia oktatásáról*. In *Magistrae discipuli. Tanulmányok Madas Edit 60. születésnapjára*. Budapest, OSZK, 2009, 167–174.

- LEONHARDT
2002a LEONHARDT, Jürgen: *Exegetische Vorlesungen in Erfurt von 1500–1520*. In: *Humanismus in Erfurt*. Hg. HUBER-REBENICH, Gerlinde, LUDWIG, Walther, Rudolfstadt–Jena, 2002. 91–110.
- 2002b LEONHARDT, Jürgen: *Eine Leipziger Vorlesung über Ciceros De legibus aus dem Jahre 1514*. In: *Wolfenbütteler Renaissance-Mitteilungen*, 26 (2002/1) 26–40.
- 2004 LEONHARDT, Jürgen: *Gedruckte humanistische Kolleghefte als Quelle für Buch- und Bildungsgeschichte*. In: *Wolfenbütteler Notizen zur Buchgeschichte*, 29, 2004, 21–34.
- LETROUT
1999 LETROUT, Jean: *La prise de notes de cours dans les collèges parisiens au XVIe siècle*. In: *Revue de la bibliothèque nationale de France*, 1999, n^o2, 47–56.
- MAYER
1996 MAYER Gyula: *Janus Andreola-epitáfiumának szövegagyománya*. In: *Neolatin irodalom Európában és Magyarországon*. Kiad. JANKOVITS László, KECSKEMÉTI Gábor. Pécs, JPTE, 1996. 55–62.
- MEZEY
1975 MEZEY László: *Janus Pannonius XVI. századi utóéletéről*. In: *Janus Pannonius. Tanulmányok*. Kiad. KARDOS Tibor, V. KOVÁCS Sándor, Budapest, Akadémiai, 1975, 530–531.
- NÄF
1944 NÄF, Werner: *Vadian und seine Stadt St. Gallen*. St. Gallen, Fehr'sche Buchhandlung, 1944.
- RUMMEL
1995 RUMMEL, Erika: *The humanist-scholastic debate in the Renaissance and Reformation*. Cambridge, MA, Harvard University Press, 1995.
- THOMSON
1988 THOMSON, Ian: *Humanist pietas: The panegyric of Janus Pannonius on Guarino Veronese*. Bloomington, In., Research Institute for Inner Asian Studies, 1988.
- TÖRÖK
2008 TÖRÖK László: *Janus-arcok*. Szerk. MAYER Gyula. Budapest, Typotex, 2008.
- VADIANUS
1973 VADIANUS, Joachim: *De poetica*. Hrsg. von Peter Schäffer. München, Fink, 1973.
- WOLFHARD
1512 Adriano WOLFHARDI *Transylvani Panegyris. Ad invictissimum Caesarem Maximilianum semper augustum*. Bécs, Singrenius, 1512.

Egy olasz szemtanú beszámolója Balassi Bálint haláláról¹

Balassi Bálint halálának körülményei mindig is számot tartottak a tudósok és az olvasók érdeklődésére. A történelmileg is jelentős pillanat rekonstruálása alkalmat teremtett rá, hogy tágabb értelemben is vizsgálják az irodalmi és spirituális hagyományok emlékezetét és továbbadásának lehetőségét a 16. század végi Magyarországon. Balassi megsebesülését és halálát szinte manierista kultusz övezi az érdeklődők a körében, és máig él a keresztény katona-költő mítosza. Vannak, akik a számos epikus műben feldolgozott török elnyomás emlékezetét szimbolikus értelemben Balassi életével és főleg halálával azonosítják. A mai olvasó előtt megjelenő *imago* állandósult közhelyekben ölt testet: a nemzet lelki ébredése és bátor szembeszállása a hitetlen hódítóval, a magyar költészet megalkotója, a magyar Alkibiadész, az a költő, aki a hitért és Magyarorszáért halt hősi halált az esztergomi hegy lábánál a Duna mellett.²

Gyér volt ugyanakkor az érdeklődés (legalábbis a legutóbbi időkig) Balassi meglepő és rendkívüli személyisége iránt, aki költőként különböző, látszólag ellentétes nyelvekből és forrásokból táplálkozik, méhröpteinek gyümölcseit egyetlen költői nyelvbe, a petrarkizmusba gyűjtve. Népszerűsége töretlen volt a pozitivista irodalomtörténet-írásban, hála annak a hazafiságnak, amely a *viri illustres* pantheonjában odasorolta őt is a nagy és szabad Magyarország régi és újabb hősei, a Zrínyiek és a Batthyányiak mellé. A mai kor filológusainak erőfeszítése arra irányult, hogy a filológiai precizitás segítségével legyőzze a mítoszt, mégsem ért el az akadémiai körökön kívül a magyar közvéleményhez. De míg továbbra is vannak nyitott kérdések a *Maga kezével írt könyv* genesisével és szerkezetével kapcsolatban, s azt sem tudjuk

- 1 A tanulmányt a két szerző folyamatos szoros együttműködésben készítette el, Armando Nuzzo írta a bevezető részt, Chiara M. Carpentieri végezte el a kéziratok nyelvi vizsgálatát. A forrás korábbi szövegkiadását olasz nyelvű kommentárral l.: NUZZO, 1995. Az 1995-ös cikkhez képest rövidítettük a bevezetést és felfrissítettük a bibliográfiát. A szöveg átírása közvetlenül az eredeti kéziratok alapján történt (ami az eredeti cikk írásakor a Biblioteca Ambrosiana restaurálása miatt nem volt lehetséges), a modern olasz filológia kritériumainak megfelelően. Szintén az eredeti forrás alapján közöljük egy kiadatlan levél regestumát. Függelékben adjuk közre a szöveg nyelvi jellegzetességeit rendszerező jegyzeteket. Hálásak vagyunk Giuseppe Frasso és Domokos György tanár uraknak a bátorításért és az értékes tanácsokért, amelyeket tőlük kaptunk a kritikai kiadás elkészítéséhez. Őszinte köszönetünket fejezzük ki Hegedűs Andrásnak, az esztergomi Prímási Levéltár igazgatójának és Horváth Istvánnak, az esztergomi Balassi Múzeum igazgatójának, akik elvállalták az írás kritikus átolvasásának munkáját. A cikk megjelenése kapcsolódik a 8430-as számú OTKA kutatáshoz, amelynek címe *XIV–XV. századi magyar történelmi és irodalmi források Olaszország levéltáraiban és könyvtáraiban*.
- 2 A kérdést részletesen tárgyalja KÖSZEGHY, 2008. Jól foglalta össze és pontosította a tényeket (szakirodalom megadásával) SZÖNYI, 1989; KOMLOVSZKI, 1982; KOVÁCS, 1985.

például, valóban látta-e a költő az óceánt, halálának körülményeiről kimerítő és konkrét források tanúskodnak még a mítosz *előttről*, vagyis a mítoszon *túlról*.

Az őt ismerők már saját korában igyekeztek minél többet megtudni Balassi haláláról, az adatokat továbbadták és az utókor tovább kutatott. A humanista és művelt fordító Balassi hírnevének egyik első terjesztője Rimay János volt. Ő írta meg sírfeliratát, a haldokló mester utolsó szavait imádságként szedve versbe azért az *ante litteram* hazafiért, aki „sasként szállt a kismadarak felett”.³ Ez a hazafias hozzáállás olyannyira sikeres, hogy a kevésbé figyelmes olvasó egykor éppen úgy, mint ma, megindul a haldoklót sirató barát szépen zengő sorain és megfélekedzik mindenféle tudományos megközelítésről.⁴ Mi, a tények kiábrándult rekonstruálói, úgy tudjuk, hogy Balassit egy puskagolyó sebesítette meg a két combján 1594. május 19-én, és súlyos sérülése fájdalmas, de hőiesen viselt halálát okozta. Erről ad hírt egy jezsuita atya május 26-án, és azt is tudjuk, hogy a költő halála ugyanennek a hónapnak a 30. napján következett be.⁵ A Balassi-mítosz Rimayval kezdődő manierista hulláma egészen barokkos geometriát rajzol ki (Bernini félköríveihez és ellipsziseihez hasonlókat), túlnyúlik a halál zárt terén és így elébe vág a pontos életrajzi tényeknek. A korai kanonizálás mentette meg szerelmes költeményeit, s a költő halála után már erősebben lábra kapott az ő tanítása, a nép nyelvének használata. Verseinek ma egyetlen, 17. századi kéziratos másolatát ismerjük, s korábban soha nem nyomtatták ki őket, egy csapásra támadtak fel egy nemesi könyvtárban a késői romantika korában, amikor szenvedéllyel keresni kezdték a nyomait. Talán nem éppen a mítosz szolgált-e alapjául a versek megőrzésének és keresésének, s táplálta azt?

Sokan úgy vélik, hogy Balassi azért érkezett Esztergom alá, hogy visszaszerezze hírnevét és becsületét, amit a kevésbé dicső események során elvesztett (unokanővérevel kötött bűnös házassága, a számos per, melyeket részint a középkori úrhoz méltó kilengései, részint tulajdoni viták miatt kellett átélnie). Mások szerint a halált kereste, valamiféle öngyilkos hajlam vezette, ami egy keresztény esetében az önfeláldozásban

3 Az *Epicedium* szövege és más kapcsolódó anyagok megtalálhatók össze műveinek kiadásában: *Rimay János összes művei*, 1955, 11–46; valamint a nélkülözhetetlen rekonstruált kiadásban, amelyet Ács Pál szerkesztett: RIMAY, 1994 (benne Ács P., Pirnát A., Szabó A., Haiman G., Szentmártoni Szabó G. írásaival). Fontos adalék Rimay epigon-voltához, szintén Ács Pál tollából: *Rimay János írásai*, 1992, 269–277. Balassi és Rimay daloskönyveiről olasz nyelven I. NUZZO, 2006. Balassi hírnevének távoli visszhangja egy bizonyos Kocsis nevű szereplő szájából, aki „nagy műveltségű úriember, több nyelven beszél és könyveit nagyrabecsüli a tudósok nemzetközi közössége”, eljutott Claudio Magris *Duna* című regényéig: „Esztergomban sok csata zajlott, volt itt tatár betörés és török ostrom és hódítás. Az ottománok elleni csatában itt halt meg 1594-ben Balassi Bálint, a magyar irodalom egyik első költője”. MAGRIS, 1990, 290, 304.

4 Azért mondható hazafiasnak ez a hozzáállás, mivel a kárpát-medencei földrajzi és kulturális térre vonatkozik, amint ez Klaniczaynál is kiviláglik. Rimay és Dobokay már a haldokló költő mellett úgy képzelte, hogy Balassiról sokkal szeretetteljesebb, keresztényibb képet fognak elterjeszteni, mint például az osztrák krónikás, Gabelmann tette, aki érzéketlen volt a „nemzeti kérdés” iránt. Vö. KLANICZAY, 1961, 293–295.

5 L. erről: SZENTMÁRTONI SZABÓ, 1951, 414–416. Balassi sérülését sebészeti szempontból vizsgálja SZÁLLÁSI, 2000, 41–43.

ölt testet. „Arte et Marte” – olvasható azon a szalagon, amely egyetlen (szintén 17. századi másolatban) fennmaradt képmása a kezében lévő Bibliából csüng alá. A formulák, stílusok és kifejezések különleges sokszínűségét éppen a háborús utazások alatt gyűjthette csokorba. A csatákban vagy az erősségek őrsége körében olyan embereket ismert meg, akik különféle nemzeteket, nyelveket képviseltek; találkozott így német és cseh kapitányokkal, olasz hadmérnökökkel, s mindegyiknek értette és beszélte a nyelvét. Arról az ostromról, ahova meghalni érkezett, fennmaradtak leírások, melyeket a tudósok szorgalmasan felkutattak, hogy tovább írják a hősi halál mítoszát, folytatva a 16. század utolsó éveiben Rimay által megkezdett sort.

Takáts Sándor egy német krónikás latin nyelvű beszámolóját közölte az ostromról és Balassi haláláról, melyben ez olvasható: „perierunt Valentinus Balassi. Hungarus sed impius...”⁶ Eckhardt Sándor 1951-ben adott közre egy német nyelven írt levelet, amit 1594. május 12-én írtak az Esztergomot ostromló táborból, s amelyet Besztercebányán (Banská Bystrica, Szlovákia) őriznek.⁷ E levélben Balassit ugyan nem említik, de szerepelnek azoknak a nevei, akik ezekben a napokban a társai voltak. Ugyancsak Eckhardt hívja fel a figyelmet *Kátib Çelebi* török krónikásnak az ostromról szóló leírására, amelyben talán felismerhető Balassi alakja.⁸

Számos olasz forrást ismerünk a tizenöt éves háborúról (1593–1606), amelyet a török sereg az egyesült nyugati szövetségesek ellen vívott magyar területen. Az érdeklődés növekedése nyilván annak volt köszönhető, hogy az itáliai államok is részt vettek a háborúban. Különösen kiemelkedik ezen államok közül I. Ferdinánd nagyherceg Toszkánája, aki a császárság hűséges szövetségese volt. Ő igyekezett felhívni a többi itáliai állam figyelmét arra, hogy vállaljanak szerepet a törökök előrenyomulásának megállításában. Főként VIII. Kelemen pápát próbálta erről meggyőzni, aki csak későn fogta fel, milyen veszélyt jelentenek politikai és katonai értelemben a császárság határainál torlódó seregek. Akkor már a pápa maga is igyekezett új életet lehelni a Katolikus Ligába. Ebben az időben lépett színre a komoly hozzáértéssel rendelkező olasz hadmérnökök nemzedéke, akik a seregeket követve elindultak Magyarországra, megerősítve az azt megelőző évtizedekben Európa más részein, okos stratégiaként szerzett hírnevüket, ami még legalább egy évszázadon keresztül kísérte őket. Az olasz beszámolókat, amelyek a Magyarországon a törökök ellen vívott háborúkról szólnak 1593-tól kezdve egészen Buda 1686-ban bekövetkezett felszabadulásáig, két csoportra oszthatjuk: vannak közöttük nyilvános, nyomtatott források és magánjellegű, kéziratos dokumentumok. Nagy számban maradtak fenn

6 TAKÁTS, 1922, 174. (Vö. KLANICZAY, 1961, 295.)

7 ECKHARDT, 1972, 110–121.

8 *Török történetírók*, 1916, 218; idézi továbbá Eckhardt, l. *BBÖM*, 1951, 416. Rimay *Epicediumának* és *Çelebi* leírásának a hangulata arra indította Eckhardtot, hogy maga is amellé a feltételezés mellé álljon, miszerint Balassi a halált kereste Esztergomban. Magam úgy vélem, hogy a műfaj sajátjának tekinthető irodalmi fikció a török krónikában leírt személy tekintetében nem támasztja alá ezt a feltételezést, amelyet újraeszt a maga részéről Ács Pál is (*Rimay János írásai*, 1992, 286). Az Esztergomért vívott csatákról a történeti és irodalmi források alapján vö. CSORBA, 1978. Az 1594-es ostromot a 134–143. oldalon írja le.

az 1594–95-ös magyarországi történéseket leíró *avvisók* (röpiratok), Itália minden részén nyomtattak ilyeneket. Mégis, csak Don Giovanni de' Medici 1595-ös megérkezésével,⁹ majd Esztergom ezt követő szeptember 3-ai visszafoglalásával gyúlt igazán lángra az érdeklődés Itáliában. Innentől kezdődik a dátumok, nevek, csatahelyek, leírások, térképek, metszetek, magyarországi és erdélyi városi látképek számának ugrásszerű megnövekedése.

Esztergom 1594-es ostromáról két olasz nyelvű, nyomtatott forrás ismeretes, melyeket már Apponyi és Bulgarelli is bemutatott.¹⁰ Ez a két forrás azonban nem tartalmaz semmilyen adatot Balassira vagy más magyar személyiségre vonatkozóan, akik a csata szereplői voltak. A *Della presa della città di Strigonia (Esztergom városának elfoglalása)* című röpirat (a „bevétel” szó elhamarkodottnak bizonyult) az adott év május 9-e és 12-e között készült Grazban, s egyetlen magyar személyiséget sem említ Pálffy kivül.¹¹ A másik röpirat, *Avvisi nuovi della rotta (...) Con la presa della città di Strigonia... (Új beszámoló a hadszíntérről (...) Esztergom városának bevételével...)* ugyanazokat a híreket dolgozza fel, mint az előző, ugyanakkor egyetlen, Budapesten őrzött példánya tartalmaz egy érdekes katonai-topográfiai leírást a városról és kitér a május 17-én indított támadásra, s végül a június 30-ai állapotot is rögzíti.¹² Megtalálhatóak benne a főbb kapitányok nevei és „azoknak a személyeknek a jegyzéke, akiket a császári fenség zsoldjába vett a törökök elleni háborúra, nem csupán a vezetők, hanem a közönséges katonák is”, de Balassit nem említi.

Ugyanez vonatkozik a nyomtatott történelmi, vagy építészeti, hadi munkákra is, amelyek a 16. század utolsó évtizedében és a 17. század első felében jelentek meg a magyarországi és az erdélyi hadi eseményekre vonatkozólag.¹³ Közülük egyik

- 9 Don Giovanni de' Medici Magyarországra vezérlésének leírását l. GALLUZZI, 1781, 97–98. A nagyherceg részéről Magyarországra küldött segítség dokumentációjának egy része, köztük a császári pátensek és útlevelek, megtalálhatók a Firenzei Állami Levéltárban (ASF), a *Mediceo del Principato fundus 4470-as* egységeként. Úgy tűnik, Giovanni de' Medici jelentős dicsőségre és anyagi bevételre tett szert a magyarországi hadjáratban (sokkal inkább, mint a flandriaiban), olyannyira, hogy neki tulajdonítják a mondást: *Ad bonitatem auri ungarici* (Hála a magyar aranyknak). (Vö. GELLI, 1916, 34.) Érdekesség, hogy 1595-ben Vincenzo Gonzaga is Esztergom alatt táborozott zeneigazgatójával, Claudio Monteverdivel.
- 10 BULGARELLI, 1967; APPONYI, 1903–1927. (Vö. KIRÁLY–KOVÁCS, 1983, 220.) Bulgarelli kizárólag a római nyomtatványokkal foglalkozik, ám a nyomtatványok szövegét átvették és másolták nyomdáról nyomdára, ezért az ő bibliográfiája jó mintának tekinthető.
- 11 BULGARELLI, 1967, n. 237 (Roma, Biblioteca Angelica, TT.1.40/13); APPONYI, 1903–1927, n. 549 (Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, App.H. 549, amelyet Girolamo Accoltinak tulajdonítanak). Pálffy Miklósról l. JEDLICSKA, 1897; UÓ., 1910.
- 12 BULGARELLI, 1967, n. 236 (Biblioteca Casanatense, vol. misc. 2244/18); APPONYI, 1903–1927, n. 546 (Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, App. H. 546). Ez utóbbi haditudósítást Veronában adták ki a római kiadás alapján, melytől a címlap keretezésében tér el, valamint egy rövid hozzátoldott szöveget tartalmaz Esztergom érdekes leírásával. A haditudósítások felsorolását l. POHLER, 1886–1899, 304. Erről és az 1594–1595-ös hadjáratra vonatkozó tudósításokról l. még: GÖLLNER, 1968, nn. 1966–1970 (503–505), n. 1987 (512) és nn. 1995–1997 (516); KERTBENY, 1880, 252–262.
- 13 Ezek között említhetjük a következőket: Achille Tarducci, *Il turco vincibile in Ungheria* (A Magyarországon legyőzhető török), Firenze, 1600; Nicola Giovanni Doglioni, *Historia delle guerre d'Ungheria sino al 1596* (A magyarországi háborúk története 1596-ig), Velence, 1596 (a 157. oldalon kevés

sem említi Balassi halálát. Ez a hiányosság nem meglepő: a Zólyomban született költő neve Magyarország határain túl ismert volt Lengyelországban, Erdélyben és Bécsben, de Itáliában nem.¹⁴

Az egyébként gazdag egykorú kéziratos anyagban sokáig hiába keresték a magyar költő nevét, míg Klaniczay Tibor fel nem hívta a figyelmemet egy igen érdekes és ismeretlen iratra, amelyet a milánói Biblioteca Ambrosianában őriznek. A címe *Lettera scritta dal Petrino ingegniero sotto Strigonia (Petrino mérnök levele Esztergom alól)*.¹⁵ A levél szerzője élénk és részletes leírását adja azoknak az eseményeknek, amelyek 1594. május 4-e után történtek a szövetséges csapatok táborában Esztergomnál. Olvashatók benne a hadi tanácskozások, a csapatok lelkiállapotának és viselkedésének leírása, a török erőd elleni május 19-i nagy támadás sebesültjeink neve, s közöttük Balassié is, amit külön ki is emel a szerző, barátjának nevezve a költőt.¹⁶

---

információval szolgál az eztergomi ostromról); Uő., *L'Ungheria spiegata dal principio di quel regno al 1595* (Magyarország leírása e királyság kezdetétől fogva 1595-ig), Velence, 1595; Lazzaro Roranzo, *L'Ottomano, ragguaglio della potenza di Mehmeto III con altri particolari nella presente guerra d'Ungheria* (Az Ottomán. III. Mehmet hatalmának összefoglalása és egyéb részletek a mostani magyarországi háborúról), Ischia 1596 (151. oldal); valamint Campana, *Compendio storico delle ultime guerre in Ungheria e Transilvania fino al 1597* (Történelmi összefoglalás a magyarországi és erdélyi háborúkról 1597-ig), Velence 1597; stb. Valamennyi idézett nyomtatványt tanulmányoztam 1994-ben a velencei Biblioteca Nazionale Marcianában.

- 14 A Firenzei Állami Levéltárban, a Nagyhercegség és a külföldi udvarok kapcsolataira vonatkozó iratok között két listát találunk a magyarországi püspökökről és főurakról. Az egyik, a *Tituly Prelatory, Baronii, et nobiliti precipuare regni Hungariae* (ASF, *Carte Strozzii*, filza 276, cc. 19-20), 1564-ben készült, és megemlíti Balassi Jánost, a költő apját, *Zoliensis* (vagyis Zólyom) megyében. (Ma: Zvolen, Szlovákia, a nyomtatványokban általában német névén (Altsohl) említik.) A másik listán egy bizonyos Balassi grófot találunk: ez a lista a 17. század közepére datálható, vagyis minden valószínűség szerint a másik Balassi Bálint egyik leszármazottjáról van benne szó, aki gróf volt és nem báró, mint a költő (ASF, *Miscellanea Medicea*, 101/43).
- 15 Milano, Biblioteca Ambrosiana, S 86 kódex, fol. 164-168. Utalt a levélre Bascapé is, aki Erdélyről szóló munkájában felhívta a figyelmet a jelentőségére, jelezve, hogy van egy másolata is: Cod. S. 93, fol. 208-211 (BASCAPÉ, 1931, 197). Bascapé talán nem figyelt fel annak jelentőségére, hogy Petrino a levélben idézi Balassi Bálintot. Áttanulmányoztam, bár a jelen kutatás szempontjából nem vezetett újabb eredményhez, a Veress Endre hagyatékában található, Olaszországban végzett kutatásaira vonatkozó iratokat (főként azokat, amelyek a Biblioteca Ambrosiana anyagával kapcsolatosak). Ezeket a jegyzeteket ma a MTA Könyvtárban őrzik.
- 16 A vezetőknévnek mindkét formáját figyelembe kell vennünk: Petrino (amit az autográf kézirat tanúsít) és Petrini, amit a történéttírók hagyományoztak tovább. Az egyetlen olyan Petrino, aki egy időben élt szerzőnkkel, egy bizonyos Giovan Battista Petrino, aki más itáliai művészekkel együtt a 16. század nyolcvanas éveitől kezdve Krakkóban működik, és itt is hal meg 1613-ban. Ő azonban „tanuló” 1581-ben és „mester” csak 1604-ben lesz. Thieme és Becker enciklopédiájában a nevét Petrino vagy Petryn formában találjuk (THIEME–BECKER, 1907-1947), s ugyanígy említi a *Dizionario Enciclopedico di Architettura e Urbanistica* (PORTOGHESI, 1969; *Polski Słownik...*, 1935–, 688-689). A két 17. századi Petrini esetében gondolhatnánk azt, hogy leszármazottakról van szó, ám ez nem igazolható. Létezik egy Antonio Petrini nevű, a 17. század első felében élt építész, aki trentóinak tűnik (született talán Colorino településen, Trento mellett, 1621-ben és meghalt Würzburgban 1701-ben; vö. LUGO, 1974; SAUR, 2000, 717). Firenzében, 1642-ben, egy bizonyos Antonio Petrini írja és ajánlja művét a Nagyhercegnek *L'arte fabrile* (A kovácsmesterség) (Biblioteca Nazionale di Firenze, *Magliabechiano*, XIX 16; említi D'AYALA, 1854, 151). A számos illusztrációval gazdagított

A levél sértődött beszámoló azokról az értetlenkedésekről és széthúzásokról, amelyek megosztották a sokfelől összesereglett szövetséges hadat. Nemcsak a „katonák gyávasága” botránkoztatja meg Petrinót, hanem az Európából minden felől érkezett, különféle gondolkodású vezetők hozzá nem értése. Petrino a maga keresetlen és gyakorlatias módján tájékoztat arról, hogy elkerülhető lett volna az ostrom, amelyben maga Balassi is halálosan megsebesült. Pálffy kormányzó kevésbé megtervezett és rosszul kivitelezett vállalkozásáról volt szó, akivel emberünk, úgy tűnik, nemigen értett egyet. (A viták és a bizonytalankodás visszhangjait felfedezhetjük annak a történetírónak a szavaiban is, akiről Eckhart számol be.¹⁷) Az ostrom tragikus kimenetelét a szerző végül is a „katonák gyávaságára” vezeti vissza. Petrino bizonyos a véleményében, és ez tükrözi azt az önbecsülést, amivel a hadmérnökök rendelkeztek és amit igyekeztek érvényesíteni. A szövegben két időbeli fogódzót találunk: Petrino május 4-én érkezik Esztergom alá, a levél első része pedig valószínűleg május 31-ére datálható.¹⁸ A forrás nem pontos Balassi halálának dátumával kapcsolatban. Május 31-én Petrino a költőt a sebesültek között sorolja fel és nem fűzi hozzá, mint Curzio kapitány esetében, hogy „később belehalt”. Ebből arra következtethetünk, hogy az olasz mérnök nem tudott Balassi előző nap bekövetkezett haláláról. Ennek oka az a pár száz méter távolság és a csekély szintkülönbség, amely elválasztotta az ostrom helyét (a déli falakat a Duna mentén) és a Szent Tamás „erődöt”, a hadállást, ahol minden bizonnyal művét írhatta Petrino.¹⁹

A május 19-ei ostrom leírása fontos forrása a magyar történelemnek, de még az irodalomtörténet szempontjából is jelentős, hiszen Balassi Bálintot a szerző „nagy barátjaként” említi. Óvatosságból nem szabad biztosra vennünk, hogy tényleg igaz barátság szövődött kettőjük között; ugyanakkor meg kell jegyeznünk, hogy ugyanazt a jelzőt szuperlatívuszban Petrino arra Astorre Leoncellire használja, aki a levél címzettje („*mio grandissimo amico*”).²⁰ E barátság talán csak egy rövid találkozás lehetett

---

mű a vas megmunkálását mutatja be, különös tekintettel a fegyverekre, és ezek alakjára. Noha a Petrini vagy Petrino név gyakorinak mondható Közép-Itáliában, nem bukkan fel a következő műben: PROMIS, 1865. Ha a toszkán eredetet feltételezzük, a Mediciek hadjáratából kiindulva, hiába keressük szerzőnket a firenzei Petrini család különböző családfáin, főleg azért, mert a biztos források még a keresztnévét sem hagyományozták ránk (vö. ASF, *Carte Strozzi*, Serie II, f. CXI (111), cc. 178-179, f. CXIV (114), c. 149; *Carte Pucci*, IX, 9; Biblioteca Nazionale Firenze, *Passerini* 190.)

17 „Weil man aber zur Prunzzeit nit weiss Ih aus was ursachen kheinen sturbm fuergnumbenn, da man doch wol fueglich solches damals thain sollen...”, in S. ECKHARDT, id. mű, 111.

18 Húsvét 1594-ben április 10-ére esett, Pünkösöd pedig május 29-ére. Ezért az a kedd, amelyen Petrino a levelét írja, május 31-ének felel meg.

19 A legutóbbi régészeti ásátások meghatározták a helyszínt, ahonnan a támadást indították és ahol Balassi megsebesült: HORVÁTH, 2000.

20 Astorre (vagy Astor) Leoncelli (1535-1603), a bajor hercegek kamarása (**Kammerer**) és főlovászmestere (**Oberstallmeister**). Ő tanította a fiatal I. Miksa herceget olaszra és franciára (Albrecht szerint matematikára is), vö. VEHSE, 1853, 104, 147, 275. Az adatot átveszik a kutatók egészen Albrechtig: ALBRECHT, , 1998, 107. Leoncellit a történészek mindig úgy említik, mint Miksa nevelőjét és a Firenzei Állami Levéltárban őriznek egy ajánlólevelet, amelyben Miksa bajor herceg ajánlja Ferdinád nagyhercegnek a nemes „cubicularius Astore de Leoncelli”-t. (ASF, **Mediceo del Principato**, f. 4282, 30). Amikor Petrini a „bajor hercegről” ír, minden valószínűség szerint

Esztergom falai alatt, Petrino mégis meleg szavakkal ír Balassiról, akinek neve számára vajmi keveset mondhatott. Ezért igyekeztünk utánajárni, merre járt életében Petrino, abban a reményben, hátha maradt utána még olyan irat, amely tanúskodna erről a barátságról.²¹ Nem értünk el eredményt: magát Petrinót is csak kevésbé és rosszul ismerik a hadmérnökökkel foglalkozó történészek. A tág szakirodalomban csak egy rövid utalást találunk (ott is Petrini alakban) azok között a hadmérnökök között, akiket a toszkán nagyherceg küldött a császári seregek segítésére magyar földre. Ez az adat, amelyet elsőként Promis jegyzett le,²² változatlan formában tér vissza minden ezzel kapcsolatos tanulmányban. Nem kételkedünk benne, hogy az a Petrini, akit Giovanni de' Medici, Gabriello Ughi és Antonio Lupicini mellett említenek, ugyanaz a személy, mint aki 1594 májusában Esztergomból írt levelet, de teljesen bizonyosak azért nem lehetünk ebben. A Giovanni de' Medici küldetésével kapcsolatos iratok nagy része a Firenzei Állami Levéltárban található. Ezen dokumentumok átvizsgálása nem eredményezett újdonságot sem Petrinóval, sem Balassival kapcsolatban.

Mikszára gondol (1573-1651; I. Miksa néven Bajorország hercege 1597-től). Noha 1594-ben Bajorország hercege még V. Vilmos (1548-1626), ő már 1593-tól kezdődően bevezette Miksa fiát a kormányzás tudományába, míg végül lemondott a javára 1597-ben (vö. STIEVE, 1885, 1–22; RITTER VON RIEZLER, 1897, 717–723; és SCHREIBER, 1860, 300).

- 21 Ezek a kutatások alig mondhatók többnek a részlegesnél és csupán az olasz és magyar forrásokra vonatkoznak. Rómában a Biblioteca e Archivio dell'Ufficio Storico dello Stato Maggiore dell'Esercito valamint a Biblioteca Militare Centrale anyagában végzett kutatások nem eredményeztek újabb adatokat.
- 22 A 16–17. századi olasz hadmérnökökről és hadi építészetéről, különös tekintettel a 16. századi európai küldetéseikre és a reneszánsz olasz hadtudományra jelentős szakirodalmi hagyomány áll a rendelkezésünkre. A szakirodalomban közölt nevek között felbukkan egy bizonyos Petrini (de sohasem Petrino alakban), aki a toszkán különítménnyel került Magyarországra 1594–95-ben, ám míg a többiekéről vannak további emlékek, művek és iratok, Petriniről nem szól semmilyen további adat. Nyilvánvalóan nem hagyott hátra írott műveket szemben Lupicinivel, Maggival és más, korabeli hadmérnökökkel szemben, akikhez I. D'AYALA, 1854 (bár nincsen erre pozitív adat, feltételezhetjük, hogy Petrino toszkán családból származott, talán éppen firenzeiből); PROMIS, 1874: „...ezek a mérnökök nagyon dicséretesen működven e távoli országokban, rátermettségük számos emlékét hagyták hátra az erődítményekben, amelyeket ott emeltek, bár a történészek bánatára, sokuknak nem jegyezték fel a nevét. Kevés mérnökről van név szerint tudomásunk, közöttük van Petrini, Gabriello Ughi, Antonio Lupicini és Giovanni Altoni” (751); ROCCHI, 1908: „csak kevés és tökéletlen adatunk van ezekről a mérnökökről: Petrini, Giovanni Altoni, Lupicini, és főként Gabriello Ughi (1570–1623)” (407). A további szakirodalom nem említi Petrinót. Egy negyed századdal ezelőtt Firenzében zajlott tudományos tanácskozáson hangzott el Zangheri előadása a külföldön működő hadmérnökökről, melyben Petrinóról nem ejtett szót, de fontosnak tartotta, hogy megemlítsé Balassi nevét. Vö. ZANGHERI, 1988. (Ez azt jelzi, hogy egy másik tudományág művelőjének érdeklődése balassi iránt – mint egyébiránt Claudio Magris íróé is – nem a költőnek szól, hanem sokkal inkább a török háborúhoz és az olasz hadmérnökök magyarországi tevékenységéhez kapcsolódik.

M¹ = Milano, Biblioteca Ambrosiana, codice S 86 sup., ff. 164r-168v.

Anyaga papír, vízjegye körbe írt számszerű monogrammal (Briquet 755), 16. századi. Az oldalak elhelyezkedése: I (régebbi) + 4 + I' (régebbi), mérete kb. 315 × 210 mm (260 × 160 mm). Régi számozás arab számokkal a jobb felső sarokban, ezt egy eltérő, modernebb, ceruzás arab számozás kíséri. Az ívet három egybehajtott lap alkotja, az egyes oldalak végén utalókkal. Vonalazás és előre meghúzott margó nincsen a kéziratban. Az írás kurzív, világos barna tintával készült és meglehetősen nagy betűs, oldalanként kb. 30 sorban. Egy másik kéz sötétebb barna tintával végigjavította az írást, nehezen olvasható vagy eltévesztett betűket kiigazítva, a sorok között itt-ott kiegészítéseket és javításokat eszközölt. Kötése modern, világos karton barna gerinccel, rajta zöld alapon arany nyomással a jelzet: „86”. Az első őrlapon, középpütt olvasható: „F. n. 1516”, egy vonallal áthúzva, alatta „S 86”. Állapota kiváló.

Az S 86 sup. kódex, amely a híres nápolyi humanista, Gian Vincenzo Pinelli²³ (1535–1601) tulajdonát képezte, a következőket tartalmazza: ff. 1r-162r: 12 különböző munka, köztük 2 alkímiai szöveg, számos magyar és erdélyi ügyekkel kapcsolatos írás,²⁴ közöttük egy-egy fehér lap); f. 163: fehér lap; f. 164r: *Lettera di Petrino ingegniero da sotto Strigonia (Petrino mérnök levele Esztergom alól)*; f. 164v: fehér lap; ff. 165r-168v: levél; f. 169 fehér lap; ff. 170-364: 14 különböző terjedelmű és témájú művek (főként matematikai és filozófiai írások), némelyik füzet bekötése fordítva történt. Az egyes írások közé egy vagy több fehér lap van kötve.

M² = Milano, Biblioteca Ambrosiana, codice S 93 sup., ff. 208r-211v.

Anyaga papír, vízjegye körbe írt számszerű monogrammal (Briquet 755), 16. századi. 4 oldal, mérete kb. 315 × 210 mm (260 × 160 mm). Modern számozás arab számokkal a jobb felső sarokban. Az ívet két egybehajtott lap alkotja, az egyes oldalak végén utalókkal. Vonalazás és előre meghúzott margó nincsen a kéziratban. Az írás elegáns kurzív, világos barna tintával készült és nem nagyon nagy betűs, oldalanként kb. 29 sorban. A szavakban a betűk felső és alsó szárai igen kecsesen balra hajlanak. Ugyanaz a kéz a sorok között itt-ott bejegyzett egyes szavakat. Kötése modern, világos karton barna gerinccel, rajta zöld alapon arany nyomással a jelzet: „93”. A belső borítón, középpütt olvasható tollal: „S. 93 sup.”. Állapota kiváló.

A kódex tartalma: 56 különböző hosszúságú munka (főképpen levelek, dalok és epigrammák gyűjteménye). Ff. 208r – 211v: *Lettera scritta dal Petrino*.

23 L. róla GUALDO, 1607; RIVOLTA, 1914; RAUGEI, 2001, XIII-XXX. A Biblioteca Ambrosianában őrzött Pinelli-kódexek katalógusát l.: RIVOLTA, 1933.

24 Bascapé úgy hivatkozik az S 86 sup. kódexre, mint „az Ambrosiana egyik leggazdagabb kódexe a Keletről szóló írások tekintetében”. Az írásokat felsorolja BASCAPÉ, 1931, 197.

II. A kiadás alapjául szolgáló kézirat kiválasztása

A milánói Biblioteca Ambrosiana a fent leírt két példányt őrzi a *Lettera dal Petrino ingegnere da sotto Strigonia* című műből. Miután alaposan megvizsgáltuk őket, megállapítottuk, hogy az M² kézirat az M¹ kézirat *codex descriptusa*.

Mindkét példány ugyanarra a típusú papírra íródott, amelyet Velencében gyártottak a 16. század végén; vízjele egy körbe írt szerszámj GE monogrammal (Briquet 755). Az M¹ kéziratban (mint már a leírásban jeleztük) két kéz írását tudjuk azonosítani: az első magát a levelet írta, a második jó néhány javítást eszközölt rajta sötétebb tintával, magában a szövegben (egyes betűk vagy szótagok kihúzásával, illetve átírásával), vagy a sorok közé illetve szavakat és szótagokat, s ezeket a megfelelő jellel utalva azok helyére. Az M² kéziratban ezzel szemben egyetlen kézírást tudunk azonosítani, amely, figyelemreméltó módon, elfogad és beilleszt a szövegbe kivétel nélkül minden olyan javítást, amelyet az M¹ kéziratban a második kéz eszközölt. Még bizonyítóbb erejű az a mód, ahogy az M¹ egy nyilvánvaló tévesztése esetén eljár. A 39-ben a másoló ezt írta: *ho fatto trincerare*, majd a sor fölé írta az *ho* szó után a *cominciato* szót anélkül, hogy az ezzel javítani kívánt *fatto* szót törölte volna, vagyis nem döntött a két lehetséges olvasat között: *ho fatto trincerare* ('árkot készítettem') és *ho cominciato trincerare* ('árkot kezdtem ásatni'). A második kéz észrevette, hogy hiányzik egy prepozíció a második olvasatban (*ho cominciato trincerare*) a két igelak között és odaírta az *a* előjárószt a *cominciato* után. Ugyanakkor ő is elmulasztotta kihúzni az így feleslegessé vált *fatto* alakot, bizonyára azért, hogy változatlanul fenntartsa a két lehetséges olvasatot. Az M² kéziratban viszont ezt olvassuk: *ho cominciato a fatto trincerare*, ami nyilvánvalóan téves, és nincsen semmilyen utalás rá, hogy két alternatív olvasatról lenne szó. Véleményünk szerint ez a nyilvánvaló hiba egyértelműen bizonyítja, hogy az M² kézirat az M¹ kéziratból származik.

Végezetül, az a tény, hogy van néhány nem jelentős variáns az M² kéziratban, nem áll ellentétben azzal a feltételezéssel, hogy M² az M¹ egyszerűsítéséből származik. Valamennyi, az M² másolója által bevezetett eltérő olvasat visszavezethető a stilisztikai egyszerűsítés szándékára:

(I, III, IV, VIII, IX), banális változat választására (VII), vagy helyesbítésre (VI), illetve olyanokra, amelyeket valószínűleg azért végzett el a másoló, mivel az adott szakaszok környezetében előfordultak ezekkel azonos szavak (II, V).

- I. 4: *loro* (M¹) | *cosa* (M²)
- II. 16: *posto* | *fosso*.
- III. 18: *per l'acqua* | *per acqua*.
- IV. 25: *Sua Signoria* | *Vostra Signoria*.
- V. 29: *le mie due sudette camerate* | *le mie sudette camerate*.
- VI. 31: *fattioni et che sia vero* | *fattioni che sia vero*.
- VII. 36: *mi avvicinai un mezzo tiro* | *mi avvicinai almeno un mezzo tiro*.
- VIII. 37: *terror* | *timor*.
- IX. 38: *suoi privileggi* | *loro privileggi*.

III. A szöveg kiadásának kritériumai

1. A *scriptio continua*-ban álló szavak különválasztása a jelen nyelvhasználatnak megfelelően.
2. A jelen nyelvhasználatnak megfelelő központosítás bevezetése a szövegbe.
3. A diakritikus jelek bevezetése a szövegbe.
4. A kis- és nagybetűk írásmódjának egységesítése a jelen nyelvhasználatnak megfelelően.
5. A rövidítések és betűszavak feloldása. A számokat, amelyeket a szövegben hol római számokkal, hol betűkkel kiírva találunk, ez utóbbi formában szerepelnek, főként az ezresek jelzésének egyszerűsítése érdekében, amelyeket a sor fölé írt *m* betűvel jelez a kézirat.
6. Az *u/v* és *i/j* alternáció egységesítése.
7. Az *et* alak egységesen *e*-ként történő átírása, mássalhangzó előtt csakúgy, mint magánhangzó előtt. A szöveg nem tartalmazza a *nota tironiana* jelet az *et* megfelelőjeként, ez szinte mindig teljes formájában szerepel, csak néha áll helyette *e* (és felbukkanása nem függ a rákövetkező hang mássalhangzó vagy magánhangzó voltától). A szöveg olvasatának könnyítése érdekében ez utóbbi, a modern nyelvhasználatnak megfelelő alakot részesítettük előnyben.
8. A palatális nazális és a zöngés palatális affrikáta írásmódjának egységesítése.
9. Latinos alakok: tekintve a kézirat kései voltát, ezek csak az írott formák maradványainak tekinthetők, ezért kiiktattuk őket.

További megjegyzések:

Amint már ezt jeleztük az M¹ kézirat leírása kapcsán, a szöveget meglehetősen pontosan átjavította egy korrektor, aki ennek a műveletnek a végrehajtására egy sötétebb színű barna tintát használt, ami jól megkülönböztethető a szöveg leírójának világosbarna tintájától.

A lényegi javításokat (sorok közé történő beírást, kiegészítéseket a szövegen belül, kihúzásokat, rosszul olvasható vagy helytelen betűk illetve szótagok átírását) a szövegben feltüntettük, és jeleztük a szövegapparátusban. Ezen a ponton alkalmasnak tűnik jelezni az olvasó számára, hogy a korrektor itt-ott a központosítást is javította, általában azzal a céllal, hogy tisztán (erősebb szünetek beiktatásával) különválasszon egyes tagmondatokat, amit nem tett meg elég hatékonyan a szöveg leírója. Példák erre a következő szövegrészek: *con sassi₂ de' nemici* (17), *che li nostri₂ fatto questo* (17), *trecento turchi₂ in numero eguali a loro₂ così di notte* (19), *qualunque altro₂ subito diedi* (21). Egy esetben egy teljes mondatot kerek zárójelbe helyezett, s így tartalmának jelentőségét növelte, ezzel is kiemelve Pálfi kormányzó fontos szerepét a hadjáratban: *(Lui ha menato a questa guerra sotto la sua carica circa a venti mila persone d'ogni sorte)* (26). Minthogy a korrektor minden egyes javítása teljesen összhangban van a modern olasz nyelv központosításával, ezeket bevettük a szövegbe.

Forrás

Lettera di Petrino ingegniero da sotto Strigonia²⁵ (Milano, Biblioteca Ambrosiana, S 86 kódex, ff. 164r-168v)

[1] Lettera scritta dal Petrino ingegniero sotto Strigonia di grandissimo valore al Signore Astorre Leoncelli, cameriero e cavalerizzo maggior del prencipe di Baviera, mio grandissimo amico. [2] A l'illustre signor mio osservandissimo. [3] Io avevo pensato di non scrivere sin tanto che questa città non fusse presa, ma, poi che vedo andar le cose in lungo e con non molta speranza, ho dato di mano alla penna per dargli raguaglio brevemente di quanto è passato. [4] Arrivassimo qui alli 4 di questo e, avendo visitato diligentemente ogni cosa, li dissi che non era loro da burlarsi e se non procedevano cautamente gl'interverebbe quello che non pensavano, sì come gli è avvenuto, e quasi in ogni cosa son stato profeta. [5] Strigonia è divisa in quattro parti, separate l'una da l'altra; venendosi da alto a basso, si trova una gran terra circondata di muro, ma non terrapienato, con un fosso pieno d'acqua, il quale ha una palisata grossissima e molto alta, ma però è comandata²⁶ a tiro di moschetto in più lochi. [6] Presso questa, a tiro d'archibuggio, sopra una montagna dov'era la badia di San Tomaso, è un forte fatto novamente a costume de' turchi, li quali fanno il primo ricinto di lunghi e grossi legni piantati in terra e poi legati strettamente insieme e aggiungendovi di dietro, discosto cinque o sei braccia, un'altra steccata più bassa, legata però con la prima, la riempiono di terra, lasciando che l'altezza della prima serva di parapetto, poi di fuori è coperta di terra con un fosso secco, stretto e profondo. [7] Dietro a questo, a tiro d'archibuggio, è la città bassa di Strigonia, la quale ha appresso di sé il castello su la montagna, inaccessibile quasi per tutto, ma, per difetto del sito non molto fiancato,²⁷ ha poi il ponte di barche sul Danubio e, da l'altra parte, un buon forte con larghe e profonde fosse piene d'acqua. [8] Ora, arrivando qui, dissi che la prima città si poteva pigliar senza batteria²⁸ di mezo giorno, per esser comandata, e che in molti lochi nessuno poteva star alle difese e che il forte di San Tomaso piglierei in quaranta ora; poi la città bassa si potrebbe espugnare, la quale ci darebbe commodità ultimamente di espugnar il castello. [9] Ma questi signori, li quali hanno preso certe abicoche, pensavano di far il simile ad una terra tale, la quale, per essere frontiera di questo regno e sapendo di dover aspettare questo assedio, era provvista di tutto quello che bisogna per una fortezza. [10] Vinsero in consiglio che si dovesse andar dietro al castello e fornir²⁹ la guerra in tre giorni; io

25 Az M¹ és az M² kézirat szövegének eltéréseit a szokásostól eltérő módon nem a lábjegyzetekben, hanem a forrás szövegét követően összegezve közöljük.

26 *comandata*: „Dominata da una posizione elevata” (GDLI, III, p. 339).

27 *fiancato*: „Rinforzato sui fianchi” (GDLI, V, p. 913).

28 *batteria*: „Bombardamento” (GDLI, II, p. 116).

29 *fornir*: „Portare a compimento” (GDLI, VI, p. 198).

non mancai di protestarli e dirli che il loco era inaccessibile e che, quando io fussi dentro con donne sole, non temerei da quella parte essercito anco più grande. [11] Alla fine, per contentarli, li diedi in due giorni assai grande apertura e li levai quelli pochi fianchi³⁰ che vi erano. [12] Poi, di comissione di più grandi spingendo le genti all'assalto, de' quali il mio capitano Giovan Giacomo fu primo, avendoli il Palfi, governatore del paese, dandoli della man sulla spalla, fatto capitano delle sue genti, fu burlescamente combattuto: li nostri non potevano montare, li inimici non si potevano affacciar alla batteria e, stando li nostri con la schiena appoggiata al muro, spingevano qualcheduno a montare. [13] Li turchi da l'altra parte, quando vedevano arrivar le punte delle picche, si facevano innanzi per venir alle mani; noi con l'artiglieria e con moschetti li respingevamo dentro, con perdita sempre di qualcheduno di loro. [14] La cosa durò così da due ore, quasi comicamente; ma poi, raffreddandosi li nostri per vedere che non potevano far frutto e li turchi vedendoli appoggiati dietro al muro, con fuochi e con sassi li disloggiorono. [15] Continuorono poi la batteria li nostri più di tre giorni, pensando per maggior apertura poter entrare nel castello e io, ancorché me ne burlassi, pur li volsi aiutar con farli una trincera sul fosso, che è strettissimo, e alloggiarli duecento moschettieri. [16] Ma, perché li turchi, uscendo con le spade in mano poco più di cinquanta, li cacciorono dal posto, con la morte di alcuni nostri vilissimamente, cosa che levò di mente a questi colonnelli di tentar cosa così mal a proposito, tanto più perché in concilio mi burlavo di questo suo assalto, morirono a questo assalto de' nostri da dodici in quattordici. [17] Il capitano Giovan Giacomo e il capitano Giulio Mellini romano, mie camerate, furono in due o tre luoghi feriti con sassi; de' nemici ne furono stracciati molti dall'artiglieria e de' rifuggiti s'intese che furono più di quattro volte tanto che li nostri. [18] Fatto questo, li nostri, vedendosi ingannati della sua opinione, ritirorono l'artiglieria alla parte interiore e, quel ch'è peggio, fecero abbandonare un piccol forte fatto di sotto la città, il quale impediva a' nemici ogni soccorso che li potesse venire per l'acqua e perciò io me n'adirai con qualcheduno de' più grandi, cosa che ha fatto, insieme con molte altre, che adesso mi credono di vantaggio. [19] In questo mezzo certi cristiani di religione greca, chiamati Arassi, li quali vivono con ' turchi continuamente in questo soggiogato paese, trattorono con ' nostri che, se erano aiutati, procurerebbono di metterci nelle mani quella prima terraccia, dentro alla quale potevano esser trecento turchi, in numero eguali a loro. [20] Così di notte se li diede l'assalto e, tagliando le palisate e salendo le mura, presero la terra con perdita di trenta soldati incirca e due volte tanti nemici, con la morte del beeghi governator d'ogni cosa. [21] Io con questa commodità, perché non mi son volsuto, non potendo, come avrei voluto, fornirmi di padiglione e carri, ché mille talleri ci vorrebbero a farlo, *prout* due mila cinquecento, mi ritirai nella città, mostrando di curarmi poco de' suoi concilii; ma questi signori di commune accordo in presenza dell'Arciduca mi chiamorono e il presidente generale della guerra dichiarò che la volontà di tutti e di Sua Altezza era ch'io fussi

30 *fianchi*: „Ripari” (GDLI, V, p. 916).

solo a comandare e deliberare per l'avvenire sopra tutta l'espugnazione, vietandola a qualunque altro. [22] Subito diedi ordine che si attaccasse il forte nuovo e, con quattro pezzi d'artiglieria battendolo, la mattina un solo fianco che aveva l'inimico abbandonò da quella parte il parapetto. [23] Li nostri soldati ungari, li quali aveno alloggiato in una trincera a mezzo tiro di mano, uscendo cominciarono ad accostarsi al fosso, poi al muro, poi, zappando la terra e tagliando la palisata, e voler entrare. [24] Li turchi si difesero per due ora incirca, ma, alla fine, non potendo star alle difese, essendone morti alcuni, vedendo il picciol fosso passato da molti e che già per buchi molti li erano sotto, per esser quel monte di terra tenerissima, abbandonarono il forte: gettandosi a basso, si salvarono nella città vicina. [25] Il felice successo di questa impresa riscaldò il cuore del signor Palfi, governatore, come ho detto, di questa frontiera, il quale pretende anco a questo governo e pensò la seguente notte, piantando l'artiglierie, di pigliar la città bassa; così la notte, quando penso di mettere li cannoni in un luogo, trovo che lui ha fatto un'altra deliberazione e, avendo seco la maggior parte della nobiltà ungara, disse: «Ho pensato metter l'artiglieria una parte qui e l'altra là; Sua Signoria mi farà grazia di darmi il capitan Giovan Giacomo per far questo e il capitan Giulio per far quest'altro». [26] Io, dolendomi di lui, modestamente li dissi che faceva come quel villano che parti li bovi con suo fratello, il quale disse: «Piglia qual tu vuoi, io voglio il rosso»; e, perché era notte e discosto dal quartiere, non potei dirne parola né a Sua Altezza, né al concilio e, per non aver autorità di comandare a' ministri, lo lasciai fare. [27] (Lui ha menato a questa guerra sotto la sua carica circa a venti mila persone d'ogni sorte). [28] Venuto il giorno, fece batteria con dodici pezzi in due luoghi; poi, su le venti ore de l'altro giorno, spinse le genti a l'assalto, sì ungari come tedeschi, li quali in cambio alla batteria si andavano a mettere col corpo in terra fra certi capanni abbruggiati. [29] Vedendo però la difficoltà de l'andarvi, perché la terra da quella parte fa una gran tenaglia con il castello, il qual superior commanda a tutto quel loco, alla fine lui medesimo, fatto un squadrone di tutta la nobiltà ungara, con le mie due sudette camerate si spinse innanzi, ma, arrivando vicino, si mise a ridosso di un gran sepulcro che li copriva quasi tutti; si stette li un pezzo senza mai venire alla spada, ma ognun in terra si lasciava dar archibugiate e delle cannonate. [30] Questa cosa durò quasi un'ora, con gran compassion de' spettatori; poi, senza aver offeso l'inimico, ognuno si ritirò, con morte di circa cento uomini e più di quattro volte tanti ferriti, fra quali fu il colonnello Curzio, che è poi morto, alcuni capitani tedeschi, il Balassi, mio grande amico, de' grandi d'Ungheria, il capitan Giulio, mia camerata, d'una archibugiata in testa, ma la celata l'ha salvato che non morirà. [31] Ma il peggio di tutto è che è entrata tanta viltà in questa fantaria che appena ardiscono di far le sue fattioni³¹ e che sia vero. [32] Io ho poi battuto la città dalla parte de la riviera e fattoli batteria conveniente dove non era fosso, ma piano e nissun fianco, e perché il muro non era terrapienato da quella parte si poteva andar a cavallo e, quel che è più, era

31 *fattioni*: „Operazioni” (GDII, V, p. 761).

commandato dal nostro forte di San Tomaso a tiro di moschetto, in modo tale che li turchi non potevano star in modo alcuno alle difese e, perché la feci all'improvviso e in una notte e in un giorno, erano sicuri che non ci era retrinceramento; ma, o fusse volontà di Dio o error degli uomini, conclusero in concilio che si dovesse dar l'assalto di notte e, perché non abbandonai quel giorno il cannone, non mi ci trovai. [33] Dissi bene a Sua Altezza, il qual sul tardi venne a l'artiglierie, che questa resoluzione procedeva o da qualche malignità da alcuno de' buoni, o da gran poltroneria; il principe, che è buono e forse disse il vero, mi rispose che era evidente poltroneria, concludendo insieme con chi era con lui che non si poteva desiderar la miglior commodità di questa. [34] Andorono li nostri la notte e con le tenebre occultorono li fatti loro, basta che non entrorno e dissero che, fra morti e ferriti, erano presso a duecento soldati. [35] Dopo questo fatto, conoscendo la viltà soldatesca, si radunò il concilio generale, dove, di commissione del prencipe, feci la prima arenga in latino sopra la quale primo il duca Francesco di Sassonia, poi il duca di Branswic, poi li più grandi di mano in mano dissero il suo parere; e, perché la mia proposta era bipartita, mostrandoli che *in agibilibus mundi duo considerari debent; unum quod fieri debent, alterum quod fieri potest*, dando ancora a questa più divisioni, mi dissero che restavano sopra di questo tre diverse opinioni in piedi, le quali il presidente mi espose e mi diede la elezione. [36] Io conclusi che in tre giorni al più volevo con le trincere, dandomi trecento soldati a travagliare, alloggiar li nostri sopra la batteria;³² così ordinorono che mi fussero dati, ma la notte nessun volse dar di mano alla zappa; pur, pigliando cinquanta guastatori boemi, mi avvicinaì al muro un mezzo tiro di mano, ma, perché certi soldati toccorono³³ arma³⁴ per certi sassi d'un cemiterio, non si puoté profundar la trincera. [37] Per causa di questo essendomi doluto con Sua Altezza, mandò a chiamar tutti gli ufficiali e, bravandoli³⁵ sulla pelle, li fece promettere di far il debito; la seguente notte mi hanno fatto peggio, perché, menandoli sul luogo, senza occasione alcuna, ma aviliti di terror panico, gettando via chi le zappe, chi l'armi, si diedero a fuggire. [38] Sua Altezza ne voleva far appiccar molti, ma costoro con suoi privilegi di non essere tenuti a travagliar di mano si sono diffesi; ma, tornando alla lor viltà, io andai a Sua Altezza e le dissi che guardasse molto bene che, per guadagnar quel d'altri, non perdesse il suo, mostrandoli che una città, la quale ha tre mila uomini in pressidio, può ben assaltar l'artiglierie, le quali non sono guardate da mille poveri uomini d'ordinario, salve le guardie buone. [39] E, discosto un miglio da' quartieri, così adesso ho cominciato a trincerare intorno all'artiglierie e se posso tornar a far un forte sopra l'acqua voglio che si faccia; è ben vero che dubito che ogni cosa sia indarno, perché l'inimico ha ancora la testa del ponte da l'altra parte del fiume e noi non avemo ancora fornito il nostro ponte, le quali sono due cose che persino a Vienna dissi che si dovevano fare. [40] Ma, perché le cose erano ben successe, persin

32 *batteria* : „Area delle piazzeforti dove sono sistemate le bocche da fuoco” (GDLI, II, p. 116).

33 *toccorono*: „Daneggiarono” (GDLI, XX, p. 1093).

34 *arma*: „Arnesi da lavoro” (GDLI, I, p. 662).

35 *bravandoli*: „Minacciandoli” (GDLI, II, p. 360).

ora pensavano solo a far presto e con poca spesa, ma credo che Dio abbia mandato parte di queste cose per mia reputazione, perché si burlavano meco quando io dicevo che per raggion di guerra si doveva far questo o quello, allegandomi³⁶ il pressidente che loro non guardavano a raggioni tali. [41] Adesso mi credono più e credo mi daranno carica d'infanteria, accioché con le mie genti possi fare quello che altrui non è possibile; s'aspettano infanterie nuove, le quali, se verranno a tempo e vorranno far il debito loro, questa terra presto si espugnerà. [42] Adesso adesso il nemico è uscito in numero di centocinquanta fanti incirca e ha dato sopra l'artiglieria, la quale questa notte avevo messo in un'isola, dentro alla quale si va per ponti di legno. [43] L'inimico è venuto in barca; li nostri, ancorché fossero più di ottocento, subito sono fuggiti, lasciando l'artiglieria, della quale tre pezzi ne sono stati inchiodati,³⁷ di maniera che si può giudicare come le cose debbono passare. [44] Dalla parte ancora de l'Ungaria alta il signor Tieffinpol ha ricevuto l'istesso affronto, ancorché al principio di questo mese rompesse li turchi a Hatwan, il quale tiene assediato ancora con quella speranza che noi medesimi avemo. [45] Dio aiuti l'uno e l'altro o almeno metta core in questa fantaria, col quale, ancorché fosse mediocre, fornirei questa impresa in meno di otto giorni. [46] Sotto Strigonia, il martedì giorno dopo la Pentecoste 1594. [47] Ieri che fu li 20 di giugno venne aviso d'Ongaria che gli Arassi s'erano messi in arme in numero di quindici mila e, essendo a ordine dodici mila uomini turchi per andare al soccorso di Strigonia, gli han tagliati tutti a pezzi. [48] Il Transilvano è stato dichiarato dal Gran Turco suo ribello, sì che bisogna farla ora alla scoperta; così anco i valacchi, i quali tagliarono a pezzi li di passati venticinque mila tartari che il Turco mandava in Ungaria, essendo stati provisti di arme dal prencipe di Transilvania; ond'anch'essi saranno sforzati a seguir la ribellione. [49] Questi valacchi e moldavi sono angariati da' turchi, in maniera che non li lasciavano anco un coltello da tagliar il pane, anzi non lasciavan loro le cose necessariissime alla vita. [50] Se giungessero gli italiani che s'aspettano forse risveglierebbono il valore nei tedeschi, ché, ove non è competenza³⁸ de l'una nazione con l'altra, non vi è quel stimolo d'onore ch'è necessario che abbia il soldato per far bene.

Az olasz szöveg variánsainak eltérései

2: A Pillustre | Al Al Illustre, az első, törölt *al*, alig kivehető. 6: primo ricinto di | primo di, a *ricinto* szót a szöveget író kéz utólag iktatja be a sor felett. 8: ultimamente di espugnar il castello | ultimamente di espugnar ila castello, ráírva a szöveget író kéz által egy korábbi, olvashatatlan szó fölé. 9: assedio | assedo, az *i* a szóba írva utólag, a sötétebb tintával író korrektor keze által. 9: bisogna | bisognava, az utolsó szótagot kihúzza a korrektor sötétebb színű tintával, kettős vonalkával. 10: sole | az *o* és az *e* betűket a korrektor írja bele a szóba sötétebb tintával a korábbi, nem olvasható betűkre. 12: combattuto | combattuto, az első *m* ki van húzva,

36 *allegandomi*: „Adducendomi come scusa” (GDLI, I, p. 316).

37 *inchiodati*: „Resi inutilizzabili mediante un chiodo confitto nel focone” (GDLI, VII, p. 672).

38 *competenza*: „Competizione” (GDLI, III, p. 402).

a korrektor keze által, sötétebb tintával, ferde vonlakkal. 12, 4: inimici] innici, a korrektor kiegészítette a szót sötétebb tintával, beírt egy *i* betűt és a második nazális *m*-re alakította. 13: delle picche] delli picche. 13: li respingevamo] a névmásban található *-i* betűt megerősíti a korrektor erősebb tintával az eredetileg ott szereplő *e* betűre írva. 16: burlavo] burlavon, a szó végi *-n* alig kivethető. 18: abbandonare un piccol] abbandonare il un piccol, az *il* szót kihúzza a korrektor sötétebb színű vonlakkal. 20: palisate] palisate, ráírva a szövegben egy korábbi, olvashatatlaná tett szóra: az átírást a szöveget lejegyző kéz végzi. 21: due mila cinquecento: a kéziratban a *due* megfelelője arab számjeggy, amit egy *i* és egy meglehetősen kétértelmű írásjeggy követ, leginkább fordított, befejezetlen *c*-re hasonlít. Latin szövegben az *io* megszokott rövidítés az ötszázaz szám jelölésére, ezért javasoljuk a *due mila cinquecento* (2500) olvasatot. Ezt a szakaszt tehát a következőképpen lehtne értelmezni: Petrino nem tudott sátrat és szekereket szerezni, mert az ezer, vagy akár kétezerötyszáz forintjába került volna. 22: battendolo] battendolo, az *e* újra van írva, sötétebb tintával, tehát a korrektor keze által. 23: aveno alloggiato] havevono, ahol az *a* újra van írva, vagy a szerző vagy a korrektor kezétől, s ugyanez kihúzza a két szótagot és hozzáfűzte a *-no* végződést a sorok fölé. 25: pretende] pretende, a *t*-t a korrektor írja bele a szóba sötétebb tintával a korábbi, nem olvasható betűkre. l. 26: faceva] facevo; 26: parola né a Sua Altezza] parola a Sua Altezza, a *né* a sor felett van odajegyzve, a korrektor keze által, sötétebb tintával. 26: per non aver] per || haver, a *non* szót a szövegbe írja bele a korrektor sötétebb tintával. 26: lo lasciai fare] lo lasciai fare, az *l* és az *i* betűket sötétebb tintával a korrektor írja be a szavak belsejébe, és rögtön utána egy rövid, olvashatatlan szót húz ki. 30: inimico] innimico, az első *n* betűt aza a káz húzza ki, amely a szöveget lejegyezte. 32: fosso, ma piano e nissun fianco] fosso ma e nissun fianco, a *piano* szót a sor fölé az a kéz írja be, amely a szöveget lejegyezte, s ugyanő átírja a *nissun fianco* szavakban az *i* betűket, két, olvashatatlan betűre írva rá. 32: retrinceramento] retrinciamento, a *ri* szótagot a korrektor írja át a szó belsejében sötétebb tintával. 33: insieme con chi] insieme chi, a *con* szó a sor fölé van betoldva, sötétebb tintával, a korrektor keze által. 35: che «in agibilibus] che inagibilibus, az *e* és az *a* betűket a korrektor írja át erősebben sötétebb tintával. 35, 5: quod fieri potest] quod potest, a *fieri* szót a sor fölé írja be a korrektor egy másik, olvashatatlan betoldott szóra ráírva azt. 38, 2: suoi privileggi] suoi privileggi, a második *l* betűt egy vonallal kihúzza az a kéz, amely a szöveget lejegyezte. 39: ho cominciato a trincerare] ho fatto trincerare, a *cominciato* szót a sor fölé toldja be az a kéz, amely a szöveget lejegyezte, az *a* betűt a *cominciato* szó mögé írja sötétebb tintával a korrektor. 39: inimico] innimico, az első *n* betűt kihúzza világos tintával az a kéz, amely a szöveget lejegyezte. 40: pensavano] pensavono, az *a* betűt a korrektor írja át a korábbi *o* fölé sötétebb tintával. 44: ancorché al principio] ancora al principio, ezt a korrektor toldja be a sor fölé, sötétebb tintával. 47: messi] messi, az *o* betűt sötétebb tintával a korrektor írja át. 49: lasciavano anco] lasciano anco, a *-va-* szótagot a sor felé odairja az a kéz, amely a szöveget lejegyezte. 49: necessariissime] necessariissime. 50: nazione con l'altra] nazione con con l'altra. 50: ch'è] che, az a kéz, amely a szöveget lejegyezte beírja a diakritikus jeleket: az aposztrófot és a hangsúly jelét. 50: necessario] necessario.

Fordítás

Petrino mérnök levele Esztergom alól

[1] Az igen kiváló Petrino mérnök levele Esztergom alól Astorre Leoncelli úrhoz, a bajor herceg kamarásához és lovagjához, nagy barátjához. [2] Nagybecsű, kiváló uramnak. [3] Úgy gondoltam, nem fogok addig írni, amíg el nem lesz foglalva ez a város, de látván, hogy elhúzódik a dolog és nem sok reménnyel kecsegtet, tollat ragadtam, hogy röviden beszámoljak arról, ami történt. [4] E hónap 4-én érkezünk ide és miután szorgalmasan végiglátogattunk mindent, elmondtam, hogy ez nem tréfadolog és hogy ha nem fognak óvatosan eljárni, olyasmi történhet, amire nem is számítanak. Így is lett, és szinte mindenben jövendőmondónak bizonyultam. [5] Esztergom négy részre oszlik, s e részek elkülönülnek egymástól. Fentről lefelé jöve találunk egy nagy darab földet, amit fal vesz körül, ám nincsen feltöltve. Vízárók is van, amit igen széles és magas cölöpfal védelmez, bár több puskalövésnyire lévő pontról is támadható. [6] Emellett, puskalövésnyire, egy hegyen, amin Szent Tamás apátsága állott, egy erősség áll, amit mostanság építettek török szokás szerint, akik az első védfalat hosszú és vastag szálfából készítik, amelyeket a földbe állítanak, azután szorosan összekötnek, majd mögötte öt-hat öltre egy alacsonyabb falat állítanak, ami össze van kötve az elsővel. Ezt a távolságot földdel töltik tele, s így a magasabb védfal mellvédként szolgál. Azután kívülről földdel fedik be, s egy száraz, keskeny és mély árkot készítenek még köré. [7] E mögött terül el puskalövésnyire Esztergom alsóvárosa, amely mellett a várat találjuk a hegyen, szinte minden oldalról megközelíthetetlenül. A hely hiányossága miatt azonban oldalról nemigen van megerősítve. A Dunán hajóhíd vezet át, s a túlparton egy jó erősség széles és mély, vízzel telt árkokkal. [8] Nos, ideérkezvén megmondtam, hogy az első várat be lehet venni tüzérség nélkül fél nap alatt, hogy uralmunk alatt legyen, és azt is, hogy sok helyen semmiféle védelem nincsen, s hogy a Szent Tamás erődjét negyven óra alatt bevinném, azután az alsóvárost is meg lehetne vívni, ahonnan szintén támadhatnánk a várat. [9] De ezek az urak, akik bevettek már néhány düledező romot, azt gondolták, úgy kell eljárni, mint azokon a helyeken, amelyek ennek az országnak a határait védik és ezért számítanak az ostromra s mindennek fel is vannak szerelve, amire szüksége van egy erődnek. [10] A haditanácsban ők kerekedtek felül és három napra tervezték az ütközetet. Nem habiztam tiltakozni ez ellen és kijelenteni, hogy ez a hely megközelíthetetlen és még ha csupa asszonyszeméllyel volnék is odabenn, nem félnék erről az oldalról még nagyobb hadseregtől sem. [11] Végül, hogy örömet szerezzek nekik, két nap alatt igen nagy rést ütöttem és eltakarítottam azt a pár akadályt, ami útban volt. [12] Azután néhány hadvezér, köztük az én kapitányom, Giovan Giacomo és Pálfi, ennek az országnak a kormányzója, irányításával a fővezér elindította az ostromot: vállukra tette a kezét és kinevezte őket az emberek kapitányává. Az ütközet tréfás volt, mivel a mieink nem tudták megmászni a falat, az ellenség nem tudott előmerészkedni a tüzérség miatt. A mieink háttal a falnak támaszkodtak és úgy nyomtak fel néhány embert a falakra. [13] A törökök a túlsó oldalon, látva az előretolt écek érkezését, előjöttek, hogy megküzdjenek velük, mi azonban tüzérségi tűzzel és puskákkal visszakergettük őket, úgy, hogy veszteségeik is lettek. [14] A dolog két óra hosszat ment így, szinte komikus módon, ám utóbb a mieink lelkesedése alábbhagyott, mert látták, hogy nem tudnak semmit sem elérni, s a törökök, akik látták őket a fal mellett, lövésekkel és kövekkel elűzték őket. [15] A mi tüzérségünk ezután három napig folytatta a tüzelést, azt gondolván, hogy nagyobb omláson át könnyebben be lehet majd jutni

a várba. Noha nem értettem ezzel egyet, segítettem nekik azzal, hogy készítettem egy lövészárkot a várárokkal szemben, ami igen szűk, s elhelyeztem oda kétszáz puskást. [16] Minthogy azonban a törökök kitértek karddal a kezükben és elűzték őket erről a helyről, s ott néhányan meg is szörnyű módon haltak a mieink közül, a vezéreink kivették a fejükből ezt a rosszul felépített tervet. Annál is inkább, mivel a haditanácsban én ellene is voltam a tervnek és valóban meg is halt ott tizenkét vagy tizennégy emberünk. [17] Giovan Giacomo kapitány és a római Giulio Mellini kapitány, jó cimboráim, két-három helyen meg is sérültek a kövek miatt. Az ellenség közül sokat széttépett a tüzérségi tűz és hallottuk, hogy az elmenekültek négyszer annyian vannak, mint a mieink között. [18] Ezután a mieink, látván, hogy nem bízhatnak a véleményükben, visszahúzták az ágyúkat belülré és ami még rosszabb, elhagytak egy kicsiny erősséget, amely a város alatt helyezkedett el és meggátolta az ellenséget abban, hogy bármilyen segítséget kahasson a víz felől. Ezért igen megmérgekedtem a fővezérek némelyikére, aminek az lett az eredménye, sok más ok mellett, hogy most már többre tartanak. [19] Eközben bizonyos görög vallású keresztények, akiket Arassi-nak hívnak³⁹ és együtt élnek a törökökkel ebben az elnyomott országban, tárgyaltak a mieinkkel, hogy amennyiben segítséget kapnak, elintézik, hogy kezünkre adják az első teraszt, amelyen belül vagy háromszáz török lehet, ugyanannyian, mint ők maguk. [20] Így azután éjnek idején megostromolták ezt a helyet, levágták a védfalat és megmázták a falakat, elfoglalván ezt a területet. A mieink közül vagy harmincan estek el, az ellenség közül kétannyian, köztük a bég, mindenek parancsolója is. [21] Ezután mivel nem tehettem, amint szerettem volna, hogy sátrat és szekeret szerezzek, mivel ezer tallér kelle ehhez, vagyis összesen kétezeröttszáz, visszavonultam a városba, ezzel mutatván, hogy nem foglalkozom a haditanácsal. Ám ezek az urak együttes akarattal és a főherceg jelenlétében elhívtak engem és a hadvezér kijelentette, hogy mindnyájuk és Ófelsége akarata, hogy egyedül én parancsoljak és határozzak a jövőben az ostrommal kapcsolatban, s ezt megtiltják mindenké másnak. [22] Azonnal megparancsoltam, hogy támadják meg az új erődöt, és négy ágyúval lövettem egy reggelen át egy oldalról, s az ellenség azon az oldalon elhagyta a mellvédet. [23] Magyar katonáink, akik egy fél kőhajításnyra lévő árokban voltak, kibújtak innen és megközelítették az árkot, majd a falat, s a földet letúrván elvágták a cölöpöket, igyekezvén bejutni. [24] A törökök mintegy két órán keresztül védekeztek, ám végül nem tudták tartani a védelmet, mivel néhányan már meg is haltak közülük, s látták, hogy a keskeny árkon már többen átjutottak és a réseken közelednek, hiszen ezen a hegyen igen puha a föld. Ekkor a törökök elhagyták az erődöt és lefelé rohanva a közeli városba menekültek. [25] Ennek az ostromnak a szerencsés kimenetele feltűzte Pálffy úr lelkét, aki, mint mondtam, e földnek a kormányzója, és fenntartaná magának az irányítást, úgy gondolta, hogy következő éjjel a tüzérséggel beveszi az alsóvárost. Így hát éjszaka, amikor éppen át akartam helyezettetni az ágyúkat máshová, azt találtam, hogy ő már mást határozott, és minthogy az ő pártján volt a magyar nemesség java, így szólt: „Úgy gondoltam, hogy a tüzérséget ide és ide helyezem el. Uraságod tegye meg a szívességet, hogy átadja nekem Giovan Giacomo kapitányt erre a feladatra és Giulio kapitányt erre a másikra”. [26] Én rossz néven vettem ezt tőle, szerényen csak annyit mondtam, hogy úgy viselkedik, mint az a paraszt, aki a testvérével osztozkodott az ökrökön, s így szólt: „Vedd el azt, amelyiket akarod, enyém a vörös.” Minthogy éjszaka volt és nem tudtam volna beszélni Ófelségével vagy a haditanácsal, s nem volt hatalmam utasítani a hadsegédeket, ráhagytam a dolgot. [27] (Ő maga ebbe a hadjáratba vagy húszezer mindenféle katonát hozott.) [28] Amikor

39 Valójában a rácokról van szó. (A ford.)

kivilágosodott, tüzet nyitott tizenkét ágyúval két helyről, majd húsz óra elteltével, másnap elindította az embereit, magyarokat és németeket, akik a tüzéségi tűz után testükkel benyomultak a leégett viskók közé. [29] Látván azonban a bejutás nehézségét, mivel a terep összeszűkül a vár alatt, ahonnan felülről mindent uralni lehet, végül ő maga, a magyar nemesek csapatával és két említett cimborámmal előretört. Közelebb érkeve azonban egy nagy törésnél megállt, ahol szinte mindenki fedezékben lehetett. Itt álltak egy darabig, de nem tudtak közelharcba bocsátkozni, ugyanakkor az ott levők ki voltak szolgáltatva az ágyú- és puskalövéseknek. [30] Ez a dolog majd' egy óra hosszat tartott a nézők nagy együttérzése mellett, azután anélkül, hogy rá tudtak volna törni az ellenségre, mindenki visszavonult, s ott veszett vagy száz ember és négyszer annyi megsebesült, közöttük Curzio tábornok, aki azután meg is halt, néhány német kapitány, Balassi, az én nagy barátom, Magyarország nagyjai közül, Giulio kapitány, barátom, aki a fején kapott lövést, de őt a sisak megmentette, nem fog meghalni. [31] Ám a legrosszabb a dologban mégis az, hogy a gyalogságba nagy félelem költözött, alig merik elvégezni a kiadott feladatot, és ez igaz. [32] Én a várost azután a folyópart felől vívtam, s onnan lövtem alkalmasint, ahol nem volt árok, hanem csak a lapos part és mivel a fal nem volt földdel megerősítve arról az oldalról, innen lovon is be lehetett hatolni, és ami még fontosabb, uralni lehetett a helyzetet a mi Szent Tamás erődünkből, ami puskalövésnyire volt csak. Így azután a törökök semmiképpen nem tudták tartani a védelmet, mivel hirtelen és éjszaka s a rákövetkező napon támadtam. Bizonyosak voltak benne, hogy nincsen ott árok, s Isten akaratából vagy az emberek hibájából úgy határoztak a haditanácsban, hogy éjszaka kell rohamozni. Én pedig, mivel aznap el sem hagytam az ágyúkat, nem voltam ott. [33] Meg is mondtam Ókegyelmének, aki estefelé kijött a tüzéséghez, hogy ez az elhatározás vagy a jóemberek egyikének rosszakarataiból származik, vagy a nagy lustaságból. A herceg, aki jó ember és talán igazat mondott, azt válaszolta nekem, hogy nyilván a lustaság az oka a dolognak s arra jutott azzal a személlyel, aki vele volt, hogy nem lehet nagyobb kényelmet kívánni ennél. [34] Éjszaka azután a mieink megindultak és a sötétség miatt nem látszott, mit végeztek: annyi bizonyos, hogy ben nem jutottak és holtak és sebesültek együtt voltak vagy kétszázan. [35] Ezután az eset után, felismerve a katonák gyávaságát, összeült a nagy haditanács, ahol a herceg megbízásából megtartottam az első lelkesítő beszédet latinul, amelyről azután először a szászországi Ferenc herceg, majd Branwwic herceg, azután sorban rang szerint ki-ki elmondta véleményét. Az én javaslatomnak két része volt, mivel megmutattam, hogy *in agibilibus mundi duo considerari debent; unum quod fieri debent, alterum quod fieri potest*, s azután ezeket is tovább osztottam. Azt mondták, hogy ezekből három lehetőség marad fenn, amelyeket az elnök elémtárt és átadta a választás jogát. [36] Én azt határoztam, hogy három nap alatt árkokat készíttetek háromszáz katonával, hogy a mieinket elhelyezzem a lőállás felett. Megparancsolták, hogy bocsássák rendelkezésemre ezeket, ám éjjel senki nem akart a földmunkához látni. Én azonban magamhoz vettem ötven cseh árkász és fél kőhajításnyira megközelítettem a falakat. Itt azonban néhány katonának tönkrement a szerszáma a temető kövei miatt és nem sikerült elmélyítenünk az árkot. [37] Amikor efeletti sajnálkozásomat előadtam Ókegyelmességének, ő egybehívta valamennyi tisztet és jól lehordta őket, megígértetvén velük, hogy megteszik kötelességüket. A rákövetkező éjjel még inkább cserben hagytak, mivel amikor odavezettem őket a megfelelő helyre, ok nélkül, páni félelmükben eldobálták a kapákat és menekülésbe fogtak. [38] Ókegyelmessége többeket fel akart köttetni, ám ezek az emberek azzal védték magukat, hogy joguk van rá, hogy ne kelljen kézi munkát végezniük. Elmentem ekkor Ókegyelmességéhez és megmondtam neki: jól vigyázzon, hogy miközben a másét el akarja venni, el ne veszítse, ami az övé. Ráműtattam,

hogy egy olyan város, amelyet háromezren védenek, bízvást megrohamozhatja a tűzérségünket, amit csak ezer szegény örödg őriz, a jó őroket leszámítva, [39] s táadásul egy mérföldre van csak a város lakott negyedétől. Így azután elkezdtem árkokat készíttetni a tüzelőállások körül, s ha sikerül, a folyóparton is akarok építtetni egy kis erősséget. Igaz ugyan, hogy attól tartok: minden dolgot hiába végzünk, mivel az ellenség tartja még a hídfőállást a túlsó parton és mi még nem készítettük el a hidunkat: ez pedig két olyan dolog, amit még Bécsben megmondtam, hogy szükséges elintéznünk. [40] Mivel azonban a dolgok jól történtek, még most is arra gondoltak, hogy sietve és kevés költséggel célt érhetnek. Én úgy gondolom, hogy ezeknek a dolgoknak egy részét Isten küldötte, hogy az én jóhíremet mentse, mivel kinevettek engem, amikor megmondtam, hogy a hadviselés okából ezt és ezt meg kell tenni, s az elnök azt vetette ellenem, hogy ők ezekkel az okokkal nem foglalkoznak. [41] Most már jobban hisznek nekem és azt hiszem, rám fogják bízni a gyalogság irányítását, hogy az embereimmel vigyem végbe azt, ami másoknak nem sikerült. Most új gyalogságot várnak, s ha ez megérkezik és megteszi kötelességét, akkor hamarosan elfoglalhatjuk ezt a földet. [42] Most pedig az ellenség kitört, körülbelül százötven fővel, s rátámadt a tűzérségre, amit az éjjel egy szigetre helyeztettem, amit fahidakon át lehet elérni. [43] Az ellenség csónakokkal kelt át, s a mieink, noha nyolcszáznál is többen voltak, azonnal elmenekültek, s magára hagyták az ágyúkat, amelyből három rögzítve volt már. Ebből is megítélhető, mi várható itt. [44] Felső-Magyarországról Tieffinpol úr ugyanazt a parancsot kapta, hogy e hónap elején törjön rá a hatvani törökökre, s ő ostrom alatt tarja a várost, úgy, ahogy mi is itt a miénket. [45] Isten segítse ezt a küzdelmet s a másikat is vagy legalább üntsön bátorságot ebbe a gyalogságba, amelyek, még ha közepesen erős is, kevesebb, mint nyolc nap alatt véghez tudnám vinni ezt a vállalkozást. [46] Esztergom alól, 1594 Pünkösdjét követő kedden. [47] Tegnap, vagyis június 20-án hír jött Magyarországról, hogy az Arassi-k több, mint tizenötezzren fegyvert ragadtak, és minthogy tizenkétezer török volt Esztergom megsegítésére rendelve, ezeket mind levágták. [48] Erdély urát a törökök ura lázadóknak nyilvánította, úgyszólván most minden napvilágra jutott. A románok is így jártak el, akik az elmúlt napokban huszonezzer tatárt vágtak le, akiket a törökök küldtek Magyarország ellen, s a románokat is az erdélyi fejedelem látta el fegyverekkel, vagyis immár ők is részesei a lázadásnak. [49] Ezeket a románokat és moldávokat a törökök úgy sanyargatták, hogy még egy késük sem maradhatott, amivel a kenyeret megszeghették volna, s még az élethez legszükségesebb dolgoktól is megfosztották őket. [50] Hozzáteszem ehhez, hogy az ide várt olaszok esetleg felkelhetik a németekben is a harci kedvet, hiszen ahol nincsen versengés a nemzetek között, nincs a büszkeségnek az a kihívása, ami kell ahhoz, hogy a katona jól végezze dolgát.

**Regestum a magyarországi dolgokról VIII. Kelemen pápához írott levélről
(1594)**
(Milano, Biblioteca Ambrosiana, codice S 86 sup., ff. 170r-171v)

Az 1594-ben kelt levelet egy bizonyos P. I.⁴⁰ küldte VIII. Kelemen pápának azzal a céllal, hogy beszámoljon a törökök mind jelentősebb hadi sikereiről magyar földön. Miután röviden, ám jelentőségteljesen felsorolja, hogy a hitetlenek már mely területeket foglalták el, írója abban találja meg a megoldás kulcsát a kialakult helyzetben, hogy vissza kell állítani a keresztény fejedelmek szövetségét. Ennek a javaslatnak az alátámasztására „költői” hasonlattal él: amint a zene, „sok hang szép egysége” hatalommal bír arra, hogy „elűzze a rossz szellemet akárhonnan”, ugyanígy a keresztény fejedelmek is, ha egység lesz közöttük „minden bizonnyal [...] el tudják majd úzni Isten ellenségeit”. P. I. ezután felsorolja mindazokat a „hangokat”, akik nem fognak habozni felvenni a harcot a hitetlenekkel szemben (feltételezve az egyes európai államok részéről megküldendő erősítést is) és azzal zárja levelét, hogy kifejezi sajnálatát, amiért maga nem vehet tevékenyen részt a vállalkozásban és arra kell szorítkoznia, hogy „imáival küzdjön”.

Függelék

I. Az M¹ kézirat grafémáinak elemzése

- ***u/v alternáció***

A szöveg általában az *u* betűt használja csakúgy a szó elején, mint a szó belsejében, pl.: *cavalieri* (1), *Baniera* (1), *hanuo* (3), *Gionan* (12, 17, 25), *burlano* (16), *hanua* (22), *uicina* (24),

40 Annak ellenére, hogy a már többször idézett Bascapé, miután megemlíti, milyen fontos a *Petrino mérnök által Esztergom alól írott levél*, anélkül utal a kézíratra, hogy megemlítené, ki a szerzője. A Biblioteca Ambrosiana online katalógusában, ha megadjuk a „P. I.” monogramot a szerző meghatározására, akkor Petrinót kapjuk eredményül. Miután alaposan áttanulmányoztam a *VIII. Kelemen pápához Magyarországi dolgai ügyében írott levél* tartalmát (amelynek dátuma az itt közölt levelünkkel megegyezően 1594), úgy gondolom, hogy nem tartható fenn ez a feltételezés. Először is, a levél írója a szövegben található helymegjelölésekből kikövetkeztethetően távol helyezkedik el a csata hevéből: „*időig* hallatszott a fegyverek zaja, amint *amott* testvéreink megütköznek a törökökkel az országban, amelyet mi Ungariának nevezünk”. Másrészt ennek a levélnek a szerzője arra a következtetésre jut, hogy ő maga nem vehet részt személy szerint a küzdelemben a török ellen, ám ígéretet tesz, hogy kitartóan imádkozik Istenhez a vállalkozás sikeréért: „*imával* fogok küzdeni, amint tette ezt Mózes, miközben népe harcolt, s olyan mértékben kerekedett felül, amennyire Mózes imádkozott”. Nos, valóban valószínűtlennek tűnik, hogy Petrinó egy éven belül megírta volna ezt a levelet VIII. Kelemenhez, azután pedig tevékenyen részt vett volna Esztergom ostromában. A pápának írt levélben felbukkanó idézetek hangneméből úgy tűnik, hogy „P. I.” nem annyira az erődítményeken dolgozó hadmérnök, semmint inkább szerzetes. Mindezen elemek alapján nem tűnik tehát valószínűnek, hogy a *VIII. Kelemenhez írott levél* szerzője azonosítható volna Petrinóval. Az Ambrosiana könyvtár katalógusa által sugallt megoldás leginkább avval lehet összefüggésben, hogy a kézirat, amelynek szerzője a titokzatos „P. I.”, ugyanabban a egyes tartalmú kötetben szerepel, mint a *Petrino mérnök levele*, méghozzá közvetlenül utána.

uenuto (28, 43), *riuiera* (32), *euidente* (33), *diuisioni* (35), *uoleua* (38), *doueua* (40), *Transiluano* (48), *ualacchi* (48). A *v* graféma a következő szavak elején bukkan fel: *Vienna* (39) e *Vungheria* (30, 44).

- ***i/j* alternáció**

A szöveg mindenütt az *i* grafémát használja, kivételt az egyes számban *-io*-ra végződő szavak jelentenek, mert ezeket *-ij* végződéssel találjuk meg, pl.: *concilij* (21), *privileggi* (38) e *necessarijsime* (49).

- ***z/c* alternáció**

A szövegben általában a *z* graféma használata kerül előtérbe, pl: *caualerizxo* (1), *speranza* (3), *senza* (8, 37), *fortezza* (9), *mezzo* (19, 36), *altrezza* (21, 26, 33, 37), *pezzi* (22, 28), *zappa* (36). Ugyanakkor kivételek is adódnak ez alól: részint *s* grafémát találunk e hang jelölésére, pl.: *palisata* (5, 23), *palisate* (20), sőt egy szóban felbukkan a *c* graféma is: *terraccia* (19).

- **A veláris zöngétlen zárhang jelölése (*c, k, ch, q*)**

A veláris zöngétlen zárhangot az *a, o* és *u* magánhangzók előtt a szokott módon jelöli a szöveg, pl.: *cameriero* (1), *caualerizxo* (1), *castello* (7, 8, 10, 15, 29), *capitan* (12, 17, 25, 30), *carri* (21), *cannoni* (25); *amico* (1), *costume* (6), *abicoche* (9), *commissione* (12, 35), *comicamente* (14), *soccorso* (18, 47), *fianco* (22, 32), *turco* (48, 48); *alcuni* (16, 24, 30), *curarmi* (21), *Curtio* (30), *alcuno* (32, 33), *sicuri* (32), *occultorono* (34), *alcuna* (37).

- **A veláris zöngés zárhang jelölése (*g, gh*)**

A szövegben a veláris zöngés zárhangot a modern olasz ortográfia szerinti eloszlásban jelölik, vagyis *a, o* és *u* előtt grafémával: *legati* (6), *ingannati* (18), *soggiogati* (19), *ungari* (23, 28), *arenga* (35), *Ongaria* (47), *angariati* (49); *Strigonia* (1, 5, 7, 46, 47), *lungo* (3), *gouernator* (12, 20, 25), *luogo* (25, 37); *raguaglio* (3), *guerra* (10, 21, 27, 40), *eguale* (19), *segunte* (25, 37), *guastatori* (36), *guardie* (38); *e, i* előtt pedig *gh*-val: *larghe* (7), *Vngheria* (30, 44); *lungbi* (6), *luogbi* (17, 28).

- **Palatális zöngétlen affrikáta (*c, ci*)**

Ezt a hangot a modern helyesírásnak megfelelően jelöli a szöveg az *a* és az *o* magánhangzók előtt: *braccia* (6), *affacciar* (12), *retrinciamento* (32), *faccia* (39); *cacciorono* (16), *cominciorono* (23), *accioche* (41) és *e, i* előtt is: *Leoncelli* (1), *inaccessibile* (7, 10), *tricerca* (15, 23, 36), *felice* (25), *successo* (25), *celata* (30), *necessario* (50); *prencipe* (1, 35, 48), *città* (3, 7, 8, 18, 21, 25, 32, 38), *esercito* (10), *nemici* (17, 18, 20), *principio* (44). Az egyetlen kivételt, *e* előtt, e szóban találjuk: *trinciare* (36).

- **Palatális zöngés affrikáta (*g, gi*)**

Ezt a hangot a modern helyesírásnak megfelelően jelöli a szöveg minden helyzetben, *a, o, u*, illetve *e, i* magánhangzók előtt is: *Giacomo* (12, 17, 25), *appoggiata* (12), *abbruggiati* (28), *archibuggiate* (29), *archibuggiata* (30); *maggior* (1, 15, 25), *archibuggio* (6, 7), *giorno* (8, 28, 32), *giorni* (10, 11, 15, 36, 45), *Giouan* (12, 17, 25), *peggio* (18, 31, 37), *religione* (19); *aggiungendoui* (6), *Giulio* (17, 25, 30), *giudicare* (43), *giugno* (47), sia dinnanzi a *e, i*: *ingegniero* (1), *diligentemente* (4), *spingendo* (12), *genti* (12, 28, 41), *generale* (21, 35); *rifuggiti* (17), *fuggire* (37), *privileggi* (38), *fuggiti* (43).

- **Palatális nazális (*n, gn, ni, ngn, ngni*)**

Az egyetlen *ingegniero* (1) szó kivételével a palatális nazális a megszokott *gn* kettős graféma, pl.: *signore* (1), *signor* (2, 25, 44), *montagna* (6, 7), *regno* (9), *malignità* (33).

- **Palatális laterális (*l, li, gl, lgl*)**

A palatális laterális is mindig a modern *gli* írásmóddal szerepel, pl.: *artigliaria* (13, 17, 18, 22, 42, 43), *tagliando* (20, 23), *padiglione* (21), *tenaglia* (29), *miglio* (39).

- **A *h* felbukkanása az 'avere' ige ragozott alakjaiban**

A szövegben a *z 'avere' ige* valamennyi ragozott alakja *h* grafémával kezdődik: *baueno* (3, 42), *bauendo* (4, 25), *bauerei* (21), *bauerei* (21), *bauena* (22), *hauer* (26, 30), *bauemo* (39, 44), *habbia* (50).

- **Latinos írásmód**

A szövegben felbukkan néhány latinosan írt szóalak, amelyet a korszak nyelvi szokásait figyelembe véve az írott latin nyelv puszta emlékeiként értelmezhetünk. Többször megmarad az etimológiailag indokolt helyeken a *h* graféma, de felbukkan indokolatlanul (népi etimológiaként) is: *hora* (8, 24, 30, 40, 48), *Thomaso* (6, 8, 32), *hore* (14, 28), *Christiani* (19), *buomini* (30, 32, 38, 47), *Bobemi* (36), *hierì* (47), *honore* (50). Ezen túl megtalálható a *ti* latin betűkapcsolat megőrzése is egyes esetekben: *espugnatione* (21), *gratia* (25), *Curtio* (30), *offitali* (37), *reputatione* (40), *natione* (50). Ugyanez igaz a *ph* kapcsolat megőrzésére is: *propheta* (4), valamint a latin *u*-ra: *sepulcro* (29). Végezetül van néhány olyan főnév, amely megőrzi latinos írásmódját: *concilio* (16, 26, 32, 35), *concilii* (21).

II. *Az M¹ kézirat nyelvi alakjainak általános jellemzése*

Megjegyzés: Az elemzett formák átírásakor az *u/v* allográfokat megkülönböztetjük és a modern helyesíráshoz igazítjuk a latinos alakokat, itt is alkalmazzuk tehát azokat a kritériumokat, amelyeket a levél átírásakor alkalmaztunk.

- **Hangsúlyos *ě* nyílt szótagban**

Ez a magánhangzó a megszokott diftongizált alakban áll,⁴¹ pl.: ¹*dietro* (6, 7, 10, 14), *vietandola* (21), *piedi* (35), *tiene* (44).

- **Hangsúlyos *ö* nyílt szótagban**

A hangsúlyos *ö* a nyílt szótagban diftongizálódik⁴²: *fuori* (6), *buon* (7), *fuochi* (14), *luoghi* (17, 28), *nuovo* (22), *luogo* (25, 37), *vuoì* (26), *uomini* (30, 32, 38, 47), *buoni* (33), *buono* (33), *nuove* (41). Van ugyanakkor néhány olyan eset, amikor az *ö* nem diftongizálódik⁴³: *lochi* (5, 8), *loco* (10, 29), *core* (45).

- **anafonézis**

A szövegben a palatális mássalhangzó előtt az *e* többnyire *i*-vé alakul⁴⁴: *pigliar* (8, 25), *piglierei* (8), *spingendo* (12), *spingevano* (12), *respingevamo* (13), *piglia* (26), *pigliando* (36), *miglio* (39), kivétel: *consiglio* (10). Ugyanígy az *o* az *n* + palatális vagy veláris mássalhangzó előtt *u*-t eredményez:⁴⁵ *lungo* (3), *lungbi* (6), *aggiungendovi* (6), *giungessero* (50).

- ***e/i* hangsúlyos helyzetben**

Hangsúlyos helyzetben *i*-ből *e* keletkezik: *prencipe* (1, 35, 48).

A hangsúlytalan magánhangzók rendszere

- **Az *e/i* váltakozása a hangsúlyos szótag előtti szótagokban⁴⁶**

A következő eseteket figyelhetjük meg, amikor a hangsúlyos szótag előtt az *e*-ből *i* alakul: *ricinto* (6), *nimici* (12), *nissun* (32).

- **A hangsúly előtti szótagokban álló *e***

Néhány esetben a hangsúlyos szótag előtti pozícióban álló *e*, amennyiben *r* követi, *a*-vá alakul,

41 ROHLFS, § 84.

42 ROHLFS, § 106.

43 ROHLFS, § 107.

44 ROHLFS, § 49.

45 ROHLFS, § 70.

46 ROHLFS, § 130.

ami az egész venetói területre jellemző hangváltozás (bár fennmarad annak a gyanúja, hogy inkább az előtte vagy utána álló szótag *a*-jához történő hasonulás történik csupán).⁴⁷ Példák erre a következők: *artigliaria* (13, 17, 18, 22, 42, 43), *fantaria* (31, 45), *infantarie* (41), *Ongaria* (47). Ezek mellett a formák mellett ugyanakkor megtaláljuk a megszokott alakokat is, mint például: *batteria* (8, 12, 28, 32, 36), *Ungheria* (30, 44), *poltroneria* (33, 33) és *infanteria* (41).

- **Az *o/ u* váltakozása a hangsúlyos szótag előtti szótagokban**⁴⁸

Ingadozást találunk ebben a pozícióban *o* és *u* között: *Ongaria* (47) e *Ungheria* (30, 44).

- **A hangsúlytalan szóvégi magánhangzók leesése**

Még ha nem is teljesen általánosan, a szövegben gyakran találunk rá példát, hogy *n* és *r* után a szóvégi *e* leesik, amely tipikus az észak-olasz szövegekben,⁴⁹ főként a főni igenevekben, mint például *andar* (3, 32), *arrivar* (13), *venir* (13), *aiutar* (15), *esser* (8, 19, 24), *voler* (23), *star* (8, 24, 32), *far* (9, 14, 25, 31, 38, 40, 48, 50), *desiderar* (33), *profondar* (36), *chiamar* (37), *appiccar* (38), *guadagnar* (38), *assaltar* (38) valamint a következő szavakban: *maggior* (1, 15), *governator* (20), *superior* (29), *compassion* (30), *error* (32), *miglior* (33), *terror* (37), *raggion* (40). Egyes esetekben a szóvégi *o* is leesik az *n* után⁵⁰: *capitan* (12, 17, 17, 25, 30), *ognum* (29) *nessum* (36), valamint az *l* után is: *piccol* (18), *picciol* (24).

A mássalhangzók rendszere

- **Mássalhangzók palatalizációja**

Si.⁵¹ Az *abbruggiati* (28) alakban, amelynek töve a feltételezett latin *BRUSIARE, a szokott toszkán *s'* helyett (amelynek írott formája *ç*), itt a 'zs' zöngés szibilánst feltételezhetjük.

- **A magánhangzók közötti pozícióban álló mássalhangzók zöngésedése**⁵²

A szövegben nem találjuk meg mindig a *k* hang zöngésedését magánhangzók közötti helyzetben, hiszen a *luoghi* (17, 28), *luogo* (25, 37) alakok mellett megtaláljuk a latinus alakokat is: *lochi* (5, 8) e *loco* (10, 29).

- **Rövid és hosszú mássalhangzók a szó belsejében**

A hangsúlyos szótag utáni helyzetben⁵³ a paroxiton szavakban általános a mássalhangzók kettőzése, a következő példák kivételével: *mezo* (8) e *abicoche* (9).

A hangsúlyos szótag előtti helyzetben⁵⁴, az *ad*- prefixum után nem találunk kettőződést:⁵⁵ *apena* (31), *avicinai* (36), *aviliti* (37), *aviso* (47). Noha itt is többnyire kettőződnek a mássalhangzók, gyakoribbak a rövidülések: *cavalerizzo* (1), *raguaglio* (3), *interverebbe* (4), *Tomaso* (6, 8, 32), *provista* (9), *comissione* (12), *alloggiarli* (15), *sudette* (29), *improvviso* (32), *dimisioni* (35).

Végezetül a szövegben szép számmal akadnak hiperkorrekt megoldások, amelyek főként az észak-olasz területeken gyakoriak, akik bizonytalankodnak az irodalmi nyelv egyes szavainak a helyesírását tekintve⁵⁶: *archibuggio* (6, 7), *difetto* (7), *commandata* (8), *ferriti* (17, 30, 34), *oppinione* (18), *commandare* (21, 26), *difessero* (24), *commanda* (29), *archibuggiate* (29), *archibuggiata* (30),

47 STUSSI, 1965, XLVIII.

48 ROHLFS, § 131.

49 STUSSI, 1965, XXXIII–XXXV.

50 TOMASONI, 1994, 215.

51 ROHLFS, § 286.

52 BRUNI, 1984, 254–57; STUSSI, 1965, LVI–LVIII.

53 CASTELLANI, 1980, 337–38.

54 CASTELLANI, 1980, 338–39.

55 CASTELLANI, 1980, 339–42.

56 ROHLFS, § 229; TOMASONI, 1994, 215.

ressoluzione (33), *diffesi* (38), *pressidio* (38), *raggion* (40), *raggioni* (40), *pressidente* (40), *subbito* (43). Ugyanakkor a következő példák esetében: *commodità* (8, 21, 33), *essercito* (10), *commune* (21) e *autturità* (26) a mássalhangzó-kettőződést indokolja a latin nyök.⁵⁷

Általános jelenségek

- **Szóvégi törlés (*apocope*)**

Általános a szóvégi törlés a névelős előjárószavak utolsó hangja tekintetében, amennyiben mássalhangzóval kezdődő szó előtt állnak⁵⁸: *de'* (6, 12, 17, 21, 30, 33), *a'* (18, 26), *da'* (39, 49).

- **Magánhangzó kiesés (*sincope*)**

A szövegben nem találjuk meg a szokott magánhangzó kiesést a következő alakban⁵⁹: *averi* (21).

- **Magánhangzó betoldás a szó elé (*prostesi*)**

Egyetlen egy esetben találunk egy *i*-betoldást egy *s* + mássalhangzóval kezdődő szó előtt⁶⁰: *l'istesso affronto* (44).

Morfológia

- **Főnév**

A hímnemű főnevek végződése egyes számban *-o* és *-i* a többes számban. A metaplasmó esete:⁶¹ *ribello* (48).

- **Határozott névelő⁶²**

A szövegben a hímnemű határozott névelő egyes számban általában az *il*, többes számban viszont gyakoribb a modern olasztól eltérő *li*: *li quali* (6, 9, 28), *li nostri* (12, 15, 23, 34, 43), *li nimici* (12), *li turchi* (13, 14, 16, 32, 44), *li cannoni* (25), *li bovi* (26). Csak igen ritkán találjuk meg az *i* alakot: *i valacchi* (48), *i quali* (48). A nőnemben a határozott névelő alakjai megegyeznek a jelenkori használattal, vagyis egyes számban a *la*, többes számban a *le* használatos.

- **Névmások**

A személyes névmás hangsúlytalan, tárgy- és részes esetű alakjai. Részes esetben az egyes szám harmadik személyű alak *li* (< ILLI): *li dissi* (26).⁶³ Többes szám harmadik személyben a régi toszkán alak egybeesik az egyes számú alakkal, vagyis itt is a *li* alakot találjuk (< ILLIS), csakúgy proklitikus mint enklitikus helyzetben⁶⁴: *li dissi* (4), *li diedi* (11), *li levai* (11), *protestarli* (10), *dirli* (10), *farli* (15), *aloggiarli* (15), *li fece promettere* (37), *li lascianan* (49).

- **Igevégződések**

Kijelentő mód jelen idő.

Az *avere* ige többes szám első személyű alakjaként megtaláljuk a régi *avemo* formát (39, 42, 44), amit azután felváltott a kötőmódból származó *abbiamo* – ezt nem találjuk meg a szövegben.⁶⁵

57 STUSSI, 1965, XXX.

58 CASTELLANI, 1980, 345.

59 BERTOLETTI, 2005, 101-116.

60 ROHLFS, § 187.

61 STUSSI, 1965, LXI.

62 ROHLFS, § 414.

63 ROHLFS, § 457.

64 ROHLFS, § 463.

65 ROHLFS, § 541.

Kijelentő mód, folyamatos múlt.

Az *andavono* (28) alak ragja, az *-ono* leginkább Közép-Itáliában tekinthető tipikusnak.⁶⁶

Kijelentő mód, befejezett múlt.

A többes szám első személyben megtaláljuk az *arrivassimo* (4) alakot, amely egyaránt jellemző Közép- és Észak-Itáliában.⁶⁷

A többes szám harmadik személyben, az *-are* végű igék ragozásában általános az *-arono* átmenete *-òrono*, *-òrno* végződésbe, ami Toszkána nagy részén jellemző⁶⁸: *disloggiorono* (14), *continuorono* (15), *cacciorono* (16), *ritirorono* (18), *trattorono* (19), *chiamorono* (21), *cominciorono* (23), *abbandonorono* (24), *salvorono* (24), *andorono* (34), *occultorono* (34), *entrorno* (34), *ordinorono* (36), *toccorono* (36), *tagliorono* (48).

Rendhagyó alakokat is találunk, *-si* végződéssel⁶⁹: *volsi* (15).

Kötőmód, folyamatos múlt.

Az *essere* ige esetében az irodalmi nyelv alakjait találjuk meg: (3, 32), *fussero* (36), amelyeket a kijelentő mód befejezett múltja alapján képeztek (*fiù, fummo, furono*).⁷⁰

Feltételes mód, múlt idő.

A szövegben a HABUI-val képzett feltételes alakokat találjuk a feltételes módban: *interverebbe* (4), *procurerebbon* (19), *risveglierebbono* (50). Ezek a tipikusan toszkán alakok az *avere* ige befejezett múltjának alakjait képezik le (*ebbe-ebbero/ebbono*).⁷¹

Participium.

Általában a szokott formák megőrződnek, kivéve a normához igazított („gyenge”), tipikusan toszkán *-uto* végződésű alakot⁷²: *volsuto* (21).

Szintaxis

• Egyeztetések⁷³

Néhány esetben az egyeztetés végbemegy nyelvani nem szerint, de szám szerint nem: *levò di mente a questi colonnelli di tentar cosa [...], tanto più perché i[...] mi burlavo di questo suo assalto* (16), *li nostri, vedendosi ingannati della sua opinione* (18), *presero la terra [...]. Io mi ritirai [...] nella città, mostrando di curarmi poco de' suoi concilii* (20, 21), *li più grandi [...] dissero il suo parere* (35), *costoro con suoi privilegii* (38).

• A *da* prepozíció használata

A *da* prepozíciót a „körülbelül” értelemben használja a szöveg: *la cosa durò così da due ore* (14).⁷⁴

66 ROHLFS, § 550.

67 ROHLFS, § 569.

68 ROHLFS, § 569.

69 ROHLFS, § 581.

70 ROHLFS, § 560.

71 ROHLFS, § 597.

72 ROHLFS, § 622.

73 STUSSI, 1965, LXXV-LXXVI.

74 ROHLFS, § 833.

V. Megjegyzések az M^2 kézirat nyelvvel kapcsolatban

Az M^2 kézirat nyelve bizonyos vonásokban eltér az M^1 kéziratétól. Ami a magánhangzók rendszerét illeti, a hangsúlyos Ő rövid szótagban nem mindig diftongizálódik, ám ez az ingadozás a diftongizált és nem diftongizált magánhangzók között nem felel meg mindig az M^1 -ben található alakoknak, példa erre: M^1 *lochi* (5, 8), szemben ezzel M^2 *luochi*; *loco* (10, 29), szemben ezzel *luoco*. Az M^2 kéziratban meglehetősen fontos, hogy általában a *conseglio* (10) alakot találjuk, szemben a szokásos, anafonetikus *consiglio* alakkal. Ami viszont a *vinti* (28) számnevet illeti, itt nem beszélhetünk valódi anafonézisről, hiszen közvetlenül a beszélt latin *VINTI (klasszikus latin VĪGĪNTI) alakra megy vissza.⁷⁵

Sokkal jelentősebbek ezeknél a mássalhangzó rendszerben található eltérések. A *codex descriptus*-ban először is megtalálható (igaz, csak egyetlen alkalommal) az igen érdekes, toszkanizáló *archibusciate* alak, aminek *archibuggiate* felel meg az M^1 kéziratban (29). Igen sok az eltérés a hosszú és rövid mássalhangzóknak a szavak belsejében: M^1 *archibuggio* (6) ↔ M^2 *archibugio*; *Tomaso* (6, 8, 32) ↔ *Tomaso*, hiperkorrekt írásmóddal; *mezo* (8) ↔ *mezzo*; *commandata* (8) ↔ *comandata*; *difese* (8, 24, 32) ↔ *diffese*, hiperkorrekt írásmóddal; *commodità* (8, 21, 33) ↔ *comodità*, a latinus írásmód törlésével; *abicoche* (9) ↔ *abiococche*, *combattuto* (12) ↔ *combatuto*; *affacciar* (12) ↔ *afacciar*; *innanzi* (13, 29) ↔ *inanzi*; *raffreddandosi* (14) ↔ *raffreddandosi*; *commune* (21) ↔ *comune*, a latinus írásmód kiiktatásával; *commandare* (21, 26) ↔ *comandare*, a hiperkorrekt írásmód törlésével; *avvenire* (21) ↔ *avenire*, *subito* (22) ↔ *subbito*, hiperkorrekt alakkal; *mattina* (22) ↔ *matina*; *autorità* (26) ↔ *autorità*, a latin *-ct-* mássalhangzócsoporthoz tartozó kettős mássalhangzó lerövidítésével; *ressoluzione* (33) ↔ *resoluzione*; *aviliti* (37) ↔ *aviliti*; *pressidio* (38) ↔ *presidio*, a hiperkorrekt alak törlésével; *presidente* (40) ↔ *presidente*; *verranno* (41) ↔ *veranno*; *vorranno* (41) ↔ *voranno*. Mint látható, az M^2 kézirat is sok, a normától eltérő kettős, illetve rövid mássalhangzót használ. Azt viszont megállapíthatjuk, hogy a *codex descriptus* másolója igyekezett normalizálni az M^1 valamennyi hiperkorrekt alakját – noha eközben maga is beiktatott ilyeneket.

Ami az általános jelenségeket illeti, felfigyelhetünk néhány hangkicséset tartalmazó alakra, amelyek nem az eredeti kéziratból származnak: M^1 *aveva* (22) ↔ M^2 *avea*; *voleva* (38) ↔ *volea*.

Végezetül, a morfológia szempontjából az egyetlen jelentősnek tűnő eltérés a magánhangzó kieséses *-orno* végződés a kijelentő mód befejezett múltjának többes szám harmadik személyében, az *-are* végű igéknél.

Forrás- és irodalomjegyzék

ASF   Archivio di Stato di Firenze

*

ALBRECHT

1998

DIETER ALBRECHT: *Maximilian I. von Bayern 1573-1651*. München, Oldenbourg Verlag, 1998.

75 ROHLFS, § 49.

- APPONYI
1903–
APPONYI, A.: *Hungarica. Ungarn betreffende im Auslande gedruckte Bücher und Flugschriften*. München, 1903–1927.
- BASCAPÉ
1931
BASCAPÉ, G.: *Le relazioni fra l'Italia e la Transilvania nel secolo XVI*. Roma, 1931.
- BBÖM
1951
BALASSI Bálint *Összes művei*, I–II. Összeáll. ECKHARDT Sándor. Bp., Akadémiai Kiadó, 1951.
- BERTOLETTI
2005
BERTOLETTI, N.: *Testi veronesi dell'età scaligera: edizione, commento linguistico e glossario*. Padova, 2005.
- BRUNI
1984
BRUNI, F.: *L'italiano. Elementi di storia della lingua e della cultura*. Torino, 1984.
- BULGARELLI
1967
BULGARELLI, T.: *Gli avvisi a stampa in Roma nel Cinquecento. Bibliografia-antologia*. Roma, 1967.
- CASTELLANI
1980
CASTELLANI, A.: *Saggi di linguistica e filologia italiana e romanza*, II. Roma, 1980.
- CSORBA
1978
CSORBA Csaba: *Esztergom hadi krónikája*. Bp., Zrínyi Kiadó, 1978.
- D'AYALA
1854
D'AYALA, M.: *Bibliografia militare italiana*, Torino, 1854.
- ECKHARDT
1972
ECKHARDT Sándor: *Balassi Bálint halálának prelúdiuma*. In: UÓ: *Balassitanulmányok*. Összeáll., s. a. r. KOMLOVSZKI Tibor. Bp., Akadémiai, 1972, 110–121.
- GÖLLNER
1968
Turcica. Die Europäischen Türkendrucke des XVI. Jahrhunderts. II. Band, 1551–1600. Szerk. C. von GÖLLNER, București–Berlin, 1968.
- GALLUZZI
1781
GALLUZZI, R.: *Istoria del Granducato di Toscana sotto il governo della Casa Medici*, III. Firenze, 1781.
- GDLI
BATTAGLIA, S.: *Grande dizionario della lingua italiana*. Torino, 1961–2002.
- GELLI
1916
GELLI, I.: *Divise-Motti Imprese di famiglie e personaggi italiani*. Milano, 1916.
- GUALDO
1607
GUALDO, P.: *Vita Ioannis Vincentii Pinelli*. Augsburg, 1607.
- HORVÁTH
2000
HORVÁTH István: *Esztergom 1594. évi ostroma és Balassa Bálint megsebesülésének helyszíne*. In: *Esztergomi évtapjai (Annales Strigonienses)*, Esztergom, 2000, 27–40.

- JEDLICSKA
1897 JEDLICSKA Pál: *Adatok erdódi báró Pálffy Miklós, a győri bősnek életrajza és korához (1552–1600)*. Eger, Érseki Líceum könyvnyomdája, 1897.
- 1910 JEDLICSKA Pál: *Eredeti részletek gróf Pálffy-család okmánytárához 1400-1653 s gróf Pálffyak életrajzi vázlatai*. Bp., Stephaneum nyomda, 1910.
- KERTBENY
1880 KERTBENY, K. M.: *Bibliographie der ungarischen nationalen und internationalen Literatur (1454-1600)*. Bp., Magyar Királyi Egyetemi Nyomda, 1880.
- KIRÁLY–KOVÁCS
1983 KIRÁLY E. – KOVÁCS S. I.: *Adria tengernek fönnforgó habjai” Tanulmányok Zrínyi és Itália kapcsolatáról*, Bp., Akadémiai, 1983.
- KLANICZAY
1961 KLANICZAY Tibor: *Reneszánsz és barokk*. Bp., Akadémiai, 1961.
- KOMLOVSZKI
1982 KOMLOVSZKI Tibor: *Rímay és a Balassi-hagyomány*. In: *ItK*, 86 (1982) 589–600.
- KOVÁCS
1985 KOVÁCS Sándor Iván: *A lírikus Zrínyi*. Bp., Szépirodalmi, 1985.
- KŐSZEGHY
2008 KŐSZEGHY Péter: *Balassi Bálint – magyar Alkibiadész*. Bp., Balassi, 2008.
- LUGO
1974 AA.VV.: *Petrini Antonio architetto*. Szerk. L. LUGO. Trento, 1974.
- MAGRIS
1990 MAGRIS, Claudio: *Danubio*. Milano, 1990. (2. kiad.)
- NUZZO
1995 NUZZO, Armando: *L’epicidio infinito. Una fonte italiana inedita sulla morte Balassi*. In: *Annali dell’Istituto universitario Orientale di Napoli – Studi Finno-Ugrici*, I (1995) 133–147.
- 2006 NUZZO, Armando: *Il Balassi kódex e le raccolte poetiche di Bálint Balassa e János Rimay*. In *‘Liber’, ‘fragmenta’, ‘libellus’ prima e dopo Petrarca, in ricordo di D’Arco Silvio Avalle*. Seminario Internazionale di Studi [Bergamo 23–25 ottobre 2003]. Szerk. LO MONACO, F., ROSSI, L. C., SCAFFAI, N. Firenze, 2006. 325–348.
- POHLER
1886– J. POHLER: *Bibliotheca historico-militaris*. I. Cassel-Leipzig, 1886-1899.
Polski Słownik...
- 1935– *Polski Słownik Bibliograficzny*. Tom. XXV. Kraków, Polskiej Akademii Nauk i Polskiej Akademii Umiejętności, 1935–2008.
- PORTOGHESI
1969 *Dizionario Enciclopedico di Architettura e Urbanistica*. A cura di P.PORTOGHESI. Torino, 1969.
- PROMIS
1865 PROMIS, C.: *Gli ingegneri militari della marca d’Ancona che operarono e scrissero dall’anno MDL all’anno MDCL*. Torino, 1865. (Újranyomás: Bologna, 1970.)

- RAUGEI
2001 RAUGEI, A. M.: *Une correspondance entre deux humanistes. Gian Vincenzo Pinelli et Claude Dupuy*. Firenze, 2001.
- RJÖM
1955 *Rimay János összes művei*. Szerk. ECKHARDT Sándor. Bp., Akadémiai, 1955.
Rimay János írásai
1992 *Rimay János írásai*. Szerk. ÁCS Pál. Bp., Balassi, 1992.
- RIMAY
1994 RIMAY János: *Epicédium*. Szerk. ÁCS Pál. Bp., Balassi, 1994.
- RITTER VON RIEZLER
2000 RITTER VON RIEZLER, S.: *Wilhelm V., der Fromme, Herzog von Baiern*. In: *Allgemeine Deutsche Biographie*, Band 42, 1897.
- RIVOLTA
1914 RIVOLTA, A.: *Un grande bibliofilo del secolo XVI*. Monza, 1914.
1933 RIVOLTA, A.: *Catalogo dei codici pinelliani dell'Ambrosiana*. Milano, 1933.
- ROCCHI
1908 ROCCHI, E.: *Le fonti storiche dell'Architettura militare*. Roma, 1908.
- ROHLFS
1966– ROHLFS, G.: *Grammatica storica della lingua italiana e dei suoi dialetti, I-III*. Torino, 1966–1969.
- SAUR
1972 *Saur Allgemeines Künstlerlexikon*, Band 7, München-Leipzig, K.G. Saur, 2000.
- SCHREIBER
1860 SCHREIBER, F. A. W.: *Geschichte des bayerischen Herzogs Wilhelm V. des Frommen: nach Quellen und Urkunden dargestellt; ein Beitrag zur vaterländischen Geschichte*, München, Lentner, 1860.
- STIEVE
1885 STIEVE, F.: *Maximilian I., Kurfürst von Baiern*, in *Allgemeine Deutsche Biographie*, hrsg. von der Historischen Kommission bei der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, Band 21, 1885.
- STUSSI
1965 STUSSI, A.: *Testi veneziani del Duecento e dei primi del Trecento*. Pisa, 1965.
- SZÁLLÁSI
2000 SZÁLLÁSI Árpád: *Balassi Bálint halála*. In: *Esztergom évtapjai. Annales Strigonienses 2000*. Esztergom, 2000. 41–43.
- SZENTMÁRTONI SZABÓ
1994 SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza: *Balassi Bálint halála*. In: RIMAY János: *Epicédium*. Szerk. ÁCS Pál. Bp., Balassi, 1994, 78-86.
- SZÓNYI
1989 SZÓNYI György Endre: *Philip Sidney és Balassi Bálint recepciója*. In: *ItK*, 93 (1989) 493–510.
- TAKÁTS
1922 TAKÁTS Sándor: *Régi idők, régi emberek*. Bp., Athenaeum, 1922.

THIEME – F. BECKER

1907– *Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler von der Antike bis zur Gegenwart*, szerk. U. THIEME – F. BECKER, Leipzig, 1907–1947.

TOMASONI

1994 TOMASONI, P.: *Veneto in Storia della lingua italiana*. A cura di SERIANNI, L. – TRIFONE, P. III, Torino, 1994.

Török történetírók

1916 *Török történetírók III (1566-1659)*. Ford., jegyz. KARÁCSON I., s. a. r., bev. SZEKFÚ Gy. Bp., MTA, 1916. (Török-magyar történelmi emlékek. Második osztály, Írók, 5.)

VEHSE

1853 VEHSE, Carl Eduard: *Geschichte der deutschen Höfe seit der Reformation*. Bd. 23., *Geschichte der Höfe der Häuser Baiern, Würtemberg, Baden und Hessen*. Hamburg, Hoffmann und Campe, 1853.

ZANGHERI

1988 ZANGHERI, L.: *Gli architetti italiani e la difesa dei territori dell'impero minacciati dai turchi*. In: *Architettura militare nell'Europa del XVI secolo*. Atti del convegno di studi. [Siena, 1988], 243–251.

**Papok, lelkészek kéziratos imái, levelei
az Esterházy-könyvtárból**
(Vörösmarti Mihály, Ceglédi Szabó Pál
és Szenci Csene Péter írásai)¹

A Magyarországon, a korai újkorban létrejött főúri bibliotékák közül kevésről mondható el, hogy kötetei ma is kézbe vehetők. Az Esterházy-könyvtár² szerencsére ezek közé tartozik. A család tagjai folyamatosan gyarapították, majd a kismartoni kastélyban egyesítették azt. A gyűjtemény legnagyobb része ma a kismartoni Esterházy-kastély könyvtárában, egy kisebb része pedig moszkvai könyvtárakban (Rudomino Idegennyelvű Könyvtár, Történeti Könyvtár) található.

Az Esterházy-könyvtárba létrejötté óta több magánszemély (főúr, katolikus pap, református lelkész) gyűjteménye is bekerült. Ceglédi Szabó Pál (†1649) dunántúli református püspök könyvtárának egy része³ (közel 60 kötet) is ide került. Saját kötetei között több olyan dokumentum is megőrződött, melyek ugyan nem kardinális jelentőségűek, de mégis a magyar művelődéstörténet részét képezik, közlésüket ezért tartjuk fontosnak.

Vörösmarti Mihály (1572–1645)⁴ Cegléden, Kecskeméten, Nagykőrösön rektor, Nagykőrösön, Ürményen, Nyitrán, Komjátiban kálvinista prédikátor, majd katolizálása után vágsellyei, pozsonyi plébános és kanonok, bátai apát volt. A 17. századi hitvitákban Pázmány Péter esztergomi érsek egyik segítőtársa. Több jelentős traktátus szerzője, illetve fordítója,⁵ a magyar barokk próza egyik jelentős alakja. Vörösmarti leveleit valószínűleg az 1610-es években, tehát már katolizálása után írhatta. A kis papírcédulákra leírt üzenetek által egy katolikus pap mindennapi ügyeibe, a korabeli üzenetváltás technikáiba kapunk bepillantást. A levelek Ceglédi Szabó Pál egyik könyvében maradtak fenn. Mivel Ceglédi is szolgált Vágsellyén, valószínűleg akkor kerülhettek hozzá a levelek, ismeretlen módon. Biztosan tudott a korban nagy érdeklődést kiváltó konvertálásról, így talán a kálvinista lelkész kuriózumnak tartotta a katolikus pap ezen dokumentumainak megőrzését.

Ceglédi Szabó Pál tanulmányait Nagyszombatban végezte. Szegedi Gáspár alumnusaként a marburgi, majd a heidelbergi egyetem hallgatója volt. Hazatérte után a nagyszombati iskola rektora, dunaszerdahelyi lelkész lett. 1620 körül egy rövid ideig Vágsellyére került, ahonnan Pázmány Péter esztergomi érsek kitoloncoltatta.

1 Kutatásaimat az MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával végeztem.

2 MONOK, 2005, 91–101; KÖRNER, 2005, 105–127; GABRIEL, 2005, 76–90; ZVARA, 2011, 47–71.

3 SZELESTEL, 1987, 97–124.

4 KÖBLÖS–KRÁNITZ, 2009, 667; IPOLYI, 1875; JANKOVICS, 1992, 214; JANKOVICS, 1999, 91–102.

5 Műveihez l.: HELTAI, 2008, 125–129.

Pápai első lelkész, alesperes, esperes, egyházkerületi jegyző, majd a dunántúli református egyházkerület püspöke volt.⁶ Az alábbiakban Ceglédinek három, magyar nyelven lejegyzett imája olvasható,⁷ amelyek tartalmukat tekintve nem igazán jelentősek, hiszen a korban ismert és használt formulák találhatók meg bennük. Jelentőségüket abban láthatjuk, hogy egy 17. századi református lelkész saját kezűleg leírt szövegei.⁸ Az imák után a *Mennyből jövők most hozzátok...* című protestáns ének egy, a 17. század első évtizedeiben leírt (lefordított?) változata olvasható. (Az Ajaki graduálban is található egy változat, azt Joannes F. Szalkay, az ajaki iskola rektora jegyezte le.)⁹

Szenci Csene Péter (1575–1622) Szencen tanult. Jókai, somorjai, érsekújvári lelkész, csallóközi esperes, Felső-Duna melléki szuperintendens volt.¹⁰ Elsőként fordította le a második *Helvét hitvallást* Szenci Molnár Albert segítségével (Oppenheim, 1616), mellyel „az erősödő ellenreformáció szellemi támadásaival szemben akarta megerősíteni a református híveket”.¹¹ Szenci Csene levelét Ceglédi Szabó Pálnak írta, aki akkor Vágsellyén szolgált. Ceglédi sellyei lelkészségéről igen kevés forrással rendelkezünk, ezért is fontos e levél ismerete.

Források

Vörösmarti Mihály levelei

1.

Hely és év nélkül

(Kismarton, Esterházy-könyvtár, 15,518 J/6. Antoine de La Rochel Chandieu: Opera theologica quae ipso adhuc vivente fuerunt edita ... (Heidelberg, 1593) kötetbe behelyezve, eredeti)

Kotnoki Mihályné kér, hogy mast k[egyelmete]k ki bocsássa morháját, és rövid napon megfizet. Én ki nem veszem kk. kezéből az morhát, hanem azt mondom, hogy ha ítéli kk. azt, hogy ezután megvehetni rajta, én kész vagyok egy vagy két holnapig is várni, de én k[egyelmete]ket az gondjátúl meg nem mentem, hogy magamra venném. Hanem ha ezután is kk. gondját viseli, jó, ha nem akarja k[egyelmedne] k gondját viselni. Mondom, hogy ki nem veszem kk. kezéből, sem magamra nem veszem gondját.

Plébános, Veresmarti Mihály.

6 KÖBLÖS–KRÁNITZ, 2009, 357.; HELTAI 1981, 269.

7 Heltai Jánosnak köszönöm, hogy elolvasta a szövegeket.

8 A református imádságos könyvekről és imákról: HELTAI, 2008, 82–83. A korszak egyik legjelentősebb imádságos könyvét Szenci Molnár Albert állította össze (SZENCI, 2002), aki egyébként Ceglédi barátja volt (ZVARA, 2011, 68–69).

9 STOLL, 2002, 1011. tétel.

10 KÖBLÖS–KRÁNITZ, 2009, 605.

11 HELTAI, 2008, 188.

2.

Hely és év nélkül

(Kismarton, Esterházy-könyvtár, 15,518 J/6. Antoine de La Rochel Chandieu: Opera theologica quae ipso adhuc vivente fuerunt edita ... (Heidelberg, 1593) kötetbe behelyezve, eredeti)

Címzés: Balaskó Tamásnak

Szabó Bálintot, ez cédula látván, negyven pénzig ne bántsod. De ily okkal, hogy ez cédulát el ne veszejtsd. Más az, hogy valami egy munkáját meg kell látnom, ha hagytam-e elő vagy nem.

Plébános, Veresmarti M.

3.

Hely és év nélkül

(Kismarton, Esterházy-könyvtár, 15,518 J/6. Antoine de La Rochel Chandieu: Opera theologica quae ipso adhuc vivente fuerunt edita ... (Heidelberg, 1593) kötetbe behelyezve, eredeti)

Csákány Tóbiásné túl az búzáért 46. pézt végy fel. Die 5. 8bris ezt még elő nem vöttük.

Plébános.

4.

1618. január 7.

(Kismarton, Esterházy-könyvtár, 15,518 J/6. Antoine de La Rochel Chandieu: Opera theologica quae ipso adhuc vivente fuerunt edita ... (Heidelberg, 1593) kötetbe behelyezve, eredeti)

Címzés: Balaskó Tamásnak

A[nn]o 1618 Die 7. Januar. Horvát Szabó Mihálynak engedtem d. 6. az búza árából: tartozik d. 45. Vegye fel kk. Die 5. 8bris ezt még elő nem vöttük. Plébános.

Ceglédi Szabó Pál imái

5.

Hely és év nélkül

(Moszkva, Rudomino Idegennyelví Könyvtár, 14,494 B/8. Johannes Doliansski: Fasciae Christi, Hoc est: Mysticus Adam, Habel, Joseph, Moses, Josua, Samson, David, Salomon, Job, Jonas etc. ... (Hof, 1616), eredeti)

Oratio Matutina

Örök élő mindenható irgalmas Úristen, mi Urunk Jézus Krisztusnak és ű benne minden keresztyéneknek kegyelmes Atyja. Alázatos szívvel-lélekkel nagy hálákat

adunk mi te szent fölségednek minden időbeli elvett jó teteményidért, lölkiekért és testiekért. Kiváltképpen hogy te minket ez elmúlt étszakának sötétségében minden kártúl és veszedelemtül nagy kegyelmesen megőriztél, és isteni nagy jó kedvedbül ez mai napnak világosságára juttattál, és az te anyaszentegyházadnak társaságában számláltál.

Könyörgünk is teneked, óh mi kegyelmes Atyánk, Istenünk, az te szerelmes szent fiadnak, az idvözető Úr Jézus Kr[iszt]usnak nevében, hogy miképpen az földet megvilágosítod az napnak fényével, úgy az mi lölkünket is világosítsd meg az te szent lölköddel, hogy minden gondolatunk, szólásunk és cselekedetünk, teljes mi életünkben és ez mai napon is te sz. fölségednek nevének dicséretire, felebarátinknak előmentekre, nekünk pedig lölkünknek idvösségére lehessen.

Oltalmaz meg Uram Isten minket mindenkoron és ez mai napon is minden kártúl és veszedelemtül. Az te őriző szent angyaliddal kérünk jár[---] tábort mi körülünk, hogy az pokolbéli ördögnek késérteti, és semmi egyéb féle veszedelmek ne árthassanak minékünk. És mivelhogy haszontalan te sz[ent] fölségednek áldása és segítsége nélkül minden dolgunkra az mi reggeli fölkelesünk, annak okáért kérünk tégedet, áldd meg minden munkáinkat, és minden cselekedetünket jó szerencsés előmenetellel tedd hasznossá. Ne emléközzél meg Úristen az mi számtalan sok bűneinkről, se szüleinknek vétkekrül, de tekints reánk kegyelmesen, és az te szerelmes sz. fiadnak az Úr Jézus Kr[iszt]usnak ártatlan vére hullásáért légy kegyel[mes mi] hozzánk, vedd el rólunk méltó haragodat, és bocsásd meg bűneinket, melyekkel te ellened sokképpen vétkeztünk. Nem hallgattunk tégedet, az egység és az egymáshoz való igaz szeretet meg hült mi bennünk, azért méltán érdemlünk az te ostoridat. Mindazáltal Uram nem az mi érdemünk szerént, hanem az te könyörületesség szerént cselekdjél mivelünk kegyelmesen és könyörülj mi rajtunk. Emeld föl seregeknek Ura Istene az te anyaszentegyházadnak zászlóját, és ez egész világon, minden helyekben, itt mi közöttünk is, tartsd meg az te szent gyülekezetödet. És ne hagyj nemzetségünkkel egyetemben elbíratni azoknak, kiknek minden szándékok és igyeközetek azon vagyon, hogy minket, te népeidet elfogyassanak, és az te igaz ismeretedet teljességgel kigyomlálják közülünk. Osztasd el Úr Isten azoknak tanácsokat, és zabolázd meg szándékokat, kik az te kicsin sereged ellen töreködenek. Adj Uram Isten az te anyaszentegyházadnak oltalmazására, nemzetségünknek megmaradására minden országokban istenfélő jó gondviselő, hatalmas, keresztyén fejedelmeket, urakat és gondviselőket. Az kiket pedig adtál minékünk jóvoltodbül, azokat az te sz. lelkeddel igazgassad minden jóra, és ajándékozd meg őket igaz értelemnek, bölcsességnek, hasznos tanácsnak, erősségnek, egységnek és isteni félelemnek lölkével. Hogy így az ű gondviselések és oltalmok alatt az mi szegény nemzetünk nyughassék meg, és az te anyaszentegyházad naponként épülhessen, és az megismert igazságról mindenekelőtt nagy bátorsággal vallást tehessen. Ugyanezen te anyaszentegyházadnak, óh Uram Isten, ajándékozz minden helyekben istenfélő, igaz tudományú és szent életű bölcs tanétókat. Az kiket pedig adtál sz. lölködenek általa, úgy vezéreljed, oktassad, tanétsad, hogy az te idvözető szent igédet hirdethessek az híveknek

nagy haszonnal, és ronthassák az ördögnek országát mindenütt nagy bátorsággal. Tenéked ajánljuk, óh minden irgalmasságodnak istene, mi magunkat, fejedelminket, gondviselőinket, várasunkkal, minden házunk népével és jószáginkkal egyetemben. Tenéked esedezünk, óh mi kegyelmes Atyánk, Istenünk, mindezekben hallgasd meg az mi könyörgésünket és teljesítsd be mirajtunk mindezeket, melyeket tetűled, kegyelmes Atyánktól nagy lölki bizodalommal kérünk, hogy házunkban az te oltalmad alatt megmaradván jóvoltodért, és rajtunk teljesített irgalmasságodért, fiúról fiúra, és nemzetségről nemzetségre dicsérhessünk és fölmagasztalhassunk. Ámen. Miatyánk etc.

6.

Hely és év nélkül

(Moszkva, Rudomino Idegennyelvű Könyvtár, 14,494 B/8. Johannes Doliánszki: Fasciae Christi, Hoc est: Mysticus Adam, Habel, Joseph, Moses, Josua, Samson, David, Salomon, Job, Jonas etc. ... (Hof, 1616), eredeti)

Oratio pro conversatione Eccl[esi]ae

Minden irgalmasságnak Istene, mi Urunk Jézus Krisztusnak dicsőséges szent Atyja, ki az te jóvoltod szerént gyűjtesz te magadnak az te sz. igéd által anyaszentegyházat és keresztyéni sz. gyülekezetet, és azt kegyelmesen az te szárnyad alatt meg is őrzöd és oltalmazod, alázatos szívvel-lélekkel kérünk tégedet, hogy az te kicsin seregedet, mely az te sz. igédet az Sz. Léleknek vezérlése által immár bevötte és böcsületben is tartja. Te fölséged is méltóztassék azt tiszta és igaz értelemben az te idvösséges igédben, az sz[ents]ségeknek igazán való osztogatásával mindvégiglen megtartani is, az ördögnek álnokságától védelmezni is, és minden kegyetlenek ellen őrizni is, oltalmazni. Ne hagyj Úristen az te kicsin hajódat és abban lévő keresztyén hívedet ez világnak sokképpen fölzdüldt habjában elmerülni is, de sőt inkább engedjed, hogy az te anyaszentegyházad ugyan azon fundamentumon és szegelet kövön az melyre te építötted, bátorságban megmaradhasson.

Mindenekkel bírj Úristen, térj mihozzánk, és tekints reánk az égből, és látogasd meg az te örökségedet, melyet az te jobb karod plántált, és kit magadnak el is választottál, hogy abban lévő hívek nevelködhessenek, és az isteni félelemnek jó gyümölcsét teremthessék. Vödd környül űtet pajzsul az te őriző sz. angyaliddal, s minket is, te juhaidat végy oltalmad alá, hogy senki az te kezeidből ki ne ragadhasson bennünket. Ne adj minket Úristen azoknak prédára, kik az te igéd ellen töreködnek, és idegen isteni tiszteletre hajtani igyekeznek, se peniglen az te sz. igédet, kinek világossága mostan az mi szívünkben tündöklök, ne engedd, hogy eloltattassék, hanem az te hatalmas kinyűjtott jobb karod által légy segítséggel minékünk, és az te anyaszentegyházadat ennyi sok külömb-külobb féle zűrzavarban oltalmazd meg, hogy ez földön a mi gyülekezetünkben lehessünk tenéked saját népeddé, és tégedet ismerjünk, tiszteljünk, féljünk, imádjunk, és az te szentséges nevednek szolgáljunk. Mert te vagy az mi Urunk Istenünk, ki mindenkor könyörölni is szoktál

az te népeden, elfödözted azoknak bűnöket, és haragodat engedelmességre fordítván megszántad az te népedet. Ne emlékezzél meg azért Úristen az mi számtalan sok bűneinkről, hanem inkább térj hozzánk édes idvözítő Istenünk, és vedd el rólunk méltó haragodat, és az te sz. gyülekezetödet minden helyekben és az mi nemzetünk között is vödd oltalmad alá. Ezt engedd minékünk az te nagy nevednek dicsőségéért az te Sz. Fiadnak az Úr Jézus Krisztusnak ártatlan vére hullásáért, ki teveled és az Sz. Lélekkel él és uralkodik mindörökké. Ámen.

Miatyánk. etc.

7.

Hely és év nélkül

(Moszkva, Rudomino Idegennyelví Könyvtár, 14,494 B/8. Johannes Doliansski: Fasciae Christi, Hoc est: Mysticus Adam, Habel, Joseph, Moses, Josua, Samson, David, Salomon, Job, Jonas etc. ... (Hof, 1616), eredeti)

3) Ör[ök?] F. mindenható Úri[ste]n, ki az mi életünket az halálnak közepette megtarthatod, alázatos szívvel-lélekkel kérünk tégedet, méltóztassál az te irgalmasságodnak szerént arra az nyomorult betegre fordítani, és őtet mind testében, lelkében könnyebbítsd meg, és elégséges fizető bérül az ő bűneiért végy az te szent fiadnak ártatlan vére hullásának érdemet, és az ő bűneiről meg ne emlékezzél, hanem inkább emlékezzél meg erről, hogy az te szívedben megkeresztelkedett, az te sz. Fiadnak vérével megtisztított. Adjad az Sz. Lelek I[ste]nnek ajándék[...], hogy mindenek ellen bátorsággal viselkedjék.

8.

Ceglédi Szabó Pál énekmásolata (fordítása?)

Hely és év nélkül

(Moszkva, Rudomino Idegennyelví Könyvtár, 14,494 B/8. Johannes Doliansski: Fasciae Christi, Hoc est: Mysticus Adam, Habel, Joseph, Moses, Josua, Samson, David, Salomon, Job, Jonas etc. ... (Hof, 1616), kötetbe behelyezve, eredeti)

Mennyből jövök mast hozzatok. És nektek nagy jó hírt mondok. Nagy örömet majd hirdetek, mellyen örvend ti szívetek. Ez mai nap egy kis gyermek szűztúl született tinektek, az gyermek szép és oly ékes vígasságra köllemetes.

- 1) Ez lészen nektek jegy róla, íme fekszik az jászolban, ott megtaláljátok őtet, kitül menny, föld teremtetött.
- 3) Jer, mi is itt örvendezzünk, az pásztorokkal vigadjunk. Lássuk, mit adott az Isten, hozzánk való szerelmében. Állatoknak terömpője, miért vagy ily szegénységbe, hogy fekszel az aszú szénán, szamár s ökrök közt aluván.

Nincsen senki ez világon, ki tégedet befogadjon.

Noha nagy dicső király vagy, jaj, íme mast mely szegény vagy.
Neked bársonyos tafotád, aszú szem lágy párnácskád,
nincsen oly meleg helyecskéd, sem gyengén rengő bölcsočskéd.
Óh, kedves vendég, nálam szállj, bűnömtől ne iszonyodjál,
jöjj be Uram te szolgálhatsz, szegény megtérő juhodhoz.
Én szívemnek rejtekében, záródjál be szekrényében,
hogy el ne felejthesselek, sőt mindenkor dicsérjelek.
Az mennyei fényességben, Istennek dicsőség legyen,
Ki sz. fiát értünk adta, hogy bűnünkől megváltana.

2) Ez Úr Kr(iszt)us mi **idvözítők** Istenünk Atyjával megbékéltetünk.
Ő léssen az idvözítő minden bűnünk[...] [*levágva*]

9.

Szenci Csene Péter levele Ceglédi Szabó Pálnak

1621. március 2. Vágsellye

(Moszkva, Rudomino Idegennyelvi Könyvtár, 15,843 N/2. Wolfgangus Musculus: In Davidis psalterium sacrosanctum commentarii ... (Basilae, 1599) kötetbe bebezve, eredeti)

Címzés: Reverendo Viro Do[mi]no Paulo Czegledi Ecclesiae Sellien[sis] Ministro
fidelis d. virino, amico honorando

Salutem in Chr[ist]o. Egy szeli embernek, Répás nevének hagytam valami causából az
keg[yelme]tek városában ad diem 2 Aprilis időt. Leányát adta volt Jolkára,¹² és az vej
elűzte tüle. Reánk igazították az vármegyén, és Vitéz Imre uram küldte hozzám, mint
competens bírójához az embert, úgymint hogy az vej az férfi Jolkán lakik. Keg[yelme]
d azért az deáki és farkasdi minisztereket föl hívja hozzá az napra, és el se negligálják.
Lesznek az Thurzó uram¹³ prédikátoriban is némelyek ott. Írtam penig d[ominus]
Georgiusnak Jolkára, hogy ő is eljöjjön az egyházfalvai¹⁴ miniszterrel. Énvelem
elviszen d[omi]nus Gyengét, d[omi]nus Szilit kommandáltam az szerdahelyieknek, de
nem akarják acceptálni. Mást nem tudok. Jó volna, ha keg[yelme]d is commendálná,
esztendeig lennének contentusok véle. Az Diószeg¹⁵ elvesztök túlünk, énnékem sok
dolgoim voltak. Keg[yelme]d közel volt. Mindenövé kevés vagyok egyedöl. Vale in
Chris[to] plurimum. Datum in Ujvár¹⁶ II die Martij A[nn]o d[omini] 1620.

12 Jóka (Jelka, Szlovákia)

13 Thurzó Szaniszló (1576–1625)

14 Egyházfa (Kostolná pri Dunaji, Szlovákia)

15 Diószeg (Sládkovičovo, Szlovákia)

16 Érsekújvár (Nové Zámky, Szlovákia)

Ezt az levelet mindjárt az keg[yelme]d mestere küldje Jolkára, semmit véle ne késsék.

Irodalomjegyzék

- GABRIEL
2005
GABRIEL, Theresia: *Egy mozgalmas múlt tanúja, a herceg Esterházy-könyvtár.* In: *Arisztokrácia, művészetek, mecenatúra. Az Esterházy-család. A 2004. április 22–23-án megtartott konferencia előadásai.* Szerk. CZOMA László. Keszthely, Helikon Kastélymúzeum, 2005. [2007!] (Kastélykonferenciák, III.) 76–90.
- HELTAI
1981
HELTAI János: *Adattár a heidelbergi egyetemen 1595–1621 között tanult magyarországi diákokról és pártfogóikról.* = *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve,* 1980. Bp., OSZK, 1981. 243–347.
- 2008
HELTAI János: *Műfajok és művek a XVII. század magyarországi könyvkiadásában (1601–1655).* Bp., Universitas, 2008.
- IPOLYI
1875
IPOLYI Arnold: *Veresmarti Mihály XVII. századi magyar író élete és munkái.* Bp., 1875.
- JANKOVICS
1992
Vörösmarti Mihály kálvinista prédikátor megtérése története. S. a. r. JANKOVICS József, NYERGES Judit. A tanulmányt írta: JANKOVICS József. Bp., Argumentum, 1992.
- JANKOVICS
1999
JANKOVICS József: *Ex Occidente...: A 17. századi magyar irodalom európai kapcsolatai.* Bp., Balassi, 1999. (Régi Magyar Könyvtár. Tanulmányok, 3.) 91–102.
- KÖBLÖS–KRÁNITZ
2009
A Dunántúli Református Egyházkerület prédikátorai és rektorai. Szerk. KÖBLÖS József, KRÁNITZ Zsolt. Pápa, Pápai Református Gyűjtemények, 2009. (A Pápai Református Gyűjtemények kiadványai. Forrásközlések, 10.)
- KÖRNER
2005
KÖRNER, Stefan: *A Bibliotheca Esterházyana.* In: *Kék vér, fekete tinta: Arisztokrata könyvgyűjtemények, 1500–1700.* Szerk. MONOK István. Bp., OSZK, 2005. 105–127.
- MONOK
2005
MONOK István: *Esterházy Pál könyvtára és olvasmányai.* In: *Arisztokrácia, művészetek, mecenatúra: Az Esterházy-család. A 2004. április 22–23-án megtartott konferencia előadásai.* Szerk. CZOMA László. Keszthely, Helikon Kastélymúzeum, 2005. [2007!] (Kastélykonferenciák, III.) 91–101.
- STOLL
2002
Magyar kéziratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1542–1840). Összeáll. STOLL Béla. 2. jav., bőv. kiad. Bp., Balassi, 2002.

SZELESTEI
1987

SZELESTEI NAGY László: *Ceglédi Szabó Pál dunántúli református püspök könyvtárának kötetei*. In: *Adalékok a 16–20. századi magyar művelődéstörténelhez*. Szerk. BÁLINT István János. Bp., OSZK, 1987. (Az Országos Széchényi Könyvtár kiadványai. Új sorozat, 2.) 97–124.

SZENCI
2002

SZENCI MOLNÁR Albert: *Imádságos könyveczke, melyben szép bálá adásoc és ábítatos könyörgésec vadnac ...* Sajtó alá rend., a kísérő tanulmányt írta: P. VÁSÁRHELYI Judit. Hasonmás kiad. Bp., Balassi, MTA Irodalomtudományi Intézet, OSZK, 2002. (Bibliotheca Hungarica Antiqua, 35.)

ZVARA
2011

ZVARA Edina: *Ismert könyvgyűjtők tulajdonosi bejegyzései az Esterházy-könyvtárban*. In: *Magyar Könyvszemle*, 126 (2011) 47–71.

Egy 1616-os Traumbüchlein és annak forrása

A magyar vonatkozású álmoskönyvek közül¹ textológiai-filológiai kérdések tekintetében minden bizonnyal az 1616-os, német nyelvű, Szebenben kiadott álmoskönyv a legérdekesebb. Egy példánya a romániai Ecelen (Hetzeldorf) található, romlott és nehezen hozzáférhető állapotban, az Országos Széchényi Könyvtár pedig erősen rongálódott fotómásolatot őriz a könyvről. A címlevél tanúsága szerint a nyomtatványt 1616-ban Jacob Thil (vagy Thilo) nyomtatta és Benjamin Fiebick adta ki. Fiebick volt az első erdélyi könyvkiadó, aki saját nyomda híján más műhelyben nyomtatott; Thilóval 1616-tól kezdve gyakran dolgoztak együtt.

A *Traumbüchlein*ből összesen 6 levél maradt meg, a címlevél után a *Vorrede an den christlichen Leser und Anleitung der nächtlichen Gesichten Träumen, ihr Bedeutung zu erfahren* c. rész a mű használatát magyarázza. Ezt követi *Auslegung und Bedeutung der nächtlichen Gesichten, Vorbildung und Träumen* címmel betűrendben az álmokképek megnevezése és azok rövid jelentése, amely a fennmaradt példányban az első ív végén a 'Brück' szóval szakad meg. A mű kötetstáblából kiáztatott töredékéről először Gernot Nussbächer adott hírt a *Volkszeitung*ban, 1966-ban.² A roncsolódott eredeti példány és a rossz minőségű fotó a meglévő 6 levél átírását és feldolgozását is nagyban nehezíti. Az 1635-ös debreceni *Álom könyvecskéit* e szebeni német nyelvű mű magyar fordításának tartja a szakirodalom,³ ez alapján a szebeni álmoskönyv teljes szövegét 32 levél terjedelműre becsülik.

A berlini Staatsbibliothek 4 álmoskönyvet őriz *Traumbüchlein: Wie man nechtlicher Gesichten. Fürbildungen und Träumen. Bedeutungen erkennen und lernen mag. Aus Alten und Newen künstlichen Traumbüchern mit ganzem Fleiß in die Kürtze gezogen und gestellet* címmel: egy év nélküli és egy 1591-es nürnbergi példányt, előbbi Valentin Fuhrman, utóbbi Christof Lochner és Johann Hofmann közreműködésével született, illetve egy 1591-es magdeburgi és egy 1603-as erfurti példányt, amely utóbbi Jacob Singe munkája.⁴ Ez a könyv mindössze 13 évvel a szebeni álmoskönyv előtt látott napvilágot, így ennek szövegével vettem össze Fiebick munkáját.

1 Öt magyar vonatkozású álmoskönyvet ismerünk a korszakból, ezek időrendben: a *Codex Acephalus*-ban található *Somnia Danielis*, OSZK Cod. Lat. 405; a Gyöngyösi-kódex *Somnialja*; az 1516-os *Somnia Salomonis David regis filii*, MTAK RMir IV 40; és a cikkben szereplő *Eyn neues Traumbüchlein*, OSZK RMNy 1124, és *Álom könyvecské*, OSZK RMNy 1603.

2 *Volkszeitung* (Kornstadt), 1966. november 25. Vö. *OSZK évkönyv*, 1978, 318.

3 L. FRANKÓI, 1878, 44–45; BORSA, 1978, 265–347; HERVAY, 1975, 91–92.

4 *Traumbüchlein/ : Wie man nechtlicher Gesichten/ Fürbildungen und Träumen/ Bedeutungen erkennen und lernen mag. Aus Alten und Newen künstlichen Traumbüchern mit ganzem Fleiß in die Kürtze gezogen und gestellet*, Na6261 (Nürnberg); Na5261 (1591, Nürnberg); NA4929 (1591, Magdeburg); Na4930MF (1603).

Az összevetés eredményeként megállapítható, hogy a két szöveg között leginkább helyesírási (kis- és nagybetűhasználat, ejtéskönnyítő betűk stb.) és kötőszóbeli különbségek vannak. A két szöveg közötti legnagyobb eltérés az, hogy a szebeni példány az elméleti bevezető végén egy félmondat erejéig hivatkozik Homéroszra, a Singe-féle változatban ez az utalás nem szerepel.

Így a Singe-féle kiadás alapján a romlott szebeni kötet nagyrészt helyreállítható, egyrészt a kérdéses olvasatok, vagy olvashatatlan részek pótolhatók, másrészt a betűrendes álomfejtő rész 'Brück' szótól hiányzó része is megfejthető.

A kiegészített szöveggel lehetőség nyílik arra is, hogy az 1635-ös, Debrecenben, Fodorik Menyhárt által nyomtatott könyv szövegével is alaposabban összevessük a német szöveget. Az 1635-ös kiadványnak csak töredékes próbanyomata ismeretes, mégpedig az „A”-ív egyik fele, amelyre nyolc lapot nyomtattak, míg az ív másik fele, vagyis hátlapja üres maradt. Így a szövegből csak minden második lap maradt fenn. Ezek a címlapot, és a bevezetés második, harmadik és befejező, hatodik, valamint a főrész első, negyedik, ötödik és nyolcadik lapját tartalmazzák. A szöveg egyezik az 1756. évi kiadás⁵ szövegével, amely alapján a debreceni kiadás kiegészíthető.

A helyreállított és kiegészített német szöveg alapján valóban úgy tűnik, hogy a debreceni munka előzményével állunk szemben: nemcsak a magyar szöveg bevezetője fordítása a németnek (a szebeni kiadás 3b lapja, majd a 4b-től végig), hanem az összevethető álomfejtések is sorra megegyeznek a két különböző nyelvű kiadásban, ugyanakkor szokatlan az eljárás, hogy az elméleti bevezetőt csak részben fordították le a magyar kiadáshoz.

Doktori disszertációm magyar vonatkozású álomfejtő könyvekkel foglalkozó fejezetében összevetem a magyar álmoskönyvekben megjelenő jóslatokat Steven R. Fischer *The Complete Medieval Dreambook*⁶ című munkájában összegyűjtött könyvekből származó jóslatokkal, mivel ő, noha a mű előszavában teljesnek mondja a kiadványt, a magyarországi könyvekkel nem foglalkozik, viszont számtalan olyan jóslat van, amely a külföldi könyvekben nem fordul elő.

5 OSZK Phys. 579e.

6 FISCHER, 1982.

Forrás

A mindkét kiadásban meglévő szövegrészeket két párhuzamos hasábjában közöljük, az ezt követő részt *-gal elválasztva már csak az 1603. évi kiadásból, de ugyancsak két hasábjában.

Traumbüchlein, Szeben, 1616.

Traumbüchlein, Erfurt, 1603.

Traumbüchlein
Wie man auff al-
lerley ahrt unnd jeglicher Ge-
sichten die Treume eigendlich auss-
legen und deuten soll nach dem ein je-
den treumet. Mit fleiss aus allerley
schönen Traumbüchern und auch aus
den schrifftten dess hochgelehrten Herrn
Philippi Melanthon: Auffs kürtzte
zusammen getragen und Ordentlich
nach dem Abc gerichtet jeglichem
Verstandigen zu einer guden
nachrichtunge.

Gedruckt in der Hermanstadt
Durch Jacob Thil mit verlegung
Beniamin Fiebick.

Im Jahr / 1616.

Vorrede an den
Christlichen Leser unnd
anleitung der Nechtlichen Ge-
sichten und Traumen ihr
Bedeutung zuer-
fahren.

Es ist bey aller Welt jetzt sonders
im traum und nimpt je lenger je mehr
von tag zu tag zu, das mann die hohe[n]
und trefflichen [K]unst, so un[s] GOT die
Herr durch unsere Voreltern, fleissig unnd ar-
beitsam achten und erforschen, [i]mt zu Lob, uns
zu [nutz], an Tag kommen und scheinen lassen ver-
achtet verw[ir]sst, ver[en]schert, und hie mit inn
Finsternis, auch erlicher in ganzen abgang ri-
chtet. Daraus wol zu gedencken und abzunemen
ist [i] man von diesem Tractat Nechtlicher Erschei-

Traumbüchlein
Wie mann necht
licher Gesichten / Fürbil-
dungen und Traumen / Bedeutun-
gen erkennen und lernen mag. Aus Ale-
eren und Newen künstlichen Traumbüchern
mit ganzem Fleiß in die Kürtze gezogen
und gestellet.

Deßgleichen zu vor nie in dem
Druck außgangen.
Gedrückt zu Erfordt / bey Jacob
Singe Im Jahr 1603.

Vorrede an Christ-
lichen Leser / und Einleitung /
der Nächtlichen Gesichte und
Träume Bedeutung zu
erfahren.

Es ist beij aller Welt
jetzt sonders im Traum und
nimpt noch je lenger je mehr vor
tag zu tag zu, daß man die Hohen
und trefflichen
Künste (so uns
Gott der Herr durch unserer
Voreltern fleissig und arbeitsam achten und erforschen ihm zu [L]ob und uns zu Nutz an Tag kommen und scheinen lassen), verachtet verwirsst verdutzt und hiemit in Finsterniß auch endlich in ganzen Ab

Traumbüchlein, Szeben, 1616.

nung Fürbildungen, und Treum auszulegen, die weil solche Kunst sehr veraltet, nicht viel schetzen noch halten werde, Jedoch guter Zuver[s]icht und Hoffnung, so ein jeder dieser Kunst, Grund[s] und Eygenschafft was die sey woher sie geflossen, und welcher Treum auszulegen versteht, er werde sich stillen dieser Kunst nach eygentlichen, er wegen deren (sic) unser Voreltern, mechtig gebraucht und le[]bt, für gerecht [...] gut achten [...] würdigen. Und Erstlich, was [antreffen thut diese Kunst der Nechtlichen Fürbildung. So ist Joseph der Sohn Jacobs fürnemen gewesen. Polidorus

Vir-

Virgilius de inventoribus rerum. Item Plinius schreibt dass Amphiction bei den Heijden der erste sey der Traum und nechtlicher Gesichte Bedeutung anzeigt und derselbigen Kunst Unterweisung und Lehr geben Welche aber als man bey allen darvon schreibenden findet Erfahrnüß und Außlegen der Treume darbey gehabt daß sie wargenommen wie ein Traum einem solchen oder anderen ding (so uns selben oder andere Leut antreffen) vergleicht möcht werden. Als wen der Traum was von einem Löwen so das einem Obersten und fürgesetzten traumet betrafft der ihn selbst. Einem schlechten Bürger seine Obrigkeit von wegen daß solches Thier ein König aller Könige genennet wird. Oder aber Fewrs Noht pestilenzische Betrübniß und hitzige Fieber darumb daß diß Thier unter deß Gestirs hitzig geacht wird.

So aber einen träumet wie er seinen Bruder seht oder seine eigene Kinder bedeutet es auff ihn selbst daß sie gleich wie unser Fleisch weren und so es den wolgienge auch uns wolgienge. Dann wie denn solche sind dergleichen andere Ding auch wermissen und abzunehmen sind. Darvon wir warhafftige auß Biblischer und Weltlicher Historischer Beschrift mancherley Exempel und Beyspiel haben deren etliche Vergleichung in ihnen selbst ertragen andere aber gantzlichen wie sie fürkommen ergangen und verlauffen. Als in dem Exempel Joseph. Item Judicum wie eine unter Gedeons deß Hauptmans Kriegsvolck traumet. Item Maccabeorum am

Traumbüchlein, Erfurt, 1603.

gang richtet. Daraus wol zu denken und abzunemen ist das man von diesen Tractat natürlicher Erscheinung Fürbildungen und Traum außzulegen, die weil diese Kunst sehr veraltet nicht viel schetzen und halten werde jedoch guter Zuversicht und Hoffnung so ein jeder dieser Kunst, Grund und Eijgenschafft was die sey woher sie geflossen und welche Träume außzulegen versteht er werde sich stillen diese Kunst nach eigentlich erwegen der unsere Voreltern mechtig gebraucht für gerecht und guth achten.

Und

Und zum ersten so viel antreffen thut die aller ersten Erfinder dieser Kunst die Nächtlichen Fürbildungen zu vergleichen oder außzulegen befinden wir in Göttlicher Schrift das Joseph der Sohn Jacobs der erste gewesen sey. Polydorus Virgilius de inventoribus rerum. Item Plinius schreibt daß Amphiction bei den Heijden der erste sey der Traum und Nächtlicher Gesichte Bedeutung angezeigt und derselbigen Kunst Unterweisung und Lehr geben Welche aber als man bei allen Schribenten darvon findet Erfahrnüß und Außlegen der Träume darbey gehabt daß sie wargenommen wie ein Traum einem solchen oder andern ding so uns selben oder ander leut antreffen vergleicht möcht werden. Als wann der Traum was von einem Löwen so das einem Obersten oder fürgesetzten traumet betrafft der ihn selbst. Einem schlechten Bürger seine Obrigkeit von wegen daß solches Thier ein König aller Könige genennet wird. Oder aber Fewrsnoht Pestilenzische Kranckheit und hitzige Fieber darumb daß dis Thier unter des Gestirs zeichen hitzig geachtet wird.

So aber einen träumet wie er seinen Bruder seht oder seine eigene Kinder bedeutet es auff ihn selbst daß sie gleich wie unser Fleisch weren und so es denen wolgieng auch uns wol gehe dann wir uns frewen so es unsern Kindern oder Brüdern wol gehet als ob es uns glücklich gienge. Und wie dann solche und dergleichen an der ding auch zu ermassen und abzunemen sind. Darvon wir warhafftige auß Biblischer und Weltlicher Historischer Schrift mancherley Exempel und Beispielen haben derdetliche Vergleichung in ihnen selbst ertragen anders

Traumbüchlein, Szeben, 1616.

15 Cap. Judas Traum da er von seines Traumes wegen alles Volck er quicket unnd mütig macht. Item. In dem Prophetem Daniel am 2. Cap. Wie

Wie Daniel deß Königs Traum in dem Schloff zu nacht fürgebildet und entdeckt ward und dergleichen Träume und Fürbildungen mehr so teglicher wol selbst in Göttlicher Schrift der lenge das wol suchen mag. In Historischer Weltlicher Schrift befinden wir bei Cicerone das zweene junge Gesellen auß Arcadia ihnen fürgenommen mit einander eine Reiß zu verbringen und als sie in ein Stadt so man Megara nennet kommen ist der eine Gesell zu seinem guten Gönner der ander aber in ein schlechtes Wirtshauß gangen und sich ein jeder an dem Ort wie gemeldet beherbrigen lassen. Nach dem nun der so in seines Freundes Hauß zu Nacht gessen und sich an die Ruhe begeben ist ihm fürkommen wie sein Gespan und Gesell von seinem Wirt geschlagen und verletzt werde ihne bittende ihme hülfte zu verleihen und erwachet hiemit unnd schawer umb sich, sahe und hörte abet niemand vermet[nis] derhalben es were nur ein Fantasy und eyteler Traum leget sich widerumb nider und entschläfft widerumb kompt ime gleicher gestalt wie vor solche Gesicht und ermahnen für unnd umb so viel weiter. So er ihme nicht helfen könne noch möge solle er doch thun als er ihme wol trawete und den Morgen zu dem Thor gehen und da verharren biß sein Wirt der ihn beherberget ein Fuder Mist außführe und dann denselbigen Mist ersuchen werd er ine ermordet auff dem Wagen mit Mist verdeckt finden. Darauff er nachmal erwachet und thet wie er ihm im Schloff geheissen war und fand also seinen lieben Gesellen wie gemeldet auff dem Wagen unter dem Mist welcher Traum denn also gewißt war.

Demnach befinden wir ein Exempel in Plini
Ge-

Geschriften das auch etliche Künste der Artzney durch Traum, nechtllicher gesichte gelernet worden. Als daß ein Kriegßman gewesen den ein tobender Hund gebissen daß ihn niemand heilen mochte kam seiner Mutter zu Nacht vor eine

Traumbüchlein, Erfurt, 1603.

aber gantzlichen wie sie fürkommen ergangen und verlauffen. Als in dem Exempel Joseph. Item Judic. wie einem unter Gijdeons des Hauptmans Kriegsvolck traumet. Item 2. Maccab. 15. Judas traumet da er von seines Traumes wegen alles Volck er quicket (?) und mütig macht. Item im Buch Ester am 1. Capit. wie Daniel des Königs Traum in dem Schloß zu nacht fürgebildet und entdeckt ward und dergleichen Träume und Fürbildungen mehr so jeder wol selbst in Göttlicher Schrift der länge nach suchen mag.

In Historischer Weltlicher Schrift befinden wir bei Cicerone das zweene junge Gesellen auß Arcadia ihnen fürgenommen mit einander eine Reiß zu verbringen und als sie in ein Stad so man Megara nennet kommen ist der eine Gesell zu seinem guten gönner der ander aber in ein schlechtes Wirtshauß gangen und sich ein jeder an dem Ort (wie gemeldet) beherbergen lassen. Nach dem nun der so in seines Freundes Hauß zu Nacht gessen sich an die Ruhe begeben ist ihme fürkommen wie sein Gespan und sein Gesell von seinem Wirt geschlagen und verletzt werde ihn bittende ihm hülfte zu verleihen und erwachet hiemit lugt umb sich aber er sach noch höret niemand vermetnt (sic) derhalben es were nur
ein

ein Fantasy und eiteler Traum leget sich widerum[b] nider und entschläfft widerumb kompt ihme gleicher Gestalt wie vor solches Gesicht und ermahnen für und umb so viel weiter so er ihme nicht helffen könne noch möge solle er doch thun als er ihme wol trawete und den morgen zu dem Thor gehen und da verharren biß sein Wirt der ihn beherberget ein Fuder Mist außführe und dann denselbigen Mist ersuchen werde er ihn ermordet auff dem Wagen mit Mist verdeckt finden. Darauff er nachmal erwachet und that wie er im Schloff geheissen war und fand also seinen lieben Gesellen wie gemeldet auff dem Wagen unter dem Mist.

Demnach befinden wir ein Exempel in Plinij Schriften das auch etliche Künste der Artzney durch Träume und Nächtlliche Gesichte gelernet worden. Als daß ein Kriegßman gewesen den ein tobender Hund gebissen daß ihn niemand heilen mochte kam seiner Mutter zu Nacht vor eine Fürbildung einer

Traumbüchlein, Szeben, 1616.

Fürbildung einer Wurtzel die sie darzu brauchen solte deren sie fleissig warnam durch sucht morgen die Wiesen fand sie und liegt sie dem Kriegsman auff sein Schaden unnd er ward zu handt genesen.

So nun aber alle Treum ungleich sind unnd nicht alle sondern etliche als Plinius warhafftige bedeutung auff inen tragende anzeigt denn etliche eytele Fantaseyen und Fürbildungen der Dingen. Damit wir teglichen umbgehen oder offft von des Bluts oberflüssigkeit oder völle herkommen da das Hirn mit Feuchte und Dämpffen beladen unnd sich darauff seltzam Gesichte erzeugen. Die aber als Cicero sagt so sich mässiglich und weißlich tragendt was solchen Treum zu iren seier [] war werende. Demnach ist auch die Gelerten als Aristoteles Fabianus und Plinius sagendt (ist auch gewiß) so einer am rücken ligt daß im viel mehr und wunderbarlichers fürkomt denn so er an der Seiten ruhet. So ligt es auch an der zeit denn so bald einer schlaffen kompt gleich auff das Essen so dränget ihn die Speise schlefft wol und hart schafft aber alles daß das Hertz vor vülle der Speiß verschlossen denn die dempff dermassen groß daß es ver[]schet und umbgehen gleich als kein leben da sey wircket zwar der Geist mag aber die Gesicht von völle wegen der dempfe nicht ins Gedechtniß kommen daß wir es wie es der Geist eingibt verstand oder behalten möchte werden.

Item. Es sind noch andere Gesichte so sich beim Menschen offft von dass Monscheins auff und abgang zutragen als die so vermeinen mit etwas Geistern die sie mütig Heer nennen herumb zu lauffen daß ihr Geist sich dermassen [] daß sie gantz schwach werden und offtmalen nach solchen Treumen in das Todtbett kommen das einer so sie hört davon reden schier vermeinet also zu sein daß sie mit Geistern herumb gesagt werden. So es aber nur ein Fürbildung ist und dem Geblüte von deß Monscheins regierung vorschwebet, dann so es nicht ein Traum were würden sie nicht nur die Nacht sondern auch den Tag darzu getrieben werden. Demnach beschehen auch etliche Gesichten fast die obgedachte Treum, a-

Traumbüchlein, Erfurt, 1603.

Wurtzel die sie darzu brauchen solte derer sie fleissig warnam durchsucht am morgen die Wiesen fand sie und legt sie dem Kriegßman auff seinen Schaden er ward zu hand genesen.

So nun aber alle Träume ungleich sind und Nicht alle sondern etliche als Plinius warhafftige Bedeutung auff ihnen tragende anzeigt denn etliche eitele Fantaseyen und Fürbildungen der Dinge Damit wir teglich umbgehen oder offft von des Bluts aber flüssigkeit oder völle herkommen da das Hirn mit

mit Feuchte und Dämpffen beladen und sich darauff seltzame Gesichte erzeugen. Die aber als Cicero sagt so sich mässiglich und weißlich halten was solchen traumet zu seier Zeit war werde.

Demnach ist auch gewiß wie die Gelerten als Aristoteles, Fabianus und Plinius sagen. So einer am Rücken ligt das ihm viel mehr und wunderbarlichers fürkömpt denn so er an der Seiten ruhet. So liegt es auch an der Zeit, denn so bald einer schlaffen kömpt gleich auff das Essen so dränget ihn die Speise schlefft wol und hart das schafft aber alles daß das Hertz vor Fülle der Speiß beschlossen denn die Dämpff dermassen groß das es umbgehen gleich als ob kein leben da seije wircket zwar der Geist mag aber die Gesicht von völle wegen der Dämpffen nicht ins Gedechtnis kommen das wir es wie es der Geist eingibt behalten mögen. Item. Es sind noch andere Gesichte so sich beim Menschen offft von des Monscheins auff und abgang zutragen als die so vermeinen mit etwas Geistern die sie wütend Heer nennen herumb zu lauffen das ihr Geist sich dermassen ubet das sie schwach werden und offtmalen nach solchen Träumen in das Todtbett kommen das einer so sie gehört darvon reden schier vermeinte also zu sein daß sie mit Geistern herumb gejagt werden so es aber nur ein Fürbildung ist und dem Geblüte vons Monscheins regierung vorschwebet denn so es nicht ein Traum wer würden sie nicht nur die Nacht sondern auch den Tag darzu getrieben werden.

Demnach

Demnach geschehen auch etliche Gesichte fast (wie obgedacht) Traum aber allein denen so sich bösen Geistern ergeben die auff GOtt (sic!) nichts halten und aus ihrem Herten fallen lassen da der böse Geist

ber allein denen so sich bösen Geistern ergeben auff Gott nichts halten und aus ihrem Hertzen fallen lassen da der böse Geist ihnen fürbildet wie sie auff einem Secken, Sichel, oder Katzen auff Prattelenmatten, Bowald, oder in einem Holtz zu einer versammlung der arbeitseligen Menschen kommen und getragen werden. Daß aber inen der böse Geist nur fürbildet und mit solchen Gesicht dermassen ihn Leib vixiret (?) daß sie darauff sehr Kranck und betrübt werden ist, aber ein lauter Gespenst. Welche und dergleichen Traum, Fantasy, und Fürbildungen von bösen Geistern herreichende wir hie aussen lassen, denn uns deren anzunehmen nicht gebühren wil.

Weiter. So ist es auch ein [] aberglaub []ff gantz hieher nicht zuvergleichen das etliche mit diesen närrischen Stücken umbgeh 10. Pater noster und so viel Ave Maria etc. Oder solche und anders Kraut zu nacht unter das Küssen legen, denn ihm sein Glück oder Unglück damit angezeigt werde.

Aber die so natürlich unnd uns durch unsere von Gott gebne Geister zu einer Ermahnung oder warnung fürkommen durch abnehmung langen brauchs, wie denn andere tägliche ver-sahungen beschehen, da man ein ding durch bedeutung eines andern, in dem das sie sich fast vergleichen, verstehen, mag werden solche Treume in zwey theil (aber als Homerus spri[...], in []iv[o] Porre[s] abgetheilet.

Der erste Theil ist ein Traum, so unns vor ziemender zeit, als vor Mitternacht fürschweden da unser Blut und Geist mit unsern täglichen sachen und Handthierungen um[bgehen], darauß kein bedeutung kommen noch zu erwegen ist der Mensch sey denn gantz oberauß messig in Speiß und Tranck auch nicht gar zuviel nüchtern das Hertze von Schleim umbfast unser Blut vom selbigen Schleim verunreiniget, und von den bösen unnatürlichen Dämpffen unser Hirn da unser Geist und Vernunft ligt unnatürliche Fürbildungen eingeben die werden unnütze Träume davon nicht viel zuverhoffen oder zu urtheilen geachtet und genennet.

Der ander Theil der Träumen von denen zu Urtheilen und so zuvergleichen sind als nem-

ihnen fürbildet wie sie auff einem Stecken Schemel oder Katzen auff Prattelenmatten Bowald oder in einem Holtz zu einer Versammlung der Arbeitseligen Menschen kommen und getragen werden. Das aber ihnen der böse Geist nur fürbildet und mit solchem Gesicht dermassen ire Leib vexirt (?) das sie darauff sehr kranck und betrübet werden ist aber ein lauter Gespenst. Welche und dergleichen Traum Fantaseijen und Fürbildungen von bösen Geistern herreichende wir hie außlassen denn uns der anzunehmen nicht gebühren wil.

Weiter. So ist es auch ein sonderer Aberglaub und gantz hieher nicht zu vergleichen das etliche mit diesen närrischen Stücken umbgehen zehen Pater noster und so viel Ave Maria etc. Oder solches und anders Kraut zu nacht unter das Küssen legen denn ihme das Glück oder Unglück hiemit angezeigt werde.

Aber die so natürlich und uns durch unsere von Gott gebne Geister zu einer Ermanung oder Warnung fürkommen durch abnehmung langes Brauches wie dann etliche andere tägliche Fürsehung geschehe da man ein ding durch bedeutung eines andern in dem das sie sich fast vergleichen verstehen mag werden solche Traum in zweij Theil getheilet.

Der

Der erste Theil ist ein Traum so vor ziemender Zeit als vor Mitternacht fürschweden da unser Blut und Geist mit unsern täglichen Sachen und Handthierungen umbgehen darauß keine Bedeutung kommen noch zu erwegen ist der Mensch sey denn gantz oberauß messig in Speiß und Tranck auch nicht zu viel nüchtern das Hertz von Schleim umbfast unser Blut vom selbigen Schleim verunreiniget und von den bösen unnatürlichen Dämpffen unser Hirn da unser Geist und Vernunft ligt unnatürliche Fürbildungen eingeben die werden unnütze Träume davon nicht viel zu verhoffen oder zu urtheilen geachtet und genennet.

Der ander Theil der Träume von denen zu urtheilen und so zuvergleichen sind als nemlich wenn wir die grösten Feuchtigkeiten so unsern Leib mit ihren außgetheilten Gängen wie das Ta[w] netzen zerfallen und unser Hertz auch andere Ort da unser Vernunft und Geist verborgen ligt nicht

Traumbüchlein, Szeben, 1616.

lich wenn wie die grösten Feuchtigkeiten so unsern Leib mit ihren außgetheilten gengen Wie das Thaw netzen zerfallen und unser Hertz auch ander Ohrt da unser Vernunft und Geist verborgen ligt nicht mehr beschweret und unbesinnlich behalten mögen werden kommen uns seltzam für werden aber in gemein also vergleicht.

ZUm Ersten des ganzen Menschen
halb was uns traumet / hinder uns
beschehen /bedeutet zukunfftige vor-
wartz aber gegenwertige dingen.
Das Haupt auff die Obrigkeit Lehr-
meister Vater und Mutter auch un-
sere Nehestene Freunde.
Beid Seiten rechte Männlichs lincke
Weiblichs Geschlecht.
Ohren rechts bruder linckes schwest.
Augen auff unsere Kinder.
Backen auff die Weiber.
Wangen und lefftzen auff Kinder.
Bart sich selbs und rechste Freunde.
Obern Zeen die eltesten im Hauss.
Udern Zeen die jungen unnd ringern
dann wir.
Mund unser Haus und Hausshaltung
Die Zeen die Einwohner.
Die Zeen der rechten seiten die eltesten.
Die Zeen der lincken seiten die jungsten.
Grossen Zeen unser Gut.
Spitzig zeen unser gemein schlecht gut.

Vördern Zeen Haussraht.
Item / gros Zeen Heimlicher Ding.
Spitzigen Zeen Was noch nicht offen-
bahr ist.
Die vördern Zeen Was schon am tag
und gemein ist.
Wiess Haar Langsam.
Schwartz Haar / Schnell.
Rot Haar Schnell.
Blut Verwandtschaftt.
Achseln Geschwistere.
Dutten Kinde.
Hend (sic!) Knecht und Dienst. Item sie be-

Traumbüchlein, Erfurt, 1603.

mehr beschweret und besinnlichen behalten
mögen werden kommen uns seltzam
für werden aber in gemein
also vergleicht.

DER Ersten des ganzen Menschen
halb was uns träumet hinder uns be-
schehen bedeutet zukunfftig vorwartz
aber gegenwertige dinge.
Das Haupt auff die Obrigkeit lehrmei-
ster Vater, Mutter auch unsere Nehe-
sten Freund.
Beide Seiten Rechte Männlichs lincke
Weiblichs Geschlecht
Ohren rechtes Bruder, linck Schwestern.
Augen auff unsere Kinder.
Backen auff die Weiber.
Wangen und Lefftzen Auff Kinder.
Bart Sich selbs von nechste Freund.
Oberen Zeen Die Eltesten im Hauß
Udern Zeen Die jüngeren und ringeren
dann wir.
Mund unser Hauß und Haußhaltung
Die Zeen Die Einwohner
Die Zeen auff der rechten seiten die Eltesten.
Die Zeen der lincken seiten Die jüngsten
Grosse Zeen unser Gut.
Spitzig Zeen Unser gemein schlecht Gut.
Vordern Zeen Haußrath.
Item Grosse Zeen Heimliche Ding.
Spitzige Zeen Das noch nicht offenbar ist. Die

Die fördern Zeen Was schon am Tag und
gemein ist
Weiß Haar Langsam
Schartz Haar Schnell.
Roth Haar Schnell.
Blut Verwandtschaftt.
Achseln Geschwistere.
Dutten Kind.
Händ Knecht und Dienst. Item sie bedeu-

deut[e]n auch das Handweck damit
sich einer ernehren muss.
Bauch unnd Eingeweid Haab unnd
Nabel Vater und Mutter.
Innerliche Glieder Hauss und Hoff
Hertz und Lung einem Man sein Weib,
einer Frawen ihr Mann.
Leber sein Kind und Nahrung.
Gall Gold und Gelt (sic!).
Miltze Freud.
Nieren Bluts[]verwandten.

(Gut.

Scham

Scham bedeuten unsere Eltern Bul-
schafft sein Geschlecht Reichthumb
unnd was einem heimlich lieb ist.
Desgleichen bedeuten auch unsere
Schenk[e]l.

Durch die Knie werden uns bedeu-
tet wandlen. Den Krancken so et-
was draus wechst der Tott Brü-
der günnner und gute Gesellen auch
die Boten so wie aus geschickt.
Föss bedeut Bodtschafften Knech-
ten und Magden.

Der Kücken unnd hindertheil wird
unsere Jahren und Alter zugerech-
net der untertheil zimliche Zeit und
alter aber die obertheil lange Zeit
oder auff letzten unsers Alters.

Aus diesem unterscheid der Glied An-
deren ist leichtlich zu mercken So
uns von solchen ein Traum fürkeme
ob die uns unser Geschlecht Ver-
wandte oder andere die uns nicht zu-
thun antreffen thut.

Aber

Aber alle andere Geischten so als mit-
tel und werckzeug sind böses oder guts
auff inen tragendt werden ihrer Com-
plexion eigenschaften vergleichungen
in ganzer vollkommener Substantz we-
sen massen gestalten wo wenn unnd
wie geurtheilt und ermessen wie das
ein jeder wol aus hirnach geschriebener
ordntlicher dem Alphabet nach gestelter
ding unterscheidlicher alter und newer

ten auch das Handwerck darmit sich ei-
ner ernehren mus.
Bauch und Eingeweide Haab und Gut.
Nabel Vater und Mutter.
Innerliche Glieder: Hauß und Hoff.
Hertz und Lungen: einem Man sein Weib
Einer Frawen ihr Man.
Leber sein Kind und Nahrung.
Gall Gold und Geld.
Miltze Frewd.
Nieren Blutsverwandten.

Scham bedeutet unser Eltern Bulschafft
sein Geschlecht Reichthumb und was
einem heimlich lieb ist. Deßgleichen be-
deuten auch unsere Schenckel.
Durch die Knie werden uns bedeutet
wandel. Den Krancken so etwas darauß

wechst

Wechst der Tod auch Brüder Günnner und
gute Gesellen Item auch die Boten so wir
außgeschickt haben.

Füß bedeuten Botschafften Knecht und Megd (?).

Der Kücken und Hindertheil wird
unsere Jahren und Alter zugerechnet der
Untertheil zimliche Zeit und Alter aber der
Obertheil lange Zeit oder auff die Letzte un-
sers Alters.

Aus diesem unterscheid der Glieder
ist leichtlich zu mercken so uns von solchen
ein Traum fürkeme ob der uns unser Ge-
schlecht Verwandte oder andere die uns
nicht zugehören antreffen thut.

Aber alle andere Gesichte so als Mit-
tel und Werckzeug sind (böses oder guts auff
ihnen tragen) werden ihrer Complexion
Eigenschaften Vergleichungen in gan-
tzer vollkommener Substantz Wesen Mas-
sen Gestalten wo wenn und wie geurthei-
let und ermessen wie das ein jeder wol auß
hiernach ordntlicher dem Alphabet nach
gestelter Alter und Newer Träum beschrie-
benen jedes namhaftten ding oder so denen
zu vergleichen eigentlich Urtheil findet.

Auße-

Außlegung und Bedeutung
der Nächtlichen Gesichte Fürbil-

Traumbeschriebnen jedes namhaffter Ding oder so denen zuvergleichen sein ausslegung und eigentlich urtheil so Gott will finden wird.

dungen und Träumen

Ausslegung und Bedeutung der Nechtlichen Gesichten / Fürbildung und Traumen.

A

Artzet sehen So lieblich mit uns reden Kranckheit, so sie aber schweigen unfal unser Freunden.

Ahal aussziehen: Krancken gesundheit. Aussetzigen Leuten mit inen zu schaffen haben :Newe Zeitung.

Ahal(?)

Agetstein: Veritrung seines fürne-
Alt weredn: Böss.

(mens.

Affen sehen: Liebe denen so bul[e]n andern Kranckheit.

Adler sehen: Reichen gut auch denen so kauffen und verkauffen.

Angeschicht verdecken: Böss.

Adler haben: Böss.

Aegeln beißen: Böser neid und schand.

Ab beumen fallen: Todt.

Ackar sehen: arbeit.

Ammechtig liegen: in schwer bekümmernis fallen.

Adern haber gelassen: Siechthumb.

Angsicht schön erscheinen: fried und freud.

Assetzige Leut sehen: Unmut.

Alt gebew oder alte Heuser sehen: Verachtung.

Arm gross haben: Krieg.

(schafft.

Arm klein haben: Fried und Freund-

Ange-

Angesicht in Wasser sehen: Feindschafft.

Amessen sehen: grosse Ehre.

Agrimon wurtzel essen: gut bottschafft.

Aichorn sehn oder junge Vögel: Kind überkommen

Armbrust selbst spannen: Noth.

Armbrust oder Büchsen ihm selbst zer-

A

Artzte sehen: So lieblich mit uns reden:

Kranckheit. So sie aber schweigen: Unfall unserer Freunde.

Aal außziehen: Krancken Gesundheit.

Aussetzige Leute mit ihnen zu schaffen haben: Newe Zeitung.

Agetstein: Verirrung seines fürnemens.

Alt werden: Böß.

Affen sehen: Liebe denen so bulen (?) andern Kranckheit.

Adler sehen: Reichen guth auch denen so kauffen und verkauffen.

Angesicht verdecken: Böß.

Adler haben: Böß.

Aegeln beißen: Böser Neid und Schand.

Ab Bäumen fallen: Todt.

Acker sehen: Arbeit.

Ammechtig ligen: In schwere Bekümmernis fallen.

Adern haben gelassen: Siechthumb.

Angesicht schön erscheinen: Friede und Frewd.

Aussetzige

Aussätzig Leut sehen: Unmuth.

Alt Gebäu oder alte Hauser sehen: Verachtung.

Arm groß haben: Krieg.

Arm klein haben: Frewd und Freundschafft.

Angesicht im Wasser sehen: Feindschafft.

Amessen sehen: Grosse Ehre.

Agrimonia wurtzel essen: Gute Bottschafft.

Aichhorn sehen oder junge Vögel: Kinder überkommen.

Armbrust oder Büchsen ihm selbst zerbrechen: Gut.

Armbrust selbst spannen: Noth.

Art und Beil sehen: Auffruhr.

An einem Stecken gehen: Böß Kranckheit

Traumbüchlein, Szeben, 1616.

Traumbüchlein, Erfurt, 1603.

brechen: Gut.

Art und Beiel sehen: Gut.

An einen steckt gehen: böse krankheit.

B

Brieff lesen: Gute Botschaft, jedoch nach dem im Brieff stehet
 Brief sehen: Vor Dieben sich hüten.
 Bücher sehen lernen oder lesen: Traw-
 Bücher lernen: Gewinn (rigkeit.
 Brautlauff: Todt.
 Beeren sehen: Listige Hinderrede.
 Brunnen mit viel lauterem Wasser sehen: Gut unnd Reichthumb.
 Bien aufflegen: Fewer.
 Bücher verbrennen sehen: Abgang eines guter gönners.
 Belczwerk: Zeitlich gut
 Beraubt werden: die nechste freund ver-
 Baum mit fruchten: gewinn.
 (lieren.
 Bliczen sehen: grosser Gewinn
 Baum auffsteigen: Ehre.
 Blumen so schön sind empfahen: Ehre.
 Berg auffsteigen: Grosse Freundschaft unnd Ehre.
 Brunnen entspringen sehen: Freud.
 Brunnen in das Haus fliessen: schaden.
 Baum brennen: Trawrigkeit.
 Bruder oder Schwester sehen: langes
 Baum so dür sind sehen: böss. (leben.
 Bloss sich sehen mit gewehr: List seines Feindes sich hüten.
 Brodt warm essen: Freud.
 Brodt haben: Ehre.
 Blut von ihm gehen: Schaden.
 Blut von ihm auff die Erd fallen: gut.
 Bildniß: Knd und unser oder unser freunde Weiber.
 Bilt schnitzen oder anbeten: kummer
 Bild schnitzen: denen so etwas leren (sic): gut.
 Buchsebaum: Leid so viel Manner und

B

Brieff lesen: Gute Botschaft jedoch nach dem im Brieff stehet.
 Brieff sehen: Vor Dieben sich hüten.
 Bücher sehen oder lesen: Trawrigkeit.
 Bücher lernen: Gewinn.
 Brautlauff: Todt.
 Beeren sehen: Listige Hinderrede.
 Brunnen mit viel läuterem Wasser sehen: Gut und Reichthumb.
 Bienen auffliegen: Fewer. Bücher
 Bücher verbrennen sehen: Abgang eines guten Gönners.
 Beltzwerck: Zeitlich gut.
 Beraubt werden: die nechste Freund verlie-
 Baum mit Früchten: Gewinn. (ren.
 Blitzen sehen: grosser gewinn.
 Baum auffsteigen: Ehre.
 Blumen so schön sind empfahen: Ehre.
 Berg auffsteigen: Widerwertigkeit.
 Baum auffsteigen: grosse Freundschaft und ehre.
 Brunnen entspringen sehen: Frewd.
 Brunnen in das Hauß fliessen: Schaden.
 Bäum brennen: Trawrigkeit.
 Brüder oder Schwester sehen: langes Leben.
 Bäum so dürr sind sehen: böß.
 Bloß sich sehen mit Gewehr: List seines Feindes sich hüten.
 Brodt warm essen: Frewd.
 Brod haben: Ehre.
 Blut von im gehen: Schaden.
 Blut von im auff die Erden fallen: gut.
 Bildniß: Kind und unser oder unser Freunde Weiber.
 Bild schnitzen und anbeten: Kummer.
 Bild schnitzen denen so etwas lernen: gut. Buchßbaum
 Buchßbaum: Leid so viel Männer und Wieber antrifft.

Traumbüchlein, Szeben, 1616.

Weibern antrifft.
Beum sehen so weit umb sich und grüne: Reichthumb.
Beum steigen so grün sind: gut.
Bruch anlegen: Ehre.
Bruch verlieren: Verlust seiner Hab.
Blaw Kleid anlegen: stetei sicherheit.
Bleich Angesicht: sterben.
Brot sehen: verdruss.
Brot auff dem Rücken tragen: verlust.
Barfuss gehen: Unglück.
Blint sein: Siechthumb hinderung.
Bach sehen in sein Hauss fliesen so lauter ist: Reichthumb.
Bach so trüb ist darein fliesen: Brunst oder Kranckheit und betrübniß.
Brieffe haben von grossem gewalt und glauben zu ihren guter günstiger Leute fürderung: in seinem thun und Brück so starck ist: [Ehre]. (lassen.
Brück so brochen :ein Creutz in seinem fürnehmen. Brieff-

Traumbüchlein, Erfurt, 1603.

Bäume sehen so weit umb sich und grün: Reichthumb.
Bäume steigen so grün sind: guth.
Bruch anlegen: Ehr.
Bruch verliern: Verlust seiner Hab.
Blaw Kleid anlegen: stete Sicherheit.
Bleich Angesicht: sterben.
Brodht sehen: Verdruß.
Brodht auff dem Rücken tragen: Verlust.
Barfuß gehen: Unglück.
Blind sein: Siechthumb oder Hinderung.
Bach sehen in sein Haus fliesen so lauter ist: Reichthumb.
Bach so trüb ist darein fliesen: Brunst oder Kranckheit und Betrubniß.
Brieff haben von grosser Gewalt und Glauben zu Ehren guter günstiger Leute: Förderung in seinem thun und lassen.
Brück so starck ist: Ehre.
Brück so zubrochen: ein Creutz in seinem Fürnemen.
Brieff so zerrissen haben: Seiner Ehren geschwächt.

*

Traumbüchlein, Erfurt, 1603.

Bart brennen: Guter Gewinn.
Baden
Baden in läuterm Wasser: Gut.
Buchstaben lernen: Arbeitsmang gut. Müsiggengern böß denen so Kinder begeren:
Baumgarten gehen: Ungefall. (gut.
Brieff empfangen und die lesen: wird war.
Bettler sehen: Glück.
Blintzen: mangeln.
Backen so feist sind: Gut.
Backen so zerkratzt und mager: Böß.
Bart an einer Frawen: Todt ihres Mans, Witwen: gut, Knaben: sein Todt.
Bretspiel: Guth aber mit andern spielen: Böß.
Bart außgeraufft sein: Schad.

Blut samlen: Gut.
Brust mit haar: Manner: gut. Weibern: böß.
Brust verwund sein: Alten: Böß, Jungen: Gut.
Bild sehen oder machen: Bulern: gut.
Blaßbelg haben und blasen: böß Zanck.
Birn essen so matt sind: Gros Guth jedoch nur ihme zu nutz.
Bäumen tragen: Ehre.
Badstuben baden: Siechthumb.
Burg
Burg hinein gehen: Angst und Noth.
Burg beschlossen sein: Erlöst aus Nöthen.
Burg oder Hoff brennen sehen: grosse Lügen.
Bonnen essen: Siechtag.
Beschissen sein und sich gewaschen haben: glück.

Traumbüchlein, Erfurt, 1603.

C

Christum anbeten: Frewd.
 Creutz auff dem Häupt haben: Nachrede.
 Cijmbalen schlagen: Krieg.
 Christum reden sehen: Fröligkeit.
 Christum gecreuziget sehen: verderbung.

D

Donnern oder auff Donner tretten: oberwindung der Feinden und gute Bottschafft.
 Dijadem sehen: Fröligkeit oder gewinn.
 Drachen oder Lindwurm sehen: Verachtung.
 Drachen oder Lindwurm haben: Wirdigkeit.
 Dorn und was stechen thut bedeutet Liebe
 Kranckheit jedoch nach dem einer gesinnet.
 Dannen so hoch sind sehen: Allein gut.

Donnern

Donnern und blitzen aber nicht schiessen: vertrag mit seinen Feinden.
 Donner oder Straal einen geschossen und berühret: bekümmernis.
 Dutten und der viel haben: Ehebruch.
 Dürsten und zu trincken finden denen so etwas begeren: glück.
 Dürsten und zu einem Brunnen kommen aber nicht können trincken: Vergebne Arbeit, es wird im nicht nach seinem Willen gehen.
 Dantzen und fauchtzen: Todt und unglück, einem gefangnen und bekümmerten: gut.

E

Esel schlagen oder treiben: vergebne Arbeit.
 Esel kauffen: gewinn.
 Esel fahen: Zwitteracht.
 Esel reiten: Arbeit.
 Elend oder sich selbst mager sehen: Schuld.
 Ehrin geschirr sehen: Zorn.

Endten sehen: Unfall Nachred dem wanderden: Regen
 Endten essen: groß Ehr verbrunst und Leider so uns verklapperen.
 Erbs essen: Siechthumb.
 Essig trincken: gut gewinn.

Eule

Eule sehen: lange Frwde
 Elend gros sich sehen: Verspottung oder Schmach
 Elephanten sehen: reichen: gut, armen: böß
 Ebelgestein sehen: Noth und Angst.
 Enthaupt sehen: oderwindung seiner Fein-
 Enthaupt sich zu sehen: Gewinn. (den.)
 Erdbidung sehen oder hören: Enderung.
 Eimer oder Wassergeschirr: Tröstung.
 Erdrich sich auffthun sehen Denen so viel schuldig: gut.
 Eichbaum: Reichthumb und alte Leute.
 Eichlen klauben: Frewd.
 Eichhorn sehen oder junge Vögel: Kinder oberkommen.

Eijer sehen: Kranckheit.
 Eijer legen als die Hüner: Kinder ziehen.
 Eijer haben: Gewinn.
 Eijer essen: Zorn, Fewer, Freundes Todt.
 Engen Weg gehen: Bekümmernis.
 Erstochen und umgebracht sein: Angst.
 Ein Engel werden: gut.
 Ein Engel anreden: böß.
 Edelgestein empfahen: gut.
 Elend sein: Sorg.
 Erdreich sehen: grosser gewinn.

Erhencke

Erhencke sein: alles Glücks freij.
 Ermel solang sind sehen: grosse Ehr.

F

Feiste Kinder sehen: gute Jahr.
 Finger verlieren: Schaden.
 Füß haben und viel allen denen so nicht viel Diensten haben: böß, andern: Trew ihren Dienst.

Traumbüchlein, Erfurt, 1603.

Fliegen in Luft: betrug, aber bulern: gut.
 Flichen sehen: Fewr.
 Fewr unter den Füßen haben: Läufern
 gut, andern Leuten: böß
 Fechten: böß.
 Füchß sehen: feindschafft.
 Fisch geben: Stummen oder Todt.
 Fisch beij ihm naked haben: Unfall seines
 Leibs.
 Fürchten böß denen so nicht wissen war-
 umb Jedoch: Armen etwan (sic): gut. Reichen
 aber stets böß.
 Fallen und sich enthalten: Zimlich gut.
 Fallen in ein Grab: Hinderrede.
 Fewr sehen oder darein fallen: schaden oder
 grossen Zorn.
 Flügel von ihm geben oder verlieren: scha-
 den.
Finger
 Fingerling geben oder ste (?) verlieren: schmer-
 tzen.
 Fingerlein nehmen: Sicherheit.
 Frewen sich in dem Schlaff: Trawrigkeit.
 Frowde empfaen: Zwitracht.
 Frawen beten sehen: gute Zeit.
 Finstere sehen: Schwer Stechtagen.
 Frawe werde ein Mann oder Mann eine
 Fraw: Verechlichung so sie ledig wann
 nicht Hureren oder böser Leumbden.
 Flesch essen: Schäffin Leid, Kindern wenig
 [N]utzes Schweinen: gut.
 Feigen essen: gut.
 Fleisch, das rauch ist essen: Kranckheit.
 Fleisch von Gänsen essen: Nutzbarkeit.
 Ferben sich selbst: Aussatz.
 Fliegen mit andern Vögeln Ist Reichen
 und Armen: gut, aber wann er für die
 Dächer außfleugt ist es böse besonders
 denen so gern etwas heimlich herten.
 Fischbrü trincken: Schwindsucht oder sterben.
 Fisch so schlä[[f]ferig sind: vergeben Arbeit.
 Frösche todten: Erhöhung seines Stands
 und Würde.
 Fliegen nicht weit von der Erden: wandern.
Flachs.

Flachs: gute Liebe gegen den Weibern.
 Füsse waschen: grosse Noth.
 Fraw mit ihrem Haar sehen: Verlierung der
 Freunde.
 Frid mit den Freunden machen: Streit.
 Freund sehen: grosse Trübsal.
 Fisch sehen die gros sind: gewinn.
 Fisch aus dem Meer sehen: noth und angst.
 Federn nemen: Ehre.
 Felsen oder Steinklufft auffsteigen: Noth
 und Angst.
 Felsen auffsteigen: gute Nachfolgung.
 Frawen küssen: gewinn.

G

Gott anbeten: Frowde.
 Gott sehen und mit im reden: nicht gut.
 Geboren werden: den Armen gut, Hand
 wercksman: leid Reichen: leid, dem vereh-
 lichten: verliering seines Weibes, Dien-
 sten: gut, Gaucklern: böß, frembden: wider
 in sein Land, Krancken: den Todt.
 Geberen: Todt seiner Freunde.
 Geigen oder Harffen bedeutet Neid oder
 Aufsat.

Gla]]

Gott reden sehen: fröligkeit.
 Glatt ding sehen: oberwindung der Feinde
 Gekrönt sich sehen: abthun Trawrigkeit.
 Grünem graß gehen: langes Leben.
 Gürtel verlieren oder zerbrechen: von Liebe
 gescheiden werden.
 Geldt oder viel Pfennig haben: verlust we-
 nig gut.
 Glocken giessen: Verachtung.
 Gericht stehen: Irrung der Welt.
 Gewand newes haben: Wirtschaft und
 Ehr.
 Gesegen: Trew und Seligkeit.
 Groß gruben sehen: In kurtz alles guts.
 Gefängniß eingehen: betriegligkeit.
 Geschlagen werden mit Eijsen: verletzung.
 Graben sehen oder darein fallen: nicht gut.
 Geissen sehen: böß.

Traumbüchlein, Erfurt, 1603.

Garben machen: gut mit grosser Arbeit.
 Gericht darvor seine Sach verlieren: dem
 gesunden Forcht, krancken: sterben.
 Gut außgeben: Reichen Todt, Armen: gut.
 Gewapnet sein: Ekehändel.
 Greinen in dem Schlaff umb einen abge-
 storbenen Menschen: Frewd.
 Grab machen: gute Heijrath.
 Gifft essen und sterben: Todt seiner Freund-
 de oder ander unfall.

Garben

Garben sehen so voller ähren: guth und
 Reichthumb.
 grüne Heijde sehen: gewin und glück.
 Glut darauff sitzen: Nachred.
 Glocken hören leuten: Feindschafft.
 Glaß: betrug.
 Gänß sehen: Ehre.
 Gewaschen werden auß brunnen: erlösung.
 Grosse Schwer sehen: Schaden.
 Gäst Zukunfft: Neid.
 Gebunden sich sehen: Irrigkeit oder Hin-
 derniß.
 Gewin sich zu sehen: Reichen abgang.
 Gestorben sich sehen: verhinderung und not.
 Gebraten Fleisch sehen oder essen: schaden.
 Gestirn des Himmels sehen: Frewd.
 Gestirn sehen: schaden oder trawrigkeit.
 Gestirn verwirret sehen: Zanck. (?)
 Geberen sehen: Trost.
 Grosse Werck wircken: Irrung.
 Garten der grün ist sehen oder hinein gehen:
 Frewde.
 Geld nehmen oder rauben: Zanck.
 Gemäld sehen: betrübniß.
 Grab darinne verschlossen sein: Schaden
 leiden.

Gesell

Gesellschaft machen: Nichts guts.
 Gülden Rock sehen: grosse Ehr.
 Grün Reiß oder Ast mit Rosen oder welcher-
 leij das seij bedeutet Jungen und Alten
 grosse Ehr.
 Garben Korn vor ihm sehen stehen: gewalt
 ober (sic!) Feinde.

Garten so mit schönen Blumen gezieret
 je mehr der Blumen sind, je grösser die
 Freunde.
 Gürtel wol gegurtelt werden: den Reichen
 nicht gut.
 Gülden Gürtel: groß Reichthumb.
 Gold und Silber: glück.
 Gülden Fingerring empfahen: grosse Ehr.
 Gülden Kleiden anlegen denen so es nicht
 zustehet deutet Neid und haß (sic!).
 Gülden Thurn sehen: Neid und Haß.
 Gold vor ihm gehenckt: Aufsatz und hin-
 derlist.
 Gold an ihm tragen mag ihm kein Aufsatz:
 nicht schaden.
 Glied verlieren: grosse Noth.
 Geißbock sehen: Mehrung unser Dingen.
 Groß und feist sein: Reichthumb.
 Grün Kleid anlegen: glück und ehre.

Geel

Geel Kleid anlegen: Kranckheit oder sonst
 etwas, das er nicht gern hat.
 Graw Kleid: grosse Arbeit.
 Gerstenbrodt essen: glück.
 Gast in seinem Hauß haben: haß.
 Gott loben: Schmetzen.
 Güldene Schnur sehen oder umbgürten:
 gewinn.
 Gold haben: gut.
 Geistliche Gericht fürgehn: Beklagung.
 Güldene Kränz: Reichen glück, Armen
 böß.
 Gold schmiden: Verlust.
 Güldenen oder aus köstlichen Silbern Ge-
 schirren trincken: gut, gläßnern aber böß.

H

Habich: sehen Liebe.
 Hanen hören kreen: Lang Siechtagen.
 Hanen sehen Eijer legen: Fried.
 Hännen mit viel jungen Hünlinen: Viel
 glück in kurzem.
 Handbogen tragen: geschäfte.
 Hunde hören bellen: Von Feinden ober
 wunden.

Traumbüchlein, Erfurt, 1603.

Haupt sehen das kaal ist: ein bößes Außgang
seines fürnemens.

Haupt

Haupt sehen das weiß ist: gewinn.
Haupt mit langem haar: ehre
Haupt beschoren sehen: betriegligkeit.
Haupt waschen sehen: vom ubel entlediget
werden.

Heilig mit heiligen reden: groß glück.
Himmel und die Sonne klar sehen: Frewd.
Hirten sehen: gut.
Hirten sehen, der sein Schaff verlohren: be-
trug vorhanden.

Haarlocken sehen: gute bottschafft.

Haupt so schwarz: arbeit.

Haupt (!) so weiß oder grün: frölich.

Haar abscheren: sorge.

Haar das weiß und lang ist: gut.

Haar abschroten: gewin.

Haupt (!) groß haben uber di mass: Einem so
rüwig: unmuß, Krancken: Hautwehe,
Kriegsman: Arbeit, Knechten: guth, Rei-
chen: Ehr, Armen: Reichthumb, Wucht-
rern: gut, Dem gewaltigen so an dem Re-
giment sitzt: böß.

Haupt klein haben: obgedachtem außlegen
das Widerspiel.

Haupt haben mit ungestaltem verwirreten
Haar: Unglück.

Haupt

Haupt mit starcken haar (!) wie Sewb]]rsten (?):
Unglück Dienstbarkeit.

Haar im Wund haben: böß Todt.

Hörner haben: grimmen Todt.

Hände verlieren: Rechts Vater, Lincke be-
trifft unser Mutter.

Haar auff den händen waschen: böß.

Hände viel haben: Jederman gut.

Hanff (?) : böß.

Herdstatt oder Feuerstatt denen so nicht
vermählet: verchlichung, andern: kranck-
heit oder enderung des Platzes.

Hurneissen und Bremen: böß Feuer.

Häwschrecken Thewre und allen andern

Dingen: so wir thun wollen kurtzen be-
stand.

Hebammen sehen: Offenbarung seiner
Heimligkeit Einer Frawen so nicht
schwanger Kranckheit.

Hund schmeicheln: hinderlistigkeit.

Hund so klein sind: Wollust, Weiß aber die
besten.

Hund an Zeenen: Feindschafft.

Hunde die taub: Schendliche Nachrede.

Hochzeit mit einer andern Frawen haben
und seine noch nicht abgestorben: Verleh-
rung seiner sachen.

Haar

Haar haben das schön ist: Männern und
Weibern gut.

Himmel darinnen sein und GOtt sehen:
Verlust.

Haar lassen biß auff die Ohren abscheren:
Ist gesunden böß, krancken gut.

Haar lassen abscheren wie man sonst thut:
Reichen gut, Armen böß.

Häute gerben: böß.

Hirsch sehen lauffen: Schnellen fürgang sei-
nes fürnemens.

Heeren oder Hetzlen sehen: Verspottung.
Hofiren oder sein Notturfft vor den Leuten
thun: das demselbigen grosse Schmach
angethan wird.

Hauptman sein: Reichen gut, Armen Ver-
achtung.

Held oder Helebeij dem Fewr: Hochzeit.

Hencken sich selbst: Angst Noth Verstos-
sung.

Halßeisen gestellt: den Armen gut.

Hölen darinn sein Wohnung haben: Reij-
sen Verenderung seines Glücks.

Hirschen in seinem Hauß haben: Reich-
thumb.

Hände mit kaltem Wasser waschen: frewd.
Händ

Händ so sauber: glück.

Händ so unsauber: böser Leimut.

Holtz hacken: an seinem Gut abnemen.

Häuser zimmern: grosse Ehr.

Traumbüchlein, Erfurt, 1603.

Häuser abwerffen: Unglück.
 Häuser bawen: Glück.
 Häuser brennen: Zorn.
 Hochzeiten sein dantzen sehen: hertzleid je
 er nicht wehren mag.
 Huren beschlaffen: gewinn.
 Hell hinab fahren: Irrung an seinem Gut.
 Hawen ihn selbst sehen: groß Glück.
 Himmel aufsteigen: heimlich Leiden.
 Honig essen: Zukünfftiges Trübsal.
 Hammer sehen: Gewalt geschehen.
 Himmel brennend sehen: krankheit tod-
 Haußfrawen liegen: Zorn. (sünd.)
 Himmel roth sehen: Streit.
 Himmel klar sehen: guter Gewinn.
 Himmel fallen sehen: Versündigung. Himmel

Himmel aufsteigen: Ehre.
 Hauß brennen sehen: Schaden.
 Han sehen: böse Botschafft. (tracht.)
 Hanen mit einander streiten: Zanck Zwi-
 Harnisch tragen: Ehr und Frewd.
 Harnisch der zerbrochen: Verlust.
 Hochzeit mit einer Dirnen: Schaden.
 Hasen sehen: Furcht des Todts.
 Hornussen sehen: unablässige Feindschafft
 oder Fewers noth.
 Hinder sich schreien: schädliche Bulschafft.
 Heid so dürr ist: Verlust.
 Hageln sehen: Siechtagen.
 Häuser wüschten: verklärung aller dinge.
 Hembd anlegen so weiß: / trost und hülf. (?)

J

Jngewickelt sein: böß.
 Jngeweid sehen: böß.
 Jungen werden: böß.
 Jegergarn sehen: böß, aber denen so etwas
 verlohren: guth.
 Jaghund: frembd ding überkommen.
 Jrrgehn gegen Felden: gut, gegen Höltzern
 und Thälern: böß.
 Jltiß: Aufsatz.
 Jüngling sehen: Arbeit.

Jung

Jungfrawen beschlaffen: verlust.
 Juden mit ihnen reden: Abbruch seines
 Stands.
 Jmmen aus und ein fliegen: Kranckheit.
 Immen beissen: vor Feinden sich hüten.

K

Küssen: Trwrigkeit.
 Keiser mit im reden: Wirdigkeit.
 Keß der weich und lind ist essen: verdruß.
 König mit Königen reden: Ehre.
 Kriegen im Schloff: zukünfftigen Friede.
 Krieg im Kercker sein: Schaden.
 Kosen mit dem Bapst: Wirdigkeit.
 Krieg sehen: Zorn.
 Kröten sehen: Betrigligkeit.
 Kertzstall das schön und darin ein hell und
 brennend Licht: Frewd.
 Kinder so sein Feind sehen: Knaben gut,
 Mä]ldlein: böß.
 Kinder so schön sind sehen aber nicht sein:
 gut.
 Kaal sein am fördertheil des Kopffs: spöttli-
 cher fortgang seines fürnemens Hinder-
 theil im Alter: groß Armut, an der rechten
 Seiten: schaden seiner Freunden von
 Mannen, Lincke seiten: einer Mutter oder
 Frawen.

Korn

Korn schneiben: Frewd.
 Korn fassen: Siechtage.
 Kröten sehen: Streit.
 Kröten etwan unter finden: Glück und Ehr.
 Klein sein: Erhöhung seiner ehren.
 Kirchen sein und beten: grosse Ehr.
 Kronen empfahren: Gewinn.
 Klee essen: Hinderung.
 Kamelthier sehen: Streit.
 Kolen essen: dein Freund überreden.
 Kertzen sehen: Begräbnis.
 Korn nehmen: Ehr und Wirdigkeit.
 Krönt sich sehen anlegen: Trawrigkeit.
 Krantz oder Schäpelij tragen: grosse Ehr.
 Kleider von köstlichen Linwant: Sicherheit.

Traumbüchlein, Erfurt, 1603.

König oder sonst grosse Herren sehen: ver-
wandlung.

Kirchen gehen: besonderlichs Leid.

Kirchen so frembd: frembde Land.

Klauben holtz: groß Leid.

Kertzen erleschen: Schaden.

Kern sehen: gros Glück und Frewd.

Korn abschneiden oder dürr sehen: verlust an
Gütern.

Kinder spielen sehen: Glück.

Küset dich jemand: Glück und Reichthumb.

Keijser

Keijser oder beij Königen wandeln: Glück.

Krieg im Krieg sein: grosser Unfall.

Krätzlein auff deinem Heupt sehen: nachrede.

Kränch hören oder essen: Frewd.

Kreijen sehen: Gewinn.

Kreijen fahen: künfftiger Krieg.

Kälber oder Lämmer: Frewd.

Kreutz sehen: Arbeit.

Kranckheit an dem Hals oder Kopff: künfftig-
ge Geschwer.

Köpff viel haben: Armen gut.

Kopff abgeschlagen oder enthauptet werden:
beraubung eines guten gönners.

Köpff verkehrt haben: bedeutet das wir uns
unser fürnemens wol bedencken das es
uns nicht gerewe.

Kopff haben wie ein Roß oder vergleichen

Thier so arbeiten mus: böß. Wie ein Vo-
gel: verenderung seines stands.

Ketten verwirt ding: Gefangenschafft.

Kopff in Händen tragen: gut.

Kleider darmit haben: böß.

Käß essen: Betrieg.

Küchlin essen: schwere Mut.

Kirschen essen das uns zugesagt: nicht lang
gehalten wird.

Krantz

Krantz von Laub: böß allen denn den Hirsch
so vieh haben.

Kleider so unsauber: böser fürgang.

Kleider waschen: erfahrung seines gedenckens.

Krebs: Wandlen und Glück.

Katzen bedeuten Ehebruch.

Karren oder Wagen ziehen: kranckheit und
nur fast grosse.

Kranck sein: Gefangenen guth, andern: böß
still stehung seiner handthierung.

Krancken heimsuchen: Mittel finden zu sei-
nes fürnemens außtrag.

Kochen sehen: feßlung arbeit offenbarung.

Kertzen machen: Frewd und Gewinn.

L

Leib haben der groß wird: Ehre.

Lernen in die Schul gehen: etwas newes
sehen.

Leder wollen kauffen: Wandeln.

Lefftzen so versehrt: Böß.

Langen Bart: gut.

Lauffen und zum Ziel kommen: Gesunden
gut, Krancken den Todt.

Lauterem Wasser baden: Gesundheit.

Lauterem Brunnen baden: huld von jeder-
mann.

Liecht

Liecht sehen: Liebe so er nicht weiß.

Liljen blumen: auffzug und verletzung.

Lufft so warm und hell ist: Frewd.

Liecht soweit umb sich scheint haben: gut.

Liecht oder Feuer machen das bald brennet:
gewin seines fürnemens.

Lewen sehen so zam ist: gut Armen und Rei-
chen.

Lewin sehen junge haben: Nutzbarkeit.

Lorderbaum: reiche Wieber.

Leitern sehen: Wandlen.

Lebendig vergraben: Unglück.

Liegen: Bekümmerniß.

Leib von seinem Leib essen: glücklichig ei-
nem jedern so sich mit seinem Leib erneh-
ren mus.

Linck bekleidet sein: Mißratung seines fūr-
mens.

Leim und Lett: grosse Kranckheit, aber denen
so darmit umbgehen: Gewinn.

Leib daraus etwas waschen thut: Leid.

Traumbüchlein, Erfurt, 1603.

Leib verletzt: Noth.

Lauten schlagen: Das sein Leib behütet vor bösem.

Leute so wild sind mit ihnen sich schlagen: Freundschaft.

E iii

Lauter Wasser trincken: vieler Leuten gunst.

Lachen: Trawrigkeit.

Lauffen mögen und wol: Frewd.

Liechter haben und damit zünden: nicht gut.

Laufen auff dem Haupt: Reichthumb.

M

Mantel der new ist anlegen sein: sorg wird aus sein.

Mist: Kranckheit.

Mantel so im zu gros ist: Bekümmernis.

Mailthier so geladen: gut denen so sich versorgen.

Mist von Küen: gut.

Menschen Kaat: Unfall.

Menschen Kaat in seinem Haus: Verenderung.

Menschen Kaat in der Kirchen: Straff von Gott.

Marder Aussätzigt: Wieber.

Messing Becken oder Geschirr sehen So sie sauber: gute Haußhaltung der diensten.

Metzger sehen Fleisch zerhawen: böß, Jedoch denen so schuldig: gut.

Märckten kauffen und tauschen: Newe Freundschaft so er nie bekent.

Mutter oder Schwester todt sein: Frewd.

Lauter

Mager

Mager sein: Verlust.

Messer von im geben: Warnung.

Messer empfangen: Hinderred.

Märckt gehen: Siechthumb.

Menschen gefangen nemen: Sorg.

Milch essen und trincken: Frewd.

Melcken sehen: Überwindung der Feinden.

Mon finster sehen: sich vor Herren hüten.

Mon zween oder mehr sehen: gewaltige Bot-schaft.

Mon blutig sehen: Schaden.

Mon scheinbar sehen: zunemen.

Mon vom Himmel fallen: Schaden.

Mon sehen: Gewinn, Krancken den Todt.

Mon rot sehen: Ungewitter, Zanck.

Mon purpur sehen: Gewinn.

Mon new am Himmel sein worden: Verkeh-rung.

Mehl, mit Mehl umbgehen: zunemung.

Meer, in das Meer fallen: Schaden.

Meer still stehen: Frewd.

Menschen der uns nicht bekand essen: Gut.

Meerkatzen sehen: Kranckheit, mißfallen.

Meerwunder sehen: Lieben Menschen ver-lieren.

Masen haben an seinem Leib: grosse Frewd.

Mulij

Mulij einfahren: Wandeln.

Mäuß essen: gewinn mit arbeit.

Menschen der krönt ist sehen: Gewinn.

Münch sehen: Todt oder Armut.

Meer wüten sehen: Schädlich.

Meer lauter sehen: Fröligkeit.

Meer, auff dem Meer fahren: groß Elend be-gegenen

Meer darauf untergehen: grosse Pein

Meß hören singen: In betrübnis fallen.

Mauß sehen: gewinn.

Mücken viel sehen: Thorheit.

N

Nasen so zimlich ist: gut

Nasen abgehawen: Verleumbdung und dem Krancken den Todt.

Nasen zwo haben: Zwitracht.

Nachtvögel Bedeuten das der so etwas thun will ehe ers anfaht sich wol besinnen solle.

Nußkernen essen so schön geschelet: überwin-dung der so im übel wollen.

Natern oder Schlangen sehn: Reichthumb in kurtzen stunden.

Nägel an den Fingern waschen: wird Alt.

Nacket sich sehen: gut.

Traumbüchlein, Erfurt, 1603.

Nebel	P
Nebel aus der Erben: Schwerniß.	Pflug haben: verehlichung Kind.
Nebel sehen die nicht dick: gut.	Pfeffer haben: bösen wahn.
Nuß, Mandelstein, Pfirsichstein und dergleichen also gantz essen: Zwitteracht.	Pfennig sehen oder nehmen: Frewd.
	Paradeiß sehen: Frewd.
	Part der breit ist sehen: stärcke.
	Part lang haben: Gewalt.
	Partet Leut sehen: Zorn.
	Pucken sich sehen: Verlierung der seinen.
	Praun farben sehen: frewd schier überkomen.
	Panther-
	Pantherthier sehen: verlust.
	Peltzwerck sehen: zeitlich gut.
	Pech mit Wasser gros sehen: Verklagung.
	Pitter feucht essen: Kranckheit.
	Peum grün sehen und sich neigen: sein Feind überwinden.
	Pferd bloß sehen: sein Feind sich frewen.
	Pferd roth sehen: gros Frewd und Wonne.
	Prennen sehen: gut Gewinn.
	Paum mit Früchten sehen: Gewinn.
	Paum auffsteigen: Ehre.
	Paum abgehawen: Betrignis.
	Paden in dem Schlawe: Zorn.
	Prot warm essen: Frewd.
	Pett sehen die zierlich sind: getrewe Frawen.
	Prunnen machen: Schaden.
	Prücken sehen: Sicherheit.
	Prücken zerbrochen sehen: Schaden.
	R
	Ring an der Hand verlieren: sein Lieb vernehmen mit einem andern Roß die weis sind reiten: nahet Glück.
	Regen sehen: gutes Jahr.
	Rinder schlahen: Frewd.
	Rinder mit einander streiten: Lügenin.
	Ring
	Ring, Halbband von edlem Gestein oder Gold, Der nicht verehlicht eine Fraw, so verehlichtet / Kind.
	Ring Eijsen: arbeit, Gülden: glück.
	Red verlohren: böß, Wol reden: glück

Traumbüchlein, Erfurt, 1603.

- Ringen Zanck: hadder.
 Ringen mit einem jungen Knaben so er ihn
     nider wirfft: Nachrede, schande.
 Ringen mit einem Todten: Kranckheit.
 Rinder so mager sind Sehen: harte Jahr.
 Rinder führen: Frewd.
 Rinder sehen einen Berg auffgehn: böß.
 Rind essen: Feindschafft.
 Rote Roß reiten: Zorn.
 Roß so sie schwartz sind reiten: Unglück.
 Rebhüner oder Hasen fahen: Verlust.
 Ringlin sehen: Ehre.
 Reden im schlaff: Frewd.
 Raben sehen: abziehung der Frewde.
 Roß die hoch sind auffsteigen: Fröligkeit.
 Roß das todt ist sehen: gewin und gut Jahr.
 Roß das weiß ist sehen: Frewd.
 Roß das schwartz ist sehen: Ungütigkeit.
 Roß das schnell ist sehen: Arbeit.
 Roß das braun ist sehen: Lesterung.
 Roß das wild ist zemen: Feind überwinden.
Roß
 Roß das verschnitten ist sehen: heimlicher
     schaden.
 Roß in der Stad umbher reiten: verschredet
     werden.
 Roßkefer: unfall.
 Rauschend Wasser durchwaten: überwin-
     dung dere so im feind seind.
 Rüdich, schäbicht und frätzig sein: Armen
     gut, Reichen böß.
 Raben oft umd den Kopff fliegen: sein selbst
     oder seines lieben Freundes sterben.
 Raben hören schreijen: Diebstal oder Ehe-
     bruch.
 Regieren und herrschen: verlust.
 Rote Weisse oder Grawe Roß kaffen:
     Glück.
 Roß verkauffen: nichts guts.
 Roß das schwartz ist verkauffen: kömpt aus
     sorgen.
 Roß das graw ist sehen: Arbeit.
 Roß oder Hund sehen: Der gewinnet viel
     Guts.
 Roß versinken oder ertrincken sehen: kömpt
     in Noth.
- Roß so in dem Moß besiecket jedoch daraus
     springet, bedeut ob einer gleich in sorgen
   stünde
- stünde, werde er doch mit der zeit daraus
     kommen.
 Ritter sehen: grosse Ehr.
 Regenbogen sehen: gegen Auffgang gut, ge-
     gen Niedergang: böß.
 Ritter fechten oder streiten sehen: gros Ar-
     beit.
 Ritter oder sonst grosse Herren anreden:
     Frewd und Ehr.
 Rüben essen: vergebne Arbeit.
 Reich werden: aufsatz.
 Rot Kleid anlegen: Zorn.
 Rauch sein: erhöhung seiner Ehren.
 Rath gehen: mit grossen beschwerden.
 Rauten sehen waschen: Ehre.
 Rauten essen: unkeusche Werck verbringen.
 Rosen sehen: Gesundheit, Glück, Bulern
     böß.
 Rock der eng ist sehen: Kranckheit.
 Ratten sehen: Zorn, Schand.
- S
- Salat essen: Wehtagen.
 Salben machen: Sorg.
 Schwartz Kleid anlegen: Not und Jammer.
 Schwanger sein: armen Reichthumb, reichen
     kümmernis, der ein Frawen: verlierung
   dersel-
     derselbigen der keinen, er werde eine schöne
     holdselige überkommen, andern krankheit
     hiemit bedeutet wird.
 Seugen einem so ein schwangere Frawen
     hat: er werd ein Sohn überkommen, einer
     schwängern Frawen: selbst sie werde eine
     Tochter überkommen, den gefangenen
     länger enthaltung.
 Seugen und Milch haben: Einer Jungen
     Frawen: sie werde bald vollkömmlich empfa-
     hen und geben, Einem alten armen Weib-
     reichthumb, Reichen unkosten Jung Frau-

Traumbüchlein, Erfurt, 1603.

- wen, so Mannbar: die ehre, unmannbar: der Todt, der kein Fraw: Wirtschaftt, der kein Kind: bald überkommen, Kriegßleuten: krankheit, der ein Weib hat und viel Kinder: er werde sie verlieren.
- Spöupffer von im selbst trincken: Frewd.
Schlaff, im Schlaff betrübt: Frewd.
Stecke am gehen haben: Krankheit.
Schlüssel zusammen klaben: Gewinn.
Süß essen oder nehmen: Betrigligkeit.
Schmiden sehen: Arbeit.
Stern von dem Himmel fallen: Betrübniß nahend.
Schawr schlagen: Zorn und straffung.
Schlangen
Schlangen beissen: vor seinem Feind hüten.
Schneijen sehen: frembde Wohnung haben.
Schiff oder Land fahren: Wandern.
Schwerd haben: Weltliche Ehr.
Schlangen denen einer nicht möge entrinnen: Krankheit und sonst nichts guts.
Spinnen todten: gut.
Stelen böse trew der beiwohner: Auffsatz.
Schreiben im Schlaff der es kann: Gut.
Schiff regiern: Gut.
Schreiben noch lesen können und es aber kann: böser fürgang seines Sinnes, Hinderung mit verspottung.
Spielen je bürscher das Spie, je grösser Zanck.
Spielen und gewinnen: Reichen böß, Armen gut.
Seitenspiel treiben: Wirtschaftt.
Springen: Sorg.
Schwimmen: böß.
Schlaffen und meinen erwacht: Auffsatz.
Strelen: gut.
Spiegel sehen: Gesunden: Frewd und Ehr wandeln, Krancken: Todt.
Storchen sehen: Ehr und Trew.
Schwanen sehen: gut.
Schwanen
Schwanen hören singen: Krankheit, böß.
Spiren hören: Arbeit.
Schwalben: Liebe, Gunst.
- Sichelen: Schaden.
Schlangen werden: Gewinn. (raten)
Schermaus in seiner matten: sich selbst ver-
Schwert zerbrechen: nahet Freundschaftt.
Singen und frölich sein: nahet Betrübniß.
Seitenspiel: straff.
Schnecken sehen: gute Mehre.
Stechen oder schlagen: grosse Irrung.
Sterben: Noth und Arbeit.
Stummen sehen: Wirdigkeit und Ehr.
Säw sehen: Liegen und Schand.
Seichen in der Nacht in das Bett: künftige Krankheit.
Stiegen auffsteigen: Arbeit mit ehren.
Stadel bawen: Fröligkeit.
Sein Obersten sehen: Ehre.
Schantz haben: sicherheit.
Schuch vernemen: Frewd.
Speck essen oder sehen: nichts guts.
Speher sehen: gut.
Stein werffen: Krankheit.
Spielen mit seiner Frawen: Erbfal darumb man rechten must.
Schwimmen
Schwimmen und durch oder hinüber kommen das so er begert ob es gleich schwer: überkommen.
Schwimmen und hinder sich sincken: straff.
Steltzen und darauff gehen: unruhigs sorgsams leben.
Schlüssel sehen dem so Weiben will: ein sehr gute Haußhalterin.
Silber finden: verlierung seines Guts.
Silbern schalen daraus trincken: lang Siechtagen.
Silber handlen: guter Gewinn.
Stein darmit geworffen werden: offenbarung seiner heimlichen dingen.
Stein sehen oder viel auff einander legen: Ehe mit grossem vergunst.
Schiessen sehen: nichts guts.
Selbst schiessen: Glück und Gewinn.
Sod oder Galbbrunnen sehen und darein fallen: Sorg.
Schwerdt das schön außpolirt ist empfangen, ist grosser gewalt.

Traumbüchlein, Erfurt, 1603.

<p>Schwerdt verlieren oder von ihm geben: Armut.</p> <p>Schwerdt oder Waffen tragen: vor seinem Feind sicher.</p> <p style="text-align: right;">Schwerdt</p> <p>Schwerdt das rostig ist empfangen: Neidt, Aufsatz.</p> <p>Sein Eingeweid sehen: Frewd und Liebe.</p> <p>Speijen was wir gessen: Unglück.</p> <p>Sterben wöllen: Gesundheit.</p> <p>Sich selbst malen: langes Leben.</p> <p>Schwerd so fewrig am Himmel sehen: Straff.</p> <p>Schul, zu Schul gehen: glück, dann es wird geschehen, das im fast lieb ist.</p> <p>Schlüssel finden: grosse gewalt verhanden.</p> <p>Seiden so rot ist sehen: wund Leut.</p> <p>Schwein in selbst beissen: unfall seines Leibs.</p> <p>Schwein sehen: Siechthumb.</p> <p>Schwartz Leut sehen: BöS.</p> <p>Schlangen sehen so beissen wollen: Kranck- heit, Unfall.</p> <p>Stelen: Gefährlichkeit.</p> <p>Schnecken: böser Leut: aufsatz und schaden.</p> <p>Steinen werffen: ist nicht böß, aber von je- mands getroffen werden, das ihm irgend einer so im auffsetzig seines wörtlein dar- than oder sonst schaden gethan.</p> <p>Sterben und wider kommen: Gut.</p> <p>Spilleut sehen: Betriegereij.</p> <p>Schön Bett: Glück und Heil.</p> <p>Schröter oder Toderkäfer sehen: Gewinn Schwefel</p> <p>Schwefel oder Pech sehen: irrung der Welt.</p> <p>Schaff haben oder sehen hüten: Gut.</p> <p>Schlaffkammer darein verschlossen: schaden.</p> <p>Schiff machen: Arbeit.</p> <p>Schiff darein steigen: Gefährlichkeit, nichts guts.</p> <p>Schiff schön machen: Gut.</p> <p>Schiff sehen: Fried.</p> <p>Schiff machen sehen: Wolgefallenheit.</p> <p>Schiff mit Leuten sehen: gute Zeit.</p> <p>Schiff in Fliessenden Wasser sehen: Frewd.</p> <p>Schiffen in einen verschlossenen Bach: Kranckheit.</p>	<p>Schiff nicht zu Port kommen: Hindernis.</p> <p>Schaff sehen mit viel Wollen: guten Ge- winn.</p> <p>Schaff scheren: Schaden.</p> <p>Schwein haben: Gesundheit.</p> <p>Schatz finden, da wenig Gelt (!) in: gut, Da viel Geld in: Todt oder ander schad.</p> <p>Stiff Vater und Mutter: Unglück aller dinger.</p> <p>Schön Angesicht haben: ohne sorgen, wird sein Sach ein Fortgang haben.</p> <p>Sein Angesicht im Wasser sehen: Langes Leben.</p> <p style="text-align: right;">Sein</p> <p>Sein Angesicht im Spiegel sehen: ein Son einem Man, einer Frawen ein Tochter.</p> <p>Sonnen in sein Haus scheinen: Gut.</p> <p>Schuldig sein: Krancken den Todt, Den Ge- sunden böse anreitzung.</p> <p>Spinnen: Trawrigkeit.</p> <p>Schlaffen beij einem jungen Knaben: Frewd.</p> <p>Schwester schlaffen: Unglück.</p> <p>Schlaffen beij seinem Bulen: Frewd mit Sorgen.</p> <p>Schändlich Angesicht: mit sorgen beladen.</p> <p>Stürnen haben die Eissern und sonst hart ist: gemeinem Man gut.</p> <p>Stürnen so gros ist: jederman gut.</p> <p>Schuch auff ein kästlich ding legen: bedeutet Glück.</p> <p>Schönes Angesicht im Wasser sehen: grosse Ehr.</p> <p>Stiegen auffgangen sein: Ehre.</p> <p>Schuch die new sind anlegen: gut.</p> <p>Schuch so alt sind anlegen: Betrug.</p> <p>Schaff hüten: gewinn.</p> <p>Streiten in dem Schlaff: überwindung der Feind.</p> <p>Saltz sehen: Kranckheit.</p> <p>Scheren sehen: Gewinn.</p> <p style="text-align: right;">Saat</p> <p>Saat geel nicht mit Ahren: guts gemüt</p> <p>Sonn scheinen sehen: stets gemüt.</p> <p>Schaar im Feld sehen: Streit.</p> <p>Sonnen blutig sehen: Fürstlichen Lohn.</p>
---	---

Traumbüchlein, Erfurt, 1603.

Sonnen vom Himmel fallen: Fürsten todt.
 Sonnen dunckel sehen: Fürsten gefährlichkeit.

Sonnen beij dem Monn sehen: böß Bottschafft.

Sonn, viel Sonnen sehen: Frewd.

Sternen vom Himmel fallen: Todt.

Schnur umbgürten: Gewinn.

Silbern Schnur sehen: Ehre.

Schnur alt umbgürten: Schmerzen.

Spinnen sehen: Trawrigkeit.

Streit, im Streit gehen: Angst.

Sterben oder von der Welt scheiden: lange Wohnung.

Stunden hören: Glück.

Schleiffen sehen: Arbeit.

T

Todt, einen so todt ist nachmalen gesehen, sterben: Todt seiner nechsten Freunden.

Trawrig sein und nicht wissen warumb: Böß.

Todten krönen: Siechtag.

Todten

Todten von ihnen etwas gehoffen werden: Sterben seiner Verwandten.

Todten bein sehen: Zorn.

Trincken aus einem saubern Trinckgeschir: Entledigung.

Tranck von guten Würtzen: Hüt dich vor deinem Feind.

Trinckgeschirr brechen: Todt seines Verwandten.

Todt sein und wider lebendig werden: Ehr und Gut.

Tauben sehen: Gut.

Tauben fahen: Verehligung.

Tantzen: Trawren.

Trumeten: Trawrigkeit.

Tröstet werden und desselben nicht beda: Böß.

Todten, mit Todten essen: grosse Ehr.

Todten lebendig werden: Verirrung.

Todt sich selbst sehen: langes Leben.

Teuffel beij einem sein: Gewinn.

Thier reden sehen: Gut, man so lacht haben, was sie reden, es wird war.

Vögel

V

Vögel sehen fliegen: Gut.

Vögel wider sich zu sein: Grosse schand.

Vögel fahen: Gewin oder frembde Gäst.

Vögel aus Pfawen sehen: Schaden.

Vögel ob ihn schweben: Feindschafft.

Vögel widerkommen: Krieg.

Vögel oder Kautzen haben: Gewin ankauf-

Vögel verlieren: Schaden. (fen.)

Vögel in den Lüfften sehen: In irrsal fallen.

Vögel mit im reden sehen: Neid oder Nach-

Vögel ohn gefeder: Leid. (red.)

Vögel den andern fahen: Schad.

Vögel ohne Bein: Gros Betrübnis.

Vögel allein sitzen: Leid.

Vögel sehen sein Flügel nehmen: Verlierung seines Guts.

Verendert werden in einer andern Gestalt Bedeut verenderung seiner Ehren.

Verbrend werden: Grosse Lieb, Krancken: Gesundheit.

Vff einen Karren und Wagen gefürt werden: Grosse Ehr, Aber den wandlenden: böß.

Unsere Vorfahren und Eltern sehen: Bedeutet ernuerung alter vergangner Sachen.

Vnsinnig

Vnsinnig voll und toll sein: Krancken gut, Gesunden widermut.

Vogel sehen: gros Kauffmanschafft.

Vogelnester finden: grosse Frewde.

Vieh, allerleij Vieh, als Oschen, Küh, Roß, Geissen unnd dergleichen gebrauchend Thier bei einander sehen stehn, bedeutet ein gut Jahr.

Voll bad sein: Kranckes leben

Vater mit Todt abgangen sein: Sünd und Schand.

Vesten oder darein gehen: grosse krankheit.

Vhr oder Glocken hören schlahen: Wandlen.

Traumbüchlein, Erfurt, 1603.

Verschlossen sich sehen: Verlierung eines
Glieds.

Vögel fahen je gösser, je Edler, je grösser:
Gut.

Vallen sich sehen: verlierung seiner Ehren.

Verführung in Zwitteracht: Schaden.

Vnkeusch mit einer Gemeinen: Unkeusche
Laster.

Vnkeusch mit seiner Schwester.

Vnkeusch mit seiner Mutter: Sicherheit.

Unkeusch mit einer Jungfrauen: gute zeit.

Vater so todt ist: neue Zeitung.

Uff

Uff dein Wasser gehen: Bulern guth, die
Weiber haben argwon seines Weibs.

Vnter einem Baum sitzen: dem kömmt eine
gute Botschafft.

Vff Bäum steigen: gewalt über seine Feind,
auch ein guten Gast.

Verriren am weg: Arbeit ohne Nutz.

Viel Hütten sehen: verdruß den Leuten.

Vier Füß haben: grosser Auffsatz.

Verborgen sein: Glück.

W

Weben sehen: nichts guts.

Wircken sehen oder zettlen: gute Bot-
schafft.

Wagen oder über ein Roß abfallen: Böß.

Weinen: forcht.

Wilde Thier: unser feind.

Weisse Wollen: Wucher.

Weis Federn haben: Freund.

Weis Federn aufflesen: guter Gewinn.

Warsagen: heimische und frembde sorg.

Wandlens: Angst und sorg.

Wissel sehen: böß, unzüchtig Weib.

Welsch oder ein ander sprach lernen: fremb-
der dingen annemung oder wandeln.

Wasser das trüb ist: böß.

Wimmen

Wimmen: schön Wetter.

Weis Kleid anlegen: Glück.

Wachbliechter sehen: Glück und Heil.

Wandeln wöllen in frembde Land: Todt.

Wildbrad essen: Armen gut, Reichen ver-

Wind so nicht strack: Gut. (gunst.

Wild Schwein sehen: Zu allen dingen bößer Außgang.

Wasservögel sehen: Gefahr.

Wein oder Wanwelle sehen: Diebstal.

Würfffel sehen: Zanck.

Wachteln fahen: frembde Botschafft, un-
serm Willen zu wider.

Wurm von eim gehen: seiner Feinden innen
Werden und die überwinden.

Weben selbst: Gut.

Wupp außmachen: Trifft sterben an.

Weintrauben essen: Weiß: gut, Rot: nit fast.

Wein trincken: zimlich gute Ordinantz und
Regierung seiner Sachen.

Wein davon truncken werden: Schand.

Wein, Essig trincken: Zanck.

Würtzen essen und auffriechen: Auffsatz,
Neid seiner Nechsten.

Wagen umbfallen: Böß den Kauffleuten
und Reichen.

Wilden

Wilden Thieren mit inen kempffen: Armen
Gut.

Wund sein: Grosse Lieb den Jungen.

Wund in der Hand: Schulden.

Wirten und nicht bezahlt sein: Gefährlichkeit
seines Lebens.

Wasser trincken: Kalt: gut, Warm: böß.

Wasser sieden sehen: mit Feinden reden.

Waffen verliehren oder brechen: Schaden.

Wagen Leut lauffen sehen: Streit, Zorn.

Wasser brennen sehen: Frewd.

Welschen inwendig: Zunemung.

Weinen im Schloff, ob ihm threnen ab hin
lieffen: Etwarumb Frewd.

Warümb auffsteigen: Kranckheit.

Wunder sehen: Freundschaft.

Wolcken trüb sehen: Trübsal.

Wolff sehen Bedeut in kurtzen gute Freund.

Woff mit im schertzen: Feind gemehret.

Weinbeer sehen: Ehr und Wirtschaft.

Witwen liegen: gute Mehr.

Wasser, im Wasser zaplen: Trübsal.

Traumbüchlein, Erfurt, 1603.

Wund werden: Schamrede.
Wasser, im Wasser umgehen: Schwere Zorn.
Wirtschaft haben: Zukünftiger Krieg.
Wurtzel graben: Reichthumb.
Würm sehen und darob erschrecken: sol sich vor denen so im übel wollen hüten.
Würm toden: Frewd.
Weib nemen: Angst und Noth.
Windlichter sehen: Trawrigkeit.
Wurtzel oder Kräuter essen: Krieg.
Weid sehen: Frewd.
Wachs: Kranckheit.
Wetzstein: künftige Frewd.
Wasser baden: Arbeit.
Wunden geschlagen hinden in sein Leib: hinderred seiner Ehr.
Wällen sehen: böß.
Weib so unser ist beschlaffen: ir sterben, wenn sie nicht sein, bedeutet Glück.
Wachteln sehen: Gewinn.
Weis Brod essen: Tugend und Ehre.
Weitzen Brod essen: Frewd und Thugend.

Z

Zierlich oder schön ding finden: Todt Vater und Mutter.
Zeichen am Himmel sehen: Schaden.
Zeen aus fallen: Freund wöllen sterben.
Zeen aus dem Mund klauben: des Hirns schwindung.
Zeen essen: Sterben.
Zeen all aus dem Mund einem andern fallen: Reichthumb.
Zunder oder Leuchter sehen: frewd und wonn.
Zindel oder Seiden sehen: Fürscheidung des Leibs.
Zwibeln essen: Leid.

Zeenen so fornen verlieren: sich obel werden mögen versprechen.
Zeen all aus fallen: böß den Gesunden, kranken Gesundheit.
Zeen zusammen wachsen: irrung, zwitracht.
Zeen so faul sind ausfallen: Gut.
Zeen so weis sind: Gut.
Zeen so gülden: Gut.
Zeen wechsin: schnellen todt.
Zeen zinnen: Schmach.
Zeen gläsin: Todt.
Zeen sildern: Reichthumb.
Zeen anders wachsen: Gut.
Zeen raumen: Böß hiderung.
Zungen ab sein: schmach von unser Frawen.
Zungen beschwert sein: den Krancken todt.
Zijpreß: langer verzug.
Zeen außfallen in sein schoß bedeutet seiner Kinder beraubt werden.
Zeen mit der Jungen austossen: Seiner Sachen guter ausgang.
Zancken und Haddern im Schloff: Unruw, mechtig beschwert werden.
Zungen abbeissen oder essen: gemeinem Man: reuwen, so einer einen kranken Freund: Tod, dem Reichen grosser Unfal.
Zettlen oder das Garn zu Weben bereiten: Wandeln.
Zu Nacht wachen und gesund sein: Reichen Kranckheit, Armen Glück.
Zeit oder Glocken bedeuten Aufsatze Und das einer wol umb sich seht.
Zahl bedeuten die Jahr so sich die Sach verlauffen sol.
Zu Acker gehen: Grosse Unruhe.
Zijn und Bleij: Siechtage.

ENDE

Irodalomjegyzék

- BORSA
1978
BORSA Gedeon: *A magyar csizjó kialakulásának története*. In: *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1974–1975*. Bp., OSZK, 1978. 265–347.
- FISCHER
1982
FISCHER, Steven R.: *Complete Medieval Dreambook: a Multilingual, Alphabetical Somnia Danielis Collation*. Bern, Peter Lang, 1982.
- FRAKNÓI
1878
FRAKNÓI Vilmos: *Fölfedezések könyvtáblákban*. In: *Magyar Könyvszemle*, 3 (1878) 6. 44–45.
- HERVAY
1975
HERVAY Ferenc, *Álom könyvecskéje = Magyar Könyvszemle*, 1975/1. (91. évf.), 91–92.
- OSZK évkönyv
1978
Az Országos Széchényi Könyvtár évkönyve, 1974–1975. Bp., OSZK, 1978.

Zrínyi Miklós levélváltása Nicoló Sagredo velencei követtel 1648-ban

Néhány gondolat az *Áfium* és a Mátyás-elmélkedések
megszületésének hátteréhez

A tanulmány első felében Nicoló Sagredo bécsi velencei követ, Zrínyi Miklós és a velencei dózse 1648-as rövid levélváltását ismertetem. Ebben megtalálható a diplomáciában szokásos összes levéltípus; rövid, néhány soros avviso, két jelentés a dózsénak, és a követ, illetve Zrínyi egy-egy udvariassági magánlevele.

Az iratok az európai történelem kulcsfontosságú évében, 1648-ban keletkeztek. Folytak az utolsó harcok és a béketárgyalások a birodalomban; a császári udvar el akarja kerülni a kétfrontos háborút, ezért a béke fenntartásában és a végvári portyák visszafogásában érdekelt. Kelet-Európában átrendeződnek a hatalmi viszonyok, középpontban a kozák kérdéssel. Velence hadban áll a Portával Kréta birtoklása miatt, természetes, hogy minden háborúval kapcsolatos magyarországi híradásra feszülten figyel. A már 1647-ben terjengő hírek két lehetséges irányt jelölnek meg az Itália elleni török támadást illetően: Dalmácián vagy Friulín keresztül. Ez utóbbi esetben osztrák tartományok is érintettek lennének, azaz a Habsburgok is belekeverednek a háborúba. A Köztársaság érdekei azt diktálták, hogy Magyarországon háború törjön ki, amely így tehermentesítette volna a tengeri frontot. Ugyanakkor a törökök esetleges Friuli elleni támadása éppen Velence erőit osztotta volna ketté. Ennek is megvolt a valószínűsége egyrészt a török fenyegetőzései miatt, a dívánban a nagyvezír, a konstantinápolyi császári rezidens hazaküldött jelentései szerint, amelyet a velencei követ rendre beküldött, a Dalmácia és Friuli elleni támadást helyezte kilátásba, ha a békét nem kötik meg. A fenyegetést a boszniai csapatösszevonásokról felröppenő hírek még nyomatékosabbá tették. Ugyanakkor az oszmán birodalomnak, jóllehet sokkal nagyobb erőforrások felett rendelkezett, mint Velence, és bár tudatában volt a Habsburg-hatalom katonai kimerülésének a harmincéves háborúban, egyáltalán nem volt érdeke a kétfrontos háború. Egyrészt mert a kelet-európai hatalmi átrendeződés a lengyel–svéd–oros–tatár–kozák relációban¹ sokkal nagyobb területi nyereségekkel kecsegtetett, másrészt a kandiai háború miatt, harmadrészt, mert a birodalom szintén súlyos gazdasági, pénzügyi nehézségekkel küzdött. Mindkét nagyhatalom óvatosan méregette egymást, a gyakori fenyegetőzések az egyik oldalon, az erő és a határozottság felmutatása a másik oldalon a fennálló béke meghosszabbítását célozták, persze a lehető legelőnyösebb feltételekkel.

1 Erről részletesen GEBEL, 2007, 93–142.

Ezek a körülmények természetesen felértékelték a magyarokat és az erdélyi fejedelemséget a velencei diplomácia szemében. Ez magyarázza azt a rendkívüli figyelmet, amelyet Sagredo követ a magyarok elégedetlenségének és a Zrínyi testvérek portyázásainak szentel. Maga Zrínyi is nagy figyelemmel kísérte nemcsak a törökök mozgását, hanem a nyugat-európai, illetve a dél-európai harcterek híreit is. Batthyányi Ádámnak írott, később még idézendő 1648. július 5-i levelében egy magyarországi háború lehetséges kitörésének esélyeit latolgatja: „Rosszul vagyon mast mindenfelé az mi állapotunk. Holcopfl háromezer magával elveszett, Lamboit mast ismét Coloniánál fölverték, majd nem lesz semmi tartalékja az ellenségnek. Ha az haidlbergi herceg hatezer magával, az mint bizonyosan írják, segítségére érkezik az svecusoknak, bizon nem tudom, mint állunk helyt, ha mast is tántorgunk. Bavaria mast romlik, spanyor királynak nagy bújá vagyon Napolis miatt, az hova az francuz tengeri armadája immár közel van, Lengyelország az utolsó tatárok győzelmé után király nélkül lévén, fejjel lábbal öszve vagyon, egyszóval, egy köröszteni szeglet nincsen, azhol jól volna az dolog.”²

I. Rákóczi György erdélyi fejedelem nem túl népszerű Sztambulban, nem utolsósorban a román vajdaságok feletti erdélyi befolyás kiterjesztése, illetve a lengyelországi válságba való aktív beavatkozás miatt. Nyilván ezekkel a diplomáciai manőverekkel összefüggésben szállingóznak hírek egy háborús konfliktus valószínű kirobbanásáról. Sagredo április 25-i jelentésében az új magyar kancellárral, Széchényi Györggyel³ való beszélgetését írja le, aki szerint Rákóczi összevonta csapatait a határon, nem tudni mi okból, de a legvalószínűbb, hogy mindez a török ellen irányul: „Megmutatta egy alattvaló levelét, és amit Rákóczi kancellárjának testvére írt, hogy a fejedelem összevonja csapatait, nem tudni, milyen okból. De a leghihetőbb, hogy felkeltse a török gyanakvását terveit illetően, hogy követeléseit így haszonnal érvényesíthesse a Portán. Ami nem végződhet másként, mint jól.”⁴ Ez a „buon effetto” a keresztények erőinek egyesítése a török ellen, illetve a boszniai keresztények egyidejű fellázítása a török uralom ellen. Egyik sem volt ismeretlen a kortársak előtt; a remények és a tervek tulajdonképpen a török magyarországi berendezkedésével egyidősek. Fráter György az országegyesítést és az oszmán birodalom elleni harcot a Németországban 1547-ben beköszöntő békére próbálta alapozni. Mint ismeretes, a béke meglehetősen rövidre sikeredett. Majdnem száz évvel később, 1648-ban hasonló helyzet állt elő, igaz ez alkalommal a Habsburg Birodalom volt a vesztes. A beszélgetésben említett másik esemény, a balkáni népek felkelése egyszer már valóban megtörtént; a tizenöt

2 ZMÖM, 544.

3 Fallenbüchl listája ellentmondásos, ugyanis az 1648-as évnél főkancellárként Lippay György, királyi kancellárként Szelepcsényi György, míg alkancellárként Széchényi György szerepel. Ugyanakkor ez utóbbinál éppen az 1648-as évnél a *postea supremus cancellarius* bejegyzést olvashatjuk, vagyis hogy azután főkancellár, amellyel a velencei követ adata is egybevág, a főkancellári posztot azonban a lista szerint egészen 1666-ig kizárólag Lippay töltötte be. FALLENBÜCHL, 1988, 96, 102.

4 „ma tra molti discorsi il più credibile esser ch'egli, il qual vive sempre con apprensione della tirannide Turchesca, voglia insospettire il Turco della sua intentione per cavarne vantaggio nelle sue pretensioni alla porta; il che non può causar, se non buon'effetto.” (4. sz. forrás)

éves háborúban először a Maros vidéki szerbek, majd a bolgárok fogtak fegyvert és kértek katonai segítséget a császártól, Erdélytől és a pápaságtól az oszmán iga lerázásához. A zsitvatoroki béke után időről időre felmerült a balkáni népek felszabadításának terve, amely összekapcsolódott a szkizma megszüntetésének és az ortodox kereszténység visszatérítésének Róma által mindig is propagált gondolatával. Érthető tehát a kancellárnak Sagredóéhoz hasonló, ám más forrásból származó lelkesedése: „A püspök előadja mindezt a császárnak én utánam azon az audiencián, amelyen emlékeztettem arra a veszélyre, amely tartományait fenyegeti, majd ő ezekkel a hírekkel megpróbálja meggyőzni a császárt a szövetségről, és kieszközölni engedélyét, hogy tehessen valamit a boszniai keresztények érdekében, ezt a levelet ugyanis tőlük kapta. Szövetkeztek a macedónokkal, akikkel a császár már tárgyalásokat folytat egy ligáról az ő közvetítésével, aki minden alkalommal arra akarja rávenni a császárt, hogy indítson támadást Magyarországon. Csupán fegyvereket kell adni nekik, arra kötelezve őket, hogy ne csak fellázadjanak, hanem hogy figyeljék és torlaszolják el a hegyi utakat, amelyek a magyar síkságra vezetnek; ezzel megakadályozhatják a török segítség megérkezését, amely így nagyban megkönnyítené őfelsége dolgát.”⁵

Amit a püspök kancellár diplomáciával, azt próbálta Zrínyi is pozíciójából eredően más eszközökkel elérni. 1648-ban horvát bánná nevezték ki; óriási lendülettel és lelkesedéssel vágott bele abba a munkába, amelyet ez a kinevezés jelentett. Perjés Géza Zrínyi-könyvében felhívja a figyelmet a báni eskü ellentmondásaira, amely a fennálló béke megtartása és a török betörések megakadályozása között feszült. De beszélhetnénk a hatásköri vitákról is a gráci haditanáccsal, vagy akár a horvátországi parasztfelkelésről, illetve a vlachok kérdéséről, amelyekkel a frissen kinevezett bánnak szembe kellett néznie.⁶ Klaniczay Tibor szerint már ebben az időben érlelődött, pontosabban lassan változni kezdett Zrínyi politikai programja, amely immár nem kizárólag Habsburg-hűségben és -vezetéssel, hanem egy másik úton, a nemzeti királyság felújítása révén keresett orvosságot az állandósuló török portyákra, a hódolásra, az udvar békepolitikája és passzivitása miatt egyre gyűlő keserűségre.⁷ Néhány évvel később keletkeztek a *Mátyás-elmélkedések*, majd az *Afium*.⁸

Mindezeket az eseményeket oda kell képzelnünk a rövid, néhány soros avviso szövegének a hátteréhez. Az egész levélváltás tulajdonképpen nem más, mint ennek az avvisónak a kibontása. Kiindulópontunk szó szerinti fordításban a következőképpen hangzik: „Zrínyi Miklós úr szolgája útján, aki három nappal ezelőtt jött ide, a magával hozott instrukciók mellett azt jelentette őfelségének, hogy a török a közelgő nyáron minden eszközzel utat akar nyitni magának Horvátországon keresztül, Julius fórumai (azaz Friuli) felé. Ha Excellenciád úgy látja, magához hívhatja és

5 4. sz. forrás. A balkáni felkelésről vö. még filza 90 (1646) fol. 23r–24r; filza 91 (1646) 685–691, 1271–1276; filza 98 (1650) fol. 316r, illetve R. VÁRKONYI, 2009, 177–180.

6 PERJÉS, 1965, 178–188.

7 KLANICZAY, 1964, 42–43.

8 Vö. ZMÖM, 368–401, 402–427.

kikérdezheti; érett öregember.”⁹ A követ megfogadta a tanácsot, néhány nappal később ugyanis már egy egész jelentést szentelt a Zrínyi megbízottjával való beszélgetésnek. Elképzelhető, hogy a vén vitéz (cavalliere) Ivanovics István, ő volt ugyanis Zrínyi egyik főembere, aki a báni eskü kapcsán az év áprilisában Bécsbe kísérte urát: „Ez elmúlt napokban postán Bécsben mentemben Ivanovics nevű főember szolgámat magammal elvittem volt, több főember szolgálímmal”¹⁰ – írta Zrínyi május 17-én Batthyányi Ádámnak. A főember beszámolójára az udvar is roppant kíváncsi volt. Híreinek nem adtak teljes mértékben hitelt; a császár meg is kérdezte tőle, ura, azaz Zrínyi mire alapozza a bekövetkező török invázióra vonatkozó információkat. Kémektől, török foglyoktól (*spie, prigioni turchi*) és – ma azt mondanánk – egyéb hírszerzési forrásokból (*corrispondenze*), hangzott a válasz.¹¹

Sagredo nem mondja ugyan ki, de leveleiből kiderül, hogy a megoldás kulcsát a magyarok kezében látja, akiknek a véleményét a már említett megbízott jelenítette meg. És mivel ő Zrínyi familiárisa, maga Zrínyi szól a szájával; a levelezéssé terebélyesedő avviso középpontjában tehát az új horvát bán áll. Ő válaszol a követ kérdéseire, ő ad helyzetértékelést és fogalmazza meg a teendőket. Zrínyi és a familiárisa a követi levelezés tanúsága szerint ezekben a tavaszi, nyári hónapokban felváltva fogalmazzák meg egymás állításait erősítő mondanivalójukat. Az április 20-án Csáktornyan kelt Zrínyi-levél, amelyet bécsi útja alkalmából írt, az alábbi helyzetértékelést tartalmazza: „amennyire most tudtam, kikémleltem az oszmánok erejét, amely ebben az évben hamarabb indul szárazföldön, mint tengeren, de mostanáig nem tudtam kideríteni, merre fordulnak, sőt erdélyi híradások szerint a Porta hajlik valamilyen megegyezésre a Köztársasággal, hogy hadseregét, amely hatalmas lesz, egy másik ország ellen irányítsa. Isten adja, hogy ne Magyarország ellen, és hogy ne használja ki a mi gyengeségünket, míg a császár őfelsége máshol van elfoglalva az ellenségeivel.”¹² A familiáris, aki ura útját készítette elő, néhány héttel korábban a védelem konkrét lehetőségeiről a következőképpen nyilatkozott: „a dolgok jelenlegi állásában a védelem nem támaszkodhat csak a saját erőkre, mivel a császárnak nincs módja segítséget küldeni.” Nem világos, hogy a saját erőn a magyar királyság vagy a Habsburg Birodalom erőit érti. A megoldás egy közepes nagyságú hadsereg lehet, amely folyton a határokat figyeli, és amely meg tudja akadályozni a várható nagy török támadást. Az oszmán szolgaságból menekült vlachokból össze lehet szedni egy 12 ezer fős haderőt, amelyhez még hozzájön 18 ezer ember Szlavóniából és Horvátországból (ez nyilván a várak helyőrsége). Ez a haderő elég arra, ha a török 40-50 ezer emberrel támad; ha 80-al, akkor viszont már nem.¹³

Zrínyi ugyanígy érvel bő egy évtizeddel később az *Áfiumban*. Ott, miután végigtárgyalja a számba jöhető európai népeket, arra a következtetésre jut, hogy más és más

9 4. sz. forrás

10 ZMÖM, 536.

11 1. sz. forrás

12 3. sz. forrás

13 1. sz. forrás

okokból, de egyikük sem fog segíteni a török elleni harcban, csak a császár, illetve mi magunk: „Ki kell választanunk a többbitül a mi kegyelmes urunkat, királyunkat, aki kétség nélkül minden igyekezetével azon vagy on, hogy minket mint sajátját oltalmazzon, noha sok hadakozási alkalmasint megemésztették az ő tárházait és haereditarium országait.” „De azt konkludálni kívánom, hogy mi magyarok ne tegyünk fundamentumot senki vitézségében, hanem míg Isten ép kezet, lábat adott kinek-kinek, azon erőlköd-jék... mert bizonyára az mi sebünk senkinek úgy nem fáj mint minékünk, senki nem érzi nyavalyánkat úgy mint mi.”¹⁴ Az *Áfiumban* is szerepel a 12 ezres létszám az állandó hadsereg méretével összefüggésben: „én azt mondom, az ilyen időben szükséges volna, hogy a magyar nemzet tartana négyezer gyalogot, nyolcezer lovat.”¹⁵

A *Mátyás-elméletek* a (nemzeti) uralkodó ideálját fogalmazzák meg, akit a mű több helyén egészen leplezetlenül kora gyengekezű, az uralkodás nehéz feladatához igazából felnőni nem tudó Habsburg uralkodóival mér össze. Ez egészen nyilvánvaló, amikor például Bonfini nyomán Mátyást és nagy ellenfelét, Frigvest hasonlítja össze.¹⁶ Zrínyi kemény kritikáját uralkodójával szemben általánosan elterjedt véleményként Giustinian velencei követ is alátámasztja 1679 júliusában kelt jelentésének egyik félmondatában, amikor az orosz követség fogadása alkalmával a folyton gyászöltözetet (*habito di lutto*) viselő uralkodóról beszél.¹⁷

A tétlenség, tehetetlenség azonban nemcsak az uralkodókat jellemzi. Maguk a magyarok sem ugyanazok már. Zrínyi familiárisa, Bánffy gróf példáját idézi, aki behódolt a töröknek birtokai nyugalma érdekében, aztán egyik falut a másik után vesztette el. Ha az ő ura, Zrínyi ezt tette volna, a hódolt falvak már Grácig érnének. De nemcsak egyes arisztokraták veszthetik el birtokaikat, mint a gróf, hanem elveszhet az egész ország. „Úgy véli, hogy a tűrés (toleranza) és az elhallgatás (dissimulatione) a törökkel szemben semmit nem ér.” A követnek a béke esetleges meghosszabbítását firtató szavaira pedig azt válaszolta, hogy „ő katona, aki harcol a törökkel, és látja, hogy a tűrés romlásunkat fogja okozni, és bár itt az összes tanácsos azt mondja, hogy türelmesnek kell lenni, mivel a császár, aki a birodalomban dülő háború súlyát viseli, most nem képes egy másikra vállalkozni, ő erre azt válaszolja, hogy ha ez így megy tovább, ekkora megalázkodással és félelemmel, akkor minden el fog veszni és annyira meggyengülnek a császár tartományai, hogy amikor kell, képtelenek lesznek védekezni.”¹⁸

De idézhetjük Zrínyi Batthyányihoz írott, a jelentésekkel majdnem egy időben, július 5-én kelt elkeseredett hangú levelét is, amelynek kiváltó oka az volt, hogy a kanizsai török ellen hetek óta tervezett portyáját kénytelen volt a császár tiltó parancsa miatt lefűjni: „a török ... az melyet lát, hogy legkönnyebben meggyőzhet, és azok mi

14 ZMÖM, 405, 408.

15 Uo., 413.

16 ZMÖM, 387–388.

17 Vö. Giustinian velencei követ jelentését 1679 júliusában ASVe Senato Germania filza 152, 500. Ironikus célzás a császár eredeti hivatására, tudniillik eredetileg papnak szánták.

18 1. sz. irat.

vagyunk, az neve van inkább országunknak, hogyses valósága. Talán azt mondja valaki nekem, hogy erős kötésünk, végezésünk vagyon a törökkel, nem lehet mód nélkül fölbontani, de én erre azt felelem, hogy nem az végezés, sem az tracta tartja meg a fejedelmeket, hanem az lehetetlenség. Azt pedig az törökben nem találhatjuk, mert nagy tehetsége vagyon, és hamar okot talál az hova akar, és azért édes bátyám uram, nem volna jó, ha azt mondanák, hogy Botyáni és Zrini elvesztették az országot, ük adtak okot reá. Az mi üdönk olyan, hogy hallgatva kell vesznünk, nem szabad jajgatnunk, az doctorok az mi nyavalyánkat nem hiszik, avagy ha hiszik is, nem találnak orvosságot... Volt azelőtt minékünk sok fegyverünk, sok hadviselő emberünk, mast ahelyett nem fér egy könyvben decretumunk, kettőt kellene építeni, de még az is kevés.”¹⁹ A *Mátyás-elmélkedések*ben hasonló az érvelés: „Törvényszabással, artikulusok írásával megtölteni nemcsak a könyveket, de majd már bibliotékákat is ... ez ám a jel, hogy utolsó romlásunk nem messze vagyon, holott magunk confundáljunk magunkat a sok törvénnyel.”²⁰ Folytatva a Batthyányinak írt leveleket a következőt olvashatjuk: „az egész ország procatorbul áll, melynek nincs haszna hadakozásban, hanem otthon ülve, hamis bizonyságokat és apellatiókat tanulván bizonyos benne, hogy meggazdagodik...”²¹ Ugyanez a kritika az *Áfium*ban: „ha udvarban nem megyen is az ifjú, sem hadban, sem végekben, sem idegen országokban vitézljő mesterségeket tanulni nem mégyen ugyan, ha nem egy prókátorságot patvarián... másokat nyomorítani kívánván tanul.”²² Vagy a *Mátyás-elmélkedések*ben: „Ha az mi seculumunk előállana most, vajon mivel tudna a jó adminisztrációrul kérkedni? Elhittem, hogy annak prókátora azt mondaná: igenis megérdemli a dicséretet a mostani idő is...”²³ Talán már 1648-ban motoszkált a fejében Krózus király fiának nevezetes története. Még mindig a Batthyányinak írt levelet idézve: „akármint *kiáltunk* [kiemelés tőlem – K. T.] mi ketten, ugyan csak mi vagyunk mind vertek, mind vétkesek.”²⁴

Az egybeesések a velencei követjelentések, a Batthyányi Ádámhoz írott levél, a *Mátyás-elmélkedések* és az *Áfium* között feltűnőek. A szakirodalomban bőségesen olvashatunk e két mű keletkezésének okairól, körülményeiről, forrásairól, a művek előképeiről és műfajáról, illetve arról, hogy csak kéziratban terjedhettek, nem juthattak tehát el a szélesebb nyilvánossághoz. A fentebbi levelezés arra mutat rá, hogy bár az *Áfium* megírásának közvetlen kiváltó oka Várad 1660-as eleste volt, és bár a *Mátyás-elmélkedések* végső formáját az 50-es évtized közepe felé nyerte el, a művekben kifejtett gondolatok többsége már jóval korábban megfogalmazódott. Arra is fény derült, hogy Zrínyi ezeket emberei révén, levelek által vagy szóban, de minden lehetséges fórumon terjesztette. A levelezésanyag azt is elárulja, hogy mondanója találkozott az egyszerű katonák véleményével, és hogy gondolatai korán eljutottak az

19 ZMÖM, 544–545.

20 Uo., 395.

21 Uo., 545.

22 Uo., 412.

23 Uo., 395.

24 Uo., 545.

országhatárokon túlra.²⁵ Az persze más kérdés, hogy Sagredo elsősorban a Velence számára előnyös mozzanatokot hallotta meg a megbízott szavaiban. A velencei követjelentések oldaláról közelítve meg a szóban forgó két művet, elmondhatjuk, hogy az azokban olvasható témák már jóval leírásuk előtt megfogalmazódtak. A fentebbiek alapján két egymással szorosan összefüggő megjegyzést tennék, az egyiket a *Mátyás-elmélekdedésekkel*, a másikat Zrínyi politikai terveivel kapcsolatban.

Néhány megjegyzés a Mátyás-elmélekdedések datálásának problémájához

A szakirodalom a *Mátyás-elmélekdedéseket* Zrínyi egyik legfontosabb művének, afféle fejedelmi tükörnek tartja, amely Mátyást mint az ideális nemzeti uralkodót állítja példaként a nagy dolgokba, a lengyelországi hadjáratba belevágó II. Rákóczy György számára, valamikor az 1656–1657-es, Erdély számára sorsdöntő években. Klaniczay Tibor hangsúlyozza és imponáló erudícióval bizonyítja, hogy a *Mátyás-elmélekdedések* nem választható el a *Vitéz Hadnagy*tól, amelynek az előbbi mintegy a gyakorlati kifejtése, a mi esetünkben egy konkrét uralkodó, Mátyás kapcsán. Erre mutat az is, hogy műfaja szerint a *considerazioni*, elmélekdedések csoportjába tartozik, amelyek azt a célt szolgálták, hogy „az adott történeti helyzetben való cselekvés céljára és irányára” adjanak útmutatást.²⁶ A hangsúly tehát a praxison, a gyakorlaton van. Mátyás király és II. Rákóczy György erdélyi fejedelem kora közt a mű megírásának idején már több mint másfél évszázad telt el. Zrínyi találhatott volna időben közelebbi és bizonyos szempontból sokkal találóbb példát (mondjuk Báthory István lengyel királyét), amelyet a lengyel trón elfoglalására induló ifjú fejedelem elé állíthatott volna. Kultusza ebben az időben már neki is volt, a Habsburgokkal ő sem volt túlságosan jó viszonyban, és neki is meg kellett küzdenie belső lázadásokkal. Még a hibái is hasonlóak Mátyáséihoz; neki ugyan nem volt Szilágyi Mihály, csak Bekes Gáspárja, de katolikusként nagy elődjéhez hasonlóan üldözte az eretnekeket, amit Mátyásnak is felró. Persze Mátyás ismertebb és elismertebb volt Báthorynál, kultusza is sokkal mélyebben beleivódott a kortársak tudatába. Ha feltesszük, hogy Zrínyi az exemplum állításában is racionálisan döntött, és ami a gyakorlatot illeti, reálpolitikusként járt el, igazat kell adnunk neki. Báthory István pályája nem volt olyan szorosan alkalmazható az aktuális helyzetre, mint Mátyásé. Először is, és talán ez a legfontosabb, Mátyás erőszakkal, fegyveres úton, tehát illegitim módon került a hatalomba. A második, hogy kénytelen volt leszámolni a hatalmat neki megszerző nagybátyjával, Szilágyi Mihállyal. A harmadik, hogy mind a császárral, mind a szultánnal, tehát a két nagy hatalommal, hogy a többi kisebbet most ne soroljuk fel, meg kellett küzdenie.

Felmerül azonban a kérdés, hogy akkor Mátyáson kívül kire lehetne még alkalmazni a példát? Mert az analógia II. Rákóczy György helyzetével a fentebbi felsorolás alapján semmiképpen sem áll fenn; ha, mint már mondtam, a praxisból indulunk

25 A Zrínyi testvérek körül később kibontakozó velencei vonatkozású nemzetközi propagandáról vö. BENE, 1993, 650–668.

26 KLANICZAY, 1985, 161–162. A datáláshoz újabban vö. CSILLAG, 2000, 97–99.

ki, miért gondolta Zrínyi olyan találónak Mátyás példáját? Elég sovány magyarázatnak tűnik, hogy azért, mert Mátyás volt a legnagyobb magyar király, vagy mert Zrínyi Rákóczyt akarta volna magyar királynak; a szakirodalom egyöntetűen állást foglalt amellett, hogy ez a terv irreális volt. Ez viszont ellentmond annak a közismert vélekedésnek, hogy tudniillik a *Mátyás-elmékedések* gyakorlati útmutatásokat kívánt adni egy adott politikai szituációban. Véleményem szerint ez a nyilvánvaló ellentmondás egy módon oldható fel, ha feltesszük, a *Mátyás-elmékedések* rejtetten egy másik uralkodói arcmást is felvázolt, pontosabban Mátyás mindenki által ismert és tisztelt exempluma csak ürügy volt arra, hogy az igazi példaképet az ifjú és szépreményű fejedelem emlékezetébe idézze.

Az apa, I. Rákóczy György életpályája némely ponton kísértetiesen egyezik Mátyáséval. Hasonlóan erőszakkal, illegitim módon került hatalomra, neki is megvoltak a „Szilágyi Mihályai” (Zólyomi Dávid, idősebb Bethlen István), neki is meg kellett küzdenie belső lázadással (Zólyomi, Bethlen, Székely Mózes), és fegyverrel volt kénytelen hatalmát megvédeni mind a császárral, mind a szultánnal szemben. Az ország területét sikerrel kiterjesztette, és ha Mátyástól eltérően nem is volt túlságosan sikeres hadvezér, de diplomáciájával, ha úgy tetszik, virtusával mégis megnyerte a császár elleni hadjáratát. Talán nem volt annyira ájtatos hívő, mint III. Ferdinánd, de mélyen vallásos volt (ő is szeretett naponta templomba járni). Az eretnek ellen ugyan nem harcolt, de az pusztán nézőpont kérdése, hogy ki számít eretneknek, s jól tudjuk nemcsak azt, hogy I. Rákóczy György egyetlen Habsburg-ellenes hadjáratának ürügye a vallás, az istentelen pápisták elleni fellépés volt, de azt is, hogy milyen keményen lépett fel saját országa szombatosai, sőt a kálvinizmus pietista áramlata ellen. A vallás és a politika egybemosása tehát Mátyáshoz hasonlóan neki is felróható volt. Kétségtelen, hogy nem volt király, viszont a lengyelországi terveket illetően fia éppen az ő elképzeléseit készítült a *gyakorlatba* átültetni. Az idősebb Rákóczy uralma, életpályája tehát a lehető legszorosabban és a legszemélyesebben kötődött utódához. Ennek a kapcsolatnak a bizonyítéka fiához intézett, 1637-ben nyomtatásban is megjelent *Parainésise*, amelyet feltehetően Zrínyi is ismert. Míg ez az általános irányelveket rögzíti a jó uralkodó kötelességeit illetően, az ő fejedelmi tükre a kormányzás gyakorlati kérdéseiben kínál útmutatást.²⁷

A történetírói hagyomány a lengyelországi hadjárat előestéjéhez köti a *Mátyás-elmékedések* megszületését. Valójában csupán a svédek lengyelországi inváziójára utaló kitétel, a gneznói érsek behódolásával kapcsolatos utalás látszik egyértelműen alátámasztani ezt a datálást. A művet Zrínyi, állítása szerint, két hét alatt írta meg. Ez elég rövid időnek tűnik, elképzelhető, hogy írói büszkeségből állította, hogy szinte egy helyben ülve írta meg művét. Az írók előszeretettel tesznek így, miért lett volna Zrínyi kivétel? Néhány közvetett bizonyíték is mintha arra utalna, hogy a *Mátyás-elmékedéseket* nem ilyen rövid idő alatt, és nem minden részét ekkor írta meg.

27 *Magyar gondolkodók 17. század*, 1979, 33–137.

Az első szembetűnő bizonyítéknak Zrínyi hivatkozásai számítanak. Mivel a Biblioteca Zriniana nagy része ránk maradt,²⁸ ráadásul Zrínyi jócskán hagyott margináliákat az általa olvasott könyvekben, illetve rendszeresen hivatkozott forrásaira, a szakirodalom nagy valószínűséggel fel tudta térképezni azokat a műveket, amelyeket például a *Mátyás-elmélekedések* kapcsán használt. Ha ezeket számba vesszük, arra az eredményre jutunk, hogy az ehhez a műhöz köthető „nemzetközi szakirodalom” legutolsó darabja Filippo Maria Bonini *Il ciro politico* című, 1648-ban Velencében megjelent munkája volt. Az összes többi vagy néhány évvel korábban (pl. Silhon 2. kötete 1646-ban), vagy jóval korábban jelent meg. Pedig a könyvtár *historici*, illetve *politici* szekcióiban nem egy olyan művet találunk, amelyek az 50-es években jelentek meg, és például bizonyíthatóan felhasználta őket az *Afium* megírásánál. Tudjuk azt is, hogy a gróf a rendszeres könyvvásárlással az 50-es évek közepén hagyott fel.

A könyvtár egyik kevés figyelemre méltott darabja Paolo Paruta *Discorsi politici* című munkája. A velencei diplomata az 1590-es évek elején a Köztársaság római követe volt, megbízatása lejárta, pályájának befejezése után írásra adta a fejét. Paruta azonban nemcsak művelt, tapasztalt hivatalnok és diplomata volt, hanem a Köztársaság politikai berendezkedésének és politikájának csodálója és propagálója is, aki elmélekedéseinek középpontjába azt a velencei politikai gondolkodást a 16. század eleje óta foglalkoztató nagy témát állította, amely szerint (s ebben kimondatlanul is az ókori római köztársaságot csodáló Machiavellivel vitatkozik) egy állam erejét, nagyságát nem elsősorban a háború adja, hanem az ügyes diplomácia. E szerint a béke és a kereskedelem többet ér, mert lám, a folyton háborúzó Róma már a múlté, míg Velence máig fennáll és virágzik. Ez már a 16. század végén is csak megszorításokkal volt igaz, a következő évszázad viszont már egyértelmű és visszavonhatatlan hanyatlást jelentett a Köztársaság számára. Mindazonáltal Velence a kandiai háborúval még utoljára megcsillantotta régi nagyságát, és megmutatta, mellesleg az imént idézett tézis igazságát is aláhúzva, hogy egy kereskedőállam méltó ellenfele lehet a szultán mégoly hatalmas birodalmának is.

Legismertebb és az igazi sikert meghozó művében, a *Discorsi politici*-ben²⁹ többször is foglalkozott V. Károly alakjával. Munkásságának elemzésével máig adós a magyar történetírás; Klaniczay Tibor egy rövid tanulmányt szentelt neki, de a *Discorsit* ő is csak érintette. V. Károly személye Zrínyit különösen foglalkoztatta; a *Discursusok*-ban például a páviai csatát említi a kihagyott lehetőség egyik iskolapéldájaként. De mondhatott volna egy jobb példát, a már említett 1532-es bécsújhelyi táborozást. Ez tényleg hatalmas és elszalasztott lehetőség volt, amelynek Paruta egy egész discorsót szentelt.³⁰

28 *A Bibliotheca Zriniana*, 1991, 195–196.

29 Magyarul csupán Klaniczay Tibor szentelt munkásságának egy rövid tanulmányt Lipsiusszal megosztva. KLANICZAY, 2001, 225–229.

30 Paolo Paruta, *Discorsi politici... divisi in due libri*, Venetia, 1599, 597–636. A discorso decimo címe: Se meriti d'esser lodato o biasimo il consiglio di Carlo Quinto imperatore et dei suoi capitani di non partirsi delle mura di Vienna quando Solimano con potentissime forze partit oda Constantinopoli veniva ad assaltarla.

Paruta a fentebb vázolt, jellegzetesen velencei nézőpontból fejti ki véleményét V. Károlyról. Manapság, mondja, lehetetlen egy nagy európai koalíció a török ellen, mert megváltozott a világ; az uralkodókat nem érdekli a dicsőség, csak a bosszú (vendetta) és a másik teljes kifosztása. Ez a mértéktelen mohóság nem engedi, hogy mértéket szabjanak az uralom(vágy)nak.³¹ A régi, antik erények eltűntek. A másik akadálya annak, hogy a mai uralkodók képtelenek akkora vállalkozásba fogni, mint a régiek, tulajdonképpen a technika fejlődése; manapság erődökkel tartják fel az ellenséget, például Szülejmánt, aki Budát ostromolva elég időt hagyott az osztrákoknak, hogy felkészüljenek Bécs védelmére, illetve a tüzéség.³² Egy másik discorsójában újabb aspektusból világítja meg a keresztények közti megosztottság következményeit. A sok különböző nemzet összefogása egy olyan hatalmas haderőt eredményezne, amellyel valóban meg lehetne kísérelni egy nagy hadjáratot a török ellen. De ennek csak akkor van értelme, ha ez a szövetség nem hódító, hanem védekező célból, egy közös ügy érdekében áll össze. Máskülönben az irigység és féltékenység lehetetlenné tenné a cél elérését. Ebben az esetben azonban fontos, hogy egy hadvezére legyen a seregnek, mert a nemzetek közti természetes széthúzás lehetetlenné tenné a vezetést. Mindazonáltal a legjobb az egyetlen nemzetből álló hadsereg.³³

Szövetség híján maradnak a nagy birodalmak, mint például a császárság, a francia királyság vagy az oszmán birodalom. De nekik sem könnyű; Paruti a hatodik discorsóban azt írja, Károly csak azután tudott Itáliában győzni, hogy Ferenc szövetségese, Francesco Sforza kidőlt a sorból. Keleten azonban a császár és a szultán nem bírtak egymással. Egyikük sem merte megkockáztatni a döntő csatát, ezért Károly inkább Afrikában próbálkozott, ahol nem találkozott Szülejmánnal.³⁴ Bécs alatt pedig még csak nem is látták egymást a felek. A következőben mintegy levonja a következtetést: a békét az biztosítja Itáliában, hogy az erők egyensúlyban vannak (*rimanendo bilancate le forze*), illetve hogy az egyik a másik számára ellensúlyt (*contrapeso*) képez.³⁵ Ezt csak a félelem, illetve az ambitio boríthatja fel.

A 10. orációt teljes egészében Károly végzetes hibája elemzésének szenteli. Hiba volt egy ekkora sereget nem felhasználni a támadásra, mert ennek súlyos következményei lettek. Az egyik, hogy elveszett Buda és Magyarország jó része. A török betette a lábát, kiűzni sokkal nehezebb lesz, mert a magyar területeket a védelemre, sorainak rendezésére tudja felhasználni, ráadásul a hadsereg gerincét alkotó lovasság sokkal jobban tud érvényesülni a tágas magyar alföldön. A másik következménye 1532-nek, hogy a török abból, hogy egy ilyen hatalmas sereg egyetlen város védelmére sorakozott fel, azt a következtetést vonta le, hogy a keresztények félnek tőlük,

31 Discorso sesto: Perché i principi moderni non habbino fatto imprese pari a quelle che furono fatte dagli antichi. Uo., 523–524.

32 Discorso sesto, 499–500, 509, 513.

33 Discorso quinto: Se le forze delle leghe siano ben atte al far grande imprese, 465, 496.

34 Discorso sesto, 517–519.

35 Discorso settimo: Da quali cause sia nata la lunga quiete d'Italia di questi ultimi tempi, 531–532, 533, 534.

ami felbátorította őket. Tudták azt is, hogy a császár erői le vannak kötve. Károly Afrikában próbálkozott, ahelyett, hogy megsegítette volna testvérét, aki viszont így képtelen volt feltartani az oszmán sereget. Birodalmát csak az mentette meg, hogy Szülejmán meghalt. Újabb súlyos hiba volt, hogy Ausztria nem használta fel a magyarok harci tapasztalatait, és nem próbálta bizonytalanságban tartani az ellenséget, nyomást gyakorolva rá Felső-Magyarországon keresztül. Azt is előre lehetett látni, hogy a török nem fog megelégedni János Zsigmond adójával, hanem a békéért cserébe adót fog követelni.

Károlynak tehát támadnia kellett volna, a nagy hadvezérek példája ugyanis azt mutatja, hogy az ellenséget nem megvárni kell a saját országunkban, mert így az hatalmas károkat szenved, lakosságát félelem fogja el, és ellenállása meggyengül, hanem támadni kell, hogy ezek a következmények a ellenséget sújtsák. Ma ugyanis (a tizenöt éves háború időszakában vagyunk) a töröknek van állandó hadserege, amit gyorsan be tud vetni, nem vesztegeti az időt a gyülekezéssel. A császárnak nincs, következésképpen hadseregének kevés ideje marad a hadműveletekre, ráadásul nem egy nemzetből van a haderő. Erőei nem elégségesek a győzelemhez, tehát csak szövetségesekkel tudja felvenni a harcot. Minden feltétel adva volt tehát 1532-ben egy sikeres hadjáratához: ha már Károly nem támadt a Duna völgyén keresztül, mi akadályozta meg abban, teszi föl a kérdést Paruta, hogy megpróbálkozzon a Száva és a Dráva völgyében, ahol a török képtelen lett volna kihasználni a lovasságát?

Paruta művének vázlatos áttekintése véleményem szerint azt bizonyítja, hogy bár sok ismert és mások által is hangoztatott elképzelést, véleményt írt le discorsóiban, Zrínyi hasonló szellemben megírt művében egész gondolatmeneteket emelt át tőle, elég csak a Dráva menti támadás tervére gondolni, vagy arra, hogy a török uralom alapja az iránta táplált nagy félelem, ezért csak egy, a közös érdekek felismerésén alapuló, eredendően védekező (tehát nem keresztshadjáratról van szó!) katonai koalícióval lehet megszabadulni tőle, amely megfelelő ellensúlyként képes megváltoztatni a kialakult erőviszonyokat. Klaniczay Tibor szerint a *Mátyás-elméletek* tulajdonképpen a *Vitéz Hadnagy*ban kifejtett elméleti tételeknek az alkalmazása.³⁶ Paruta is ugyanilyen praktikus tanácsokat fogalmazott meg discorsóiban a perfetto capitano számára.

A *Mátyás-elméletek*ben V. Károly alakja kétszer is felbukkan. Egyszer Mátyással összehasonlítva: „Így cselekedett Carolus Quintus génusza is. Mihánt a császár kiszáll a hajóból, aki őtet hozta a tengeren által utolszor az uralom letétele után, azt írja Famianus Strada, hogy mindjárt nagy szélvész támada és elburítá a hajót, mint amely többé nem hordoz császárt. Avagy talán mint Herkulussal égett meg Oete, úgy ezzel a királlyal [ti. Mátyással] Bécs a legutolsó mű,”³⁷ V. Károly Zrínyi korában is a török kiűzésének és egy nagy európai törökellenes ligának a lehetőségével kapcsolatos reményeket testesítette meg.³⁸ Köztudomású volt, hogy életét az univerzalisztikus császáreszme megújításának szentelte, amelybe beletartozott a hitetlenek elleni há-

36 KLANICZAY, 561.

37 ZMÖM, 399.

38 Zrínyiről és V. Károlyról történeti áttekintéssel vö. R. VÁRKONYI, 1994, 9–36.

ború. Amikor lehetősége volt rá, két ízben is megpróbálta. „De te, Spanyolország, sem menekedtél meg úgy a maurusoktól, hogy még egyszer nyakadban ne jöhessenek. Carolus Quintus fáradsága semmivé lett, Tunisz és Algír nem a te devóciódban van, Afrika melletted ólálkodik. Azt mondd-é, nem félsz tüle? Nem okos vagy. Az eleid is azt mondták azelőtt, de hiúságosan, mert sok száz esztendeig oly ígát vetettek a nyakukban, kinek kék helyei *most* [kiemelés tőlem – K. T.] megismerszenek nyakatokon.”³⁹ Károly 1535-ben és 1541-ben vezetett hadjáratot Tunisz, illetve Algír ellen, amikor pedig szüneteltek a francia háborúk, a birodalomban is csökkent a feszültség, és a császár erői felszabadultak. Magyarországon akkor joggal reménykedtek abban, hogy az a birodalmi hadigépezet, amely 1532-ben Bécsújhelynél megmutatta az erejét, végre Magyarországra vonul. Nem így történt. A sok évszázados iga nyilván a mór iga, de vajon miért látszik ennek meg a nyoma, most, vagyis több mint másfél évszázaddal a mórok kiűzése után?

Ismeretes, hogy a harmincéves háborút a vesztfáliai békék, két münsteri és egy osnabrückeri zárták le. A háború a Habsburg-hegemónia visszaszorulását eredményezte, de ugyanakkor azt is, hogy az osztrák és spanyol Habsburg-ágak addig megtörhetetlen szövetségében repedések keletkeztek. Ez kizárólag annak volt köszönhető, hogy míg az osztrák ág mindenáron békét akart kötni, a pireneusi háborúba belebonyolódó Spanyolország erre nem volt hajlandó, mivel elvesztette Portugáliát, észak-spanyol területek kerültek francia ellenőrzés alá, és nápolyi királysága is veszélybe került. A háttérben a francia diplomácia szötte a szálakat; Mazarin még 1644-ben Erdélybe küldte követét, de Croissyt, aki két évvel később az erdélyi követtel együtt tért vissza Münsterbe. Mindez francia részről azt a célt szolgálta, hogy megsarolják Ausztriát, így kényszerítve rá a békére. Ezt mutatja, hogy amint sikerült elérni az áttörést 1647-ben, rögtön ejtették az erdélyi szálát és egy olyan egyezséget kötöttek I. Rákóczy Györggyel, amely semmire nem kötelezte a franciákat.⁴⁰ Ugyanakkor felajánlottak 100.000 tallért és 10 ezer katonát a császárnak, ha háborút indítana a Duna-völgyben⁴¹ (amelyet az mindenáron el akart kerülni). Ezzel egy időben számottevő segítséget ígértek a kandiai háborút vívó Velencének, amely a tárgyalások közvetítője volt, Mazarin tehát így akarta Franciaország számára megnyerni támogatásukat a Béccsel folytatott tárgyalásokon.⁴² Az sem számított, hogy kapcsolatai feszültté váltak Konstantinápolyal. Az osztrák ág tehát békét kötött 1648-ban anélkül, hogy egyeztetett volna a spanyolokkal.⁴³ Mindez Mazarin malmára hajtotta a vizet, mert ő mindenképpen folytatni akarta a pireneusi háborút, tovább gyengítve a spanyol pozíciókat. Ennek komoly és figyelmeztető jele volt, hogy a francia hajóhad megvetette a lábát 1646-ban Itália

39 ZMÖM, 399.

40 HUDITA, 1927, 146–147, 149.

41 HUDITA, 1927, 145.

42 Uo. Azt viszont mindenképpen el akarta kerülni a bíboros, hogy Velence szövetséget kössön a spanyolokkal.

43 SETTON, 1991, 91.

nyugati partjain, elfoglalta Piombinót a toszkán nagyhercegség területén, hajóhada pedig megjelent Nápoly közelében, ahol 1646-ban lázadás tört ki; a lázadók francia segítséget kértek, amely ugyan végül nem érkezett meg északról, viszont Henry de Guise személyében egy trónkövetelőt is állítottak, aki azonban rövid és dicstelen szereplés után spanyol börtönben kötött ki.⁴⁴

A mi számunkra azonban az a fontos, hogy a megrémült spanyolok kétségbeesett lépésre szánták el magukat; felvették a kapcsolatot a Portával, ugyanis attól tartottak, hogy a zűrzavaros helyzetet kihasználva az oszmán hajóhad esetleg francia szövetségben megkísérel egy itáliai tengeri inváziót. A Porta kedvező módon reagált a megkeresésre, mert egy spanyol–velencei szövetségtől tartott. A közeledés már 1646-ban elkezdődött, és 1649–1650-ben konkrét tárgyalásokban is tetet öltött; oszmán részről Ahmedet, egy portugál konvertita zsidót küldtek tárgyalni, akinek portugál származása valószínűleg szerepet játszott kiválasztásában. A spanyolok egy Allegretto Allegretti nevű nemesembert küldtek. A tárgyalások, amelyek osztrák közvetítéssel folytak, és tétjük 22 évnyi béke volt, végül kútba estek, a fiaskó súlyát jelzi, hogy Allegrettit, akinek megbízólevele sem volt, megfenyegették az inkvizícióval.⁴⁵

A spanyolok helyzetére ráillik tehát a *Mátyás-elmékedések*ben olvasható jellemzés; valóban újra érezhették 1648-ban annak a bizonyos igának kék helyét a nyakukon. Ezt támasztja alá az is, hogy Zrínyi fentebb már többször idézett, mondandóm szempontjából kulcsfontosságú 1648. július 5-i levelében a következőt olvashatjuk: „...spanyor királynak nagy búja van Napolis miatt, az hova az francuz tengeri ármádiája immár közel van...”⁴⁶ A gondolatmenet a következőképpen zárul; „...egyszóval, egy köröszténi szeglet sincsen, azhol jól volna az dolog...”⁴⁷ Ez a pesszimiztikus hang jellemzi az egész levelet. Az érzés, amely hatalmába kerítette a horvát báni tisztséget betölteni készülő szépreményű fiatalembert, a *Mátyás-elmékedések*nek éppen a Velencével és a spanyolokkal foglalkozó részénél bukkan fel újra: „Itt volna a helyem és alkalmatosságom, hogy invektívákat csinálhatnék a keresztyén fejedelmekre, hogy Magyarország s annak elpusztulását mindenkor úgy negligálák, holott ez volt kapuja és grádicsa a török veszedelemnek. De ők egymásra kis bosszúságért is inkább hadakozának... Látja most az egész világ, hogy a magyar nyavalyája nemcsak magáé. Hanem közönséges, holott a török rájöhet Bécsre, mikor akarja, rá a velencések országára, mikor szereti. Ciprus odavan, Candia halódik.”⁴⁸ Ezután következik az V. Károlyral és a spanyolokkal kapcsolatos, fentebb már idézett rész. A pusztulás, a romlás tehát általános, és igazi oka nem a török, hanem hogy a keresztyénység képtelen az összefogásra.

44 SETTON, 1991, 142, 144–145.

45 A tárgyalásokról az első adatokat még 1646-ban jegyezte le a velencei követ. Azok tehát hosszú évekig elhúzódtak. ASVe Senato, Constantinopoli filza 133, fol. 294v, 310v–311v, 364v–365r, 493r, 134, fol. 77r, 225v–226r, és ÖStA HHStA Turcica, Konv. B, Karton 121 1649. Okt–Dez, fol. 15v, 109r, 181v–182r, Konv. A, Karton 122, 1650. Jan.–Juni, fol. 41r–43v, 87r–88v.

46 ZMÖM, 544.

47 Uo.

48 ZMÖM, 390.

Talán az sem véletlen, hogy V. Károlyra is éppen itt utal; uralkodása idején, 1532, 1535 és 1541 mellett – e két utóbbi az algéri és tuniszi vállalkozásai voltak – még egy alkalommal nyílt lehetőség, hogy felszabaduló erőit keleten, Magyarországon vessen be a török ellen. 1547 volt az ő csodálatos esztendeje; ekkor halt meg legnagyobb riválisa, I. Ferenc francia király, ebben az évben mért döntő vereséget Mühlbergnél a Schmalkaldeni Szövetségre, és írta alá az ötéves békét a perzsa háború miatt elfoglalt Szülejmánnal.

Emiatt kezdődtek újra a tárgyalások Fráter Györggyel az ország egyesítéséről. A felek akkor joggal érezhették, hogy változás előtt áll a világ, az európai hatalmi viszonyok. Aztán nem így történt. 1648-ban, vagyis szinte pontosan száz évvel később, újra, de egyúttal valóban megváltozott a nemzetközi politikai konstelláció. Néhány évvel később gondolhatta Zrínyi, hogy a dolgok ezúttal jó irányba változnak. Ez volt 1651, a nagy conjunctura éve. A *Vitéz Hadnagy*ba is ekkortájt kezdett bele.

A mű V. Károlyval és a spanyolokkal kapcsolatos utalásai tehát megengedik annak a feltételezését, hogy a szövegnek vannak olyan részei, melyeket a szerző jóval korábban papírra vetett. Ahhoz, hogy az állítást további érvekkel támogassuk meg, közelebből is szemügyre kell venni azokat az utalásokat, amelyek alapján a mű megírását az 1655. évre datálták.⁴⁹ Valójában három ilyen találmányunk, a gneznói püspök már említett behódolását, az 1655-ös országgyűlést, és a *Vitéz Hadnagy*ra történő utalást. A többi megfeleltethető más, korábbi eseményeknek is.

A papság politikába történő beleavatkozásának káros következményeiről szóló részt Széchy Károlytól⁵⁰ kezdve az 1655-ös országgyűlés eseményeivel hozzák összefüggésbe. Ennek az országgyűlésnek két nagy témája a nádor és a királyválasztás voltak. Lippay György érsek helytartóságát akarta meghosszabbítani, míg a rendek nádort akartak. A másik vitás pont a szabad királyválasztás volt, az udvar II. Mátyás megkoronázásának mintájára el akarta kerülni, hogy a rendek éljenek a mégoly formális szabad királyválasztó jogukkal. A nádor végül egyfajta kompromisszumként Wesselényi Ferenc lett, míg a rendek ragaszkodtak a szabad királyválasztáshoz. A szakirodalom talán kissé túlhangsúlyozza azt az elkeseredést és dühöt, ami Zrínyit eltöltötte, amikor a nádori poszt megszerzésének terve kudarcba fulladt. Ennek kétségtelenül megtaláljuk nyomát levelezésében is, de a szakirodalom többé-kevésbé egyetért abban, hogy Zrínyit elsősorban a császári udvar ejtette a szabad királyválasztással kapcsolatban elfoglalt álláspontja miatt. A vallási kérdésekről azonban éppen ezen az országgyűlésen nem sok szó esett. Annál több az 1647-es országgyűlésen, ahol a nádor és a királyválasztás mellett a linzi béke ratifikációja, és különösen a vallásügyi rendelkezések végrehajtása – így az elfoglalt protestáns

49 Az újabb szakirodalom egy része 1656/57-re teszi a mű megszületését. Az 1656-os évszám egészen bizonyosan nem jó, mert a velencei hajóhad éppen ebben az évben aratta a Dardanelláknál a háború legnagyobb katonai győzelmét, amelynek jelentőségét Lepantóéhoz mérték. E vereség hatására menesztették a nagyvezírt és került hatalomra Köprülü Mehmed, aki bevezette a modernizáló reformokat és megfordította a háború menetét.

50 SZÉCHY, 1902.

templomok visszaadása – körül nagy viták folytak. De gondolhatunk az 1649-esre is, ahol ugyanezek a problémák foglalkoztatták az összegyűlt rendeket. Nézzük először a korábbi diétát!

A klérus, Lippay érsek vezetésével, már az országgyűlést előkészítő tárgyalásokon akadályozta a munkát. Pálffy Pál egyik Trautsmendorffnak írott 1647. március 27-i levelében arról számolt be, hogy Lippay hamis információkat továbbított az evangélikusokkal folytatott tárgyalásokról.⁵¹ Az országgyűlés megnyitása után, amelyen természetesen jelen volt akkor még főlovászmesterként Zrínyi is, az érsek minden követ megmozgatott, először a linzi béke ratifikációja ellen, majd a vallásügyi cikkelyeket illetően tiltakozott.⁵² Az indulatok annyira elszabadultak, hogy I. Rákóczy György fejedelem egy ízben háborúval is fenyegetőzött. Az utóvédharcok az országgyűlés berekesztése után is folytatódtak. Erre utal Zrínyi egyik szintén figyelembe nem vett válaszlevele III. Ferdinándnak 1648. június 5-én, amelyben az országgyűlésnek a református templomok és iskolák visszaadásáról rendelkező 19. cikkelyével kapcsolatos halasztási kérelmek ügyében fejt ki a véleményét. Ezek benyújtását nem támogatja, ugyanis, mint írja, bár kívánatos lenne a protestánsok térhódításának megakadályozása, a halasztó kérelemmel most erdélyi fennhatóság alatt lévő települések életébe is beleavatkoznának, ami politikai szempontból veszélyes lenne.⁵³

Hogy a dolgok mennyire nem változtak, és az ügyek mennyire nem haladtak előre, a két évvel későbbi országgyűlés világosan megmutatta. Újra nádort kellett választani, és a templomok ügyében is dönteni kellett. Zrínyi fentebbi tanácsát a halasztási kérelemmel kapcsolatban nem hallgatták meg, ami megbosszulta magát 1649-ben.⁵⁴ Az új nádor, Pálffy Pál ráadásul nem volt olyan engedelmes kiszolgálója a klérusnak, mint Draskovich János. Lippay rögtön a megválasztása előtt, jó szokását megtartva, a protestánsok megbüntetését követelte, ami a közöttük kirobbanó ellenségeskedéseknek a nyitánya volt.⁵⁵

Zrínyinek a klérussal szemben éles hangon megfogalmazott kritikája tehát inkább illett az 1647-es, vagy az 1649-es, mint az 1655-ös országgyűlésre. Talán az előbbi jobban alátámasztja a *Modus recuperandi Hungariam* című irat. Az irattal itt most nem kívánok foglalkozni, ezt igen alaposan megtette egy önálló kis kötetben Péter Katalin,⁵⁶ aki a szövegben lévő utalások alapján az iratot az 1646-47-es országgyűlés idejére datálta. A szakirodalom azonban sajnálatos módon máig figyelmen kívül hagyta érvekkel jól alátámasztott következtetését. A szöveggel a legújabban foglalkozó Borián Elréd új hipotézisként az irat szerzőjeként Lippay Györgyöt valószínűsíti,

51 FUNDÁRKOVÁ, 2009, 10.

52 Erről részletekbe menően vö. ZSILINSZKY, 1890, 329–331, 340–457.

53 ZMÓM, 538.

54 ZSILINSZKY, 1893, 32.

55 ZSILINSZKY, 1893, 20–21.

56 PÉTER, 1973.

elkészülte évének pedig a hagyományos, 1655-ös dátumot fogadja el.⁵⁷ Péter állításait azonban érdemben nem cáfolja.⁵⁸ Pedig sokkal egyértelműbben tudjuk ezt a katolikus egyház pozícióit védő Habsburg-párti iratot az 1647-es viharos országgyűléshez kötni, amelynek címzettje Péter érvelése alapján az akkori nádor, Draskovich János volt, küldője pedig talán az akkori erdélyi püspök Simándi István.

A fentebbiek alapján tehát egyedül az 1655-ös lengyelországi svéd invázióra történő célzás tűnik megingathatatlanak. Csakhogy láttuk, a szöveg néhány helyen ugyanilyen határozottan utalva a jelenre, vagy egyértelműen ellentmond ennek, vagy legalábbis megengedi, hogy alternatívákat állítsunk. Ez az ellentmondásos helyzet egy csapásra feloldható, ha megengedjük annak feltételezését, hogy a *Mátyás-elmélekdedések* nem homogén alkotás, az itt, és részben az *Afiumban* megfogalmazott nagy témák már jóval korábban megfogantak Zrínyi fejében, a *Mátyás-elmélekdedések* egyes részei már az 1648-1650 közötti időszakban elkészülhettek, talán afféle piszkozatként a később elkészült műhöz. A *Vitéz Hadnagyra* tett, sokat idézett utalás („De a vitézlkő rend állapotjáról más tractatusomban eleget szóltam, oda referálok magamat”) ennek nem mond ellent, mert Zrínyi ezt egy már kész, lezárt szövegben tette. Tehát nem indulatból, két hét alatt írta, hanem éveken keresztül, olvasva, töprengve, és a jobb időkre várva. Ez következett el reményei szerint valamikor 1655 körül.

Források

1.

1648. március 18., Prága

Nicoló Sagredo bécsi velencei követ Francesco Molin dózsénak

Felhasználva az alkalmat, beszámol Zrínyi gróf megbízottjával való beszélgetéséről. Ezt a 60 éves nemesurat azért küldte a gróf a császárhoz, hogy megköszönje horvát bánná történő kinevezését, és hogy a hivatalba lépéshez szükséges báni eskü példányát elküldjék neki. A bán azzal bízta meg, hogy részletesen a császár elé tárja, hogy a török támadás nemcsak Friulit, hanem az egész Habsburg fennhatóság alatt lévő területet fenyegeti. A török hat hónapja már stájerországi falvakat is hódoltat, és azt tervezi, hogy megtámadja a Muraközt, amely a gróf birtoka, ahol a csapatai állomásoznak két mérföldnyire Kanizsától. Ha ez sikerül nekik, akkor egész Stájerországot hódoltatni fogják. A türelem és a (béke) színlelése a törökkel itt már semmit nem ér, a császár csak újabb területeket fog elveszteni. Biztos forrásokból tudják, hogy a következő nagy támadás célpontja Friuli lesz, amellyel út nyílik Horvátországba, majd Tirolba és Karintiába, amely hatalmas szenvedést és könnyeket fog hozni e

57 BORIÁN, 2000, 921–923. Az irat szerinte egy Zrínyiétől eltérő koncepciót fogalmaz meg, amikor Erdély és Rákóczy-ellenes éllel hangsúlyozza, hogy az ország és a katolikus vallás megmaradásának egyedüli záloga a Habsburg uralkodóhoz való hűség.

58 BORIÁN, 2000, 924.

tartományok lakói számára. A császár, akire mindez mély benyomást tett, ellenőriztetni akarja az információkat, ezért parancsot küldött Grácba. A grófnak pedig azt parancsolta, hogy a lehető leggyorsabban szerezzen biztos híreket a török szándékáról és erősítse meg a határokat. Az audiencián elhangzottaktól a magyar kancellártól értesült, aki ugyan semmit nem változtatott a szavakon, mégis néhány részletről elfeledkezett, és néhány fontos részletet összekevert. A lényeg, hogy a legfrissebb foglyoktól származó hír szerint Friuli ellen támadás várható, bár más hírek más mondanak, ezek szerint a török hadsereg rossz állapotban van. A császár által mondottak is megerősítik az ő információit.

Zrínyi megbízottjával hosszasan elbeszélgetett, és megkérdezte tőle, mennyire biztos a friuli támadás, amire azt válaszolta, nem tudnak biztosat, de minden a velencei háború kimenetlétől függ. Arra a kérdésre, hogy mekkora erőket tudnak mozgósítani, azt válaszolta, hogy a tartomány elég népes és alkalmas a védelemre, a török elől elmenekült vlachok 12 ezer főt tudnak kiállítani, Szlavónia és Horvátország 18 ezret, és tudnak segíteni az osztrák tartományok is. 40-50 ezres hadsereggel még elbírnak, de egy 80 vagy annál nagyobb már nem.

Még két kérdést tett fel, az egyik, hogy a török vajon hoz-e majd magával ágyúkat, a másik, hogy a béke mennyire egyeztethető össze azzal, hogy ura foglyokat szed. Az elsőre azt válaszolta, hogy bizonyosan fognak hozni, a másikra meg, hogy amikor a török betör, az ura annyi foglyot szed, amennyit csak tud, mert a türelem csak romlásba visz. A tanácsosok azt mondják, hogy el kell viselni, de a császár, aki a nyugati háború terhét viseli, nem lesz képes helyt állni egy másikban. Ha nem mutatnak erőt, csak félelmet, el fognak esni a tartományok, ahogyan Zrínyi szomszédjának, Bánffy grófnak birtokai, aki mindent elvesztett. Ha engednek egy falu esetében, végül mindegyik el fog veszni. Éppen ezért Zrínyit kell követni, aki, ha nem volna, a török már Grácig hódolhatna. Egyedül Mátyás király volt képes egyszerre harcolni a cseh király, a császár, aki elvesztette Bécset, és a török ellen győzelmesen harcolni. Végül a környék erődítményeiről Károlyvárosról, Segnáról és a többiről kérdezte, amire azt válaszolta, hogy nem látta őket, de elég egyszerű erősségek, de ha lenne pénz rá, meg lehetne ezeket erősíteni. Azt is mondta, hogy csak a saját erőre számíthatnak, külföldre nem. A birodalom erői elégségesek lennének, de csak védekezésben gondolkodnak, és nehéz egyesíteni őket. Azonkívül nem tudnának reagálni egy hirtelen támadásra, mert 10-12 nap kellene, hogy ideérjenek, míg a török 3-4 nap alatt Károlyvárosba és a többi helyre érne. Szlavónia népesebb és jobban megerősített hely Horvátországnál, és más területek is védik a vlach támadásoktól, míg Horvátország elszigeteltebb egy támadástól. Ezeket tudta meg a tartomány váraitól és haderejétől.

A kancellár felajánlotta segítségét a Zrínyi gróffal való kapcsolat felvételében. Elküldte neki Zrínyi csatolt levelének másolatát a jóindulata fenntartása érdekében.

Serenissimo Prencipe

Continuo hostile praticato sin qua di mandar le rep[lica]te(?) delle lettere che mi occorre scriver per via d'imperio et per ci  quando le mie del sabbato passato non fossero giunte, si compiaceranno Vostre Eccellenze intenderne il contenuto dalle occluse.⁵⁹

[Haveranno in esse quello, che nel punto della loro expeditione co'l mezo del mio confidente potrei risapere in vantaggio dello avisato sopra il trattato del commesso Sdrino. Di poi ho veduto il medesimo confidente che mi ha meglio dichiarato la continenza del suo biglietto in che non occorre che io la estenda, poich  essendomi abboccato col commesso dello Sdrino ho potuto sapere intieramente tutto il negotiato et me ho cavato quello aggiunger  per compita notitia dell'Eccellenze Vostre questo commesso ch'  gentilhuomo di sessanta anni di ottimo discorso,   stato espedito dal conte all'imperator per ringratiarlo dell'honor conferitogli del viceregnato in Croatia, et per disponer quello   necessario per assumere la carica, che a punto si   fatto, essendosi da sua maest  deputato commissarii per dargliene il possesso, formata la modula del giuramento che deve prender et con le expeditioni di tutto doveva il medesimo partire hoggi. Le commissioni ch'egli ha havute dal conte sono state di rappresentar all'imperatore non il pericolo particolare delle invasioni del Friuli, ma quel che soprasta in universale ai stati di sua maest  dall'insolenza de Turchi. Ha detto questa esser arivata a segno che gi  pretendono metter in contribuzione i villagi della Stiria, essendosi rilasciati a tale temerit  solo da sei mesi a questa parte. Ha aggiunto tener il padrone con buoni rincontri avisi, che dissegnino Turchi impadronirsi dell'isola ch'egli in latino mi ha chiamato Murol Coviensis composta dai fiumi Mora, et Dravo, dove si congiungono ch'  propria del conte Sdrino, et nella qual tiene egli presidio distante da Canissa due leghe. Disse, che succedendo a Turchi far questo acquisto poneriano in contribuzione la maggior parte della Stiria. Ha considerato che la toleranza et la dissimulatione con Turchi niente giovano. Poich  essendo usata da molti anni a questa parte ne   sortito che con perdita, e danno de paesi sudditi all'imperator, si sono essi fatti pi  insolenti. Ha aggiunto haverli concordi relationi che Turchi dispongano la prossima campagna di assalire il Friuli apprendosi la strada per la Croatia, il che quando se fuisse ha supplicato l'imperator a considerar che strage, et lacrime consequiteriano una tal rovina; poich  nel ritorno potrebbe il Turco aprirsi la via nuovamente per il Tirolo, o Carnia, et devastare tutti li stati della maest  sua. Tutto fu inteso dall'imperator con sentimento, e dolore, e per ci  che disse del pericolo imminente la prossima campagna dell'invasione nel Friul, l'interrog  sua maest  donde il conte havesse questa notitia a che egli rispose tenerla da prigionii diversi. Disse sua maest  haver inteso qualche altra cosa di ci  et che haveva commandato a Gratz se ne procurasse pi  sicure informationi. Doppo sua maest  ha commesso al medesimo, che ritornando celeremente a casa dicesse al conte, doversi procurar per ogni via di risaper il certo delle intentioni del Turco et della dispositione delle sue armi per terra et avvisarlo di qua come in tanto aggiunse, che haverebbe dato gli ordini necessarii, et che si doveva prevenir quello si potesse per sicurezza et difesa del confine. Tale   il negotio giustamente passato

59 A d lt bet vel jelzett részek az eredetiben rejtjelzettek.

con l'imperator, nel qual per la sua molta importanza et perche a notizia publica pervenga l'intiero di quello, rissolvo dire, che confidente che io ho havuto è il medesimo vescovo cancellier di Ongaria, di cui per i favori che mi ha fatto Vostre Eccellenze già tengono notizia. Dissi il mio confidente era tale che non haveria alterata una silaba, et lo confermo per la cognitione, che vengo della sua bontà, et prudenza.

Osservo però che come nei due biglietti, che egli mi ha scritto ha incontrato pienamente con la relatione fattami dal commesso, come Vostre Eccellenze intenderanno; così in ciò, ch'egli mi riferri in voce, et che sono rappresentato all'Eccellenze Vostre nel numero 78,⁶⁰ vedo che il vescovo che mi parlò in corte nell'anticamera nell'uscir ch'esso fece dal consiglio di Ongaria et in tempo, et luogo incomodo per difetto di memoria, o di altrimenti oltre non havermi riferite tutte le circostanze della prima audienza che hebbe il commesso dall'imperator confuse un termine importante poiché mi disse, che il commesso Sdrin riferisse a sua maestà haver il suo patrone le notizie dell'intentione de Turchi d'invader il Friul col mezi di prigioni Turchi, spie, e corrispondenze; il che non è, poiché come il predetto commesso mi ha detto replicata, et replicamente la somma delle relationi portate all'imperator delle cative intentioni de Turchi il conte la ha da corrispondenti, spie, et prigioni: ma il punto dell'invasione del Friuli, lo ha solamente col mezzo degli ultimi prigioni fatti da lui, che ben sono diversi et in diversi tempi et dei quali le relationi concordamo. Questa circostanza è importante: ma mi rincresce non poter dire, che sia importantissima, mentre d'altre parti è pervenuta notizia di questa cativa dispositione de Turchi.

Il signor prencipe di Etristaim venuto in questi momenti da Viena mi ha detto esserglie ne capitate più voci alle orecchie. Vostre Eccellenze hanno già in memoria ciò, che mi disse Traumestorf, et da quello, che intenderanno con altre della risposta fattami render dall'imperatore al mio ufficio comprenderanno che sua maestà non mi ha meno fatto considerare cosa contraria al dubio, che io gliene ho rappresentato mostrando come di assentire alle cose dette da me; come si sia la serie di tuto questo negoziato del conte Sdrin Vostre Eccellenze si compiaceranno haverla dalle presenti, havendo io havuto commodo in un lungo congresso, et con qualche nota, che mi ha lasciato anche di sua mano l'istesso commesso di cavar quanto riferisco a Vostre Eccellenze io ho poi interrogato il medesimo se egli effettivamente stima, che Turchi possino haver in animo questa invasione del Friul et quando la tentassero qual difesa si potrebbe sperar dalle provintie. Egli mi ha risposto che l'intentione de Turchi non si possono risapere; convenirsi dubitare, ch'essi possano rilasciarsi ad ogni temerità et che nelle provintie Austriace confinanti al Turco conoscendosi di quanto momento sia la guerra, ch'egli fa alla reppublica, communemente si dice, che dall'essito della presente guerra Veneta dipenda la rovina o la conservatione del christianesimo, essendo certo, che se il Turco riuscirà vittorioso acquisterà tali forze et arroganza, che non gli si potrà resistere, e concluse però, che il pericolo della invasione del Friul bisognava temerla: ma che egli non può saper che sia certo, ne per tale l'ha rappresentato all'imperator. Quanto alle forze delle provintie dice esser assai valide; poiché come nella strettezza da siti e passi si può far resistenza; così elle si ritrovano al presente molto ben popolate; vi sono li Valacchi che sono sudditi fuggiti in diversi tempi dalla tirannide Turchesca, de quali dice si potrà componer un numero di 12 milla atti a portar le armi, et tra la Schiavonia, et Croatia dice egli, che si dovrebbero poner insieme dieci dotti milla, e di vantaggio, oltre che la

60 Sagredo arra utal, hogy a 78. sz. jelentésben küldte el Zrínyi avvisóját.

Stiria, Carintia et la Carnia dovrebbero concorrer'in aiuto. Concluse che quando Turchi non vengano grossissimi vi sono forze nelle provintie per resister e diffendersi; et si dichiarò che da un numero di 40, o 50 mila si potranno ben guardare; ma che quando venissero in ottanta, o più mille come possono mettersi insieme per ampiezza, e populatione de loro stati, non si potrebbe far difesa; ha anco aggiunto tali esser certo le forze delle provintie Austriache: ma che vi vuole principalmente la buona disposizione di servirsene senza le quali forze sarebbero inutili, et per ciò il conte suo patrone preavverti del pericolo l'imperator.

Lo ho interrogato di due particolari: l'uno se potranno Turchi condur il cannone; et l'altro come nella professione, et rissoluzione dell'imperator di conservar la pace col Turco, si permetta al conte far prigioni Turchi. Mi ha risposto al primo; che se Turchi sforzeranno i passi, potranno senza dubbio poi condur il cannone, et altro; che quando Turchi vengono a rubbar, et far danni nel paese il conte ne fa prigioni quanti può; che egli è cavallier che stima doversi mostrar la faccia al Turco vedendo, che la pazienza serve a nostra rovina, che tutti questi ministri qua dicono convenirsi tolerare mentre l'imperator che ha il peso della guerra dell'imperio non può hora intraprenderne altra; a che egli ha risposto che se si procederà con rispetto e con dimostrazione di timore si anderà sempre perdendo, et si indeboliranno li stati dell'imperator a segno, che quando si vorrà non si potrà poi far difesa. Ha portato loro per essemplio ciò, ch'è successo del conte Banffi cavalliero, di cui è estinta la casa, e sono persi gli stati, li quali egli haveva confinanti a quelli del conte Sdrin.

Dice che lui vuole proceder con i Turchi con la pazienza che pare vadano insinuando li ministri et che tolerando la perdita di un villaggio una volta et poi altro ne fosse messo in contributione è successo che a poco a poco li Turchi gli hanno usurpato tutti li suoi stati; che se altrettanto avesse praticato il conte Sdrin sua maestà potrebbe esser sicura che Turchi a quest'ora riscuoterebbero le contributioni sino su le porte di Gratz onde ha concluso che bisognava mostrar vigore col Turco in tutti i tempi et questo esser la vera via di diffendersi. A me ha detto poi il medesimo commesso che lo Sdrin ha havute molte volte reprimende dall'imperator per essersi vindicato sopra i Turchi di qualche ingiuria ricevuta: ma che egli non stima dovere già mai appresso loro cader in concetto di timoroso et mi ha aggiunto haver anco detto a ministri, che un solo re Mattias di Ongaria fece la guerra al re di Bohemia all'imperator al quale occupò Viena, et al Turco di cui restò vittorioso: lo ha in fine interrogato dello stato delle piazze di Carlistot, Segna, et altre; et se crede che possano ristorarsi a tempo di esser perfettionate per il cimento (s)guardi(?) Dio, che nascesse.

Mi ha risposto non haver le revedute ma ch'essendo quelle fortificationi fatte di semplice temeno si potrà certo, quando non manchi il denaro sollecitar l'opera, et brevemente terminarsi per ciò, che tocca alle forze delle provintie, come punto più importante; poichè certo è che nel stato presente di cose non si può sperar la difesa, se non dalle forze proprie; non havendo modo l'imperator d'inviarne di forastiere. Ho procurato d'altra parte qualche informazione et ne ho principalmente parlato con un figlio del signor conte Traumestorf che ha qualche pratica del paese, tenendo questi signori i suoi beni in Stiria, esposti al pericolo del Turco; et che essendo amatissimo dal padre lo ha seguitato a Muster e per tutto, et ha cognitione de suoi sensi, et ho saputo le forze delle provintie sono grandi, ma che la difficoltà consisterà nell'unirle al luogo del bisogno; poichè vi vorranno più preventioni et in oltre molti giorni ad unir le cose tutte, che non si potranno opportunamente far per resister ad una aggressione improvvisa; poichè si richiederebbero almeno per la unione et marchia dieci, o dodici giorni di tempo, et all'incontro il Turco quando ritrovasse Carlistot, et le piazze di Croatia sproviste in

tre o quattro giorni superarebbe i siti stretti di quella provintia, et sarebbe poi impossibile trattenerlo oltre che queste forze più opportunamente possono maneggiarsi in uno, che nell'altro luogo, come se il Turco assalisse la Schiavonia ch'è provintia più popolata e bene fortificata ch'è coperta dalla rapidatione de Vallachi è cinta d'altre provintie, le forze di tutte sarebbero brevemente pronte al bisogno, all'incontro la Crovatia esser più separata, e quando l'invasione fosse improvvisa corrersi il pericolo accennato. Tale è l'informazione che ho potuto avere sopra questa grave emergente et le più certe per ciò tocca alla costitutione et disposizione delle piazze e forze delle provintie; come anche della intentione de Turchi saranno procurate dalla publica prudenza con li mezzi più proprii.] Il signor vescovo mi ha aggiunto il favore di procurarmi la communicatione co'l Sdrin anzi mi ha insinuato la forma dell'ufficio, che debbo passar seco. Io gli ho scritto le occluse in copia che tiene della cortesia del conte che egli nutrirà ottima corrispondenza meco. Gratie etc.

Praga 18. Marzo 1648

Nicolo Sagredo cavaliere ambasciatore

Al serenissimo prencipe di Venetia etc.

Melléklet:

1648. március 18. Prága

Nicolo Sagredo bécsi velencei követ Zrínyi Miklósnak

Szívból gratulál megérdemelt báni kinevezéséhez, amely nagy megnyugvással tölti el a nagy haszon miatt, ami ebből a kereszténységre fog háramlani. Bölcs és bátor kormányzása ezen az igen fontos határvidéken békét és nyugalmat hoz a törökkel háborúban álló Velence számára is, mivel hazája számára Horvátország Itália kapuját jelenti. Köszönetét fejezi ki, hogy rendelkezésére bocsátotta emberét, akitől a török szándékairól és terveiről értesülhetett. Kéri, hogy továbbra is informálja, hol és mikor szándékszik hazája ellen támadni az ellenség.

ASVe Senato Dispacci di Germania, filza 94, fol. 128 – másolat

Illustrissimo et eccellentissimo signor signor mio colendissimo

Ancora che io non habbi sin hora havuto la portana di posarmi far conoscere per servitore all'Eccellenza Vostra in ogni maniera altrettanto il carattere che io tengo di ambasciator della serenissima Republica Prencipe così affettuoso verso lei, quanto la grande stima che io faccio delle conditioni et grande merito dell'Eccellenza Vostra mi persuadono a baciarle la mano con le presenti et rallegrarmi seco come faccio con tutto il cuore della principalissima dignità di ban di Crovatia degnamente conferita dalla maestà dell'imperatore in Vostra Eccellenza di che ho preso io ben grande consolatione per il profitto e vantaggio che si risulterà dalla christianità tutta dal

suo prudente et valoroso commando a quell'importantissima frontiera et per la soddisfattione, et quiete che ne goderà la republica la quale certo nel cimento tra vaglioroso della presente guerra Turchesca et nei danni che procura per ogni parte inferirle così fiero inimico non haverebbe saputo desiderare che la custodia e sicurezza della Croatia ch'vuol dir della porta d'Italia fosse da sua maestà raccomandata ad altri ch'al valore conosciuto dell'Eccellenza Vostra colla quale perciò per la certezza ch'io conservo dei sensi della mia serenissima patria posso di tal elettione rallegrarmi in nome pubblico.

Devo poi ringratiare affettione di Vostra Eccellenza della visita che s'è contentato farmi il gentilhuomo suo qua, il quale mi ha aggiunto la cortesia grandemente stimata di comunicarmi degli andamenti et intentioni de Turchi tutto ciò che gl'è stato permesso; favore ch'io devo in primo luogo riconoscer da Vostra Eccellenza e restargliene colla dovuta ubligatione.

Prende anche animo di ricorrer alla sua gratia efficacemente pregando Vostra Eccellenza continuarmi l'honore col farmi risaper la dispositione dell'armi terrestri de Turchi alla prossima compagnia et principalmente contro qual parte de stati della republica in qual tempo et con quali forze si disponderanno il loro mosse, in che per il vantaggio che ne risulterà alla difesa della medesima republica prevedendosi i disegni dell'inimico si conoscerà il zelo christiano dell'Eccellenza Vostra et sarà un nuovo testimonio della sua ottima dispositione verso essa.

Ne io dovendo giudicare poter sodisfar con parole all'obligationi che me ne conseguitano; chiuderò le presenti coll'augurare a Vostra Eccellenza da Nostro Signore ogni grandezza et felicità et co'l baciarle riverentemente la mano.

Praga 18. Marzo 1648

2.

Zrínyi avvisója

(Nicoló Sagredo március 7-i jelentéséhez csatolva)

Zrínyi gróf szolgája útján, aki három napja érkezett, Őfelsége tudtára adta, hogy a török a nyáron minden módon Horvátországra fog támadni, hogy megnyissa az utat Cividale del Friuli felé. Ha jónak látja, kikérdezheti ezt a tapasztalt szolgát.

ASVe Senato Dispacci di Germania filza 94, fol. 27 – másolat

Dominus comes Nicolaus Asdrin per suum famulum, qui ante triduum huc venit, inter alias instructiones, ipsi datas representat suae maiestati, quod Turcha hac estate futura omnibus modis conabitur per Crovatiam sibi aperire viam in forum Julii. Vestra Eccelencia si ita videbitur poterit eundem famulum advocare et interrogare; est maturus senex.

3.

1648. április 20., Csáktornya
Zrínyi Miklós Nicoló Sagredo bécsi velencei követnek

Megkapta elmúlt hó 2-án kelt, a báni tiszt elnyerése alkalmából írt gratuláló levelét. Igyekszik megszolgálni és viszonzni. Sajnálja, hogy nem tud új hírekkel szolgálni, de amint megtud valamit, értesíteni fogja. Tőle kapott levelét néhány sorral megtoldva továbbküldte a palmai provveditorénak. Ebben az évben hamarabb fognak megindulni az oszmán seregek a szárazföldön, mint a tengeren, de a mai napig nem tudta kideríteni, milyen irányban fognak támadni. Erdélyből jött hírek szerint a Porta hajlik a békekötésre Velencével, hogy szabad kezet kapjon máshol. Reméli, hogy nem Magyarország ellen fognak vonulni, mert a császár erői most máshol vannak lekötve.

ASVe Senato, Dispacci di Germania, filza 94, fol. 449–450 – másolat

Illustrissimo et eccellentissimo signore signor colendissimo

Mi ritrovo col favore dell'humanissima di Vostra Eccellenza scritta all 2. del passato in congratulatione del banato di Croatia conferitomi dalla maestà dell'imperatore signor mio clementissimo più presto per eccesso di clemenza che per alcun mio merito ma come da questo cortese uffizio riconosco a bastanza la di lei gentilezza et generosità, così non posso non corresponderle con altrettanta cordialità et affetto et pregar Iddio signor nostro che facci nascermi spesso occasioni di suo servitio particolarmente della serenissima repubblica la quale vostra eccellenza voglia restar servita di assicurar dell'humilissimo mio ossequio et continuo desiderio di vedermi honorato de suoi molto da me bramati commandamenti. Ben si mi dispiace che li passi ne' quali mi ritrovo sono d'ordinario sterili di novità, et che per mancamento di commercio di lettere non posso come vorrei scuoprir gli andamenti del Turco nondimeno di quel poco che perverrà a mia notitia non mancaro di tener di mano in mano ragguagliata l'Eccellenza Vostra la cui lettera ho anche accompagnato con quattro righe all'eccellentissimo signor prov(editor) generale di Palma. Per quanto di presente ho potuto penetrar le forze Ottomana si faranno veder questo anno più presto per terra che per mare ma fin hora non si può scuoprir verso dove siano per voltarsi anzi per avvisi venuti di Transilvania purché alla porta inclinino a qualche accordo con la serenissima repubblica per servirsi dell'esercito che sarà poderoso a danni d'altro potentato. Iddio voglia non sia contro l'Hungaria et che non si serva dell'occasione della nostra debolezza mentre la maestà dell'imperatore ha da far altrove con suoi nemici. Ecco quanto ho che sia degno della notitia dell'Eccellenza Vostra la quale supplico voglia continuarmi il suo affetto et honorarmi spesso de suoi commandamenti mentre perfine reverentemente le bacio la mano. Ciaccaturno li 20. Aprilis 1648.

Di Vostra Eccellenza
devotissimo et obligatissimo
conte Nicoló di Sdrin

4.

1648. április 25., Prága

**Nicolo Sagredo bécsi velencei követ Francesco Molin dózsénak
és a Szenátusnak**

Az új magyar kancellár, akinek küldi a levelét a császárnál tett audienciáról, mutatott egy levelet Forgách Ádámától, amelyben beszámol arról, hogy a velencei győzelem nagyon megzavarta a törököt, akik újabb csapatokat kénytelenek a magyar határról elvezényelni, miközben attól tartanak, hogy ez felbátorítja a magyarokat, hogy török területre nyomuljanak, ezért csaszt küldtek Bécsbe, aki azonban inkább kém. Azt is mondta a főúr a kancellárnak, hogy ez alkalmat ad arra, hogy a magyarok megszabaduljanak a török igtától, amely egyre pusztítóbb. El akarják érni, hogy a császár végre döntsön, és ne csak megszabadítsa őket, hanem bosszút is álljon a szenvedésekért. Hírt kapott a kancellár arról is, hogy Rákóczy fejedelem, nem tudni mi célból, sereget gyűjt. A legvalószínűbb, hogy így akarja a Portán elérni a céljait, aminek csak rossz vége lehet. A püspök (ti. a kancellár) audienciát akar, hogy kifejtthesse elképzelését a boszniai keresztények felkeléséről, hogy a császár kössön velük ligát velük és a macedónokkal, és adjon segítséget neki. Régóta győzködi a császárt, hogy indítsa támadást Magyarországon, amelynek sikerét egy balkáni felkelés nagy mértékben előremozdítaná, mivel a törököt megakadályozná abban, hogy eljusson a magyar Alföldre. Ebben támogatják a püspököt a magyar urak is. A terv jó, igyekszik mindent megtenni az ügy érdekében.

ASVe Senato Dispacci di Germania, filza 94, fol. 373–375, 380 – eredeti
Serenissimo Principe

Il nuovo cancelliere di Ongaria che mi communico le lettere che Vostre Eccellenze haveranno havute in copia, mi ha detto voler sopra esse, e sopra quello intenderanno appresso prender un'audienza dall'imperator, mi ha conferite lettere del conte di Forgan generale in Ongaria che avisa Turchi esser in grandissima confusione per gli acquisti delle armi di Vostra Serenità esser necessitati per ciò a levar nuove militie dal confine, e dubitar che gli Ongari si vagliano di questa opportunità per entrare nel paese Turchesco, et farvi qualche considerabile impresa per ciò quel chiaus, ch'è venuto a Viena come ho avvisato, esser più tosto una spia, havendo ordine di esplorar l'intentioni dell'imperator et ministri. Dice dunque il conte di Forgaut al cancelliere che stia avvertito et si vaglia dell'opportunità, perchè come la prudenza di Vostra Serenità ben comprende, non possono desiderare gli Ongari altra cosa più al mondo, che di sottrarsi dalla tiranide del Turco, che pone in contributione

tutto il paese et oltre questo lo rubba, incendia, et fa schiave le persone; onde essi vorrebbero pure trovar qualche modo, che l'imperator si rissolvesse, o fosse costretto non pure dall'oppressione, che patiscono, ma vendicarla anche con l'armi. Mi ha anche mostrate lettere di un suddito, e fratello del cancelliere de Ragozi che scrive quel prencipe unire militie senza sapersi il fine; ma tra molti discorsi il più credibile esser ch'egli, il qual vive sempre con apprensione della tirannide Turchesca, voglia insospettire il Turco della sua intentione per cavarne vantaggio nelle sue pretensioni alla porta; il che non può causar, se non buon'effetto: Mi ha però detto il vescovo voler rappresentar tutto a sua maestà prendendo audienza doppo la mia nella stima, che io imprimerò l'imperatore dei pericoli che possono soprastare a suoi stati, et ch'egli poi con tutte queste informazioni vuole premere per veder pure se potesse persuader sua maestà a valersi della congiuntura et a permetter, che si concertasse qualche cosa con christiani Bossinesi, che scrivono le lettere predette et che sono uniti con li christiani di Macedonia i quali tengono una, che mi ha chiamato lega con l'imperatore trattata, et maneggiata già dal predetto vescovo dal quale ogni volta, che sua maestà voglia far invasione nell'Ongaria somministrandosi loro solo le armi, li obliga non pure a sollevarsi, ma a guardar e diffender tutti li passi delle montagne che portano nelle aperte pianure dell'Ongaria; cosí che impedendo a Turchi il soccorso, la impresa stessa dell'Ongaria si renderebbe facile a sua maestà. L'intentione del vescovo, nella quale concorrono tutti li signori Ongari è buona. Io nutro seco la maggior confidenza e porgerò ogni fomento a suoi uffici; ma con poca speranza che possa persuader l'imperatore per quello già Vostre eccellenze sanno: tutto mi ha detto il vescovo con pretesto della più stretta confidenza. A sua maestà ho fatto chieder audienza; sta ancora obligata alla stanza, ne so se hoggi potrà assegnarmela. Gratie etc.

Praga 25 Aprile 1648

Di Vostra Serenità

Nicoló Sagredo cavallier ambasciator

Al serenissimo prencipe di Venetia

5.

1648. június 26., Linz

Nicolo Sagredo bécsi velencei követ Francesco Molin dózsénak

További részleteket tudott meg a császárnak Konstantinápolyból küldött levél tartalmát illetően. A már ismert részleteket megerősítve és részletesebben tárgyalva a következő a tartalma; a nagyvezír sajnálatát fejezte ki, hogy a császár segítséget nyújtott Velencének a klisszai vállalkozáshoz, pontosabban, hogy Zrínyi, Nádasdy, Batthyányi grófok és mások fegyveres segítséget küldtek. A panaszáradat után arra kérte a császárt, hogy ne segítsen a Köztársaságnak és rendelje vissza a magyarok csapatait. Kinyilvánította, hogy a szultán békét akar, ennek megkötése érdekében

pedig egy nagy ünnepélyes követséget vár Bécsből. De elvárják azt is, hogy ha a császár erre nem lenne hajlandó, nyíltan írja meg. Ezt egy tanácsostól hallotta. A levelet nagy sietségben küldték el, és nem futár, hanem egy csausz ment Budára, ahonnan egy másik Bécsbe. Az ügyet az elmúlt vasárnap tárgyalták a tanácsban. Beszélt Trautsmandorffal, aki megerősítette a fenti értesüléseket azzal, hogy a levélben nem volt szó arról, hogy a császár nyilatkozatot tegyen. A török nem bírja elviselni a klisszai kudarcot, ezért keverték bele a császári fegyvereket, úgy tüntetve fel, mintha azonos erők közt történt volna az összecsapás. Azt válaszolta, hogy ez elég érdekes magyarázat, mivel a Köztársaság semmilyen segítséget nem kap, amivel a török eléri célját, hogy egyszerre csak egy ellenséggel kelljen szembenéznie. Erre nem válaszolt semmit, csak annyit tett hozzá, hogy a jelenlegi helyzetében a császár nem akarja provokálni a törököt. Ma hozták meg a határozatot a válasszal kapcsolatban, amelyben az fog állni, hogy nem álltak magyarok velencei szolgálatban, ezért sürgősen visszahívni őket. A levelet a jelentéssel együtt Lobkowitz hercegen, a Haditanács elnökén keresztül küldi.

ASVe Senato Dispacci di Germania, filza 94 fol. 585–587, 591 – eredeti, részben rejtjelzett

Serenissimo prencipe

Ho continuate le diligenze per indagar con la maggior particolarità che habbi potuto, il motivo dell'ispeditione del dispaccio pervenuto altrimente a sua maestà da Costantinopoli portato da chiaus, non da corriero come dirò a basso, il che non ho saputo se non doppo scritte le precedenti mie a Vostra Serenità.

Il contenuto delle quali confermando; con maggior distinctione aggiungerò, essersi doluto il primo visir con Craifencle che l'imperatore habbi prestato aiuto alla repubblica nell'impresa di Clissa havendo espressamente detto che li conti Sdrin, e Nadasti, il Budiani et altri signori Ongari habbino inviato loro genti i soccorso della repubblica [*et doppo vehementi querelle passate ne ha istato perché l'imperator non assista Vostra Serenità et ha aggiunto che se per parte di lui si dicesse, esser seguito senza suo consenso, o cognitione, che li Ongari habbiano rinforzata l'armata Veneta, debba hora, che ne è informato richiamar subito le predette militie Ongare, et proveder, che in avvenire non succedano nuovi simili inconvenienti; ha dichiarato voler il gran signor conservar la pace con cesare, et per la sua continuatione è disceso a particolari progetti, mostrando desiderio di stabilir il trattato, et richiedendosi ad inviar un ambasciator grande alla porta: ma ha aggiunto, che quando l'imperator non intendesse coltivar al presente con atti reciprochi di buona corrispondenza l'amicitia debba dichiararsene et portar il dispaccio questa espressa et particular istanza della dichiarazione dell'imperator. Tanto mi ha detto un consigliere di stato de più prudenti, et più attenti, et per la cui mano passano li principali negotii.*] Et viene conprobato dalla premura con che s'è fatta questa espeditione. Poiché non corriero, ma chiaus è venuto da Costantinopoli a Buda. Altro di là s'è ispedito a Vienna ove trattenuto dal re

si è avanzato il dispaccio con corriere poi a sua maestà [*fu proposto il negotio in consiglio et maturate le risposte la passata dominica; il che havendo io risaputo volsi veder quel giorno stesso il conte Traumestorf, et mostrandomi meglio informato dissi a signore come sorridendo; se si richiamerano questi signori de Nadasti, Budiani, et altri dall'armata della repubblica, et se l'imperator farà dichiarazione di non assister. Il signor conte mi ha confermato del contenuto del dispaccio tutto quello è predetto; solo ha negato la parte, che si dimandi dichiarazione all'imperator. Ha detto non poter Turchi tollerare, che la repubblica habbi havuto sopra loro il vantaggio delle presa di Clissa; onde per diminuirne in certo modo la vergogna vogliono mostrar esse concorse in suo aiuto anche le forze imperiali.*] Io risposti che questa maschera potrà haver ben questo fine ma che artificio et inventione così strana haverà una 2da intentione di assicurarsi, cioè, che la repubblica non riceva alcun aiuto dall'imperatore praticando anco in questo caso i Turchi la massima tanto utilmente osservata sin'hora, di non voler che un nemico per volta, onde più facile loro riesca il batter i proprii confinanti; ma un dopo l'altro, come succederea all'imperatore guardi Dio che la repubblica provasse disavvantaggio. [*A ciò niente si oppose il conte; solo replicò che Turchi non facciano istanza all'imperator di dichiarazione. Et mi aggiunse che ben io vedevo lo stato in che era sua maestà et se poteva provocarsi contro altri nemici. In discorso mi disse, che quella mattina stessa si erano maturate le risposte dell'imperator et io con un termine di familiarità, e confidenza, mentre altra propria maniera per insinuarmi in materia così grave non havevo gli dissi che la risposta forse haverebbe assicurato Turchi di non doversi aiutar la repubblica in alcuna forma. Mi rispose Traumestorf che no: Non parlarsi di questo, solo dissi che non vi erano stati Ongari nell'armata Veneta, ne siente, ne insiente l'imperator onde non vi era occasione di richiamarli, ne ad altro passò egli.*]

Alli permise poter inviar con quest'ispeditione il dispaccio di Vostra Serenità che resta già consegnato al signor prencipe di Locoviz signore presidente di guerra, il quale ne ha promesso mandarlo conf(ident)e il solito nel piego di sua maestà sotto coperta del presente. Gratie

Lintz 26. Giugno 1648

Nicolo Sagredo cavallier ambasciator

Al serenissimo prencipe di Venetia etc.

Rövidítések, forrás- és irodalomjegyzék

ASVe Archivio di Stato di Venezia

ÖStA Österreichische Staatsarchiv

*

A Bibliotheca Zriniana

1991 *A Bibliotheca Zriniana története és állománya.* Szerk. KLANICZAY Tibor. Bp., 1991, 195–196. (Zrínyi–könyvtár, IV)

BENE

1993 BENE Sándor: *A Zrínyi testvérek az Ismeretlenek Akadémiáján (Velencei Karnevál).* In: Irodalomtörténeti Közlemények XCVII (1993/5–6), 650–668.

- BORIÁN
2000 BORIÁN Elréd: *Lippay érsek és Zrínyi Miklós politikai vitája. A jezsuita történetíró, Kaszy Ferenc alapján.* In: Századok 134 (2000), 913–931.
- CSILLAG
2000 CSILLAG István: *Zrínyi Máttyás király életéről való elmélkedések című művének datálásához.* In: Irodalomtörténeti Közlemények CIV (2000/1–2), 97–99.
- FALLENBÜCHL
1988 FALLENBÜCHL Zoltán, *Magyarország fömértóságai*, Bp., 1988.
- FUNDÁRKOVÁ
2009 FUNDÁRKOVÁ, Anna: *Ein ungarischer Aristokrat am Wiener Hof des 17. Jahrhunderts. Die Briefe von Paul Pálffy an Maximilian Trauttmannsdorff (1647–1650).* Wien, 2009.
- GEBEI
2007 GEBEI Sándor: *Az erdélyi fejedelmek és a lengyel királyválasztások.* Szeged, 2007.
- HUDITA
1927 HUDITA, Ion: *Histoire des relations diplomatiques entre la France et la Transylvanie au XVIIe siècle (1635–1683).* Paris, 1927.
- KLANICZAY
1964 KLANICZAY Tibor: *Zrínyi Miklós.* Bp., 1964.
1985 KLANICZAY Tibor: *Zrínyi helye a XVII. század politikai eszméinek világában.* In: Uó, *Pallas magyar ivadéka*, Bp., 1985.
2001 KLANICZAY Tibor: *A manierizmus politikai filozófiája: Paruta és Lipsius.* In: Uó, *Stílus, nemzet és civilizáció*, Bp., 2001, 225–229.
- Magyar gondolkodók*
1979 *Magyar gondolkodók 17. század.* Szerk. TARNÓC Márton. Bp., 1979, 33–137. (Magyar Remekírók)
- PERJÉS
1965 PERJÉS Géza: *Zrínyi Miklós és kora.* Bp., 1965.
- PÉTER
1973 PÉTER Katalin: *A magyar nyelvű politikai publicisztika kezdetei.* Bp., Akadémiai, 1973. (Irodalomtörténeti Füzetek 83.)
- R.VÁRKONYI
1994 R. VÁRKONYI Ágnes: *Europica varietas – Hungarica varietas.* Bp., 1994.
2009 R. VÁRKONYI Ágnes: *Európa Zrínyije.* Bp., 2009.
- SETTON
1991 SETTON, Kenneth M.: *Venice, Austria and the Turks in the Seventeenth century.* Philadelphia, 1991.
- SZÉCHY
1902 SZÉCHY Károly: *Gróf Zrínyi Miklós (1620–1664).* Bp., 1902.
- ZMÖM
Zrínyi Miklós összes művei (Magyar Remekírók), szerk. KOVÁCS Sándor Iván, Bp., 2003.
- ZSILINSZKY
1890 ZSILINSZKY Mihály: *A linczi békekötés és az 1647-ki vallásügyi törvényezikkek története.* Bp., 1890.
1893 ZSILINSZKY Mihály: *A magyar országgyűlések vallásügyi tárgyalásai a reformációtól kezdve*, 3. (1647–1687), Bp., 1893.

Tobias Weiß poprádi evangélikus lelkész önéletírása

A kézirat

Aligha férhet ahhoz kétség, hogy Szepesség a történelmi Magyarország elbeszélő forrásokban leggazdagabb vidéke, a sok latin és német nyelvű kútfő döntő többsége azonban mindmáig kiadatlan. Tobias Weiß (1621, Szepesbela–1675, Danzig) poprádi evangélikus lelkész (1647–1674) rövid német önéletírásának is ez a sors jutott osztályrészül.¹ A történelmi kutatás egészen a 20. századig még létezéséről sem szerzett tudomást. Az iglói Heinz Prokert 1934-ben szűkszavú közleményben adott hírt a kéziratról, a tartalom vázlatos ismertetésénél azonban alig vállalkozott többre.² Mivel az önéletírásban egy mondat erejéig maga Jan Amos Komenský is feltűnik, a szöveg, helyesebben annak egy bekezdése, később könnyen utat talált magának a (cseh) szlovákiai Comenius-szakirodalomba.³ Ez azonban nem vezetett el a teljes forrás újraolvasásához, alaposabb kiaknázásához és publikálásához.

Az önéletírást, ahogy 1934-ben, úgy ma is a Lőcsei Evangélikus Egyházközség Könyvtára őrzi,⁴ amely nemcsak az egyházközség, hanem az egykori lőcsei evangé-

- 1 Jelen forrásközlés a Bolyai János kutatási ösztöndíj támogatásával készült. Szeretnénk továbbá köszönetet mondani a következő személyeknek: Astrid Zwillingová-Kostelnikovánek, a Lőcsei Evangélikus Egyházközség gondnokának, aki a lőcsei evangélikus könyvtárban tett kutatásainkat lehetővé tette és mindenben segítette; Czenthe Miklósnak, az Evangélikus Országos Könyvtár igazgatójának, aki számos hasznos tanáccsal szolgált az evangélikus egyháztörténet szakirodalmát illetően; dr. Csepregi Zoltánnak, az Evangélikus Hittudományi Egyetem tanárának, aki elküldte nekünk Johann Samuel Klein munkájának kiadatlan negyedik kötetéből a minket érdeklő életrajzokat; dr. Eva Kowalskának, a pozsonyi történettudományi intézet kutatójának, aki készségesen eljuttatta hozzánk a protestáns exulánsokról írott, Budapesten nehezen elérhető közleményeit; dr. Heltai Jánosnak és Szilágyiné dr. Bánfi Szilviának, akik betekintést nyújtottak az RMNy megjelenés előtt álló negyedik kötetébe; dr. Kármán Gábornak, aki Németországban több német és lengyel nyelvű tanulmányt lemásolt számunkra; és végül az Országos Széchényi Könyvtár tájékoztató könyvtárosainak, akik lehetővé tették számomra az intézmény által előfizetett WBIS életrajzi adatbázis használatát. – A forrás tágabb kontextusát terjedelmes kísérőtanulmányban vázoltuk fel, amely azonban a terjedelmi korlátok miatt máshol: a révkomáromi Selye János Egyetem egyik tanulmánykötetében jelenik majd meg.
- 2 PROKERT, 1934. Heinz Prokert a szövegből csak néhány bekezdésnyit közölt, mégpedig Tobias Weiß Thornból Königsbergbe vezető 1645. évi útjának leírását. Érdeklődését egyértelműen Comenius említése keltette fel. – Az önéletírás egyébként nem szerepel Kulcsár Péternek a korai magyarországi elbeszélő forrásokról összeállított gazdag repertóriumában sem.
- 3 KARŠAI, 1965, 22–24, 32–36. KARŠAI, 1970, 62–64. Ugyanitt a korábbi szakirodalom is.
- 4 A könyvtár ismertetései: HAVÍRA, 2000 (szlovákul, mozaikszerűen); AĀNET, 2004 (rendszeres német nyelvű ismertetés); ŽIBRITOVÁ, 2010 (rendszeres szlovák nyelvű ismertetés). A gyűjtemény állapotát jelenleg az határozza meg, hogy tulajdonosa, a kicsiny létszámú Lőcsei Evangélikus Egyházközség igen szűkös anyagi erőforrásokkal bír, egy modern könyvtári helyiség kialakítása, fenn-

likus líceum, a szepesi lelkészi testvérület, és az egész város történelmi emlékeinek – könyveinek és iratainak – gyűjtőmedencéje. A felbecsülhetetlen értékű együttes az 1837-ben épült lőcsei evangélikus templom két nagy karzatán foglal helyet, a húsz-ezer kötetes, viszonylag rendezett műemlékkönyvtár az északon, a sürgős revíziót igénylő levéltári anyag pedig a déli egy részén. Az elődök következetlensége miatt mind a könyvtárban, mind a hozzá tartozó, jellegét tekintve rendkívül heterogén archívumban találni kötetes kéziratokat. Tobias Weiß önéletírása a kéziratok többségéhez hasonlóan a levéltárban maradt fenn.

A kódexpergamenbe kötött, nyolcvanhét számozatlan folióból álló negyedrért (15×19 cm) papírkézirat a levéltárnak az 1950-es években kialakított elméleti rendje szerint az V. számmal jelölt fond („*Wesztler Lajos rendezése*”), azon belül pedig a történelmi feljegyzéseket és krónikákat tartalmazó 4. sorozat részét képezi (*Chroniken und historische Aufzeichnungen No. 4.*), jelzetként használatos helyrajzi száma: V A₂. Maga az 1669 júniusában befejezett, igen szép betűkkel papírra vetett önéletírás a kötet 7–20. folióján található. Tobias Weiß ehhez 1675 elején, danzigi száműzetése alatt jelmondatot és bevezető versidézeteket fűzött (f. 1–3.). A kézirat második felébe a lelkész vagy ugyanekkor, vagy több szakaszban bemásolta tizennyolc saját alkalmi költeményét (f. 43–62.), amelyek közül hármat a számkivetés éveiben (1674–1675) szerzett. (A versekről a bevezetőnk végén található táblázatban majd rövid áttekintést adunk.) A kis kötetet Weiß leányági leszármazottainak szokványos családi feljegyzései zárják (f. 80–87.). A kötet fennmaradó lapjainak mintegy felét (f. 21–42. és 63.) Lőcse város háztulajdonosainak 1886. évi részleges jegyzéke (*Verzeichnis der Hausbesitzer in der Königlichen Freistadt Leutschau im Jahre 1886*) foglalja el.

A kézirat beosztása

f. 1–3.	f. 3–6.	f. 7–20.	f. 21–42.
Jelmondat, versidézetek	Üres lapok	Tobias Weiß önéletírása	Lőcse város házjegyzéke
f. 43–62.	f. 63.	f. 64–79.	f. 80–87.
Tobias Weiß költeményei	A házjegyzék folytatása	Üres lapok	Tobiaß Weiß leszármazottainak családi feljegyzései.

tartása és könyvtáros szakember alkalmazása messze meghaladja lehetőségeit. Bár a gyülekezet nagy erőfeszítéseket tesz a könyvtár megóvása és rendezése érdekében, külső segítség nélkül jelentős előrelépésre nem mutatkozik esély. A legjobb megoldás talán egy lőcsei székelyű szepességi evangélikus gyűjtőkönyvtár létrehozása lenne. – A lőcsei evangélikus könyvtár és levéltár legjobb magyarországi ismerője jelenleg dr. Pavercsik Ilona.

A kötet utolsó tartalmi egységét egy ismeretlen kéznek az önéletíráshoz fűzött, az előzéklap két oldalára beírt német nyelvű megjegyzései képezik. A főként genealógiai jellegű észrevételek valószínűleg már a 19. század végén, a kéziratnak az egyházi gyűjteménybe kerülése után keletkeztek. A kötet utolsó nyolc folióján található, 1671 és 1756 között írt, némileg rendezetlen családtörténeti feljegyzések számunkra elsősorban azért fontosak, mert világossá teszik a lőcsei evangélikus könyvtárba vezető utat. Tobias Weiß még maga örökíti meg leányának, Susannának Johann Schwab (†1692. aug. 24.) lőcsei kereskedővel és tanácstaggal 1671. október 19-én megült fényűző lakodalmát (ez forrásközlésünkben is szerepel), ám a további – sajnos enyhén sérült – bejegyzések már a leányági leszármazottak életéről tanúskodnak. Mivel Tobias Weiß a magyarországi evangélikus lelkészek többségéhez hasonlóan 1674-től száműzésbe kényszerült, és a lengyelországi Danzigban számkivetett helyzetére reflektáló idézetekkel és több saját költeményével egészítette ki az önéletírást, ezért természetesen az is felmerül kérdésként, hogy a kézirat miként jutott vissza a Szepességbe. A pontos választ nem ismerjük, de valószínű, hogy ez Tobias Weiß 1675 körül Danzigban bekövetkezett halála után történt, valamelyik magyarországi száműzött révén. Mindenekelőtt az ekkortájt szintén az északi kikötővárosban menedékre találó szepességi lelkész kollégák: Michael Noscovius, illetve Christoph és Daniel Klesch jöhetnek szóba. (Noscovius lehetséges közreműködése mellett az is felhozható, hogy Georg Buchholtz adatai szerint röviddel 1675 ősze után visszatért Késmárkra.)

Johann Schwab és Susanna Weiß házasságából két fiú: Christian Joachim (szül. 1672. dec. 8.), a későbbi városi és vármegyei orvos, és Augustin (szül. 1675. okt. 11.) született, illetve egy leány: Susanna (szül. 1680. nov. 18.). Elméletileg elképzelhető az is, hogy az első fiú születését az esemény időpontjában vagy 1674 előtt örökítette meg a lelkész veje, de sokkal valószínűbb, hogy erre csak 1675-ben vagy még később került sor, amikor a kézirat hazatért és gazdát cserélt – az írásképp alapján az is könnyen lehetséges, hogy mind a három bejegyzés egyetlen időpontban keletkezett. Johann Schwab halála után a kis kötetet láthatóan a kisebbik fiú, Augustin Schwab örökölte meg és vezette tovább, akinek Catharina Wachsmannal kötött frigyéből három leány: Susanna Catharina (szül. 1709. jún. 26), Anna Maria (szül. 1711) és Anna Catharina (szül. 1721. jan. 19.) mellett egy ikerpár: Johann Augustin és Eva Elisabetha (szül. 1715. jún. 24) származott. A genealógia utolsó két, gyakorlatlan kézzől áruklódó saját bejegyzése Tobias Weiß dédunokájának, az iménti Anna Maria Schwabnak kezétől származik. A leány 1729. máj. 10-én ment hozzá Johann Günther lőcsei polgárhoz, az utolsó adat pedig férjének 1756. nov. 9-én, a hegyaljai Tállyán bekövetkezett halála. Johann Günther egyik leánya révén kerülhetett a kötet a Pfannschmidtekhez, a 18. századi Lőcse egyik jeles családjához. A nemzetség feje és egyik utolsó fiági sarja, a politikus Eduard Pfannschmidt (1804–1879) nevét 1824-ben Zsedényi Edére magyarosította, később pedig – örököse nem lévén – adoptálta unokaöccsét, Okolicsányi Kálmánt, aki az Okolicsányi-Zsedényi nevet vette fel. Az örökbefogadott fia: Okolicsányi-Zsedényi Ede a lőcsei könyvtárat akkor gondozó dr. Ludwig Wester (1836–1900) felhívására a 19. század végén számos értékes régi

nyomtatványt, kéziratot és családi iratot adományozott a gyűjteménynek,⁵ minden bizonnyal köztük volt Tobias Weiß önéletírása is. A proveniencia egyértelmű jeleként a kötet második folióján megtaláljuk Okolicsányi-Zsedényi Ede (*Ede von Okolicsanyi Zsedényi*) tulajdonosjegyet. A Pfannschmidtekhez vezető leszármazási sort kitűnően illusztrálja, hogy az egyházközségi levéltár töredékes családi anyagokat tartalmazó, jórészt az Okolicsányi-Zsedényiek levéltárából kialakított IV. fondjában a Schwab, a Wachsmann és a Günther család is szép számú irattal szerepel.

Az alábbiakban az 1675-ben a kézirat elejére illesztett bevezető versidézetekkel, és Tobias Weiß egyetlen 1669 utáni családtörténeti feljegyzésével együtt közöljük az önéletírást. A kötet végi genealógiai részt tehát egy bekezdés kivételével elhagyjuk – fontosabb adatait a fentiekben rögzítettük, a poprádi lelkésznek a kéziratban található német és latin nyelvű alkalmi költeményeiről pedig csak rövid értékelést és egy táblázatot közlünk. Az önéletírás jegyzetelése során arra törekedtünk, hogy minden, a szövegben szereplő személy életrajzi adatait pontosan megadjuk, amihez a szakirodalom mellett az ötvárosi evangélikus szuperintendencia ordinációs jegyzőkönyveit is felhasználtuk.

Az önéletírás

Tobias Weiß a szöveg legvégén található rövid mondat szerint 1669 júniusában fogalmazta meg önéletírását, amelyet a korszak terminológiai rendszerében maga is autobiográfiaként definiált (*Beschreibung der Geburt und des Lebenslauffs*). A hasonló művek születése szinte mindig valamilyen egyéni sorsfordulóhoz kapcsolódik, amely megteremti az összegzés igényét, a poprádi lelkész esetében azonban nem ismert a kiváltó ok. Az írás során nyilvánvalóan felhasználta saját korábbi naplóját is, hiszen a több évtizede zajlott események időpontját aligha tudta volna másként megadni.

A német nyelvű mű egyike a 17–18. század rövid lélegzetű magyarországi lelkészi autobiográfiáinak. Az ismert források között legjobb párhuzamaként Matthias Marth (1691–1734) pozsonyi evangélikus lelkész német nyelvű önéletírását (*Summarische Erzählung meines Lebens Lauffs*),⁶ illetve két református lelkész, Miskolci Csulyak István zempléni esperes (1575–1645) és az erdélyi Rozgonyi Varga János (szül. 1612) hasonló, de latinul írott munkáit említhetjük („*Curriculus vitae*”; „*Descriptio annualis vitae*”).⁷ Közös jellegzetességük egyrészt a köztörténeti adatok teljes hiánya, másrészt az, hogy középpontjukban a tanulmányok és a lelkészi karrier fontosabb lépcsőfokai

5 GÉRESI, 1906, 666–667.

6 Matthias Marth 1731-ben írott művéről: CSEPREGI, 2007, 401–403. Az önéletírás egykorú másolata: Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár fond. 116/2345. Ezúton szeretnénk köszönetünket kifejezni Csepregi Zoltánnak, aki a forrásra felhívta figyelmünket, és ártírt szövegét is nagylelkűen rendelkezésünkre bocsátotta.

7 MISKOLCI CSULYAK, 1927 és TONK, 1992.

állnak. Mind a négy önéletírás a családalapítással, a gyermekek megszületésével ér véget.⁸ Úgy is mondhatjuk, hogy ezek a rövid, sok tekintetben a mai hivatalos önéletrajzokra emlékeztető művek a révbe érésnek, a lelkészi egzisztencia megteremtésének tudatos módon, erős öncenzúrával megfogalmazott dokumentumai.

Tobias Weiß munkája a viszonylag személyes hangvételű lelkészi önéletírások közé tartozik. Életének eseményeit előszeretettel helyezi bibliai kontextusba, és a Szentírásból vett néhány idézet nem pusztán stilisztikai, hanem fontos kohéziós szerepet is játszik a szövegben. A poprádi lelkész önéletírása több okból is nagyon fontos forrás lehet a hazai művelődéstörténet számára. Nem a Comeniusszal való 1645. évi rövid találkozásra gondolunk, amelyet a szlovákiai szakirodalom már kiemertő részletességgel elemzett, hanem a mű egyéb értékeire. Először is emléket állít a magyarországi és erdélyi evangélikus diákok sokszor elfelejtett poroszországi peregrinációjának, amely a 17. század első felében, és különösen a harmincéves háború alatt ugyanolyan számbeli súlyt képviselt, mint a magyar reformátusok sokkal ismertebb németalföldi egyetemjárása.⁹ Mindez azért is fontos, mert a poroszországi akadémiai gimnáziumokban és a königsbergi egyetemen iskolázott lelkészek, tanárok egy északi német szellemi hatás közvetítőivé váltak. Az 1648 előtti viharos évtizedekben ez a kapcsolat alighanem erősebb volt, mint a kora újkori Szepesség kulturális arculatát általában meghatározó sziléziai befolyás. Weiß naplójában a peregrináció kapcsán számos olyan személyiség is feltűnik, aki jelentős szerepet játszott a 17. századi német művelődéstörténetben. (A legfontosabb talán két königsbergi szállásadója, az ortodox lutheránus teológus Cölestin Myslenta, és a zeneszerző-költő Heinrich Albert.) Igaz, néha úgy tűnik, mintha a poprádi lelkész nem érzékelte volna világosan a történések főbb vonalait, és a szereplők súlyát, ám ez a benyomás valószínűleg inkább a műfaj sajátosságaira, a közlések lakonikus jellegére vezethető vissza, és nem a szerző tájékozatlanságára. A szepesbélei peregrinus a hazai evangélikus peregrinuosoknak egy olyan, viszonylag ritka típusát képviseli, aki önerőből, otthonról kapott ösztöndíj nélkül folytatta tanulmányait. Nem fér kétség ahhoz sem, hogy a fiatal éveiben énekesként boldoguló, Thornban két évig karvezetőként működő Tobias Weiß önéletírása a hazai zenetörténetnek is nagy nyeresége.

Az önéletírás a fentiekén túl azért is értékes, mert éles fényt vet a szepességi lelkészek, és általában a magyarországi evangélikus értelmiségi réteg társadalmi viszonyaira, motivációira. Tobias Weiß munkájában kivételes pontossággal lehet követni mind az állásszerzés hosszú, konfliktusoktól sem mentes folyamatát, amelyet általában csak az ordinációs jegyzőkönyvek rövid és sematikus közléséből ismerünk, mind pedig a családalapítás háttérében meghúzódó gyakorlatias döntéseket. Végül pedig szeretnénk felhívni a figyelmet arra, hogy a poprádi lelkész önéletírása csak

8 Miskolci Csulyak István esetében a helyzet a sok házasságkötés miatt összetettebb. Az ő önéletírását a hatodik feleségével, Asztalos Katával tartott szerény menyegző leírása zárja. MISKOLCI CSULYAK, 1927.,157. Matthias Marthnak a pietizmus korában született műve annyiban más, hogy szövegét vallásos elmélkedés zárja (az alapszerkezeten azonban ez nem változtat.)

9 SZÓGI, 2003, 26.

egy a hasonló szépségi elbeszélő források közül, amelyeknek kiadása – mint azt Weiß példája is mutatja – a jövőben jelentősen gazdagíthatná ismereteinket nemcsak a szűkebb régió, de az egész történeti Magyarország művelődéstörténetéről.

A szövegkiadás elveiről

Az önéletírást szinte teljes betűhűséggel közöljük, csupán a kis- és nagybetűk használatát módosítottuk a mai német helyesírásnak megfelelően, az olvashatóságot tartva szem előtt. A tiszteleti címzéseket és latin főneveket mindig nagybetűvel írtuk, ahogy azt maga Tobias Weiß is tette. Általában igyekeztünk a szöveg eredeti központozását megőrizni, és tiszteletben tartottuk az önéletírás nagyon logikusan kialakított bekezdéseit. A kézirat oldaltöréseit // jellel tüntettük fel az átírásban. Változatlan formában reprodukáltuk a szerző margóra írt tartalmi eligazításait, ezek sorát mi is kiegészítettük néhány, szögletes zárójel révén megkülönböztetett magyar nyelvű széljegyzettel. A poprádi lelkész gyakorlatától eltértünk annyiban, hogy a vers- és prózaidézeteket dőlt betűvel szedtük, a személynevek esetében olykor feltűnő kapitális kiemelés azonban az eredetiből származik. A rövidítések minden esetben feloldottuk, kivételt csak a magiszteri címet jelző „M.” képez, amelyet a mai „Dr.” titulushoz hasonlóan mindig rövid formában használtak. Weißnak a kéziratban eszközölt viszonylag kevés javítását átvezettük a szövegbe, a változtatások részleteit pedig filológiai lábjegyzetben tüntettük fel.

IN NOMINE IESU!
Beschreibung
 der Geburt und des Lebens lauffs
TOBIÆ WEIS
 ffarrwand in Dnitschendorf
 so mit rigener Band ist außge-
 druckht worden. Im Jahr und
 am tage wie folgt folgen
 wird.

Anno Christi
 1669
 Mense Jun:

Ich Tobias Weiß ffarrer in Dnitschendorf
 bin geboren im Jahr Christi 1621 den
 19 Martii, war der Freytag nach dem Ton-
 tag Oculi, zwischen 6 und 7 Uhr vor Mittage
 in dem Könighen Marckts Dorff so in
 der die Drey brüder Stätte gebohren, und in der
 Land- oder Sparrschafft Zips geboren, von
 Ehrlichen Eltern
 Mein Vatter seliger ist gewesen
 der ffürstliche und Reichs Herr Tobias Weiß
 Bürgers Rath her in und her und 19 Jahre
 alt.

Tobias Weißnak a kéziratban szereplő versei (a kéziratban belüli sorrendben)

Nr.	Az alkalom/ a címzett	a vers típusa/ közlési helye	nyelv	stró- fa/ sor	metrum	incipit (első sor)
1.	David Genersich volt lőcsei bíró és tanácsos 1659. jún. 24-i temetésére	gyászvers/ „epicedion” RMK II. 930. (csonka) ČAPLOVIČ 1972. No. 1060. RMNY 2845. [?]	latin	8 sor	disztichon	Annos permultos cum laude regens civitatem
2.	David Genersich volt lőcsei bíró és tanácsos 1659. jún. 24-i temetésére	gyászvers/ „epicedion” RMK II. 930. (csonka) ČAPLOVIČ 1972. No. 1060. RMNY 2845. [?]	német	5 db	hatsoros strófák 4/4 és 7 szótagos trocha-ikus sorok váltakozása, az utolsó sor 4/4-es. Az első négy sor keresztíri- mes, az utolsó két sor párrimes.	Dem, o wohl! der da zur Stunde
3.	Matthias Gosnovitzer lőcsei bíró és jegyző 1669. jún. 2-i temetésére	gyászvers/ „epicedion” RMK II. 1191. ČAPLOVIČ 1972. No. 1246. RMNY 3566.	latin	28 sor	disztichon	HEU! STAT, SICQUE manet vitiorum mole gravatis
4.	Daniel Klesch evangélikus lelkész szentgyörgyi (Pozsony megye) lelkesi vocatiójára, 1662-ben	üdvözlő/gratuláló vers ČAPLOVIČ 1972. No. 1098. RMNY 3038.	latin	12 sor	disztichon	Quo-nos-cunque vocat terrarum fata sequendum

5.	Georg Gasser eperjesi aljegyző és Maria Erythraeus 1660. febr. 3-i lakodalmára	menyegzői vers	latin	30 sor	disztichon	Quod proponit homo, disponit Cunctipotentis
6.	Georg Gasser eperjesi aljegyző és Maria Erythraeus 1660. febr. 3-i lakodalmára	menyegzői vers	latin	8 sor	disztichon	Qui nihil aggreduur, magni nil perfitit unquam
7.	Georg Gasser eperjesi aljegyző és Maria Erythraeus 1660. febr. 3-i lakodalmára	menyegzői vers	német	5 db	hatsoros strófák 4/4 és 7 szótagos trochaikus sorok váltakozása, az utolsó sor 4/4-es. Az első négy sor keresztírmes, az utolsó két sor párrímes.	Mancher hat ihm vorgekommen
8.	Joachim Erythraeus és Dorothea Gosnovitzer 1662. jan. 30-i lakodalmára	menyegzői vers RMK II. 1013 ČAPLOVIČ 1972. No. 1125. RMNY 3100.	latin	17 sor	hexameterek	Adam primus homo stirps est et vera propago
9.	Joachim Erythraeus és Dorothea Gosnovitzer 1662. jan. 30-i lakodalmára	menyegzői vers RMK II. 1013 ČAPLOVIČ 1972. No. 1125. RMNY 3100.	latin	12 sor	disztichon	Sicut ODOR vitae, cunctis creditibus A TE
10.	Georg Halligantz eperjesi kereskedő és Anna Maria Milleter 1669. júl. 9-i lakodalmára	menyegzői vers RMK II. 1182 ČAPLOVIČ 1972. No. 1251. RMNY 3571.	német	36 sor	8 + 8 szótagos trochaikus sorpárok váltakozása 7 + 7 szótagos trochaikus sorpárokkal, párrímes	Wie nach vielen trübten Regen

Nr.	Az alkalom / a címzett	a vers típusa/ közlési helye	nyelv	stró- fa / sor	metrum	incipit (első sor)
10.	Georg Halligantz eperjesi kereskedő és Anna Maria Millerer 1669. júl. 9-i lakodalma	menyegzői vers RMK II. 1182 ČAPLOVIČ 1972. No. 1251. RMNY 3571.	német	36 sor	8 + 8 szótagos trochaikus sorpárok váltakozása 7 + 7 szótagos trochaikus sorpárokkal, párrímes	Wie nach vielen trüben Regen
11.	Christoph Klesch szepesszombati evangélikus lelkész és felesége: Margaretha Steffan három fiának halálára (a halálesetek: 1668. febr. 28, 1668. dec. 11. és 1669. ápr. 11.)	gyászvers RMK II. 1196. (lappang) ČAPLOVIČ 1972. No. 1252. RMNY 3573.	latin	8 sor	disztichon	Heul dolor est ingens dimittere pignora chara
12.	Christoph Klesch szepesszombati evangélikus lelkész és felesége: Margaretha Steffan három fiának halálára (l. fent)	gyászvers / vigasztaló vers (az egyik elhunyt fiú nevében) RMK II. 1196. (lappang) ČAPLOVIČ 1972. No. 1252. RMNY 3573.	német	8 sor	alexandrinus (6/6), párrímes	Was ist das Leben hier? Was sind der Menschen Tage?
13.	Michael Noscovius felkai evangélikus lelkésznek a szepességi fraternitas esperesévé való megválasztására (1671. június)	üdvözlő/gratuláló vers ČAPLOVIČ 1972. No. 1278.	latin	22 sor	disztichon	Clara geris merito Noscovi, nomina fautor

14.	Christoph Klesch szepesszombati evangélikus lelkész és testvérületi jegyző leányának; Susannának és feleségének; Margaretha Stefannak halálára [1673. máj. 17-én volt a feleség temetése]	gyászvers ČAPLOVIČ 1972. No. 1331. [?]	német	8 db	hatsoros stófiák 4/4 és 7 szótagos trochaikus sorok váltakozása, az utolsó sor 4/4-es. Az első négy sor kereszttrímés, az utolsó két sor párrímés.	Ach! Was hör' ich neues sagen?
15.	Abraham Eccardus ⁹ leibici evangélikus lelkész fiának; Paul Eccardusnak halálára [1669. nov. 20. után]	gyászvers	latin	32 sor	disztichon	O fera mors, fera mors! quae tu lamenta cetera
16.	Johann Botsack (1674. szept. 16-án elhunyt és szept. 21-én eltemetett) danzigi evangélikus lelkész gyermekeinek; Elisabethnek, Adalgundának és Nathanaelnak	gyászvers	német	48 sor	alexandrinus változat, 6/6 + 6/6 szótagos jambikus sorparók váltakozása 6/7 + 6/7 szótagos jambikus sorparókkal, párrímés	Es ist der theure Mann, der Mann von großen Gaben
17.	Christian Benike danzigi keskedőnek, támogatójának	újévi üdvözlővers	német	10 db	hatsoros stófiák 8 és 7 szótagos trochaikus sorok váltakozása, az utolsó sor 8 szótagos. Az első négy sor kereszttrímés, az utolsó két sor párrímés.	Gott der freudtlich vom Gemüthe
18.	Egy danzigi városi tanácsosnak (Herr Koy) 1675. márc. 5-i születésnapjára egyben névnapjára	születésnapjára üdvözlővers (az utolsó két stófiája nincs befejezve)	német	10 db	hatsoros stófiák 4/4 és 7 szótagos trochaikus sorok váltakozása, az utolsó sor 4/4-es. Az első négy sor kereszttrímés, az utolsó két sor párrímés.	Vnter andern hohen Gaben

Jegyzetek a táblázatokhoz (a sorok sorszáma szerint)

Nr. 1. David Genersich (1600 k. – 1659. jún. 19., Lőcse) 1639-től haláláig Lőcse belső tanácsának tagja, az 1646/1647. évi és 1649. évi pozsonyi országgyűlésen a város egyik követe. 1652 és 1655 között Lőcse bírója. HAIN, 1913, 213, 281–282, 375, 378, SBS II. 179.

Nr. 3. Id. Matthias Gosnovitzer/Gosnovicer (? , Kisszeben–1669. máj. 27., Lőcse) ismert kisszebeni gyökerű értelmiségi/papi dinasztia sarja. (A családhoz: STROMP, 1905, 45, 59.) 1635-ben a lőcsei gimnázium diákja. 1636. jún. 21-én beiratkozik a königsbergi egyetemre (SZÖGI, 2003. No. 1204. 143.), ahol 1640-ig tanul. (Egy 1637. évi peregrinációs levele: KATONA–LATZKOVITS, 1990, 308–310. 1638-ban megjelent königsbergi jogi disputációja: RMK III. 1540.), 1641–1645 között a lőcsei gimnázium conrectora. 1645-től haláláig folyamatosan a lőcsei belső tanács tagja, 1649 és 1669 között a város jegyzője, az 1646/1647., 1659. és 1662. évi pozsonyi országgyűléseken a város egyik követe. 1661 és 1665 között és 1669-ben Lőcse bírója. HAIN, 1913, 213, 279, 293, 370, 375, 379–380. KUZMIK, 1976, I. 261. WIX, 2008, 291.

Nr. 4. Daniel Klesch (1619. jan. 3., Igló–1697, Berlin) evangélikus lelkész, a kor legelismertebb szepességi költője, az egyik legtermékenyebb *hungarus* szerző. Christoph Klesch iglói tanácsstag és Dorothea Grissel/Grüssel fia, Christoph Klesch bátyja. Itthoni tanulmányait Iglón, Rozsnyón, Eperjesen és Pozsonyban végzi Bécsben élő nagybátyjának támogatásával. A szakirodalom szerint 1644 és 1649 között megszakításokkal a wittenbergi (beiratkozás: 1644. máj. 6. ASZTALOS, 1931, 122), közben a helmstedti, rintelni, marburgi, gießeni és leghosszabb ideig a straßburgi egyetem diákja. (1646. évi straßburgi disputációja: RMK III. 6270.). 1648-ban és 1649-ben is a wittenbergi egyetemen disputál. (RMK III. 1716. 1732/ 6298.) 1649. ápr. 24-én itt nyer filozófiai magiszteri címet (OTTO–CLARK, 1996. 115. CK–2.), és császári koszorús költő titulust. Hazatérte után Zoványi adatai szerint 1649–1650-ben a szentgyörgyi (Pozsony m.) iskola rektora. 1650-től tíz éven át a soproni gimnázium conrectora (megerősítő adat 1651-ből: RMK III. 1775). 1652-ben címeres nemeslevelet kap „iglói” előnévvel. 1659. dec. 18. és 1662 között kőszegi lelkész, egyben a kőszegvidéki evangélikus egyházmegye esperese. (RMK II. 952. ČAPLOVIĆ 1972. No. 1081.) 1662-től szentgyörgyi lelkész. Innen 1663. aug. 17-én a nagy oszmán hadjárat miatt elmene-kül, de hamarosan visszatér. Háromévi szentgyörgyi működés után a Szepességbe távozik (RMK II. 1044.), 1665 és 1667 között Szepesváralján, 1667 és 1674 között Szepesolasziban lelkész. 1667 és 1669 között a 24 szepesi lelkész tesvérületének seniora. (HRADSKY, 1895, 254–268, 298.) 1673. dec. 11-től Kassán nagy visszhangot kiváltó fogságot szenved a Szepesolasziban 1672 őszén történt felekezeti összetűzés miatt, és a féléves elzárás következményeként végleg kiszorul szolgálati helyéről. (HRADSKY 1895a, 284–288. BRUCKNER, 1922, 308–331.) Száműzetése kezdetén egészen 1675 áprilisáig Danzigban tartózkodik. (RMK III. 2658, 6681–6682), majd 1675-ben Drezdában, Lipcsében és Wittenbergben és végül az év végén Hamburgban is megfordul vendéglelkészként. (RMK III. 2695, 2700, 2706–2708, 2719–2721, 6673, 6676, 6694.) Hallei kitérő után 1676 őszétől a jénai városi iskola rektora (RMK III. 2755, 6695–6696. *honoris gratia* beiratkozása a jénai egyetem teológiai karára 1676-ban: MOKOS, 1890, 25.), majd a weissenfelsi gimnázium professzora. Végül 1683-ban lelkész és szuperintendens lesz Heldrungeben. 1690-ben apokaliptikus látomásai miatt posztjáról lemondani kényszerül, próféciáival bejárja a protestáns Európát, utolsó éveit főleg Halléban és Berlinben tölti, nagy szegénységben. Tagja három német irodalmi társaságnak is: 1649-

től a *Fruchtbringende Gesellschaft*nak „*der Kräftigste*” néven, Philipp von Zesen meghívása nyomán 1676. ápr. 4-től a *Deutschgesinnte Genossenschaft*nak „*der Huldende*” néven, illetve Ahasver Fritschs *Fruchtbringende Jesus-Gesellschaft*jának „*der Kriechende*” néven. A gyászévtizedben sokáig a száműzött magyarországi evangélikus egyházak egyik vezéralakjának számít. CZWITTINGER, 1711, 206–219; WETZEL IV. (és az 1732-ben és 1746-ban kiadott II. és III. pótkötetekben); KLEIN, 1789, I. 157–170; ADELUNG – ROTERMUND, III. c. 490–494; MELZER, 1833, 25–31; SZINNYEI VI. c. 533–540; ZOVÁNYI, 1977, 322–323; RUDOLF–ULREICH 1988, SBS III. 100. LL VI; OTTO–CLARK, 1996, X–XXI; PUKÁNSZKY, 2002, 221–224; PAVERCSEK, 2003, 242–251; (verseiről) MAMÚL V. 459–460. (Bogár Judit szócikke); WIX, 2008, 435.

Nr. 5. Georg Gasser eperjesi szenátor, 1658 és 1669 között biztosan eperjesi aljegyző. (1658. RMNy 2785; 1669. RMNy 3578.) Az 1668. febr. 6–10-én tartott kassai zsinaton az eperjesiek egyik világi követe. Alkalmi versek szerzője. SZINNYEI III. c. 1038; HAIN, 1913, 366; WIX, 2008, 276.

Nr. 7. 1658 és 1668 között biztosan eperjesi aljegyző. WIX, 2008, 276.

Nr. 8. Joachim Erythraeus (1637. dec. 13., Duránd – 1699. márc. 21., Stettin) Tobias Erythraeus durándi (később szepesbélei) lelkésznek és Joachim Goltz néhai iglói lelkész leányának, Susannának fia. Előbb Durándon és más iskolákban tanult, majd több mint három éven át Bártfán, Martin Pfeiffer rektorsága (1650–1659) alatt. 1656 és 1660 között Wittenbergben folytatott tanulmányokat (1656. márc. 2-i wittenbergi beiratkozása: ASZTALOS, 1931, 128. 1658–1659-ben megjelent hét, respondensként vagy praeseként jegyzett wittenbergi teológiai és metafizikai disputációja: RMK III. 2037–2038, 2079–2080, 6398, ill. 2081–2082.) Egy 1658. évi peregrinációs levele: KATONA – LATZKOVITS, 1990, 338–340). Christian Lyser promotorsága mellett 1658. okt. 14-én filozófiai magiszteri címet is szerzett. (RMK III. 6379.) 1660-ban tért vissza Magyarországra. 1660 és 1662 között Lőcsén élt hivatal nélkül. 1662. okt. 4-én a lőcsei gyülekezet német segédlelkésznek (*archidiaconus*) hívta, tisztére Martin Wagner ötvárosi szuperintendens ordinálta. 1663-ban vette feleségül Mathias Gosnovitzter lőcsei bíró leányát: Dorothea Gosnovitzert. 1672-ben a lőcsei ellenreformáció távozásra kényszerítette 1674-ben Pomerániában, a Stettin melletti Hohenzadel faluban kapott lelkészi posztot (l. 1676. RMK III. 2072). 1676-tól a stettini St. Marien Stiftskirche segédlelkésze lett (egy 1678. évi adat: RMK III. 2931). 1687-től haláláig a stettini Péter és Pál templom lelkésze. ORDINAT Wagner/No. 178; KLEIN, 1789, I. 56–58; ZOVÁNYI, 1977, 182; SBS II. 25–26.

Nr. 10. Anna Maria Millerer a 13 szepesi város 1652 és 1654, illetve 1657 és 1658 között működő grófjának (választott tisztviselőjének), Georg Millerernek leánya. (SVÁBY, 1895, 333.) A Millerer-család a leibici Olmützer-család mellett a korszak meghatározó szepesi grófi dinasztiaja. Georg Millerer 1662-ben nemesi címet is nyert. (Uo., 193.) Egy másik leánya: Margareta 1651. okt. 1-én Hiob Zabler lőcsei rektorhoz, Peter Zabler néhai ötvárosi szuperintendens fiához ment hozzá. RMNy III. No. 2374 és 2378.

Nr. 14. A házaspár elsőszülött leánya, Susanna Klesch 1673. ápr. 20-án halt meg, és április 24-én temették. (Kapcsolódó alkalmi nyomtatványok: ČAPLOVIČ 1972, No. 1334; RMK II. 1323. és ČAPLOVIČ 1972, No. 1333.) Margaretha Steffan 1673. máj. 14-én, 33 éves korában hunyt el gyerekszületésben, leánya is halvaszületett. (A leány nem azonos Susannával.) Az aszszony halálának részleteit Philipp Heutsch ménhárdi lelkész nyomtatásban megjelent temetési prédikációjából (*Corona margaritaria*, RMK II. 1321; ČAPLOVIČ, 1972, No. 1332; Lőcse, Samuel Brewer, 1673), valamint Matthias Frölichnek a sorozatos halálesetekre írt alkalmi művéből

(*Lactus Georgi-Montanus ob crucem domesticam Kleeschianam...*, ČAPLOVIČ, 1972, No. 1331; Lőcse, Samuel Brewer, 1673) ismerjük. Weiß verse talán az utóbbi mű mellékleteként jelent meg.

Nr. 15. Abraham Eccard/Eckhardt (? , Szilézia – 1682, ?). Azonos nevű fiának 1683. évi lelkési ordinációjából tudjuk, hogy 1651. dec. 17-én a sziléziai Bernstad evangélikus lelkészeként szolgált, felesége Anna Neumann, a boroszlói praefectus leánya volt. (ORDINAT Heutsch/No. 4.) 1658–1663 eperjesi lelkész és iskolafelügyelő. (Egy 1655. évi wittenbergi nyomtatvány ajánlásában azonban már eperjesi egyházi személyként említik: RMK III. 6437.) Az 1663. máj. 15–17-én tartott eperjesi zsinat kollégájával, Johannes Sartoriusszal való vitái miatt állásából felfüggeszti. (Adalékok: HÖRK, 1896, 66–67.) 1663–1674 között leibici lelkész. 1674 és 1682 között száműzöttként ismét Sziléziában, Boroszló városban él. KLEIN, 1789, I. 51–54; SZINYEI, II. c. 1173–1174; GULYÁS, VII. c. 31; WEBER, 1892; 436–438. (alkalmi költeményei); WIX, 2008, 211.

Nr. 16. A 17. századi német nyomtatványok online adatbázisában öt olyan tételt is találunk, amelyek Johann Botsack halálára jelentek meg 1674-ben Danzigban. (www.vd17.de) Egyik esetében sincs azonban feltüntetve Tobias Weiß közreműködőként. Ennek ellenére nem tudjuk kizárni, hogy a száműzött lelkész hosszú verse is egy alkalmi nyomtatvány számára készült.

Forrás

Tobias Weiß poprádi evangélikus lelkész önéletírása

(*Beschreibung der Geburt und des Lebenlauffs Tobiae Weis*)

Tobias Wais

Ἐνὲ πύγματι¹⁰

Tuas vias ibo.¹¹ Ex Psalmo 24. verso 4.

Oro, TUAS ostende VIAS, via Christe misello;
IBO, me quo, qua, quando vocare voles!

*Qui meus a teneris nutricius extitit annis,
Ille meae sobolis Fautor et altor erit.*¹² / /
*Qui domino rerum committit vota suarum,
Divina nunquam destituetur ope.*¹³

10 Csinált szó (talán Weiß saját szava?): az anagramma és az epigramma keresztezése.

11 E három szó nem idézet, hanem egy, a 24. zsoltár 4. verséből származó mondat „*vias tuas Domine ostende mihi, semitas tuas doce me*” szabad parafrázisa, és ahogy azt a görög utalás is jelzi, egyben Tobias Weiß (*Tobias Wais*) nevének – némileg erőszakolt – anagrammája. A nyelvi játék nem az önéletíró leleménye. Valószínűleg nagyapjától, (I.) Tobias Weiß szepesbéli lelkésztől (l. alább) örökölte meg, akinek 1638-ban megfogalmazott sírfeliratán is szerepel a „*Tuas vias ibo*” anagramma. WEBER, 1885, 39.

12 Idézet a Melancthon-tanítvány Johannes Clajus/Klay (1535–1592) *Eclesiastes Salomonis carmine redditus et enarratus* című, először 1583-ban, Lipcsében megjelent művéből, a *Prédikátor könyvének* (*Eclesiastes*) verses feldolgozásából. Egészen pontosan a XLIII. homiliához tartozó vers 31. disztichonja. (Egy 1612. évi antológia részeként elérhető az interneten is: CAMENA. A szerzőről: ADB V. 270–272.)

13 Gallus Dreßlernek (1533–1580/89), a magdeburgi latin iskola kántorának 1574-ben Nürnbergben

Quamvis status Exulis sit tristis,
juxta descriptionem Poetae THYRTAEI:¹⁴

*Curat nemo vagos et laedere nemo veretur
Non Exul curae dicitur esse DEO.*¹⁵

Attamen solatione plenus, secundum mentem Poetae Stigeli:

*Exul in orbe dolens, Ecclesia sparsa vagatur
Et bene vix tituli nomen inane gerit.
Huic tamen hospitium curat DEUS ipse vaganti
Et pessum adflctam non sinit ire suam.*¹⁶

Scripsi Dantisci¹⁷ in vigiliis dominicae post novum annum¹⁸ colimando ad evangelium de fuga Christi in Aegyptum Anno 1675 tempore exilii mei.//

*Transit Vita Bene Sperando Plurimave Perferendo.
Tuum Verbum Benigne Salvator Pure Praedico.
Tua Voluntas Bone Salvator Perficiatur Perpetuo.
Tuam Voluntatem Bone Salvator Perficere Pergo.*¹⁹//

In nomine Iesu!

Beschreibung der Geburt und des Lebenlauffs

TOBIAE WEIS

---

megjelent, többszölamú egyházi énekeket tartalmazó művében (*Opus selectissimum sacrarum cantionum quattuor, quinque et pluribus vocibus in gratiam musicorum compositorum*) a 60. szám alatt szerepel a *Qui domino rerum* kezdetű ének. Feltehetően ennek az éneknek szövegét idézi Weiß, de korántsem biztos, hogy ebből a forrásból.

14 [a javítás miatt olvashatatlan szó a margón újra leírva]

15 Tobias Weiß itt természetesen nem közvetlenül Türtaiosznak, a Kr. e 7. század spártai költőjének egyik művét idézi, hanem a reformátor Philipp Melanchton (1497–1560) latin versfordítását: *Poema veteris poetae Tyrtaei latino carmine redditum*, 6. disztichon. (Alapkiadása: *Epigrammatum reverendi viri Philippi Melanthonis libri sex*. Wittenberg, 1579. A III. könyvben. Az interneten is: CAMENA.)

16 Johann Stigel (1515–1562) német költő, rétor, wittenbergi, majd jénei egyetemi tanár *Praesepe Christi* (Krisztus jászola) című, az egyház hanyattatásairól írt versének 4–5. disztichonja. Az ötödik disztichont azonban Weiß a helyzethez nem illőnek ítélt „jászol” szó kicserélésével átírta és a megfogalmazást is személytelenebbé tette. Az eredetiben így áll e két sor: „*Tu tamen huic curas tutum praesepe vaganti, / Et pessum adflctam non sinit ire Deus*” (A vers alapkiadása: *Poematum Iohannis Stigelii liber I–II*, Jéna, 1566. Az interneten is: CAMENA. A szerzőről: ADB 36. 228–230.)

17 Danzig/Dantiscum, Nyugat-Poroszország (Ma: Gdańsk, Lengyelország). Volt Hanza-város, 1454-től 1793-ig Lengyel Királyság része.

18 Az új naptár szerint: 1675. jan. 5.

19 A szavak kezdőbetűi (T. V. B. S. P. P.) minden sorban az életrajz írójárt jelölik: „Tobias Weiß Belensis Scepusii/Scepusiensis Pastor Popradiensis”

Pfarrers in Deütschendorff,²⁰ so mit eigener Hand ist auffgezeichnet worden im Jahre vnd am Tage, wie vnten folgen wird.

Anno
Christi
1669
mense Junii

Ich, Tobias Weiß Pfarrer in Deütschendorff bin gebohren im Jahr Christi 1621. den 19. Martii, war der Freytag nach dem Sontag Oculi, zwischen 6 vnd 7 Vhr vor Mittage, in dem königlichen Marckt Beel, so vnter die dreyzehen Städte gehörig, vnd in der Land- oder Spanschafft Zips gelegen,²¹ von christlichen Eltern.

[Pater] Mein Herr Vater seliger ist gewesen der Ehrsamme vnd Weise Herr TOBIAS WEISS Bürger, Rathsverwandter vnd 19 Jahr// Organist daselbst.

Avus Mein Herr Grosvater seliger, der Ehrwürdige, Vorachtbare vnd Wolgelehrte Herr TOBIAS WEISS in der Beel (anfänglich 3 Jahr zu Matzdorff,²² demnach 5 Jahr zu Michelsdorff,²³ folgens 2 Jahr zur Fölck,²⁴ vnd endlich) dreißig Jahr, vom Jahr Christi 1608 biß auffs Jahr 1638 gewesener Pfarrer.²⁵

Proavus Mein Uhrgrsvater, der Ehrsamme vnd Weise Herr PHILIPPUS WEISS²⁶ Richter vnd Rathsverwandter in Beel.

Abavus Mein Übergrosvater der auch Ehrsamme vnd Weise Herr AMBROSIVS WEISS, auch gewesener Gerichts- vnd Rathsverwandter daselbst. (Reliquos majores ignoro.)

[Mater] Meine Fraw Mutter ist die Tugendsahme Fraw ANNA, so noch Gott Lob vnd Danck am Leben, des Weilend Ehrsammen vnd Weisen Herrn THOMAE ENGELS²⁷ gewesenen Richters vnd Rathsverwandtens zur Beel eheleibliche Tochter.

[születése, otthoni neveltetése] Von diesen meinen Eltern, alß oben erwehten Herrn TOBIA WEISS, dieses Nahmens den anderen, Organisten, vnd ANNA Engelin bin ich der²⁸ dritte dieses Nahmens in einem reinen Ehebede// gezeüget, vnd zur Welt gebohren, auch folgens zur

20 Poprád (ma Poprad, Szlovákia). Az eperjesi kerület poprádi járásának székhelye.) A kisváros a Lengyelországnak 1412-ben elzalogosított 13 királyi oppidum közé tartozott. A korabeli német nyelv a Deuschendorf elnevezés mellett a szláv eredetű „Poprad” helynevet is gyakran használta.

21 Ahogy azt a német szöveg is pontosan meghatározza: a szepességi (Szepes)béla, németül: Beel vagy (Zips) Bela (ma: Spišská Bela, Szlovákia) településről van szó, amely a régió jelentősebb kisvárosai közé tartozott. A 13 elzalogosított oppidum egyike.

22 Matsdorf v. Matzdorf/ Mateóc (ma: Matejovce, Szlovákia – Poprád településrésze). A 13 elzalogosított oppidum egyike.

23 Michelsdorf/ Sztrázsa/ Michaelis villa (ma: Stráže pod Tatrami, Szlovákia – Poprád településrésze). A 13 elzalogosított oppidum egyike.

24 Fölk v. Fölck/ Felka (ma: Veľká, Szlovákia – Poprád településrésze). A 13 elzalogosított oppidum egyike.

25 (L) Tobias Weiß (megh. 1638. jún. 3., Szepesbéla) 1597 és 1601 között Mateócon, 1601 és 1606 között Sztrázsan/Mihályfalván, 1606. márc. 14. és 1608 között Felkán, végül 1608. jan. 17-től 1638-ig Szepesbélán szolgált lelkészként. Élete legvégén állásáról egészségi okokból lemondott. (EMERICZY, 1872, 10., WEBER, 1885, 38–39., HRADSKY, 1895a, 300.) A szakirodalom egy-két apró eltérést leszámitva tehát teljesen megerősíti az önéletrész adatait.

26 Valószínű, hogy Philipp Weiß azonos azzal a Hans Weiß-szal (Johann Philipp Weiß?), aki az 1580, 1583, 1588, 1591, 1593. és 1596. években Szepesbéla bírája volt, és aki még 1613-ban is tanácstagként szerepelt. WEBER, 1892, 53–58. (hiányos archontológia)

27 Thomas Engel az 1601, 1603 és 1605 években viselte a bírói tisztelet Szepesbélán. 1612-ben tünik fel tanácstagként egy Georg Engel, aki valószínűleg a fia. Véleményünk szerint az apa ekkor már nem élt. WEBER, 1892, 55.

28 [a szó „Tobias”-ból javítva]

heiligen Tauffe gefördert vnd wiedergebohren, da ich den Namen nach meinen Vater vnd Grosvater erlangt, vnd TOBIAS genannt worden. Von Kindesbeinen an haben sie mich zu aller Gottseligkeit gehalten, vnd haben an mir gethan, was sie haben thun können, dafür ihnen Gott Kron vnd Lohn im Himmel geben wolle!

Bald im fünfften Jahr meines Alters haben sie mich fleißig zur Schul gehalten, da dem vnter den Lehrmeistern der Belerischen Schule bey mir mit Informiren vnd Vnterrichten Herr MATTHAEUS VINCENTIUS²⁹ seliger das beste gethan, daselbst anfänglich Cantor, hernach viel Jahr gewesener Rector, der hat mir die Fundamenta Pietatis et Artis Musices beygebracht, daß ich fertig habe singen vnd einen Discantisten³⁰ abgeben können.

Im Jahr Domini³¹ 1634 im Anfang des Decembris am 1. Sontage des Advents³² hatten³³ mich meine Eltern auff Rath vnsers Herrn Schwagers, des weylend Ehrwürdigen, Achtbahren vnd Wolgelehrten Herrn GREGORII ARELTS³⁴ gewesenen Pfarrers in der Fölck, in die Liptau nach Sancti Nicolai³⁵ in die Schul geben, da ich wegen Erlernung der windischen Sprache dritthalb Jahr verblieben, vnd von Herrn MATTHIA PETROVIZIO³⁶ damahligen Rectore selbiger Schulen wol vnterrichtet

[a szepesbélai iskola]

Sancti Nicolai

29 Georg Roth későbbi szepesbélai rektor önéletírásából tudjuk, hogy a Weiß tanulmányai idején még kántorként működő Matthias [!] Vincentius 1641-ben már a szepesbélai iskola rektora volt. (REZIK–MATTHAEIDES, 1971, 456–457.) A szakirodalom szerint 1641-től egészen 1652-ig működött a tisztségben. Ezt megerősíti az 1651-ben öntött szepesbélai harang felirata is, amelyen szintén Matthias Vincentius szerepel rektorként és adományozóként. WEBER, 1885, 138; WEBER, 1892, 137. és 367.

30 A *discantista* a többszólamú egyházi zenében a legmagasabb fekvésű szólamot éneklő énekes. Ezt a szerepet általában fiatal fiúk töltötték be.

31 [a szó utólag beszúrva]

32 1634. dec. 3.

33 [a szó „haben”-ből javítva]

34 Gregor Arelt (?), Szepesszombat – 1645. okt. 29., Szepesszombat) Johann Arelt szepesszombati lelkész és Maria Fasciriana fia. Ismert szepességi értelmiségi dinasztia sarja. Tanulmányait a szepesszombati iskolában kezdi, majd négy évig a lőcsei gimnázium diákja Elias Ursinus és Stanislaus Horler rektorsága (1614–1617; 1617/1619–1627) alatt. Ezután négy hónapig Biccésen is tanul Zacharias Flocvedel tanítványaként. 1619-től két évig a stettini (Pomeránia) akadémiai gimnázium diákja (SZÓGI, 2003, No. 1575. 171.), majd szűk három éven át Dániában tanul. Apjának és két fiútestvérének halála után 1624-ben kénytelen hazatérni, és (I.) Johann Serpilius akkori leibici lelkész hívására 1624. ápr. 14-től a leibici iskola rektora lesz, ám már aug. 6-án lelkésznek hívják a szepességi Rokusz/Rókus faluba. (EMERICZY, 1872, 11.) Tisztségére 1624. aug. 22-én Peter Zabler ötvárosi szuperintendens ordinálja. Az ordinációs jegyzőkönyvben szereplő latin melléknévi alakot („a tota Roxensium communitate”) a *Gymnasiologia* szerzői tévesen vonatkoztatták a Gömör megyei Rozsfalvára (Rohfalva, ma: Rochovece, Szlovákia). (REZIK–MATTHAEIDES, 1971, 473.) Rókuson csak rövid időt tölt, 1625 és 1640 között felkai lelkész. 1640. dec. 19-től 1645-ben – a pestisjárvány során – bekövetkezett haláláig szepesszombati lelkészként szolgál. ORDINAT Zabler/No. 78. EMEICZY, 1872, 11; HRADSKY, 1895a, 299–300; BSMP 15–16. (néhány hiba, de értékes adatok is); WIX, 2008, 46. (sok hibával)

35 (Liptó)szentmiklós oppidum (ma: Liptovský Mikuláš, Szlovákia). Már a kora újkorban is túlnyomórészt szlovák lakosságú nagy mezőváros, a korszakban a zsolnai uradalom tartozéka.

36 A Rezik–Matthaeides-féle gimnaziológiában egyáltalán nem szerepel, közvetlen elődje lehet az 1637-től liptószentmiklósi rektorként működő Samuel Plataninak. 1655-ben, a pozsonyi országgyűlés alatt Matthias Petrovicius már szmrécsáni (Liptó m., ma: Smrečany, Szlovákia) lelkészként ír be Johann

worden, auch// sonst allerley Gutes empfangen vnd genoßen. Ich habe auch eine solche Lust zu der Zeit zu Studiren bekommen, daß ich bey der Schul zu verbleiben vnd den Studiis weiter obzuliegen mir gäntzlich vorgenommen.

Alß ich nun drithalb³⁷ Jahr an erwehten Ort mit fleißigen Studiren zurück geleet, habe ich auff Anleitung meiner Eltern, vnd Bewilligung des zuvordedachten Herrn GREGORII ARELTS Anno 1637 mense Julii meinen Abschied genommen, vnd bin zu meinen Eltern kommen, bey welchen ich mich die Erndtzeit über auffgehalten, vnd in den Canicularibus oder Hundstagen von den Studiren geruhet.

Vnter wehrender Zeit vernahm ich, daß das Leütschawerische³⁸ Gymnasium florirte, alß bin ich³⁹ dahin am Tage Michaelis⁴⁰ des jetzt berührten Jahres von meinem Vater gebracht, vnd dem damahligen Rectori, nemlich dem Hochgelehrten Herrn M. JOHANNI WINDISCH⁴¹ commendiret vnd übergeben worden. Da ich denn anfenglich 4 Wochen in tertia Classe vnter der Disciplin des wolgelehrten Herrn PETRI DINGISCH,⁴² hernach

[szepes-
bélai
„szünidő”]

Leütschaw

Burius emlékkönyvébe. (BURIUS, 1864, 211.) Valószínűleg rokona az a Johannes Petroviczius, aki 1646 márciusáig a líptószentjánosi iskola rektora. (REZIK–MATTHAEIDES, 1971, 155, 223, 479.) Minden bizonnyal közeli rokon az a Líptó megyei születésű Samuel Petroviczius is, aki egy 1671-ben megjelent alkalmi vers szerzőjeként tűnik fel. (WIX, 2008, 625.) Talán ugyennek a családnak a tagja az a Turóc megyei (*Jessenensis*) Michael Petrovitzius is, akit 1590. szept. 22-én Wittenbergben ordinálnak a morvaországi Straznicébe segédlelkésznek. STROMP, 1905, 101.

37 Az évszámokból világos, hogy a *drithalb* szó itt rendhagyó, a szövegen belüli másik példától is eltérő módon *három és fél* értelemben áll.

38 Lőcse/ Leutschau (ma: Levoča, Szlovákia), a felső-magyarországi öt szabad királyi város egyike, a Szepesség legjelentősebb települése.

39 [a szó a sor fölé beszúrva]

40 1637. szept. 29.

41 Id. Johann Windisch (1605, Lőcse–1672. dec. 12., Selmecbánya) Paul Windisch lőcsei bíró és Fides Wisner fia. A lőcsei gimnáziumban tanul Elias Ursinus és Stanislaus Horler rektorsága (1614–1617; 1617/1619–1627) alatt. Peregrinációjának kezdetén fél évig tanul a tübingiai Naumburg gimnáziumában, 1625-ben a lipcei, majd 1626 és 1629 között négy teljes éven át a wittenbergi egyetem hallgatója, filozófiából magiszteri fokozatot is szerezve. (1626 júliusában történt wittenbergi beiratkozása: ASZTALOS, 1931, 120. A lőcsei tanácsnak 1625 és 1629 között írt lipcei és wittenbergi peregrinációs levelei: KATONA–LATZKOVITS, 1990, 280–294, 296–297. 1629-ban megjelent csillagászati tárgyú wittenbergi disputációja: RMK III. 1448.) 1632–1633 a lőcsei gimnázium conrectora, majd 1633 és 1643 között rektora. 1640. nov. 4-én feleségül veszi Peter Zabler lőcsei lelkész és ötvárosi szuperintendens leányát: Susanna Zabkert. (RMNy 1830. 1832.) 1643. dec. 15-én apósa szepesváraljai lelkésznek ordinálja. Két ciklusban is a 24 szepesi lelkész testvérületének seniora (1647–1651; 1654–1657). Szepesváraljáról 1657. aug. 5-én a selmecbányai lelkészi posztra távozik, 1658. márc. 7-től haláláig a bányavárosi egyházmegye seniora. 1669-ben történt agyvérzése miatt utolsó éveiben már nem aktív. ORDINAT Zabler/No. 208; KLEIN, 1789, I. 449–456; FABÓ, 1861, 58–59; HRADSKY, 1895a, 237–241, 298; HAIN, 1913, 200–201, 278–279 (pontatlanul); REZIK–MATTHAEIDES, 1971, 320–321; KUZMÍK, 1976, II. 812–813; SBS VI. 370; WIX, 2008, 904.

42 Peter Dingisch (*Hungarus*) 1610. ápr. 18-án beiratkozott a wittenbergi egyetemre. (ASZTALOS, 1931, 115.) Az 1620-as évek első felében (talán 1622-től) Szepesolasziban rektor, 1627-ben pedig biztosan a szepesszombati iskola rektora. (REZIK – MATTHAEIDES, 1971, 481–482, 548, 557.) 1636-ban már a lőcsei gimnázium tanáraként (*collega tertii classis* – azaz a harmadik osztály tanára. RMNy 1652.) említik. Caspar Hain valószínűleg helytálló adatai szerint szokatlanul hosszán, 1655-ig ebben a viszonylag szerény beosztásban maradt. Hivatali elődje Johannes Sculteti, utódja pedig Johannes Kretschmer. HAIN, 1913, 235, 279; KUZMÍK, 1976, I. 179.

zwey gantze Jahr in secunda Classe, vnter fleißigen Auffzicht des auch Wolgelehrten Herrn JOSEPHI ALAUDAE,⁴³ damahligen Con-Rectoris, vnd endlich drithalb Jahr in prima Classe vnter dem Herrn Rectore selbst, dem zuvorgedachten Hoch- und Wolgelehrten Herrn M. Johann Windisch, mit fleißigen Studiren zugebracht, vnd in Grammaticis zuerst, darnach in Rhetoricis, Logicis etc. etc. bin vnterwiesen worden. Vnd weil ich meine Stim fertig gesungen// auch mich eines stillen, sitsamen vnd eingezogenen (absit jactantia) Lebens nebenst fleißiger Abwartung Studiorum meorum befließen, hat vorerwehnter Herr Rector M. Joannes Windisch nicht allein mit einem guten Beneficio Cantationis versehen, von welchen ich mir Kleider vnd Bücher ohne Vorschub vnd Hülffe meiner Eltern schaffen kundte, sondern auch im Jahr Christi 1640 vor allem andern mich zu den Weyland Ehrenvesten vnd Weisen Herrn SEBASTIANUM ZACHERL⁴⁴ wolverdienten Rathherrn vnd berümbten Handelsmann in Leutschaw befördert, vnd zu deßelben Söhnen Paedagogum verordnet, welche ich in vnd auß der Schule geführet, vnd privatim informiret habe, da ich vor meine angewendete Mühe bey den Söhnen nebenst täglicher Abspeisung 15 Reichsthaler vor anderthalb Jahr empfangen, vnd daneben das gedachte Beneficium Cantationis genoßen. Im Jahr 1642 Mense Martii habe ich auff Rath meiner Eltern vnd anderer guten Freünde in Leutschaw Sermone valedictorio publice in superiori Auditorio valediciret, vnd im folgenden Monat Aprili in Preußen nach Thorn⁴⁵ mich begeben, Thorn

- 43 Joseph Alauda (eredeti családneve: Lerch) (1610 körül, Lőcse–1664, Lőcse) tanár, városvezető, alkalmi költemények szerzője. Bartholomeus Alauda lőcsei (szlovák) evangélikus segédlelkész fia. 1627. aug. 17-én iratkozik be a wittenbergi egyetemre. (ASZTALOS, 1931, 120.) 1627 és 1630 között a wittenbergi egyetemen tanul. (1629–1630-ban megjelent wittenbergi disputációi és diszsertációja: RMK III. 1441–1442. 6179. 1443. / =6174./ A lőcsei tanácsnak írt peregrinációs levele: KATONA–LATZKOVITS, 1990, 297–298.) 1633-tól a lőcsei gimnázium conrectora, egyidejűleg Thököly István és Zsigmond házitánítója. (RMNy 1594. REZIK–MATTHAEIDES, 1971, 414.) 1635 és 1636 között a kisszebeni evangélikus iskola rektora. (Egy adat 1635-ből: RMNy 1622.) 1635-ben elveszi feleségül Johann Lapscher néhai kisszebeni jegyző leányát: Susannát. (RMNy 1625.) 1636-ban Peter Zabler ötvárosi szuperintendens tanácsára visszahívják a lőcsei gimnáziumba (KATONA–LATZKOVITS, 1990, 305), ahol ismét conrector lesz. (Egy-egy adat 1638-ból és 1640-ből: RMNy 1728. és 1837.) 1641-től haláláig Lőcse belső tanácsának tagja, számos diplomáciai küldetést is teljesítve. Az 1646/1647 évi pozsonyi országgyűlésen a város egyik követe. 1655 és 1661 között Lőcse bírója. SZINNYEI, I. c. 110; HAIN, 1913, 375, 378; GULYÁS, I. c. 336. (kiegészítések); KUZMIK, 1976, I. 43–44; SBS I. 39–40; WIX, 2008, 35.
- 44 Sebastian Zacherl/Zacherlä. Bécsi származású tekintélyes lőcsei kereskedő. 1641-től kisebb megszakításokkal a város belső tanácsának tagja. Az 1640-es évek második felében gyakran vesz részt diplomáciai küldetéseken Joseph Alaudával párban. Utoljára az 1648. évi (januári) tisztújításkor említik a tanácstagok között. 1646-ban Tarnóczi Márton többek között neki ajánlja filozófiai tárgyú wittenbergi disputációját. (RMK III. 1671.) A Tobias Weiß által tanított fiúk közül az egyik minden bizonnyal az a Christoph Zacherlä kereskedő, akit 1666. jan. 14-én választanak meg a lőcsei külső tanács tagjává. HAIN, 1913, 197, 232–233, 236, 315.
- 45 Thorn (ma: Toruń, Lengyelország). Nyugat-Poroszország szélén, a Visztula partján, Kulmerland régióban. A korszakban nagyobb részt német lakosságú, ám jelentős lengyel népességgel is bíró település, volt Hanza-város. 1454-től (tartósan 1466-tól) 1793-ig a Lengyel Királyság része. A thorni gimnázium 1568. évi alapításától a helyi evangélikusok elleni 1724. évi véres fellépésig (*Thorner Blutsgericht*) a volt ferences kolostorban működött. (Az épületet 1813-ban bontották le.)

da ich den 12. Maii angelanget, des folgenden Tages von dem Ehrwürdigen, Vorachtbahren vnd Wolgelehrten Herrn PETRO ZIMMERMANN⁴⁶ alß Pastore vnd des berühmten Gymnasii Rectore nebenst Herrn// M. BASILIO CZÖLNER⁴⁷ alß Con-Rectore in numerum discentium angenommen worden. Ob aber zwar anfangs an diesem Ort mir nichts gefallen wolte, sondern alles zuwieder war, auch zimliche Bangigkeit mitzuschlug, also daß ich nicht vermeinete ein virtheil Jahr daselbst zuverbleiben, hat sich doch alles mitlerzeit vmbgewendet, daß ich gantze drey Jahr daselbst verblieben, vnd mit fleißigen Studiren angehalten, vnd in Graecis, Oratoriis, Logicis et Physicis, Metaphysicis⁴⁸ zimlich zugenommen, auch Philosophiam Practicam in gantz gehöret, vnd mit Excipiren, Schreiben vnd Disputiren absolviret habe.

Vnd weil ich in Musicis gute Erfahrung hatte, bin ich in der sechsten Woche nach meiner Ankunfft vnter die Cantanten vnd Musicanten, derer Anzahl zwölfe oder auffs meiste dreyzehen war, gezehlet, vnd mit dem Beneficio Cantationis versehen worden, da ich alle Quartal meinen Theil von etlichen Reichsthalern vor meine Mühe, so ich bey der Kirche mit Singen anwendete, empfangen habe.

Im hospitio bin ich im ersten Jahr bey dem Herrn Michael Creütziger einen gemeinen Bürger gewesen, der mir viel Gutes gethan, hatte aber schlechte Gelegenheit zu meiner Arbeit wegen seines Handwerckes, denn er ein Schmied gewesen. Nach Vorfließung eines Jahrs habe ich ein vornehmen Hospitium erlangt, vnd bin zu den Ehrenvesten Herrn Johann Frisen, vornehmen Kauff- vnd Handelsmann in Thorn, damals Wittiben befördert worden, bey welchen ich noch mehr Wol//thaten genoßen habe, alß bey dem ersten Hospite, denn er nicht allein des vornehmen vnd zu meiner Zeit noch berühmten Herrn M.⁴⁹ Caspari Frisii⁵⁰ gewesen Gymnasii

[thorni énekesi működése]

[thorni szállásadói]

46 Peter Zimmermann (1599/1600, Thorn–1656. szept. 8., Thorn) evangélikus teológus. Thorni patriciuscsalád sarja, a thorni polgármester fia. 1627-től a thorni Marienkirche és Jakobskirche lelkésze. Már szokatlanul fiatalon, 1629-től a thorni lelkészek – szuperintendensi jogokat gyakorló – seniora. 1629. máj. 23-án átveszi a thorni akadémiai gimnáziumban az elhunyt Jan Turnowsky megüresedett teológiai professzori állását. 1630. dec. 17. és 1656 között az intézmény rektora, seniori tiszttét is megtartva. Működésének idejére esik a thorni akadémiai gimnázium fennállásának legaktívabb időszaka. Az 1656. évi pestisben vesztí életét. JÖCHER, IV. c. 2210; WERNICKE, 1842, 251, 254; TYNC, 1949, 113–153.

47 Basilius Czöllner (1580 k., ?–1658. febr. 20., Thorn) 1604 és 1611 között az alsó-sziléziai Kožuchówban (Freystadt in Schlesien) conrector. Konrad Graser rektorságának kezdetétől (1611) a thorni akadémiai gimnázium conrectora és a filozófia rendes professzora, egészen 77 éves korában bekövetkezett haláláig. Filozófusként politikai tárgyak mellett fizikát és metafizikát is tanít. Élete végén Peter Zimmermann 1656. évi elhunytja után két éven át helyettes rektorként (*director*) a gimnázium vezetője. TYNC, 1949, 62–63, 125–126, 144–145.

48 [a szó a sor fölé beszúrva]

49 [a M(agister) szó utólag beszúrva]

50 A thorni Caspar Friese (megh. 1625), az azonos nevű óvárosi bírósági ülnök (*altstädtischer Schöppe*) fia, 1584. dec. 11-én, az 1568-ban alapított gimnázium első nagyobb reformja után került a rektori posztra, és 1600 nyaráig töltötte be azt. Működése alatt szilárdult meg az iskola Johann Sturm elveit követő tanrendje, ekkor vált az intézmény tízosztályos akadémiai gimnáziummá. Lemondása után 1611-ig a gimnázium *Oeconomijának* (kollégium és étkezde) felügyeletével, és a nyomda

Thorunensis Rectoris Sohn, sondern auch ein rechter Liebhaber der Geistlichen vnd der studirenden Jugend war, bey dem ich allerley Commoditeten zu studiren hatte. Gott vergelte die Wolthat an seinen Kindern!

Zu dem so danckte damals ab vnd wolte seinen Füß weiter setzen der Praefectus Chori Symphoniaci,⁵¹ namens CASPARUS THRALLES⁵² von Zittaw auß Laußnitz,⁵³ ein feiner wolgeübter Studiosus, mein sehr guter Freund, in desselben Stelle bin ich auff seine vnd des Herrn ESAIAE SERPILII, damahligen Cantoris bei der grösten Kirche in Thorn,⁵⁴ geschehene Commendation befördert, vnd Praefectus in Choro Symphoniaco worden, da ich in wehrender zweyjährigen Praefectur, welcher ich sine jactura studiorum meorum vorgestanden, so viel vom Gelde erhalten, daß ich folgend auff der Königsbergischen Universitet eine zeitlang propriis sumptibus habe leben können, ohne dem was ich sonst von oben gedachten Herrn Johann Frisen vnd dem Edlen Herrn HEINRICO PREISS,⁵⁵ vornehmen Schöpffen⁵⁶ Herrn

Anno 1643
Mense Maii

---

működtetésével foglalkozott. 1609. ápr. 13. és 1611. jún. 23. között átmeneti jelleggel ismét ellátta a rektori teendőket. (Ekkor már ő maga is az óvárosi bíróság ülnöke volt.) Részt vett a Petrus Artomius-féle thorni énekeskönyv (*Thorner Cantionale*) munkálataiban. WERNICKE, 1842, 139–145; EITNER IV.; TYNC, 1927, 140–143, 275–276; TYNC, 1949, 10–16, 56–59.

- 51 Esaias Serpilius kántori minőségében egyúttal természetesen a thorni akadémiai gimnázium tanáraként is működött. Rövid említése: TYNC, 1949, 130. (A szerző úgy okoskodik, hogy Serpilius eredeti családneve Schleicher lehetett, ám ez korántsem biztos.) Az 1600. évi szabályzat szerint a kántor a tíz osztály egyikének rendes tanára volt. Caput. VII. De Cantore et Succentore. § 1. TYNC, 1925, 49. – A *chorus symphonicus* (*Figuralchor*) – a városi iskolák/ gimnáziumok válogatott tanulóiból álló templomi fiúkórus. Általában a nagyobb, 25–30 fiúból álló, bonyolult többszámú műveket (*musica figurata*) előadó kórusokat nevezték így. A *praefectus chori symphoniaci* az idősebb diákok közül kikerülő karvezető, a kántor segítője. A kórus énekét gyakran a városi zenészek (*Stadt Pfeifer*) hangszeres muzsikája is kíséri. WÖRNER, 1993, 237–238.
- 52 Kaspar Tralles (1616. dec. 6., Gihren (Szilécia)–1667. ápr. 25., Zittau). Mint az az önéletrészből kiderül, a thorni akadémiai gimnázium diákjaként a *chorus symphonicus* praefectusa volt. Később is zenei pályán maradt: 1659 és 1667 között a zittau gimnázium kántoraként működött. DLABACZ, 1815.
- 53 Zittau (csehül: Žitava) egykor Oberlausitz jelentősebb városai közé tartozott, amelyet azonban a harmincéves háború 1631 és 1645 közötti küzdelmei igen erősen érintettek. Ma a német–cseh–lengyel hármás határhoz közel fekszik, Szászország tartomány része.
- 54 Nem a Szent János-dómról (*Jobanniskirche*), a thorni óváros plébániatemplomáról van szó, amelyet 1596-ban III. (Wasa) Zsigmond lengyel király (1587–1632) kizárólagos használati joggal a katolikusoknak adott át, hanem a szintén az óvárosban álló volt ferences templomról (*Marienkirche*), amely 1557/59 és 1724 között végig az evangélikusok kezelésében volt. A templomban a város evangélikus lelkészeinek seniora mellett két német és egy lengyel segédlelkész is szolgált. WERNICKE, 1842, 98–101, 249–250; WERNICKE, 1846, 36–41; SEMRAU, 1892, 1–2.
- 55 A thorni Preyß/Preuß család valószínűleg magyarországi eredetű volt. A Marienkirche falán kapott helyet egykor Dorothea Preyß (megh. 1575) építáfuma, aki M. Christophorus Preyß *Pannonius* secretarius és protonotarius leánya volt. SEMRAU, 1892, 38. M. Christoph Preuß *Pannonius*, à Springenberg, „oberster Sekretair und Protonotar” 1593-ban halt meg. A pozsonyi származású értelmiségű előbb a goldbergi gimnázium tanáraként működött, majd II. Joachim brandenburgi választó szolgálatában állt. (WERNICKE, 1842, 149; SZINNYEI, XI. c. 144; VARGA, 1999, 6; RMK III. 5549. etc.) A család a 17. században erőteljesen képviseltette magát a thorni városvezetésben. Heinrich Preuß tagja volt az 1655. dec. 1-jén (az északi háború kitörése után) X. Károly svéd királyhoz küldött városi követségnek. WERNICKE, 1842, 209.
- 56 Az óvárosra, újvárosra és külvárosra tagolódnó Thorn város magisztrátusa a korszakban háromka-

der alten Stadt Thorn, vor die Information seiner zweyer jungen Töchter, so horis intermediis geschehen, empfangen habe. Habe demnach, wie anderswo, also auch vnd vornemlich in Thorn, nicht allein geneigte// Praeceptores, sondern auch günstige Promotores gefunden, habe auch in der That erfahren, was der Poet saget:

*Fidentem nescit deseruisse DEUS.*⁵⁷

Ob ich aber wol wegen guter Gelegenheit, so ich allenthalben hatte, lenger hette verbleiben können, wie mir denn auch die Herrn Praeceptores, absonderlich Herr Basilius Czölner Anlaß geben, ja auch Promotion post absolutum studiorum meorum cursum versprochen, jedoch habe ich das Vaterland bedencken wollen, vnd demselben mit denen von Gott mir verliehenen Gaben zu dienen es vor billicher vnd nothwendiger zu sein erachtet. Valedicirte demnach in Thorn im Jahr Christi 1645 Mense Junii, vnd richtete meinen Weg nach Königsberg auff die hohe Schul, begeb mich aber mit dreyen Landsleütten (alß JOANNE REGIO,⁵⁸ GEORGIO CURIANI⁵⁹

Anno 1645

---

marás volt. Az egyes kamarákon belül a városrészek külön képviselőkkel bírtak. Az első kamarát (*die erste Ordnung*) a 16 tagú, a polgármester elnökletével összeülő szűkebb tanács (*Rat*) alkotta, a másodikat a közös ó- és újvárosi bíróság (*das alt- und neustädtische Gericht*) tagjai, élükön az ún. óvárosi *Schöpffenmeister*-ral. A harmadik kamara pedig a külvárosi bíróság (*das vorstädtische Gericht*) és a hatvantagú választott község (*Ausschuss der Gemeinde* = tágabb tanács) tagjaiból állt össze, utóbbi élén a szűkebb tanács által delegált szószólóval. Heinrich Preiß mint az óvárosi-újvárosi közös bíróság óvárosi ülnöke (*Schöppe/Schöffe der alten Stadt*) a második kamara tagja volt. A városkörmányzat felépítéséről: WERNICKE, 1842, 25–31, 101–102.

57 Latin közmondássá vált verssor, amely Johann Stigel (1515–1562) német költőnek (l. feljebb) a hatodik zsoltárra írt disztichonos verséből származik. (A vers alapkiadása: *Poematum Iohannis Stigelii liber I–II*, Jéna, 1566. Az interneten is: CAMENA. A szerzőről: ADB 36. 228–230.) A sort mottóként használva Simon Dach (1605–1659), Weiß korának neves königsbergi költője egy egyházi éneket is szerzett – a 115. zsoltár dallamára. (Incipit: *Wer seinen Sinn auff Gott nicht einig stellt*.) Az egybeesés talán nem véletlen.

58 Johannes Regius (szül. Hamburg/Hámbor). A Trencsén megyei származású Stephanus Regius (eredeti családneve: Király/Král', megh. 1658. jan. 30., Kisszeben) hamburgi lelkész (Sáros vm., ma: Brezovička, Szlovákia, 1620–1635 között, l. ORDINAT Zabler/No. 34.; KLEIN, 1873, 357–359), majd kisszebeni szlovák segédlelkész (1635–1658) és Elisabetha Blazii berzevicei mezővárosi polgárleány fia, egyértelműen szlovák anyanyelvű. (Édestestvére, vsz. bátyja, Isaac Regius 1649-től a Sáros megyei Dubován lelkész: ORDINAT Wagner/No. 82.) Házi tanulmányok után két évig apja akkori szolgálati helyén (RMK III. 1540), Kisszebenben, majd a magyar nyelv tanulása céljából Sárospatakon, végül német nyelvtudása gyarapítására Johann Windisch rektorsága (1633–1643) alatt három éven át a lőcsei gimnáziumban tanult. Lőcséről Eperjesre ment, ahol Samuel Dürner rektorsága (1640–1648) alatt két évet töltött. 1644. szept. 5-én kisszebeni (*Ungarus, Cibiniensis*) diákként beiratkozott a thorni akadémiai gimnáziumba, majd 1645 júliusában ugyanezekkel a jelzőkkel a königsbergi egyetemre. (SZÖGI, 2003, No. 748. 109, No. 1329. 150.) Königsbergből a kisszebeni tanács 1646-ban kisszebeni iskolamesternek (*ad functionem moderandi ludi litterarii Cibiniensis*) hívta, amely poszton több mint hat évet töltött el, majd 1652. nov. 17-én Martin Wagner ötvárosi szuperintendens kisszebeni német segédlelkésznek ordinálta. (ORDINAT Wagner/No. 102. KLEIN, 1873. 353–357.) Öccsét (féltestvérét), Paulus Regius kisszebeni rektort (1663–1669) Michael Lieffmann ötvárosi szuperintendens 1669. jún. 15-én ugyancsak a kisszebeni német segédlelkézszi posztra ordinálja. (ORDINAT Lieffmann/No. 22.)

59 Georgius Curiani (Kurányi György/Juraj Curiani) a Liptó megyei Csorba (ma: Štrba, Szlovákia) oppidumban született Jacobus Curian és Garai Orsolya fiaként, szlovák anyanyelvű családban. (Való-

et MARTINO MADARASS⁶⁰ Cassoviensibus) auff den Weichsel Strom,⁶¹ da wir zu Waßen biß nach Dantzig geschiffet, daselbst 6 Tage verharret, die Stadt sampt deroselben Kirchen vnd anderen Gebewden,⁶² auch die vornembsten Gelehrten, absonderlich Herrn Doctorem BOTTSAACCUM⁶³ zweymal gehöret, alß einmal am dritten Sontag nach Dantzig

színű rokonok: Georgius Kurany *Arvensis*, 1622 és 1623 között lipóci lelkész, I. ORDINAT Zabler/No. 44; Kurányi András *Ungarus*, aki 1666. júl. 10-én iratkozott be a königsbergi egyetemre: SZÖGI, 2003, No. 1425. 156.) Magyarországs és Erdély számos iskolájában megfordult ismeretei gyarapítása és a magyar nyelv elsajátítása céljából. 1644-ben eperjesi diákként ír ajánló verset Johann Weber munkájához. (RMNY 2052.) Az eperjesi tanács támogatásával 1645 júliusában beiratkozott a königsbergi egyetemre (SZÖGI, 2003, No. 1320. 150; RMK III. 1684–1685), ahol három évig tanult, majd visszatérve Eperjesen lett conrector (1653, RMNY 2476). A *Gymnasiologia* szerint 1653-tól rektorként működik, ám ez téves lehet, mivel egy 1654 októberében megjelent wittenbergi nyomtatvány még Johannes Matthaicidest nevezi eperjesi rektornak. (RMK III. 1918.) Id. Madarász Márton eperjesi magyar lelkész halála után, 1655. márc 13-án Martin Wagner ötvárosi szuperintendens Curianit az elhunyt Madarász helyére ordinálta. ORDINAT Wagner/No. 120; RIBINI, 1879, I. 495; REZIK–MATTHAEIDES, 1971, 285–286, 392; KUZMÍK, 1976, I. 161. 1669-ben Curiani még eperjesi magyar lelkész. (RMK II. 1170; ČAPLOVIČ, 1972, No. 652.)

60 Ifj. Madarász Márton (szül. Eperjes). Apja id. Madarász/Damascenus/Damonkos Márton (1590 k., Eperjes–1654. nov. 8., Eperjes) eperjesi conrector (1612–1618), majd eperjesi magyar evangélikus lelkész (1618–1654), számos vallásos munka fordítója. (Az ő apja Nagy János eperjesi polgár, anyja Damankos Margit. 1618. febr. 30-tól Eperjesen *ecclesiae Ungaricae minister*. L. ORDINAT Zabler/No. 17; SZINNYEI, VIII. c. 236–238; HÖRK, 1896, 53–54; KUZMÍK, 1976, I. 430; RMKT XVII/9. 579–580; SBS IV. 15; WIX, 2008, 506.) Az ifj. Madarász életére vonatkozó adatok a szakirodalomban gyakran az apa életrajzába keverednek. Ráadásul Johann Samuel Klein Johann Kriebel eperjesi lelkész jegyzékére hivatkozva Madarász Mártont Martin Damascenus utódjaként tünteti fel az eperjesi magyar lelkészek sorában. Egyértelmű azonban, hogy a névváltozatok által félrevezetve id. Madarász Mártonból „alkotott” tévesen két külön személyt. Ifj. Madarász Márton tanulmányairól nagyon keveset tudunk. 1645 júliusában iratkozott be a königsbergi egyetemre (SZÖGI, 2003, No. 1325. 150), ahol 1647-ig tanult. (KLEIN, IV. No. 59; ZOVÁNYI, 1977, 382; WIX, 2008, 506.) Gyanúnk szerint azonos lehet azzal a Madarász Mártonnal, aki 1658-tól Kassa belső tanácsának tagja, 1664 és 1671 között pedig a város bírása volt, és 1673-ban szerepel utóljára a szenátorok között. (H. NÉMETH 2006, 280. Pl. egy ajánlás 1669-ből: RMK II. 1178; ČAPLOVIČ, 1972. No. 1228.) Feltevésünket erősíti, hogy id. Madarász Márton egyik unokahúga, Madarász Erzsébet, Keviczky Jánosnak, Kassa befolyásos bírájának (1642–1645 és 1648–1652) volt a felesége (RMNY 2421A).

61 Visztula (lengyelül: Wisła) Lengyelország legnagyobb, a Balti-tengerbe ömlő folyója.

62 [az utóbbi három szó a margóra beszúrva]

63 Johann Botsack (1600. jún. 11., Herford (Vesztfália)–1674. szept. 16., Danzig), teológus, danzigi evangélikus lelkész. Johann Botsack és Elisabeth Nagel fia. Tanulmányait a herfordi városi iskolában kezdi, majd a lübecki és hamburgi gimnáziumok diákja. 1617-től a következő egyetemeken folytatja tanulmányait: Lipcse, Wittenberg, Königsberg, Rostock. 1625-ben Rostockban magiszteri címet szerez, majd nemesíjnak nevelőjeként visszatér Wittenbergbe. 1630-tól a danzigi akadémiai gimnázium rektora és a héber nyelv professzora, egyúttal a danzigi Szentháromság-templom segédlelkése. 1631-ben Wittenbergben teológiai doktori címet szerez. 1643-tól a danzigi főtemplom (*Marienkirche*) vezető lelkése lesz, és haláláig ezen a poszton marad. 1646-ban a danzigi evangélikus lelkészek seniorává választják, ekkor lemond a gimnázium rektori tisztéről. A felekezetek megbékélését szolgáló 1645. évi thorni *Colloquium charitativum* egyik danzigi résztvevője (és meghívója). Az orthodox lutheránus teológia prominens képviselője, az irénikus törekvések és a református felekezet harcos ellenfele. Írásos működése szinte kizárólag polemikus jellegű munkákból áll. JÖCHER, I. c. 1282; ADB III. 200–201; AB I.

Trinitatis vnd⁶⁴ zum andern mahl am Dienstag hernach,⁶⁵ da er eine Leichenpredigt gethan über die ersten Wort des 25. Psalmi: „Nach dir, Herr, verlanget mich, mein Gott ich hoffe auff dich.“ Da er denn das „mein Gott“ so ausgestrichen, daß es mir von derselben Zeit nicht auß dem Sinne kompt, vnd wenn mir etwas vngewöhnliches oder sonst trübseliges vnd wiederwertiges be//gegnet, vnd wiederfähret, ich bald diese Worte heraußstoßen vnd ruffe: „Mein Gott, ich hoffe auff dich!“

Elbing Am 6. tage machten wir vnß wider auff das Waßer, vnd schiffeten nach Elbing,⁶⁶ da wir einen Tag verharret, vnd Herrn JOHANNEM SERPILIUM,⁶⁷ meinen guten Freund, welcher eben zur selben Zeit daselbst einen Paedagogum abgeben [!], ersuchet, vnd weil der eine Reißgefahrte, nemlich Herr Georgius Curiani, Briefe hatte an den sonst

64 [utána áthúзва: „den“]

65 1645. jún. 22. (vasárnap) és jún. 24. (kedd) a két prédikáció időpontja. – A szövegben megadott időközökből és a július 6-i königsbergi érkezésből is egyértelmű, hogy itt is a régi naptár szerinti keltezéssel találkozunk.

66 Elbing (ma: Elbląg, Lengyelország), nyugat-poroszországi (azon belül: ermlandi) volt Hanza-város, döntően német lakossággal. 1454-től (tartósan 1466-tól) 1772-ig a Lengyel Királyság része. 1538-tól egy neves (1576-tól akadémiai rangú) gimnázium is működött itt.

67 (III.) Johannes Serpilius (az eredeti családnév: Quendel) (1623. jan. 20., Leibic–1686. dec. 8., Sopron), jogász. Az egyik legrégebbi, szepesbélei származású lelkészcsalád sarja, amely 1530-tól kezdve nemesi címmel bírt. (1646-ban csupán megerősítették a nemességét.) (II.) Johannes Serpilius (1596–1658) volt elbingi diák, leibici majd késmárki lelkész fia, (I) Johannes Serpilius (1564–1644/1645) leibici evangélikus lelkész (1599–1635) unokája, a Melanchton-tanítvány Laurentius Quendel/Serpilius (1572) szepesbélei, lőcsei, majd leibici lelkész dédunokája. Előbb a leibici iskolában, Késmárkon, Rozsnyón, majd 1639 és 1641 között a Sárospataki Református Gimnáziumban tanult. (1641. aug. 29-én tartott sárospataki búcsúbeszéde: RMNy 1898.) 1642 márciusában késmárkiként beiratkozott a thorni akadémiai gimnáziumba, végül 1643. júl. 4-én a königsbergi egyetemre. (SZÖGI, 2003, No. 737. 108, No. 1304. 149. Königsbergi jogi disputációja 1645-ből, Sigismund Pichler elnöklelte alatt: RMK III. 1654./ 6265.) 1645-ben Elbingbe megy, ahol Czwittinger adatai szerint főleg jogászai munkákból él. Hazatérte után ügyvéd Késmárkon (1652. évi késmárki házassága RMK III. 1817), majd 1655. dec. 5-től az öt felső-magyarországi szabad királyi város szövetségének Lőcsén élő jogtanácsosa (*causarum director/ Stad-Procurator*). 1657-ben Szepes vármegye esküdt ülnöke lesz. Az 1659. évi pozsonyi országgyűlésen rövid ideig Lőcse egyik követe. Előbb 1659. nov. 10-én felmondja lőcsei állását (HAIN, 1913, 281), majd 1659. dec. 5-én hivatalosan is meghívást kap a soproni jegyzői és jogtanácsosi (*Stad syndicus und notarius*) posztra. 1660 áprilisától 1666 febr. 8-ig Sopron jegyzője. 1665-től haláláig a város belső tanácsának tagja, 1668 és 1673. ápr. 24. között pedig bíró. A Wesselényi-összeesküvéssel kapcsolatban 1670-ben gyanúba keverik (PAYR, 1917, 421). Bírói hivatalától az ellenreformáció fosztja meg. 1682-ben ismét bírónak választják, ám a Magyar Kamara beavatkozása miatt posztját nem foglalhatja el. 1683. aug. 19-én ő vezeti Sopron Thököly Imrének hódoló követségét, amiért az év végén másfél hónapos fogságot szenved. (HÁZI, 1982, II. 848–849; PAYR, 1917, 396, 410; PAYR, 1942, 68, 70.) Az 1662. és 1681. évi országgyűléseken a város egyik követe. 1651-ben Lőcsén jelent meg *Compendiosa delineatio totius juris canonici et civilis* című jogi tankönyve. (RMNy 2380. 1659. évi wittenbergi újrakiadása: RMK III. 2101.) CZWITTINGER, 1711, 350–352; MELZER, 1833, 100–104; SZINNYEI, XII. c. 949–950; NÉMETH, 1943, 271–277; KUZMÍK, 1976, II. 664–665; ZOVÁNYI, 1977, 540; SBS V. 211–212; WIX, 2008, 728, illetve KLEIN, 1789, I. 323–329 (a dédapa); KLEIN, 1789, I. 395–396; KUZMÍK, 1976, II. 662–663 (a nagyapa); KLEIN, 1789, II. 472–475; KUZMÍK, 1976, II. 663–664 (az apa); PUKÁNSZKY, 2002, 226–229. (a „dinasztia” irodalmi működése)

berümbten vnd gelehrten Mann, Herrn JOHANN A. COMENIUM,⁶⁸ welcher damals zu Elbing privatim ohne Ampt lebete, haben wir denselben zugesprochen, seine Person gesehen, vnd von vnterschiedlichen Sachen mit ihm geredet.

Des folgenden Tages brachen wir auff, vnd schiffeten von dannen nach Königsberg auff den Hafft,⁶⁹ da wir bey starcken Winde innerhalb 8 Stunden 14 Meilen⁷⁰ nach Königsberg kommen, aber nicht ohne große Gefahr des Lebens, weil sich der Wind etliche mahl wiederwertig erzeiget, also daß auch mein breiter Hut vom Haupt durch den Wind in das Waßer geworffen vnd hingeführet worden. Kam also den 6. Tag Julii nach Königsberg,⁷¹ da ich am vierdten Tag hernach, alß den 10. Julii vom Herrn CASPARO PERBANDT⁷² juris utriusque doctore damahligen magnifico rectore⁷³ (nach dem ich sub decanatu excellentissimi domini M. SIGISMUNDI PICHLERI,⁷⁴ philosophiae

Königsberg

68 Johann Amos Comenius/ Jan Amos Komenský (1592. márc. 28., Nivnice v. Uherský Brod – 1670. nov. 11., Amszterdam), filozófus, pedagógus és teológus. 1611-től Herbornban tanul Alsted és Piscator tanítványaként, 1613-tól Heidelbergben David Pareus tanítványaként. 1616-tól a cseh testvérek lelkesze. A csehországi ellenreformáció miatt emigrációba kényszerül, 1628 és 1641 között a lengyelországi Lesznoban (Lissa) él, előbb a gimnázium tanáraként, majd rektoraként. 1642-ben nagy európai körutazás után Elbingben telepszik meg. 1648-ban visszatér Lesznoba, ahol a cseh testvérek püspöke lesz. 1650 és 1654 között Lorántffy Zsuzsanna hívására Sárospatakon él, a kollégium működéskének reformját irányítja. 1654 és 1656 között újra Lesznoban tartózkodik, ám a lengyelországi háború miatt kénytelen menekülni. 1657-től haláláig Amszterdamban él. Leginkább az egyetemes tudás (*pansophia*) összefoglalására irányuló utópisztikus célkitűzéséről, és annak melléktermékeiről: újító szellemű tankönyveiről ismert. NDB III. 332–333.

69 Tobias Weiß és társai a Balti-tenger *Frisches Haff* (lengyelül: Zalew Wiślany) nevű lagúnáján hajózva jutottak el Königsbergbe. A Frisches Haff egy Elbingtől Königsbergig húzódó lagúna, amelyet a Danzigi-öböltől (az igazi tengertől) egy 70 km hosszú és 2 km széles földnyelv (*Frische Nehrung*) választ el. A Frisches Haff-ba két jelentős folyó: Elbingnél a Visztula deltájának legkeletibb ága: a Nogat, Königsbergnél pedig a Pregel torkollik bele. Egyetlen kijáratral bír a tengerre, Königsbergtől nyugatra, Pillau mellett. A „Frisches” jelző a lagúnán belüli erős áramlásra utal.

70 [az utóbbi két szó a margóra beszúrva]

71 Königsberg (Królewiec/Regiomontium), Kelet-Poroszország legnagyobb városa a Pregel folyó torkolatához közel, Samlandban (ma: Kalinyingrád, Oroszország). 1525-től 1657/1660-ig a Porosz Hercegség részeként a Lengyel Királysághoz tartozott. SCHINDLING–ZIEGLER, 1993, 220–221.

72 Caspar Perband (1589. jan. 24., Königsberg–1665. szept. 5., Königsberg), jogász. Nagymúltú königsbergi „patriciuscsalád” sarja. Lorenz Perbandnak, a königsbergi Altstadt polgármesterének, és Elisabeth Behmnek a fia. Tanulmányait a königsbergi Altstadt iskolájában kezdi, majd a lengyel nyelv tanulása érdekében két évig Thornban tanul. Egyetemi tanulmányait Gießenben és Rostockban végzi, aztán európai körutazást tesz. 1616-ban a baseli egyetemen avatják mindkét jog doktorává. A königsbergi egyetemen 1618. júl. 4-től a jog extraordinarius, 1621-től rangban második ordinarius professzora. 1621-től a samlandi consistoriumnak is tagja. 1662-től a jog rangelső ordinarius professzora az egyetemen. 1622 és 1649 között hat ízben tölti be a rektori tisztséget, így az 1645/1646 tanév nyári félévében is. ARNOLDT, 1746, II. 244–245, 253, 262; JÖCHER, III. c. 1376; ADELUNG–ROTHERMUND, V. c. 1868; ERLER, 1910–1917, I. p. CXL–CXLVI. AB II.

73 [az utóbbi két szó az előző sorából átnyilazva]

74 Sigismund Pichler (1603. okt. 17., Grieskirchen an der Enns–1668. márc. 11., Königsberg), filozófus, ausztriai származású protestáns exuláns. Wolfgang Pichler watzkenkirchi lelkész és Barbara Winkler fia. 1621-ig a welsi és linzi gimnáziumokban tanul, majd nevelő/udvarmester nemesi családok fiai mellett. Két évig Genfben él, nevelőként egyetemi tanulmányokat folytat a baseli és strassburgi egyetemeken. 1626-ban Strassburgban magiszteri címet szerez. Egészen

practicae professoris publici deponirte⁷⁵) immatriculiret worden.

Mein hospitium hatte ich anfänglich eine zeitlang beyrn Herrn CHRISTOPHORO MAURITIO, einen deutschen Schulmeister; alß aber die rauhe Herbst Lufft// in September herzu kam, begab ich mich zu den Kunstreichen vnd Ehrenvesten Herrn HEINRICUM ALBERTI,⁷⁶ damahligen sehr berühmten Organisten in Kneiphoff,⁷⁷ so in der Magister Gaßen wohnete, nicht weit vom Collegio,⁷⁸ da ich mit Herrn Johann Waich⁷⁹ von Preßburg, und Herrn M. Johanne Neünachbar⁸⁰ von Elbing

Nota bene!
Die Stadt
Königsberg
hat drey
Städte in
sich, die
erste wird
die Altstadt
genennet,
die andere
Kneiphoff,
die dritte
Lebenich

1637-ig különböző családoknál nevelő, majd a königsbergi egyetemen folytat teológiai tanulmányokat. 1640-től a *philosophia practica* professzora a königsbergi egyetemen. 1656-tól az egyetemi könyvtár (*Wallenrodtische-Bibliothek*) vezetője. Az utókor ítélete szerint középszerű arisztotelianus filozófus, aki államelméleti műveiben is ezt a szemléletet követte. ARNOLDT, 1746, II. 389–390; JÖCHER, III. c. 1547–1548; ADELUNG–ROTTERMUND, VI. c. 133. AB II.

75 [a szó vége javított]

76 Heinrich Albert (1604. jún. 28., Lobenstein (Vogtland)–1651. okt. 6., Königsberg) neves orgonista, zeneszerző, költő. A német barokk zene ma is nagyra becsült egyénisége. 1619 és 1622 között a gerai gimnáziumban tanult, majd Drezdában zenei tanulmányokat folytatott rokonánál: Heinrich Schütznél. 1623 és 1626 között szülei nyomására Lipcsében jogot tanult. Két kalandos év (1626–1628) után 1628. jún. 7-én végleg Königsbergbe ment, ahol 1630. dec. 12-től (végelegesítve 1631. ápr. 1-től) a Domkirche (a königsbergi főtemplom, Kneiphof) orgonistája lett, Johann Stobäusnak, a Schloßkirche karnagyának tanítványaként. Haláláig szoros kapcsolatban áll a königsbergi egyetemmel. Barátai közé tartozott a neves költő, Simon Dach. Martin Opitz követőjeként „*Damon*” néven a königsbergi költők társaságának (*Kürbshütte*) szervezője és tagja volt. Főbb művei: 1638 és 1651 között nyolc füzetben jelent meg az *Arien oder Melodeyen* 119 világi és 74 egyházi egy- és többszólamú énekkel, 1645 *Musicalische Kürbs-Hütte* (benne 12 háromszólamú ének), 1648 *Poetisch-Musicalisches Lustwäldlein*. Mindhárom műben szerepelnek más königsbergi költők által írt dalok is, amelyekhez Albert szerzett dallamot. Két színpadi műhöz (korai operához) is írt zenét, ám ezek elvesztek. Munkássága az újabb kori német dal kialakulásában jelentős szerepet játszott. ARNOLDT, 1746, II. 474–475; JÖCHER, I. c. 194–195; ADELUNG–ROTTERMUND, I. c. 417–418; EITNER I.; AB I.; MGG I.; NDB I. 138–139.

77 Tobias Weiß a széljegyzetben Königsberg különleges összetett jellegét magyarázza meg, pontosan felsorolva a három fő városrészt. A Pregel északi partján fekvő Altstadt (északi szélén a porosz hercegek kastélyával és a Schloßkirchével), a tőle keletre fekvő Löbenicht, és a Pregel szigetén alapított Kneiphof (területén az egyetem és a városi igazgatás épületeivel, illetve a dómmal) gyakorlatilag már a 14. század végén is egyetlen várost alkotott, ám jogi értelemben egészen 1724-ig különálló települések maradtak, saját városkormányzattal.

78 A Magistergasse a Kneiphof déli szélétől (az *Alter Pregel* folyóágtól) egy háztömbnyi távolságban húzódott, nyugat–keleti irányban átszelve szinte az egész szigetet. A Magistergasse nevet azért kapta, mert az egyetem professzorai előszeretettel választották lakhelyül. Az egyetem 1862-ig használt régi főépületét és a mellette lévő dómot innen valóban néhány perc alatt meg lehetett közelíteni.

79 Johann Weich (*Hungarus*) 1643. máj. 7-én iratkozott be a königsbergi egyetemre. SZÖGI, 2003, No. 1308. 149.

80 Johannes Neunachbar (1624. máj. 4., Elbing–1680. szept. 15., Thorn), Michael Neunachbar elbingi csizmadia és Katharina Eck fia. Középfokú tanulmányait Elbingben, Königsbergben, Thornban és Danzigban végzi. 1641-től a königsbergi egyetemen tanul teológiát. 1642-ben a rostocki egyetemre megy, ahol 1643-ban teológiai magiszteri címet szerez. Ezután Greifswaldban, Kopenhágában, majd újra Königsbergben tartózkodik, és közben Mária Eleonóra özvegy svéd királyné udvari papja. 1646-tól segédlelkész a Marienwerderi dómban, 1651-től Thornban a Marienkirche (az evangélikus főtemplom) és a Jakobskirche lelkésze. 1655. okt. 28-tól 1676-ig a thorni akadémiai gimnázium teológia-professzora. (TYNC, 1949, 129–130.) 1656-tól haláláig a thorni evangélikus lelkészek seniora. Harcos lutheránus. Az 1656. évi pestisben elhunyt thorni református lelkészek állásait lutheránusokkal akarja betölteni, és azt is keresztülviszi 1675-ben a thorni tanácsnál, hogy az utolsó reformá-

(nunc temporis, ut audio, pastore et seniore ecclesiae civitatis Thoruniensis in Borussia) eine zeitlang auff einer Stube gewesen, vnd habe diese gantze Zeit über propriis sumptibus gelebet. Weil aber mein Vermögen gering war, begab ich mich im nachfolgenden 1646 Jahr Mense Februarii zu den Ehrenvesten Herrn Matthiam Stephani, einen Apoteckern, deßen Kinder ich privatim informirte, bey dem ich eine freye Stube, Speiß vnd Tranck sampt anderer nothwendigen Vnterhaltung hatte, war bey ihm biß auff Pfingsten. Vmb dieselbe Zeit bin ich von meinen Landsleütten, Herrn Christoff Sobitsch⁸¹ vnd Johann Alter⁸² Ihr Excellenz Herrn COELESTINO MYSLENTAE,⁸³ sacrosanctae Theologiae Doctori et Ecclesiae cathedrali

---

tus lelkész: Johann Serenius Chodowiecki halála után nevezzenek ki több református egyházat állásba. Törekvései igen nagy vihart kavarnak a városban. 1679-ben könyvet is megjelentet a reformátusok elleni thorni küzdelméről. AB II.

- 81 Christoph Sobitsch/Sowitsch (1622. máj. 24., Sopron–1692. febr. 18., Sopron), Simon Sowitsch neunkirchenei (alsó-ausztriai) származású soproni kereskedő és Theodora Kodritz fia. (A család leszármazásáról, Christoph említése nélkül: HÁZI, 1982. II. 854.) Tanulmányait a soproni iskolában kezdi, majd 1642 és 1651 között a königsbergi egyetemen hallgat jogot, később teológiát. (1642. júl. 21-i königsbergi beiratkozása: *Sabitschius Christophorus Hungarus Sempronienis*; SZÖGI, 2003, No. 1292. 148.) 1645-ben Myslenta kísérőjeként jelen van az 1645. évi thorni *Colloquium charitativum*on is. 1651-ben tér vissza Sopronba, miután apja törlesztette ötszáz forintnyi königsbergi adósságát. (BÁN, 1939, 216.) Távozásakor tanárától, Cölestin Myslentától képzettségét igazoló bizonyítványt kap. Sopronban 1651. nov. 28-tól a német evangélikus gyülekezet rangban harmadik lelkésze. (egy adat 1656-ból: „*symmysta*” RMK III. 6356.) 1664-től lelkészként a soproni magyar iskola felügyelője, 1682-től vsz. másodpap. Az 1674. évi prédikátorperек nyomán ugyan mintegy fél évet Kismartonban tölt, ám visszatér Sopronba. (Halálára /egy kivétellel/ Jénában és Regensburgban megjelent alkalmi nyomtatványok: RMK III. 3733, 3740, 3742, 3778, 6999.) KLEIN, 1789, II. 478–482; PAYR, 1917, 286, 360–361, 402, 456–457; PAYR, 1942, 34, 88. etc.; WIX, 2008, 745.
- 82 Johann Alter. Volt soproni diák (*Sempronienis*), aki 1645. ápr. 10-én iratkozott be a königsbergi egyetemre. (Magister) Reimer közbenjárásának köszönhetően nem kellett beiratkozási díjat fizetnie. (SZÖGI, 2003, No. 1318. 150.) Valószínűleg rokona (talán fia) annak az ismeretlen helyről menekültként érkezett Stephan Alternak, aki 1635 és 1646 között a Sopronhoz közeli Balfon (a város birtokán) működött evangélikus lelkészként. PAYR, 1917, 302–303, 375.
- 83 Cölestin Myslenta/Celestyn Myslenta (1588. márc. 27., Kuttén (Poroszország)–1653. ápr. 20., Königsberg), evangélikus teológus. A lengyel nemesi családból származó Mateusz Myslenta kutténi lelkész és Eufrosyna Wierciński fia, lengyel anyanyelvű. Előbb Angerburgban és Friedlandban tanul, majd 1603 és 1609 között a königsbergi gimnázium és egyetem diákja. 1609-től a wittenbergi, rövid ideig a lipcsei, majd három évig a gießeni egyetemeken tanul. Kitűnően elsajátítja a hébert és számos keleti nyelvet. 1619-ben Gießenben teológiai doktori címet nyer. Európai tanulmányút után 1619-ben visszatér Königsbergbe, ahol az egyetemen a teológia extraordinarius professzora lesz. Emellett 1621 és 1626 között a héber nyelv ordinarius professzora a filozófiai karon. 1626-tól a teológia rangban második ordinarius professzora, egyben kneiphofi lelkész (azaz a königsbergi főtemplom vezető lelkésze) és a samlandi consistorium tagja. 1628 és 1653 között hét félévben is rektora a königsbergi egyetemnek. A königsbergi Altstadt polgármesterének, Henning von Wegnernek özvegyét veszi feleségül. A kitűnő helyi kapcsolatokkal rendelkező, a königsbergi papság élén álló Myslenta a lutheránus ortodoxia legharcosabb képviselője a térségben. Mérsékeltebb, irénista irányultságú egyetemi kollégái, köztük az önéletrásban is szereplő Christian Dreier ellen igen heves támadásokat intéz. ARNOLDT, 1746, I. 171. II. 178–179, 198, 361; JÖCHER, III. c. 797–798; ADELUNG–ROTERTMUND, V. c. 328; ERLER, 1910–1917, I. p. CXL–CXLVIII.; AB II.; SELLE, 1956, 88–89; NDB XVIII. 674–675.

Cneiphophianae pastori pro Amanuense⁸⁴ recommendiret worden. Zu denselben begab ich mich im Junio, vnd blieb bey ihm biß zu meinen Abschied, da ich eine sehr gute Gelegenheit zu Studiren hatte, in dem ein gut Theil Bücher von seiner Bibliothec auff meiner Stube stunde, welche ich volviren vnd lesen kundte, vnd was mir zu hoch war, vnd auß den Büchern nicht schepffen vnd erlernen vermochte, das erlernete ich von ihm durch Fragen, denn es ihm wol gefiel, wenn man in Articulis Fidei von Ihm Lehre vnd Vnterricht beehrte.

Ich habe aber neben den⁸⁵ Lectionibus Publicis nachfolgende privata Collegia mitgehalten,⁸⁶ alß das Collegium Antipapisticum CHRISTIANI DREIERI⁸⁷ doctoris, // bin ich in der Mitte (denn so weit war es kommen, alß ich ankam) angetreten, vnd habe es biß zu Ende gebracht, vnter den Herrn M. MICHAELE EFLERO⁸⁸ habe ich ein Collegium Theologicum super Catechesim Dieterici⁸⁹ gehalten. Vnter den vorerwehnten Herrn

84 Az *amanuensis* szó tágabb értelemben titkárt, írnokot jelent, ám itt talán az újkori egyetemi szférában használt jelentéssel bír, azaz: egyetemi tanárnak segédkező diák, asszisztens.

85 [az eredetiben elírásként „dem” szerepel]

86 A *collegium publicum*ok az egyetemi képzés gerincét képező nyilvános előadások, amelyeket a népes hallgatóság miatt általában az egyetem valamely előadótermében tartottak. A *collegium privatum*ok ezzel szemben szűkebb körnek meghirdetett, külön jelentkezést igénylő, és olykor díjköteles egyetemi órák, amelyek onnan kapták a nevüket, hogy gyakran a professzorok magánházában zajlottak.

87 Christian Dreier (1610. dec. 22., Stettin–1688. aug. 3., Königsberg), evangélikus teológus. Johann Dreier alt-stettini polgármester fia. Tizenkilenc éves korától a jénai egyetemen tanul, ahol 1631-ben magiszteri címet szerez. Tanulmányait ezután a wittenbergi, rostocki és kopenhágai egyetemeken folytatja. 1638-ban Königsberge megy, ahol tanítani kezd az egyetemen. 1644. aug. 30-én itt a teológia doktorává avatják, és röviddel a fokozat megszerzése után a református választófejedelem nyomására a teológia extraordinarius professzorává nevezik ki. 1645-ben a felekezetek kibékítésére rendezett thorni *Colloquium charitativum* egyik königsbergi résztvevője, az irénista törekvések támogatójaként. 1649-től első udvari lelkész (*Oberhofprediger*) a königsbergi Schloßkirche-ben. 1652-től a königsbergi egyetem ordinarius professzora, és a samlandi consistorium tagja. Az 1640/1650-es évek fordulóján heves vitákba bonyolódik Cölestin Myslentával és a többséget képviselő ortodox evangélikus teológusokkal, akik szinkretizmussal vádolják. 1657-ben Frigyes Vilmos nyomására mégis a teológia rangelső professzorává nevezik ki. 1658 és 1686 között kilenc félévben töltötte be az egyetem rektori tisztét. ARNOLDT, 1746; II. 164–165, 202–203, 225; JÖCHER, II. c. 213–215; ADB V. 392–393; NDB IV. 108. – A rendszeresen megtartott *Collegium antipapisticum*hoz kapcsolódva Christian Dreier diákjai gyakorló disputációból 1646 és 1661 között egy sorozatot is megjelentetett, amelynek egy részét 1688-ban újra kiadták. (*Disputationum adversus pontificios...* 38 füzet, Königsberg, Reusner nyomda l. vd17.)

88 Michael Eifler (1601. máj. 13., Zinten (Poroszország)–1657. nov. 25., Königsberg), filozófus, evangélikus teológus. A königsbergi egyetemen tanul 1616-tól. 1627 és 1630 között a königsbergi Domschule prorectora. 1627. szept. 30-án magiszteri fokozatot szerez. 1630-tól haláláig a logika professzora és *inspector alumnorum* (gazdasági főtisztviselő) a königsbergi egyetem filozófiai karán. 1639-től a fentiekén túl a fizika professzori székét is ő tölti be, és a teológiai kar engedélyével teológiai tárgyú órákat is tart. 1640 és 1656 között három félévben tölti be a rektori tisztséget. A königsbergi egyetemen zajló ún. „szinkretizmus-vitában” az irénista Christian Dreier támogatója. ARNOLDT, 1746, I. 336, II. 383, JÖCHER, II. c. 296; ADB V. 747; ERLER, 1910–1917, I. p. CXL–CXLVIII.; AB I.; KUZMIK, 1976, I. 198–199.

89 A *collegium* tárgyát minden bizonnyal Conrad Dieterich (1575–1639) evangélikus teológus (ADB V. 157–158; NDB III. 672.) *Institutiones catecheticae* című, először 1613-ban Gießenben megjelent népszerű katekizmusa képezte. A műnek 1643-ban Königsbergben megjelent egy latin–német

COELESTINO MYSLENTA doctore abermal ein Collegium super Augustanam Confessionem. Habe also erfahren, daß wer da nur auff der Universität lernen vnd Fleis anwenden wil, der kan viel Gutes lernen, wer aber des Mißigangs gewohnt ist, vnd sich nicht angreiffet, der bleibt ein Esel, wie er vor einer gewesen ist.

Vor dem Osterfest in diesem 1646 Jahr kam der allgemeine Vngarische Bote vnd Briefträger, Georg Neühofer in Königsberg an, vnd brachte mir die fröliche Botschafft, daß meine Liebe Eltern sampt allen Freüden vnd Blutsverwandten noch am Leben, vnd were keiner von ihnen zeit wehrender Pest, so im vorhergehenden Jahr heftig in gantz Ungern vnd also auch im Zips grassirete, gestorben, sondern alle (außer meinem Herrn Schwager, dem weilend Ehrwürdigen Herrn GREGORIO ARELT, Pfarrern in Georgenberg) gesundt vnd bey dem Leben verblieben. Er überreichte mir auch ein Schreiben von meinem Herrn Vater nun mehr seligen, darinn er auff Anlaß des Herrn Beler Pfarrers, TOBIAE ERYTHRAEI⁹⁰ begehrete, daß ich mich solte nach Hause begeben, mit Vormeldung, daß Herr Pfarrer mit dem Herrn Richter vnd gantzen Rath// der Sache were eins worden, mich zu den Belerischen Diaconat zu befördern, meldete auch dieses dabey, daß er meinetwegen allbereit eine geraume Zeit allein bey der Kirche gearbeitet hätte, wil auch noch ferner arbeiten, vnd die Kirche verrichten biß zu meiner Ankunfft.

Dieses war mir zwar lieb zu vernehmen, jedoch weil ich die beyden Collegia Theologica noch für mir hatte, vnd mit dem einem, nemlich super Catechesim Dieterici in der helffte war, das andere aber super Augustanam Confessionem erst angefangen hatte, darzu noch nicht volkömlich ein Jahr auff der Universität zuruckgelegt hatte, habe ich es vor ratsam erachtet, den Cursum studiorum zu continuiren, vnd noch lenger zuverbleiben. Vnterdessen damit Herr Beeler Pfarrer nicht möchte vmbsonst vnd vergebens auff mich gewartet haben, schrieb ich nach Bartenstein,⁹¹ welches ein klein Städtlein 4 Meilen weges von Königsberg ist, an

[hazai hírek]

Anno 1645

[szepesbélai segédlelkésznek hívják]

[mégis folytatja tanulmányait]

---

kétnyelvű, Cölestin Myslenta által bibliai idézetekkel bővített kiadása. (*Praecepta catechetica Cunradi Dieterici...* VD17 23:639653G)

90 Tobias Erythraeus (megh. 1668. okt. 5.), ismert lelkészi dinasztia sarja. (A rokonsághoz: STROMP, 1905, 146. A humanista névhez: FABÓ, 1861, 52.) Johann Erythraeus (Johann Roth) (megh. 1623) durándi lelkész (1586–1623) fia. Apja nem azonos a leibici származású Johann Erythraeus kisszebeni lelkésszel (1618–1626). Otthoni tanulmányok után Caspar Cramer, Elias Ursinus és Stanislaus Horler rektorsága alatt (1610–1614, 1614–1617, 1617/1619–1627) öt és fél éven át a löcsei gimnázium diákja volt, majd három évig a bártfai gimnáziumban tanult Martin Weigmann rektorsága (1606–1620) alatt. Bártfáról való visszatérése után a durándi iskola rektora lett. Később negyed évig a sziléziai Briegben tanult, ám a gabonahiány és háborús események miatt Thornba távozott. 1623. febr. 21-én iratkozott be a thorni akadémiai gimnáziumba. (SZÖGI, 2003. No. 623. 102. Johann Samuel Klein königsbergi tanulmányokról is ír, de minden bizonnyal tévesen.) Hazatért után 1623. okt. 1-én Peter Zabler ötvárosi szuperintendens durándi segédlelkésznek ordinálta, gyengélkedő apja, Johann Roth mellé. Apja halála miatt azonban még ebben az évben durándi lelkésszé lépett elő, és ezen a poszton maradt 1641-ig. 1641-től 1668 őszén bekövetkezett haláláig szepesbélai lelkészként működött. 1644-től a 24 szepességi lelkész testvérületének meghatározó személyisége volt, három ízben a seniori tisztet is betöltötte. (1644–1647, 1657–1659, 1661–1663) ORDINAT Zabler/No. 59, KLEIN, IV. No. 24; WEBER, 1885, 40–41; HRADSKZY, 1895a, 299.

91 Bartenstein, Kelet-Poroszország (ma: Bartoszyce, Lengyelország). Légvonalban mintegy negyven

Johannem Raab⁹² Belensem, welcher auß Noth daselbst paedagogirte, vnd that ihm die Zusage, daß ich ihm zum Belerischen Diaconat behülfflich sein wolle. Weil ihm nun diese Zeitung angenehm war, seümete er nicht lang, kam bald nach Königsberg, und machte sich mit dem Boten zuruck. Ich aber schrieb an Herrn Beeler Pfarrer, und nebenst freundlicher Danksagung wegen guter Affection, so er zu mir trug, vnd daß er mich vor allen andern hat befördern wollen, bat ich, daß er vnterdeßen anstat meiner Johannem Raab befördern wolte, welches auch geschah, meiner aber künfftiger Zeit im besten gedencken wolte. Studirte also den Früling vnd Sommer über fleißig.//

[döntést
hoz hazá-
téréséről]

Nach dem aber der September im selbigen Jahr herzu kam, war abermal der Bote Georg Neühofer zugegen mit Briefen, da wiederumb meine Eltern mich nach Hause begehreten, mit Vermeldung aller Freünde Verlangen. Weil ich nun auff der Universität mit meinen Sachen zimlich zurecht kommen war, wolte ich meine Eltern nicht lenger auffhalten, damit ich nicht einen Schein des Vngehorsams sehen ließ. In dem ich aber Herrn Doctori COELESTINO MYSLENTAE mein Vornehmen vnd Ruckreise ins Vaterland zu verstehen gab, vnd ihn vmb ein Testimonium meines Lebens vnd Verhaltens anlangete, war er zwar⁹³ willig vnd bereit daßelbe zu thun, wie er es auch gethan, vnd daßelbe noch zu lesen. Vnterdeßen hat er mir gerathen, vnd zwar gar väterlich, ich solte ein Testimonium Eruditionis meae von der gantzen Universität nehmen, mit Vermeldung, daß solche Testimonia nicht allein zur Beförderung sehr dienstlich weren, sondern hilffen auch Verleumdungen verhütten [!] vnd hintertreiben, wenn ruchlose vnd verkehrte Leütte an einen Vnschuldigen setzen. Aber ich vermeinete es nicht gros von Nöthen zu haben, weil ich kein Stipendiat war, vnd niemanden durffte Rechenschafft geben meines angewendeten Fleißes halben, ließ mich beduncken genug zu sein, wenn ich nur von ihm ein Testimonium Vitae meae pie transactae hatte, die Erudition werde sich wol bey gegebener Gelegenheit herfür thun vnd sich sehen laßen. Aber ach! Wie wol hette ich gethan, wenn ich seinem Rath gefolget, vnd das Testimonium genommen hette, denn es mir im Anfang meines// Predigamts wol gedienet hette, vnd weren

---

kilométere fekszik dél-dél-keleti irányban a ma Oroszország enklávéjához tartozó Königsbergtől (Kalinyingrád).

92 Johann Raab/Corvinus (szül. Szepesbéla). Martin Raab és Susanna Zerckler fia. Közeli rokona lehet az a Valentin Raab, aki 1585 és 1594 között a szepesbélaei iskola rektora volt (REZIK–MATTHAEIDES, 1971, 455), az 1610 és 1635 között hunfalvi lelkészként szolgáló Johann Raab/Corvinus (HRADSKY, 1895a, 303), és végül az a szepesbélaei Jakob Raab/Corvinus is, aki 1620-tól savnik, 1623-tól pedig ismeretlen ideig – legkésőbb 1637-ig – pálmfalvi lelkészként működött. (ORDINAT Zabler/No. 37; HRADSKY, 1895a, 301.) Előbb Lőcsén, Sopronban és Körmöcbányán tanult, majd 1643. ápr. 21-én beiratkozott a thorni akadémiai gimnáziumba. (*Joannes Rapp Ungarus Belensis* SZÖGI, 2003, No. 743. 109.) Bár a königsbergi egyetemi anyakönyvben nem szerepel, ordinációs életrajzából tudjuk, hogy Königsbergben is tanult. 1646-ban Tobias Weiß fenti ajánlása nyomán Michael Wagner ötvárosi szuperintendens a szepesbélaei segédlelkészi posztra ordinálta, ám nem maradt sokáig ebben az állásban, mert 1646 és 1672 között pálmfalvi lelkészként szolgált. ORDINAT Wagner/No. 41; WEBER, 1885, 59; HRADSKY, 1895a, 301.

93 [a szó az áthúzott „bald” fölé írva]

viel Verleümbder mit denselben bald gedempffet vnd schamroth gemacht werden. Weil ich es aber nicht hette, muste ich mancher Leütte Verleümbdung so lang mit Gedult ertragen, biß ich Gelegenheit bekam, mit der That die Verleümbder vnd Lügner, die beides, meine Person vnd Erudition, angegriffen zu trucken vnd ihre Verleümbdung zu nicht zu machen.

Alß ich nun aber meine Sache zusammen gebracht vnd mich inß Vaterland gefast gemacht hatte, brach ich in Königsberg den 20. Octobris anno 1646 mit Herrn MICHAELE KLEIN⁹⁴ auff, vnd wolte grad zu auff Warschaw,⁹⁵ die königliche Sitz in Pohlen zu beschawen reisen, weil aber wegen des Landtags, so eben damals daselbst gehalten worden,⁹⁶ es sehr gefährlich vmb Warschaw herumb war, begeben wir vnß auff die Seite, reiseten durch Lowitsch,⁹⁷ vnd von dannen grad zu auff Crakaw.⁹⁸ Weil vnß nun der in Königsberg gedungte Fuhrmann biß nach Crakaw brachte, dahin er seinen Termin gesetzt hatte, suchten wir daselbst andere Gelegenheit biß in Zips zu kommen. Traffen bald deßelben Tages Fuhrleütte an, welche von Liblaw⁹⁹ waren, mit denen machten wir vnß auff, vnd kamen nach Wischnitz,¹⁰⁰ da wir über den Sonnabend, vmb der Juden willen, die auch vnser Geferten waren, vnd den

[a hazaút]

Lowitsch
Crakaw

Wischnitz

94 Michael Klein (?), Sztrázsa/Mihályfalva–1682), Clemens Klein sztrázσαι lelkész és Dorothea Gnisner fia. Tanulmányait a sztrázσαι iskolában kezdte, majd egy évet töltött Liptószentmiklóson a szlovák nyelv elsajátítása céljából, végül tizennégy évesen Lőcsére került, ahol hat évig tanult a gimnáziumban, Johann Windisch rektorsága (1633–1643) idején. 1643. júl. 21-én beiratkozott a königsbergi egyetemre. (SZÖGI, 2003, No. 1298. 149.) Az itt töltött három és fél év alatt a teológia mellett filozófiát és keleti nyelveket is tanult, 1646-ban magiszteri fokozatot szerzett, még ebben az évben anyagi okokból hazatért. 1647. szept. 14-én Martin Wagner ötvárosi szuperintendens a felkai segédlelkései állásra ordinálta, 1648 és 1672 között a nagylovnici/kakaslovnici gyülekezet lelkészeként szolgált. 1672. jan. 17-én Bársony György szepesi prépost elűzte. (BUCHHOLTZ, 1904, 136.) Késmárkon húzódott meg. Adatainkból úgy tűnik, hogy később, a Thököly-felkelést kihasználva vissza tudott térni gyülekezetébe, és kakaslovnici lelkészként halt meg 1682-ben. ORDINAT Wagner/No. 61; KLEIN, 1873, 212–217; EMERICZY, 1872, 14–15; SZINNYEI, VI. 508–509.

95 Varsó / Warschau (Warszawa, Lengyelország). A 16. század végétől a Lengyel Királyság fővárosa.

96 A szejm 1646. okt. 25 és dec. 7. között zajlott Varsóban IV. (Wasa) Ulászló vezetésével. A rendek a gyűlésen éles összetűzésbe kerültek a királlyal annak (végül megghiúsult) törökellenes tervei miatt. Weißék óvatosságát azonban inkább a szejm kísérőjelenségei (csapatmozgások, nagy tömeg) indokolták.

97 Lowitsch (Łowicz, Lengyelország), jelentős város Varsótól délnyugati irányban 80 kilométerre.

98 Krakó / Krakau (Kraków, Lengyelország), 1596-ig a Lengyel Királyság fővárosa.

99 (Alt)lublau/(Ó)lubló (ma: Stará Ľubovňa, Szlovákia). A lublói vár volt az elzlogosított terület igazgatási székhelye.

100 (Nowy) Wiśnicz, Lengyelország. Kisváros az egykori krakkói vajdaságban, amelyet 1616-ban alapított Stanisław Lubomirski krakkói vajda (és szepesi sztarosztja) a Kmita család egykori wiśniczai várának tövében. (Az eredeti Wiśniczet ettől kezdve (Stary) Wiśnicznek nevezték.) Lubomirski 1615-től Andrea Spezza építész tervei alapján a rezidenciájának szánt várat is impozáns késő reneszánsz/barokk várkastéllyá építtette át. 1631-ben pedig egy, a várhoz közeli hegyen erődített karmelita kolostort alapított, amely Tobias Weiß állításának megfelelően valóban magasabban fekküdt, mint maga a vár, és temploma a Lubomirski család temetkezési helyéül szolgált. (KURTYKA, 2003, 530–531.) A kastélyban őrizték a família gazdag könyvgyűjteményét és híres európai festők (Raffaello, Dürer, Tiziano) festményeit tartalmazó képtárát. <http://zamki.res.pl/wisnicz.htm> (A letöltés időpontja: 2011. aug. 11.)

Neüzahns

[kalandos
átkelés a
Poprád
folyón]

Sabbath halten wolten, mußten stille liegen. Beschawete aber indeßen die Festung sampt den Kloster, so auff den Berg erbawet ist, vnd höher lieget, alß die Festung.

Des dritten Tages machten wir vnß auff vnd reiseten auff Neuenzahns,¹⁰¹ alda solte Jahrmarckt gehalten werden, vmb welches willen sich die Juden dahin machten, // wir aber erwarteten denselben nicht, sondern weil die Fuhrleütte daselbst nicht sonderliches zu thun hatten, fuhren wir fort des andern Tages.

Wir waren aber vnglückselige Reiseleutte deßelben Tages, also daß wir nicht mehr denn nur eine Meil verreiset waren wegen des Vnglücks, so vnß begegnet war im Waßer. Denn da wir dißeit Neüenzahns über den Fluß Poprad¹⁰² fuhren, werffen die Fuhrknechte, derer zween gewesen mit 6 Pferden an einen Wagen, mitten in dem ersten Theil des Flußes (denn er theilet sich daselbst in zwey theil) vmb, wegen Vnersichtigkeit der Knechte, die grad durch gefahren, vnd das Waßer gleichsam geschnitten hatten, vnd sich von vnß nicht wolten vnterweisen laßen, daß sie sich ein wenig Waßer herunter gelaßen, vnd den Strom gefuget hetten. Waren also in tiefen vnd strengen Wasser, weil zur selben Zeit viel Tage nacheinander stettes Regenwetter gewesen, nicht ohne große Gefahr des Lebens, da denn viel, ja alle Sachen auß dem Wagen heraus gefallen, zu schwimmen vnd Wasser heran zu fließen angefangen, außer meinen Faß, welches mit Stricken angebunden, vnd mit Büchern vnd neuen Kleidern gefüllet war, blieb im Wagen, die andern alle fielen herauß. Sind aber durch Gottes Hülffe alle Sachen wieder auffgefangen vnd erhalten worden, außer hundert Ellen Leimet vnd ein Teppich, so dem Fuhrman zugehörig gewesen, entkamen vnd floßen weg. Zulezt kam mein // newer breiter Hutt, den ich schon verlohren hielte, herfür, vnd fing an wegzufließen, denselben lieff ich nach, biß ich ihn ergrieff, hette es aber bald versehen gehabt, vnd in eine solche tieffe gerathen, da ich mitsampt den Hutt were wegkommen. Gott sey gelobet vnd gepreiset, der mich errettet hat! Nach dem wir nun also in tiefen Waßer gebadet, vnd den Preüsischen Staub wol abgewaschen hatten, waren wir sehr erfroren, vnd war vnß Bang, wie wir durch das andere Theil des Flußes kommen solten, weil daßelbe Theil noch größer scheinete zu sein, alß das erste, doch tröstete vnß das, daß es nicht so schnell vnd streng floß, wie das erste. Wageten es demnach im Gottes Namen, vnd kamen glücklich hindurch. Weil wir aber allesampt sehr erfroren waren, ließen wir eilend fortschmeißen, biß in das nechste Dorff, da wir gute Leüte, vnd eine bequeme Stube angetroffen. Da blieben wir denselben Tag, truckneten vnserer Kleider, vnd erquicketen vnß. Des folgenden Tages waren wir sehr früe auff, reiseten mit freuden biß auff Liblaw, alda dungen wir einen andern

Liblaw

101 Újszandec / Neu Sandez v. Sandec (ma: Nowy Sącz, Lengyelország), város az egykori krakkói vajdaságban, igen közel a szepességi Lublóhoz. A forrásban szereplő, rövidültnek tűnő német helynévalakot máshonnan nem ismerjük. (A forrás egyik esetben sem használ rövidítésjelet!) Érdeemes megemlíteni, hogy jóval később, a 19. század első felében a település a chászidizmus jelentős központjává vált, tekintélyes zsidó népességgel.

102 A Poprád a Dunajec jobb parti mellékfolyója, a korszakban számos helyen határfolyó a Magyar- és a Lengyel Királyság között.

Fuhrman, der brachte vnß des andern Tages – war der 19. Novembris vnd der Donnerstag vor den 24. Sontag nach Trinitatis¹⁰³ – nach Beel. Da ich denn meine Eltern sampt meinem Geschwister alle lebendig vnd gesundt antraff, meine Mutter aber war krank, vnd hatte etliche Wochen schwach vnd hart danieder gelegen, aber Gott geb Gnede, daß sie nach wenig Tagen auffstund vnd gesundt worden, vnd frewete sich sehr über meiner Wiederkunfft.//

Beel

Bey den Eltern bin ich verblieben den Winter über biß in den Frühling, da ich zum Pfarramt bin beruffen worden. Vnter wehrender Zeit habe ich durch Anlaß der Herrn Geistlichen, absonderlich des damahligen Herrn Senioris TOBIAE ERYTHRAEI, Pfarrers in Beel, vnterschiedliche Predigten gethan vnd gehalten, alß: am 25. Sontag nach Trinitatis, acht Tage nach meiner Wiederkunfft¹⁰⁴ über das Evangelium zur Beel. Am Tage Andreae zu Meeltheüer.¹⁰⁵ Am anderen Weihenacht Feuertage¹⁰⁶ über das Evangelium, vnd am Tage Antonii über das Kirchmeß Evangelium Lucae 19. zur Beel.¹⁰⁷ Dominica 3. post Epiphaniarum und am Tage Conversionis Pauli zu Menersdorff.¹⁰⁸

[prédikáció a Szepeségben]

103 Mivel 1646. nov. 19. – Tobias Weiß hazaérkeztének napja – csak a régi naptár szerint esik csütörtökre, ezért arra kellene gondolnunk, hogy a peregrinus a 16. század vége óta érvényes magyarországi szokástól, és a Königsbergben 1612-ben bevezetett gyakorlattól eltérően, a Julianus-naptár szerint adta meg visszatérésének napját, tehát a dátum az új naptár szerint nov. 29. lenne. (November 19. egyébként az ónaptár szerint sem a Szentháromság 24. vasánapja előtti csütörtök, hanem a 26. vasárnap előtti, tehát a Trinitatis-számítást a poprádi lelkész ebben az esetben is elvettette volna.) A szükségszerűen az új naptár szerint keltezett alábbi Szent András napi (nov. 30.) prédikációját azonban ebben az esetben már másnap meg kellett volna tartania, ami nem egyezik az események leírásával, ezért arra kell gondolnunk, hogy Weiss mind a hétköznapot, mind pedig a Trinitas-számítást egyszerűen eltévesztette. Folyamatosan az új naptár szerinti feloldásokat alkalmazzuk, de egészen 1647 márciusáig a furcsa keltezési anomáliák olykor szükségessé teszik a további magyarázatot.

104 Valószínűleg 1646. nov. 25. (vasárnap). Weiß itt megint alaposan összezavarja a keltezést. Saját állítása szerint csütörtökön érkezett meg Szepesbélára, ezért nyolc nappal később aligha lehetett vasárnapi nap. Mivel pedig a Trinitatis-számítást is elrontja, ezért leginkább a Szentháromság-nap utáni 26. vasárnapon prédikálhatott a szepesbéli templomban.

105 1646. nov. 30. (péntek). Mivel a prédikáció pontosan az ünnepre esett, itt aligha lehet szó régi naptár szerinti keltezésről. Meltheuer/Malthern/Meldorf (magyarul: Maldur, ma: Podhorany, Szlovákia). Mezőváros Szepesbélától mintegy 10 kilométerre északra.

106 1646. dec. 26. (szerda). Mivel a prédikáció ünnepnapra esett, itt sem lehet szó a régi naptár szerinti keltezésről.

107 1647. jan. 17. (vasárnap). Mivel a prédikáció ünnepnapra esett, itt sem lehet szó a régi naptár szerinti keltezésről. Szepesbéla mezőváros templomát Szent Antal tiszteletére szentelték, és a reformáció után is megmaradt a patrónus névnapja ünnepnek (*Kirchmēß*). A szokásos módon ekkor tartották a település országos vásárát is. – Lukács könyvének 19. részében található a vámszedő Zákeus története, a talentumok ehhez kapcsolódó példázata, illetve Jézus jeruzsálemi bevonulása.

108 1647. jan. 27. (vasárnap) és 1647. jan. 25. (péntek). – A dilemma ebben az esetben igen nehezen feloldható. Ha a mondat hűen tükrözné a két nap egymás közötti sorrendjét, az kizárná, hogy Tobias Weiß itt az új naptár szerint keltez. A többi dátummal való viszony azonban erősen valószínűtlenné teszi a régi naptár használatát. Így az egyetlen megoldás az marad, hogy a lelkész a két, új naptár szerinti ünnepneves keltezést fordított sorrendben írta le. Menersdorf/Ménhárd (ma: Vrbov, Szlovákia). A Lengyelországnak elzáróított 13 szepesi mezőváros egyike Késmárktól déli irányban 5 kilométerre.

Dominica 6. post Epiphaniarum über das Evangelium zu Dureltsdorff.¹⁰⁹ Dominica Quinquagesimae über die Epistel in Beel.¹¹⁰

[a poprádi küldöttség papkérése]

Am Freüttag vor dem Sontag Remiscere¹¹¹ kamen zween Deütschendorffer, Herr Valentinus Roper vnd Martinus Sartoris nach Beel, vnd weil sie ohne einen Pfarrer waren,¹¹² vnd Herr Elias Lasitius,¹¹³ Pfarrer in Schwedler die Vocation, so er post dominicam Quinquagesimae¹¹⁴ von der Deütschdorfferischen Gemein empfangen, allbereit zuruckgeschicket hatte, hiltten bey dem ehewürdigen vorerwehnten Herrn Tobia Erythrae, damahligen Seniore der 24 königlichen Pfarrherrn, vmb einen Prediger an, der ihnen auff folgenden Sontag, alß Remiscere,¹¹⁵ eine Predigt thun möchte. Meldeten auch dieses expresse dabey, weil sie vernommen, daß etliche der Beeler Bürger Söhne wären nach Hause kommen, die da tichtig sein solten zum Predigamt, so solte er einen von denselben abordnen vnd bestellen. Da er denn mir selbige Predigt vor allen andern angetragen.//

Ob aber wol vorerwehnter Herr Senior gedachter mit solcher Predigt mir beförderlich zu sein (wie sie mir denn auch beförderlich war), habe ich doch solches damals anders verstanden, vnd wolte mich anfänglich darzu nicht bereden laßen, sondern wendete gewiße Ursachen ein, die mich davon abhiltten. Aber er ließ nicht nach, biß ich zusagte, vnd die Predigt auff mich nahm. Reisete alß des andern Tages nach Deütschendorff, vnd verrichtete die Predigt nach dem Vermögen, das Gott darraichte. Acht Tage hernach¹¹⁶ war die Wahl gehalten, vnnnd bin einhellig von der gantzen Gemeine, wie die Literae vocatoriae es ausweisen (auch ihrer vieles mündlich vnd mit Freüden es

109 1647. febr. 17. (vasárnap), Dureltsdorf/Duránd (ma: Tvarožná, Szlovákia). Az elzalogosított 13 szepesi mezőváros egyike, Ménhárdtól keleti irányban mintegy 4 kilométerre.

110 1647. márc. 3. (vasárnap), Szepesbela.

111 1647. márc. 15. (péntek) – már egyértelműen az új naptár szerint.

112 A poprádiaknak Andreas Günther 1646. évi, Szepesolasziba való távozása óta nem volt lelkészük. (WÜNSCHENDORFER, 1872, 23.) Hradszky Józsefnél tévesen az áll, hogy Tobias Weiß Daniel Sturm közvetlen utódjaként 1645-től lelkész. HRADSKZY, 1895a, 300.

113 Elias Lasitius (szül. 1616. dec. 4.), apja Johann Lasitius lipóci, majd illavai lelkész, a Vág-völgyi (*Povassiensis*) contubernium seniora (ORDINAT Zabler/No. 51.), anyja Brisilla Sockh. Előbb a körmeöbányai iskolában tanult, ahol a magasabb osztályokat Peter Leonhard rektor (1620–1633) tanítványaként végezte, majd két évig Selmecbányán. Ezután két évet töltött az eperjesi gimnáziumban, Serédi János rektorsága (1629–1638) alatt (megerősítő adat 1637-ből: RMNy 1685. Lasitius itt dezséri /Trencsén megye, ma: Dežerice, Szlovákia/ illetőségűként szerepel), végül három éven át tanult Kassán a Németországból hazatért Johann Mautner rektor (1637–1641) tanítványaként (megerősítő adat 1639-ből: RMNy 1781.). 1640. jún. 28-án beiratkozott a thorni akadémiai gimnáziumba – körmeöbányaiként (*Ungarus, Cremnicensis*), majd ugyanezzel a megjelöléssel 1640. szept. 4-én a königsbergi egyetemre. (SZÖG, 2003, No. 716. 107; No. 1255. 146. Ordinációs életrajzában thorni beiratkozását nem említi.) Két évig tanult Königsbergben, 1642-ben hazatért, és egy évig a szepesszombati iskola rektoraként dolgozott, majd 1643. márc. 22-én Peter Zabler ötvárosi szuperintendens a leibici segédlelkései posztra ordinálta. (ORDINAT Zabler/No. 202. REZIK-MATTHAEIDES, 1971, 464, 548.) 1644 és 1668 között svedléri (Schwedler, ma: Švedlár, Szlovákia – a szepesi bányavárosok egyike) lelkészként szolgált. PIIRAINEN –MEIER, 1993, 233.

114 1646. márc. 3. (vasárnap) után érkezett a vocatio Lasitiushoz.

115 1647. márc. 17. (vasárnap)

116 1647. márc. 25. (vasárnap)

gesaget, daß die Wahl einhellig gegangen) zu einen Pfarrer erwehlet worden. [Nota bene. Herr Thomas Nutz erwehnete einsmals, daß er alß ein Bürger in Deutschendorff vnd Georgenberg bey Sachspfarrewahlen gewesen, aber keine so gering so willig zuzuging, alß meine zu Deütschendorff, da man mich gewehlet hat.] Des dritten Tages hernach, alß den 28. Martii, war der Donnerstag nach den Sontag Oculi,¹¹⁷ brachten mir 4 Personen die Vocation, alß Herr Zacharias Dopscher, Herr Gallus Millenbacher, Herr Martinus Sartoris vnd Herr Andreas Keler, damals gewesener Kirchenvater. Das Inventarium war mir auch zugleich mitüberreicht.¹¹⁸ Da ich denn die Vocation richtig befinden, vnd derohalben dieselbe in Gottes Namen acceptirt vnd angenommen. Das Inventarium zu übersehen, der Ehrewürdigen Fraternität überlaßen, mit diesem Vorbehalt, den Fall, dieselbe einen oder den andern Punct würde finden, der da von meinen Antecessoribus nicht were gehalten oder in ihren Inventariis begriffen worden, derselbe vngiltig vnd von mir auch nicht solte noch würde gehalten werden.// Derein denn die Abgeordneten 4 Personen gewilliget, vnd endlich auch etliche Puncte von der ehrwürdigen Fraternitet alß vngiltige sind notiret worden, deren etliche haben müßen heraußgethan werden, wie Herrn Michaeli Noscovio¹¹⁹ volverordneten Herrn Pfarrern in der Filck wolbewust vnd bekandt ist, also der sich in diesem Handel brauchen, vnd von einen ehrwürdigen Fraternitet zu vnsern Gericht hat abfertigen laßen, theilß sind sie notiret vnd vngiltig erkläret worden, das sie nicht gehalten worden.

Electio in
pastorem
Popradien-
sem

Vocatio

Acht Tage nach empfangener Vocation machte ich mich nach Bartpfeldt¹²⁰ pro Ordinibus, da ich denn den 6. Aprilis bin examiniret vnd den 7. deßen – war der Sontag Judica – von dem damaligen Herrn Superintendente, den wolehrwürdigen

Ordinatio

117 A vocatio (és alább az ordinatio) kétféle módon megadott keltezését összevetve teljesen egyértelmű, hogy Tobias Weiß itt is a Gergely-naptárat használja. A meghívás idejétől az önéletírás által megadott időközöket visszszámolva az is világos, hogy a márciusi dátumok is az új naptár szerintiék.

118 Az *inventarium*nak nevezett irattípus elsődlegesen a megválasztott lelkész javadalmazását és kötelezettségeit rögzítette, és csak mellékesen a plébánia (*Pfarrhof*) aktuális tárgyi leltárát. Funkcióját tekintve a mai munkaszerződésnek megfelelője. Az önéletírásban említett irat szerencsésen fennmaradt a testvérület lelkészi inventáriumokat tartalmazó speciális protokollumában (1658–), ahová Weiß 1659-ben saját kezűleg másolta be a „szerződésnek” az inauguratio után egy nappal, 1647. ápr. 15-én átvett végleges változatát. Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára Kézirattár. Ms. 617. f. 97r–98v.

119 Michael Noscovius/Nosko (?), Szepesváralja–1683. szept. 25., Késmárk), 1640. júl. 25-én iratkozik be a königsbergi egyetemre. (SZÓGI, 2003, No. 1258. 146.) Hazatérte után előbb a besztercebányai iskola conrectora, majd innen 1646. jan. 1-jén felkai lelkésznek hívják. 1646 és 1674 között felkai evangélikus lelkész. (Az ordinációs jegyzőkönyvben nem szerepel). Igen aktív: ő kezdi vezetni 1646-ban a felkai gyülekezet első anyakönyvét, 1652 után pedig orgonát és harangot készített a templom számára. 1669 és 1674 között a 24 szepességi lelkész testvérületének utolsó seniora. Száműzetése kezdetén Danzigban, Königsbergben, illetve Thornban tartózkodik (BRUCKNER, 1922, 354), ám 1675 szeptemberében Georg Buchholtz már Boroszlóban találkozik vele. 1676 körül (más, bizonytalan adatok szerint 1678-ban) lelkészi minőségéről hivatalosan lemondva hazatér Magyarországra. A reversalis aláírása mellett azzal is megütközést kelt, hogy elvesz feleségül egy nála jóval fiatalabb, Martha keresztnevű késmárki leányt. (BUCHHOLTZ, 1904, 135.) Haláláig Késmárkon él. KLEIN, 1873, 294–311, EMERICZY, 1872, 11–12, 22–23, HRADSKZY, 1895a, 268–273, 300; BRUCKNER, 1922, 354, SZINNYEI, IX. c. 983–984. (számos hibával); BSMP 155; WIX, 2008, 579. (számos hibával)

120 Bartfeld / Bártfa (ma: Bardejov, Szlovákia), az öt felső-magyarországi szabad királyi város egyike.

grosachtbaren vnd wolgelehrten Herrn MARTINO WAGNERO¹²¹ etc. bin ordiniret worden, wie meine Testimoniales es ausweisen. Da hette ich wol am gedachten Sontage Iudica mögen biten (si ea, quae interea in Scepusio me absente acta sunt, mihi constitissent) aus dem 43. Psalmo: „*Judica me Deus et discerne causam meam de gente non sancta* etc.“ Denn weil ich ordiniret worden in Bartpfeld, wütete vnterdeßen der Teüfel durch seine Werckzeuge, die Lügner vnd Verleümbder. Dieselben¹²² haweten mich ins Saltz, verkleinerten mich bey vielen, in Sonderheit gaben sie mich bey der Obrigkeit auff Liblawer Schlos an,¹²³ alß were ich zu jung zum Predigamt, vnd weren eltere im Lande zufriden, dieselben¹²⁴ solten mir vorgezogen werden, vnd was dergleichen Verleumbdungen vnd Verkleinerungen mehr waren. Aber die Verleümbder musten zu Schanden werden, denn das Werck des Herrn ging glücklich fort. Denn acht Tage darnach, alß den 13. Aprilis, ward ich von der Gemeine zu Deütschendorff ehrlich abgehohlet, vnd den 14. deßen, war der Sontag Palmarum, introduciret vnd inauguriret, welcher Inauguration der// Ehrwürdige, Vorachtbare vnd Wolgelehrte Herr HILARIUS ERNESTUS BINER,¹²⁵ damals gewesener Pfarrer in Georgenberg,¹²⁶ vnd Herr DANIEL SOLCOVIUS, Pfarrer in Millenbach,¹²⁷ beygewohnet,

Abductio
Inaugu-
ratio

121 Martin Wagner (1587. nov. 20., Bártfa–1666. júl. 2., Bártfa), Jakob Wagner bártfai segédlelkész fia. Tanulmányait a bártfai gimnáziumban kezdte. 1607-ben beiratkozott a thorni akadémiai gimnázium suprema classisába (SZÖGI, 2003, No. 583. 100. – 1608. évi thorni disputációja: RMK III. No. 1062.). Thornban szűk két évet töltött, majd négy évig a königsbergi, oderafrankfurti, lipcsei és wittenbergi egyetemek hallgatója volt. (Wittenbergi beiratkozása: 1609. júl. 18. ASZTALOS, 1931, 115.) 1613 tavaszától bártfai segédlelkészként, majd 1623-tól lelkészként működött. 1645. nov. 1-jén a kisszebeni zsinaton ötvárosi szuperintendenssé választották, amely tisztelet haláláig betöltötte. RIBINI, 1879, I. 490; HÖRK, 1888, 20–21; KUZMÍK, 1976, II. 804–805.

122 [a szó vége javított]

123 Tobias Weißot ellenfelei a lublóí vár alkapitánya, azaz az elzálogosított területen illetékes lengyel világi hatóság előtt panaszolták be.

124 [a szó eleje javított]

125 Hilarius Ernestus Biner (?), Langenfeld (Pfalz)–1664. okt. 6., Kassa). 1627-ben Straßburgból hívják a pozsonyi conrectori posztra, amely állást 1630-ig tölti be. Külföldi működés után 1638-tól eperjesi conrector, majd 1639-től rector. 1640 végén a besztercebányai rectori posztra távozott (1643-ban még biztosan itt: RMNy 2015. A *Gymnasiologia* 1642-es állásváltoztatásra vonatkozó adatát cáfolja: RMNy 1888.) 1645/1646 és 1650/1651 között szepesszombati lelkész. (HÖRK, 1896. 58. HRADSKY, 1895a. 299.) Zoványi Jenő szerint 1652-től Dunahidason lelkész. Az információ valószínűleg téves, mert Biner 1652-ben már részt vesz az ötvárosi zsinaton. Valószínűleg 1651-től a kassai német evangélikusok lelkésze és a gimnázium inspectora. (Egy 1658. és egy 1660. évi adat: *Pastor ecclesiae evangelicae Cassoviensis Germanicae*, RMK II. 896. ČAPLOVIČ, 1972, No. 558. *ecclesiae evangelicae Lutheranae pastor Germanicus et scholae inspector*, ČAPLOVIČ, 1972, No. 567.) A szakirodalomban elterjedt adattal (1663. nov. 10.) szemben 1664. okt. 6-án halt meg, az temetésére megjelent alkalmi nyomtatvány megadja a dátumot. Ebben szintén az előbbi tisztségeket sorolja fel (ČAPLOVIČ 1972, No. 589). SZINNYEI, I. c. 1073–1074; GULYÁS, III. c. 349 (hibás adatok), REZIK–MATTHAEIDES, 1971, 283, 330, 333, 420–421; KUZMÍK, 1976, I. 103–104; ZOVÁNYI, 1977, 80; WIX, 2008, 99; KLEIN, 1789, I. 12–14.

126 Georgenberg/Szepesszombat (ma: Spišská Sobota, Szlovákia – Poprád településrésze), a Lengyelországnak elzálogosított 13 szepesi mezőváros egyike. A korszakban Poprádnál jelentősebb település.

127 Daniel Solcovius. Johann Solcovius hollólmónnici (Szepes m., ma: Holumnica, Szlovákia) evangéli-

vnd den Actum verrichtet. Darauff habe ich im Namen Gottes fleißig angefangen zu arbeiten, zu meditiren, vnd das Ampt zu treiben, vnd habe am Grünen Donnerstag¹²⁸ die erste Predigt in meinem Lehrampt gethan.

Vnd weil die Osterfewertage nahe waren,¹²⁹ frolocketen meine Feinde (denen ich nichts zu wieder in meinem Leben gethan hatte) vnd Verleumbder in Hoffnung, ich werde vnter der vielfältigen schweren Kirchenarbeit – so bald auffeinander folgete – nicht können mit Ehren fortkommen, vnd die vielfeltigen Predigten, so auffeinander folgten, verrichten, sondern werde stecken bleiben, vnd Schande einlegen, wie den einer geistliches Standes zu andern sagte:¹³⁰ es werden die Osterfewertage nicht vorbey gehen, wir werden Newes von Deütschendorff hören. Aber Gott, der mich beruffen, vnd zu predigen befohlen, der halff mir glücklich fort, daß ob ich gleich ein newer vnd vngeübeter Prediger war, sind doch alle Osterpredigten von mir allein, vnd zwar gar glücklich imo (absit jactantia) cum Auditorum Admiracione verrichtet, meine Feinde vnd Verleümbder aber in ihrer Hoffnung zu Schanden worden. Wie denn auch einer von denselben meinen Feinden nach Vernehmung des glücklichen Fortgangs vmbgetreten, meine Arbeit alß Gottes Werck erkennet, sich zu mir gesellet, alles Heimlichkeiten vnd Reden der andern mir entdecket, vnd offenbahret, vnd von derselben Zeit mir geneigt verblieben.//

Alß ich nun im Pfarrampt ein halbes Jahr zuruckgelegt hatte, gaben mir meine Eltern Anlas zum Ehestand zu greiffen, wegen der Haushaltung, daß sie mich im Ampt nicht turbiren, vnd zu beschwerlich sein möchte. Ich aber habe es vor gut

Cl[emens]
K[lein]

H[ilarius]
E[rnestus]
B[iner]

[a háza-
sodás
kérdése]

---

kus lelkész és Magdalena Omess fia. (Egy rokon: Samuel Solcovius rokuszi lelkész 1635– ORDINAT Zabler, No. 151.) Számos helyen tanul: többek között négy éven át Zsolnán Elias Ladiver rektorsága alatt, majd Kassán Johann Mautner rektor (1637–1641) és Soporni Miklós conrector tanítványaként. Domidoctusként fejezi be tanulmányait, ugyanis viszonylag fiatalon, 1638. okt. 3-án Peter Zabler ötvárosi szuperintendens hollólmnici lelkésznek ordinálja, a poszt betöltésére már alkalmatlan idős apja helyére. (ORDINAT Zabler/No. 167.) Egy 1647. évi nyomtatványban hollólmnici lelkészként és a (felső-poprádi testvérület) consenioraként szerepel. (RMNy 2185.) Tobias Weiß fenti adata arra utalhat, hogy 1647-től a tizenegy el nem zálogosított szepességi oppidum egyikében, Mühlenbach / Malompatak (ma: Mlynica, Szlovákia) mezővárosban volt lelkész. Lehetséges azonban, hogy Weiß egyszerűen elírta a keresztnévet, mert Hradszky József adatai szerint 1645 és 1672 között Samuel Solcovius szolgált malompataki lelkészként. HRADSKZY 1895a, 301.

128 1647. ápr. 18. (Nagycsütörtök)

129 1647-ben a húsvét vasárnap április 21-re esett.

130 A margón feljegyzett monogramból kiderül, hogy Clemens Klein (megh. 1653) sztrázσαι lelkészről, Weiß útítársának: Michael Kleinnak apjáról van szó. Clemens Klein az azonos nevű iglói segédlelkész és a bárfa Anna Gorbfski gyermekeként látta meg a napvilágot. Előbb az iglói iskolában tanult Georg Peschovius rektorsága (1614–1618 biztosan) alatt, majd a morvaországi Iglau gimnáziumában Paul Müller rektorsága alatt, végül innen a wittenbergi egyetemre ment, ahol magiszteri címet is szerzett. (Tanulmányainak a wittenbergi anyakönyvben nincs nyoma.) Hazatérte után közvetlenül 1621-ben a szepesszombati iskola rektora lett. 1623. okt. 1-jén Peter Zabler ötvárosi szuperintendens mihályfalvi/sztrázσαι lelkésznek ordinálta. Tisztét egészen 1653-ban bekövetkezett haláláig viselte. (HRADSKZY 1895a, 300.) Mihályfalvi lelkészként egy ideig a felső-poprádi fraternitas seniora. 1622 és 1644 között naplót vezetett, amelyet később fia folytatott 1674-ig. ORDINAT Zabler/No. 58; WAGNER, 1778, 114. (a naplóról); KLEIN, 1789, II. 291–194; KLEIN, 1873, 210–211; SZINNYEI, VI. 507–508; KUZMÍK, 1976, I. 354. (sok hibás adattal); SBS III. 94.

vnd nothwendig erachtet, zwey Jahr in coelibatu zu verbleiben, einestheils damit ich mir vorher nothwendigen Hausrath einschaffen, vnd die Haushaltung bestellen, anderstheils damit ich einen Vorrath erlangen möchte, ehrlich Hochzeit zu machen, weil meine Eltern sich zu schwach befunden, mir eine solche Hochzeit zu halten, wie es mein Stand erforderte. Ob ich nun aber, zwar meinem Gutachten nach, bey¹³¹ zwey Jahr allein in der Haußhaltung verblieb, vnd hernach im Jahr Christi 1648¹³² im November zur Beel einen Anwurf that, war doch die rechte Zeit noch nicht da, denn da fiele der Hindernüße so viel vor, daß sich zu verwundern gewesen, also daß ob ich gleich dachte von dieser ersten Person zu laßen vnd anderswo anzubawen, welches auch geschehen, war doch in der Ehe kein Fortgang. Daher ich veranlaßet worden zu einem längen einsamen Leben, wie ich denn noch eine geraume Zeit einsam blieben, endlich aber durch Gottes Schickung wieder mein Hoffen vnd Gedancken auff Antrieb eines guten Freündes vnd Bewilligung meiner Eltern wieder in Beel bey meiner Hausfraw, damals Jungfrawen Susanna, des Ehrwürdigen, Vorachtbaren vnd Wolgelehrten Herrn TOBIAE ERYTHRAEI, wolverordneten Pfarrers daselbst, vnd derzeit XXIV. regalum consenioris// eheleibliche Tochter angehalten, welche mir zwar bald ohne Aufschub versprochen worden, aber viel vngleiches vnd wiederwertiges ist mitlerzeit vorgangen, biß die Hochzeit gehalten worden, welche fast ein gantzes Jahr angestanden.

Anno Christi 1651 den [19.] Novembris, war der 24. Sontag nach Trinitatis, haben wir den Tag vnserer Hochzeit in Gottes Namen angestellet, vnd denselben frölich begangen in Beel, da wir zwey Tage vnser Gäste nach Landesgewonheit in Beel bewürthet, am dritten Tage aber bin ich nach gehaltenen Frustück mit meinen Gästen nach Deütschendorff verreiset, vnd meine Braut heimgeführt.

Im Ehestand, wie sich derselbe anfänglich schwer angelaßen, also ist es vnß auch eine zeitlang darinn bitter vnd schwer gegangen, vnd haben wol erfahren das Sprichwort: „*Ebestand Webestand*“, denn Gott der Herr gar ein hartes über vnß verhenget hatte, aber Gott hat auch nach seiner väterlichen Trewe, der die seinen nicht lest versucht werden über Vermögen (1. Cor. 10.)¹³³, solch Wehe zu rechter Zeit gewendet, vnd vnß mit frewden überschittet, vnd¹³⁴ ist geschehen, wie Herr (Tobias caput 4.) saget: „*Das weiß ich fürwar, wer Gott dienet, der wird nach der Anfechtung getröstet auß der Triübsal erlöset, vnd nach der Züchtigung findet er Gnade.*“¹³⁵ War also der Ehestand zwar bitter, aber

131 [a szó áthúzott olvashatatlan szó fölé írva]

132 [„1649“-ből javítva]

133 Pál apostolnak a korinthusbeliekhez írott első levele, 10. rész 13. vers. Az 1545. évi Luther-féle átdolgozott német fordításban: „Es hat euch noch keine / denn menschliche Versuchung betreten. Aber Gott ist getrew / der euch nicht lesset versuchen / vber ewer vermögen / Sondern machet / das die Versuchung so ein ende gewinne / das jrs künd ertragen.“

134 [a szó javított]

135 Tobias Weiß pontatlan: Az idézett szöveg valójában Tóbiás könyve 3. részének 22. verse. (Sára imájából.) A poprádi lelkész az első tagmondatból az „aber” szócskát is kihagyja. Tóbiás könyve más apokrif könyvekhez hasonlóan még helyet kapott a Luther-féle német bibliában, habár maga a bibliafordító reformátor sem tekintette a Szentírás szerves részének. (A könyv csak 1970-ben került ki a német

doch vom Gott gesegnet, denn er hat vnß mit Söhnen vnd Töchtern beschencket, wie auß nachfolgender Consignation zu sehen vnd zu vernehmen.//

Anno Christi 1652 am 22. Tag Octobris, war der Dienstag nach den 21. Sonntag nach Trinitatis, zwischen sechs vnd sieben Uhr da die Nacht herein gebrochen, ist unsere erste¹³⁶ Tochter gebohren, des folgenden Tages getaufft vnd wiedergebohren, vnd [gyermeki születése és keresztelése]

SUSANNA
genennet worden.

Paten vnd Goden sindt gewesen:

1. Der Ehrwürdige, Vorachtbare vnd Wolgelehrte Herr VALENTINUS HANCKE,¹³⁷ Pfarrer in Georgenberg.
2. Herr MARTINUS TISCHLER
3. Fraw Eva, Herrn Thomae Nutzens Hausfraw
4. Fraw Maria, Herrn Michael Webers Hausfraw

Ist gestaufft worden von dem Ehrwürdigen, Vorachtbaren vnd Wolgelehrten Herrn MICHAELE NOSCOVIO, Pfarrern in der Fölck.

Gott laße sie leben in seiner Furcht, ihm zu Ehren, den Eltern zur Frewd, vnd ihr zur Seligkeit!

Anno Christi 1656 den 25. Julii war Jacobi Tag, vnd der Dienstag nach dem 8. Sonntag Trinitatis, zwischen sechs vnd sieben Uhr Vormittag ist vnserere andere Tochter gebohren, vnd des folgenden Tages getaufft vnd wiedergebohren, ward genennet:

---

evangélikusok bibliájából.) Érdemes megemlíteni, hogy Tóbiás könyvének ez a része mind a korabeli magyar protestáns fordításokban, mind a modern katolikus fordításban lényegesen rövidebb, mint a Vulgatában és a Luther-bibliában. A Tobias Weiß által idézett passzus teljesen hiányzik belőlük.

136 [a szó javított]

137 Ifj. Valentin Hancke/Hanke (megh. 1658. ápr. 6.), idősebb Valentin Hancke sziléziai lelkész (*pastor Angel[opolitanus]*) és Catharina Freund fia. Apja minden bizonnyal azonos azzal Valentin Hancke seifersdorfi (Felső-Szilézia, ma: Jaszów, Lengyelország) lelkésszel (1611–1618 biztosan), aki 1603 és 1629 között Boroszlóban adott ki naptárakat. (l. RMNy 1204.) Miután szüleinek az ellenreformáció miatt el kellett hagyniuk hazájukat, Magyarországra költöztek. Ifj. Valentin Hancke egy bizonytalan szakirodalmi adat szerint Besztercebányán született. (KUZMÍK, 1976, I. 273.) Előbb Besztercebányán tanult Johannes Duchon (Ján Duchoň) rektorsága (cca. 1627–1637) alatt, majd Eperjesen Serédi János (1629–1638) rektorsága alatt (megerősítő adat 1637-ből: RMNy 1685.). 1637-ben besztercebányaiaként (*Novisoliensis*) iratkozott be a thorni akadémiai gimnáziumba. (SZÓGI, 2003, No. 693. 106.) 1638 táján egy évig az elbingi gimnáziumban, majd négy teljes éven át (cca. 1639–1643) a königsbergi egyetemen tanult. (1640. és 1642. évi königsbergi versei: RMK III. 1562, 1593 / =RMNy 1929/) Utóbbi helyen jórészt ugyanazokhoz a professzorokhoz járt, mint maga Tobias Weiß. (Az ordinációs jegyzőkönyvből ismert elbingi és königsbergi tanulmányainak az anyakönyvekben nincs nyoma.) 1646. nov. 22-én Martin Wagner ötvárosi szuperintendens a szepesváraljai német segédlelkései posztra ordinálta. 1648 decembere és 1652 között löcsei német segédlelkész (*archidiaconus*). (HAIN, 1913, 239, 254.) 1652 márciusától 1654-ig szepesszombati (HRADSKÝ, 1895a, 299), 1654-től haláláig pedig kisszebeni lelkész. (Halálának ideje: KLEIN, 1873, 216–217.) ORDINAT Wagner/No. 50; WIX, 2008, 325. (sok hibával)

Paten vnd Goden sindt gewesen://

1. Der Edelveste, Vornehme, Hochansehnliche Herr STEPHANUS HORVATH,¹³⁸ Erbherr von Hosellen, derzeit Vice-comes Comitatus Scepusiensis. Dieser war anstat des ehrwürdigen Herrn VALENTINO HANCKE, weil er allbereit nach Zeben zu einen Pfarrer war abgeführt, erbeten.

2. Der Ehrsamme vnd Weise Herr MARTINUS TISCHLER.

3. Die Tugendsahme Fraw Eva, des Ehrsammen vnd Weisen Herrn Thomae Nutzens Hausfraw.

4. Die Tugendsahme Fraw Maria, des Ehrsammen vnd Weisen Herrn Michael Webers Hausfraw.

Ist getaufft worden von dem Ehrwürdigen, Vorachtbahren vnd Wolgelehrten Pfarherrn in der Fölck.

Diese Tochter, so vns mit ihrem Lallen vnd holdseligen Geberden hoch erfreuet, hat der Allmächtige Gott nach seinen weisen Rath vnd Willen im Jahr Christi 1659. den 6. Martii auff die Nacht vmb 9 Uhr zu sich genommen, ist gestorben an einen Steckfluß, ohne Lagerhaftigkeit. Sie war etliche Tage heiser vnd war ohne Stimme, zog gleichwol alle Tage ihre Kleider, ging herumb, wie sie auch an dem selben Tag war angezogen,¹³⁹ vnd hat ihr Spielwerck vor sich. Da sie starb,¹⁴⁰ also daß man sich keiner Gefahr, viel weniger des Todes befürchtete, aber da es am selben Tag (6 Martii)¹⁴¹ vmb 3 Uhr war, wolte sie schlaffen gehen, schlieff biß vmb 5, da erwachte sie, vnd fing an schwer zu husten, daß man merckete der Athem wolte gebrachen. Vmb 6 vnd// 7 Uhr hustete sie abermal schwer, verwandelte sich im Gesichte vnd verlohrt ihre Farbe,¹⁴² darauff lag sie in Muttigkeit zwo Stunden. Hernach begehrete sie auffgehoben zu werden, lag mir vnd meiner Hausfraw einem jeglichen insonderheit, wie auch der Kindtswarterin, Mariae Munterin ein wenig in den Arm, vnd nahm gleichsam Abschied¹⁴³ vnd gute Nacht von vnß. Hernach begehrete sie wiederumb in ihr Bett oder Wiege geleyet zu werden, daselbst also sie eine halbe viertel Stunde auff der lincken Seite gelegen hatte, wendete sie sich vmb gegen die rechte, vnd verschied vnter vnserm Seufftzen, Flehen vnd Gebet. Gott tröste ihre Seele in seinem Reich.//

138 Horváth-Mladosevich István a Szepesi tizlándzsások székének (az ún. Kisvármegyének) esküdt ülnöke (1652–1653, 1657–1665), illetve alispánja (1654–1656). HRADSKY, 1895b, 169. A „Hozelec örökös ura” kifejezés mindössze annyit fed, hogy ebben a faluban (Hozelec/Ószelec) állt udvarháza, és a 17 faluból álló, meglehetősen súlytalan, de Szepes vármegyétől (Nagyvármegye) különálló közigazgatási egység legjelentősebb nemesei közé tartozott. (l. a Kisvármegye 1653. évi adólimitatióját: Uo., 191.) Keresztapai funkciójából is egyértelmű, hogy evangélikus felekezeti volt.

139 [az igekötő a sor fölé besúrvva]

140 [az utóbbi három szó a margóra besúrvva]

141 [a zárójel és a pontos nap utólag beírva]

142 [a mellékmondat a margóra besúrvva]

143 [az eredetiben elírva: „Abschieb”]

Anno 1660 den, 26. Tag Martii, war der Charfreytag, zwischen 2 vnd 3 Uhr nach Mittag sind die Zwillinge, vnd zwar 2 Söhne geboren, einer eine viertheil Stunde nach dem andern, vnd des folgenden Tages, alß am Ostersonnabend getaufft vnd wiedergebohren, deren einer vnd zwar der erste:

TOBIAS

der andere aber IOHANNES genennet worden

Ihre Paten vnd Goden sind gewesen wie folget:

[1.] des erstens der Ehrwürdige, Vorachtbare vnd Wolgelehrte Herr MICHAEL NOSCOVIUS, Pfarrer in der Fölck, ist anstat des edlen Herrn STEPHANI HORUATH, weil er gestorben, erkiesen.

[2.] der Ehrsame vnd Weise Herr MICHAEL WEBER

[3.] die Tugendsahme Fraw Eva, des Ehrsamten vnd Weisen Herrn Thomae Nutzens Hausfraw des andern alß des Johannis

[1.] der Ehrwürdige, Vorachtbare vnd Wolgelehrte Herr CHRISTOPHORUS KLESCH,¹⁴⁴ damals trewfleißig gewesener Pfarrer in Matzdorff, jetzo aber in Georgenberg

[2.] der Ehrsame Herr MARTINUS TISCHLER

[3.] die Tugendsahme Fraw Susanna, des Ehrsamten vnd Weisen Herrn Georg Scherffels Hausfraw.

Sindt getaufft von dem Ehrwürdigen, Vorachtbaren vnd Wolgelehrten Herrn Tobia

144 Christoph Klesch (1632. okt. 16., Igló–1706. febr. 20., Erfurt), evangélikus lelkész, ismert költő, egyházi író, Christoph Klesch iglói tanácstag és Dorothea Grissel/Grüssel fia, Daniel Klesch öccse. (Az anya 1643-as halálára megjelent nyomtatványban állítólag Dorothea Gräfel névalak szerepelt: RMNy 2006.) Az iglói iskolában kezdi tanulmányait Tobias Pollucius rektorsága (1638–1662) alatt. 1647-ben hosszú lengyel- és németországi körutazás (közben wittenbergi beiratkozás: 1647. jún. 5., I. ASZTALOS, 1931, 123) után Boroszlóba megy, ahol 1648-tól csaknem négy éven át a gimnázium diákja. 1651 és 1654 között a wittenbergi egyetemen folytat filozófiai és teológiai tanulmányokat. (1653. évi wittenbergi magiszteri disputációja filozófiából: RMK III. 1858.) 1654-ben tér haza a Szepességre. Martin Wagner ötvárosi szuperintendens 1654. nov. 14-én ordinálja a felkai segédlelkési posztra, amelyet 1654 és 1656 között tölt be. 1656 és 1661 között mateóci, majd 1661. szept. 19. és 1674. között szepesszombati lelkész, a 24 szepességi lelkész fraternitásának jegyzője. 1674. máj. 2. után, társaihoz hasonlóan németországi száműzetésbe kényszerül, és jegyzőként magával viszi a testvérület iratait is. Danzig, Stettin és Berlin érintésével Wittenbergbe megy, ahol 1674. okt. 19-én filozófiai magiszteri címet szerez. 1674 után állás nélkül főleg Jénában tartózkodik („*jetzo Elends-Gast in Jena*” 1678. RMK III. 2902). 1676. máj. 4-én Jénában Philipp von Zesen koszorús költővé avatja, és „*der Dichtende*” névvel tagja lesz a *Deutschesinnte Genossenschaft*nak. 1678-ban pro forma beiratkozik a jénai egyetemre. (MOKOS, 1890, 27.) 1680 végén a türingiai, Weimar melletti Dennstädt városkában lesz lelkész. 1684. febr. 16-tól segédlelkész, majd 1685. aug. 19-től haláláig lelkész az erfurti Szent Gergely templomban (*Kaufmannskirche*) és az erfurti gimnázium *inspectora*. ORDINAT Wagner/No. 119. CZWITTINGER, 1711f 205–206; WETZEL IV. (Suppl. II. és III. [1732, 1746] is); JÖCHER, II. c. 2115; KLEIN, 1789, I. 153–157; ADELUNG–ROTERMUND, III. c. 489–490, MELZER, 1833, 96–99, EMERICZY, 1872, 16, HRADSKY, 1895a, 299–300, SZINNYEI, VI. c. 540–543, ZOVÁNYI, 1977, 323, RUDOLF–ULREICH, 1988, LL VI.; OTTO–CLARK, 1996, X–XXI (meglehetősen sok hibával); PUKÁNSZKY, 2002, 224–226; BSMP 108–109 (szakirodalommal); MAMÚL V. 458 (BOGÁR Judit szócikke); WIX, 2008, 435.

Engel,¹⁴⁵ trewfließig gewesenen Pfarrern in Georgenberg.//

Anno 1668 den 12. Junii, war der Dinstag nach dem anderen Sonntag nach Trinitatis, grad vmb 5 Uhr vor Mittag ist der dritte Sohn gebohren, vnd nach der Vesperzeit selbiges¹⁴⁶ Tages getaufft vnd wiedergeboren, namens:

IOACHIMUS AUGUSTINUS

Paten vnd Goden sind gewesen, diejenigen alle, welche zu den zweien ersten Söhnen sind erbeten worden, als

1. der Ehrwürdige, Vorachtbahre vnd Wolgelehrte Herr MICHAEL NOSCOVIUS, Pfarrer in Folck, vnd derzeit Wolverordneter Herr consenior 24 regalium pastorum.

2. der Ehrwürdige, Vorachtbahre vnd Wolgelehrte Herr Christophorus Klesch nunc temporis Pfarrer in Georgenberg vnd der 24 königlichen Pfarrhern Notarius.

[3.] der Ehrsamme vnd Weise Herr Michael Weber

[4.] der Ehrsamme vnd Weise Herr Martinus Tischler

[5.] die Tugendsahme Fraw Eva, des Ehrsammen vnd Weisen Herrn Thomae Nutzens Hausfraw

[6.] vnd die Tugendsahme fraw Susanna, des Ehrsammen vnd Weisen Herrn Georg Scherffels Hausfraw.

Ist getaufft worden von dem Ehrwürdigen Herrn MELCHIORE BERENSTEIN,¹⁴⁷ derzeit

145 Tobias Engel (? , Szepesbéla–1661. júl. 22., Szepesszombat), Martin Engel szepesbélai segédlelkész (volt stettini diák. korábbi hunfalvai rektor, poprádi segédlelkész) és Susanna Weiß fia. Előbb Szepesbélán (és más hazai iskolákban) tanult, majd apja halála után 1642 márciusától (SZÖGI, 2003, No. 734. 108.) két és fél évig a a thorni akadémiai gimnázium diákja lett, Peter Zimmermann rektorsága alatt. Thornból Boroszlóba ment, Heinrich Closius rektorsága alatt az ottani gimnáziumban tanult. 1647. márc. 16-tól a wittenbergi egyetem hallgatója volt. (ASZTALOS, 1931, 123.) 1648 őszétől – Andreas Günther lelkész hívása nyomán – fél évig Szepesolasziban működött kántorként. 1649. márc. 21-én Martin Wagner ötvárosi szuperintendens a leibici segédlelkészi posztra ordinálta. 1653 és 1654 között szepessümegei, majd 1654-től haláláig szepesszombati lelkész. 1654. aug. 2-án feleségül veszi Eva Toppertzert, Martin Toppertzert volt szepesszombati bíró leányát. (RMNy 2534.) ORDINAT Wagner/No. 77; KLEIN, 1873, 131–133; HRADSKY, 1895a, 299–300, WIX, 2008, 216. Apjának: Martin Engelnek 1620. okt. 25-i poprádi segédlelkészi ordinációja. ORDINAT Zabler/No. 35.

146 [„selbigen”-ből javítva]

147 Melchior Bernstein (*Melchior Birnstein Leibiciensis Pannonius*). Melchior Bernstein felkai segédlelkész (későbbi leibici, majd merényi lelkész) és Dorothea Roth fia. Előbb a (felkai) iskolában tanult, majd szülei a szlovák nyelv tanulása céljából Márkusfalvára küldik Johannes Rotarideshez. 1647-től hat éven át az iglói gimnáziumban tanul, Tobias Pollucius rektorsága (1638–1662) alatt. Apja halála után Pollucius pártfogolja, aki 1653-tól külhoni peregrinációra is küldi, ám ennek helyszíneit ordinációs életrajzában nem nevezi meg. Hazatérte után 1659-től bő hat éven át poprádi rektor, majd 1666. febr. 29. és 1666. ápr. 17. között Martin Wagner ötvárosi szuperintendens poprádi segédlelkésznek ordinálja. (ORDINAT Wagner/No. 216.) Egy téves szakirodalmi adat szerint még ugyanebben az évben Stószra (Stoß / Štos, szepesi bányaváros) távozik. (WÜNSCHENDORFER, 1872, 24. Az adat valójában talán egy rokonra, Martin Bernsteinra vonatkozik.) Tobias Weiß fenti soraiából azonban világos, hogy Melchior Bernstein még 1668-ban is poprádi segédlelkész. Apjának, Melchior Bernsteinnak 1631. évi felkai segédlelkészi ordinációja, életrajza. (ORDINAT Zabler/No. 117; EMERICZY, 1872, 14.) Nagypapjának, Martin Bernsteinnak 1623. okt. 28-i újlésznai lelkészi ordinációja: ORDINAT Zabler/No. 60.

Diacono in Deütschendorff

Gott laÙe alle drey Söhne, disen vnd jene beyde aufwachsen in seiner Furcht, fleißig studiren vnd heilsame Werkzeuge werden, die Gott vnd seiner Kirchen mit Nutz vnd Frucht dienen, vnd endlich ewig seelig werden, amen!

Geschrieben anno 1669 im Monat Junio//

Anno 1671 den 19. Octobris hat meine Tochter, Susanna nach ehrlich gehaltenen Verlöbnuß ihren Ehrentag begangen mit dem Edel-Ehrenvesten JOHANNI SCHWAB,¹⁴⁸ derzeit Mitglied des löblichen Rahts wie auch vornehmen Kauffmann in der königlichen frewen Stadt Leütschaw.¹⁴⁹ Ist darauff außgegeben worden f. 1500.

[leánya házassága]

Rövidítések, forrás- és irodalomjegyzék

Az alábbi szakirodalmi tételek egy része az interneten is fellelhető. Az ADB és az NDB teljes szövege elérhető a Deutsche Biographie honlapján: www.deutsche-biographie.de A magyarországi evangélikus egyháztörténeti szakirodalom igen jelentős hányadát megtaláljuk a Magyar Evangélikus Digitális Könyvtár folyamatosan bővülő adatbázisában (ugyanitt a 'googlebooks' által digitalizált régebbi művekre is utalnak): <http://medk.lutheran.hu> A Thornra (Toruń) vonatkozó szakirodalmat a Nicolaus Copernicus Egyetem (Uniwersytet Mikołaja Kopernika) gazdag digitális könyvtárából merítettük: <http://kpbc.umk.pl/dlibra> Végül a német életrajzi lexikonok többségét a *World Biographical Information System* hatalmas előfizetési adatbankján keresztül használtuk: <http://db.saur.de/WBIS> (Ebben az oldalszámokat sajnos nem tüntetik fel, ezért ha a nyomtatott könyvet nem tudtuk elérni, a lábjegyzetekből is kimaradt a használt szócikk pontos helye.)

ADB *Allgemeine Deutsche Biographie* I–LVI. München, 1875–1912. [Újrakiadása: Berlin, Duncker & Humblot, 1967–1971.]

AB *Altpreußische Biographie*. I–II. Szerk. KROLLMANN, Christian–FORSTREUTER, Kurt–GAUSE, Fritz. Königsberg–Marburg, Gräfe et Unzer–Elwert, 1941–1967.

148 Johann/Hans Schwab lőcsei kereskedő 1662-től a lőcsei külső tanács tagja. 1666–1670-ben a külső tanácsot képviselő négy tribunus (*Vormund*) egyike. 1671-ben a belső tanács tagjává választják, ám tisztéről 1672. febr. 19-én elkövetett fegyelmi vétsége (*Wunderliche Action*) miatt kevéssel az esemény után leteszik. 1667-ben a lőcsei főtér nyugati felén (*Ober Ring*) és a Moritzgassén is állt egy-egy háza. A lőcsei szlovák evangélikus templom 1671. máj. 5-i elvétele után 1674-ig a szlovák istentiszteleteket az ő főtéri házában tartották. Az evangélikus vallásgyakorlat átmeneti teljes betiltása után pedig 1682. máj. 30-án ugyanebben a házban kezdődött újra a német evangélikus gyülekezet működése. HAIN, 1913, 290, 302, 316, 345, 349, 355, 379–380, 393, 398, 402, 490–491, 515.

149 Johann Schwab és Susanna Weiß menyegzőjére 1671-ben egy alkalmi nyomtatvány is megjelent (*Festa Hymanaeia, quae parat...*, Lőcse, Samuel Brewer, 4°), amely Christian Seelmann lőcsei-, Abraham Eccard leibici- és Christoph Klesch szepesszombati lelkész üdvözlő verseit tartalmazza, és egyetlen példányban maradt fenn. ČAPLOVIČ, 1972, No. 1283; OTTO–CLARK, 1996, 136–137. (CK–40) Az önéletrás adata egyébként megerősíti Ján Čaplovič feltételes keltezését.)

ADELUNG–ROTERMUND

ADELUNG, Johann Christoph–ROTERMUND, Heinrich Wilhelm: *Allgemeines Gelehrten-Lexicon. Fortsetzung und Ergänzungen zu Christian Gottlieb Jöchers allgemeinem Gelehrten-Lexicon.* I–VI. Leipzig, Gleditsch, 1784–1819.

AGNET

2004

AGNET, Ján: *Knižnica evanjelického a. v. cirkevného zboru. Bibliothek der evangelischen Kirchengemeinde A. B.* In: *Handbuch deutscher historischer Buchbestände in Europa* IV. (Slowakische Republik). Szerk. MIDRIKOVÁ, Elana–BELÁK, Blažej. Hildesheim–Zürich–New York, Olms–Weidmann, 2000. [Az interneten: <http://www.vifabbi.de/fabian>]

ARNOLDT

1746

ARNOLDT, Daniel Heinrich: *Ausführliche und mit Urkunden versehene Historie der Königsbergischen Universität* I–II. Königsberg, Johann Heinrich Hartung, 1746.

ASZTALOS

1931

ASZTALOS Miklós: *A wittenbergi egyetem magyarországi hallgatóinak névsora 1601–1812.* In: *Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár* 14 (1931) 111–201.

BÁN

1939

BÁN János: *Sopron újkori egyháztörténete.* Sopron, 1939. (Győregyházmegye múltjából IV. 2.)

BRUCKNER

1922

BRUCKNER Győző: *A reformáció és ellenreformáció története a Szepességen* I. (1520–1745). Budapest, 1922.

BSMP

2004

Biografický slovník mesta Poprad. Szerk. KOLLÁROVÁ, Zuzana. Poprad, Mestský úrad v Poprade, 2004.

BUCHHOLTZ

1904

BUCHHOLTZ, Georg: *Historischer Geschlechtsbericht (Familienchronik).* Kiad. WEBER, Rudolf. Budapest, 1904.

BURIUS

1864

BURIUS, Johann: *Micae historico-chronologicae evangelico-pannonicae.* Kiad. Lichner, Paul. Pozsony, Wigand, 1864.

CAMENA

Camena – Lateinische Texte der Frühen Neuzeit. Lehrstuhl für Neuere Deutsche Literatur am Germanistischen Seminar der Universität Heidelberg. Internetes szövegtár a német neolatín irodalomról: www.uni.mannheim.de/mateo/camenahtdocs/camenapoem.html

CZWITTINGER

1711

CZWITTINGER, David: *Specimen Hungariae literatae.* Frankfurt–Lipcse, 1711.

ČAPLOVIČ

1972

ČAPLOVIČ, Ján: *Bibliografia tlači vydaných na Slovensku do roku 1700.* I. Martin, Matica Slovenská, 1972. (Slovenská národná retrospektívna bibliografia. Sériá A. Knihy. I a.)

CSEPREGI

2007

CSEPREGI Zoltán: *Die Korrespondenz des Preßburger Pfarrers Matthias Marth (1691–1734). Gattungstheoretische und typologische Probleme.* In: *Ungarn Jahrbuch* 28 (2007) 397–403.

- DLABACŽ
1815 DLABACŽ, Gottfried Johann: *Allgemeines historisches Künstler Lexikon für Böhmen und zum Theil auch für Mähren und Schlesien*. Prag, 1815.
- EITNER
EITNER, Robert: *Biographisch-bibliographisches Quellenlexikon der Musiker und Musikgelehrten der christlichen Zeitrechnung bis zur Mitte des 19. Jahrhunderts* I–X. Leipzig, Breitkopf & Haertel, 1900–1904.
- EMERICZY
1872 EMERICZY, David: *Geschichte der evangelischen Gemeinde Felka vom Jahre ihrer Gründung bis zur Gegenwart*. Neuhaus (Böhmen), 1872.
- ERLER
1910–1917 *Die Matrikel und Promotions-Verzeichnisse der Albertus. Universität zu Königsberg in Preussen 1544–1829*. I–III. Kiad. ERLER, Georg. Leipzig, Duncker und Humblot, 1910–1917. [Reprint: Nendeln/ Liechtenstein, Klaus-Thomson Organization Limited, 1976.]
- FABÓ
1861 *Monumenta evangelicorum Augustanae confessionis in Hungaria historica* I. Kiad. FABÓ András. Pest, Osterlamm Károly, 1861.
- GÉRESI
1906 GÉRESI Kálmán: *A lőcsei új könyvtár*. In: *Századok* 40 (1906) 7. sz. 666–670.
- GULYÁS
GULYÁS Pál: *Magyar írók élete és munkái* I–XIX. Kiad. VICZIÁN János. Budapest, MTA, 1990–2002.
- H. NÉMETH
2006 H. NÉMETH István: *Kassa város archontológiája. Bírák, belső és külső tanács 1500–1700*. Budapest, Szentpétery Imre Történettudományi Alapítvány, 2006. (*Fons könyvek* 3.)
- HAIN
1913 HAIN Gáspár: *Lőcsei krónikája*. Kiad. BAL Jeromos–FÖRSTER Jenő–KAUFFMANN Aurél. Lőcse, Szepesmegyei Történelmi Társulat, 1913.
- HAVÍRA
2000 HAVÍRA, Ján: *Knížnica evanjelického a. v. cirkevného zboru v Levoči*. In: *Miscellanea anno 2000*. Szerk. KÓNIA, Peter–MATLOVIČ, René. Prešov, Východny dištrikt Evangelickej cirkvi a. v. na Slovensku, 2000. (*Acta collegii evangelici Prešoviensis* 9.) 236–240.
- HÁZI
1982 HÁZI Jenő: *Soproni polgárcsaládok 1535–1848*. I–II. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1982.
- HÖRK
1888 HÖRK József: *Az evangélikus Tisza-kerület püspökei (superintendentensek)*. Kassa, 1888.
- HÖRK
1896 HÖRK József: *Az eperjesi ev. ker. collegium története*. Kassa, 1896.
- HRADSKZY
1895a HRADSKZY József: *A XXIV. királyi plébános testvérelete (XXIV. regalum plebanorum fraternitas) és a reformáció a Szepeségen*. Miskolc, 1895.
- HRADSKZY
1895b HRADSKZY József: *A szepesi „tíz-lándások széke” vagy a „Kisvármegye” története*. Lőcse, Szepesmegyei Történelmi Társulat, 1895.
- JÖCHER
JÖCHER, Christian Gottlieb: *Allgemeines Gelehrten-Lexicon* I–IV. Leipzig, Gleditsch, 1750–1751.

- KARŠAI
1965 KARŠAI, František: *Stúpenčí J. A. Komenského v politických a školských dejinách Prešova*. Bratislava, Slovenské Pedagogické Nakladateľstvo, 1965.
- KARŠAI
1970 KARŠAI, František: *Jan Amos Komenský a Slovensko*. Bratislava, Slovenské Pedagogické Nakladateľstvo, 1970.
- KATONA – LATZKOVITS
1990 *Lőcsei stipendiánsok és literátusok I. (Külföldi tanulmányutak dokumentumai 1550–1669)*. Kiad. KATONA Tünde–LATZKOVITS Miklós. Szeged, 1990. (*Fontes rerum scholasticarum* II/1.)
- KLEIN
1789 KLEIN, Johann Samuel: *Nachrichten von den Lebensumständen und Schriften Evangelischer Prediger in allen Gemeinen des Königreichs Ungarn I–II*. Leipzig–Ofen, 1789.
- KLEIN
1873 KLEIN, Johann Samuel: *Nachrichten von den Lebensumständen und Schriften Evangelischer Prediger in allen Gemeinen des Königreichs Ungarn III*. Kiad. FABÓ András. Pest, 1873.
- KLEIN IV
KLEIN, Johann Samuel: *Nachrichten von den Lebensumständen und Schriften Evangelischer Prediger in allen Gemeinen des Königreichs Ungarn IV*. Kiad. CSEPREGI Zoltán. (előkészületben)
- KURTYKA
2003 KURTYKA, Janusz: *Starostwo spiskie (1412–1769/70)* In: *Terra Scepusiensis*. Szerk. GŁADKIEWICZ, Ryszard–HOMZA, Martin. Levoča–Wrocław, Ministerstvo školstva SR, 2003. 487–534.
- KUZMÍK
1976 KUZMÍK, Jozef: *Slovník autorov slovenských a so slovenskými vzťahmi za humanizmu I–II*. Martin, Matica Slovenská, 1976.
- LL
Literatur-Lexikon. Autoren und Werke deutscher Sprache I–XII. Szerk. KILLY, Walther. Gütersloh et alii, Bertelsmann, 1988–1992.
- MAMÚL
2006 *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon – középkor és kora újkor V*. Főszerk. KŐSZEGHY Péter, szerk. TAMÁS Zsuzsa. Budapest, Balassi Kiadó, 2006.
- MELZER
1833 MELZER, Jakob: *Biographien berühmter Zipser*. Kaschau–Leipzig, 1833.
- MGG
Die Musik in Geschichte und Gegenwart. Allgemeine Enzyklopädie der Musik I–XIV. Szerk. BLUME, Friedrich. Kassel, Bärenreiter, 1949–1976.
- MISKOLCI CSULYAK
1927 *Miskolci Csulyak István önéletrajza*. Kiad. ZSINKA Ferenc. In: *Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár* 11. (1927) 121–156.
- MOKOS
1890 MOKOS Gyula: *Magyarországi tanulók a jénai egyetemen*. Budapest, MTA. 1890. (*Magyarországi tanulók külföldön* 1.)
- NDB
Neue Deutsche Biographie I–XXIV. Szerk. HOCKERTS, Hans Günter et alii. Berlin, Duncker & Humblot, 1953–2010.
- NÉMETH
1943 NÉMETH Sámuel: *Serpilius János. Sopron városbírája és országgyűlési követe 1681-ben*. In: *Soproni Szemle* 7 (1943) 4. sz. 271–277.

- ORDINAT *Matricula ordinatorum ab anno 1614...* [Az ötvárosi/ sárosi szuperintendencia 1614 és 1741 között vezetett ordinációs jegyzőkönyve] A Lőcsei Evangélikus Egyházközség Levéltára. I. Pfarrgemeinde 2. Superintendenlade No. 8. (Helyrajzi szám: V.C/23a. – Fénymásolatban az Evangélikus Országos Levéltárban is, Budapesten)
- OTTO–CLARK
1996 *Bibliographia Kleschiana. The Writings of a Baroque Family.* OTTO, Karl F. – CLARK, Jonathan P. Columbia, Camden House, 1996.
- PAYR
1917 PAYR Sándor: *A soproni evangélikus egyházközség története 1. A reformáció kezdetétől az 1681-ik évi soproni országgyűlésig.* Sopron, Soproni ágostai hitvallású evangélikus egyházközség, 1917.
- PAYR
1942 *Soproni krónikák II. Payr György és Payr Mihály krónikája 1584–1700.* Kiad. HEIMLER Károly. In: *Soproni Szemle* 6 (1942) 2. sz. 1–99. (külön oldalszámozással)
- PIIRAINEN – MEIER
1993 PIIRAINEN, Ilpo Tapani – MEIER, Jörg: *Das Stadtbuch von Schwedler/Švedlár.* Leutschau, Karpaten-deutsche Landsmannschaft – Spišský dejepisný spolok, 1993.
- PROKERT
1934 PROKERT, Heinz: *Eine Begegnung mit Comenius.* In: *Karpathenland* 7 (1934) 4. sz. 100–102.
- PUKÁNSZKY
2002 PUKÁNSZKY Béla: *A magyarországi német irodalom története. A legrégebb időktől 1848-ig.* Máriabesnyő–Gödöllő, Attraktor, 2002. (*Historia incognita* 1.)
- REZIK – MATTHAEIDES
1971 REZIK, Ján – MATTHAEIDES, Samuel: *Gymnaziológia. Dejiny gymnázií na Slovensku.* Kiad. RUŽIČKA, Vladislav. Bratislava, Slovenské Pedagogické Nakladateľstvo, 1971. [Az interneten: <http://zlatyfond.sme.sk>]
- RIBINI
1879 RIBINI, Joannes: *Memorabilia Augustanae confessionis in regno Hungariae I–II.* Pozsony, 1879.
- RMK
SZABÓ Károly: *Régi magyar könyvtár I–III.* Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1879–1898. [és pótlásai]
- RMKT
XVII/9. *Régi magyar költők tára XVII. század 9. kötet (A két Rákóczi György korának költészete 1630–1660)* Kiad. VARGA IMRE. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1977.
- RMNY *Régi magyarországi nyomtatványok I–IV.* (1473–1600. 1600–1635. 1635–1655. 1655–1670.) Szerk. BORSA Gedeon – HELTAI János et alii. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1973–2011.
- RUDOLF – ULREICH
1988 RUDOLF, Rainer – ULREICH, Eduard: *Karpatendeutsches Biographisches Lexikon.* Stuttgart, *Arbeitsgemeinschaft der Karpatendeutschen aus der Slowakei*, 1988.
- SBS *Slovenský Biografický Slovník (od roku 833 do roku 1990).* 1–6. Szerk. MAŤOVČÍK, Augustín. Martin, Matica Slovenská, 1994.
- SCHINDLING – ZIEGLER
1993 *Die Territorien des Reichs im Zeitalter der Reformation und Konfessionalisierung. Land und Konfession 1500-1650. 2. Der Nordosten.* Szerk. SCHINDLING, Anton –

- ZIEGLER, Walter. Münster, Aschendorff Verlag, 1993. (*Katholisches Leben und Kirchenreform im Zeitalter der Glaubensspaltung* 50.)
- SEMRAU
1892 SEMRAU, Arthur: *Die Grabdenkmäler der Marienkirche zu Thorn*. Thorn, 1892. (*Mitteilungen des Copernicus-Vereins für Wissenschaft und Kunst* VII. Heft.)
- STROMP
1905 *Magyar evangélikus egyháztörténeti emlékek a tótprónai és blatniczai Prónay nemzetség acai levéltárából és könyvtárából*. Kiad. STROMP László. Budapest, 1905.
- SVÁBY
1895 SVÁBY Frigyes: *A Lengyelországnak elzálogosított XIII. szepesi város története*. Lőcse, Szepesmegyei Történelmi Társulat, 1895
- SZINNYEI
SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái* I–XIV. Budapest, Hornyánszky Viktor, 1891–1914.
- SZÖGI
2003 SZÖGI László: *Magyarországi diákok lengyelországi és baltikumi egyetemeken és akadémiákon 1526–1788*. Budapest, ELTE Levéltára, 2003. (*Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban* 9.)
- TONK
1992 TONK Sándor: *Rozgonyi Varga János önéletírása* In: *Lymbus. Művelődéstörténeti Tár* IV. Szeged, Scriptum Kft, 1992. 143–168.
- TYNC
1925 *Najdawniejsze ustawy gimnazjum toruńskiego*. Kiad. TYNC, Stanislaw. Toruń, Towarzystwo Naukowe w Toruniu, 1925. (Fontes XXI.)
- TYNC
1927 TYNC, Stanislaw: *Dzieje gimnazjum toruńskiego (1568–1793)* I. In: *Rocznik Towarzystwa Naukowego w Toruniu* 34 (1927) 55–284.
- TYNC
1949 TYNC, Stanislaw: *Dzieje gimnazjum toruńskiego (1568–1793)* II. Toruń, 1949. (*Rocznik Towarzystwa Naukowego w Toruniu* 53. – Zeszyt 1. Za rok 1948)
- VARGA
1999 VARGA András: *A königsbergi egyetem magyar diákjai (1549–1715)*. In: *Lymbus* 6. (1999) 1–34.
- WAGNER
1778 WAGNER, Carolus: *Analecta Scepusii sacri et profani* III. Poonii et Cassoviae, Johann Michael Landerer, 1778
- WEBER
1885 WEBER, Samuel: *Monographie der evangelischen Gemeinde A. C. Béla. Mit Berücksichtigung der betreffenden Verhältnisse in Zipsen, Posen und Ungarn*. Késmárk, 1885.
- WEBER
1892 WEBER, Samuel: *Geschichte der Stadt Béla. Ein Beitrag zur zipsen und vaterländischen Geschichtsforschung*. Igló, 1892.
- WERNICKE
1842 WERNICKE, Julius Emil: *Geschichte Thorns aus Urkunden, Dokumenten und Handschriften* 2. (Die Jahre 1531–1840 umfassend) Thorn, in Commission bei Ernst Lambeck, 1842.
- WERNICKE
WERNICKE, Julius Emil: *Wegweiser durch Thorn und seine Umgebungen*. Thorn, Ernst Lambeck, 1846.

- WETZEL WETZEL, Johann Caspar: *Johann Caspar Wetzels Hymnopoeographia oder historische Lebensbeschreibung der berühmtesten Lieder-Dichter*. I–IV. Herrnsstadt, Roth – Scholtz, 1719–1728.
- WIX
2008 WIX Györgyné: *Régi magyarországi szerzők I. A kezdetektől 1700-ig*. Szerk. P. Vásárhelyi Judit. Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, 2008.
- WÜNSCHENDORFER
1872 WÜNSCHENDORFER, Karl: *Geschichte der evangelischen Gemeinde Poprád*. Kaschau, 1872.
- ZOVÁNYI
1977 ZOVÁNYI Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*. Budapest, Magyarországi Református Egyház, 1997.
- ŽIBRITOVÁ
2010 ŽIBRITOVÁ, Gabriela: *O knižnici evanjelického a. v. cirkevného zboru v Levoči*. In: *Knižnica* 11 (2010) 4. sz. 46–51.

Kaposi Juhász Sámuel eddig ismeretlen könyvlistái

Kaposi Juhász Sámuel, későbbi gyulafehérvári professzor (1660–1713) hosszú időt töltött külföldön: 1681–88 közt számtalan országot és iskolát bejárt, „sok nép városait s eszejárását kitanulta”. Főként Utrecht s Leiden egyetemén tanult, de ellátogatott Angliába, Dániába és Franciaországba is. Ebből a peregrinációs időből maradt fent *omniariuma*, mely számos érdekesítő eseményt és olvasmányélményt rögzített. Ez a harminckettedrét formátumú, 174 nyomtatott számmal ellátott levélből álló kéziratos kötet jelenleg a kolozsvári Egyetemi Könyvtár állományában található, s itt olvashatóak Kaposi könyvlistái.¹

A szakirodalomban a szerzővel keveset foglalkoztak, hiszen megjelent kötetei csupán teológiai segédkönyvek, vagy éppen köszöntőversek számtalan nyelven; de a fenti bekötött úti jegyzeteit még kevesebben érintették. A Koncz-féle kollégiumtörténet részletesen elemezte a tudós életútját, kéziratának listáját is közölve; ez alapján Gyalui Farkas hivatkozott erre röviden Tótfalusi kapcsán, a Tótfalusi-Biblia két korrektora ugyanis id. Csécsi János és Kaposi Juhász Sámuel volt, mindketten sárospataki diákok. Érdemben azonban csak jóval később, az *Adattár* 16/3-as és a *KF*. III. kötetében foglalkoztak Kaposi *omniariumával*, ahol közölték könyvlistáinak nagy részét.² Az *Adattár*ban Monok István utal rá, hogy Almásiné Hévízi Natáliának készült erről az anyagról szakdolgozata. Ez a munka közli a Kaposi-kötet szerkezeti vázát, és az *Adattár*ban szereplő első könyvlistát.³ Látható, hogy a diákdolgozathoz képest a kiadványban közreadott szöveget már több helyen pontosították, egy-két kivétellel bizonyos elírásokat is javítottak.

Maradtak a jegyzék-leírásokban hibák, melyek a kéziratos anyag természetéből következnek.⁴ Azonban maradt pontatlanság is, a D-jegyzék címe helyesen ekként hangzik: „Catalogus librorum meorum Winczensi missorum Anno 1695 Renovatii” (118r). Az itt közölt B-jegyzék esetén is hasonlóra gyanakszunk: a közlésből kima-

1 KAPOSI JUHÁSZ SÁMUEL, *Manuscriptorum t. 7. continens Omniarium Samuelis Capossii Anno Dñi 1695*. Kézirat. Lelőhelye: Kolozsvári Egyetemi Könyvtár, Collectie Speciale, Univ. Mss. 692. A kézirat eléréséhez nyújtott technikai segítségért és előzékenységért hálás vagyok a két kiváló könyvtárosnak, Kolombán Juditnak és Luffy Katinak.

2 KONCZ, 2006, 121–123; GYALUI, 1902, 74–76; *Erdélyi könyvesházak*, 1994, 223–265.

3 ALMÁSINÉ HÉVÍZI, 1991, 18–26.

4 Helyesen javítva néhányat: A-135: Replica And Vaczi ad Joh Tholnai (RMK I, 888); B-116: Conc in Catech Palat cum Catena salutis (RMK I, 1055; ill. 1277); B-132: Igaz boldogságra vezerlo Somosi István (RMK I, 913); B-148: Principia praxeos Christianae Tajlori; C, Quarto 12: Cluverii Georg C N Bunonis et Brunonis; D-35: Homiliae Gatakeri; D-226: Persecutio Bohemiae (Comenius); E-(3): Actiones Martyrum; E-(183): Drelincourt; E-(319): Bibliotheca Futii (Voetius); E-(351): Tristium levamina Pápai (RMK II, 1776); E-(418): Lightfooti opera posthuma; F-160: Fenneri; F-400: Paradies Hoflein (Arndt).

radt a cím („Libri an. 1689. Miskoltzini”, 123r) és az első 27 könyv leírása, enélkül azonban reménytelen besorolni ezt a jegyzéket időrendbe úgy, hogy közben a kiadványban mégis helyesen az 1689-es évszám szerepel az alcím után. A nagyobb hiányosság azonban máshol jelentkezik. A Kaposi-kötet 159r–164v lapok üresként vannak jelezve,⁵ ugyanis a könyvjegyzékekről készült felvételek annak idején hiányosan készültek el, és ez azóta is elkerülte a szakma figyelmét. De ezek a levelek nemhogy nem üresek, hanem két újabb könyvlistát tartalmaznak.

Ezután következnek a négy lista összesen 200 tételszám alatt, a megszokott közlési módon és formában. A rövidítéseket nem oldottuk fel, ellenben a hiányos jelöléseket kiegészítettük. Előbb a két jegyzék (B- és C-) kimaradt könyveinek listáját közöljük, majd a 159r–164v lapokon található könyvlistákat.

Források

B-jegyzék kieg.

Libri An. 1689. Miskoltzini relictī (123r)

1. Aretius in N. T.	f
2. Calcius in Expl. Psal.	f
3. Perkins. Oper. (Th)eol Tom(us) I.	f
4. Parei Commentaria	f
5. Volphis in Neh Prov. Borrhai in Job Eccl.	f
6. Sibelii Conciones in Judae Psal. Cant. Apoc.	f
7. Sib. Conc. Gen. 22. et 32. Ex. 17. (Psal). 16. et 22. et 131. et 133. Eccl. 12. 1-9 Es. 38.	f
8. Piscator à Jobo ad Malachia(m)	f
9. Gvalteri Homiliae in Esa.	f
10. Perkins. Angli Conflict. Theol. opera pract.	f
11. Piscator à Genesi ad Joba(m)	f
12. Bibl. Lat. Osiandri cu(m) Annot. visor. Emd.	
13. Sibelii conciones Luc. 2,25-32. Mat. 16 et 17. 1-27. et 26.	f
14. Mollerus in (Ps)almos	f
15. Bibliae N. T. cu(m) Z(ac)h(ar)iae Ursinus exarmor	f
16. Piscator in N. T.	f
17. Pareus in Ro. 1Cor. Gal Phil. Heb – Apoc.	f
18. <u>Szegedinus</u>	f
19. Riveti Dietismar(?)	4
20. Polani Hist Concilii Tridentium	4
21. Grossii Theatr(um) Bibl. in vindicar(um) S(criptur)ae	4

5 Uo., 17.

22. Seappii? Cursus Theol.	4
23. 24. Brandmylleri Analysis Typica S(criptur)ae	4
25. Piscator in N. T.	f
26. voetii cespatacta? cu(m) pap.?	4
27. Sibelius in festa	4

Látható, hogy a könyvcímek mellett álló jelzés szerint a folio, majd a kvadrát-méretű könyvek felsorolása áll előttünk, és ehhez igazodik a már közölt B-lista 28. ponttól következő része is, mely szintén a 4° formátumhoz tartozik. Hasonló a helyzet a C-jegyzéknél: az alcím szerint hiányzik a 126-os levél első lapja, ez azonban szerencsére megvan. Az itt közölt rész szintén a folio méretű könyvek leírásával kezdődik, és ennek az *Adattárban* közölt folytatása (29–37. sorszám alatt) ehhez igazodik, mivel ezt követően a *Libri in Quarto* besorolással, új számozással folytatódik a sor. A hiánypótlás itt következik.

C-jegyzék kieg.

Libri in Folio. (126r)

1. Catena Graecor. Patr.
2. Cameronis opera
3. Tabula Sansonis
4. Kircheri Traumaturgus mechanicus.
5. Altingii opera.
6. Calovius in Bibl. (facto in 4-to)
7. (Széfer Maqel el Jufi) Perfectio Paluctudinu(m) S. Commentarius in Loca Selecta Stres.? Autore R. Sal. Ben Melek. cu(m) spicilegio R. Jac. Abondana. Amstelod. An. 5421.
8. Beyerlinkii Theatr(um) vitae h. 8. voll. fol. Lugd.
9. Hariot Deser. Indiae cu(m) figg.
10. Joh. Zahn Telescopiu(m) seu oculus Artificialis triplici fund. Superstructus Physico Mathem. Mechan. Herbipoli, 1685.
11. Scotti opera; ex illis. Horographia maursacio? Pantometer etc.
12. Martinii Lexicon
13. Boudrandi Lexicon. Geogr. NB. Auxis etiam Ferrari.
14. Concordantia Graecor. Smidii.
15. Helvetii Theatr. Historicu(m) Marpurgi coll. 1629. Est ego Chronol. Kest. S(criptur)ae hr. in D. Leydekker.
16. Godefridus Bidlow Amstelodami editus eo ppi Massorio vidientus 1685. Excellis intr Anal.
17. Samuelis Crook (ta diaphéronta) NB. Hypocritar(um) ingenio numerat 30 classis v. g. Hypocritae orantor(um)
18. Atheo-mastix Fotherby.

19. Cornel. à Lapide XIII. voll. Hor. 80.
20. Bettini Apiati minorsae Philos. Mathematicae Bononiae.
21. Selden ex jure N. et G.
22. Gassendi Phil. Epicur.
23. Platonis opera Marsili Ficini
24. Ferdinand(us) Quirini(us) in Proverbia.
25. Armalis Robinsoni
26. Bidaeus Stella in Luca(m)
27. Boederi Architectura curiosa.
28. Polyglotta flor. 100.

Mivel az Adattár leírási elvei alapján időrendben lettek besorolva a jegyzékek, az újakat is ekként volna célszerű beilleszteni a kiadott corpusba. Egyik új listán sem áll azonban évszám: az első általában jelöli, hogy „Series Libror. S. Kaposi” következnek, a másik a „Libri mei Lugduni comparati” cím alapján elvben a peregrináció idejéhez kapcsolható. Az omniariumban a könyvlisták nem sorrendben szerepelnek, ebből nem lehet megállapítani, hogy Kaposi hazaindulása előtt vagy után készítette-e az utóbbi 70 tételes listát a még bekötendő kéziratok és újrakötendő könyvek csoportjáról. Mivel ezeknek talán a közlési sorrend elején volna a helyük, így azonban az olvasó nem tudná, hogy a korábbi vagy a későbbi B-jegyzékről beszélünk, az egyszerűség kedvéért folytatólagos elnevezést adunk addig, amíg nem készül ezekről teljes címleírás. A *Series...* tehát G-, a *Libri mei...* H-jegyzék néven szerepel ezután leírásunkban.

Az eddig közölt hat könyvlistához képest újdonságnak számít, hogy a G-jegyzékben teljesen, a H-jegyzékben részben árak találhatóak a könyvek mellett. Az előbbi esetben a számok a könyvek árai, a másodikban a kötéseké lehetnek: erre utal, hogy a szokványos számsorokkal szemben az utóbbi esetén nagyságrendileg nagyobb kalkulusokkal kell számolni. A listákon található 0 szám több jelentésű: ajándékozással kerülhetett a könyvállományba (pl. G 6; G 54), és lehet kézirat is (pl. G 136, G 143).

(G-jegyzék)

Series Libror. S. Kaposi (160r–163v)

1.	Concordantiae Hebraicae Buxtorf.	9-
2.	Lux evangelica Engelgraphy	5-
3.	Encyclopedia Alstedij duob. vol.	8-
4.	Sextus Empyricus adversus Matt.	5-
5.	Johannis Amos. Commen(ius).	4-
6.	Byfild Anglus ad Colos.	0-
7.	Flammiae Augustini. Angl.	2-
8.	Atlas Mercatoris	2-

9.	Mommae Oeconomia.	5-
10.	Flocchenius.	+
11.	Physiologia Isendorny.	-18
12.	Phylologus Mixtus.	+
13.	Praecognita Alstedy.	+
14.	Schola Sacrificioru(m) Cloppenb(u)r(chii)	1-15
15.	Thajlor pugna Christi ling. B.	1-18
16.	Witsy Oeconomia.	+
17.	Pars Synopsis Burmanni	+
18.	Meditationis Chartesy	+
19.	Hejdeggeri Historia patri. 2. voluminib.	+

E singulis horis pott(?) peregrin(us) indire 4 facultator(um)

20.	Christiani Matth. Theat. Histor.	-12
21.	Phylologus Hebr. et Hebr. Graeca	+
22.	Medicinia Regij	+
23.	Lux Arnoldi	+
24.	Gangrena Cartes.	-5
25.	Maccovij opera Phyl.	+
26.	Redivivus Maccovius	-2
27.	Polemica Alstedij	+
28.	Maresius cum notis	-12
29.	Futij disput. pars. 1.	+
30.	Vis veritatis Lejdekeri.	+
31.	Prophetica Alstedij.	+
32.	Philosophia prima Futij.	+
33.	Principia Cartesij	+
34.	Ejusdem Futij Oecolog. Na(tur)alis	+
35.	Calepinus Pasteracij	+
36.	Licostenis Apophteg.	+
37.	Lexicon Belg.-latin	-15
38.	Triumphus Biblicus Alsted.	-18
39.	Biblia Hebr. Aethiae	1-17
40.	Nomenclator Octoling.	+
41.	Gradus ad Parnassu(m).	1-19
42.	Ascethica Futij	+
43.	Dormi secure Tympy.	+
44.	Lingvae latinae Ephemerid.	-1(?)
45.	Horatius cum notis Bondij.	+
46.	Sphaera Johannis de Sacro-	+
47.	Physiologia Futij.	1-1

48.	Onomasticon Leusdenij	1-5
49.	Lexicon Syriacu(m) Gutbijri.	-19
50.	Gramm: Hebr. Merfurerij	-14
51.	Vendelinus Stellat.	1-3
52.	Collegia Herbordi.	+
53.	Pastor Evangelicus	-19
54.	Catechesis Tigurina	0
55.	Psalteriu(m) Spete	-17
56.	Ethica Libent.	1-3
57.	Encyclopedia Apaczai.	1-7
58.	He bloem. Hosien. der Gebid.	1-12
59.	Politica Vendelini.	-12
60.	Introductio Spanhemij in historiam Sacr.	+
61.	Grammat. Anglic. Coperi.	-19
62.	Geographia Varenij.	-3
63.	Statuta Academiae Oxoniens.	-15
64.	Contemplatio mortis et Im. Angl.	(nincs)
65.	Samuél Hebr.	(-)18
66.	Ecclesiastica Hornij.	-13
67.	Belgium Schokij	-19
68.	Leo Belgicus.	-15
69.	Faceciae Bebelij.	-7
70.	Grammat. et Colloq. Angl. Belg.	-17
71.	Observationes Lemoien.	-14
72.	Magia Na(tur)alis Belgice.	-15
73.	Physica Vendelini.	+
74.	Itinerariu(m) Hegenitij.	-17
75.	Astronomia Blau (kihúzva)	(nincs)
76.	Analecta Ursini.	+
77.	Controversiae Essenij.	+
78.	Initia primae philosophiae Dan. Futij.	-12
79.	Colloquia Corderi Belg. latin.	-13
80.	Fundamenta Gyöngyösi	-4
81.	Nov. Test. Syriacu(m).	5-19
82.	Schola Syriaca Leusd.	-16
83.	Aritmetica et globus Micr.	-17
84.	Grammat. Graeca Golij	-7
85.	Foedus Coccej.	+
86.	Exempla Gramm. Belg.	+
87.	Compendiu(m) Oecolog. Alsted.	-15
88.	Physica Sengverdiij	-14
89.	Janua Comenij Belg.	-18

90.	Systema Mnemonicu(m) Als(tedi).	-10
91.	Despanye Belg.	2-9
92.	Politica Ecclesiast. Voetii	+
93.	Manuale Hebraeo Graecu(m)	1-17
94.	I(n)stitutio Horrenbechij.	1-18
95.	Synagoga Judaica Buxt(orfi).	+
96.	Grammat. Vossii.	-5
97.	Janua Anglicana. bis.	-6
98.	Notitia Angliae ling. Angl.	2-18
99.	Janua latinè Angl. Gal.	-4
100.	Dictionariu(m) concionatoriu(m)	2-3
101.	Ethica Kekermanii.	+
102.	Oecologia Essenij.	-18
103.	Logica Helbordi.	+
104.	Regnu(m) Dei Nemethi.	+
105.	Tyrocinu(m) lingv. lat.	5
106.	Vestibulu(m) Belgicu(m)	-4
107.	Vallis Grammat. Angl.	12
108.	Vendelini Logica.	(nincs)
109.	Joachimus Fortius.	9
110.	Symbola Savedr.	-17
111.	Casuistica Alsted.	+
112.	Physica Commenij.	-6
113.	Magyar Vollebius.	-7
114.	Janua graeco latina	-13
115.	Physica Isendor.	-
116.	(Th)eologia Rijszenij.	(-)17
117.	Politica Boxhornij.	(-)18
118.	Physica Sperlingij.	-7
119.	Epigramma Ovenij.	3
120.	Coelum Drexelij.	-9
121.	David et Noè Drex.	-19
122.	Tragemistus Drexel.	-8
123.	Rhetorica et Gazophil. Drexel.	-16
124.	Antigraphaeus Drexel.	-9
125.	Aeternitas Drexel.	-7
126.	Respub. Holl.	-6
127.	Res. Belg. Foed.	-6
128.	Res Brit.	-6
129.	Colloquia Erasmi.	-9
130.	Rad. ling. Grae.	-8
131.	Martialis.	-2

132.	Biblia Angl.	1-13
133.	Colloquia Sex. ling.	+
134.	Ethyca Burgeszd.	+
135.	Sinopsis Juris.	-1
136.	Metaphysica scripta.	0
137.	Exemplaria Decalog. Hung.	3-4
138.	Catonis Distica moralia.	-1
139.	24. Disput. Oecol. et Phyl.	-19
140.	Juvenalis	-1
141.	Disputationu(m) Faseli 59.	(nincs)
142.	Astron. Lujes.	-4
143.	Libellus albae-pag.	0
144.	Calendaria.	0
145.	Biblia Hungarica.	(nincs)
146.	Gvevara Horol. Ppum bis.	+; 3-8
147.	Analys. Inst. Calv.	+; 2-5
148.	Conciones Crugji 2-5 (kihúzva)	1-15
149.	Chronol. Landsbergii.	+; 1-2
150.	Fasciculus Mirrh. Mares.	(-)19 (új kéz:-16)
151.	Prosod. Smetii.	+; 3
152.	Fax nova Ling Lat. Lat Ang.	1-7
153.	Metaph. Timpleri	+; 0
154.	Manuscripta Controc. Cocc. (Th)eol Ryss. bis.	(nincs)
155.	Catech. Lat.	+; 0
157.	(sic!) Manualis Pesonis	+; (-)7
158.	Meletemata Voetij.	+; (-)14
159.	Distinctionor. Castandi.	+; 0
160.	Metaph. Maccovii.	+; 0
161.	Athanasii Kircheri Ars magna fidei.	+; 4(?)

(H-jegyzék)

Libri mei Lugduni comparati (164r)

1.	Buxtorf. Lexicon Talmudicu(m) opus XXX. annor	(nincs)
2.	Leigh Critica Sacra	10-
3.	Spenceri (kaina kai palaia)	3-5
4.	Hexapla in Leviticu(m)	2-
5.	Scotti cursus mathematicu(m)	9-
6.	Stubneri Historia Eccles.	1-17
7.	Gaillard. De Filio H(eb)rais	2-13
8.	Mittelholszeni Florilegiu(m) Angl.	3-5

9. Antitirimus? Maresii	1-4
10. Sermones Crugii	2-5
11. Concordantiae Nolaei	6-
12. Conciones Mommae Belg.	2-15
13. Physica Stierii	-4
14. Gnomonica Stengelii	1-12
15. Ars Discurrendi Weberi	1-13
16. Thesaurus Politic(us) Olaenburgeri	5-17
17. Atriu(m) Opinii	1-13
18. Lexicon Januale Comenio	(nincs)
19. Biblia Belgica	2-7
20. Biblia Gallica	
21. Biblia Hungar(ica)	
22. Medicina Waldsm.	
23. Compend. Leusdeni	
24. Horol. Sicardi	
25. Phylos. Vriesii	
26. Theol. Hyp. Hulsii	
27. Epit. Buxtorfii	
28. Gramm. Heb. Diest(i)	
29. Biblia Hebraeo Grae(ca)	
30. Albu(m) Comaromi	
31. Foedus Cocceji	
32. Margarita philosophica in Annualo	
33. Diest. Theol. Bibl.	
34. Biblia Latina	
35. Cardany de Subtil.	
36. Conciliatoriu(m) Bibl.	
37. Elench(us) Spanhemii	
38. Geogr. Cluver Hildebr. XII	-8
39. Comenii oculus fidei	
40. Janua aurea Comenii	
41. Podius Miner? Clavis lingvae Angl.	
42. Lexicon Ang. Coles.	
43. Colloquia Ang. Lat.	
44. Antiquit. Jud. Pfeiff.	
45. Florus Anglicus	
46. Emanuelis Alvari Gramm.	
47. Gramm. Melfurevi (Koma...)	
48. Admiranda Mizaldi	
49. Polidor(us) Vergili(us)	
50. Paradys Hoofken	

51. Notae Cosmograph.
52. Manuscripta quaedam(m)
53. Gram. Regia
54. Disputa(tio)nes varia
55. Exemplaria Sol. Grag?
56. Geogr. Luyes?
57. Perezii Institu(tio)nes Juni
58. Rysseni(us)
59. Comenij Anglice Lat
60. Bibliotheca Tberii
61. Memoriale Bibl. Debr.
62. Theol Hulsii
63. Lexicon manuale Biga
64. Judea Historiar(um) Bur
65. Bibl. parva operi
66. Gram Anal Gallic.
67. Gram. Syr Arab
68. Stadiu(m) Drelincurti (oldalt írva)
69. Fasciculus ex Atlas (oldalt írva)
70. Psalter(ium) (oldalt írva)

A fentiekkel együtt Kaposi Juhász Sámuel 8 jegyzékén 1995, szám szerint sorolt tétel található. A végösszeg csak tájékoztató adat, mivel a listák sorszámai néhol elcsúsznak, és bőven vannak olyan kötetek, melyek több listán (sőt néha egyazon listán két külön számmal is) szerepelnek, vagy nem könyvek, hanem kéziratok (valószínűleg bekötött módon).⁶ Mivel a professzor halálakor (1713) a gyulafehérvári kollégiumra szálltak könyvei, ezek később zömmel a Teleki Téka állományába kerültek. Azonban máshol, így például a kolozsvári Akadémiai könyvtárban is felbukkant két kötete: Herepei János egy angol könyvről számolt be; magunk egy botanikai kiadványt találtunk.⁷

Jelenleg a feldolgozás fázisában áll a kutatás, de elkezdtük a teljes könyvállomány szisztematikus leírását. Az eddig és most közölt adatok alapján is megállapíthatjuk, hogy a mintegy kétezernyi könyv és bekötött kézirat hatalmas mennyiség. Szatmárnémeti (I.) Mihály megközelítőleg 140, kül- és belföldön gyűjtött kötete az átlag 4–5, illetve 20–30 könyvhöz képest nagy gyűjtemény.⁸ Hagyatéki összeírás alapján Maróthy György debreceni professzor 243, Tofeus Mihály erdélyi püspök

6 Pl. Komáromi Csipkés *Centuriá*n megtalálhatók: A 119–123; B 100–104; B 128. Kéziratokra utalás pl. A 98; D 287; E 384; F 224.

7 HERPEI, 1971, 433. A meg nem nevezett könyv régi jelzete: D. 252; A Matthioli-könyv jelzete: BMV R. 83324.

8 SIPOS, 1991.

351, és Bod Péter 888 tételes könyvvállománya a vezető értelmiségi tékáját mutatja.⁹ A protestáns főnemesi könyvtárak méretei kiemelkedőnek számíthatnak: Ráday Pál könyvesháza 396, Bethlen Kata jegyzéke 442 művet, az Apafiaké együtt 624 tétel-számot tartalmaz.¹⁰ A Kaposi-féle, a diákkortól a tanárságig, minimum 20 év alatt összeállt grandiózus anyagától ezek mind-mind messze elmaradnak. Ez az állomány-méret egyébként általában ritka a korban: inkább állítható párhuzamba a szisztematikusan gyűjtők bibliotékájával (Dernschwam, Zsámboky), vagy a debreceni protestáns könyvtár Jáнки Péter-féle katalógusával.¹¹

Kutatásunk a könyvek adatait még ezután fogja pontosítani, a könyvvállomány összeállítását megállapítani, s a könyvtár szerepét kijelölni a magyar művelődés történetében, de már az eddigi állományfelmérés is jelzi Kaposi Juhász Sámuel könyvgyűjtésének és könyvtárának különlegességét.

Irodalomjegyzék

ALMÁSINÉ HÉVÍZI

1991 ALMÁSINÉ HÉVÍZI Natália: *Kaposi Juhász Sámuel, gyulafehérvári professzor könyvjegyzéke a 17–18. század fordulóján*. Szakdolgozat. Bp., 1991, 18–26. Megtalálható: OSZK Könyvtártörténeti és Könyvtártudományi Szakkönyvtár, jelzete: CD 5227.

BORVÖLGYI

2004 BORVÖLGYI Györgyi: *Ráday Pál (1667–1733) könyvtára*. Bp., OSZK, 2004. (A Kárpát-medence Kora Újkori Könyvtárai, 7)

Erdélyi könyvesházak

1994 *Erdélyi könyvesházak III. 1563–1757. A Bethlen-család és környezete. Az Apafi-család és környezete. A Teleki-család és környezete. Vegyes források*. S. a. r. MONOK István, NÉMETH Noémi, VARGA András, szerk. MONOK István, Szeged, Scriptum, 1994 [1995]. (Adattár, 16/3)

GYALUI

1902 GYALUI Farkas: *Adatok a könyvnyomtatás történetéhez Magyarországon*. In: *Magyar Könyvszemle* 10 (1902/1–2), 74–76.

HEREPEI

1971 HEREPEI János: *Adatok Angliában járt magyar deákokról és egyéb angol emlékekről*. In: *Adattár*, 3 (1971), 433.

KONCZ

2006 KONCZ József: *A Marosvásárhelyi Evang. Reform. Kollégium története (1557–1895)*. S. a. r., bővítette, DÓCZI Örs. Marosvásárhely, Mentor Kiadó, 2006.

MONOK

2003 MONOK István: *A könyvtárak és a könyvnyomtatás a Kárpát-medencében*. In: MADAS Edit, MONOK István: *A könyvkultúra Magyarországon. A kezdetektől 1800-ig*. Bp., Balassi, 2003.

9 OLÁH, 2009, 207–225; *Erdélyi könyvesházak*, 1994, 4. tétel; RADVÁNSZKY, 1884, 58–86.

10 BORVÖLGYI, 2004; SIMON–SZABÓ, 1997; *Erdélyi könyvesházak*, 1–3., 5–11. tétel.

11 MONOK, 2003, 153–155; OLÁH, 2009, 26–206.

- OLÁH
2009 *Protestáns intézményi könyvtárak Magyarországon, 1530–1750, Jegyzékszerű források.* S. a. r.: OLÁH Róbert. Bp., OSZK, 2009. (Adattár, 19/2)
- SIMON–SZABÓ
1997 SIMON Melinda, SZABÓ Ágnes: *Bethlen Kata könyvtárának rekonstrukciója.* Szeged, Scriptum, 1997. (A Kárpát-medence Kora Újkori könyvtárai, 2)
- SIPOS
1991 SIPOS Gábor: *A kolozsvári Református Kollégium Könyvtára a XVII. században.* Szeged, Scriptum, 1991. (Olvasmánytörténeti dolgozatok, 1)
- RADVÁNSZKY
1884 Báró RADVÁNSZKY Béla: *Bod Péter könyvtárának jegyzéke.* In: Magyar Könyvszemle, 9 (1884) 58–86.

Instrukció Hollandiába induló peregrinus számára (1689 és 1702 között)¹

Almae matri meae, Universitatae Szegediensi

A 17. és 18. századi magyar peregrináció kellékei között az útinapló (*diarium*) és az útközben felkeresett nevezetes emberek bejegyzéseinek megörökítésére szolgáló emlékkönyv (*album amicorum*) mellett sajátos szerepet játszott az instrukció, amely az utazással kapcsolatos utasítások gyűjteménye volt, és a 16. század második felétől szárbá szökkenő utazáselméleti irodalom² alapján fogalmazta meg az utazás általános céljait, gyakorlati tanácsokkal szolgált az utazáshoz, valamint előírta az út során követendő magatartási szabályokat.³ A műfaj egy-két véletlenszerűen felbukkant példa alapján nemzetközi jelenségnek tűnik,⁴ ennek ellenére a nemzetközi szakirodalom láthatóan kevesebb figyelmet fordított rá eddig, mint a magyar.⁵

Az eddig ismert itthoni instrukciók alapján úgy tűnt, hogy az instrukció főleg a nemesi peregrináció kelléke. *Nemesi* instrukcióként ismerjük jelenleg a Bethlen Gábor által unokaöccse, Péter ephorusának (kísérő-nevelő), Kornis Mihálynak adott írást 1625-ből;⁶ Nadányi Jánosnak apjától, Mihálytól kapott instrukcióját az 1650-es évek végéről; Draskovics Ádám és Erdődy Sándor instrukcióját 1686-ból;⁷ a Vér Judit által fia, Teleki Pál számára adott instrukciót 1695-ből;⁸ és Széchenyi Zsigmondnak apjától, Györgytől kapott instrukcióját 1699-ből.⁹ Az eddig ismert egyetlen *nem ne-*

1 E közlemény a Szegedi Tudományegyetem Régi Magyar Irodalmi Tanszékén 2010. március 30-án elhangzott előadás szerkesztett és bővített változata. A kézirat végső formába öntését a Magyar Szak- és Szépirodalmi Szerzők és Kiadók Reprográfiai Egyesületének alkotói támogatása és a Klebelsberg Kunó-ösztöndíj által 2010-ben biztosított hollandiai kutatás tette lehetővé. Szintén köszönettel tartozom Latzkovits Miklósnak, az Inscriptiones Alborum Amicorum (IAA) projekt vezetőjének a latin auctoroktól származó idézetek és szentenciák azonosításához nyújtott segítségért, valamint Lesley Monfilsnek (Universiteitsbibliotheek Amsterdam) hasznos észrevételéért. A *Figyelmeztetések és megjegyzések* című részben szereplő pénzfajták azonosításában Buza János nyújtott segítséget, ehelyütt is köszönet érte.

2 L. erre STAGL, 1992.

3 Olyan instrukciók is ismertek, amelyek az ún. belső peregrinációhoz (belföldi tanulás) készültek. Vö. ÖTVÖS, 1988, 11–12; FEHÉR, 1997; JANKOVICS, 2011, 58–60.

4 Constantijn Huygens fiának, Christiaanának adott instrukcióját (1651) l. HUYGENS, 1950, 447–448; Dirk Graswinckel instrukcióját fiatal urak számára (17. sz. közepe körül) l. FRANK-VAN WESTRIENEN, 1983, 8; ifj. Heinrich Auersperg herceg és kísérőjének instrukciójára (1716) utal ÖTVÖS, 1988, 18.

5 Vö. KOVÁCS, 1988, 134–135; ÖTVÖS, 1988, 13–14; FONT, 1989, 417–419; JANKOVICS, 2011, 51–52.

6 LUKINICH, 1911.

7 JANKOVICS, 2011.

8 FONT, 1989, 7–8.

9 ÖTVÖS, 1988, 37–41.

mesi instrukciót Horváti Békés János számára valószínűleg valamelyik tanára írta 1670 körül.¹⁰

A nemesi instrukciók közül csak Nadányi instrukciójának van holland vonatkozása – részletesen szól az ott hallgatandó tárgyokról.¹¹ A nem nemesi instrukció viszont kifejezetten a hollandiai peregrinációról szól, címe: *Pro itinere Belgico (A hollandiai útra [szóló utasítás])*. Címéhez híven valóban inkább csak az úticél elérésével kapcsolatos gyakorlati információkat közöl. Megadja az útvonalat, az egyes városokban (részben az utazás folytatását segítő és üdvözlés céljából felkeresendő) személyek nevét. Végül megemlíti azokat a személyeket, akik az Amszterdamba és Utrechtbe érkező vándort szállás dolgában eligazítják. Az itt említett nevek (Comenius Amszterdamban és Voetius Utrechtben) arra utalnak, hogy az instrukció készítője egykor maga is járt Hollandiában és Voetius tanítványa is volt, mert a Hollandiába induló diákot arra kéri, hogy a professzort nevében köszöntse.¹²

Létezik még az eddig említetteken kívül egy olyan kiadatlan instrukció is, amellyel a szakirodalom eddig csak érintőlegesen foglalkozott,¹³ pedig az eddigieknél sok tekintetben részletesebb, és az instrukció mint műfaj szinte valamennyi elemét magában foglalja, sőt kifejezetten a hollandiai peregrinációval kapcsolatos, és – mint jellegzetességei alapján megállapítható – a nem nemesi instrukció egy újabb és igen jelentős példája.

Az instrukció egy nagyrészt prédikációkat tartalmazó kéziratos kötetben található.¹⁴ Az ott levő szövegek több kéztől származnak, legtöbbjük azon ismeretlen személy kézírásával egyezik meg, aki az alább közlendő instrukciót és a hozzájuk kapcsolódó szövegeket is lejegyezte.

A szintén a kötetben, de nem közvetlenül az instrukció előtt található és az előbb említett szövegekével azonos kéztől származó, a függelékben közreadandó *Observandum et notandum (Figyelmeztetések és megjegyzések)* című részben,¹⁵ amely a hollandiai pénzegységek és a Magyarországon és Németországban használatos pénzek egymáshoz viszonyított értékét, valamint a Hollandiában magyar diákok által megszerezhető ösztöndíjakat tartalmazza, a szöveg írója háromszor is említi, hogy a leírtak alapját saját helyszíni tapasztalatai képezik, ami azt jelenti, hogy az illető maga is járt Hollandiában. Mivel a szövegben említett utrechti ösztöndíjat 1725-től folyósították a lejegyző által említett összegben,¹⁶ ebből az következik, hogy az illető 1725-ben vagy a körül kereste fel az országot.

10 PINTÉR, 1990, 26–29.

11 GÉRESI, 1878, 487–489.

12 PINTÉR, 1990, 29.

13 BOZZAY, 2009, 72, 76, 77.

14 Leőhelye: DREN, O. 968, pp. [9–11]. – A kötetnek nincs külön címe, leírása a kéziratkatalogusban: Miscellanea (Peregrinációs jegyzetek, könyörgések, egyházi beszédek, ágendák, esküformák és más feljegyzések 17–18. sz. (vö. SZABÓ, 1987. 161.).

15 DREN, O. 968, pp. [2–3].

16 Vö. SEGESVÁRY, 1935, 51.

A szövegek lejegyzőjének azonosításához a kötet végén levő, 1738 februárjában Garamkissallóban kiállított esküformula¹⁷ nyújt támpontot. Az egykori Hont vármegyében található faluban 1726 és 1752 között Sárói N. János szolgált református lelkészként. Sárói valóban járt Hollandiában: 1723-ban iratkozott be a franekeri egyetemre.¹⁸ Még 1725-ben is ott tartózkodott, mivel üdvözlőverset írt Verestói György ugyanott tartott disputációjához.¹⁹ 1726-ban *neoacademicusként*, vagyis külföldi tanulmányairól nemrég hazatért személyként említik, aki hazatérte után Garamkissallóban kezdi meg szolgálatát.²⁰

Annak alapján, hogy az említett szövegek írásmódja és Sáróinak a franekeri egyetem anyakönyvében található névbejegyzése²¹ néhány sajátosságát tekintve egyezik, megállapítható, hogy a szövegeket Sárói N. János, korábban Hollandiában tanult garamkissallói lelkész jegyezte le.

Az instrukció szövegéből nem derül ki, hogy mikor keletkezett, a hozzá kapcsolódó hollandiai nevezetesség-jegyzék szövegében²² azonban van néhány adat, amelyek segítenek keletkezésének megközelítő datálásában. A szövegben több olyan személy (Jansz Iversche amszterdami fogadós, Abraham van Poot amszterdami orvos és literátor és az Amszterdamhoz közel fekvő Rijnsburgben élő Pierre Poirer francia származású misztikus teológus) neve szerepel, mint akiket Hollandiában járva érdemes felkeresni. Abból a megfontolásból kiindulva, hogy mindegyiküket csak akkor lehetett meglátogatni, amikor még valamennyien életben voltak, a szöveg keletkezésének időpontját 1688 (Poirer Rijnsburgbe költözése) és 1707 (Van Poot halálának dátuma)²³ közé kell tennünk. Egy nevezetes épület alapján azonban még ennél többet is mondhatunk. A Hágában megtekintendő látnivalók között említi az instrukció melléklete az angol király palotáját, aki nem más, mint III. Orániai Vilmos, Hollandia helytartója, aki III. Vilmos néven 1689-től volt Anglia, Írország és Skócia királya 1702-ben bekövetkezett haláláig.

A fenti adatok alapján kijelenthetjük, hogy az instrukció és a hozzá kapcsolódó látnivaló-jegyzék 1689 és 1702 között keletkezett. Ez egyben azt is jelenti, hogy az említett szövegeket nem maga Sárói készítette, hanem csak *másolta*, hiszen ha 1723-ban iratkozott be Franekerbe, akkor előtte a korabeli szokásokat figyelembe véve 6-8 évet magyarországi iskolában kellett tanulnia, vagyis 1715-től vagy 1717-től lehetett valamelyik hazai kollégium diákja.²⁴

17 Formula juramenti obstetricum (bábaasszonyok számára készült esküformula). Vö. DREN, O. 968, 246–247.

18 BOZZAY–LADÁNYI, 2007, 98.

19 POSTMA–SLUIS, 1995, 335. – A vers szövegét l. VERESTÓI, 1725, 190.

20 KÖBLÖS–KRÁNITZ, 2009, 576.

21 Album der Franeker Akademie 1716–1811, 58. Eredetije: RAL/T, másolata EEKT, F 111.

22 DREN, O. 968, pp. [11–15].

23 Amszterdam város halotti anyakönyvei (begraafboeken), SA.

24 A dunántúli református egyházkerület adattára szerint Sárói 1723 januárjában iratkozott be Debrecenbe (vö. KÖBLÖS–KRÁNITZ, 2009, 576), ami első látásra képtelenségnek tűnik, hiszen ugyanebben az évben az ősz folyamán már Franekerben lépett az egyetem hallgatóinak sorába.

A kéziratban az instrukciót közvetlenül megelőzi még egy latin nyelvű szentenciákat tartalmazó rész,²⁵ amelyek közül sok latin auctoroktól származik, mások közismert mondások. Mivel ezek közül számos megtalálható a magyarországi és erdélyi diákok és külföldi személyek magyar vonatkozású album amicorumainak adattárában,²⁶ ez arra utal, hogy léteztek olyan szentenciagyűjtemények, amelyekből a diákok útjuk során válogathattak, amikor ismerőseik emlékkönyvébe találkozásuk alkalmából valamilyen elmés szöveget jegyeztek be. Ilyen, célzott gyűjtemények esetleges léte önmagában is újdonság, ami persze nem zárja ki azt, hogy a diákok ne tudtak volna sok mondást fejből is.²⁷

Az eddig említett szövegek lejegyzésének sorrendje és keletkezésük időpontja azt mutatja, hogy a kéziratot egyfajta *omniárium*, amelybe prédikációk és latin szerzők műveiből származó idézetek mellett annak eredeti tulajdonosa először saját tapasztalatait jegyezte fel, majd a peregrinációhoz szükséges kellékeket, a szentenciagyűjteményt, az instrukciót és a nevezetességek jegyzékét másolta le. Az, hogy az említett részeket a kötetben nem követi az útvonal és a látottak megörökítése, azt mutatja, hogy a feljegyzéseket Sárói hazatérte után, *utólag* vetette papírra. Ha ugyanis a szövegeket a hazatérés után és az útinaplótól függetlenül is és egy helyen volt érdemes megörökíteni, akkor ez azt jelenti, hogy ezek fontos kellékei lehettek az útnak, amit fontos volt lejegyezni – nemcsak emlékként, hanem esetleges továbbadás céljából is.

A négy elemből álló szövegegyüttest szemlélve nem nehéz felfedezni azt a törekvést, hogy az egyes részek tömörítve leképezzék a korabeli utazáselméleti irodalom műveinek főbb elemeit. Ebben a vonatkozásban – csak a legkézenfekvőbbet említve – David Frölich magyarországi szerző Ulmban 1643–1644-ben megjelent *Bibliotheca seu cynosura peregrinantium* (*Utazók könyvtára vagy vezérfonala*) című művét²⁸ érdemes megemlíteni, amely komplett utazási segédkönyvként szintén tartalmazta az utazás során követendő szabályokat, az egyes városokban megtekintendő nevezetességeket, elmés mondásokat és árfolyamjegyzéket.²⁹

Mivel a barsi református egyházmegyében, ahová Garamkissalló egyházzal tartozott (vö. Sz. Kiss, 1878, 17–18.) korábban is szolgált Sárói nevű lelkész (vö. KÖBLÖS–KRÁNITZ, 2009, 576), elképzelhető, hogy már Sárói ősei is e területen működtek, így ő maga is erről a vidékről származik. Az innen származó diákok számára kézenfekvő választás volt tanulmányait a pápai kollégiumban kezdeni. Mivel azonban a kollégium nem adott teljes képzést, azok a diákok, aki lelkészi pályára készültek, általában Sárospatakon vagy Debrecenben folytatták és fejezték be tanulmányaikat (vö. KÖBLÖS–KRÁNITZ, 2005, 17). Emiatt nem zárható ki, hogy az 1723-ban beiratkozott személy mégis azonos a Hollandiában járt személlyel, aki azért mehetett már alig egy évnyi debreceni tanulás után külföldre, mert korábban már Pápán több évet tanult. E feltételezés sajnos nem bizonyítható, mivel a pápai kollégium diákjainak névsora ezekből az évekből hiányos, az 1715 és 1723 közötti évekből csak 1715-ből, 1718-ból és 1721-ből maradtak fenn névsorok (vö. KÖBLÖS, 2006, 145–149, 763–765), a fennmaradt nevek között viszont Sárói neve nem szerepel.

25 DREN, O. 968, p. [8].

26 Inscriptiones Alborum Amicorum (IAA) (iaa.bibl.u-szeged.hu).

27 További kutatást igényel annak tisztázása, hogy ezeket a diákok maguk állították-e össze indulásuk előtt, vagy az instrukcióhoz és a nevezetességek listája mellé ezt is „készen” kapták.

28 Kivonatos magyar fordítását l. KOVÁCS–MONOK, 1990, 60–115.

29 FRÖLICH, 1643–1644, Pars I., liber II., 169–270; Pars II., liber I., 208–221; Pars I., liber II., 252–

Ami magát az instrukciót illeti, a pontokba szedett utasítások az utazáselméleti irodalomból ismert tanácsokat tartalmazzák az útinapló vezetésének fontosságáról, a felkeresett városok előkelő és híres embereinek meglátogatásáról, a városok, templomok, magán- és középületek megtekintéséről, más népek szokásainak megismeréséről, a tanulásról, az utazás során követendő magatartásról, a betartandó egészségügyi szabályokról és nem utolsósorban az út során rendelkezésre álló pénz gondos beosztásáról.

A szöveg konkrét forrását – ha egyáltalán volt ilyen – további kutatásoknak kell majd tisztázniuk. Frölich már említett munkájának – egyébként szintén pontokba szedett – utasításokat tartalmazó részét megvizsgálva annyi már most megállapítható, hogy Frölich munkájában számos, az itt közlendő instrukcióéhoz tartalmilag hasonló utasítás található.³⁰ Ez szintén arra utal, hogy a szöveg szerkesztője ismerte az utazáselméleti irodalomban foglalt követelményrendszert és az idevonatkozó művek közül egyet vagy többet is ismert.

Az itt bemutatott instrukció az eddig ismertek közül leginkább Nadányiével és Széchenyiével rokonítható – leginkább abban, hogy mindhárom teljességre törekvően foglalkozik az utazás közbeni teendőkkel és az annak során betartandó magatartási szabályokkal, eltér viszont az említett kettőtől tömörségében.

Feltűnő különbség, hogy a külföldön folytatandó stúdiumokkal rendkívül részletesen foglalkozó Nadányi-instrukciótól és az azokat ugyan csak egy pontban, de lényegre törően említő Széchenyi-instrukciótól eltérően a tanulást csak két pontban említi: egyikben a professzorok előadásain való jegyzetelést írja elő, míg egy másik pontban annak megfigyelését, hogy miként *tanítanak*.³¹ Ennek az lehet az oka, hogy az instrukció valóban a gyakorlatban használható segédeszköznek készült, és a tanulást az instrukció szerzője a peregrináció magától értetődő részének tekintette. Ahelyett, hogy azt részletezné: milyen tárgyakat kell hallgatni, hogyan kell a disputációkon részt venni, az ismeretek elsajátításával kapcsolatban a könyvtárak látogatásának és a könyvkereskedőkkel való kapcsolat fontosságát hangsúlyozza, ami egyik eddig ismert instrukcióban sem fordul elő. Ha figyelembe vesszük, hogy Hollandia a korabeli európai könyves kultúra központja volt, és hogy milyen jelentős szerepet játszott a magyarországi és erdélyi magán- és közkönyvtárak könyvbeszerzéseiben, akkor e két pont jelenléte kézenfekvőnek és logikusnak tűnik.

Mivel az instrukcióban a legtöbb pont az utazás anyagi szempontjaival (a pénz beosztásával, óvatos kezelésével, a jó árfolyamon történő átváltásával stb.) foglalkozik, vagyis olyanokhoz szól, akik láthatóan szűkében vannak a pénznek, nincs benne szó praefectusról vagy ephorusról, sem cambiatorokról (pénzváltókról) vagy factorokról (pénzügyi közvetítőkről), akiken keresztül az itthonról küldött pénzhez a nemesi ifjak hozzájuthattak, sem a kiadások gondos és részletes vezetéséről, sem

---

258; Pars I., liber IV., 195–202.

30 A tartalmilag hasonló pontokra az instrukció egyes pontjainál a jegyzetekben hívom fel a figyelmet.

31 L. az instrukció 8. és 25. pontját.

arról, hogy bizonyos helyzetekben – biztonsági óvintézkedésként – a nemesi ifjúnak úgy kellett tennie, mintha kísérelőjével azonos rendű ember lenne, vagyis mintegy inkognitóban kellett utaznia, sem egy vagy több idegen nyelv tanulásáról, sem vívó- vagy táncmesterekről vagy lovaglásról, sem „duellumok”-ról – amelyek a nemesi instrukciókban rendre előfordulnak – biztosra vehető, hogy egy nem nemesi, vagy hangsúlyosabban: *polgári* instrukcióval van dolgunk. Sőt mivel az instrukció lejegyzőjét egy olyan lelkész személyében sikerült azonosítani, aki olyan területen működött, amelynek egyházi értelmisége nagyrészt a sárospataki vagy a debreceni református kollégiumban nyert képzést, biztosra vehető, hogy az instrukció *kollégiumi* környezetből származik.

Van még egy fontos, szintén az instrukció polgári jellegére utaló sajátossága is a szövegnek. Ez is és a műfaj nemesi alfajának egy másik jellegzetes példája, a Teleki Pálnak adott utasítás ugyanazzal a 91. zsolnárból származó jelmonddal kezdődik: *Timor Domini est initium sapientiae* (A bölcsesség kezdete az istenfélelem).³² Amíg azonban a Telekinek szánt utasítás szerint az utazás célja az, hogy „Bölcsességet keressen, mellyel valaha a Reformata Ecclesiának, édes Hazájának és Attya Házanakis szolgálhasson”,³³ addig az itt tárgyalt instrukció semmilyen hasonló, az utazás céljával kapcsolatos elvárást nem fogalmaz meg.

Az instrukcióhoz kapcsolódó szentenciagyűjtemény viszont közvetve szolgál idevonatkozó információval, és meg is erősíti az előbb mondottakat: az egyik helyen az „Istenért és a népért” („Deo et publico”) való szolgálat fontosságát hangsúlyozza, a másik helyen pedig világosan felállítja a prioritásokat: „a legjobb dolog Istent szolgálni, jó a hazát, és örömteli a barátokat” („Deo servire optimum, Patriae bonum, amicis jucundum”) – vagyis a nemesi família hírének öregbítése itt sem fordul elő.

Végül érdemes még megemlíteni, hogy az itt közlendő instrukcióban hiányoznak bizonyos tiltások, amelyek több, eddig ismert nemesi instrukcióban előfordulnak. Nem tiltja a peregrinust a „pápista” városok meglátogatásától, a velük való beszélgetéstől, vagy nem írja elő, hogy miről lehet velük társalogni.³⁴ Szintén nem fenyeget

32 Ugyanerre a jelmondatra hivatkozik Draskovics Miklós és Széchenyi György is (vö. JANKOVICS, 2011, 54; ÖTVÖS, 1988, 11.). – Ez az adat is azt mutatja, hogy az instrukciók többsége az utazás-elméleti irodalom ismeretében született – Frölich egy másik utazáselméleti művében (FRÖLICH, 1639) így biztatja a vándort: „Először Istent kell hívni, akinél nincs felkészültebb és biztosabb útítár; ehhez a jámbor fogadalomhoz más fogadalmak és imádságok között a legmegfelelőbb a 91., 126., 127. és a 139. zsolnárt.” Vö. KOVÁCS–MONOK, 1990, 57.

33 FONT, 1989, 7. – Draskovics Miklós is azt várja fiától, hogy „Istennek tisztességire, királyunk, hazánk szolgálatjára, nekünk szülőknek és nemzetségünknek vigasztalásunkra s öregbedésünkre” váljon. (Vö. JANKOVICS, 2011, 58.). Széchenyi György is hasonló célokat fogalmaz meg fia, Zsigmond számára: „...ilyen hosszú utra azért küldelek, hogy elsőben az Ur Istennek neve dicséretire, az után kglmes Urunknak eő Fölségének hasznossab szolgálattjára, s-megh nyomorodot Országunknakis hasznára, es Nevünk, s Familianknak böcsületére s-magadnakis mind hired neved terjesztésére ... ugy tanully, s-ugy experiály mindeneket, s-ugy inculcáld fejedben minden Nemzet-ségeknk szokásit, hogy ezeket szerencsessen consequálhassad...” Vö. ÖTVÖS, 1988, 37–38.

34 Vö. LUKINICH, 1911, 717; GÉRESI, 1878, 486.

szankciókkal arra az esetre, ha a külföldön járó más vallásra tér át.³⁵ Ugyancsak nem tanácsolja el paráznaságtól és az „Asszonyi s-Leanzo személyektől”,³⁶ és a „rút komédiáktól és spectaculumoktól” sem tiltja el.³⁷ Mindezek közvetve arra utalnak, hogy e tilalmak a nemesi instrukciók kellékei voltak.

A látnivalók jegyzéke – különösen Amszterdam esetében – olyan pontos részleteket tartalmaz, hogy felmerülhet a gyanú: esetleg egy vagy több forrás alapján állították össze. Hollandia történetével és nevezetességeivel már a 16. század végétől kezdve számos mű foglalkozott. Voltak ezek között országismereti művek,³⁸ útleírások³⁹ és mai értelemben vett útikönyvek is,⁴⁰ majd a 17. század során és a 18. század elején szinte valamennyi jelentősebb holland városról megjelent történetük és látnivalóik részletes bemutatása,⁴¹ sőt egy német szerző tollából készült olyan Hollandia-ismertetés is, amely kifejezetten teológus utazók számára foglalta össze Hollandia nevezetességeit és a vele kapcsolatos teológiai tudnivalókat.⁴² Ezek és az instrukcióhoz kapcsolódó nevezetesség-jegyzék összevetése azt mutatja, hogy az utóbbi alapvetően személyes élmények alapján készült.

A jegyzék összeállítójának személyesen is kellett Hollandiában járnia, mivel több városban olyan látványosságokat is említ (például Amszterdamban az egyik fogadó udvarán látható, étkezés helyszínéül szolgáló Diogenész-hordót vagy Scheveningenben az ottani templomban levő cethalcsont melletti zsolttárrészletet),⁴³ amire még a legrészletesebb útikönyvek, városleírások sem térnek ki. Ugyancsak helyszíni benyomásokra utal, hogy a jegyzék tartalmazza néhány amszterdami nevezetesség holland nevét, az ott felkeresendő személyek nevét, a magyarok szállásának helyét és a fogadós nevét.

További bizonyíték a személyes tapasztalatok mellett, hogy számos látnivalót nem nevez a nevének, csak valamilyen sajátosságát megadva körülírja azokat. Például az amszterdami városháza mellett álló Nieuwekerk nevét nem adja meg, csak egy bizonyos templomként utal rá, ahol az orgona hangja az emberi hangot utánozza.⁴⁴ Ez csak úgy lehetséges, ha az illető látta (hallotta) ugyan az adott nevezetességet, de útinaplójába nem jegyezte fel a nevét és/vagy a megtekintett látványosságokat utólag vagy emlékezetből rögzítette.

A haarlemi templom leírása szintén azt mutatja, hogy a jegyzék alapjául a helyszíni élmények és nem a korabeli városleírások, útikönyvek szolgáltak. A szöveg szerint az ottani templomban felfüggesztett kis hajók olyan alakúak, „mint amilyen-

35 Vö. FONT, 1989, 7.

36 Vö. FONT, 1989, 7; ÖTVÖS, 1988, 39.

37 Vö. LUKINICH, 1911, 717.

38 GUICCIARDINI, 1567; BOXHORIUS 1632; SCHOOCKIUS, 1652; ZESEN, 1660.

39 HEGENITIUS, 1630; PARIVAL, 1651.

40 HOORN, 1679; HOORN, 1689; HOORN, 1700.

41 DAVIDS, 2001, 307–308.

42 BENTHEM, 1698.

43 L. Amszterdam látnivalóinak 18. pontját az „Apróbb megjegyzések” című fejezetben.

44 L. Amszterdam látnivalóinak 6. pontját az „Apróbb megjegyzések” című fejezetben.

nekkel a hollandok behatoltak Dániába vagy Peleusiumba”.⁴⁵ Ez a részlet még a legrészletesebb országleírásokban, útikönyvekben sem szerepel vagy ha igen, akkor a két név közül csak az egyik,⁴⁶ együtt pedig csak Haarlem város leírásaiban fordulnak elő.⁴⁷ Mivel a korabeli magyarországi és erdélyi közgyűjteményekből csak összefoglaló, Hollandia egészének történetét és nevezetességeit bemutató művek adatolhatóak,⁴⁸ kizárható, hogy a szöveg szerzője a speciális részletekre is kitérő Haarlemismertetések használta volna. További bizonyíték erre, hogy a szövegrészletben Damiate egyiptomi város neve helyett Dánia szerepel tévesen, amit hallás után könnyebb elérteni, mint valahonnan másolva ennyire elírni, hiszen ha a szöveg leírója az említett Haarlem-ismertetésekől dolgozott volna, akkor az ottani szövegekből kiderült volna a számára, hogy Damiate és Peleusium ugyanazon egyiptomi város két különböző neve.

Utolsó érvként emellett, hogy a lista alapját útközbeni élmények képezték, amelyek rögzítésébe olykor pontatlanság is csúszott, az Amszterdamban megtekintett és a jegyzék szerint „Armamentarium terrestré”-nek (szárazföldi fegyverraktár) és „Armamentarium nauticum”-nak (tengeri fegyverraktár) nevezett látványosságok szolgálnak. A névadás egyéni, mivel a korabeli szövegekben ezek az elnevezések nem fordulnak elő, így nem tudni, hogy a város két nagy raktára közül melyikről, az Admiralitáséről vagy a Kelet-indiai Társaságéről van-e szó. Ha a jegyzék véglegesítésénél annak készítője forrásokat használt volna, akkor ez a hiányosság és a már említett pontatlanságok nem maradtak volna benne a szövegben. Ez egyszerűen azt is jelenti, hogy a jegyzék olyan nevezetesség-együttest foglalt írásba, amely pontatlanságokat és hiányosságokat is tartalmazott.

Egyes városok, falvak részletesen ismerttetett nevezetességeivel szemben fel tűnő mások (Leiden, Utrecht) látnivalóinak pontokba szedett, magyarázó szöveg nélküli felsorolása. Ezekben az esetekben gyanakodhatunk arra, hogy részben a látnivalók sokasága, részben a személyes élmény hiánya miatt valamely országismertető vagy útikönyv volt utólag a jegyzék szerzőjének a segítségére, mivel ahogy láttuk, ezek meglehetősen bizonyítható korabeli magyarországi és erdélyi magán- és közkönyvtárakból. Konkrét forrásuk azonban – éppen mivel csak felsorolásszerűen hivatkoznak rájuk, rövidségük miatt megállapíthatatlan. Mivel azonban itt is vannak olyan részletek (pl. a leideni városháza előtt és a homlokzatán látható próbakődarabok), amelyek útleírásokban és útikönyvekben nem szerepelnek, biztos, hogy ezek is személyes tapasztalatok írásba foglalásai.

A városok sorrendje értékítéletet is tükröz – a nevezetességek megtekintése szempontjából. A magyar szempontból egyik legfontosabb egyetemi város, Franeker a

45 L. Haarlem nevezetességeit az „Apróbb megjegyzések” című fejezetben.

46 BENTHEM, 1698, 67.

47 AMPZING, 1628, 154; SCHREVELIUS, 1647, 33; SCHREVELIUS, 1648, 40. Idézi VENNE, 2000, 438.

48 Kaposi Sámuel könyvtárában például több ilyen mű (*Zesen Leo Belgica*, Schoockius *Belgium Foederatum* és Hegenitius *Itinerarium*) is megvolt. Könyvtárjegyzékéből nem derül ki, hogy a művek mely kiadása volt a birtokában. Vö. MONOK–NÉMETH, 1994, 239, 241, 243, 252, 264.

lista végén áll, és ennél a jegyzék – a többi várostól eltérően – nem a látnivalókat, hanem a tanulmányokkal kapcsolatos tudnivalókat említi. Nyilván az említett minősítésnek esett áldozatul Groningen, amely sem turisztikai célpontként, sem a magyarok tanulmányai szempontjából nem tudta felvenni a versenyt nemhogy a többi várossal és faluval, de még Franekerrel sem.

Érdeemes még felvetni azt a kérdést, hogy a magyar diákok számára Hollandiában megtekintésre ajánlott látnivalók jegyzéke, más szóval a Hollandiáról felkínált országkép tartalmaz-e valamilyen sajátosságot a más nemzetek fiai által felkeresett nevezetességekhez képest.⁴⁹ Az angol, francia és német utazók Hollandiában tett látogatásairól készült feldolgozások⁵⁰ azt mutatják, hogy nem volt alapvető különbség a felkeresett látnivalók között, ami érthető is, hiszen egy város nevezetességei adottak, azok nemzedékről nemzedékre hagyományozódnak.⁵¹ Igaz ez a már említett, 17. század végi, teológusok számára készült Hollandia-leírásra is: a nevezetességek felsorolásában ez sem tér el alapvetően a hagyományok alapján megtekintésre ajánlottaktól.⁵²

A magyar peregrináció-kutatásban eddig kétféle álláspont jelent meg azzal kapcsolatban, hogy peregrinusaink milyen motívumok alapján keresték fel a különféle látványosságokat. Az egyik felfogás szerint diákjaink útinaplói azt mutatják, hogy útjuk során útikönyveket, útikalauzokat használtak.⁵³ Egy másik megközelítés szerint külföldön járó peregrinusaink nyitottságuknak, az új, az otthoniaktól eltérő dolgok, intézmények iránti érdeklődésüknek köszönhetően „csodálkoztak rá” a külföldi útjuk során látott nevezetességekre.⁵⁴

Úgy tűnik, hogy a kép ennél árnyaltabb. A Teleki Pál peregrinációjára vonatkozó irategyüttes arra szolgál adattal, hogy tanárai *elvárták* tanítványuktól a nevezetességek és kuriózumok megtekintését,⁵⁵ az itt bemutatott instrukció és a hozzá kapcsolódó látnivaló-lista pedig azt mutatja, hogy a peregrinusok kifejezetten egy *előre* rögzített nevezetesség-néző programmal indultak útnak, amelynek alapján előírászerűen, mondhatni kötelező jelleggel vagy még helyesebben szólva: rutinszerűen tekintettek meg bizonyos nevezetességeket.⁵⁶ Ez egyben azt is jelenti, hogy a diákokat kiküldők nem elégedtek meg az egyes országokban megtekintendő nevezetességeknek korábbi peregrinusok elbeszélése alapján áthagyományozódó felkeresésével, hanem azok listáját előre a diákok kezébe adták. Ez közvetve azt is bizonyítja, hogy a peregrináció

49 A szakirodalom korábban annyit állapított meg általánosságban, hogy a magyar peregrinusok nagyjából ugyanazokat a látnivalókat keresték fel, mint nyugat-európai társaik. Vö. KÁRMÁN, 2006, 78.

50 STRIEN, 1993; MURRIS, 1925; BIENJTJES, 1967; CHALES DE BEAULIEU, 2000.

51 A 17. és 18. században a Hollandiába látogató peregrinusok részben ugyanazokat a nevezetességeket látták, amelyeket Szepesi Csombor Márton is 17. század elején, az előbbieken kívül azonban megtekintették az azóta épült és nevezetességgé váló épületeket is.

52 *Von denen merckwürdigen Sachen im Nederland*. In: BENTHEM, 1698, 30–129.

53 KOVÁCS–MONOK, 1990, 995–996.

54 JANKOVICS, 1993, 562.

55 „Addig arról a földről el ne jöjjön, még Dresdat a sok raritasokert meg nem lattya.” Pápai Páriz Ferenc Teleki Pálnak. Nagyenyed, 1695. november 10. Vö. FONT, 1989, 32.

56 A rutinszerűsége az itáliai peregrináció területéről vannak párhuzamos adatok: a magyarok rögzített sorrendben keresték fel egymás után az ottani városokat. Vö. KOVÁCS–MONOK, 1990, 994–995.

céljával kapcsolatos felfogásukban kitüntetett szerepet kapott más országok nevezetességeinek megtekintése.

Az instrukció függelékeként fennmaradt látnivalójegyzék a lehetőségek teljes tárházát bemutatva nyilvánvalóan egy maximális programot hirdetett meg.⁵⁷ Olyannyira maximálisat, hogy a felsorolt nevezetességek együttese a városok nagy száma és az ott felkeresendő számos látnivaló miatt minden bizonnyal nem egy, hanem több személy városnéző tapasztalatainak összefoglalása, célja pedig nyilvánvalóan a látnivalók áthagyományozása, írásba foglalása és *norma*ként való rögzítése volt.

Kézenfekvő, hogy kevesen voltak olyanok, aki az összes látnivalót felkeresték – elég csak az időbeli és anyagi korlátokra gondolni. A felkeresendő nevezetességek listájának a korabeli útinaplókkal⁵⁸ való kitekintésszerű szembesítése azt mutatja, hogy bármilyen hangsúlyt kapott is a látnivalók felkeresése a kiküldők terveiben, az utazás elmélete és gyakorlata ritkán voltak összhangban,⁵⁹ és az, hogy ki mennyit és hová utazott, mit keresett fel egy adott város vagy ország nevezetességei közül, nemcsak az adott személy anyagi lehetőségeitől, hanem személyes érdeklődésétől és habitusától is függött.⁶⁰ Azok számára, akik nem tudtak vagy akartak megtekinteni minden, a listán szereplő látványosságot, a többi megmaradt passzív ismeretanyag, ami kompakt formában ugyan, de mégiscsak hozzájárult a felkeresett országról alkotandó kép kialakításához.

Az itt közölt instrukció és a hozzá kapcsolódó szövegek újdonságuk és egyedi jellegük mellett – önmagukon jóval túlmutatva – azt bizonyítják, hogy az utazáselméleti irodalomnak polgári és kollégiumi környezetben is létrejöttek a gyakorlatba átültetett, a peregrináció mindennapjaiban alkalmazható segédeszközei.

Újabb instrukciók és hozzájuk kapcsolódó látnivalólisták előkerülése adhat majd választ arra a kérdésre, hogy az itt közölt nevezetesség-jegyzék általánosan elterjedt

57 Amszterdam esetében a program a teljességre törekvés ellenére – a látnivalók mennyisége miatt – a lehetségesnél valamivel kevesebbet tartalmazott (például nem említette meg valamennyi árvaházat, idősék otthonát sem), de megpróbált minden látnivalófajtaból egyet-egyét kiemelni.

58 A vizsgált útinaplók íróik hollandiai tartózkodásának időrendjében: Bethlen Mihály (1692–1694), Vízaknai Bereck György (1694–1695), Szilágyi András (1712–1713), Miskolczi Szigyártó János (1715–1716), Kérészi István (1717–1718). (Kiadásuk: JANKOVICS, 1981; SZABÓ–SZILÁGYI, 1860; CZIBULA, 2004; DÚZS, 1885; LÁZÁR, 1989).

59 Hasonló ellentmondás figyelhető meg az utazáselméleti irodalom által az útinaplók vezetésével kapcsolatban előírt, szinte teljesíthetetlenül tág szempontrendszer és az útinaplókban ténylegesen található szövegek között. Vö. KÁRMÁN, 2006, 76.

60 A vizsgált útinaplók közül Bethlen Mihályé és Miskolczi Szigyártó Jánosé közelíti meg leginkább a maximális programban foglalt elvárásokat. Bethlen, aki szinte minden, a jegyzékben említett várost felkeresett, az egyes városokban az előírtnál kevesebbet teljesített, és bár láthatóan kötelességtudóan vezette útinaplóját, hollandiai élményeinek megörökítésében más országok látnivalóinak ismertetésével szemben – eddig tisztázatlan okból – meglehetősen szűkszavúnak bizonyult (vö. JANKOVICS, 1981, 42–49, 84–86, 106–107.). Miskolczi Szigyártó részletesen lejegyzte a látottakat, így ebből az időszakból az övé a leg részletesebb útinapló. Velük szemben az ellenpólust Vízaknai Bereck György képviseli, aki tanulmányai színhelyein (Franekerén és Leidenen) kívül csak Amszterdamban járt, de az utóbbi helyen és Leidenben is csak a kuriózumokat (vásári komédiákat, mutatványokat és különleges állatokat) jegyezte fel naplójába. Vö. SZABÓ–SZILÁGYI, 1860, 88–89.

volt-e, voltak-e esetleg ennél rövidebb vagy részletesebb összefoglalók is, esetleg készültek-e ilyenek más országokra vonatkozóan is, és voltak-e különbségek az egyes kollégiumok instrukciói és nevezetességleltárai között. Tanulságos volna azt is látni, hogy katolikus környezetből (akár nemesi családokból, akár oktatási intézményből) származó látnivaló-együttesek mit tartalmaznak, és mennyiben térnek el az itt bemutatott, református környezetből származó adatsortól.

A bemutatott szövegegyüttes jelentősége éppen ebben áll – kiindulópontként és összehasonlítási alapul szolgálhat újonnan előkerülő hasonló szövegek értelmezéséhez.

Források

1.

Utasítások peregrinációra induló diák számára, a Hollandiában felkeresendő látnivalók és személyek felsorolásával (1689 és 1702 között) (DREN, O. 968, 9–15)

Instructio Academica

Regulas quasdam peregrino maxime utiles et necessarias exhibens.

1. *Timor Domini est initium Sapientiae*; dicit Psaltes: Psal[mus] CXI. 10. Et Deum time.⁶¹

2. In conversatione diligenter attende, quocum converseris, et ab ignoto cave.

3. Quamcunque urbem vel oppidum intraveris, prima tibi cura sit, viros doctos ejus loci adire, h. e. pastores, professores, rectores etc. ex his diligenter percontare, de omnibus scitu necessariis.

4. Sed et ipse curiose perambula urbium et aliorum locorum templa, scholas, turreas, aedificia tam publica, quam privata, bibliothecas, raritates verbo omnes, res visu dignas etc. subinde annota.

5. Para tibi diaria in quae quidquid toto die legendo, videndo, audiendo aut meditando observata diligenter annota.⁶²

6. Bibliothecas indefesse frequenta, raritates ex libris ibidem lectis, in tua diaria excerpas, notitiam librorum tibi familiarem reddere stude, ut quae est magna pars eruditionis nostrae.

7. Bibliopolia⁶³ pariter frequenta, non ut libros emas in illis enim emendis, nec

61 Vö. „Deum time et mandata eius observa hoc est enim omnis homo.” Prédikátor könyve 12,13.

62 Vö. FRÖLICH, 1643–1644, Pars I., liber II., 174.

63 [a kéziratban: Bibliothecas, ami nyilvánvalóan másolási hiba, tekintve hogy az előbbi pont is ezzel a szóval kezdődik. Egy másik kéz a margón javította is a szót oly módon, hogy jelezte: a szó „thecas” része helyett a „polia” a helyes alak. Vö. Kézirat, 9.]

citus, nec liberalis esse debes, sed ad librorum notitiam comparandam, et si fieri possit a bibliopola impetra tibi legendos, praesertim rariores, quem hoc fine tibi demereri, et familiarem reddere stude.

8. A professore audita ne ventis sed diariis manda, privatim eos adire, de materiis gravibus consulere, familiaritatem et amicitiam eorum tuam reddere, summae sit tibi curae.

9. Otia, luxuriam vestitus, cibi, potus et ut animae, corporis, famae, pecuniae, etc. corruptelas vitato.

10. In itinere diversorium aliquod ingressus, subinde de pretio mensae et lecti esto sollicitus, tum lectisternia pura et recenter lota habere velis, propter suspicionem morbi Gallici et Scabiei, ergo sint vel saltem linteamina munda.⁶⁴

11. Sermones, actiones, gestus, coram viris doctis ita institutos habeas, ut illis complacere queas, de te parum loquere, idque verecunde, neminem offende, omnes bonos amare et ab illis redamari perge.

12. Arcana tua ne facile aliis pande, ni manceps ejus, cui pandisti esse velis.

13. Esto officiosus et obsequiosus, hac etiam veneratione multorum gratiam venaberis.

14. Esto et comis, non morosus erga hospitem, hospitam, liberos, famulos, famulasque,⁶⁵ ni cum damno tuo experiri velis, quid morositas et barbara rusticitas obsit.

15. Observa modestiam, civilitatem, ritus, mores ejus gentis, in qua peregrinaris, eisque conformes, ne decipiaris.⁶⁶ Juxta illud

Cum fueris Romae, Romano vivito more.

16. Sanitatis ante omnia curiosus esto, alimentis nec nimis nec minimis utere, ne cogaris in medicos effundere quod in cibum potumque debebas erogare.

17. Pecunias tuas numeratas habeas, si tutus eisdem in hospitio tuo non sit locus, professori conservandas custodiendasve concredas, vel saltem dum experientiae gratia in aliam proficisceris civitatem.⁶⁷

18. Mature disponas pecunias tuas per dies, menses et annos ut peregrinationis tuae periodos illis conformare possis, sera enim est in fundo parsimonia.⁶⁸

19. In pecuniis cambiendis prudens sis, ne decipiaris, alienis ergo consiliis utaris.

20. Pecunias tuas in itinere, diversoriis, variisque hospitiiis ostentare noli, ne occasionem vitae tuae insidiandi crees.⁶⁹

21. In diversoriis domum pernoctationi tuae destinatam firmiter claude sedilia eidem admove, ut si quis januam de nocte invadere vellet, per strepitum eorum vigilare possis.

64 FRÖLICH, 1643–1644, Pars I., liber II., 194.

65 FRÖLICH, 1643–1644, Pars I., liber II., 191.

66 FRÖLICH, 1643–1644, Pars I., liber II., 214.

67 FRÖLICH, 1643–1644, Pars I., liber II., 192.

68 Antik citátum: „sera parsimonia in fundo est”. Seneca minor, Epistulae morales ad Lucilium. I. 5. Feltehetően Hésiodosból szerzi a gondolatot. Munkák és napok. (Erga kai hémerai, 369). (Gellérfi Gergő szíves közlése.)

69 FRÖLICH, 1643–1644, Pars I., liber II., 192–193.

22. Regionis in qua versaris mappam tecum porta, ex harum etiam inspectione, et obviorem interrogatione errores evitabis.

23. Bajuli ÷ qui substantias peregrinorum ad diversiora solent deportare, non sunt temere admittendi, sed prius cum illis de pretio fatigii conveniendum erit, ne post factum nimio plus extorqueant.⁷⁰

24. Inter peregrinandum versibus memor: res omnes tuas scilicet substantias tuas complectere, quos in omni⁷¹ itineris ingressu, repete, ne quid per oblivionem damni patiaris.

25. In scholis et collegiis observetur modus docendi facilis, is enim exteris gentibus valde familiaris, nec non ritus scholastici, ecclesiastici, academici etc.⁷²

26. Hospitium si fieri posset eligas prope academiam, neque nimis vile, neque sumptuosum, sed mediocre.

Haec sunt in genere observanda, sed usus plura docebit.

Speciales notationes

Belgium ingresso primum tibi peregrino occurret:

Amstelodamum. Hic curiose perambula et observas:

1. *Curiam*, ubi hemispherium, coeleste, terrestre et marinum, nec non atlantem coelum humeris, sustententem videre est.

2. *Bursam mercatoriam*, ubi hora XII. omnes nationes ex omnibus fere Europae partibus congregatas videre datur.

3. *Domum Indiae* Orientalis et Occidentalis, in qua aromatum ingentes acervi, suavissimum spirant odorem.

4. *Armamentarium terrestre*, ubi ingens copia armorum ad stuporem praeparatorum, in admirationem rapit spectatorem.

5. *Armamentarium nauticum*, in quo naves bellicae, apparatus nautici, et fabri instrumentorum nauticorum bellicorum visu digna sunt.

*Hic ferrum exercent vasto cyclopes in antro, Brontes Steropesque.*⁷³

6. *Templa*, signanter templum in quo organum musicum humanam vocem imitari solitum, epitaphia, denique templa Lutheranorum.

7. *Turres musicae*, et ex illis una, quae omnis generis instrumenta musica complectetur.

8. *Athenaeum Amsterodamense*, in quo audiendi et adeundi singuli professores, ac notitia concilianda.

9. *Gymnasium*, ubi salutandus rector, et rogandus, ut res visu dignas ostendere dignetur.

10. *Domus disciplinaris virorum*, cujus, haec est inscriptio

70 FRÖLICH, 1643–1644, Pars I., liber II., 183–184.

71 [a kéziratban: omnes]

72 FRÖLICH, 1643–1644, Pars I., liber II., 188–189.

73 Vergilius: *Aeneis*, VIII. 424–425.

*Virtutis est domare, quae cuncti⁷⁴ pavent.*⁷⁵

11. Domus disciplinaris foeminarum, Belgice *Spin hús* ubi foeminarum immorigerarum variae disciplinae.

12. Domus maniacorum, ubi videbis, quomodo insani ad sanam mentem per curam magistratus revocentur.

13. Theatrum anatomicum, ubi raritates anatomicae observatu dignae, aliaque occurrunt.

14. Gerontotrophium ÷ receptaculum senum, pro senibus honeste sustentandis, visu dignum.

15. Orphanotrophium pro pupillis asservandis, quorum ibi singularis cura habetur.

16. Synagoga Judaeorum Portugallorum, cui vix parem habet Europa, hic eorum mores, ritus in orando et discendo docendoque notentur.

17. Synagoga Judaeorum Germanorum, quae licet dignitate inferior, digna tamen visu censetur.

18. Dolium Diogenis in quodam diversorio asservatum, capax aliquot convivarum, pro quibus et mensa ibidem asservatur.

19. Hospitium Ungarorum, in quo et tu tibi quaere hospitium. Titulus est: *In Gevele Leu*. Versus portam Ultrajectinam. Nomen est *Jansz Iversche*.

20. Quaerendus etiam Cel[eberrimus] Medicus D[ominus] Abrahamus vann Pott, multum inservire valens.

21. Perlustrandum, etiam hospitium Petri Poiret famosi philosophi extra urbem.

22. Quaerendum diversorium Dolhoff, in quo hydraulico artificio egregia et visu digna exhibentur.

23. Zugostatica domus, in qua pondera et mensurae examinantur.

24. Bibliothecae, ubi libri perlustrentur, et diligenter annotentur digna, si a tempore⁷⁶ permittatur.

25. Plateae, et in illis obiter observandae officinae, in iisque varia inventa artificia.

26. Theatrum canticum, ibique una vel altera comoedia exaudienda experientiae gratia.

27. Portus, ibique naves, instrumenta nautica, et instrumenta artificilia pro mercibus deportandis.

28. Leones, elephanti, crocodili, leopardi, porci Indici, et si quae sunt animalia varia, quae ibi interdum reperiri et ostentari solent.

29. Pugna taurorum cum canibus, canum cum equis, ursis, et si quae occurrunt spectacula nova.

Haec speciminis ergo adjecta, sed curiosus peregrinus ex diligenti percontatione plura inveniet experientia digna.

74 [a kéziratban: quaecunque]

75 [a kéziratban: parent] – Seneca: *Hercules furens*, 435.

76 [a kéziratban: atempore]

Lejda

1. Academia cum auditoriis (2) professores (3) Theatrum Anatomicum (4) Domus raritatum (5) Hortus Academicus (6) Arx Leidensis Burgum dicta (7) Collegium Ordinum (8) Bibliotheca Academiae (9) Bibliotheca altera (10) Bibliopolia varia (11) Officinae variores (12) Templum Petrinum, ibique epitaphia, organa (13) Domus Senatoria, ibique lapis lydius (14) Turris Astronomica, ibique varia (15) Gerontotrophia et Orphanotrophia (16) In templo Gallico epitaphia (17) Pannificium aliaeque officinae (18) Experimenta (19) Domus disciplinaris et Judicia (20) Gymnasia etc.

Ultrajectum

(1) Academia (2) Professores, caetera omnia eo ordine visitabis prout Lejdae descripta vides. (3) Scholam militarem (4) Viridarium (5) Campanae harmonicae (6) Domus Annae Mariae Schurman (7) Templum Anglicanum ibique memorabilia.

Harlem

(1) Domus, in qua primum ars typographia inventa juxta versum: Harlemi archetypus praelaque⁷⁷ nata scias (2) Templum, in quo naviculae appensae, ad formam navium illarum, quibus Batavi penetrarunt in Daniam, sive Peleusium (3) Domus senatoria, in ea admirandae imagines pictae, celeb[rium] nobil[ium] operum (4) Duae campanulae ex aere Corinthiaco fusae etc.

Haga

Palatium Principis, Ordinum, templa multa in illis memoria digna, Sylva Hagensis, et in ea admirandum Regis Angliae palatium, hortus, curia, pastores, scholae.

Schelinga

Mare, ejusdem fluxus et refluxus, templum in quo asservatur maxilla ingentis balenae cum epigraphe Psal. 104. Currus velivolus solo vento portabilis.

Delff

Campanae Harmonicae, epitaphia et monumenta principum Hollandiae in templo posita, schola, curia, armamentarium in meditullio totius Hollandiae sita.

Rotterdam

Domus quaedam prope templum, cum inscriptione lat[ina].

Aedibus his natus mundum decoravit Erasmus

Artibus ingenuis religione⁷⁸ fide.

Belgica ut et Italica scripta ibidem videre est.

(2) Super ponte statua egregia Magni Erasmi visu dignissima, cum egregiis inscriptionibus.

77 [a kéziratban: pleraque]

78 [a kéziratban: relligione]

(3) Gymnasium Erasmianum, epitaphia, pastores, professores, templa, turre.

Dodrecht [!]

Diversorium, in quo synodus nationalis ceber[rima] fuit habita contra Arianos, domum ubi moneta cuditur, templa, scholas, epitaphia.

Lausdinum

Memoratu dignum, monumentum comitissae uno partu 365. infantulos edentis, in cuius memoriam in ibi asservantur latices, in quibus infantuli sunt baptizati.

Gouda

Praecipue ibi admirandum templum magnificum, ibique ejus fenestris raro et venusto, sed jam hodie oblivioni tradito artificio, depictas historias N[ovi] T[estament]i in imaginibus elegantissimis, cataracta, e qua⁷⁹ tempore hostilis invasionis, tota Hollandia, aquis innudari potest, his adde, gymnasium, epit[aphia], loca publ[ica], priv[ata].

Hallinga

Insigne pratum, naves, loca publ. et privata.

Franequera

Academiam, professores, collegia privata, disp[utationes].

Leonardia

Aula Principis Nassovii, epitaphia principum Nassov[iorum] ac aliorum, curia principalis, templa egregia, sublimia propugnacula.

2.

Szentenciagyűjtemény

(DREN, O. 968, 8)

Lemmata quadam

Viaticum tibi ab adolescentia ad senectutem sapientiam compara, ea quippe sola certe est veraque possessio.⁸⁰

Gloriae semper curam habe aeternae: nam praesens mentitus quotidie. Sic vive, ut te ipso quotidie melior evadas.⁸¹ Nullum numen abest si sit prudentia.⁸²

79 [a kéziratban: eqva]

80 Diogenes Laertius: *De vitis dogmatis et apophthegmatis clarorum philosophorum*, Bias.

81 Erasmus: *Epistolae*, Erasmus levele Lord Mountjoynak (Freiburg, 1530. augusztus 25.)

82 Iuvenalis: *Satirae*, X. 365 vagy XIV. 315. Vö. IAA, 3570. – Iuvenalis szövegében mindkét helyen „habet” áll az „abest” helyén, így az itteni szövegnek az eredetivel ellentétes az értelme (Gellérfi Gergő szíves közlése.)

Vita nostra peregrinatio, diversorium mundus, coelum vero patria est.⁸³ Non si male nunc, et olim sic erit.⁸⁴ Et

Speremus veniet tempus gaudendi

Sileamus, erit tempus loquendi.⁸⁵

Deo et publico⁸⁶ – dabit Deus his quoque finem.⁸⁷

Pauper sine patientia est ut lampas sine oleo.

Summa sapientia est summa stultitia, et habet 4. facultates, theologiam, juridicam, medicam, et philosophiam.

Qui vehitur curru spei sociam habet paupertatem.

Recordare amici, nam amici est re–cor–da–re.

Omnia labore et precibus. Virtus dum patior vincit.

Aequus animus, optimum aerumnae condimentum. *Plautus in Rudente*⁸⁸

Preciosissimum genus divitiarum est amicos invenisse. *Boetius Consol[atio] Phi[osophiae] L[iber] II.*⁸⁹

Deo servire optimum, Patriae bonum, amicis jucundum.

Salus populi suprema lex est.⁹⁰ Non deest virtuti sors.

Ea denique [?] scire juvat, quae olim scivisse nunquam poenitebit.

Sanguis Martyrum est semen Ecclesiae.⁹¹ Nullus nostrum sibi ipsi vivit.⁹²

Nil desperandum Christo Duce.⁹³ Sine amicorum benevolentia neque in adversa, neque secunda fortuna, quisquam vivere potest.⁹⁴

Contra rationem nemo sobrius; contra Script[uram] nemo Christianus, contra Ecclesiam nemo pacificus.⁹⁵ Homines tamen sumus a nobis nihil humani alienum esse putemus.⁹⁶ Oportet nos propria tollere ac dediscere, quando meliora cognoscimus.

Diligens lectio, fervens oratio, frequens meditatio faciunt bonum theologum. Suos in ortus generosa exurgunt semina.⁹⁷

83 Vö. IAA, 3617.

84 Horatius: *Carmina*, II. 10. 17. Vö. IAA, 748.

85 Thomasius, Christian (1655–1728) német jogász-filozófustól származó szállóige.

86 Vö. IAA. 5530.

87 Vergilius: *Aeneis*, I. 199. Vö. IAA, 2117.

88 Plautus: *Rudens*, 402. – A sor Plautusnál így hangzik: „Ergo animus aequus optimum est aerumnae condimentum.” (Gellérfi Gergő szíves közlése.)

89 Liber II., prosa VIII, 7.

90 Cicero: *De legibus*, 3.3.8.

91 Vö. „Plures efficimur, quoties metumur a vobis; semen est sanguis christianorum.” Tertullianus: *Apologeticus*, 50, 13.

92 Vö. „Nullus enim nostrum sibi ipsi vivit, et nullus sibi ipsi moritur.” Pál levele a rómaiakhoz 14,7.

93 A teljes mondat így hangzik: „Nil desperandum Christo Duce et auspice Christo.” Vö. „Nil desperandum Teucro duce et auspice Teucro.” Horatius: *Carmina*, I, 7, 27.

94 Vö. IAA, 4290. Vö. „Sine talium virorum et amicorum benevolentia neque in adversa neque in secunda fortuna quisquam vivere possit.” Cicero: *Epistulae ad familiares*, 4, 12. 2.3-5.

95 Augustinus: *De trinitate*, IV. 3. Vö. IAA, 4264. – Az idézet eredeti szövege: „Homo sum: humani nil a me alienum puto.” (Gellérfi Gergő szíves közlése.)

96 Terentius: *Heauton Timorumenos*, 77. Vö. IAA, 6211.

97 Seneca: *Troades*, 536. Vö. IAA, 1636.

3.

Feljegyzés pénzekről és átváltási árfolyamokról, valamint a magyar diákok számára rendelkezésre álló hollandiai ösztöndíjakról (1725 körül)

(DREN, O. 968, 2–3)

Observandum et notandum

1. In Frisia et Hollandia valere zlottones ut vocant Hungaricales, vel vulgo (bomlot forint) cujusque sint demum firmæ stif[er]i 25, interdum 26. 28. quod meo didici exemplo.

2. Talleri aut Imperiales omnis generis stif. 50. sic ducati omnis generis deprimentes pondus stif. 105.

3. In Franequera Mariales duo faciunt unum Germanicalem sive stif. 25. Peták ut vocamus unus valet stif. 3.4.5. probatum et expertum habeo, hoc tamen fit casualiter. Stiferi denique juxta calculum nostrum 5. valent 8. polturas Hungaricales. Florenus vero Belgicus facit 8. sustacos seu den[arii] 96. Unus autem flor. Belgicus valet stif. 20. Germanicalis ut et Gallicus stif. 25.

4. Franequæ qui non sunt alumni, dietim debent expendere stif. 4. Qui autem dimidiam accipiunt alumniam expediunt stif. 2. dietim. Franequæ hospitia elocantur fl. 18. 20. 25. 28. 30. 36. 40.

5. Groningæ sunt tres alumnia, ubi nihil, solvendum scilicet alumnis. In bursa vero publica quilibet acceptatur, mensuratum 5. exsolvendo florenos, hospitia non tam vili elocantur precio ac Franequæ.

6. Trajecti pro mense ad mensam expendendi fl. 10. 11. pro cubiculo annuatim 30. 43. 60. 70. Trajecti dabant annuo spatio fl. 600. quos dividebant tot Hungari, quot ibi adessent, sed auctum istud salarium audivi ab ordinibus, ut singuli accipiant 100. florenos.

7. Lejdæ alia est rerum facies, quas norunt D[ominos] Enyedienses, vita molestiæ plena.

Academias Hollandicas salutantibus commendabile est ferre saponem, pennas, id genus alias.

8. Valet fl. Germanicalis 16 grossos Brandenburgicos. 32 grossi faciunt unum reisz taller seu 2 flo. Germ. simplex autem vel minor constat 24. grossos scilicet Taller minor.

Fordítás

Instrukció egyetemi tanulmányokhoz

Néhány, a peregrinus számára szerföltött hasznos és nélkülözhetetlen szabály:

1. *A bölcsesség kezdete az Úrnak félelme*, mondja a zsoltárénekes: Zsolt. 111. 10.⁹⁸ és *Az Istent féljed!*⁹⁹

2. A társalgásban összpontosítsd figyelmedet arra, akivel beszélsz, és óvakodj az ismeretlenektől.

3. Bármely városba vagy településre érkezel, az első dolgod az legyen, hogy odamész a hely tanult embereihez, azaz lelkészekhez, professzorokhoz, az iskolák igazgatóihoz stb. és alaposan kifaggatod őket mindenről, amit tudnod érdemes.

4. De tenmagad is kíváncsi szemmel járd be a városok és egyéb települések templomait, iskoláit, tornyait, mind közösségi, mind magáncélú épületeit, a könyvtárakat, szóval minden különlegességet, a megtekintésre érdemes dolgokat stb., s közben időről időre jegyzetelj.

5. Készíts magadnak naplókat, melyekbe szorgalmasan jegyezz fel mindent, amit napközben olvastál, láttál, hallottál vagy kigondoltál.

6. A könyvtárakat fáradszatólagosan látogasd, s az ott olvasott könyvekből az érdekességeket gyűjtsd ki a naplódba, igyekezz a könyvekről ismereteket gyűjteni, minthogy ez a műveltségünk jelentős része.

7. A könyvárusokat ugyanúgy látogasd, ne azért, hogy könyveket vásárolj, mert könyvvásárláskor nem szabad se elhamarkodottnak, se pazarlónak lenned, hanem azért menj oda, hogy a könyvekről ismereteket gyűjts, és ha lehetséges, a könyvárustól szerezz magadnak olvasnivalót, különösképp ritkábbakat, igyekezz őt e célból megnyerni magadnak, és ismerőssé tenni.

8. A professzoroktól hallottakat ne a szélre, hanem a naplódra bízd, s legyen a legnagyobb gondod arra, hogy magánszemélyként is keresd fel őket, a nehéz témákról kérd ki véleményüket, valamint nyerd el ismeretségüket és barátságukat.

9. Kerüld el a téltenséget, valamint a fényűzést az öltözködésben, és az evés-ivásban, csakúgy, mint a léleknek, testnek, hírnévnek, anyagi helyzetnek és minden másnak ártó dolgokat.

10. Ha utadon betérsz valamiféle fogadóba, azonnal érdeklődj az étel és a szállás ára felől, eközben igyekezz tiszta és frissen mosott ágyneműhöz jutni – a vérbaj vagy a rühösség gyanúja miatt –, szóval legalábbis a lepedők legyenek tiszták.

11. Művelt emberek előtt a beszéded, a tetteid és a gesztusaid legyenek annyira kifinomultak, hogy elnyerd tetszésüket, keveset beszélj magadról, azt is szerényen, senkit se sérts meg, törekedj szeretni minden jó embert, s hogy viszonzózzák szereteted.

12. Titkaidat ne tárd fel könnyelműen másoknak, hacsak nem akarsz szolgája lenni annak, akinek feltártad.

13. Légy szolgálatkész és előzékeny, ezzel a tiszteletreméltó magatartással is elnyerheted sokak kedvességét.

14. A vendéglátó úrral és asszonnyal, gyerekeikkel, szolgálóikkal és szolgálóikkal ne zsémbeskedj, hanem légy barátságos, hacsak nem akarod saját károdon megtapasztalni, mi hátrányod származhat a zsémbességéből és a durva faragatlanságból.

15. Figyeld meg, miféle mértékek, udvariassági szabályok, szokások és erkölcsök szerint él az a nép, amelyhez ellátogatsz, és azokhoz igazodj, nehogy csalódás érjen. Ehhez kapcsolódva:

Amikor Rómában vagy, élj úgy, mint egy római.

16. Mindenekelőtt az egészségedre figyelj oda, az ételből se túl sokat, se túl keveset ne

98 Vö. „A bölcsesség kezdete az Úrnak félelme; jó belátása van mindenkinek, a ki ezt gyakorolja; annak dicsérete megmarad mindvégig.” (Károli Gáspár ford.)

99 Vö. „Az Istent féljed, és az ő parancsolatit megtartsad; mert ez az embernek fődolga!” (uo.)

fogyassz, nehogy arra kényszerülj, hogy orvosra pazarold el, amit ételre és italra kellett volna költened.

17. Tartsd számon a pénzed, ha nincs a szállásodon biztonságos hely neki, bízd a professzorral, hogy figyeljen rá s őrizze meg, legalábbis arra az időre, amikor tapasztalatgyűjtés céljából más városba utazol.

18. Minél előbb oszd szét a pénzed, hogy mennyi jut egy napra, egy hónapra, egy évre, hogy peregrinációd idejét meg tudd tervezni, késő ugyanis akkor takarékoskodni, mikor már csak a korszó alján lötyög valami.

19. Pénzváltáskor légy okos, rá ne szedjenek, tehát hallgass más tanácsára.

20. A pénzedet útközben, fogadóknál és egyéb szállásokon semmiképp se vedd elő, nehogy valami aljasság veszélybe sodorja életed.

21. Ha fogadóban veszel ki szobát, hogy ott töltsd az éjszakát, az ajtaját jól zárd be, s tolj elé székeket, hogy ha valaki az éjjel be akarna törni rajta, a zajra felriadj.

22. Hordd magaddal a vidék térképét, ahol jársz-kelsz, az eltévedést ennek böngészésével és a szembejövők faggatásával kerülheted el.

23. A hordárokat, akik a peregrinusok holmiját szokták a fogadóba szállítani, nem szabad könnyelműen felfogadni, előbb meg kell egyezni velük fáradozásuk áráról, nehogy a munka végeztével a kelleténél többet kényszerítsenek ki tőled.

24. Peregrinációd közben emlékezz e sorokra: minden dolgot, tudniillik a holmijaid kösd össze, ezt ismételd meg mindig, amikor útnak indulsz, nehogy feledékenységem miatt valami kárt szenvedj.

25. Az iskolákban és az órákon figyeld meg a tanítás megfelelő módját, ezt ugyanis a külföldi népek nagyon is ismerik, s úgyszintén figyeld meg az iskolai, egyházi, egyetemi stb. szokásokat.

26. Ha lehetséges, válassz az egyetemhez közeli szállást, ne túl olcsót, ne is túl drágát, inkább közepes árfekvésűt.

Általánosságban ezekre kell odafigyelned, de a gyakorlat többet is meg fog tanítani.

Apróbb megjegyzések

Ha peregrinusként Hollandiába érsz, utadon az első város *Amszterdam*¹⁰⁰ lesz. Figyelmesen járd be, és vedd szemügyre a következőket:

1. *A városházát*, ahol az égi, földi és tengeri félgömböt, valamint az eget vállain tartó Atlaszt is látni lehet.¹⁰¹

2. *A tőzsdét*,¹⁰² ahol ahol Európa szinte minden területéről mindenféle népeket láthatsz összegyűlni délből.

3. *A kelet- és nyugat-indiai házat*, amelyben a hatalmas fűszerhalmok a lehető legédesebb illatot árasztják.¹⁰³

100 Amszterdam nevezetességeire l. FOKKENS, 1662, 1663; DAPPER, 1663; ZESEN, 1664; DOMSELAER, 1665, HOORN, 1689. 68–112; COMMELIN, 1693.

101 A régi városháza leégése után épített új épületet 1648-ban kezdték építeni. Bár már 1655-ben használatba vették, végleges formáját csak 1665-ben nyerte el, és a város egyik legnagyobb büszkesége volt. 1661-ben külön kiadvány jelent meg róla, harminc metszettel bemutatva az épület és egyes szintjeinek alaprajzát, a falakat és a padozatokat díszítő festményeket. Vö. CAMPEN, 1661.

102 A központi tőzsde (*de beurs*) mellett külön tőzsde szolgált a gabonával való kereskedelemre (*korenbeurs*).

103 A Holland Kelet- és Nyugat-indiai Társaság két külön szervezet volt, így külön székházzal is ren-

4. *A szárazföldi fegyvertárat*, ahol a pompás kivitelezésű fegyverek hatalmas mennyisége csodálatot ébreszt mindenkiiben, aki csak látja őket.¹⁰⁴

5. *A tengeri fegyvertárat*, amelyben hadihajókat, hajózási felszereléseket és a hadihajókon használt eszközök igazi remekeit érdemes megtekinteni.¹⁰⁵

Itt tág barlangjukban vasat edzenek a kyklópsok, Brontés és Steropés.

6. A templomokat, különösképp azt a bizonyosat, amelynek orgonája emberi hangot szokott utánozni, a sírfeliratokat,¹⁰⁶ végül a lutheránusok templomait.¹⁰⁷

7. A zenélő tornyokat, különösképp azt, amelyben mindenféle hangszert összegyűjtöttek.¹⁰⁸

8. Az amszterdami Athenaeumot,¹⁰⁹ ahol minden egyes professzort¹¹⁰ meg kell hallgatni, oda kell menni hozzájuk és ismeretséget kötni velük.

---

delkeztek. Az előbbi székházában, amelyet legutoljára 1658 és 1661 bővítettek, valóban tároltak fűszereket is. A Nyugat-indiai Társaságnak 1674-től külön helyen volt a raktára és a székháza, az utóbbi társaság esetében tehát a Rapenburgön álló raktárra, és nem a Singelen levő központra céloz a szöveg szerzője.

104 Mint a bevezetőben már volt róla szó, nem tudható pontosan, hogy a szöveg szerzője az Admirális vagy a Kelet-indiai Társaság fegyvertárára utal-e. Az előbbi egész Hollandia, az utóbbi egy „állam az államban” társaság raktárpülete volt.

105 Mindkét említett intézmény épített saját hajókat is, ezért sem dönthető el teljes bizonyossággal, hogy melyikről van szó. Commelin az Admirális raktárát és hajóépítő műhelyeit a másiknál jóval részletesebben írja le (vö. COMMELIN, 1726, 718–731, 734–735), ezért valószínűleg ez volt a látogatók kedveltebb célpontja. (Mivel Commelin műve két kiadásának szövege megegyezik, művének a közlemény készültkor elérhető, 1726-os kiadását idézem.)

106 A városháza melletti Nieuwekerk, ahol többek között a magyar protestáns gályarab-prédikátorokat megszabadító Michiel de Ruyter admirális síremléke is áll. Az orgonára vonatkozó megjegyzés a korabeli városismertető és útikönyvekben nem fordul elő, viszont egy magyar peregrinus, Miskolczi Szigyártó János 1716-ban ugyanezt a sajátosságát jegyzi fel a templomról. Vö. Dűzs, 1885, 54.

107 Az evangélikusoknak ez idő tájt két temploma volt: az egyik, a régi templom 1633-tól állt, és arról volt nevezetes, hogy a hívek több szintes karzaton foglalhattak helyet. Az 1671-ben elkészült új templom kör alakú alaprajza és impozáns méretű kupolája miatt volt híres. Vö. COMMELIN, 1726, 494–497.

108 A városban számos zenélő torony volt (önállóak is, de a templomok tornyai is); a korabeli városismertető és útikönyvekben ezekkel vagy hasonló szavakkal egyik tornyot sem jellemzik. Abból, hogy Commelin a város harangjátékait gyakran a régi templom (*Oude kerk*) harangjátékával veti össze és a város leírásában a templom harangjátékának több oldalt szentel (vö. COMMELIN, 1726, 440–442), arra lehet következtetni, hogy az instrukció szerzője e templom tornyára, illetve harangjátékára céloz. Megerősítik ezt Keresztesi József szavai is, aki a templomot így jellemzi: „Sz. Miklós vagy régi Templom. Ennek hathatós jeles tornya vagyon: abban pedig olly jeles énekes Óra, melly az Amstelodámiak közt legelső.” Vö. KERESZTESI, 1925–1935/5, 381.

109 Korabeli holland neve: *de doornlichtige school*. Az athenaeum 1632-től működött felsőfokú oktatási intézményként, de az ország egyetemektől eltérően nem ítéltethet oda tudományos fokozatot. Vö. COMMELIN, 1726, 646–648.

110 1690 körül az athenaeumnak hét professzora volt. A tanárokra és az általuk oktatott tárgyakra l. COMMELIN, 1726, 648. – A nevezetesség-jegyzék keletkezésének időpontjaként megállapított időszakban itt működő nagyszámú tanár közül a nevezetesebbek: Johannes de Raei (1622–1702) filozófia-, Petrus Francius (1645–1704) történet-, ékesszólás- és görögnyelv-, Ludovicus Wolzogen (1633–1690) egyháztörténet-, Fridericus Ruysch (1638–1731) anatómia- és botanika-, valamint Tiberius Hemsterhuis (1685–1766) filozófia- és matematikaprofesszor.

9. A gimnáziumot, ahol köszönteni kell az igazgatót,¹¹¹ és meg kell kérni rá, hogy méltóztassék megmutatni a látóivalókat.

10. A férfiak fenyítőházát,¹¹² amelyen ez a felirat áll:

Az erény dolga megzabolázni, bármire is készülnek.

11. A nők fenyítőházát, hollandul *Spin húszsz*,¹¹³ ahol a bűnös asszonyokat változatos módokon fejelemzik meg.

12. A tébolydát,¹¹⁴ ahol látni fogod, hogy az örülteket hogyan térítik vissza józan eszük-höz a hatóság gondoskodásával.

13. Az anatómia termet, ahol anatómiai ritkaságokkal és más egyebekkel is találkozhat, amit érdemes megtekinteni.¹¹⁵

14. Az idősek otthonát,¹¹⁶ az öregek menedékét is érdemes megnézni, melyet tisztes el-tartásukra hoztak létre.

15. A gyermekek nevelésére szolgáló árvaházat,¹¹⁷ akikre ott különös gondot fordítanak.

16. A portugál zsidók zsinagógáját,¹¹⁸ amihez hasonló alig van Európában, itt jegyezd meg szokásaikat és módszereiket az imádkozás, a tanulás és a tanítás területén egyaránt.

17. A német zsidók zsinagógáját,¹¹⁹ amely noha szépségében elmarad a másiktól, mégis úgy tartják, hogy érdemes megtekinteni.

18. Diogenész hordóját, melyet valamelyik fogadóban őriznek, és jó néhány vendég elfér benne, akiknek ott szolgálják fel a vacsorát.¹²⁰

19. A magyarok vendégházát, te is ott kérj magadnak szállást. Rajta e felirat áll: „*In Gevele Leu*”.¹²¹ Az utrechti kapuval szemben van. A [fogadós] neve *Jansz Iversche*.¹²²

111 Korabeli holland neve: *de Latijnse school*. A város középfokú oktatási intézménye két különálló iskola összevonásával 1666-tól a Singelen működött. Igazgatója 1690 körül Joan Goris volt. Vö. COMMELIN, 1726, 646.

112 Korabeli holland neve: *bet rasp- vagy tuchthuis*. Vö. COMMELIN, 1726, 507–514.

113 Helyesen: *bet spinhuis*. Vö. COMMELIN, 1726, 514–517.

114 Korabeli holland neve: *bet dolhuis*. Vö. COMMELIN, 1726, 577–580.

115 A latin *theatrum anatomicum* szó eredetileg olyan auditoriumszerűen kialakított termekre utal, ahol főleg oktatási célból holttesteket boncoltak. Térítés ellenében civilek is részt vehettek a boncoláson. Amszterdamban, Leidenben és a többi egyetemi városban a teremben csontvázak és a boncolás során eltávolított preparált testrészek is ki voltak állítva. Az amszterdami *theatrum anatomicum* 1690-től az új mérlegház (*de Nieuwe waag*) épületében volt (vö. COMMELIN, 1726, 651–655.).

116 Korabeli holland neve: *bet oude mannen- en vrouwenhuis*. Vö. COMMELIN, 1726, 570–576.

117 Korabeli holland neve: *bet neeshuis*. Vö. COMMELIN, 1726, 561–566.

118 Vö. COMMELIN, 1726, 502–503.

119 Vö. COMMELIN, 1726, 503–504.

120 E nevezetességet a korabeli városismertető és útikönyvek nem említik. Létezését és a név helyes-ségét bizonyítja, hogy Miskolczi Szigyártó János 1716-ban szintén felkereste. Vö. DÚZS, 1885, 54.

121 A korabeli Hollandia-útikönyv számos amszterdami fogadót említ név szerint, és megjegyzi, hogy a városba vezető kapuk környékén is vannak fogadók, de ezek nevét nem adja meg (vö. HOORN, 1689, 109–112). A fogadó neve esetleg *De gevelde leeuw* (*A legyőzött oroszlán*) lehetett, azonban ez sem biztos, mivel Szilágyi András 1713-ban a magyarok szállásáról Amszterdamban így ír: „szallánk ... az Hollandiai avvagy oroszlan tziemerü vendég fogadoba (vö. CZIBULA, 2004, 147.). Ez azt jelenti, hogy a fogadó nevében vagy a bejárat feletti táblán mindenképpen volt egy oroszlán-ábrázolás, ami valószínűleg a holland oroszlánt (Hollandia jelképét) ábrázolta, de az is lehet, hogy a valószínűleg tévesen feljegyzett *in gevele leeuw* kifejezés arra utal, hogy az oroszlán az épület homlokzatán (hollandul *gevel*) volt látható.

122 A fogadós hollandos névalakja mögött a Franciaországból Hollandiába menekült Yver család két tagja rejtőzik. Az apa, Jean Yver (kb. 1625–1694) 1685-ben vagy 1686-ban érkezett családjával

20. Fel kell keresni Abrahamus vann Pott [!] urat,¹²³ az igen nevezetes orvost is, aki sokat tud neked segíteni.

21. Meg kell tekinteni a híres filozófus, Petrus Poiret vendégházát is a városon kívül.¹²⁴

22. Keresd fel a Dolhoff fogadót, ahol vízi hajtású elmés szerkezetek vannak kiállítva, amiket érdemes megnézni.¹²⁵

23. A mérlegházat,¹²⁶ ahol a súlyokat és a mértékegységeket vizsgálják.

24. A könyvtárakat,¹²⁷ ahol nézd végig a könyveket, és ha az idő engedi, szorgalmasan jegyezz fel minden arra érdemes dolgot.

25. Az utcákat, s rajtuk útközben figyelj meg a műhelyeket, és az ott található számtalan mesterművet.

26. A színházat, ahol érdemes egyik-másik komédiát meghallgatni tapasztalatszerzés céljából.¹²⁸

27. A kikötőt, ott a hajókat, a hajózási felszereléseket valamint az ipari termékeket, melyek arra várnak, hogy elszállítsák őket.

28. Az oroszlanokat, elefántokat, krokodilokat, leopárdokat, tengerimalacokat és más állatokat, melyeknek se szeri, se száma, néha ilyenek is találhatóak arrafelé, s közszemlére szokták tenni őket.

29. A bikák harcát a kutyákkal, a kutyákét a lovakkal, medvékkel, vagy bármi más új látványosságot, amivel csak találkozol.

Ezeket csupán a példa kedvéért említettem, de a kíváncsi peregrinus szorgalmas kérdőzködéssel még sok megismerésre érdemes dolgot fog találni.

Leiden¹²⁹

1. Az egyetem az előadótermekkel (2) professzorok (3) anatómia terem¹³⁰ (4) ritkaságok há-

---

Amszterdamba és lelkészi elfoglaltsága mellett fogadót tartott fenn. Halála után fia, a szintén lelkész Jean (1662–1732) üzemeltette tovább a fogadót, amely – mint láttuk – még 1713-ban is fogadott magyarokat. Vö. BOTS, 1999, 67–68.

123 Poot, Abraham van (1638–1707) orvos és literátor. Magyar vonatkozású műve, a *Naanwkenrig verbaal van de vervolginge aangerecht tegens de Euangelise leeraren in Hungarien (Részletes beszámoló a magyarországi protestáns prédikátorok üldözöttségéről)* (App. H. 1114, 3160) 1684-ben jelent meg Amszterdamban. Az utóbbi évek kutatásai derítették fényt arra, hogy Apáti Miklós, Pápai Páriz Ferenc és Tótfalusi Kis Miklós is ismerősei közé tartozott. Vö. BUJTÁS, 2005, 2006, 2008, 2010.

124 Poiret, Pierre (1646–1719) francia származású misztikus teológus, 1680-ban telepedett le Amszterdamban, majd 1688-ban Rijnsburgbe költözött. Több magyar is felkereste: Apáti Miklós 1688-ban, Bethlen Mihály 1693-ban, Teleki Pál 1697-ben. Vö. OLÁH, 2006; JANKOVICS, 1981, 85; FONT, 1989, 327.

125 Helyesen: *doolhof* – Commelin Amszterdam-ismertetője három *doolhof*-ot (jelentése: 'mesterségesen kialakított kert kacsaringós ösvényekkel, labirintus') említ, ahol a látogatók szökőkutak, különböző történeteket megőrkítő játékok és ehhez hasonló látványosságok várják. Vö. COMMELIN, 1726, 742.

126 Holland neve: *de oude waag*. Vö. COMMELIN, 1726, 629.

127 A városban ekkortájt két közkönyvtár volt, az egyik a városé, a másik az athenaeumé. Vö. COMMELIN, 1726, 648.

128 Holland neve: *de schouwburg*. Vö. COMMELIN, 1726, 658–662.

129 Leiden nevezetességeire l. ORLERS, 1614; LEEUWEN, 1672; HOORN, 1689, 62–68; AA, 1712.

130 L. a 115. jegyzetet.

za¹³¹ (5) az egyetem botanikus kertje¹³² (6) a Burgnak nevezett leideni vár¹³³ (7) a rendek kollégiuma¹³⁴ (8) az egyetemi könyvtár (9) a másik könyvtár¹³⁵ (10) mindenféle könyvkereskedések¹³⁶ (11) a sokféle műhely (12) a Péter-templom és az ottani sírfeliratok,¹³⁷ orgonák¹³⁸ (13) a városháza és a próbakő¹³⁹ (14) a csillagvizsgáló torony¹⁴⁰ és ott számos egyéb látványosság (15) az idősotthonok és az árvaházak (16) a francia templom sírfeliratai¹⁴¹ (17) a posztókészítő és más műhelyek¹⁴² (18) kísérletek¹⁴³ (19) a fenyítőház és a bíróságok¹⁴⁴ (20) gimnáziumok stb.

*Utrecht*¹⁴⁵

(1) egyetem (2) professzorok, minden mást abban a sorrendben látogass meg, ahogy azt

- 131 A botanikus kerthez tartozó épületben (az ún. *ambulacrum*ban) kitömött állatok, preparált növények, ásványok és drágakövek, görög és római régiségek, egzotikus vidékekről származó különféle tárgyak voltak láthatók. A gyűjtemény katalógusát külön is kiadták, amit megvett magának Bethlen Mihály, Teleki Pál és Miskolci Szígyártó János is (vö. JANKOVICS, 1981, 45; FONT, 1989, 307; DÜZS, 1885, 50.)
- 132 Hollandia legkorábban (1590-ben) alapított botanikus kertje. Két magyar szempontból is nevezetes praefectura (vezetője) Carolus Clusius (1526–1609), aki Batthyány Boldizsár vendégeként többször járt Magyarországon növénygyűjtő úton és Herman Boerhaave (1668–1738), akinél számos magyar diák tanulta az orvostudományokat.
- 133 De Burcht, mesterségesen létrehozott dombon található erőd a város közepén.
- 134 A Statencollegét 1592-ben Holland és Westfriesland tartomány rendjei alapították teológus hallgatók számára. A 18. század folyamán több magyarországi és erdélyi kollégium – többek között a „Figyelmeztetések és megjegyzések” című fejezet 7. pontjában említett nagyenyedi kollégium is – szerzett az intézményben diákjai számára ösztöndíjas helyet. Vö. MIKLÓS, 1928, 301–302.
- 135 A Bibliotheca Thysiana, amely Johannes Thysius (1622–1653) holland jogtudósról, a gyűjtemény létrehozójáról kapta a kapta nevét. A könyvtár ma is az 1655-ben eleve erre a célra készült épületben található.
- 136 A város legnevezetesebb könyvkereskedése az Elzeviereké, az egyik leghíresebb holland nyomdászdynasztiáé volt, akiknek Leiden volt a központjuk.
- 137 Pieterskerk. – A templomban található többek között Johannes Coccejus (1603–1669), a 17. század meghatározó református teológusának síremléke. A rajta levő feliratra l. KERESZTESI, 1925–1935/5, 186.
- 138 A templomban két orgona volt: a Van Hagerbeer-orgona a főhajóban és a De Swart-orgona az egyik mellékhajóban.
- 139 A leideni városháza előtt egy darab, az épület homlokzatába beépítve pedig több próbakődarab volt látható, amelyek az egykor a Pieterskerkben álló, próbakőből készült és a reformáció kép- és szoborrombolásai során szétvert oltár maradványai voltak. Vö. LEEUWEN, 1672, 13, 419.
- 140 A csillagvizsgáló 1633-ban létesült az egyetem épületének tetején.
- 141 Vrouwenkerk. – A templomot a 16. század végétől a Franciaországból menekült hugenották használták. A templomból mára csak néhány falmaradvány maradt fenn. Itt volt a korábban említett Clusius síremléke és sírfelirata is. Az utóbbi ma a Pieterskerkben látható.
- 142 Leiden a 17. században a posztógyártás egyik központja volt.
- 143 Burchard de Volder (1643–1709), az egyetem matematikaprofesszora 1675-ben hozta létre fizikai laboratóriumát a botanikus kert mellett. 1682-től filozófiát is oktatott; óráit kísérletekkel illusztrálta, ami akkortájt egyedülálló jelenség volt Európában. Vö. JORINK, 1999, 95.
- 144 A város bírósága a városháza épületében, a Leiden környékén fekvő Rijnland igazságszolgáltatási kerület bírósága pedig a börtönként is szolgáló Gravensteen nevű épületben működött. Vö. LEEUWEN, 1672, 37–39.
- 145 Utrecht látónivalóira l. BOOTH, 1685; HOORN, 1689, 212–216.

Leiden leírásánál látod (3) katonai iskola¹⁴⁶ (4) kert¹⁴⁷ (5) harangjátékok (6) Anna Maria van Schurman¹⁴⁸ háza (7) angol templom és az ottani nevezetességek.¹⁴⁹

*Haarlem*¹⁵⁰

(1) A ház, ahol feltalálták a könyvnyomtatást, ahogy azt verses felirata állítja: Tudd meg, Haarlemben születettek meg az első nyomtatásra alkalmas betűk és a nyomdaprés¹⁵¹ (2) Templom, amelyben kicsiny hajócskák vannak felfüggesztve, olyan formájúak, mint amilyenekkel a hollandok behatoltak Dániába avagy Pelusiumba¹⁵² (3) a városháza, benne csodálatos festett képek, melyeket hírességek és kiválóságok készítettek¹⁵³ (4) két korinthuszi bronzból öntött kis harang¹⁵⁴ stb.

*Hága*¹⁵⁵

A herceg és a rendek palotája,¹⁵⁶ számos templom sok látványossággal,¹⁵⁷ a Hágai Erdő, és abban az angol király csodálatos palotája, kert,¹⁵⁸ városháza, lelkészek, iskolák.

Scheveningen

146 Utrecht városa 1641-ben nyitott lovaglőiskolát az egyetemen tanuló diákok számára. 1644-ben kibővítették az intézmény tevékenységi körét, és a lovaglás mellett feladata lett a vívás, a tánc és az idegen nyelvek oktatása is. 1705-es újranyitáskor az előbbieket mellett a matematika és a hadmérnöki ismeretek is bekerültek az oktatott tárgyak közé. Vö. LISMAN, 1970, 94–96.

147 A *viridarium* jelentése Pápai Páriz Ferenc szótárában 'mulató szép virágos kert'. Három magyar utazó leírása alapján szinte biztos, hogy a várostól egy óra járásnyira levő Heemstede kastélyáról és az azt körülvevő kertről van szó, amelyet Bethlen Mihály, Ajtai András és Miskolczi Szigyártó János is felkeresett. Vö. JANKOVICS, 1981, 49; HOFFMANN, 1980, 85–86; DÜZS, 1885, 49, 53.

148 Schurman, Anna Maria van (1607–1678) tudós, költő, Jean Labadie (1610–1674) misztikus szektájának követője.

149 Mariekerk. – A többi nevezetességre l. JANKOVICS, 1981, 49; KERESZTESI, 1925–1935/6, 555. A templomból ma már csak a hozzá tartozó kerengő látható. – Az Utrechtben tanuló magyar diákok ebbe a templomba jártak, mivel ott az anglikán közösség istentiszteletei latin nyelven folytak. A magyar diákoknak 1722-ben engedélyezték, hogy az egyetem ún. legfelső auditoriumában magyar nyelvű istentiszteletet tarthassanak. Vö. KERESZTESI, 1925–1935/6, 554–555; SEGESVÁRY, 1935, 66.

150 Haarlem nevezetességeire l. AMPZING, 1628; SCHREVELIUS, 1647; SCHREVELIUS, 1648; HOORN, 1689, 51–56.

151 A helyi hagyomány szerint Laurens Janszoon Coster (1405–1484) találta fel a könyvnyomtatást.

152 A Grote vagy Sint-Bavokerkben található hajók arra emlékeztetnek, hogy az ötödik kereszties hadjárat idején, 1218-ban a Damiate (Dánia elírás!) vagy Pelusium (másképp: Pelusium) nevű egyiptomi város (mai neve: Tell el-Farama) vízfelszín alatti láncokkal védett kikötőjét csak a haarlemiek nagyfogú fűrészszel felfegyverzett hajóinak segítségével sikerült bevenni. A történetet Bethlen Mihály és Keresztesi József is feljegyezte. Vö. JANKOVICS, 1981, 44; KERESZTESI, 1925–1935/5, 378.

153 A városháza nevezetességei azok a festmények, amelyek az egykori Holland grófság grófjait és grófnőit ábrázolják a 15. század elejéig. A szöveg szerzője tévesen állítja, hogy a képeket híres mesterek készítették, azok alkotója (alkotói) ugyanis ismeretlenek. Vö. BUEREN, 1997, 109.

154 A legenda szerint a harangokat a 152. jegyzetben említett harcokban zsákmányolták. Vö. JANKOVICS, 1981, 44.

155 Hága látni valóira l. HOORN, 1689, 129–137; CRETSEK, 1711.

156 1677-től III. Orániai Vilmos herceg székhelye, a mai Binnenhof, benne a Grote Zaalla, a Staten-Generaal, a holland parlament üléseinek színhelyével.

157 L. ezekre KERESZTESI, 1925–1935/4, 320; 5, 182–183.

158 Az 1689-ben III. Vilmos néven angol királlyá koronázott III. Orániai Vilmos palotája és kertje. Mai neve: Paleis Huis ten Bosch és Beatrix holland királynő rezidenciájával szolgál. Felkereste Bethlen Mihály is. Vö. JANKOVICS, 1981, 45–46.

A tenger, annak apálya és dagálya, a templom, melyben egy hatalmas bálna állkapcsát őrzik egy felirattal. 104. Zsolt.¹⁵⁹ Vitorlás szekér, melyet csak a szél visz.¹⁶⁰

Delft¹⁶¹

Harangjátékok, sírfeliratok és Holland tartomány hercegeinek a templomban elhelyezett emlékművei,¹⁶² iskola, városháza, fegyverraktár, melyek egész Holland tartomány közepén helyezkednek el.¹⁶³

Rotterdam¹⁶⁴

A templom mellett álló ház latin felirattal:

*E házban született Erasmus, aki feldúsította a világot
nemes művészetekkel, s vallásos hittel.*

Ugyanez hollandul és olaszul¹⁶⁵ is olvasható.

(2) A híd felett emelkedik a nagy Erasmus szobra, melyet érdemes megnézni, különleges feliratokkal.¹⁶⁶

(3) Az Erasmus Gimnázium,¹⁶⁷ sírfeliratok,¹⁶⁸ lelkészek, professzorok,¹⁶⁹ templomok, tornyok.

159 A korabeli útleírások és útikönyvek ezt a feliratot nem említik, a bálnával kapcsolatos más feliratokat viszont igen (vö. KERESZTESI, 1925–1935/5, 183–184). A szöveg a 104. zsoltár 25. és 26. versére utalhat, amely Isten teremtményei között a tengerben élőket dicséri: „Ez a nagy és széles tenger! Itt vannak benne a megszámlálhatatlan csúszók; apró állatok nagyokkal együtt. Amott gályák járnak s cethal, a melyet azért formáltál, hogy játszadozzék benne.” (Károli Gáspár ford.)

160 Simon Stevin feltaláló Maurits (1567–1625) orániai herceg számára tervezett, vitorlával felszerelt szekere, amellyel a herceg előkelő vendégeivel tett kirándulásokat a scheveningeni tengerparton a korban elképzelhetetlen sebességgel. A herceg halála után a szekeret a scheveningeni templomban őrizték. – A szerkezetet szintén megtekintő Bethlen Mihály a konstrukciót „szélszekér”-nek nevezte. Vö. JANKOVICS, 1981, 46.

161 Delft látnivalóira l. BLEYSWIJCK, 1667; HOORN, 1689, 56–61; BOITET, 1729.

162 A Nieuwe kerkben található az Oranje-Nassau-dinasztia temetkezési helye. Itt van többek között Orániai Vilmos (1533–1584), a németalföldi szabadságharc vezérének a síremléke is; leírását és a rajta levő feliratokat l. KERESZTESI, 1925–1935/4, 108–109. – A szöveg szerzője a jegyzék legelején Hollandia egészére – a kor szokásához híven – helyesen használja a latin *Belgium* elnevezést. Mivel a latin *Hollandia* szót is helyesen használja Holland tartományra (a korabeli holland köztársaságot alkotó hét tartomány egyikére) az ebben a pontban említett fegyverraktárral és a Goudánál említett zsiliprendszerrel kapcsolatban, nincs okunk feltételezni, hogy a templomban eltemetett hercegek emlékműveivel kapcsolatban („monumenta principum Hollandiae”) Hollandia egészére gondolt volna. A ’principum Hollandiae’ megjelölés egyébként helytelen, mert a dinasztia tagjai a *princeps Orangius* vagy *Auriacus* és *comes Nassovius* titulust használták. A félreértés abból adódhatott, hogy a dinasztia tagjainak többsége Holland és Zeeland tartományok helytartója (*Hollandiae Zelandiaeque praefectus*) is volt.

163 A latin szövegben tévesen áll a „sita” szó, mivel a szöveg szerzője nyilvánvalóan nem azt akarta mondani, hogy az összes nevezetesség Holland tartomány közepén található, hanem azt, hogy a fegyverraktár nemcsak a városé, hanem egész Holland tartományé volt.

164 Rotterdam nevezetességeire l. HOORN, 1689, 137–143; SPAAN, 1698.

165 A szöveg szerzője téved: a felirat nem olaszul, hanem spanyolul volt olvasható.

166 A feliratokra l. DÚZS, 1885, 51; KERESZTESI, 1925–1935/3, 338.

167 A város gimnáziumát 1681-ben alapították.

168 A sírfeliratokra l. KERESZTESI, 1925–1935/3, 338; 4, 106–107.

169 Nevezetesebbek közülük Pierre Jurieu (1639–1713) és Pierre Bayle (1647–1706). Az előbbit Teleki Pál 1697-ben látogatta meg (vö. FONT, 1989, 325). Bayle, aki 1681 és 1693 között oktatott az intézményben, később megjelent főműve, a *Dictionnaire historique et critique* (1697) miatt a felvilágosodás egyik fontos előfutárának számít.

*Dordrecht*¹⁷⁰

A fogadót, melyben a híres nemzeti zsinatot tartották az ariánusok ellen,¹⁷¹ a házat, ahol a pénzt verik,¹⁷² templomokat, iskolákat, sírfeliratokat.¹⁷³

Loosduinen

Említésre méltó egy grófnő emlékműve, aki egyetlen szüléssel 365 gyermeket hozott a világra, a grófnő emlékére őrzik a keresztvizet, amelyben a gyermekeiket megkeresztelték.¹⁷⁴

*Gouda*¹⁷⁵

Különösképp csodálatos itt egy nagyszerű templom,¹⁷⁶ amelynek ablakain ritka és elbűvölő, de mára már feledésbe merült remekművű, gyönyörű képekkel megörökített újszövetségi történetek láthatók,¹⁷⁷ egy zsilip, amelyből ellenséges invázió idején egész Holland tartomány vízzel árasztható el,¹⁷⁸ ezekhez vedd hozzá még a gimnáziumot, a sírfeliratokat,¹⁷⁹ a nyilvános helyeket és a magánépületeket.

*Harlingen*¹⁸⁰

Egy gyönyörű rét, hajók, nyilvános helyek és magánépületek.

*Franeker*¹⁸¹

Egyetem, professzorok, magánkollégiumok, disputációk.

170 Dordrecht látivalóira l. BALEN, 1677; HOORN, 1689, 42–50.

171 A dordrehti zsinat 1618 novembere és 1619 májusa között ülésezett. A zsinat elvetette az ariánusok (másként arminianusok vagy remonstránsok) által betérjesztett öt pontot, amelyek szerint Isten kegyelme és Jézus keresztváltása csak a hívők esetében érvényesül, majd az elutasító határozatnak ellenszegülőket megfosztották hivataluktól és száműzték őket.

172 A pénzverde (*de Munt*) egész Hollandiára érvényes pénzverési joggal rendelkezett.

173 A sírfeliratokra l. KERESZTESI, 1925–1935/4, 108.

174 Az emlékművön levő feliratot nyomtatott formában árulták: Miskolczi Szígyártó János meg is vette magának. DÜZS, 1885 50.

175 Gouda látivalóira l. HOORN, 1689, 123–129; WALVIS, 1714.

176 Sint-Janskerk.

177 A festett üveglablakok nemcsak újszövetségi jeleneteket ábrázolnak. Leírásukat l. KERESZTESI, 1925–1935/3, 337.

178 A város folyóját, a Gouwét, a kikötőt és a Rotterdam felé vízi összeköttetést biztosító Ijssel folyót összekötő zsiliprendszer.

179 A sírfeliratokra l. KERESZTESI, 1925–1935/3, 337.

180 Harlingen nevezetességeire l. HOORN, 1689, 255–256.

181 Franeker látivalóira l. HOORN, 1689, 251–252.

A nassauai herceg udvara,¹⁸³ a hercegek és mások sírfeliratai,¹⁸⁴ kancellária,¹⁸⁵ gyönyörű templomok, magas bástyák.

Válogatott bölcsességek

Utadon ifúságotdtól öregkorodig fejleszd bölcsességed, minthogy ez az egyetlen igaz és biztos tulajdon.

Mindig az örök dicsőségre törekedj; a pillanatnyi ugyanis nap mint nap hamisnak bizonyul. Úgy élj, hogy minden nap egyre jobbat hozz ki magadból. Ahol bölcsesség van, onnan az isteni akarat sincs távol.

Az életünk peregrináció, a világ a fogadónk, az ég pedig a hazánk. Ha most rosszul is megy, nem lesz mindig így. és

Reméljük, hogy eljön az öröm ideje

Hallgassunk, lesz ideje a beszédnek.

Istenért és a népért - ennek is véget fog vetni az Isten.

A szegény türelem nélkül olyan, mint a lámpa olaj nélkül.

A legnagyobb bölcsesség egyben a legnagyobb ostobaság, s négy fakultása van: teológiai, jogi, orvosi és filozófiai.

Aki a remény szekerén utazik, annak barátja a szegénység.

Emlékezz a barátodra, ugyanis a barát dolga emlékezni.¹⁸⁶

Munkával és imával mindent elérsz. Erényem diadalt arat, míg túrók.

A türelmes lélek a szükség legjobb vigasza. *Plantus a Rudensben.*

A gazdagság legbecsesebb fajtája, ha barátokra lelsz. *Boethius, A filozófia vigasztalása, 2. könyv.*

Az Istennek szolgálni a legjobb, a hazának jó, a barátoknak öröm.

A nép üdve a legfőbb törvény. Nem hagyja el az erényt a szerencse.

Végtére is azt érdemes tudni, amit sosem fogsz szégyellni, hogy egykor tudtad.

A mártírok vére az Egyház magva. Közülünk senki sem él önmagának.¹⁸⁷

Bármiben reménykedhetünk, míg Krisztus vezet minket. Barátai jóakarata nélkül senki sem tud élni, sem míg szerencsés, sem ha balsorsa sújtja.

Senki se józan, ha szembemegy az értelemmel, senki se keresztény, ha szembemegy az Írással, senki se békés, ki az Egyház ellen van. Mégiscsak emberek vagyunk, gondoljuk azt, hogy semmilyen emberi dolog sem idegen tőlünk. Ahányszor csak valami jobbat tanulunk, el kell hagynunk, s el kell felednünk a már elsajátított dolgokat.

182 Leeuwarden nevezetességeire I. HOORN, 1689, 246–249.

183 Leeuwarden volt a Friesland és Groningen tartomány helytartóinak tisztét betöltő Nassau-Dietz-dinasztia székhelye. A szöveg keletkezésének időpontjában, 1687 és 1692 között Willem Frederik, majd 1692 és 1734 között II. Hendrik Casimir használta az épületet (holland neve: *het Stadhouderlijk Hof*).

184 A város legnagyobb templomában, a Grote kerkben található a Friesland és Groningen tartomány helytartóinak tisztét betöltő Nassau-Dietz-dinasztia tagjainak temetkezési helye és számos 16. századból származó sírfedlap.

185 A latin *curia principalis* szó jelentése: kancellária. A szöveg írója itt az épület holland elnevezését (*de kanselarij*) fordította szó szerint latinra, nem tudván, hogy az épületben 1571-től a Hof van Friesland, Friesland tartomány jog- és igazságszolgáltató testülete székel.

186 Lefordíthatatlan szójáték, a „re-cor-dare” elemeire bontva: ’szívét visszaadni’. (A fordító szíves közlése.)

187 Vö. „Mert közülünk senki sem él önmagának, és senki sem hal önmagának.” Pál levele a rómaiakhoz 14,7. (Károli Gáspár ford.)

Szorgalmas olvasás, heves szónoklat, gyakori elmélkedés teszik a jó teológust. Nem esik messze az alma a fájától.¹⁸⁸

Figyelmeztetések és megjegyzések

1. Fríziában és Hollandiában zolotával¹⁸⁹ fizetnek, amit magyar forintnak – vagy népiesen bomlott¹⁹⁰ forintnak – neveznek. Ennek az értéke csupán huszonöt stuiver,¹⁹¹ olykor huszonhat-huszonnyolc, ahogy saját példából megtanultam.

2. A tallér vagy császártallér minden fajtája ötven stuiver, így a kopott¹⁹² dukátok minden fajtája százöt stuiver.

3. Franekerben két márvás ér egy német forintot vagy huszonöt stuivert. Az általunk petáknak¹⁹³ nevezett pénz három-négy-öt stuivert ér. Noha kipróbáltam és megtapasztaltam, ez olykor mégis megtörténik.¹⁹⁴ Végtere is a mi számításaink szerint öt stuiver ér nyolc magyar polturát.¹⁹⁵ A holland gulden nyolc szusztákot¹⁹⁶ vagy kilencvenhat dénárt ér. Egy holland gulden értéke pedig hús stuiver. A német forint, ahogy a francia frank is, huszonöt stuivert ér.

4. Akik nem ösztöndíjasok, azoknak Franekerben naponta négy stuivert kell költeniük, azoknak pedig, akik csak fél ösztöndíjat kapnak, napi két stuivert.¹⁹⁷ Franekerben vendégszállást tizen-nyolc, hús, huszonöt, huszonnyolc, harminc, harminchat és negyven guldenért lehet kapni.

5. Groningenben három ösztöndíj van, ahol tudniillik semmit sem kell a tanítványoknak fizetniük.¹⁹⁸ Aki pedig menzán étkezhet, annak havonta öt guldent kell fizetnie,¹⁹⁹ vendégszállást itt nem kapni olyan olcsón, mint Franekerben.

6. Utrechtben havonta tíz-tizenegy guldent kell étkezésre költeni, míg szállásra évente harminc, negyvenhárom, hatvan vagy hetven guldent. Utrechtben egy évre hatszáz guldent

188 A latin eredeti értelmét a hozzá legközelebb eső magyar közmondással adtam vissza. (A fordító szíves közlése.)

189 Németalföldi eredetű ezüstforint, értéke 28 stuiver. Vö. BUZA, 1994, 21.

190 A forgalomból többnyire sikertelenül kiltított pénzekre használt korabeli kifejezés. Vö. BUZA, 1994, 20.

191 A holland gulden (holland forint) váltópénze, annak huszadrésze. Korabeli dokumentumokban használt neve: stifer.

192 Szó szerint: 'súlyukból vesztő'. (A fordító szíves közlése.)

193 Lengyel eredetű váltópénz.

194 Értsd: 'alkalmanként változó értéke van'. (A fordító szíves közlése.)

195 Lengyel eredetű váltópénz. Magyarországi használatára l. BUZA, 1991–1992.

196 Lengyel eredetű VI-os garas. Magyarországi használatára l. BUZA, 1991–1992.

197 Az ösztöndíjasok ingyenes étkezésben (*beneficium liberae bursae*) részesültek. Vö. MEULEN, 1985, 178. – Egy 1722-ből származó adat szerint abban az évben öt magyar diák részesült teljes ösztöndíjban, hatan pedig fél ösztöndíjat kaptak, vagyis kedvezményes áron jutottak hozzá az étkezéshez. Vö. HOFFMANN, 1980, 202.

198 Amikor Dési Zsigmond és Remethi János erdélyi diákok 1717-ben Groningenbe látogattak, és az ottani professzoroknak elmesélték, hogy Franekerben öt ösztöndíj van a magyar diákok számára, az egyetem vezetősége úgy nyilatkozott, hogy ők is ugyanannyit biztosítanak majd (vö. HOFFMANN, 1980, 104). A fenti szöveg azt mutatja, hogy az öt helyett három ösztöndíj létesült. Nem tudni pontosan, hogy az erre vonatkozó döntés mikor született meg; annyi bizonyos, hogy egy 1724-ben kelt határozat szerint akkor már legalább két magyar diák élvezte ezt a juttatást. Vö. BOZZAY, 2010, 115.

199 A Groningenben is meglévő *beneficium liberae bursae* részben ingyenesen, részben ötvenszázalékos kedvezménnyel biztosította a diákok étkezését, akik 1720-ban egy évre 60 guldent fizettek az étkezésért. Vö. BOZZAY, 2010, 112–113.

adnak, amelyet az ott lévő magyarok szétosztanak maguk között, de azt hallottam, hogy ezt az összeget megnövelik a rendek, hogy minden egyes személy legalább száz guldent kapjon.²⁰⁰

7. Leidenben máshogy festenek a dolgok, amit jól tudnak az enyedi urak,²⁰¹ az élet nehézségekkel van tele.

Aki holland egyetemet keres fel, annak ajánlatos szappant és tollakat vinnie, másmilyen nép ez.

8. Egy német forint tizenhat brandenburgi garast ér. Harminckét garas tesz ki egy birodalmi tallért, ami két német forint. A közönséges vagy kisebb forint pedig 24 garast ér, ami így egy kisebb tallért tesz ki.

Gellérfi Gergő fordítása

Rövidítések, forrás- és irodalomjegyzék

DREN	Dunántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtára, Kézirattár, Pápa
EEKT	ELTE Egyetemi Könyvtár, Kézirattár, Budapest
RAF/T	Rijksarchief in Friesland/Tresoar, Leeuwarden
SA	Stadsarchief Amsterdam

*

AA	
1712	AA, Pieter van der: <i>Les délices de Leide</i> . Leiden, 1712.
AMPZING	
1628	AMPZING, Samuel: <i>Beschryvinge ende lof der stad Haerlem in Holland</i> . Haarlem, 1628.
AppH.	APPONYI, Alexander: <i>Hungarica. Ungarn betreffende im Auslande gedruckte Bücher und Flugschriften</i> . Bd. IIV. München, 1903/1927. Bd. V. Hrsg. von József VEKERDI. Budapest, 2004.
BALEN	
1677	BALEN, Mathijs: <i>Beschryvinge der stad Dordrecht</i> . Dordrecht, 1677.
BENTHEM	
1698	BENTHEM, Heinrich Ludolf: <i>Holländischer Kirch- und Schulen-Staat</i> . Frankfurt–Leipzig–Hannover–Merseburg, 1698.

200 Utrecht tartomány 1721 és 1723 között 300 guldent folyósított a magyar diákok számára. Az összeg Utrecht város 1721 és 1726 között 300 gulddal egészítette ki. Így 1721-ben, amikor hat magyar tartózkodott a városban, mindegyiküknek 100-100 gulden jutott. A rendek 1725 és 1747 között összesen 600 guldent biztosítottak a magyaroknak, amelyet a város az évek során különböző összegekkel toldott meg. Az összeg emelését azért tervezték, mert 1721-től egyre nőtt az Utrechtbe érkező magyarok száma (vö. SEGESVÁRY, 1935, 51–52; HOFFMANN, 1980, 202). A tartomány az előbbi adatok szerint nem emelte meg az összeget, így egy főre csak akkor juthatott 100 guldenyi ösztöndíj, ha például 900 guldenes éves keretösszeg esetén kilencen tanultak az egyetemen.

201 A sárospatak-gyulafehérvári kollégium (1703 és 1709 között történt) próbálkozásai után (vö. BUJTÁS, 2004) 1714-ben a nagyenyedi kollégium tett kísérletet arra, hogy ösztöndíjas helyeket szerezzen diákjai számára a leideni egyetemen. 1715-ben az egyetem valóban úgy döntött, hogy két enyedi diák számára biztosít ösztöndíjat a következő években. Vö. MIKLÓS, 1928. 301–302. – Az ösztöndíj megszerzésének hátterére l. még HOFFMANN, 1980, 50–51, 55–56.

- BIENTJES
1967 BIENTJES, Julia: *Holland un der Holländer im Urteil deutscher Reisender (1400–1800)*. Groningen, 1967.
- BLEYSWIJCK
1667 BLEYSWIJCK, Dirk van: *Beschryvinge der stad Delft*. Delft, 1667.
- BOITET
1729 BOITET, Reinier: *Beschryving der stad Delft*. Delft, 1729.
- BOOTH
1685 BOOTH, Cornelis: *Beschryvinge der stad Utrecht*. Utrecht, 1685.
- BOXHORNIIUS
1632 BOXHORNIIUS, Marcus Zuerius: *Theatrum sive Hollandiae comitatus et urbium nova descriptio*. Amstelodami, 1632.
- BOTS
1999 BOTS, Hans: *Les pasteurs français au Refuge dans les Provinces-Unies: une groupe socio-professionnel tout particulier: 1680–1710*. In: *La vie intellectuelle aux refuges protestans*. Réunis par Jens HÄSELER et Anthony MCKENNA. Paris, 1999. I. 9–68.
- BOZZAY
2007 BOZZAY Réka: *Die Peregrination ungarnländischer Studenten an der Universität Leiden (1595–1796)*. Budapest, 2009. (*Felsőoktatástörténeti kiadványok, Új sorozat, 8.*)
2010 BOZZAY Réka: *Magyar diákok a groningeni bursában*. In: *Emlékkönyv ifj. Barta János 70. születésnapjára*. Debrecen, 2010. 111–117, 131–139.
- BOZZAY–LADÁNYI
2007 BOZZAY Réka–LADÁNYI Sándor: *Magyarországi diákok holland egyetemeken 1595–1918*. Budapest, 2007. (*Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban, 15.*)
- BUEREN
1997 BUEREN, Truus van: *De werknijze van de kunstenaar(s)*. In: *De Haarlemse gravenportretten: Hollandse geschiedenis in woord en beeld*. Redactie: Wim van ANROOIJ. Hilversum, 1997. 109–114.
- BUJTÁS
2004 BUJTÁS László Zsigmond: *Bethlen Miklós és a sárospatak-gyulafehérvári kollégium leideni stipendiuma (1703–1709)*. In: *Lymbus. Magyarástudományi Forrásközlemények II (2004)* 93–122.
2005 BUJTÁS László Zsigmond: *Tótfalusi Kis Miklós és Holland Kelet-India – Adalék a tipográfus műveltségéhez egy kolozsvári kiadványa és ismeretlen verse tükrében*. In: *Könyv és Könyvtár XXVII (2005)* 125–158.
2006 BUJTÁS László Zsigmond: *Apáti Miklós ismeretlen verse a Hortus Malabaricusban*. In: *Lymbus. Magyarástudományi Forrásközlemények IV (2006)* 99–114.
2008 BUJTÁS László Zsigmond: *Pápai Páriz Ferenc ismeretlen levele Abraham van Pootboz (1687) – Adalék az erdélyi polihisztor holland kapcsolataihoz*. In: *Lymbus. Magyarástudományi Forrásközlemények VI (2008)* 193–210.
2010 BUJTÁS László Zsigmond: *Pápai Páriz Ferenc Rudus redívumának holland fordítása (1701)*. In: *Magyarország és Németalföld kapcsolata*. Debrecen, 2010. 157–183.
- BUZA
1991–1992 BUZA János: *Lengyel és magyar váltópénz Alsó-Ausztriában (A „polturás garasok” magyarországi forgalmához)*. In: *Numizmatikai Közlöny 100-101 (1991–1992)* 133–144

- 1994 BUZA János: *Zoloták a török kori pénzforgalomban*. In: A numizmatika és társtudományok. Szerk.: Dr. Nagy Ádám. Szeged, 1994. 17–23.
- CAMPEN
1661 CAMPEN, Jacob van: *Afbeelding van 't stadt huys van Amsterdam, in dartigh coopere plaaten geordineert*. Amsterdam, 1661.
- CHALES DE BEAULIEU
2000 CHALES DE BEAULIEU, Anja: *Deutsche Reisende in den Niederlanden. Das Bild eines Nachbarn zwischen 1648 und 1795*. Frankfurt am Main- Berlin–Bern etc. 2000. (*Europäische Hobschulschriften, Reihe III, 866.*)
- COMMELIN
1693 COMMELIN, Casparus: *Beschryvinge van Amsterdam*. Amsterdam, 1693.¹
1726 COMMELIN, Casparus: *Beschryvinge van Amsterdam*. Amsterdam, 1726.²
- CRETSEER
1711 CRETSEER, Gysbert de: *Beschryvinge van 's-Gravenhage*. Amsterdam, 1711.
- CZIBULA
2004 CZIBULA Katalin: *Szilágyi András protestáns prédikátor naplója*. In: Lymbus. Magyarságtudományi Forrásközlemények II (2004) 123–186.
- DAPPER
1663 DAPPER, Olfert: *Historische beschryving der stadt Amsterdam*. Amsterdam, 1663.
- DAVIDS
2001 DAVIDS, Karel: *Amsterdam as a centre of learning in the Dutch golden age, c. 1580–1700*. In: Urban achievement in early modern Europe. Edited by Patrick O'BRIEN, Derek KEENE, Marjolein 't HART, Herman van der WEE. Cambridge, 2001. 305–325.
- DOMSELAER
1665 DOMSELAER, Tobias van: *Beschrijvinge van Amsterdam*. Amsterdam, 1665.
- DÚZS
1885 DÚZS Sándor: *Hogy útagzott 170 évvel ezelőtt a magyar calvinista candidatus*. In: Protestáns Új Képes Naptár 31 (1885) 44–59.
- FEHÉR
1997 FEHÉR Katalin: *Ráday Pál ismeretlen kéziratoss utasítása fia nevelőjének 1723-ból*. In: Magyar Könyvszemle 113 (1997) 220–225.
- FOKKENS
1662 FOKKENS, Melchior: *Beschrijvinge der wijdt-vermaarde koop-stadt Amstelredam*. Amsterdam, 1662.
1663 FOKKENS, Melchior: *Beschrijvinge der wijdt-vermaarde koop-stadt Amstelredam*. Amsterdam, 1663.²
- FONT
1989 *Teleki Pál külföldi tanulmányútja. Levelek, számadások, iratok 1695–1700*. Összeállította és az utószót írta FONT Zsuzsa. Szeged, 1989. (*Fontes rerum scholasticarum, III.*)
- FRANK-VAN WESTRIENEN
1983 FRANK-VAN WESTRIENEN, Anna: *De Grootte tour. Tekening van de educatierreis der Nederlanders in de zeventiende eeuw*. Amsterdam, 1983.
- FRÖLICH
1639 FRÖLICH, David: *Medulla Geographiae Practicae, Peregrinantium inprimis usui*. Bartphae, 1639. (RMK II. 536.)
1643–1644 FRÖLICH, David: *Bibliotheca, seu cynosura peregrinantium*. Ulm, 1643–1644. (RMK III. 1628.)

- GÉRESI
1878 GÉRESI Kálmán: *Intő utasítás akadémiákra induló ifju Nadányi János számára.* In: Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmező 9 (1878) 484–489.
- GUICCIARDINI
1567 GUICCIARDINI, Lodovico: *Belgicae sive inferioris Germaniae descriptio.* Antverpiae, 1567.
- HEGENITIUS
1630 HEGENITIUS, Gotfridus: *Itinerarium Frisio-Hollandicum.* Lugduni Batavorum, 1630.
- HOFFMANN
1980 *Peregrinuslevelek 1711–1750. Külföldön tanuló diákok levelei Teleki Sándornak.* Szerkesztette HOFFMANN Gizella. Szeged, 1980. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 6.)
- HOORN
1679 *Naeuw-keurig reys-boeck bysonderlijk dienstig voor kooplieden, en reysende persoonen. t'Amsterdam, by Jan ten Hoorn, boeckverkooper, 1679.*
1689 *Reis-boek door de vereenigde Nederlandsche provincien, en derzelver aangrenzende landschappen en koningrijken. t'Amsterdam, by Jan ten Hoorn, boeckverkooper, 1689.*
1700 *Reis-boek door de vereenigde Nederlandsche provincien, en derzelver aangrenzende landschappen en koningrijken. t'Amsterdam, by Jan ten Hoorn, boeckverkooper, 1700.*
- HUYGENS
1950 *Oeuvres complètes de Christiaan Huygens.* Tome vingt-deuxième. La Haye, 1950.
- JANKOVICS
1981 *Bethlen Mihály útinaplója [1691–1695].* Sajtó alá rendezte és az utószót írta JANKOVICS József. Budapest, 1981.
1993 JANKOVICS József: *A magyar peregrinusok Európa-képe.* In: Régi és új peregrináció. Magyarok külföldön – külföldiek Magyarországon. Szerkesztette BÉKÉSI Imre, JANKOVICS József, KÓSA László, NYERGES Judit. Budapest–Szeged, 1993. 556–564.
2011 JANKOVICS József: *Instrukció Draskovics Ádám és Erdődy Sándorgráci, és Draskovics Pál nagyszombati diákok számára.* In: Septempunctata – Tanulmányok Petróczi Éva hatvanadik születésnapjára. Szerkesztette PÉNZES Tiborc Szabolcs. Budapest, 2011. 51–60. (<http://rec.iti.mta.hu/rec.iti/Members/szerk/septempunctata/06-Septempunctata-51-60-jankovics.pdf>)
- JORINK
1999 JORINK, Eric: *Wetenschap en wereldbeeld in de Gouden Eeuw.* Amsterdam, 1999.
- KÁRMÁN
2006 KÁRMÁN Gábor: *Identitás és határok. 17. századi magyar utazók nyugaton és keleten.* In: Korall 7 (2006) 72–98.
- KERESZTESI
1925–1935 *Keresztesi József akadémiai utazása a' külországokban.* In: Theologiai Szemle 1 (1925) 78–83, 154–160, 252–264, 365–367, 530–534, 2 (1926) 707–708, 918–919, 3 (1927) 160–161, 331–338, 4 (1928) 106–109, 199–200, 319–320, 5 (1929) 182–186, 376–381, 6 (1930) 553–556, 764–765, 7 (1931) 285–286, 380–381, 8 (1932) 542–555, 10 (1934) 336–341, 11 (1935) 144–148.

- KOVÁCS
1988 Kovács Sándor Iván: *A régi magyar utazási irodalom az európai utazáselméleti művek tükrében.* In: Kovács Sándor Iván: Szakácmesterségnek és utazásnak könyvecskéi. Budapest, 1988. 93–200.
- KOVÁCS–MONOK
1990 *Magyar utazási irodalom 15–18. század.* Válogatás és utószó: Kovács Sándor Iván, a szöveget gondozta és a jegyzeteket írta: Monok István. Budapest, 1990.
- KÖBLÖS
2006 *A Pápai Református Kollégium diákjai 1585-1861.* Szerkesztette Köblös József. Pápa, 2006. (*A Pápai Református Gyűjtemények Kiadványai. Forrásközlések, 9.*)
- KÖBLÖS–KRÁNTZ
2005 Köblös József–Kránitz Zsolt: „Mindenkor az országban harmadiknak tartattott...” *A pápai református kollégium tagolódása a XVIII. század közepéig.* In: Acta Papensia 5 (2005) 1–204.
2009 *A Dunántúli Református Egyházkerület prédikátorai és rektorai 1526–1760.* Szerkesztette Köblös József, Kránitz Zsolt. Pápa, 2009. (*A Pápai Református Gyűjtemények Kiadványai. Forrásközlések, 10.*)
- LÁZÁR
1989 *Kérészi István omniáriuma.* Kísérő tanulmánnyal közreadja Lázár István Dávid. Szeged, 1989. (*Peregrinatio Hungarorum, 4.*)
- LEEUEWEN
1672 LEEUEWEN, Simon van: *Korte besryving van het Lugdunum Batavorum, nu Leyden.* Leiden, 1672.
- LISMAN
1970 LISMAN, A. J. A. M.: *Van riddermatige rijsschool tot Utrechtse manege. 1641–1711.* In: Jaarboekje Oud Utrecht (1970) 93–102.
- LUKINICH
1911 LUKINICH Imre: *Adatok Bethlen Péter külföldi iskoláztatásához.* In: Századok 45 (1911) 716–718.
- MEULEN
1985 MEULEN, H. van der: *De burse van de Franeker universiteit 1591–1774.* In: Universiteit te Franeker 1585–1811. Bijdragen tot de geschiedenis van de Friese Hogeschool. Onder redactie van G. Th. JENSMÁ, F. R. H. SMIT, F. WESTRA. Leeuwarden, 1985.
- MIKLÓS
1928 MIKLÓS Ödön: *Magyar diákok a leideni Staten Collegeben.* In: Theológiai Szemle 4 (1928) 290–319.
- MONOK–NÉMETH
1994 *Erdélyi könyvesházak III. 1563–1757.* Sajtó alá rendezte Monok István, Németh Noémi, Varga András. Szeged, 1994. (*Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 16/3.*)
- MURRIS
1925 MURRIS, Roelof: *La Hollande et les Hollandais au XVIIe et au XVIIIe siècles, vus par les Français.* Paris, 1925.
- OLÁH
2006 OLÁH Róbert: *Pierre Poiret ajándéka: adalék Apáti Madár Miklós peregrinációjához.* In: Könyv és könyvtár 28 (2006) 183–192.

- ORLERS
1614 ORLERS, Jan Janszoon: *Beschryvinge der stad Leyden*. Leiden, 1614.
- ÖTVÖS
1988 *Széchenyi Zsigmond itáliai körútja 1699–1700*. A dokumentumokat kísérő tanulmánnyal közreadja ÖTVÖS Péter. Szeged, 1988. (*Peregrinatio Hungarorum*, 1.)
- PARIVAL
1651 PARIVAL, Jean Nicolas: *Les delices de la Hollande*. Amsterdam, 1651.
- PINTÉR
1990 *Horváti Békés János diáknaplója*. Kísérő tanulmánnyal közreadja PINTÉR Gábor. Szeged, 1990. (*Peregrinatio Hungarorum*, 6.)
- PONTANUS
1611 PONTANUS, Johannes Isacius: *Rerum et urbi Amstelodamensium historia*. Amstelodami, 1611.
- POOT
1684 POOT, Abraham van: *Naaunkeurig verbaal van de vervolginge aangerecht tegens de Euangelise leeraren in Hungarien*. Amsterdam, 1684. (*AppH*. 1114, 3160.)
- POSTMA–SLUIS
1995 POSTMA, Ferenc–SLUIS, J. van: *Auditorium Academiae Franekerensis. Bibliographie der Reden, Disputationen und Gelegenheitsdruckwerke der Universität und des Athenäum in Franeker 1585/1843*. Leeuwarden, 1995.
- RMK II.
Régi Magyar Könyvtár. II. *Az 1473-tól 1711-ig megjelent nem magyar nyelvű hazai nyomtatványok könyvészeti kézikönyve*. Írta SZABÓ Károly. Budapest, 1885.
- RMK III.
Régi Magyar Könyvtár. III. *Magyar szerzőktől külföldön 1480-tól 1711-ig megjelent nem magyar nyelvű nyomtatványoknak könyvészeti kézikönyve*. Első és második rész. Írták SZABÓ Károly és HELLEBRANT Árpád. Budapest, 1896–1898.
- SCHOOCKIUS
1652 SCHOOCKIUS, Martinus: *Belgium foederatum, sive distincta discriptio Reipublicae foederati Belgii*. Amstelodami, 1652.
- 1647 SCHREVELIUS, Theodorus: *Harlemum sive urbis Harlemensis incunabula, incrementa, fortuna varia*. Lugduni Batavorum, 1647.
- SCHREVELIUS
1648 SCHREVELIUS, Theodorus: *Harlemias, of Eerste Stichting der Stad Haarlem*. Haarlem, 1648.
- SEGESVÁRY
1935 SEGESVÁRY Lajos: *Magyar református ifjak az utrechti egyetemen 1636-1836*. Debrecen, 1935. (*Theologiai tanulmányok*, 44.)
- SPAAN
1698 SPAAN, Geraard van: *Beschryving der stad Rotterdam*. Rotterdam, 1698.
- STAGL
1992 STAGL, Justin: *Ars Apodemica: Bildungsreise uns Reismetodik von 1560 bis 1600*. In: *Reisen und Reiseliteratur im Mittelalter und in der frühen Neuzeit*. Herausgegeben von Xenja ERTZDORFF und Dieter NEUKIRCH. Amsterdam–Atlanta, 1992. 141–189.
- STRIEN
1993 STRIEN, C. D. van: *British travellers in Holland during the Stuart period: Edward Browne and John Locke as tourists in the United Provinces British travellers in*

Holland during the Stuart period: Edward Browne and John Locke as tourists in the United Provinces. Leiden–New York, 1993.

Sz. KISS

1878

Sz. KISS Károly: *Monográfiai vázlatok a barsi ref. esperesség múltja s jelenéből.* Pápa, 1878.

SZABÓ

1987

SZABÓ György: *A Dunántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtárának (Pápa) kéziratkatalógusa.* Budapest, 1982. (*Magyarországi egyházi könyvtárak kéziratkatalógusai*, 6.)

SZABÓ–SZILÁGYI

1860

Vizaknai Briccius György naplója (1693–1715). In: Inczédi Pál, Kézsmárki névtelen, Szakál Ferencz és Vizaknai Briccius György naplóföljegyzései 1660–1715. Jegyzetekkel és oklevéltárral ellátva kiadják SZABÓ Károly és SZILÁGYI Sándor. Pest, 1860. 77–116. (*Történeti emlékek a magyar nép közséj és magánéletéből II.*)

VENNE

2000

VENNE, Hans van de: *A Greek Xenion in Latin dress. Nicolaus a Wassenaer and Theodorus Schrevelius.* In: *Myricae: essays on neo-Latin literature in memory of Jozef IJsewijn.* Edited by Dirk SACRÉ and Gilbert TOURNOY. 415–442. Leiden, 2000. (*Supplementa humanistica Lovaniensia*, XVI.)

VERESTÓI

1725

VERESTÓI György: *Dissertatio philologico-theologica de palma ardente.* Franequerae, 1725.

WALVIS

1714

WALVIS, Ignatius: *Beschryving der stad Gouda.* Gouda, 1714.

ZESEN

1660

ZESEN, Philipp von: *Leo Belgicus, hoc est, succincta, ac dilucida narratio exordii, progressus ac denique ad summam perfectionem redacti stabiliminis & interioris formae, ac status, Reipublicae foederatarum Belgii regionum.* Amsterdam, 1660.

1664

ZESEN, Philipp von: *Beschreibung der Stadt Amsterdam.* Amsterdam, 1664.

Kovácsnai Sándor levele id. Ráday Gedeonhoz és a *Porábúl meg-éledett Főnixhez* fűzött kommentárrészlet¹

Kovácsnai Sándor levelezése a Gyöngyösi-kiadástervezetről

A 18. századi Gyöngyösi-recepció egyik legfontosabb forrása Kovácsnai Sándornak a *Porábúl meg-éledett Főnixhez* fűzött hétszáz oldalas kommentárja, valamint a kommentár megírása közben váltott levelezés Ráday Gedeon, Kovácsnai Sándor és Zilai Sámuel között. Kovácsnai Sándor 1789–1790-ben négy levelet küldött Ráday Gedeonnak Pestre, amelyből hármat Kiss Áron jelentetett meg a *Figyelőben*.² Zilai Sámuel 1787–1792 között Rádayhoz írt 13 levelét Ladányi Sándor közölte.³ Ráday Gedeonnak mindössze egy levelét ismerjük 1788-ból, amelyet a marosvásárhelyieknek írt, ezt Jancsó Elemér publikálta 1960-ban.⁴

Kovácsnai vállalkozását illetően máig számos kérdés maradt tisztázatlan. Nem tudjuk, hogy az egyetlen ismert Ráday-levelnek ki a címzettje; mikorra datálható Kovácsnainak a Gyöngyösi-kiadással kapcsolatos munkássága; kit tekintünk a vállalkozás kezdeményezőjének, Rádayt vagy Kovácsnait; hogyan szerez tudomást a Pesten élő Ráday Gedeon Kovácsnai kommentárjáról.⁵ A Kovácsnai-tanítvány Zilai Sámuel szerepe is sokáig rejtve maradt (talán épp Kovácsnainak köszönhetően),⁶ s az is kérdés, mikor ruházza át a munkálatokat Kovácsnai a sárospataki Szombathi Jánosra.

A levelezésből úgy tűnhet, Kovácsnai és Ráday kapcsolatának kezdete, a kiadás-tervezet az 1787-es évre datálható, amikor is Ráday felkéri a marosvásárhelyi professzort a kiadás előmunkálatainak elvégzésére.

A Ráday-levelt közlő Jancsó Elemér,⁷ valamint az azt utánközlő Kocziány László⁸ úgy véli, annak címzettje Kovácsnai Sándor. Ha azonban összevetjük Kovácsnai leveleit a Ráday- és Zilai-levelekkel, főként Zilai 1788 januárjában kelt soraival, akkor

1 Dunamelléki Református Egyházkerület Levéltára, C/64 8a Ráday I. Gedeon levelezése, 1200; *A' Gyöngyösi Istinán' Porábúl meg-éledett PHOENIX-ének, avagy Kemény János' dolgairól írt magyar verseinek jegyzések-által-való Magyarázatja* TKt. 681 c/3. sz./1–205: szövegközlés; a-l: előljáró beszéd; 1–717: magyarázó jegyzések.

2 KISS, 1876, 366–374.

3 LADÁNYI, 1975, 482–498.

4 JANCÓSÓ, 1960, 370–373.

5 Badics szerint Kovácsnai keresi fel Rádayt, Kocziány viszont úgy véli, hogy „nem tudni, mi módon”, de Ráday tudomást szerzett Kovácsnai tervéről, és levélben keresi fel és kéri meg a munkálatok elkezdésére. Vö. BADICS, 1914, XIV; KOCZIÁNY, 1970, 37.

6 Ladányi Sándor hívta fel a figyelmet a szintén marosvásárhelyi Zilai Sámuelre, aki tetemes részt vállalt a vállalkozás sikeressége érdekében. L. LADÁNYI, 1975, 483.

7 JANCÓSÓ, 1960, 370–373.

8 KOCZIÁNY, 1970, 190–194.

biztosnak tűnik, hogy Jancsó tévedett a levél címzettjét illetően: ennek címzettje nem Kovásznai Sándor, hanem Zilai Sámuel. Zilai ugyanis az 1788. január 23-án kelt levelében 12 pontban összegzi azokat a kérdéseit, amelyekre Rádaytól „tanácsot” és „igazgatást” vár. Ráday válaszelevele – amely 1788. július 8-án kelt, s amelyben szabadkozik is a kései válaszáért – pedig a Zilai által pontokba szedett kérdések sorrendje szerint igyekszik „tanácsot” adni.

Kovácsnai első, 1789. július 8-án kelt levelét – tartalma alapján legalábbis – egy ma ismeretlen Ráday-levél előzhetette meg, amelyben Ráday felkérte őt Gyöngyösi munkáinak kiadására, s egyben elküldte a *Főnix* első kiadását. Kovácsnai rögtön neki is lát a feladatnak, s egy év múlva már befejezi hatalmas munkáját. 1789-ig azonban Zilai már nyolc levelet küld Pestre – a nyolcadik levél egy napon kelt Kovácsnai első levelével –, s ezekből kiderül, hogy 1787 szeptemberében Zilai felkeresi Rádayt Pesten, s felajánlja neki Kovácsnai és saját maga segítségét a kiadás előkészítésében, mint ahogy az is kiderül, hogy Rádaynak tudomása van arról, hogy a kommentár megírására Kovácsnai fog vállalkozni.

Ezért tűnhet furcsának, hogy a Zilai-leveleket közlő Ladányi – átvéve Kocziány gondolatmenetét – csodálkozik azon, hogyan értesülhetett Ráday Kovácsnai kiadástervezetéről, hiszen a levelekből egyértelmű, hogy Zilai Sámuel közvetítésével szerzett róla tudomást, s az első Kovácsnai-levél megszületéséig számos technikai kérdésben egyeztettek úgy, hogy Zilai folyamatosan hivatkozott Kovácsnaira.

Gyöngyösi István munkáinak kiadása azonban feltehetően már korábban megfogalmazódhatott Kovácsnaiban, erről tanúskodhatnak az ausztriai kismartoni Esterházy-kastélyban található Kovácsnai-kéziratok.⁹ Ezek alapján ugyanis úgy tűnik, Kovácsnai már az 1770-es évek végétől készül a munkára,¹⁰ 1779-ben lemásolja a *Márssal társalkodó Murányi Vénust*, valamint 1784-ben az 1735-ös *Cuma városában építtetett Dédalus templomát*. A kéziratok ismeretének hiányában nem tudjuk biztosan, hogy Kovácsnai melyik *Murányi*-kiadást másolja le, de a cím tanúsága szerint épp azt az 1664-es kiadást, amelynek kézhezvételéről az alább közölt levél (1790!) tudósít, s amely a levél tanúsága szerint mindeddig ismeretlen – mert beszerezhetetlen – volt Kovácsnai számára.¹¹ Mindenesetre az leszögezhető, hogy Kovácsnai és Zilai

9 A kéziratokra Jankovics József és Zvara Edina hívta fel a figyelmem, amit ezúttal is köszönök.

10 Három Kovácsnai-kézirat van Kismartonban, a két Gyöngyösi-szöveg másolata mellett a kommentár egy rövid része is megtalálható: Gyöngyösi István: *Porabül meg-éledett PHOENIX...* Mostan pedig a' Lötsei régibb nyomtatások szerént meg-jobbitva és bőv. Magyarazó Jegyzésekkel megvilágositva ujjannon ki-botsattatt... Elöl-járó beszéd az olvasóhoz ... Irtam Maros-Vásárhelyet 1791dik esztendőben septemhernek első napján Kovácsnai Sándor. – Az első Könyvenek első Részére tett magyarazó Jegyzékek. [10], 142–p. 40; Gyöngyösi István: *Mársal Társalkodó MURANYI VENUS ...* nyomtatták Kassán 1664. esztendőben. [206] p. 40 [Praes. 20. Aug. 79.]; Gyöngyösi István: *CUMA VÁRASÁBAN ÉPITTEGETT DÉDALUS TEMPLOMA ...* Ez az Editus költ 1735. Esztendőben, a' betűk pedig Debretzeni betűk, regi Traditiokbol tudom, hogy ez a historia Gyöngyösi munkája ... – [Gyöngyösi írta. 1784. 22 Oct. K[ovácsnai] Sándor.] [64] p. 40.

11 A Kovácsnai-hagyaték jelentős részét őrző Teleki–Bolyai Könyvtárban egyelőre nem találtam nyomát annak, hogy Kovácsnai az 1787-es esztendő előtt komolyabban fontolóra vette volna egy lehetséges Gyöngyösi-kiadás ötletét, s a fölöttébb gondos és pontos, másolatokat, fogalmazványokat

Sámuel csak akkor kezdett hozzá érdemben a kiadás előkészítéséhez, amikor Ráday Gedeon elküldte Marosvásárhelyre a *Porábúl meg-éledett Főnix* első, 1693-as kiadását, s erről árulkodik Kovásznai első, Rádayhoz címzett levele is.¹²

Ugyancsak kérdéses Kovásznai és a sárospataki Szombathi János kapcsolatfelvételének időpontja. Ismerjük Kovásznainak egy Szombathihoz írott levelét,¹³ a levél azonban datálatlan. Kovásznai 1792 márciusában, tehát nem sokkal a kommentár befejezése után bekövetkezett halála miatt joggal gondolhatta azt Badics¹⁴ – főként mivel Kovásznai a levélben szemének gyengeségére hivatkozik –, hogy a marosvásárhelyi professzor a hátralévő munkára keres vállalkozót.¹⁵ Ha azonban megnézzük az amúgy igen rövid levél tartalmát, azt látjuk, hogy Kovásznai többek között arra kéri Szombathit, a munka során magyarázza majd meg azon török szavakat, amelyek főként a III. könyvben gyakoriak. Az alább közölt, 1790 májusában keletkezett levélben azonban arról számol be Rádaynak, hogy a III. könyv harmadik részéig elkészült a kommentárral, azzal viszont épp a török szavak magyarázata miatt halad lassabban. Eszerint és a kommentár datálása alapján tehát folyamatban van annak a munkának az elvégzése, amelyre, Badics szerint 1791-ben, felkéri Szombathit. Továbbá a Szombathihoz írott levélben Kovásznai, a Rádayval váltott levelekben már leszögezett tervekre utal: életrajz írása, annak eldöntése, hogy a kérdéses Gyöngyösi-szövegek közül melyek biztosan Gyöngyösi munkái. Harmadrészt levelében utal Rádayra – mint akinél „sokat meg lehetne találni a mi az új editióra szükséges lenne”.¹⁶ 1791-re azonban Ráday már elküldte a nála lévő editio princeps nagy részét, az 1693-as *Porábúl meg-éledett Főnixet*, az alábbi levél tanúsága szerint az 1664-es *Márssal társolkodó Murányi Vénust*, de ugyancsak tőle kapták meg az *Igaz barátságának és szíves szeretetnek tükörét* és feltehetően a *Rózsakoszorú* 1772-es, nagyszombati kiadását is. A kiadás elé tervezett életrajzról is megállapodnak, Rádaynak kellene elkészítenie, mint ahogy néhány adatot feltehetően közöl is Kovásznaival egyik levelében. Mindezek alapján Kovásznai és Szombathi kapcsolatfelvétele, a levél időpontja 1791-nél mindenképp korábbra tehető, talán épp a kismartoni kéziratok megszületése tájékára, azaz az 1779–1784-es években írhatta Kovásznai.

A fentiek ellenére azonban leszögezhetjük, hogy a *Főnix*-kommentár elkészítésében Kovásznainak Zilai Sámuel, egykori tanítványa volt segítségére, illetve Ráday Gedeon az, aki biztosítja számukra a kiadáshoz nélkülözhetetlen Gyöngyösi-edíciókat. A munka folyamatáról, egyes fázisairól egyrészt a Kovásznai–Zilai–Ráday-levélváltásból, valamint a mai napig kéziratban maradt kommentárból szerezhetünk tudomást.

---

készítő Kovásznai a kismartoni kéziratokhoz, úgy tűnik, nem készített fogalmazványt, mint ahogy korabeli leveleiben is mélyen hallgat arról, hogy Gyöngyösi-művek másolásával foglalkozna.

12 Dunamelléki Református Egyházkerület Levéltára, C/64 8a Ráday I. Gedeon levelezése, 1197.

13 SZINYEI, 1884, 388.

14 BADICS, 1914, XIV.

15 Szinyei 1796-ra datálja a levelet, ekkor azonban Kovásznai már négy éve nem él.

16 SZINYEI, 1884, 388.

A levélváltásból kiderül, hogy Kovásznai csak 1789. július elején, tehát az első Rádayhoz írt levél keletkezése után kezd hozzá a munkához. A Gyöngyösi-kommentárban három időpont árulkodik a munka menetéről. Az *Elöl-járó beszéd* utáni időpont szerint: „Maros Vásár-helyett, 1791-dik esztendőben, Septembernek első napján” végzi el a munkálatokat, de a jegyzékek végén ennél több mint egy évvel korábbi időpontot találunk: „Végeztem e’ jegyzéseket 1790-b[en] juliusnak 21-dik napján”, tehát egy évvel a levélváltás megkezdése után már befejezi hatalmas munkáját. A magyarázó jegyzékek után következő Apor-bejegyzés dátuma „1791. 8. decembris”, tehát feltehetően a teljes munka elkészülte után egészíti ki jegyzékét a Kemény Jánosról és Apor Istvánról szóló betétekkel.

A forrásokról

Kovásznai alább közölt, Rádayhoz írott utolsó ismert levele a *Murányi Vénus* kézhez vételéről tudósít, illetve a kommentár során felmerült problémákról, valamint Kovásznai poétikai nézeteiről. A kommentárban ugyanis Kovásznai igyekszik éles különbséget tenni fikció és história között, s főként a harmadik könyvben számos esetben nehezen tudja eldönteni, hogy a leírt eseménysor Gyöngyösi „gyöngy esztől” született, vagy azok megírásához forrásokat használt. A Gyöngyösi-szöveget a korabeli historikusokkal szembeállítva egyre inkább úgy véli, Gyöngyösi jó hazafi volt, de nem jó historikus.

Maga a kommentár több mint hétszáz oldal terjedelmű, ebből alább az első könyv I. részének 1–27. strófájához fűzött kommentárokat közöljük betűhív átírásban.¹⁷ Kovásznai munkáját a *Főnix* szövegének bemásolásával kezdi, melyet a rendelkezésre álló kiadások, az 1693-as és az 1713-as kiadás, valamint a többi rendelkezésre álló Gyöngyösi-szöveg egybevetésével „jobbított meg”.

A Kemény-szöveg után az *Elöl-járó beszéd* következik (a–l.) lapokon, melyet a leendő átlag- és nem tudósolvasóra való kitekintés gesztusával indít, s mintegy ezzel legitimálja a jegyzetek terjedelmét. Ezt követi az 1–717. oldalon a magyarázó jegyzék, amelynek végén Szalárdi, Cserei, Grondszi és Montecuccoli Kemény-passzusait közli, valamint egy rövid összegzést Apor István életéről, amelyet Cserei Mihály és Apor Péter munkái alapján állított össze.

Gyöngyösi művéhez, ahogyan az *Elöl-járó beszéd*ben írja, grammatikai, poétikai, historiai, szintaktikai, retorikai magyarázatokat fűz, s bár a kommentár elején megadja a felhasznált forrásokat – összesen tizenkilenc forrásmunkát jelölve meg – a kommentárban több mint nyolcvan további forráshivatkozást találunk. A 17. századi historikusok forrásai mellett Kovásznai elsősorban a Gyöngyösi-mű ovidiusi és vergiliusi párhuzamait igyekszik kimutatni, s számszerűségében is igen figyelemre méltó igyekezete: több mint száz Ovidius-, és több mint ötven Vergilius-párhuzamra

¹⁷ Kovásznai számos helyen korrigálja a Gyöngyösi-passzusok elírásait, nem egy esetben közöl olyan, a korabeli erdélyi, székely nyelvjáráshoz tartozó szóalakokat, ragokat stb., amelyek miatt a betűhív átírás mellett döntöttünk.

hívja fel a Gyöngyösi-olvasók figyelmét. Kovásznai, Gyöngyösihez hasonlóan, számos kitérőt, digressziót iktat be kommentárjába: jegyzékének értékét emelik ezek az – egyébként igen erős erdélyi, regionális öntudatról árulkodó – olvasás-, kultúr-, művelődés-, kiadástörténeti, néprajzi stb. vonatkozású kitérők, s bár nem nem tartoznak hozzá szervesen a Gyöngyösi-műhöz, a 18. század végi Gyöngyösi-recepció szempontjából hallatlanul érdekesek és értékesek.

Források

1.

Méltóságos L[iber] B[aro] Ur,
Nagy jó Uram és Fautorom!

Ennek előtte mint-egy két héttel adá-által nékem T. Zilahi Uram a' *Murányi Vénust* igen szépen le-irva és bé-kötve, melyet Imre Uramtól küldött le Nagyságod; a'mely, a'milyen szépen van le-irva, reméllem hogy szintén olyan *accurate*-is léssen ki-irva a' Kassai 1664-béli Editióból. Ha én valamire mehetek a' Gyöngyösi Verseinek világosításában, azt nagy részént Nagyságodnak tulajdonitom nagy háládatossággal és alázatos köszönettel. Mert engemet senki annyival nem segített ebben a' munkámban, pedig sokakhoz folyamodtam. Oh mely sokat különböz ez a' Kassai Editió az én Budai romlott editiómtól.¹⁸ Alig vártam hogy a' Nagyságod gratiájából megláthassam a' régi editiót, mert sok helyeken ugy el van romolva a' Budai, hogy épen nem mértem volna hozzá fogni, ha ez a' Kassai le-írása kezemhez nem jött volna. Ugyan tsak, fel-keresem még a' Kolozsvári Editiót-is,¹⁹ ha valahól meg kaphatnám; jóllehet eddig-is eleget tudakoztam, de sohol nyomáb[a] nem akadhattam. Nem-is láttam és a' Murányi Vénusnak sohol, régi editióját, ugy el-fogyott itt nálunk, a'mi Nemzetünk[ne]k nagy gondviseletlensége miatt. Régtől fogva vólt nekem egy nagy *scrupulusom* a' Murányi Venusb[an], az eleitől nem meszsze, épen a' 16dik strófáb[an], alig vártam hogy azt meg nézhessem ebben a' Kassai editióban, de ott-is látom tsak ugy van, mint a' Budaib[an]. Ott ezt írja Gyöngyösi: *Midőn az esztendő Ezer számon menne', S aboz bat száz után negyven-batot tenne 's a't.* És így azt mondja hogy I. Rákoci Györgynek III. Ferdinand Tsászár ellen való hadakozása kezdetett 1646-ban; már pedig a' nem ugy van. Mert minden Historicusok egy szájjal teszik azt 1644-dik esztendőre. Azért Gyöngyösi-is nem *negyven batot*, hanem *negyven-négyet* irt kétség kivüül. Meg-vallom, hogy még eddig nem tudtam ki-menekedni ezen kétségből; annyival-is inkább hogy a' régi editiókb[an]-is így van mint a' Budaib[an]. Nagy szeget ütött ez a' fejemben[en]. Mert addig tsak reméltem hogy talám a' Budai nyomtatásban esett ez a'

18 Kovásznai a *Murányi Vénus* 1664-ben Kassán megjelent kiadására utal.

19 Az 1702-es kolozsvári kiadásra utal.

hiba, Gyöngyösi pedig nem úgy írta. De már ettől a' reménségtől-is meg-fosztatván. A' *Phoenixnek* vagy Kemény Jánosról való verseinek recensiójában már el-mentem az Harmadik Könyvnek Harmadik Részéig, úgy hogy már csak négy rész volna hátra. De minthogy az egészsz Gyöngyösi munkáib[an] nintsen olyan nehéz értelmű egy hely-is, mint ez az harmadik Könyvnek harmadik része; sokatskáig fog az engem tartoztatni, a' sok Török szók és készültek miatt. Egyébképen-is nagy kétségem vagyton csak az-aránt-is, hogy valjon mikor Gyöngyösi olyan szőr szál hasogatva le-írja ebben a' rész[en] a' Török Basának²⁰ eredetűt, lovait, a' lovaknak nemzetségeit 's a' t. úgy hogy ha maga Gyöngyösi náluk lakott-vólna sem tudhatott-vólna többet az ilyen dolgokról; valjon mondom azokat, a' Török hadaknak rendiről, meneteliről, formájáról, honnan tudhatta Gyöngyösi olyan accurate? Valjon inkább nem poésisi költemény-é mind ez, leg-alább nagyobb része, mint a' Kemény vadaszatja az első Könyvb[en], és a' Charicliának negyedik Részéb[en] elő adott pompa, Theogenesnek és Charicliának öltözeti, 's a' t. Mellyek nintsenek Heliodorusb[an]? Meg-vallom hogy sok gondolkozást okoz nekem ez a' kérdés. Mert egészszen *Fictionnak* nem lehet tartani, mint p. o. mikor a' négy Eszterházinak²¹ el-veszését le-írja, ez igaz historia. Neveli a' kételkedésemet az-is, hogy csak a' Budához gyűlt Törökök[ne]k meneteleket írja le, nem pedig az Ali Basához Nandor Fejér várra menő hadakat. Az honnét úgy lehetne gondolkodni, hogy valóságos historia vólna ez nem *factio*. A' Murányi Vénusban nem fognak ennyi nehézségim lenni, jóllehet tudom hogy abban-is találkoznak némely dolgok, mellyeket nem értek, mint p. o. a' mely hajából font peretzet²² Szécsi Mária mikor Veselényihez beszélleni le-ment és osztán tőle el-butuszott, neki adott; soha nem tudhattam mitsoda peretz légyen ez? Ugy a' fel-tekert²³ puskának-is módját 's több affélét. Elég az, hogy ha engem Isten éltet, én minden tehetségemet arra fordítom, hogy Nemzetünk' nyelvén irt ily drága munkának világosításra valamit tsinálhassak. Viszek-is véghez ebben valamit, ha élek, ámbár sok maradjon-is el, a'mely tudosabb embert kíván nálamnál. Még meg-jó Gyöngyösinek a' betsületi. Még a' Németes verset meg-fogják a' Magyarok unni mint a Kuputot, leg-lább itt nálunk meg-unták. Én pedig alázatossággal köszönöm Nagyságodnak Méltóságos L[iber] Baró Ur, azt-is hogy a' Museumnak²⁴-is ezen részét-is méltóztatott nekem-is Nagyságod meg-küldeni. De mindenek felett Gyöngyösi Murányi Vénussának oly szépen való le-iratását és el-küldését, nem-is tudom mi módonn köszönhessem-meg Nagyságodnak. Mert én sohol sem kaphattam jó Editióját annak a' Drága munkának. Mert én úgy tartom hogy kedvesebb munkája nints Gyöngyösinek a' Murányi Vénusnál, jóllehet a' versek végén lévő *rythmosok* nem olyan egyezők abban, mint más munkáib[an]. De az *Inventio* 's *Elocutio* oly kedves és tudós benne, hogy az én

20 Csengizade Ali

21 Esterházy László, Esterházy Ferenc, Esterházy Tamás, Esterházy Gáspár

22 Hajfonat, hajból készített karika. Kovásznai megemlíti ezt a *Főnix*-kommentárjában is, mint megoldatlan problémát.

23 felhúzott

24 A Magyar Museum I. kötetének negyedik számáról lehet szó, mely 1790 márciusában jelent meg.

ítéletem szerint akár hol számot tenne. Lehet rajta tsudákozni hogy Pápista ember lévén, ugy tudta irását mérsekelni, hogy semmi ollyast a' Protestánsok ellen nem szólott, a'mely nagy tsuda, kivál abb[an] az időb[en] élt emberb[en], a'mikor a' Magyar Országí Clerus oly igen dühösködött az Evangelicusok-ellen. Én pedig utóljára Nagyságodnak Méltóságos B[aró] Ur minden jókat igaz szivemből kívánván, és magamat továbbra-is a' Nagyságod gratiájáb[an] alázatosan ajánlván, vagyok

Nagyságodnak
Maros-Vásárhelyt 1790. esztendőben
2. Maji

alázatos szolgálja

Kovácsnai Sándor

Mk.

2.

Az első könyvnek első részére tett magyarázó jegyzések

– *Első Könyv* Ezen egészsz Kemény Jánosról irt munka áll három könyvből, melyek közül az elsőben meg-iratik Kemény Jánosnak Lónyai Annával, a' Veselényi István el-maradott özvegyével való meg-mátkásodása. A' másodikban a' Lengyel országí szerentsétlen hadakozásban lett el-fogatása, Krimbe, Tatár-országba lett vitetése, és ott mint-egy két esztendeig tartott nyomoruságos rabsága, de abból nagy summa pénzbéli váltság-által való ki-szabadulása, és Annával való házassága. Az harmadikban, mint-egy két esztendeig és két hólnapig²⁵ tartott bóldog együtt élhetések-után a' Török ellen viselt hadakozásai, és utóljára Nagy Szőlős mellett lett veszedelme 1662-dik esztendőben Januariusnak 23-dik napján. Mert II. Rákotzi György Lengyel országra ment vólt 1657-ben Januariusnak elején, a'mely esztendőben Juliusnak 31-dik napján Kemény-is rabságban esett. Viszsza-jött a' rabságból 1659-ben Augustusnak 20-dik napja' táján. Fejedelemnek választatott 1660-ban Decembernek 24-dik napján. El-esett Szőlősnél 1662-ben Januariusnak 23-dik napján. Az első könyv áll 306 strófából, a' második 554-ből, az harmadik-is 554-ből, és így az egészsz munka áll 1414 strófából.

– *Első rész* Ebben a' részben meg-iratik az egészsz munkának rövid summája. A' Lónyai három kis-aszszonyoknak 's kivált Annának ditsérete, férjhez menetele Veselényi Istvánhoz, de ennek az Urának hamar történt halála, Annának uránn való kesergése 's a' t. 1. strófa – *Musám, a' Murányi 's a't.* Ebben az első strófában befoglaltatik a' *Mársal társalkodó Murányi Vénus* nevü könyvnek summája, mely leg-régibb munkája Gyöngyösinek azok-közüll, mellyek meg-maradtak és kezünkön forognak, és itéletem szerint irta vólt azt Gyöngyösi 1663-ban, mikor már régen

25 hónapig

palatinus volt Veselényi Ferentz. Mely Murányi Venusra téjendő jegyezgetésünkben eleget fogunk szólni Veselényi Ferentzről és Szétsi Máriáról, itt azért nem szükség róllok semmit mondani. 2. – *Szálj-le, ereszkedjél s 'a' t.* Ez a' strófa ennek az egészsz munkának summáját egyszer 's mind az olvasó szemei' eleiben teszi. Le-hivja pedig a' poëta a' maga Musáját vagy poësisát a' Murányi hegyekről Erdély-felé igen helyesen. Mert Murány' vára Gömör Vár-megyében magoss kő-sziklákon lévén, onnan a'ki a' Szilágyra, Erdélyre, Lengyel, Tatár, Oláh-országokra akar menni, le-kell szállani. Által-jött pedig a' poëta' Musája először a' Tiszánn, mert Murány a' Tiszán tull van Gömör Vár-megyében,²⁶ onnan a' Szilágyra, mely Erdély és Magyar-Ország-közt vagyon. Említi pedig Erdélyt, Lengyel, Tatár és Oláh országokat, mert Keménynek ezeken a' helyeken viselt dolgai iratnak itt meg. Erdélynek mondják pedig inkább, mint Erdélységnek, ellenben Szilágyságnak inkább, mint Szilágyanak. Lengyel-Országot azért említi, mert ott esett rabságba Kemény Podoliáb[an], Tatár-országot, mert Krimben volt fogságban. Oláh-Országon érti Havas-al-Földét, mert arra-felé jött haza Krimből Erdélybe. A' Budai nyomtatásban e' strófának két utolsó rendei így vagynak: *Lengyel, Tatár, Oláh Országok végére, És ugy által érvén a' Világ végére,* a'melynek semmi értelme nints. Mert egészszzen el-hagyta ezt a' rendet: *A' Szilágyra onnét és az Erdélységre, és ezt tette helyébe: És így által-érvén az Világ végére.* Épen mintha Keményt a' Világ' végire vitte-vólna itt a' poëta! Az ilyen véghetetlen sok és nagy hibák és vétkes romlások indítottak minket arra, hogy a' lőtsei jobb ki-adásokra vissza-hozni kívánnok a' Gyöngyösi drága munkáit. Továbbá nem szükség itt bővebben szólni Erdélyről, Lengyel, Tatár, és Oláh-országokról, a'melleyek elég esméretesek. 3. – *Nézd-el s 'a' t.* Ebben a' strófában elő-adatik az egészsz munkának summája közönségesen. – *Keménynek* Kemény Jánosnak. A' leg-régibb és nevezetesebb uri-familiák-közüll egy a' ma-is Erdélyben szépen virágzó Méltóságos Kemény familia, melyből született-volt Kemény János a' K[risztus] szül[etése] után 1607-ben, Karátson-előtt két héttel Bükkösönn. Édes atya-volt Kemény Böldisár, kinek első felesége lévén Lázár Anna, ettől való gyermekeit nem szükség említenem. Másodszor vette-volt feleségüll Tornyi 'Sófiát, ettől született három fija, János, Boldi'sár és Péter. Mikor Lengyel Országba ment Rákotzival Kemény János, Böldi'sár-is, a' nagyobbik öttse, mint Kolos-vármegyének fő Ispánja, Udvar-hely-széki fő Kapitány, II. Rákótzai Fejedelemnek fő lovász-mestere és hatalmas vadász ember, el-ment véle az hadba 1657-ben, de ugyan ott a' Sambori hostátban Februariusnak 16-dik napján homlokba lövetvén meg-hólt. Kinek hólt testét Kemény János, a' maga' nagyobbik fija, Kemény Simon-által kísértette haza Erdélybe, 's e' volt az oka, hogy Simon az atyjával együtt nem vitett-vala a' Krimi rabságra. A' második öttse, Péter, beteges ember lévén, honn maradott-vala, 's nem ment-volt el Lengyel országban. Lásd mind ezeket a' Kemény János' kézírásáb[an] maradott Életében,²⁷ melyet maga irt-le Krimi rabsá-

26 Kovásznai kiegészítése a lapszélén: [mely Tisza-mellett Szabolts vár-megyében vagyon a' Nyírség, a'hol igen sok jó dinnye terem 's a't.]

27 Kovásznai egyik legfontosabb kézirat forrása Kemény János *Önéletírása*.

gában. Lásd a' Grondski Kozákoknak Lengyelekkel való hadakozását-is.²⁸ Ez a' Kemény Péter a' Kemény János' el-esése-utánn-is élt és emlitetik a' Betlen János' historiájában²⁹ p. 291. – *állandó lángait* Meg-jegyzésre és tsudára méltók Gyöngyösiben a' szép *Metaphorák* vagy a' szó értelmének hasonlatosság-szerént-való változtatásai, mint itt, mikor a' szerető szivnek *lángot* tulajdonit a' régi poétákat követvén. – *Házassága' módját* Értetik a' második házassága, mikor Lonyai Annát vette. Mert az első felesége volt Kállai 'Susánna, a'kivel való mátkásodása volt 1631-ben, a' lakodal-mak esett 1632-ben juniusnak 14-dik napján, mikor maga járva 25-dik esztendőben. Attól a' Kállai 'Su'sannától született az ő két fiai, Simon és Ferentz. Simon 1633-ban, karátsón havában, Ferentz pedig 1636-ban. Lásd ezeket a' Kemény' életében. – *rabságát* melyben esett 1657-ben juliusnak 31-dik napján a' Lengyel-oroszági boldogtalan hadakozásakor, a'mikor II. Rákotzi Fejedelemnek ő hadi vezérje vagy generálja vala. De erről bővebben szöllumk ide alább sok helyyeken. – *Hadait* Értetnek itt az azután való hadakozásai, hogy vissza-jött Krimből, holott pedig még 1637-ben már generálnak tétetett volt az öreg Rakóztitól, és sokat hadakozott, de itt nem értetnek ezen dolgai. Lásd az életét. – *Hazájja' szerelmét* Még Betlen Gábor idejében Ujj-helyben lévén, tsináltatott valami kard-vasakot, mellyek közül egyet a' foka' felöll egy darabig arannyal meg veretett, a' maga' nevét, az esztendő számot, és ezt a' deák mondást metzetvén réa: *Honestum pro patria mori. Mert még gyermeki állapotomban-is (:ezt írja' magáról:) buzgottam az hazának és a' betsületnek szeretetivel, mely kardom viselése mellett, minden betsületet, jo birt, nevet Isten kegyelme-után szerzettem 's kerestem vala, szerentsésen viselén, és tisztességesen sok jó, 's gonosz-sz állapotokban, mind eddig; hanem e' mostani boldogtalan hadban veszze velem együtt.* Lásd az életét. 4. – *Kezdette Annával 'a' t.* Ez a' strofa' rövid summája' az első könyvnek. – *Ki viselte 's 'a' t.* Értetik Détsi Bálint, hiv embere Keménynek, mint alább meglátjuk. – *Mennyi ellenkezés* Mert Veselényiné nem adott mindjárt jó választ, mivel hogy őt mások is sokan kérették, 's nem tudta' mindjárt, melyiket válaszza a' kérők közül. – *Kedves szövétségét* Gyürü által lett mátkaságát, mely az első könyvnek materiája. 5. – *Váltott gyürüje* az az minekutánna Annát eljegyzette. – *Váltottnak* mondatik a' gyürő, mert mind két részről adatik, és egy-mást fel-váltja. Ez a' Kemény' gyürője pedig a' lehetett, mellyet ő néki Brandenburi Catharina' ajándékozott, mikor követ volt Kemény annak meg-hozásában. Mert azt írja maga az életében, hogy mikor Catharinának elejibe ment volna Silésiában 'Thessén nevü városban, és a' fejedelem Betlen Gábor levelét meg-adta volna ő néki, meg-ajándékozta' őtet a' fejedelem aszszony egy szép, gyémántos, sziv-formán metszett kövü arany gyürüvel, kivel az után jegyzette el a' feleségét mind maga, mind pedig az-utánn a' nagyobbik fija is, Simon. Lásd az életét. – *Bal-szerentsén* Kivált a' rabság értetik itt. – *Nebéz pályájának* Ezek is a' krimi szenvedései; A' pálya' futás pedig sok munkával és szenvedéssel volt egybe-köttetve. 6. – *el szakasztván* mert az házasság nem mehetett

28 Kovásznai a Grondski Samuelnek a *Historia belli cosacco-polonici* című művéről beszél, amelynek Koppi Károly által kiadott, 1787-es kiadását használja.

29 Mint Kovásznai jelzi *Elöll-járó beszédében*, Bethlennek a *Rerum Transylvanicarum libri quatuor munkáját* idézi, melynek 1791-es, kolozsvári kiadásával rendelkezik.

véghez, addig el-kellett Keménynek Rákótzival menni. Ezekből következik hogy ez a' Kemény' mátkasága esett az 1656-dik esztendőben, 25 esztendővel az első matkasága után. – *Várt napot virrasztván* mikor vissza-jött 1659-ben és egybe esküttek. – *Aggasztván aggasztani* annyit téssen, mint véníteni, de itt azt teszi: *bánattal illetni*. 7. – *Hazájának mint fáradt* Értetnek azok a' fáradtságok, mellyeket fel-vállalt, kivált minekutánna Fejedelemmé tétetett 1660-ban. – *Bal-fordulásában* Mikor Kutsuk basától³⁰ meg-győzetett és el-esett Szász Szőlősnél 1662-ben Szőlősnél. Eddig vagon ezen munkának *argumentuma* vagy summája, mellyet a' régi poéták szokások szerint előll bocsátott. 8. – *Feljegyezvén* Ebben a' strófában bé-foglaltatik az *invocatio* vagy az Istennek segítségül-való hívása, a' poéták szokása' szerint. – *De nem a' Cinthai* Cintha volt a' Delfi³¹ várossa' hajós helye és várossa, mellyben Apolló tiszteltetett. Itt azért azt mondja, hogy nem a' pogány fabulás Apollót akarja segítségül hivni, hanem az igaz Istent. Láttatik meg-tértnék lenni Gyöngyösi, mert a' *Murányi Venusban* ilyen *invocatiot* ír: *Melyre adj, Apollo, kívánt segedelmet*. 's 'a' t. A' fabulás hegyeken pedig a' Parnásus' hegyei értetnek, mellyeknek tetején volt az Apolló' temploma és Oráculuma, melyről sokat fabulálnak a' régi poéták. Eddig vagon az előll-járó beszéd, már a' munka maga kezdődik a' következendő strófában. 9. – *A' Lónyai Háznak* az az a' Lónyai 'Sigmond Ur házának, a' kiről ide alább. – *vállasztott virági* A' három Kis-aszszonyokat a' Lónyai 'Sigmond leányait Virágoknak, még pedig vállasztott virágoknak nevezi, igen hathatosan. – *'sengeknek ujjsági* 'Sengének mondatik a' leg-először 'sendülni és érni kezdett gyümöls, a'mely igen kívánatos szokott lenni. Ehez hasonlítja a' Lónyai Kis-aszszonyokat. – *égnék kívánsági* Alig láthatni Gyöngyösinek párját az hasonlatossági szókkal vagy Metaphorákkal való élésben. *Égni a' kívánságnak valamire* szép Magyar szóllás, és igen nagy kívánságot téssen, mint a' Deákoknál *ardere cupiditate* Ciceróban. – *fürtösök* az az igen sürűek, miképen a' hajnak, gyapjunak és faleveleknek sürűségét fürtőknek mondjuk. 10. – *hárman* 'Susánna, Anna, Margit. – *Szemeke[ne]k tegezb[en]* az az szemeiknek szépségével a' nézőkben szerelmet okoznak. Ugy látszik, hogy az egyet jelentő számban szóll, de ez annyit téssen: *mindenik a' maga szeme' tegezb*. Igen szoktak a' Magyarok ilyen szóllásokkal élni. Továbbá a' régieszerént is a' poéta, mikor a' szemet *Tegeznek*, annak tekintetét *nyilnak* és *lövésnek*, a' szerelmet *sebn*ek nevezi. Innét a' *Cupidót* Tegezes Istennek írják a' poéták. – *nyilakot* A' Tegez maga a' Kéz-iv, melyből a' nyil el-lövetik, a' *Nyil* az a' veszszo, a'mely ki-lövetik, a' *Puzdra* a' nyil-veszszo'knek tokja. Igen helyesen említi a' szemet, a'melyben kiváltképen láttatik lakozni a' szeretet. 11. – *Leg-inkább* Mintha mondaná: valami leg-főképen meg-kivántatik a' Szerelemre, mind az meg-volt ezekben a' Kis-aszszonyokban. – *Vizgál* az az kíván, keres, hogy az-által fel-indujon. – *Erkölsöt, értéket* Szóll itt a' poéta az okos szeretetről, és azért teszi ilyen rendel a' szeretetnek indító okait, leg-előll a' jó erkölsöt, az-után a' gazdagságot, osztán a' szépséget, utóljára a' Nemzetet vagy Familiát. Mert az oktalan Szeretet, millyen vagon többire

30 Kutsuk Memhet

31 Delphi

kivált az ifjakban, ezeket ellenkező rendben rakja; a' szépséget leg-előll teszi, az-után a' gazdagságot, osztán a' Nemzetet, leg-utóljára hagyván az erköltsöt. – *érteket* tehet-séget, gazdagságot, a'mely-által el-érjük, a'mit kívánunk. Mert az el-éréstől jó ez a'szó. 12. – *Három s' a. t.* Ezen szép Kis-aszszonyoknak hármasszáma, eszibe juttat-ta igen helyesen a' poétának, Junó, Pallás, Vénusról való régi költeményeket a' poéták[na]k, mely minthogy a' gyermekeknél-is tudva vagyon, nem szükség azt itt elé-beszélleni. Lásd a' többi között Ovidiusban Parisnak Helenához küldött levelét.³² Hogy pedig Annára annál nagyobb ditséretet hozzon, először együtt mind a' hár-mat meg-ditséri, de osztán a' többinek Annát eleiben teszi; mint Páris Vénust. Nem lehetne senkinek szebben gondolkozni! – *látnál az az:* láthatna az ember vagy valaki. Mint a' Deák[an], ugy a' Magyarban-is szokott szóllásnak módja, hogy a' második személyben szóljunk, mikor *Impersonaliter* vagy személy-nélkül akarunk szóllani. 13. – *Szemed tziirkalmával az az:* ha' körül nézné őket az ember, hogy meg-ítélje, melyik szebb, mint Páris tselekedett az Isten-aszszonyokkal. *A' szem' tziirkalma* itt, itéletem-szerént, annyit téssen, mint a' *szem' tziirkálása*, mert *Tziirkálni* annyi mint *Visgálni*. – *meg-ütközne* kételkednék. – *az arany almát az az:* a' leg-nagyobb ditséretet. 14. – *Sok kintsel* Lásd Ovidiust a' meg-nevezett helyen. Mert Ovidius és Virgilius-nélkül lehetetlen Gyöngyösit tökéletesen meg-érteni. Itt pedig a' sok kintsen, Országokat kell érteni, mert Juno Országokat ígért Párisnak. – *elmés tudomannyal* Hadi erőt ígért Minerva vagy Pallás Párisnak; de minthogy ő a' böltsességnek-is Isten-aszszonya, lehetett a' poétának itt Ovidiustól egy keveset különbözni. 15. – *Nymphának* A' nymphák a' vizek[ne]k, erdők[ne]k Isten-aszszonyai; de itt a' szép leányokért vétet-nek. – *Helenát ajánló* Héléna't ígérő. Mert Vénus a' szép Héléna't ígerte, melyért győ-zedelmet-is nyert. 16. – *E' mellett* Már más Isten-aszszonyokhoz hasonlítja ezeket a' Lonyai Kis-aszszonyokat. – *szémérmét a' szüü s' a' t.* azt akarja' mondani, hogy ezek a' Kis-aszszonyok olyan szüek mint Diánna' és oly Istenes életűek mint Vesta. – *szer-zetes* talán az Apátzákrol gondolkodott Gyöngyösi ekkor, a'kikhez a' *Vestalis* szüek hasonlók. Vagy pedig a' szerzetes annyit téssen, mint *szent*, Istenes életű, mint régen a' Vesta' Isten-aszszony, a'ki szüességet tartott. Mert Anyának mondatik ugyan, de tsak tisztességből. Igy hasonlítja Szétsi Máriát-is Istenes életére nézve a' Vesta' szü-zeihez, a' *Murányi Vénusnak* vége-fele. – *gyors Atalantának* Ennek gyors futásáról lásd Ovid[ius] Met[amorphoses] Lib[er] X: 560. Olyan serények voltak hát ezen Kis-aszszonyok, mint Atalanta. – *elmés Arachnának* Erről-is olvassa-meg, a'kinek tetszik Ovid[ius] Met[amorphoses] L[iber] VI:2 sgg. Itt jó szövő-fonóknak mondja lenni a' Lónyai Kis-aszszonyokat, minémü volt Arachna, a'ki Minervával ki-kötött 17. □ *Szép ez* Bé-fejezése a' fabulából vett hasonlatosságnak, mely ebből áll. Ezek a' Kis-aszszonyok virtussal hasonlók az említett Isten-aszszonyokhoz mind hárman, Anna pedig leg-első közülök. – *Esnél Paris* Az ilyen figurát *Apostrophesnek* nevezik a' Rhetorok, mely szerént így szóllitnak-meg a' távol-valók, sőt az ég-föld és egyéb lelketlen állatok-is. – *Melhet az az:* melyiket. – *Anna' nyerné* Ha' valaki mint Paris,

32 Heroides XVII. Helene Paridi.

meg-ítelné őket szépségekre nézve. 18. – *A' többinél többen* Itt ez a' szó: *többen*, nem teheti azt *több dolgokban*, mert előbb ott van hogy mindenben meg-áldotta a' természet. Vétezik hát ezért *többképpen az az inkább*. A' Budai nyomtatásban így van *föbben*. – *Nem-tsak mint Cypriát 's a' t.* A' Cypria Vénus Isten-aszszony, mely Cyprus³³ szigetéről mondatott így. Nem azt akarja' pedig itt a' poëta' mondani, hogy Annát a' természet Vénusnál szebben ábrázolta, hanem tsak azt, hogy Susánnánál és Margitnál szebb Anna, a' miképen Venus Junónál és Minervánál. – *Minervaként* mint Minervát, mert ez a' szótska: *ként*, ebből lett: *képen*, mint ezekben: *Miként*, *akként*, némelykor pedig ettől jó: *Kény*, mint ebben: *önként*, az az: önnön kényén. 19. – *Mint tsendes 's a' t.* Eddig a' Juno', Pallas', Vénus' fabuláját alkalmaztatá Annára, most már ugyan azon dolognak világosítására más négy szép hasonlatosságot hoz elő, melyekből az Anna' testvéreinél nagyobb szépségét meg-mutatja, ilyen módon, a' miképen az Hajnalt-sillag a' több tsillagoknál, a' ró'sa' a' több virágoknál, Diána' a' több Nympháknál, a' gyémánt a' több drága' köveknél szebb és kellemetesebb, ugy Anna szebb a' szép 'Su'sánnánál és Margitnál. Ezen hasonlatosságokat pedig tsudálatos ékessen szöllással adja-elé, ugy hogy nem lehet gondolni kedvesebb beszédet. – *vak setétségnek* Vakknak nevezik a' poëták az étszakát, mivelhogy vakká téssen a' setétség, mint mikor az Halált sárgának mondják, azért hogy meg-sárgítja' a' testet. Így itt alább mindjárt a' Tavaszt vignak mondja. Az *Epithetumokban* vagy hozzá-téteget magyarázó szókban áll a' poëták beszédének főbb ékessége, ha' azok helyesek és a' dolognak természetit 's értelmét ki-fejezik. Nézd meg már és álmélkodjál a' Gyöngyösi böltességén ebben-is, a' setétséget *vakknak*, annak idejét *tsendesnek*, ezt a' tsendességet *barmokot nyugtatónak*, az eget *magoss kéeknek* nevezi. Ezt tartja-meg mindenütt minden munkáiban. – *tüzei az égnek* Ezek a' tsillagok, ugy hívják azokat a' poëták. – *tsillagzó fényesség* Értetnek a' tsillagoknak fényességei vagy fényes tsillagok. – *égnek* tündökölnék. 20. – *A' Phosporus* görög szó, annyit téssen, mint *világosság-hozó*. Neve pedig az Hajnalt-sillagnak vagy Venus tsillagnak, a'mely mikor estve látszik, *Vesperusnak*, estvéli tsillagnak mondatik. – *hajnal emelő az az: hozó*. Mert mint-egy fel-hozza az hajnalt és a' virradó világosságot. – *Igy a' vig Tavasz-is* Ez a' második hasonlatosság a' virágokról és ró'sáról vett. 21. – *Delos*³⁴ Apollo és Diána' ebben a' szigetben születtek és Diánáért említetik itt. Vólt ez leg-hiresebb azok között, mellyek *Cycladeseknek* neveztetnek. Mondatik pedig *vadakkal gazdagának* a' Diána vadászatjára' nézve. – *Dryades* Ezek az erdei Nymphák és a' Tsere-fákról vették ezen nevezetet régen. – *Clio 's Thália* Ezek a' kilentz Muzsák-közüll valók, a' kik hasonlóképen az hegyeken és erdőkön lakozó Isten-leányoknak tartattak, kivált a' Parnássus hegyein, de más sok hegyek-is vóltak a' Musáknak szentelve. Nem tsuda hát, hogy itt a' mi poëtánk a' Delos szigetében teszi őket. Ezt akarja hát mondani, miként a' Dryades szüzek seregében Clio és Thália Musák szebbek a' többinél, de azoknál még-is szebb a' Diána' 's a' t. – *Phaebus-is* Szerette Phoebus vagy Apollo Cyrenét, Daphnét, Hyacinthust, Branchust, de a'

33 Ciprus

34 Délosz

Musáknak tsak előll-járójok és tanítójok vólt, jóllehet ugy látszik, hogy külömben-is szerette Apollo ezeket, mert Linus fíja vólt Apollonak és Terpsichore nevü Musának, Orphaeusnak-is Anmua Calliope vólt, egy a' Musák-közüll. De talám a' mi poëtánk itt nem azt akarja' mondani, hogy Apollo Cliot és Tháliát így szerette-vólna, hanem tsak azt, hogy ezek a' Musák oly szépek vóltak, hogy az Apollo szeretetére is méltók lettek-vólna. 22. – *Nyilas Diánának* Mert ez a' Vadászat Isten-aszszonya vólt, régen pedig Nyil vólt a' lövő szerszám. – *delisége* szépsége, jelessége. – *Miként az Ezüstöt* Itt az hasonlatosságnak ujji hasonlatosságot tsinál: Mint az arany az ezüstöt, ugy Diána' a' Musákat 's más Nymphakot szépséggel feljül mulja. 23. – *A' Smaragd* Ez a' negyedik hasonlatosság, mely a' drága kövektől vétetett. A' Smaragd pedig igen zöld színü drága kő-neme. – *Rubint* Vér-szinü, verességü drága-kő. Mind Smaragdból, mind Rubintból szoktak lenni kövek, a' drága' gyűrők fejében, a' mint a' poëta mindjárt mondja. – *Nap-Keleti gyöngy* Mert a' nap-keleti vizekben, mint az Indiai és Veres tengerben az Hydaspes és más follyó vizekben termő tsigákból szedetnek és igen fejérek. – *arany függőkben* Az arany függőkben és lántzokban szoktak az ilyen drága gyöngyök tétetni ma-is. Régen a' Cleopatra' aegyptomi királyné fülön függőjében vólt kettő ilyen Napkeleti gyöngy igen nagy. – *fényével jádzó* Keménységgel és tündöklő fényességgel leg-hiresebb drága kő a' gyémánt, a' mely a' rá süttő napnak sugárral jádzik, azt vissza veri, és azzal tsatázik. – *Adamas* Deák nevét tette. Mert a' Magyar a' Németből vévén, gyémántnak nevezi. Ez-is a' gyűrő fejében szokott tétetni, az honnét híresek a' Gyémántos gyűrük. 24. – *A' Lonyai szűzek* Ebben a' strófaban a' Lonyai Kis-aszszonyokra, és azok-között a' leg-szebb Annára szabatnak és alkalmaztatnak az elébb említett négy hasonlatosságok. 25. – *'Sigmond vólt az atjok* Vagyon egy négyes formájú képes könyv, hetven-nyóltz képekből álló, mellyek Elias Wideman³⁵ által metszettek, és az Austriai Ház' hüségében meg-maradott vagy ahoz vissza-állott Magyar Uraknak képei, minémük: Eszterházi Miklós, Veselényi Ferentz és más akkori időben éltek, mely képek 1645-től-fogva 1652-őig metszettek. Ebben a' könyvben meg-van a' Lonyai 'Sigmond' képe-is, mely metszetett 1649-ben Lonyai' életében, ilyen körülötte-lévő irással: *Sigismundus Lonyai de Nagy Lónya, Comitatus de Beregh Sup. Com. S. C. R. M. Consiliarius 1649. In virtute et fortuna.* Erről a' Lonyai 'Sigmondról sok helyeken vagyon emlékezet a' Kemény János' életében, melyből ki-tetszik, hogy már Betlen Gábor Fejedelem' idejében Arannyas Megygyest birta; hogy Tsáki Istvánnak a' Catharina Fejedelem-aszszony' kedves emberének barátja és tanátsossa, és hogy bor-nem-iszsza ember vólt; hogy a' Tsászárhoz huzott a'szive, jóllehet Keménnyel az I. Rákótzai György' Tsászár-ellen való hadaib[an] forgott, lévén a' Fejedelemnek követje és commissariussa. Egy helyt így ír rólla Kemény: „*Azok pedig* (t. i. a' Fejedelem I. Rákóci Commissariussi): *valának a' fővebbek, Lonyai 'Sigmond, a'kéi noha kételenségből ide hajlott ember vala, igen értelmes és tanátsos ember, de azért igen Austriácus ember vala, hanem mellette a' Fejedelemnek valának igen hiteles emberei-is, ugy mint*

35 A felhasznált Wideman-mű, az *Icones Illustrium Heroum Hungariae* Bécsben jelent meg 1652-ben.

Csernek³⁶ György, Globusitski András és Váradi Körösi István, *kik egyéb-aránt haszontalanull fíradának a' mi részjünkere, hanem maga' számára Lónyai 'Sigmond el-tractálá a' Berég Vármegyei fő Ispánságot, és Tokajb[an] szabad házat, nagy jövedemü helyet és fő szőlőket.*" Ezt írja Kemény Lónyai 'Sigmondról. Meg-hólt pedig és temtetett-el az Aranyas-Meggyesi³⁷ templomban ez a' Lónyai 'Sigmond 1653-ban. Lásd Szalárdi János történetét.³⁸ – Nagyságos Nemében Báro vólt, a'mint írja Kazi az ő Historiájában.³⁹ – *mint fegyver* Ugyan tsak forgott az hadakban-is, a'mint a' Kemény életéből ki-tetszik, de talán nem annyira fegyverrel, mint eszével szolgált. – *Tanatsal* Igen értelmes és Tanátsos embernek nevezi Kemény-is a' feljebb említett helyben. 26. – *Varkutz s. a' t.* Igen híres vólt Magyar Országon ez a' Varkutz⁴⁰ familia-is. Varkutz Miklós özvegye vólt Botskainé-is. – *álló régiségüül* az az régi Nemzet. – *A'hoz E'mellett,* az az nem tsak régi, hanem sok jószággal-is gazdag familiák vóltak ezek. 27. – *Mellyeket* az az a'kiket, mert nem az örökkségre, hanem a' személyekre, Lónyai 'Sigmondra' és Varkutz Margitra' vitetik. Tiszt. Tsétsi Uram⁴¹ (*in Observationibus Orthographico-Grammaticis*)⁴² egy ilyen Régulat teszen. „*A' Ki és Melly között külömbséget tésznek jó helyesebben szólló Magyarok. Mert a' Ki a' személyre vitetik, a' Melly pedig a' dologra, p. o. Isten, a' Ki, a' Föld, a' Melly.*” Ugyan ott ilyen meg-jegyzést teszen: „*A' vers-író Magyarok egybe-zavarják e' két Pronomeneket, de nem helyesen.*” Tzéloz itt kétség-kivüll Gyöngyösire-is. Én pedig azt mondom, hogy a' régi igaz Magyar-nyelv kevesset hajt az efféle Regulákra, hanem inkább a' szokást követi. Mert a' szó olyan, mint a' pénz, melynek haszna a' véle-való éléstől függ. Már pedig szokták mondani: Ki jó!, Ki szép! 's. a' t. Igy Mólnár Albert⁴³ igen sok helyeken, mint p. o. az VI-dik 'soltárnak első versében: „*Uram, te nagy haragodban, Ki-miatt vagyok búban.*” Nem mondja: *Mely-miatt.* Ugy alább: „*Szünjék-meg sebessége, Kiben ne büntess meg*” ez helyett: *Melyben.* Találkozott ugyan valami Kolósvári Könyv-nyomtató 1761-ben,⁴⁴ a' ki ezeket a' Tsétsi' régulája-szerént meg-változtatta, a' hol a' vers engedte, a' hol pedig nem, ugy hagyta, restelvén ujj verset tsinalni, mint p. o. ugyan azon VI-dik 'soltárb[an] az 7-dik versben: „*Kinn szívem el-busult.*” Ez igy van abban az 1761-dik Esztendőbeli ki-adásb[an] mindenütt. A'melly valjon nem inkább rontása a' Magyar-nyelvnek, mint meg-jobbítása? Lásd tsak a' VI. 'soltárnak 7-dik versét. De hiszen ha' egyéb beszédben nem szólnák-is igy, leg-alább a' vers-szerzőnek tartóznunk ilyen szabadságot endgedni. Hány féle *Dialectus*

36 Csernel

37 Aranyosmeggyes

38 Kovásznai másik fő kéziratos forrása Szalárdi János *Síralmas magyar krónikája.*

39 Kazy Francisra utal, akinek a *Historia Regni Hungariae ab anno decimi septimi primo ad annum eiusdem seculi octuagesimum primum* című munkáját használja, de nem derül ki, melyik kiadását.

40 Varkucs, Varkocs, sziléziai eredetű család

41 Tsétsi Jánosról van szó, Kocziány tévesen azonosította Tsétsi Sámuelként (KOCZIÁNY, 1970, 290).

42 A mű pontos címe: *Observationes Orthographico-Grammaticae, De recta Hungarice Scribendi et Loquendi ratione*, Post obitum Auctoris editae a Johanne Tsétsi Fil. Leutschoviae, és 1708-ban jelenik meg Pápai Páriz dictionáruma végén.

43 Szenci Molnár Albert

44 A Kovásznai által említett *Psalterium Ungaricum* 1761-es kiadást nem sikerült azonosítani.

nints Homerusban? Mennyiszer nem szóll Horátius, Virgilius és mások Görög módra, nem a' Római szokás-szerént? – *Le-ontott* alig hihettem hogy Gyöngyösi így írta volna: *Lonyai 'Sigmundot és Varkutz Margitot az Halál le-ontotta!* Ki emésztheti-meg ezt a' strófát? Talám inkább így írta: *le-rontott*, jóllehet így sem tetszik eléggé. Talám oda van innét egy vagy két strófa, a' melyben olyan szó lehetett, a' melyhez illet mondani, hogy azt az Halál le-ontotta. Hihető, hogy szóllott az ő testekről vagy annak sátoráról, és arról mondotta, hogy azt az Halál el-bontotta. Én erőssen gyanakszom, hogy itt valami tsonkaság esett. – *az egek-között jár* Az egekben, a' tsillagok-között. Lehet, hogy a' pogány poétakot követi, a'kik a' jó emberek[ne]k lelkeket a' tsillagokba' vitték. – *hirek-nevek az az:* hireik 's neveik, mint feljebb szóllott: „*Szemek[ne]k tegzében.*” – *melyben nints vallott* mellyben nints kár-vallás. Jó-hireknek 's neveknek semmi kára, hijánossága nem esett ez halál-miatt. – *Él* jó emlékezetben vagyon. – *tiülünk-is áldást vár az az* ditséretet, magasztalást. Mert a' szép hirről-névről, nem a' lélekről mondja.

Forrás- és irodalomjegyzék

- BADICS
1914
BADICS Ferenc: *Gyöngyösi István összes költeményei* I., Bp., A M. T. Akadémia Könyvkiadó-Hivatala, 1914. (Régi Magyar Költők Tára)
- JANCSÓ
1960
JANCSÓ Elemér: *Adatok az erdélyi felvilágosodás történetéhez. Id. Ráday Gedeon levele Kovásznai Sándorhoz.* In: *Nyelv és Irodalomtudományi Közlemények*, (1960), 3–4. sz. 370–375.
- KISS
1876
KISS Áron: *Kovácsnai Sándor három levele b. Ráday Gedeonhoz Gyöngyösi István munkáiról.* In: *Figyelő*, (1876), I. sz. 366–374.
- KOCZIÁNY
1970
KOCZIÁNY László: *Id. Ráday Gedeon Kovásznai Sándornak Marosvásárbelyre.* In: *Az ész igaz útján.* Bev., s.a.r KOCZIÁNY László. Bukarest, Kriterion, 1970, 190–194.
- LADÁNYI
1975
LADÁNYI Sándor: *Zrínyi Török Áfiuma és Gyöngyösi verseinek XVIII. század végi kiadástörténeti problémáiról (Zilai Sámuel levelei Ráday Gedeonhoz 1787–1792).* In: *Irodalomtörténeti Közlemények* LXXIX (1975), 4. sz. 482–498.
- SZINYEI
1884
SZINYEI Gerzson: *Kovácsnai Sándor Gyöngyösi Istvánról.* In: *Figyelő*, XVI (1884), 388.

Julius Gabelhofer esztétikai előadásai a pesti egyetemen (1791)

I.

Julius Johannes Gabelhofer 1753-ban született az ausztriai Freystadtban, Bécsben végezte tanulmányait, 1768-ban a piarista rendbe lépett, 1774-től szülővárosában tanított grammatikát, retorikát és poétikát. 1786-ban II. József kinevezte a pesti papnevelő-intézet teológiatanárának. 1788-tól ugyanezt a posztot a pesti egyetemen látta el. 1790-ben II. Lipótnak köszönhetően az egyetemi könyvtár igazgatója lett – Tóth András szerint mindkét kinevezését annak köszönhette, hogy a bécsi titkosrendőrségnek a szabadkőműves mozgalomba beszervezett tagja volt.¹ Igazgatói működése nem nevezhető sikeresnek: „tökéletes pénzügyi fiaskót és szétzüllött irattárat” hagyott maga után, ingóságainak elárverezésével is csak a hiány felét tudták törleszteni.² Ugyanebben az időszakban könyvvizsgálóként is dolgozott: a *Trenck Frigyes históriájának* hamis strasbourgi impresszumáról ő állapította meg a betűkészlet alapján, hogy valójában Pest-Budán nyomtatták.³ 1794-ben hunyt el.⁴

Gabelhofer irodalomtörténeti jelentőségét növeli az a tény, hogy miután Werthes Frigyes Ágost 1791 áprilisában befejezte az esztétika tanítását a pesti egyetemen, és amíg a helyére kiírt pályázat le nem zajlott, Gabelhofer oktatta az esztétikát.⁵ Az esztétika magyarországi története iránt érdeklődők számára értékesek azok az iratok, amelyek a Budapesti Egyetemi Könyvtár kéziratárának F 21 számú jelzete alatt, Julius Gabelhofer hagyatékában találhatók, és amelyek nagy valószínűséggel Gabelhofer saját kezű jegyzeteit tartalmazzák. Gabelhofer ugyanis tagja volt az esztétikai tanszék betöltésére kiírt pályázat bírálóbizottságának, valószínűleg az írásbeli forduló kérdései is tőle származnak. Saját egyetemi jegyzetei talán segítenek választ adni a kérdésre, hogy milyen elvárásai lehettek Gabelhofernak az esztétikai tanszék leendő vezetőjével szemben. Különösen azért érdekes ez a kérdés, mivel Szauder idézett cikkében régi(bb) és új(abb) esztétikai nézetek összecsapásaként írta le az 1791-es pályázatot, s ebben Gabelhofer esztétikai elképzeléseivel és jezsuitaellenességével is a „haladóbb” irányhoz tartozott volna. Remélhetőleg az itt közölt írás árnyaltabbá teszi a 18. század végi magyarországi esztétikai-irodalomelméleti gondolkodásról kialakult képet, hiszen az eddig ismert két jelentős szerző (Szerdahely György Alajos és Schedius Lajos) mellett bemutat egy harmadik gondolkodót is.

1 TÓTH, 1963, 191.

2 TÓTH, 1963, 192.

3 V. ECSEDY, 1998, 62.

4 Az életrajz adatai: SZINNYEI, 1981.

5 A pályázatról és körülményeiről l. SZAUDER, 1971.

II.

A Gabelhofer-hagyatékot tartalmazó dobozban több, különböző jellegű kézirat található. Az anyag legnagyobb részét Gabelhofer nagyrészt saját kezű *Institutiones Aestheticae* című terjedelmes egyetemi előadásjegyzete teszi ki. Ezen kívül találunk még különböző latin auktorokat magyarázó jegyzeteket: a bölcsészkar filozófiai kurzusának elsőéves hallgatói Horatius-levelek magyarázatát, a másodévesek pedig Vergilius *Georgicá*jának és az *Aeneis* II. énekének értelmezését hallgatták 1791-ben Gabelhofertől (*Expositio Aesthetica*). Emellett fennmaradt egy, az antik irodalmi szövegek értelmezésének módszertanával foglalkozó rövid írás *De auctorum classicorum interpretatione* címmel, valamint az 1791-es pályázattal kapcsolatos iratok: Tóth Farkas és Szentjóni Szabó László írásbeli vizsgájára tett kritikai megjegyzések. Ezekon kívül Gabelhofer személyes és hivatali iratainak egy része is megtalálható a dobozban: okiratok, bizonyítványok, német nyelvű levelek és versek.

Az *Institutiones Aestheticae* 117 oldalas kézirat, amelynek az 1–14. és a 111–117. oldalak közti része kisebb, kb. A5-ös méretű ívekre, a többi része pedig nagyobb, kb. A4-es méretű ívekre íródott. Egyértelműen felismerhető, hogy a kézirat két különböző kéz írása: az 1–95. oldal kézírása megegyezik a dobozban található többi egyetemi tananyag kézírásával. Ebben a részben sok a javítás, áthúzás; valamint többször előfordul, hogy az írás nem tölti ki a rendelkezésre álló íveket, hanem új íven folytatódik; gyakran előfordul, hogy egy-egy téma félbe van hagyva, mintha az író később akart volna visszatérni a befejezésére. A kézirat ezen jellemzői arra engednek következtetni, hogy ezek Gabelhofer saját kezű feljegyzései: a javítások, áthúzások és betoldások ugyanis annak a jelei, hogy a szöveg lejegyzés közben még alakult az író fejében, tehát az író egyben a szöveg fogalmazója is. Ugyanis nemcsak egyszerű szótévesztéseket húzott át az író, hanem írás közben változtatott a szavak esetén, a mondatok szerkezetén, előfordult, hogy egész mondatot kihúzott, és másként fogalmazta meg. Ezzel szemben a 96–117. oldalakon viszonylag kevés a javítás, áthúzás, egyenletesen folyik a szöveg, nem maradnak üresen lapok, viszont ennek a résznek az írásképe és az ortográfiája is teljesen eltér az első részétől. A második kéz által írt részben gyakoriak az olyan szóalakok, amelyekben a standard dupla mássalhangzó helyett csak egy mássalhangzó áll. Ebből arra lehet következtetni, hogy a második kéz valahonnan másolta a szöveget, esetleg Gabelhofer (egy vázlat alapján?) diktálta neki.

Az OSZK Kézirattárában Quart. Lat. 2399/VII. jelzet alatt megtalálható egy bizonyos Adalbertus Gerzon nevű harmadéves hallgató által készített jegyzet Werthes és Gabelhofer esztétika-előadásaihoz. Ezeket az Egyetemi Könyvtárban található kézirat megfelelő részével összevetve két figyelemre méltó különbség figyelhető meg. Egyrészt a Gerzon jegyzeteiben található Gabelhofer-tananyag szó szerint megegyezik az Egyetemi Könyvtárban található kézirattal: valószínűleg ezek a jegyzetek is körözhettek a diákok kezén, akik másolatokat készítettek róluk a maguk számára. Másrészt viszont Gerzon jegyzetei nem egyeznek meg teljes mértékben az egyetemi könyvtári anyaggal: hiányoznak belőle a *Notiones generales*, az esztétika tudományának

általános megjegyzései, amelyek az egyetemi könyvtári kézirat elején találhatók (az 1–14. oldalon). Gerzon jegyzetei ugyanis Werthes előadásaival kezdődnek, és a 31. oldaltól kezdve következik Gabelhofer tananyaga, ez utóbbi viszont rögtön *in medias res* a retorika egyik problémájával (a melléknevek helyes és helytelen használatával) indul. Mivel Gabelhofernak év közben kellett átvennie a stafétabotot Werthestől, ezért elképzelhető, hogy ott folytatta, ahol elődje abbahagyta, ezért nem került sor az esztétika általános kérdéseinek tárgyalására. Az is figyelemre méltó, hogy Gabelhofer általános fejtegetései nincsenek befejezve, szinte félbemaradnak. Valószínűleg Gabelhofert váratlanul érte, hogy tanítania kell az esztétikai tanszéken, ennek a nyomai láthatóak a kéziratban: a gyakori javítások, egyes fejezetek befejezetlensége. A letisztított jegyzetnek pedig egy lemásolt változata található Gerzon füzetében.

Jelen szövegközlés az Egyetemi Könyvtárban található kéziratot követi. A szerzői javításokat, áthúzásokat jegyzetben közlöm, a könnyebb olvashatóság kedvéért a rövidítéseket jelölés nélkül feloldottam, és a nem standard latin helyesírású szavakat a szokásosra változtattam. < > közé tettem azokat a szavakat, amelyek benne maradtak ugyan az eredeti kéziratban, viszont hibásak, [] közé pedig saját javításaimat, betoldásaimat, illetve az eredeti kézirat oldalszámait.

III.

A kéziratot törekszem Szerdahely György Alajos és Schedius Lajos János – akik Gabelhofer előtt, illetve után működtek az esztétikai tanszéken – esztétikai írásaival mint a kézirat kontextusával összehasonlítani. Ennek a bevezetőnek azonban nem lehet tárgya Szerdahely vagy Schedius műveinek alapos és részletes elemzése, ezért csak vázaltszerűen utalok rájuk.

A kézirat hosszúsága miatt csak egy részét, a bevezető szakaszt (*Notiones generales*, 1–14. oldal) és a költészetről szóló részt közlöm (*Pars altera de poesi*, 72–117. oldal). Maga az *Institutiones Aestheticae* a következőképpen épül fel: az általános fejtegetések után következik egy-egy fejezet a levélírásról (*De stylo epistulari*), a dialógusokról (*De dialogis*), általában véve a stílusról (*Generalia quaedam de stylo praecepta*), a tanító (tudományos) stílusról (*De stylo didascalico seu dogmatico*), a történetírásról (*De stylo et opere historico*) és a szónoki beszédről (*De oratione*), végül pedig a költészetről (*Pars altera de poesi*). Már ebből a tartalomjegyzékből is látszik, hogy Gabelhofer kizárólag az irodalomesztétikával foglalkozott részletesebben előadásain (ellentétben Szerdahellyel és Schediusszal), azt viszont az iskolás klasszicizmusra jellemző felosztásnál (poétika, retorika) bővebben értelmezte, hiszen a szónoklattán és a költészet mellett helyet kapott rendszerében más műfaj is. A tananyag felépítése a legegyszerűbbtől a legbonyolultabbig (legmagasabb rendűig) halad: a levéltől a költészetig – ebből az is következik, hogy a műfajok rendszerében magasabbra értékelte a költészetet a retorikánál. A költészet tárgyalásában is ezt a rendet követi: a költészetre vonatkozó általános megfigyelések után az állatmese, a pásztori költészet, az epigramma, a lírai költészet, az epikus költészet következik, a hierarchia csúcsán pedig a dráma áll.

Szerdahely kiterjedt munkássága⁶ ezzel szemben nem vagy alig foglalkozik az ékesszólással, az *Aesthetica...*-ban főleg a jóízlés kérdéseit, egy másik, *Ars poetica generalis* c. művében a költészet általános kérdéseit tárgyalja (a két mű bizonyos gondolatai összehasonlíthatók Gabelhofer elképzeléseivel), illetve a „narratív” és drámai költészetet dolgozta ki részletesen. Szerdahely két utóbbi művének felépítését összehasonlítva Gabelhofer jegyzetének felépítésével a következő különbségek láthatóak.

Első látásra szembeütünk, hogy Gabelhofer más műnemeket használ: míg Szerdahely három különböző kötetben tervezte kiadni a három különböző műnem tárgyalását (*Poesis Dramatica, Narrativa, Lyrica* – az utolsóira nem került sor), addig Gabelhofer jegyzetében 5 „műnem” különül el: a fenti háromon kívül külön csoportot alkot a *graphica seu fabulosa* (leíró – ide tartozik az állatmese, az epigramma és a pásztori költészet), valamint a tanköltészet (*didascalica*). Abban is eltérnek egymástól, hogy bizonyos műfajokat különböző mértékben tárgyalnak: Gabelhofer például egyáltalán nem foglalkozik a „poesis Romanensis”-szel (a regény és elődei, prózában írt elbeszélő művek), amely Szerdahely *Poesis narratívájában* egy egész könyvet (II. könyv) tesz ki. Viszont Gabelhofer sokkal részletesebben mutatja be az állatmesét és a pásztoroköltészetet, mint Szerdahely (akinél ezt a két témát az I. és a IV. könyvben találjuk meg). Ennek talán az lehet az oka, hogy mind a két műfaj elég népszerű volt a 17–18. században is. Az elégiának viszont – amely a barokk kori poétikák kitüntetett műfaja volt, és amelyet inkább az elbeszélő műfajhoz soroltak, és nem a líraihoz – mindketten nagyon kevés teret biztosítanak: Gabelhofer a lírai költészetben belül említi, Szerdahely pedig nem is beszél róla, hiszen valószínűleg ő is a *Poesis Lyricában* tárgyalta volna.

Schedius Lajosnak is fennmaradt egy egyetemi jegyzete az 1800 körüli időből.⁷ Mivel ez tíz évvel később keletkezett, mint a Gabelhoferé, így kiválóan alkalmas az azzal való összevetésre. Kérdéses azonban, hogy Schedius mennyire a saját nézeteit fejt ki ebben a jegyzetben, ugyanis az egyetemi oktatásban sokáig megmaradt a Szerdahely által meghatározott tananyag hangsúlya.⁸ Elődeitől eltérően Schedius nemcsak irodalomesztétikát tárgyal ebben a jegyzetben, hanem más művészeteket is: a zenét, a táncot, a szobrászatot, festészetet, a kertművészetet és az építészetet.⁹ Viszonylag kis részt szentel a költészetnek, de Gabelhoferhez hasonlóan jelentős fejezetet az ékesszólásnak.

Az esztétikáról szóló általános megjegyzésekben és később az irodalmi műfajok tárgyalásánál Gabelhofer abból indul ki, hogy az esztétika azt vizsgálja, a művészetek hogyan tesznek egy bizonyos tárgyat minél érzékeltetőbbé (*sensibile*), hogy

6 SZERDAHELY, 1778, 1783, 1784a, 1784b.

7 SCHEDIUS, 2005, 33–244.

8 MARGÓCSY, 1989, 5, ahol Margócsy azt mondja, hogy Schedius vizsgatételeinek nagy része megegyezett Szerdahelyével. Újabb azonban Debreczeni Attila arra hívta fel a figyelmet, hogy Schedius említett jegyzetében „finoman átértelmezi” Szerdahely esztétikai elképzeléseinek egy részét. (DEBRECZENI, 2009, 3.)

9 Ez a lista megtalálható a korban létező szinte minden esztétikai összefoglalásban. (Vö. DEBRECZENI, 2009, 3.)

ezáltal minél kellemesebb érzéseket (*sensationes*) keltsenek a befogadó lelkében: tehát egész felfogásának alapját a baumgarteni érzékelés-középpontúság jellemzi. Ezzel szemben Szerdahely a jóízlés (*bonus gustus*) gondolatára építi fel esztétikaelméletét, és elsősorban a jó és rossz műtárgyak közti választás kritikai érzékét tartja kifejlesztendőnek. Erre a különbségre Schedius kapcsán már Debreczeni Attila felhívta a figyelmet:¹⁰ ebből a szempontból Gabelhofer megfogalmazása Schedius *Aestheticá*ájához áll közelebb. Gabelhofer elképzelése szerint ugyanis az érzékelés (*sensatio*) egyrészt jelenti a külső érzékek működését, másrészt azonban az elmének azt a működését, hogy a számára megjelenített dolog képéből származó tetszést vagy elfordulást érez. Ez pedig a képzelőerő segítségével jön létre (*Notiones generales*, 1–3).¹¹

A művészeteket ez alapján két részre osztja aszerint, hogy – tárgyát a képzelőerő elé állítva – a külső érzékelésen (festészet) vagy a belsőn (költészet) keresztül indítja meg a lelket: az előbbieket képző- (*figentes*), az utóbbiakat pedig tanító/beszélő (*docentes/loquentes*) művészeteknek nevezi.¹² Schedius azonban nem tesz ilyen alapon különbséget a művészetek között, szerinte a szónoklattan és a költészet „hasonló, analóg a többi művészet gyakorlatával”.¹³

Mindhárom szerző kiemelt figyelmet fordít a művészeteknek a társadalomban elfoglalt helyére – ez a téma két szempontból kerül elő: egyrészt a művészetek eredetéről, másrészt a hasznosságukról szóló fejtegetésekben. Szerdahely gondolatmenetében az Isten által tökéletesnek, ám az ember számára barátságatlannak teremtett természetben az embernek előbb a mesterségeket kellett feltalálnia, hogy életben maradjon, majd saját (ártatlan) gyönyörködtetésére feltalálta a művészeteket.¹⁴ A művészeteknek azonban nem ez a legfőbb célja, hanem az ember erkölcsének fejlesztése azáltal, hogy megmutatja a szép és a rút közti különbséget, és az előbbi felé irányítja, az utóbbitól pedig elfordítja a lelket (*delectando docere*).¹⁵ A költészet esetében például a társadalmi hasznosság három válfaját különíti el, amelyek az emberiség történetében időben követték egymást: 1. isten(ek), személyek, tettek dicsőítése; 2. bármiféle tudás átadása (tanköltemények); 3. erkölcsök formálása.¹⁶ Szerdahely tehát az iskolás klasszicizmus *dulce et utile*-elvét összekapcsolni látszik az ízlésnek a 18. században egyre fontosabbá váló társadalmi szerepével.¹⁷

Gabelhofer is hasonló gondolatokat fogalmaz meg, csupán hangsúlybeli eltéréssel: sokkal inkább a művészetek feltételezett hatásmechanizmusából (az érzékelésből) származtatja annak társadalmi hasznát. Szerinte a társadalomnak sok haszna származhat a művészetekből. Először is az ember annyira vágyini fog a szépre és a

10 DEBRECZENI, 2009, 5.

11 Vö. SCHEDIUS, 2009, 90., 123.

12 Vö. DEBRECZENI, 2009, 3: szép Tudományok, szép Mesterségek.

13 SCHEDIUS, 2009, 34.

14 SZERDAHELY, 1778, 60–64. Vö. GABELHOFER: *Caput II. De artibus generatim*, 2.

15 SZERDAHELY, 1778, 67–68.

16 SZERDAHELY, 1783, 20–21.

17 Végkövetkeztetése szerint a művészetek nélkül *alig* nevezhető az ember embernek (SZERDAHELY, 1778, 433–434.).

jóra (*pulcri bonique tam avidus*), hogy a mindennapokban, saját környezetében is azt fogja keresni; aztán a szépség által felkeltett érzet fejleszti a lélek belső érzékelését; végül a jónak és az erénynek az érzékét is művelik, ezáltal a társadalmi élet is fejlődik (*Notiones generales*, 5). A költészet céljaként Gabelhofer is a jóra való serkentést, erkölcsi nevelést határozza meg, viszont ebben az esetben is a szépérzék fejlesztéséből vezeti le a társadalmi hasznosságot.¹⁸

Még egy fontos különbségre kell felhívni a figyelmet a művészetek általános elméletével kapcsolatban. Szerdahely (Arisztotelész után) a művészetek principiumának a természet utánzását tartja, megjegyzi azonban, hogy a művésznek a pontos utánzás helyett újja kell teremtenie a természetet, mintegy tökéletesítve kell a befogadó elé állítania (*szept természet*), mert ez kellemesebb hatást vált ki a belőle.¹⁹ Gabelhofer ezzel szemben nem az utánzásban látja a költészet meghatározását, hanem abban, hogy az olvasó elméjében érzékelhető képeket hív elő (*oratio sensitiva perfecta*) – tehát itt is megfigyelhető Gabelhofer előadásainak az a sajátossága, hogy a művészet fő jellegét az általa reprezentált dolog érzékiségében látja.²⁰ Schedius talán még ennél is tovább megy, amikor a költészet befogadását úgy írja le, hogy az olvasó képzelőereje segítségével formákat érzékel, a költőnek pedig úgy kell ezeket a formákat megalkotnia, hogy szándékának megfelelően irányítani tudja az olvasók képzelőerejét.²¹

Ami a költészet általános elveit illeti, Szerdahely arisztotelészi alapokon elemzi a költészet formáját: megkülönbözteti a mesét és a beszédmódot, a mesén belül pedig azokat részeket különbözteti meg, amelyeket Arisztotelész a drámával kapcsolatban a *Poétikában*.²² Ezzel szemben Gabelhofer a retorikából ismert szónoki feladatok (*inventio, dispositio, exornatio, elocutio, pronuntiatio*) alapján tárgyalja a poézis jellegzetességeit. Schedius egyetemi előadásjegyzetében nem követi szorosabban sem az arisztotelészi rendszert, sem az iskolás klasszicizmusra jellemző retorikai felosztást.

Ebből a vázlatos összehasonlításból is kiderül, hogy Gabelhofer jegyzete Schediuséhoz áll közelebb, nem pedig Szerdahelyéhez: a legnagyobb különbség az kettejük között, hogy Szerdahely elsősorban a *bonus gustus*ból kiindulva tárgyalja az esztétikát, míg Gabelhofer (és Schedius) a művészetek hatásmechanizmusát (az érzékelés által a befogadóban keltett érzetek) állítja gondolatmenete középpontjába.

IV.

Gabelhofer esztétikai működésének más nyomai is vannak: az *Institutiones Aestheticae*vel egy csomagban található Vergilius *Georgicájának*, az *Aeneis* II. énekének, illetve Horatius leveleinek magyarázata (*Expositio Aesthetica*), valamint a klasszikus auktorok

18 Pars altera de poesi, *Notiones generales*, 5.

19 SZERDAHELY, 1778, 371–373.

20 „Hinc illud etiam patet, falso quidem a multis poesim ita definiri: esse nimirum *imitationem naturae*.” (*Pars altera de poesi, Notiones generales*, 3.)

21 SCHEDIUS, 2005, 90.

22 SZERDAHELY, 1783, 58–105. Balogh Piroska ezt a felosztást összefüggésbe hozza a 18. századi esztétika korabeli irányzataival, főleg Baumgarten rendszerével (BALOGH, 2009, 34).

szövegeinek magyarázatáról szóló töredékes munka – mindkét irat 1791-ből. Mivel Schediusnak 1794–1795-ből fennmaradtak hasonló céllal készült jegyzetei,²³ ezért érdemes Gabelhofer jegyzeteiről is pár szót ejteni.

A *De auctorum classicorum interpretatione* első fele nagyrészt a római irodalomtörténetet tárgyalja. Először meghatározza, hogy kiket kell klasszikusok alatt érteni (a görög és római irodalomnak a kiváló tehetségeit, akik mind műveltségükben, mind pedig ékesszólásukban, nyelvhasználatuk tisztaságában kiemelkedtek kortársaik közül, és ezért példaként szolgálnak a későbbi olvasónak-írónak), miért hívják őket így (a római adórendszerben a leggazdagabb polgárokat nevezték *classic*nak, innen terjedt át az elnevezés a legjobb írókra). Ezután a római irodalomtörténetet különböző korokra osztja fel: az adott korban alkotók kiválósága és a latin nyelv állapota szerint beszél arany-, ezüst-, bronz-, vas-, sőt cserépkorról is. Természetesen az aranykorban (a második pun háborútól Augustus uralkodásának végéig) beszéltek, írtak a legkiválóbban, Gabelhofer felsorolja az ebben a korban alkotó auktorokat.

Magát a szövegekkel való foglalkozást a következő folyamatban képzei el: először minden egyes gondolat értelmét kell a lehető legpontosabban felfogni, majd a nyelvtanilag így megértett szövegből meg kell ismernie a tanulónak a korabeli szokásokat, gondolatokat, tudományokat, végül pedig a tanulónak magának is törekednie kell arra, hogy hasonlóan elegáns szöveget írjon, akár latinul, akár saját anyanyelvén. Az, ha a tanár anyanyelvre lefordítja az adott szöveget, egyáltalán nem elég, mert így a diák nem fogja fel a szöveg belső értelmét (*sensus intimus*), és se a latin szavak jelentését nem tanulja meg, sem pedig a helyes stílust. Ebben az elképzelésben tehát a latin nyelven írt klasszikus alkotások, illetve azok nyelvi megformáltsága is közvetlen mintaként szolgál a későbbi korok anyanyelvi irodalma számára.

A szövegmagyarázattal szemben megfogalmazott igények megjelennek Gabelhofer kéziratos magyarázataiban is. Horatius leveleinek (I. könyv 6–10.) magyarázata mindig az adott (fiktív) kommunikációs helyzet tisztázásával kezdődik: a címzett (*epigraphé*) meghatározásával, Horatiushoz való viszonyának ismertetésével, a levélírás céljának rekonstrukciójával. Gabelhofer – a korban elterjedt módon – nem tördök a levelek fikciós szintjével:²⁴ mindig egy valós, megtörtént élethelyzetből vezeti le a levél keletkezésének történetét (például Maecenas meghívja magához Horatiust, aki visszautasítja ezt; Septimius ajánlólevelet kér Horatiustól Tiberiusához).

Ebből a konkrét élethelyzetből aztán az *argumentum*ban egy-egy sokkal általánosabb téma bontakozik ki: a vidéki és városi élet összehasonlítása, az igazi boldogság mibenléte, a sztoikus filozófia melankolikus embertípusának ábrázolása – itt fogal-

23 Ismerteti BALOGH, 2002.

24 Ez jellemző Gabelhofer értelmezési módszerére máshol is: a *Georgia* esetében például sora veszi a különböző földművelési, csillagászati tanácsokat. Egyrészt abból a szempontból, hogy Vergilius korában milyen szakmai elképzelések élhettek, illetve milyen régebbi földművelési tudásra utalhat a költő (itt összeveti Vergilius szövegét más, korabeli mezőgazdasági szakírók – Varro, Columella – megfontolásaival), másrészt viszont úgy kezeli a szöveget, mintha a jelen olvasó számára is hasznos földművelési tanácsokat adhatna.

mazódik meg, hogy „miről szól” a vers, a professzor általában egyetlen filozofikus témát rendel hozzá a költeményekhez. Gabelhofer igyekszik a levelek korabeli történeti-szellemi kontextusát felvázolni mind az *argumentum*ban, mind pedig a részletesebb *interpretatio*ban: sok történelmi, földrajzi, kultúrtörténeti adatot magyaráz meg (például a Via Appiát, a Földközi-tengert, a Pantheont).

Az *argumentum*ot követi a *synopsis*: ebben a vers retorikai szerkezetét tárja fel: milyen érvek következnek egymás után, amelyekkel a költő alá kívánja támasztani érvelését. Végül a részletes *interpretatio* bizonyos szavakat emel ki soronként, és azokhoz fűz tárgyi vagy stilisztikai megjegyzést. A stilisztikai megjegyzésekből nyilvánvalóvá válik, mi lehetett Gabelhofer elképzelése a költészetről: a filozofikus, erkölcsi tartalmat felékesítve kell „tálnia”. Többször kiemeli, ha egy-egy *elegans* stílusalakzatot talál, illetve többször felhívja a figyelmet a költőknek arra a gyakori eljárására, hogy azt, amit köznapian el lehetne mondani, más szavakkal, homályos mitológiai utalásokkal, történelmi példákkal mondják el, és a köznapit megfogalmazást elhagyják. Az interpretáció feladata pedig éppen ennek a költői beszédnek a felfejtése: a latin nyelvű képes, metrumokban írt beszéd lefordítása latin nyelvű, egyszerű prózára.

Forrás

Julius Gabelhofer *Institutiones Aestheticae*

NOTIONES GENERALES

1. Quae nominis etymologia?

Aestheseos nomen a Graeca voce αἰσθάνομαι (sentio), unde αἰσθησις, -εως (sensus, facultas²⁵ sentiendi) αἰσθημα (-ατος) sensio, sive sensatio, ipse nimirum sentiendi actus, et αἰσθησις, -εως sensus externus exempli gratia αἰσθησις ἀκουῆς sensus auditus, αἰσθητός, -οῦ, sub sensum cadens, sensibile.

Quid et quomodo pertractat aesthetica?

Unde illud e nominis etymologia patet, aestheticam artium pulcerrimarum theoriam ita pertractare, ut doceat, qua ratione objectum quodque ita sensibile reddendum sit, ut maxime in sensum humanum influat, et sensationes in hominis animo teneriores atque amaeniores excitet.

25 [Utána áthúзва: sens]

2. *Quid sensationis nomine intelligimus?*

Sensationum autem nomine non solum actum illum sensus externi, quo²⁶ externa quaevis sibi objecta percipuit, atque ita quidem ad mentem refert, [2] ut mens eiusdem sibi perceptionis conscia sit. Sed illam quidem sensationem hic intelligimus, qua mens agitur, dum ex objecti sibi repraesentati imagine complacentiam quandam erga rem ipsam, vel aversionem ab ipsa re sentit; atque adeo ipsius objecti pulcritudine vel deformitate movetur. Hinc sensatio sensu aesthetico significat illum animi motum, qui ex viva objecti alicuius repraesentatione per artis opus excitata in animo elicitur.

3. *Qua potissimum ratione sensatio quaevis oritur et excitatur?*

Sensationem omnem in hominis animo maxime imaginationis ope oriri experimur. Sensatio autem adjunctivae primus veluti motus est. Atque hinc quidquid appetentiae ciendae causa agendum est, illud etiam sensationis excitandae fine praestandum. Quum autem nihil appetamus, quod in sensus nostros seu externos, seu internos non incurrat; nobis quod adeo appetitu dignum adpareat; profecto sensibilis objecti cuiusdam intuitus nobis necessarius est, ut sensatio in mente oriatur. Hinc artes omnes, cum sensum hominis intimum movere debeant, in id praecipuum intendunt, ut objectum quodque vel sensibus externis subjiciant, uti: pictoria, sculptoria; vel viva quaedam repraesentatione per signa rerum, quae vocabula continent, imaginationi objiciant: uti poesis, rhetorica. [3] Proinde per repraesentationem maxime sensibilem artes tum docentes, tum fingentes gratissimam in animo nostro sensationem eliciunt.

4. *Quaenam hinc artium omnium divisio generalis?*

Quum igitur artes omnes objecti cuiusque pulcritudinem sensibilem reddere conentur, ut gratas animo sensationes excitent; patet omnino, primo objectum illud hominum mentibus veluti praesens sistendum esse. Id quod duplici ratione fit, nempe aut per vivam descriptionem verborum ope imaginationi rerum species offeruntur, aut felici quadam imitatione sensibus externis subjiciuntur. Pictura e. g. praelium aliquod oculis subjicit, quod poeta vivis verborum coloribus describens imaginationi sistit. Affectum aliquem in vultu totoque corporis habitu sculptor exprimit, cuius sensum tonorum ope musica elicit. E diversa hac in sensus agendi ratione duas pulcherrimarum artium classes praeceptores plerique statuunt; alteram fingentium sive formantium, alteram docentium seu loquentium. *Fingentes* appellant, quae objectorum similitudinem aut effigiem sensibus externis subjiciunt, uti ars pictoria, sculptoria, chalcographica. *Docentes* contra illas appellant, quae ad res animo sistendas ope sermonis atque tonorum utuntur, uti poesis, oratoria, musica.

[4]

5. *An artibus pulcherrimis civitas quaeque carere possit?*

Sunt autem, qui existiment, civitatem quamvis artibus pulcherrimis carere sine ullo publicae rei detrimento posse. Hi quidem eo potissimum argumento ducuntur, quod putent, artibus pulcherrimis emolliri animos ac effeminari; quin illud plane verentur, ne ob sensationem frequentiori motu agitatam hominum animi ad voluptates consecandas proniores reddantur. Addunt ad haec Platonis et Spartanorum exempla, quorum ille poetas e republica prorsus exisse jubet, hi vero omnem eloquentiam e patria proscrisperunt. Quod utrumque utut verum sit, nihil tamen adversi probat. Namque Platonem novimus non artis pulcherrimae causa, sed ob nimiam lascivorum carminum licentiam, cui poetae illa aetate plus justo indulgebant, eosdem e societate hominum honeste sentientium prorsus ejiciendos censuisse.²⁷ Spartanos autem patriam defendendi necessitas coegit, ut vitae duriori suos assuefacerent, maximeque caverent, ne quis alteri rei praeter agriculturam et militiam vacaret; propterea, quod tam pauci essent Graecae illius regionis incolae, ut bello ingruente [5] arma omnibus capienda essent.

Quae praecipua artium utilitas?

Caeterum, si pulcherrimarum artium naturam, finem et rationem recte indagemus, multiplicem ex illis utilitatem in civitatem redundare animadvertemus. Quod si artium istarum vim, quam in animos hominum exferunt, recte perpendamus, magnam illarum ad commune societatis hominum augendum praestantiam admirabimur. Ac *primum* quidem sensus hominis non nisi pulcris, atque ad symmetriae leges compositis rebus considerandis exercitatus pulcri bonique tam avidus redditur, ut pulcrum et bonum etiam nec ipse sentiens ubivis quaerat, ubivis consecetur, atque in rebus etiam minutissimis et quotidianis, e. g. in aedibus, in supellectili, omnibusque aliis decorem quemdam, ordinem et cultum teneat. *Deinde* sensatio illa, quae per artium pulcherrimarum opera in animis hominum minus etiam cultorum elicitur, internum animi sensum acuit, efficitque, ut ad omne pulcrum aequae ac bonum magis semper magisque inclinetur; adeoque sensus ipse intimus tenerior semper, et pulcri bonique sentiendi habilior reddatur. Quo magis autem sensus iste excolitur, eo magis rudiori sensui praevallet, eoque hoc magis homines cultius, tenerius, atque [6] honestius sentiunt. *Denique* is est etiam praeclarus artium istarum fructus, ut gentem, in cuius regione florent, non tantum celebriorem reddant, non tantum opificibus, artificibus multisque hominibus alendis materiam praebeat, sed – quod quidem ad publicam civitatis cuiusque felicitatem maxime pertinet – virtutis etiam, omnisque boni sensum acuant, socialis vitae delicias praebeat, ac saepe regendis hominum sensibus et mentibus egregiam praestant operam. Sic e. g. ope spectaculorum in theatro tum Athenis, tum Romae populus persaepe ad gravissima reipublicae negotia praeparatus est.

27 Vö. Platón: *Az állam*, X. könyv.

6. *Cur artes istae amaeniores, elegantiores et humaniores dicuntur?*

Artes istae, tum fingentes, tum docentes communi eruditis loquendi modo amaeniores, elegantiores, humaniores dicuntur. *Amaeniores* quidam, quod animo nostro nihil gratius accidat, quam imaginationis delectatio sensusque interni vellicato, unde complacentia et honestissima quaedam animi voluptas oritur. *Elegantiores* dicuntur, quia cum singulari delectu et objecta, et illa objectorum attributa seligunt, quae rem maxime sensibilem reddant; atque adeo non simpliciter opus aliquod, sed cum selectissimis attributis intuenti sistunt, atque ita exornant, ut cum delectatione sensus ex[7]terni, aut saltem cum magna imaginationis voluptate illud percipiamus. *Humaniores* denique appellantur inde, quod sensum internum agitando, emolliendo, excolendo mansuetiores reddant homines, ita ut omnis morum ratio illis in regionibus, in quibus artes pulcherrimae florent, cultior existat, multumque ornatior.

7. *An certae quaedam regulae de hisce artibus statui possint?*

Si quidem de regulis artium quaestio oriatur, ea duplici ratione consideratur. Nimirum vel illae regulae ad perficienda, vel ad recte dijudicanda artium opera pertinent. Si quidem objectum aliquod sensibile reddendum sit, experientia consulenda est, quibus potissimum viis ac rationibus sensibile reddatur objectum aliquod. Et si picturas, statuas, poemata communi hominum sensu magis celebrata respiciamus, profecto ex illorum attributis conijcere rite possumus, quomodo effectum esse objectum quodque oporteat, ut sensus feriat. Contra si hominis animum ope psychologiae investigamus atque in id potissimum inquiramus, quibus imaginibus, ideis atque imaginum formis magis afficiatur: sine dubia principia quaedam statuere poterimus, secundum quae imagines efformatae et objecta repraesentata sisti debeant, ut, quem intendit artifex, effectum in animis hominum producant.

[8]

8. *Quid igitur aethetica?*

Horum igitur principiorum, harumque adeo regularum complexus illam denique scientiam constituit, quam aetheticam dicimus. Nominis quidem etymologiam supra dedimus, ipsius autem aetheticae definitionem nunc demum dare possumus. Est igitur aethetica *Philosophia pulcri, seu scientia generalem theoriam et praecepta quaevis ex ipsa sensus intimi, quo pulcrum percipimus eiusque vim sentimus, sensus, inquam, intima natura deducta docens*. Nempe colligit aethetica observationes, quae tum circa objecta in sensum humanum maxime agentia, tum circa ipsam sensus interni naturam ab iis factae habentur, qui et artium pulcherrimarum indolem et illarum ad animum nostrum relationem scrutati sunt. Ex his igitur observationibus principia quaedam statuit, atque praecepta deducit, quorum opera et recte judicare de artium operibus docemur, et ad eadem imitanda ac perficienda instituimus.

9. *Quae illius tractandae methodus?*

Ex²⁸ praemissis hisce²⁹ sententiam ferre licet, quoniam ordine procedere illius praecepta debeant. Quum enim ex animi humani cognitione perceptionis ac sensationis leges derivandae sint; quum³⁰ e diverso rerum extra nos positarum³¹ in sensus nostros [9] viribus atque effectibus diversa,³² quibus impressiones in sensus fieri solent, attributa colligantur. Sane illa aestheticae tractandae methodus omnium conventissima judicabitur, qua primum notiones quaedam generales de artibus et scientiis, circa quas aestheticae theoria versatur, praemittitur, deindac facultates animi, quae ad³³ vim aestheticam tum sentiendam, tum producendam requiruntur et occupantur, distinctim explicantur; ac his demum cognitionibus³⁴ tum generalis totius aestheticae, tum specialis scientiarum et artium, quas complectitur, theoria superstruitur.

10. *Quis igitur aestheticae finis?*

Aestheticae igitur theoriae finis est, ut et animum praeparet ad percipiendam operum aestheticorum vim, et ingenium formet ad opera haec tum dijudicanda, tum efformanda. Summa est igitur scientiae huius dignitas atque utilitas. Praeterquam enim, quod animos vero pulchri bonique sensu imbuit, artifices quoque ipsos format; bonarumque artium veros iudices, veros amatores ac fautores praeparat; proindeque ingeniorum magistra est, et moderatrix.

[10]

CAPUT II. DE ARTIBUS GENERATIM

1. *Cur artes istae pulchrioris et amoeniores dicuntur?*

Pulcherrimae dicuntur artes istae (supra §. 4to enumeratae) quia et pulchrum inprimis consectantur, et omnia, quae tractant, objecta pulchriora ac nitidiora reddunt. Pulchrum consectantur, quia sensus hominum allicere atque ad objectorum contemplationem pellicere necessario debent; secus enim, nisi pulchrum videatur quidquam, neque amaenum sensibus, neque expetitu dignum animo videbitur. Objectum autem quodque pulchritudine ac venustate condecorare nituntur; quia nisi grata quaedam specie menti oblata affectus in animo haudquaquam elicitur, atque adeo³⁵ mens quaeque levior aut sensus quisque fugacior, si non specie tali caperetur, objecta quaevis amore aut complacentia digna praeteriret. Hinc pulchra quaedam

28 [Utána áthúzva: hisce]

29 [Utána áthúzva: jam ---]

30 [Utána áthúzva: ex]

31 [Utána áthúzva: effectu]

32 [Utána áthúzva: ut]

33 [Utána áthúzva: sentiendam aequae]

34 [Utána áthúzva: totius]

35 [Utána áthúzott, olvashatlan szó.]

species³⁶ earum rerum³⁷ mentibus ac sensibus hominum offerenda, ut, quod adpetitu dignum est, amaenum³⁸ simul et gratum aut sensui externo, aut imaginationi, aut verius utrique accidat.

2. *Quaenam artium pulcherrimarum origo?*

Artium pulcherrimarum origo ab illo animi nostri desiderio repetendum est, quo agimur, ut omne, quod vitae nostrae usibus necessarium, quod alendo corpori aptum, [11] aut ad vitae propagandae rationem inventum habemus; simul ita condecorare studeamus, ut non tantum ea re uti possimus, sed etiam ut re quavis cum quadam sensuum voluptate et oblectatione fruamur. Experientia huius vel a cibus patet. Quantumvis enim homines crudis quibusquam fructibus, carne simpliciter cocta, pane quovis simplicissima ratione pisto famem saturare valeant, nihilo tamen minus quot quamque diversis coquendi rationibus non integrae tantum nationes, sed singuli quique utuntur. Hoc uno quidem exemplo patet, quanto quidem opere in rebus omnibus non modo vitae servandae, sed sensuum quoque voluptati studeant homines, et quomodo studium hoc rebus omnibus cum voluptate fruendi artibus inveniendis initium dederit. Sic pastor, aut quisquis ille fuit, qui baculo figuras incidendo exornare pedum cepit, sculptoriae artis primam speciem dedit; sic qui tugarium ordinatius ponere,³⁹ exornare parietum, et extrinsecus etiam aspectui gratias reddere studiit, architecturae cultioris autor habendus est.

3. *Quis igitur artium istarum finis est?*

Artium istarum finis est longe nobilissimus:⁴⁰ *Omnis nimirum pulchri sensu hominum animos⁴¹ mansuefacere moresque cultiores reddere* illis propositum est. [12] Et quum finis iste principalis⁴² fines quoque alios complectatur, qui alias intermedii aut subordinati dicuntur, hi quidem fines etiam artibus illis pulcherrimis communes putari debent. Quum igitur pulchrum, quod quidem infra videbimus, diversas animi facultates aut singillatim, aut simul omnes afficere solet, quum diversa sint objecta pulchri capacia, diversaque pulchritudinem operibus inducendi ratio esse possit, omnium harum animi facultatum directio et cultura, omnium istorum objectorum⁴³ tractatio, omnis pulchritudinis adcurata distinctaque⁴⁴ in unum objectum collectio, et sensationum inde producendarum vis atque effectus intermedii artium fines censi debent.

36 [Utána áthúzva: hominibus]

37 [Utána áthúzva: est]

38 [Utána áthúzva: simu]

39 [Utána áthúzott, olvashatatlan szó.]

40 [Utána áthúzott, olvashatatlan szavak.]

41 [Utána áthúzva: ad recta, honesta, ad mansuetudinem]

42 [Utána áthúzva: non nisi et finibus q]

43 [Utána áthúzva: expositio]

44 [Utána áthúzva: descriptio – – – aethetico]

4. *Quibus igitur auxiliis artes privatim ac publice promoventur?*

Quum⁴⁵ ad fines hos consequendos ea potissimum faciant, quae in sensus externos incurrunt,⁴⁶ et imaginandi vim intemam simul efficiant, facile num judicabimus, ut et privatim, et publice pulcherrimarum artium tum cognitio, tum progressus promoveatur. Privatim quidem, si sanis quibusque principiis intus et in animo⁴⁷ perceptis in considerandis⁴⁸ aut evolvendis artium pulcherrimarum operibus recte utamur, [13] et excellentiorum huiusmodi operum aspectus et lectione, tum sensum⁴⁹ tum externum, tum internum ad cito recteque vim pulchri percipiendam assuefaciamus.

Publice autem artes promovendi viam veteres⁵⁰ praemonstrarunt.⁵¹ Cum enim viderent, populum sensu externo magis, quam interno regi, quum adeo recte concluderent, modis ac rationibus studendum esse, ut externis quibusque rebus, quarum usus populo frequens esset, pulchri decorique species induceretur, omnibus illis rebus, quae publico aspectui, publicorum usui destinatae fuerunt, ornatum quemdam pulcherrimum inducere adlaborarunt. Hinc a veteribus artium publice promovendarum modos discimus: nempe

a) *aedificionem* non modo publicorum, sed aedium ac platearum symmetria quadeam et exornatio; jam eo ipso⁵² pulchri sensum⁵³ in hominibus acuit, quod partes ordine pulcherrimo junctas intueri⁵⁴, semperque prae oculis⁵⁵ habere soliti, ubi⁵⁶ hanc partium harmoniam aut laesam, aut neglectam sentiunt, continuo sensum suum offendi animadvertant.

b) *monumenta publica* seu privatorum hominum gloriam, seu eventuum publicorum memoriae consecrata, simul artium promovendarum egregia sunt auxilia. Hominibus quidem omnibus, quod ornatu hoc in admiratio[14]nem, laetitiam, aliosque affectus abreptum magis pulchritudinis⁵⁷ et ornatus⁵⁸ vim sentiant, artificibus autem plurimum prosunt, quod artium exemplaria sint, ingenium alant, inventionum segetem praebeant, et ideas augent.

c) *festi dies et sollemnia quaevis publice instituta cum saltus et ornatu aedium, vestium aliisque conjuncta* omnibus certe tum docentibus, tum fingentibus quoque artibus veluti nutrimento sunt. In his enim si exquisitus quidam decor externus publice sancitur, si ornatus quisque singulari studio exquiratur, mirifice quidem populum colunt. Hinc

45 [Előtte áthúzza: Privatim]

46 [Utána áthúzza: aut saltem imaginationem seu]

47 [Utána áthúzza: perceptis]

48 [Utána áthúzza: et atque]

49 [Utána áthúzza: imaginationem]

50 [Utána áthúzzott, olvashatatlan szó.]

51 [Utána áthúzza: Namque ?]

52 [Utána áthúzza: ad]

53 [Utána áthúzza: hanc ?]

54 [Utána két áthúzzott, olvashatatlan szó.]

55 [Utána áthúzza: habent, habendo ?]

56 [Utána áthúzza: laesam]

57 [A szó eredetileg: *pulchritudinem*, amelynek az utolsó két betűje áthúzza, felírva: *is*.]

58 [A szó eredetileg: *ornatum*, amelynek utolsó betűje áthúzza, felírva: *s*.]

videmus, quo magis populus quisque a prima sui ruditate remotus est, eo majori cum decore festos dies agere, habitumque laetitiae omnem, quin saltum quoque compositum ac pulchre variatum habere: contra vero populum quemvis primae ruditati adhuc propiorem insolentibus modis, incultisque clamoribus ac furibundo potius ac temulanto saltu, quam motu composito uti. [...]

[72] PARS ALTERA DE POESI

NOTIONES ET PRAECEPTIONES GENERALES

1.

Poesis inter artium duarum classes velut intermedia est; *loquentium* nempe agmen claudit, *fingentium* vero veluti dux est, et magistra. Quum enim artium quarumvis, quae pulchriorum nomine veniunt, ea sit vis atque natura, ut rei cuique sensibus objectae tantam pulchritudinis, decori, formae virtutem tribuant,⁵⁹ ut sensum hominis internum maxime afficiat atque delectet;⁶⁰ idque⁶¹ ab imaginatione plurimum pendeat; duabus potissimum viis elegantiores illae artes imaginationem ac dein sensum hominis afficiunt, [73] aliae nimirum objectum in superficie colorum ope imitantur aut simillimum lapide, aere ac metallo fingunt, unde fingentes dicuntur, atque sic ope *visus*⁶² phantasiam excitant, atque imaginibus ad objecti similitudinem effectis sensum afficiunt. Contra poesis imaginibus rerum, quae vocibus subsunt, ad idem efficiendum utitur, unde⁶³ artium, quae loquentes vel docentes dicuntur, ordine continetur. At vero quum poesis rerum expositione longe vivaciore utatur, quam oratoria,⁶⁴ et objectum quodque, collectis omnibus modis et attributis⁶⁵ externis in sensus incurrentibus *rem tractandam* veluti sensibus subjiciat, sensationem excitet, idque, quod ratione oratores praestare nituntur, ope⁶⁶ sensus animi efficiat, omnino id commune habet cum pictura et statuaria, ut⁶⁷ ratione maxime sensibili mentibus hominum objecta sistat. Id autem⁶⁸ ei cum rhetorica commune est, ut⁶⁹ sermone⁷⁰ ac ornatu verborum utatur, apparet omnino, poesim inter artes docentes atque fingentes mediam esse. Accedit, quod hac poeseos virtute imaginatio viva, celerior atque adeo habilior exercitatione reddatur, ad citius ac fortius pulchri, decori, amoeni

59 [Utána áthúzva: ut quae – – – sit sens imaginationem hominis accendendae, atque sensumque intimum maxi]

60 [Utána áthúzva: idque]

61 [Utána áthúzva: sensuum inter]

62 [Utána áthúzva: imaginationem]

63 [Utána áthúzva: loquentium]

64 [Utána áthúzva: atque]

65 [Utána áthúzva: id solummodo quor rem veluti sens tractandam]

66 [Utána áthúzva: sensuum]

67 [Utána áthúzva: sensibil]

68 [Utána áthúzva: eidem]

69 [Utána áthúzva: ope]

70 [A szó eredetileg: *sermonis*, amelynek utolsó két betűje áthúzva, feléírva: e, utána áthúzva: et]

quidvis percipiendum,⁷¹ sensusque illius acuatur, unde magis deinde speciebus artium fingentium oblati et phantasiam et sensum affici debere liquet. Si qua in alia re poeseos cum artibus fingentibus similitudo et convenientia cernitur, id profecto in dramate videtur, ubi actio, persona, habitus denique omnis agentium ex praeterlapso tempore veluti recenti vita praesens offertur.

2. *Quod est poeseos artificium, idque praecipuum?*

Praecipuum vero artificium poeseos, qua et imaginationem hominum et sensum intimum afficit, est *factio*.⁷² Huic autem voci, qua⁷³ mentiendi promptitudinem notant aliqui, significatum longe diversum subesse tum praeceptores, tum auctores Latini aequae ac Graeci docent.⁷⁴ *Fictio* enim est⁷⁵ inventio illa objectum ita sistendi, formandi et hominum sensibus offerendi,⁷⁶ seu illam objecto formam pingendo tribuendi,⁷⁷ quae id afficiat, ut legentis animus⁷⁸ eam rei imaginem concipiat, quam phantasiam⁷⁹ afficiendo sensum intimum maxime liceat. Unde poesis *ars fingendi* Latinis, ποιησις a ποιέω (facio, fingo) Graecis vocatur.

[74] 3. *Quid poesis?*

Iam definire licebit, quid sit poesis. Est nimirum, uti clarus Baumgarten e recentioribus primus omnium definibit, *oratio sensitiva perfecta*. Id est, poesis est ars, objecta quaevis⁸⁰ sensibilia, cogitatus, sensus, affectus et actiones sermonis ope ita exprimendi,⁸¹ imitandi ac proponendi, ut in lectoris vel auditoris mente eorumdem imago et sensatio vivacissima oriatur. Hinc illud etiam patet, falso quidem a multis poesis ita definiri: esse nimirum *imitationem naturae*. Namque haec imitatio⁸² pertinet ad artificia, quibus poesis cum caeteris artibus utitur ad imaginationem et sensationem excitandam, minimeque natura seu poesis ipsa est.

4.

Poema igitur est oratio metro expressa, quae objectis⁸³ omnibus, quibus occupatur, summam vim sensibilem maximamque⁸⁴ intimos animi sensus penetrandi efficaciam tribuit. Isque demum poetae nomen meretur, qui praeter fortem imaginandi

71 [Utána áthúzva: sensuque]

72 [Utána áthúzott, olvashatatlan szavak.]

73 [Utána áthúzott, olvashatatlan szavak.]

74 [Utána áthúzva: Nempe]

75 [Utána áthúzva: illa met conf]

76 [Utána áthúzva: quae]

77 [Utána áthúzva: uti maxime sensusimaginationem et sensum ferit]

78 [Utána áthúzva: remisit ?]

79 [Utána áthúzva: delectare]

80 [Utána áthúzva: sub]

81 [Utána áthúzva: ac propo]

82 [Utána áthúzva: est artis]

83 [Utána áthúzva: quibusque, quae]

84 [Utána áthúzva: in]

sentiendique vim seu simul facultate praeditus est,⁸⁵ vim sensitivam cuiuslibet objectae, quod pertractat ope sermonis tribuendi.

5.

Poeseos magna est utilitas, et finis longe praestantissimus. Finis nimirum poeseos est communis cum artibus amoenioribus sensum veri, boni, pulchrique acuendi. Quem in finem phantasiam hominis⁸⁶ exercet, imaginibus et copiosis et ornatoribus illi objectis,⁸⁷ rem atque imaginum istarum intuitu sensum quoque internum ad⁸⁸ celeriore perceptionem acuit. Unde ubi floret poesis, cultissimam esse gentem oportet, pulchri bonique capacissimam. Hinc jam sit utilitas poeseos, indagenti patet. Nemp^e⁸⁹ sensum internum excitando ad bonum quodvis ad⁹⁰ numinis cultum et reverentiam ad⁹¹ animi morumque culturam, ad vitae civilis officiat, ad fortitudinem bellicam excitandi tanta vis est atque potestas, ut sola⁹² carminum virtute cantusque suavitate⁹³ a fera ac barbara vivendi ratione ad⁹⁴ morum culturam <traducti>⁹⁵ primas gentes traductas fuisse et historiarum veritate et⁹⁶ ea, quae mythologiae fabulis velut involuta est, primarum civitatum⁹⁷ historia patet. Quin quantum poesis valeat, vel inde conjici pronum est, quod antiquissimi populorum duces ad reverentiam erga numen aeternum, ad memoriam clarorum hominum servandam, ad virtutem bellicam in suis excitandam nihil aptius invenerint, quam hymnos⁹⁸ et cantica. Cuius rei Moysis et Sororis Mariae cantica,⁹⁹ *Psalmi* Davidis, quin et Homeri *Odyssea* et *Ilias* monumenta sunt. Ob hanc poeseos vitem Orpheus movisse lapides dicitur, quod hominum ferorum corda saxis duriora poeseos ope flexerit.

[75]6.

Objectum poeseos est¹⁰⁰ res omnis, quae¹⁰¹ sensui interno movendo aut soli imaginationis delectationi apta est, vel ope fictionis apta reddi potest, quumque non tantum omnia in rerum natura existentia, sed etiam actiones, quin sensus quoque

85 [Utána áthúzva: maxima ra² sensi]

86 [Utána áthúzva: excitandi]

87 [Utána áthúzva: Altera atque sensum internam internum – – –]

88 [Utána áthúzva: celeriter]

89 [Utána áthúzva: ut et imaginationem et sensum internum]

90 [Utána áthúzott, olvashatatlan szó.]

91 [Utána áthúzva: suavi morum]

92 [Utána áthúzva: carminum]

93 [Utána áthúzva: e fero]

94 [Utána áthúzva: mo cultiorem]

95 [Utána áthúzva: fuisse fuisse]

96 [Utána áthúzva: Mythologiae ve quae veret ?]

97 [Utána áthúzva: historia]

98 [Utána áthúzva: singulari spi]

99 Kiv 15, 20.

100 [Utána áthúzva: tota q]

101 [Utána áthúzva: vel sensui]

hominum sermonis ope ita exprimi possint, ut omnino in sensus quoque legentis vel audientis eadem, qua referuntur, ratione influant, multiplex et varium est poeseos objectum, nempe res ipsae seu existentes, seu ad existentium similitudinem solo poetae ingenio exortae aut actiones hominum verae vel ad verosimilitudinem effectae, sensus quisque internus et omnis etiam physica et moralis doctrina poeseos objectum esse poterunt.

7.

Hinc diversae poeseos et poematum species ad haec summa veluti capita referuntur. Nempe:

- a) Poesis *graphica* seu *fabulosa* – quae rerum naturali descriptione et actionum allegoricarum narratione absolvuntur, huc referuntur fabulae, eclogae.
- b) *Epica*, quae rerum et actionum magnarum atque grandium narrationem cum omni fictionis ornatu adparat.
- c) *Lyrical*, quae¹⁰² sensus animi tum suaves, tum vehementes oratione affectum spirante effert.
- d) *Dramatica*, quae actionis unius singularis aut virtutis aut vitiis exemplar¹⁰³ non modo narrationem, sed¹⁰⁴ agentium quoque habitum, mores modumque agendi non modo scribendo, sed etiam viva imitatione exprimit.
- e) *Didascalica*, quae praecepta¹⁰⁵ quaevis seu moralia, seu physica, seu alia fictionis poeticae ope ita exornat, ut suavi simul imaginatione, tenuique sensus interni vellicatione magis in animum influant.

Ad unum certe istorum capitum quodvis majorum aequae ac minorum poematum referri poterit.

[76]8.

Quum¹⁰⁶ poesis utpote sermonis ope agens id cum rhetorica commune habet, ut inventionem, dispositionem, exornationem, elocutionem ac pronuntiationem¹⁰⁷ absolvatur.

9.

Inventio poetica¹⁰⁸, quum¹⁰⁹ scopus quisque a poeta tractandus summam vim sensibilem acquirere debeat,¹¹⁰ maximeque adeo imaginationem ciere, inventio poetica est proprie inventio talis fictionis, cuius ope scopus tractandus maximam vim sensibilem acquirat. Quumque adeo non omne ingenium fictionibus aptum sit, et ingeniorum

102 [Utána áthúzva: tum]

103 [Utána áthúzva: non modo se]

104 [Utána áthúzva: etiam]

105 [Utána áthúzva: quaevis]

106 [Utána áthúzva: poeseos]

107 [Utána áthúzva: consistet]

108 [Utána áthúzott, olvashatatlan szó.]

109 [Utána áthúzva: finis poeticus]

110 [Utána áthúzva: summ]

diversitas id exigit, ut aliud alteri poematum generi aptius sit, in materiae delectu suas quasque ingenii vires cum scopi ratione conferre¹¹¹ oportebit.

Sumite materiem vestris, qui scribitis, aequam
Viribus, et versate diu, quid ferre recusent,
Quid valeant humeri. Cui lecta potenter erit res
Nec facundia deseret hunc, nec lucidus ordo.
(Horatius: De arte poetica 38–41.)

Inventio¹¹² seu verius fictio poetica¹¹³ tam libera est, ut quidquid ingenium ferat, quidquid ad sensibilitatem objecti confert, ei in poema congeratur, omnique exornationem genere aut splendidem, aut amoenum et suave reddatur.

10.

Inventa quaevis verosimilia esse apud poetas quoque lege sancitum est. Verosimilitudo autem poetica latius patet, quam illa oratorum. Oratori nimirum, uti philosopho, id solum est verosimile, quod principiis veris non repugnat, nec rationi, neque ratiocinio adversatur, sed fieri revera secundum rationis et naturae leges physice aut moraliter potest.¹¹⁴ Verosimilitudo autem poetica¹¹⁵ rei, quam poetae producit, ita liberam fictionem relinquit, ut rebus tribuat attributa, quae¹¹⁶ illis ex natura sua non insunt, sed tum ita tractet, ut si quidem haec attributa vere haberent,¹¹⁷ ita, prout¹¹⁸ fingit, agere aut adparare deberent. Sic si animantibus loquelam, arboribus vitam¹¹⁹ mythologus tribuat, licet hoc aut physice repugnet, sed ita¹²⁰ loquentia animalia, arbores ita agentes tractore tenetur, uti et loquerentur et agerent, siquidem vita et loquela gauderent. Unde in effectis naturae proportionem quandam servare, et in efficta natura omne repugnans vitare debet poeta.

... Pictoribus atque poetis

Quidlibet audendi semper fuit aequa potestas.
Scimus, et hanc veniam petimusque damusque vicissim.
Sed non, ut placidis coeant immitia, non ut
Serpentes avibus gementur, tigribus agni.
(Horatius: De arte poetica 9–14.)

111 [Utána áthúzott, olvashatatlan szó.]

112 [Előtte áthúzott, olvashatatlan szó.]

113 [Utána áthúzva: ita]

114 [Utána áthúzva: Poetic – – –]

115 [Utána áthúzva: factis non laedit ad – – – quae cogitet poetam tantum]

116 [Utána áthúzva: natura ex]

117 [Utána áthúzva: secundum]

118 [Utána áthúzva: poeta]

119 [Utána áthúzva: fabul]

120 [Utána áthúzva: loque seu]

[77] 11.

Dispositio poetica ab oratoria plurimum differt: eiusque legem summam posuit Horatius:

Ordinis hac virtus erit et venus, aut ego fallor;
Ut jam nunc *dicat*, jam nunc *debentia dici*
Pleraque differat, et praesens in tempus omittat.
(Horatius: De arte poetica 42–44.)

Nempe non ab ovo factum aliquo narrare, nec a primis continuo lineis theoreticam¹²¹ quamvis materiem tractat¹²² poeta, sed continuo ab illo seu actionis puncto, seu rei attributo,¹²³ e quo principale fictionis objectum continuo velut in oculos incurrat; uti e. g. Virgilius *Aeneidem* suam non ab incendio Trojae, urbis expugnatione, fuga Trojanorum, sed continuo Aeneam cum classe sua in medio mari mediterraneo e regione Siciliae cum fatorum vi, Junonis ira et fluctibus luctantem ab ipso epicae narrationis exordio lectori sistit. Sic Phaedrus¹²⁴ in ipso homine agentes fabulae personas sistit, et scenam figit: ad *rivum eundem lupus et agnus* venerant.¹²⁵ Ea igitur, quae maxime in oculos et mentem auditorum vel lectorum incurrere cupit, poeta ab exordio continuo ponit.¹²⁶ *Debentia* vero *dici*, seu totius fati primordia libro demum II. Aeneam ipsum narrare facit.¹²⁷

12.

Exornatio poetica, quae qualisve sit, ex ipso illius fine patet, quum enim sensum afficere et imaginationem oblectare debeat, ornatus certe poeticus ex iis potissimum constare debet, quibus¹²⁸ utraque haec animi facultas maxime affici solet, nempe¹²⁹ descriptionibus rerum quae sensibilibus illarum attributis collectae atque consarcinatae imagines magis videantur esse, quam descriptiones; affectibus lenibus, morum et sermonum naturali imitatione, iisque demum omnibus, quibus in vita quotidiana sensus externos¹³⁰ solito magis excitari experimur. Unde ornatus quoque poetici ab oratoria discrimen divinabis. Orator enim rationabili quodam modo, poeta magis sensuali delectat, atque hinc ille¹³¹ veris rerum attributis, hic contra sensibilibus plurimum agit.

121 [Utána áthúzva: quandam]

122 [Utána áthúzva: sed]

123 [Utána áthúzva: ex]

124 [Utána áthúzva: continuo]

125 Phaedrus: I. 1.

126 [Utána áthúzva: Ver]

127 Az *Aeneis* első énekében Aeneas Lybia partjaira vetődik, ahol Dido, Karthágó királynője befogadja. Aeneas csak a második énekben kezdi el – Dido kérésére – mesélni Trója bevételének történetét.

128 [Utána áthúzva: una]

129 [Utána áthúzva: sensib]

130 [Utána áthúzva: magis]

131 [Utána áthúzva: rerum attribut]

13.

Elocutio poetica duplici ratione considerari debet; *ratione metri* et *ratione vocum deligendorum*.¹³² Metro adstringitur poeta, aut saltem prosae suavius ad metri similitudinem sonanti. Hinc praecipua soni cura eidem incumbit, sono namque auditus hominis, uti imaginibus phantasia maxime delectatur; unde fit, ut sensuum simul externorum lenocinium accedat; ac proinde magis in animum influat sermo poeticus.¹³³ In vocibus deligendis liberior est poeta; audacioribus enim metaphoris, frequentioribus allegoriis tropisque copiosius uti poetae fas est. In epithetis praesertim, aut appellationibus metaphoris aut translatis nominibus, in verbis quoque iisdem translationibus utitur. E. g. in illa Phaedri fabula: *Lupus Latro, ovis laniger* egregie dicitur.¹³⁴

[78]

14.

Pronuntiatio denique poetica ad id potissimum valet, ut audiens quisque nostra vel aliena legentem opera¹³⁵ ex auditu solo¹³⁶ rei narratae vel descriptae imaginem concipiet, et ex ipso [!] legentes¹³⁷ voce ad affectum pellicentur, quem excitare intendimus. Ad hoc sunt tres praecipue leges generales:

I. Non ad versuum et metri caesuram, sed secundum interpretationis signa legendum.

II. Vocis tonus, intensio ac remissio affectui poetae reique ipsius naturae conformanda.

III. Litterarum et vocum pura sit fortisque pronuntiatio.

Quae quidem leges generales singulae suo modo rite sunt¹³⁸ considerandae.

15.

Non ad versuum caesuram sed az interpretationis signa ei, quicumque audientibus seu oblectandi seu instituendi causa legit, omni cura esse attendendum. Nam acrisime quidem accedit, ut cum¹³⁹ aut caesura vel versu aut medius aut integer propositionis tractandae sensus absolvatur. Quin in heroico et lyrico praesertim carmine vitiosum esset.¹⁴⁰ Hinc sensum dirimit, res natura sua conjunctas disjungit, ideaque adeo turbat,¹⁴¹ qui secundum versum aut caesuram spiritu cessaret.

132 [Utána áthúzva: Re]

133 [Utána áthúzva: Ratione vo]

134 Phaedrus: I. 1. (az 5. és 7. sorban).

135 [Utána áthúzva: continuo ---]

136 [Utána áthúzva: imagine]

137 [Utána áthúzva: tono]

138 [Utána áthúzva: intelligendae]

139 [Utána áthúzva: caesura vel versus medius]

140 [Utána áthúzva: Adeo]

141 [Utána áthúzva: quicumque]

15. [?]

Vocis *tonus* triplex distinguitur.

a) *Familiaris*, qui cultiorem et familiarem loquendi modum imitatur, quo homines magis perpolitati utuntur. Is quidem leni atque suavi quadam ratione variatur, praesertim interrogando, aut affectui¹⁴² cuidam¹⁴³ tenero indulgendo. Hoc tono leguntur narrationes humiliores, uti fabulae, explicationes, notationes et graviores quaedam animadversiones.

b) *Gravis* tonus tardiori vocum pronuntiatione, intermissione crebriori et¹⁴⁴ protractione¹⁴⁵ distinguitur. Grandibus et gravibus rebus, verbisque multum significantibus convenit. Hoc tono hymni, odae grande sonantes, orationes seu politicae, seu prosaicae leguntur.

c) Tonus inter utrumque *medius* est familiari elatior, gravi autem depressior, priori tardior, posteriori celerior, ridente vultu, festiva voce, suavique amoenitate jucundus, quo plerumque jocosa, ludicra, acumine ac sale referta leguntur, uti satyrae, epigrammata.

16.

Intensio ac *remissio* vocis proprie adfectus rationi attemperanda est. Intensa voce hominis in affectu vehementi loquelam imitamur; isque non regulis, sed observatione hominum, qui affectibus aguntur, addisci potest.¹⁴⁶ Hoc tono leguntur illa poemata, illique poematum loci, in quibus <in quibus> poeta vel suum, vel alterius cuiusque affectum aut¹⁴⁷ excitat, aut narrat ac imitatur. *Remissior* vox tenero, suavi flebilique affectui exprimendo, imaginibus quoque ac narrationibus tenerioribus congruunt, uti elegiis, eclogis.

[79]

17.

*Litterarum*¹⁴⁸ *pronuntiatione* distincta mollium ac duriorum praesertim consonantium uti et duplicatarum fortiori tono ac demum *emphaseos*¹⁴⁹ additione absolvitur. Equidem sonorae vocales, liquescentes molliores litterae, uti *b*, *l* etc. contra strepentes non nihil duriores *p*, *t*, *q* pressaeque duplices e legentis ore prodire debent. *Emphasis* autem vocis ac pronuntiationis additur¹⁵⁰ 1mo *principali* cuius *objecto*, exempli causa: „Ad rivum *eundem lupus et agnus venerant.*”¹⁵¹ 2do *oppositis*, e.

142 [Utána áthúzva: tenui]

143 [Utána áthúzva: teneriori indulgendo]

144 [Utána áthúzva: longi]

145 [Utána áthúzva: a cateris]

146 [Utána áthúzva: Hanc]

147 [Utána áthúzva: narrat et --]

148 [Elótte áthúzva: Litterarum pronuntiatio]

149 [Utána áthúzva: observatio absolvitur]

150 [Utána áthúzott, olvashatatlan szó.]

151 Phaedrus: I. 1., 1. sor.

c.: „*superior* stabat lupus, longe inferior *agnus*.”¹⁵² 3° *Excellentiori*, quod praesertim aut praetenditur, e. c.: „*Pater hercle! tuus* maledixit mihi.”¹⁵³ 4to Pronomina personarum¹⁵⁴, ad quos [!] singulari ratione sermo aut interrogatio refertur. „*A te* decurris ad *meos* haustus liquor.”¹⁵⁵

18.

*Bonae pronuntiationis adsequendae*¹⁵⁶ *auxilia* vita nostra communis offert, siquidem non rudis plebeculae aut incultorum¹⁵⁷, sed nobiliorum atque cultiorum hominum pronuntiandi loquendique rationem imitemur,¹⁵⁸ ac sollerter,¹⁵⁹ oris¹⁶⁰ vultusque habitum corporis gestum, vocisque sonum observemus in iis, quos affectu quocumque vere agitated conspicimus. Iuverit etiam viros non solum eruditos, sed simul decore eloquentes¹⁶¹ aut poemata legentes, aut publice dicentes cum¹⁶² quodam imitandi studio audire, atque societatem cum amicis inire, quae confabulationis loco legendis auctoribus¹⁶³ otium fallat, et voluptatem animi cum utilitate conjunget.

19.

Ex his quidem dictis patet, quo ingenio praeditum esse oporteat, qui se poesi consecrare et¹⁶⁴ quidquam poetae ingenio dignum praestare cupit. Minime enim, quod quidem Horatius notat,¹⁶⁵ versificandi [— —] poetam absolvit.

...Neque enim concludere versum
dixeris esse satis neque, siqui scribat uti nos
sermoni propiora, putes hunc esse poetam.
ingenium cui sit, *cui mens divinior atque os
magna sonaturum, des nominis huius honorem.*
(Horatius: Satyrarum liber I./IV.)

Scilicet ingenium ferax, imaginatio viva, sensus omnis affectus capax, eloquendi facultas maxima in poetis requiruntur. Quae quidem omnia naturae munera sunt, sed tamen, quod quidem omnis animi aestus sit, evagare poetam facient, nisi arte,

152 Uo. 2–3. sor.

153 Uo. 12. sor.

154 [Utána áthúzva: spe]

155 Uo. 8. sor.

156 [Utána áthúzva: adminicula]

157 [Utána áthúzva: hominum]

158 [Utána áthúzva: solle]

159 [Utána áthúzva: vocis, vultus, vultus ho]

160 [Utána áthúzva: ho]

161 [Utána áthúzva: poemata]

162 [Utána áthúzva: stud]

163 [Utána áthúzott, olvashatatlan szó.]

164 [Utána áthúzva: dignam ho]

165 [Utána áthúzva: versificatus methodus]

regulis atque praeceptis certis veluti limitibus coerceantur.¹⁶⁶ Regulae ac praecepta ingenium non tribuent, ubi defuerit, at vero etiam ubi ingenium luxuriaverit, regulis ac praeceptis velut fraeno opus erit.

Natura fieret laudabile carmen¹⁶⁷
quaesitum est; ego nec studium sine diuite uena
nec rude quid prosit uideo ingenium; alterius sic
altera poscit opem res et coniurat amice.
(Horatius: De arte poetica 408–411.)

Historiam poeseos singulis poematum speciebus adjungemus.

[80] DE FABULA

20.

Fabula a fari dicta est narratio actionis allegoricae, quae brutis passim animantibus seu¹⁶⁸ rebus etiam inanimatis tribuitur ad practicum quoddam vivendi agendique principium¹⁶⁹ velut oculis subjiciendum; aut¹⁷⁰ actionis cuiusque malitiam vel bonitatem sensibilem reddendam, ita¹⁷¹ ut eveniat, quod ait Horatius in *Satyrum* liber I./I.

...Quid rides? mutato nomine de te
fabula narratur.

21. *Quis fabulae finis? Quae utilitas?*

Finis igitur fabulae is est, ut sub alterius rei forma, sub animalis specie suam subinde formam, suam aut¹⁷² malitiam, aut virtutem homines videant, sensuque intimo percipiant. Eum itaque in finem¹⁷³ imaginem, ut ita dicam, intuitivam poeta in animalibus¹⁷⁴ proponit, e cuius deinde similitudine facile sit comparisonem instituire. Hinc et¹⁷⁵ *utilitas* fabulae patet.¹⁷⁶ Huius enim ope, quod palam persaepe non sine summa invidia quisquam auderet, sine offensionis periculo vitia summis quoque ac potentibus viris objici possunt. Allegoriae praeterea et similitudinis haec virtus est, ut¹⁷⁷ apud eos, qui rerum intima scrutari non possunt, argumenti vicem subeant,¹⁷⁸ et

166 [Utána áthúzva: Unde]

167 [Utána áthúzva: quaesitum]

168 [Utána áthúzva: etiam]

169 [Utána áthúzott, olvashatatlan szavak.]

170 [Utána áthúzva: ani]

171 [Utána áthúzva: Nimirum vitioso cuivis -- --]

172 [Utána áthúzva: pravitatem]

173 [Utána áthúzva: volant ?]

174 [Utána áthúzva: proponit]

175 [Utána áthúzva: utit]

176 [Utána áthúzva: Namque fe]

177 [Utána áthúzva: om argumenti vicem apud vincultos]

178 [Utána áthúzva: et clariorem ipsa]

clariorem rei cognitionem ingerent iis, qui non nisi ope sensuum ideas colligere solent. Menenius Agrippa populum rebellem¹⁷⁹ fabula allegorica mitigavit.¹⁸⁰ Nathan propheta regem voluptate captum, amore flagrantem fabulae narratione ad vitium cognitionem animique maerorem induxit.¹⁸¹ Aesopus Phryx omnem moralem philosophiam per fabulas tradidit, quibus divinus etiam Plato usus fuisse fertur.¹⁸² Omnium, qui hominum duces egerunt, magistrorum sapientissimus, divinus¹⁸³ legislator Christus Dominus, fabulis atque parabolis rudem plebeculam instituit, discipulos formavit, saeculi sui vitia carpsit, pharisaeos redarguit, et sanctissima vitae morumque praecepta intellectui aequae ac sensui hominum¹⁸⁴ altius ac facilius impressit.

[81] 22. *Quotuplex fabula?*

Fabula pro agentium et actionum diversitate diversa etiam nomina sortitur. Quum enim non solum fictae actiones et verae ac imprimis clarorum hominum res gestae morali nonnunquam doctrinae vivo veroque simul exemplo sint, ita ut sine fictionis ope sola narratione¹⁸⁵ fabulae finis obtineatur; huiusmodi narrationes actionum verarum, quae nihil allegoriae continent, sed virtutum ac vitiorum veluti specula sunt, *fabulas* proprie dicunt; qualis¹⁸⁶ sunt illae Phaedri: Socrates ad amicos. Aesopus et petulans, Caesar ad Atriensem.¹⁸⁷ *Apologos* autem appellant eas narrationes, quae brutis aut rebus inanimatis allegoriae causa tribuuntur, quales pleraeque sunt Phaedri et Aesopi fabulae.¹⁸⁸ *Parabolas* vero appellant narrationes¹⁸⁹ actionum humanarum non historicas, sed¹⁹⁰ allegoricas, e quibus deinde per similitudinem aut comparisonem practica veritas deducitur, ut pleraeque sunt parabolaevangelicae. Item ap[ud] Phaedrum: II. 2. *Annus et puella*, it[em] ib[idem] 3. *Homo et canis*. III. 1. *Anis ad amphoram*.¹⁹¹ III. 8. *Frater et soror*. it[em] eod[em] lib[ro] 10. *de credere et non credere*.

23. *Quae in fabula consideranda?*

Fabula quum¹⁹² allegorica¹⁹³ actionis narratione constet, quae ita comparata sit, ut¹⁹⁴

179 [Utána áthúzva: allegoria mitigam]

180 Vö. Titus Livius: *Ab urbe condita*, II. 16.

181 Vö. 2Sám, 12.

182 [Utána áthúzva: Denique]

183 [Utána áthúzva: legislator]

184 [Utána áthúzva: se magis pervia reddidit]

185 [Utána áthúzva: finis]

186 [Utána áthúzva: est]

187 Rendre: Phaedrus: III. 9.; III. 5.; II. 5.

188 [Utána áthúzva: Parabolas vero]

189 [Utána áthúzva: species, quae]

190 [Utána áthúzva: fictas et quidam]

191 [Utána áthúzott, olvashatatlan szavak.]

192 [Utána áthúzva: actione constet]

193 [Utána áthúzva: facti]

194 [Utána áthúzva: nihil, quo]

imaginem veritatis sensibilem, atque ut ita dicam, intuitivam reddat, idque potissimum ab elocutione atque ornatu pendeat; tria praecipue in fabulis capita consideranda veniunt. *Actio, elocutio, ornatu.*

24. *Qualem esse oportet fabulae actionem?*

Actio fabulae ad unum propositum finem tendere, eoque omnes et agentium conatus et actionis circumstantias referre debet. Hinc *una*¹⁹⁵ sit. Quumque totam actionis allegoriam complecti debeat, nihilque adeo deesse possit, *integram* esse praeceptores volunt. Et quia ab aperto quodam mendacio hominis animus abhorret potius, quam attrahetur, *verosimilem* eam esse decebit. Atque ut sit alterius rei velut imago, *allegoricam* quoque omnem fabulae actionem fieri iubent.

25. *In quo sita est unitas actionis?*

Unitas quidem actionis¹⁹⁶ in eo sita est, ut inde non¹⁹⁷ multiplicem et varium, sed unicum, quem scopum argumentando elicere quisquam possit, atque in unam tantum imaginem conspirant omnia, sic omnes¹⁹⁸ lites lupi cum agno omnes ad¹⁹⁹ injustum necandi praetextum tendunt.

In quo integritas?

Integritas actionis requirit, ut *principium* habeat,²⁰⁰ id est, opportunitatem seu loci, seu casus alicuius, seu congressus soliti ad actioni praemittat. Sic lupus et agnus solito ad bibendum loco²⁰¹ conveniunt. *Medium* deinde actionis mutui conatus personarum agentium seu animalia²⁰² sint, seu homines efficiunt. Lupi cum ove altercatio medium actionis constituit.²⁰³ Finis denique²⁰⁴ actionis evenire debet, agentium conatibus respondens, et naturali ratione evenire solitus. Lupus veritate vincere agnum non potens falso illum obtentu violenter trucidat.

Verosimilitudo actionis exigit, ut nihil, quod contra verosimilitudinem²⁰⁵ poeticam pugnat, seu in actionibus, seu in sermonibus agentium, adpareat. Quumque characteres animantium fixi sint apud poetas, ita, ut lupus rapax, ovis mansueta, astuta vulpus, dolosus serpens, mus furtivus semper sit; iisdem e characteribus omnis et sermo, et agendi ratio respondere debet.²⁰⁶ Porro quum effectus actionem sequi non possit,

195 [Utána áthúzva: esse debet]

196 [Utána áthúzva: talis]

197 [Utána áthúzott, olvashatatlan szó.]

198 [Utána áthúzva: loquutiones]

199 [Utána áthúzott, olvashatatlan szó.]

200 [Utána áthúzva: seu]

201 [Utána áthúzva: mod]

202 [Utána áthúzva: sitg]

203 [Utána áthúzva: Finem]

204 [Utána áthúzva: actio – – –]

205 [Utána áthúzva: poeticam]

206 [Utána áthúzva: Porro]

nisi omnia ad hunc effectum producendum necessaria ponantur, omnia, quae ad effectum aliquem producendum necessario requiruntur, ponenda sunt, uti *conventus lupi cum agno ad rivum*, quia extra rivum *conventus*²⁰⁷ iste fieri nec solet, nec potest.

[82]

26.

Allegoricam esse fabulam requirit finis ipsa, namque ad id fabula instituta atque inventa est, ut²⁰⁸ velut in speculo quodam aut animi sui, aut actionis suae imaginem videat: utque adeo vitia atque virtutes²⁰⁹ humana veluti forma cuique adpareant. Novimus enim ex comparatione aut oppositione omnem veritatem magis elucere, minusque ingratham esse. Hinc ad practicam quodque principium eos animalium characteres deligunt poetae, easque actiones iis affingunt, quibus ad horum similitudinem referent. Atque hinc tum characteres animalium²¹⁰ aut aliorum agentium, tum actiones maximam similitudinem referre debent earum actionum, quas²¹¹ laude aut vituperio dignas apparare²¹² vult poeta.

27. *Qualis fabulae stylus?*

Elocutio fabulae simplex²¹³ sine gravioribus rhetorum figuris,²¹⁴ praeterea *brevis*, *perspicua* et *adcommodata*²¹⁵ sit oportet.²¹⁶ *Brevitas* praecipue in adferendo narrationis principio regnare debet; sufficit enim personas convenientes, subinde locum et *conventus* causam indigitasse. E. g. *ad rivum eundem* lupus et agnus venerant, *siti compulsi*. In ipsa vero actionis enarratione brevitas tanto quidem opere necessaria non est, quin potius mutuis loquentium objectionibus et²¹⁷ responsionibus; interrogando etc. obices et impedimenta removendo actionis ipsius varietas mirifice delectat.²¹⁸ *Perspicuitas* elocutionis exigit, ut²¹⁹ clara et aperta sit loquendi ratio, ita, ut sine perpetua repetitione vocum (dixit, respondit, ait) intellegi possit, quae personarum agentium proprie loquatur. *Accomodata* demum elocutio, et quidem illi sensui et characteri, qui animalibus tribuitur,²²⁰ bene congrua sit. Sic lupi sermones asperi, iracundi, ovis contra lenes, timidi, mansueti sunt.

207 [Utána áthúzva: impossibile]

208 [Utána áthúzva: imaginem quand]

209 [Utána áthúzva: cernunt veluti for velu]

210 [Utána áthúzott, olvashatatlan szavak.]

211 [Utána áthúzva: aut]

212 [Utána áthúzva: vult]

213 [Utána áthúzva: absque -- -]

214 [Utána áthúzva: ad]

215 [Utána áthúzva: esse debet]

216 [Utána áthúzva: Brevis pre]

217 [Utána áthúzva: responsibus usi]

218 [Utána áthúzva: *Perspicua* sit elocutio, ut]

219 [Utána áthúzva: omne amphibologum ? jam]

220 [Utána áthúzva: adcommo po]

28. *Quis ornatus fabulae, unde petendus?*

Ornatus fabulae sed modestus, naturali quadam venustate placens convenit.²²¹ Oritur autem ornatus fabulae locorum, morum et formae descriptione. Uti in illa²²² Phaedri fabula descriptio *ranae* primum e stagna caput proferentis.²²³ In fabula de lupo et agno descriptio situs: Superior stabat etc. 2do Ornatus etiam oritur e sermonis humani imitatione, uti vulpis ad personam tragicam. Passer et lepus.²²⁴ 3^{io} Ex appellationibus a caractere, forma aliisque animalium attributis fingi solitis, sic lupo *latro*, agnus *laniger*, asinus *auritulus* dicitur. 4to Existit ornatus e subsensione, dum nempe actiones varietate, impedimentis ei objectis suspenditur lectoris animus usque ad extremum poene fabulae finem. Uti est illa Phaedri: *ranae legem petentes*,²²⁵ et illa Lichtweri²²⁶ *hominis rari*.²²⁷

[81]

29.

Auctores plurimi et²²⁸ ex antiquis, et recentioribus fabulis animum adplicuerint, quod easdem ad veritatem quamvis²²⁹ explicandam²³⁰ aptissimas judicarent.

E Graecis Aesopus principatum tenet, qui²³¹ natus in Phrygia, genere servus, forma turpis, ingenio admirabilis totius Asiae gloriam adeptus a Persarum et Aegypti regibus omni honore habitus demum Delphos (domum) reversus e petra dejecitur, moxque²³² ab obitu statua honoratur.²³³ Plerumque ubi consilium ab ipso peteretur, fabula illud involvit, unde fabulae illius hinc illincque dispersae fuerunt, donec eas Maximus Planudes monachus²³⁴ collegisset.

*Aphthonius*²³⁵ quoque et *Darbias*²³⁶ fabulas Graece scripserunt, sed paucos.

Evangelistae demum pulcherrimas praesertim parabolas a Christo servatore nostro erudiendis hominibus aptatas eleganti simplicitate scripserunt. *Ovis perditae, filii prodigi, domini vinearum, Lazari et epulitoris*.²³⁷

221 [Utána áthúzva: Namque]

222 [Utána áthúzva: fabula]

223 Phaedrus: I. 30.

224 Rendre: I. 7.; I. 9.

225 Phaedrus: I. 2. Helyesen: Ranae regem petentes.

226 Magnus Gottfried Lichtwer (1719–1783) német jogász és állatmeséíró. 1748-ban jelentette meg aesopusi állatmeséit *Vier ücher aesopischen Fabeln* címmel.

227 *Die seltsamen Menschen*, a fent említett mű III. könyvének 2. meséje.

228 [Utána áthúzva: apud antiquos et apud]

229 [Utána áthúzva: pro]

230 [Utána áthúzva: app]

231 [Utána áthúzva: utpot]

232 [Utána áthúzva: statua]

233 [Utána áthúzva: Ille vero]

234 Maximus Planudés (1260 k.–1305 k.) bizánci grammatikus és teológus. Elkészítette Aiszóposz életrajzát, és állatmeséinek prózaváltozatát. Nevéhez fűződik még az *Antologia Graeca* összeállítása is.

235 Antiókhiai Aphthoniosz (Kr. u. 4. sz. második fele) görög szofista. 40 darabból álló állatmesegyűjteménye maradt fenn.

236 Helyesen Babrias. Nagyon keveset lehet tudni róla, állatmeséket írt choliambusokban.

237 Rendre: Lk, 15, 1–7; Lk, 15, 11–32; Mt, 20, 1–16; Lk, 16, 19–31.

E Latinis Phaedrus Aesopi vestigia pressit,²³⁸ Augusti libertus Romae in ipsa Augusti domo vixit. Aesopum saepe imitatus est, saepius tantum latinitate donavit. Inter-
cidentibus bonis litteris Phaedri quoque opus latuit, donec saeculo XVI. Pithous²³⁹
e Bibliotheca *Remensi* in Gallia²⁴⁰ illius fabulas denue edidisset. Est quidem Phaedrus
inventione²⁴¹ et allego-
riarum pulchritudine,²⁴² uti et characterum descriptione Aesopo
pari stylo, tamen comitior²⁴³ multumque amatior.

*Avienus*²⁴⁴ fabulas elegiaco²⁴⁵ carmine scripsit Phaedro multum inferior.

*Chris*²⁴⁶ e Germanis, *Desbillons*²⁴⁷ e Gallis felicissimi ambo styli Phaedriani imitatores.

Ex Italis laudem praecipuam merentur²⁴⁸ Baldi,²⁴⁹ Iorga²⁵⁰ seu Pavesi et Verdiposti.

E Gallis princeps est *La Fontaine*, *La Motte*,²⁵¹ *Le Noble Reches*,²⁵² *Dorat*,²⁵³ *Auber*.²⁵⁴

E Anglis *Gay*²⁵⁵ palmam tulit.

E Germanis magna fabulographorum copia exorta est. [...]

238 [Utána áthúzott, olvashatatlan szó.]

239 Pierre Pithou (1539–1596) francia jogász, tudós. 1596-ban tette közzé Phaedrus állatmeséit egy reimsi kézirat alapján.

240 [Utána áthúzza: illum]

241 [Utána áthúzza: alleg]

242 [Utána áthúzza: charact]

243 [Utána áthúzza: comitor ?]

244 Helyesen: Avianus (Kr. u. 5. sz.) 42 fabulát foglalt latin nyelven disztichonokba, valószínűleg Babrius alapján.

245 [Utána áthúzza: plerumque]

246 Johann Friedrich Christ (1700/1701–1756) német régész, művészettörténész. Az antik mintákon alapuló, latin nyelvű iambicus senariusban írt 24 állatmesét tartalmazó gyűjteménye 1749-ben jelent meg *Fabularum veterum Aesopiarum libri duo* címen, amelynek előszavául alapos tanulmányt írt az állatmese műfajáról.

247 François-Joseph Desbillons (1711–1789) francia jezsuita neolatin költő. Többkötetnyi állatmesét publikált: *Fabularum Aesopiarum libri quinque*, 1754; *Fabulae Mopsicae*, 1768; *Fabulae Aesopiae, curis posterioribus omnes*, 6e édition, 1778. Egy válogatás francia nyelven is megjelent tőle: *Fables choisies du R. P. Des Billons, mises en vers français*, 1768.

248 [Utána áthúzza: Galli]

249 Baldo 35 mesét tartalmazó latin nyelvű gyűjteményét *Aesopus Novus* vagy *Alter Aesopus* címen szokták említeni. Keleti eredetű mesekincset dolgozott fel. A szerzőről szinte semilyen információ nem áll rendelkezésre.

250 Aurelio de' Giorgi Bertola (1753–1798) olasz író, irodalomkritikus. 1782–1796 között publikálta *Favole* című állatmese-gyűjteményét.

251 Antoine Houdar de la Motte (1672–1731) francia író, a francia akadémiai tagja. 1719-ben adta közre *Fables nouvelles* címen állatmese-gyűjteményét.

252 Helyesen: Eustache Le Noble (1643–1711) francia író. *Esope* címen komédiát is írt, *L'Esprit d'Esope* (1694) és *Fables mercuriales* (1695) címen jelentette meg állatmeséit.

253 Claude Joseph Dorat (1734–1780) francia író. 1772-ben *Fables: Ou Allegories Philosophiques*, 1773-ban pedig *Fables nouvelles* című műve jelent meg.

254 Helyesen Jean-Louis Aubert (1731–1814) francia író. A *Mercure de France*-ban publikálta *Fables* cím alatt meséit, 1756-ban pedig *Fables nouvelles* címen újakat adott ki.

255 John Gay (1685–1732) angol költő. 1727-ben jelentette meg *Fifty-one Fables in Verse* című gyűjteményét, melyet 1738-ban követett a második kötet (*Part the Second*).

30.

Carmen pastoritium, ecloga seu idyllion quoque dictum est, viva et maxime sensibilis imago actionum, morum, affectuum atque sensuum, qui hominibus in exigia²⁵⁶ societate²⁵⁷ ruri degentibus conveniunt. *Eclogae* nomen a Graeco ἐκλογή (electio, delectus) ductum²⁵⁸ carminum delectum²⁵⁹ vel selectorum carminum collectionem veteribus notabat. Et quia pastoritia Virgilii carmina in unum columen collecta Virgilii *Eclogae* dictae sunt, eclogarum nomen pastoritiis quibusque carminibus inde perpetuo adhaesit. *Idyllion* autem et a Graeco εἶδω (video, scio) unde εἶδος forma, specus, ἰδέα (specis), et εἰδῶλλον (parva imago visibilis) ducitur, quod nomen huic carminum generi belle congruit, utpote pingendis hominum ruri degentibus moribus, actionibus etc. destinato.²⁶⁰

31. *Quam proprie vitam rusticanam²⁶¹ hoc poematum genere poetae depingent?*

Vita pastoritia²⁶²,²⁶³ quae²⁶⁴ eclogarum²⁶⁵ scopum efficit,²⁶⁶ in idea magis et cerebro poetarum, quam in hoc terrarum orbe existit. Fingunt autem²⁶⁷ pastores homines ruri degentes, gregum curae²⁶⁸ ac operi rusticano intentos, nulla²⁶⁹ re alia, nisi naturae donis ali, occupari aut delectari solitos, ab omni vehementiorum affectuum sensu,²⁷⁰ a crassiori quovis vitio immunes, innocentissimos ac penitus incorruptos,²⁷¹ sensibus tenerrimis praeditos virtutis cuiusque amantes, nullisque turbis obnoxios.

32. *An talis vita unquam exstiterit?*

Neque tamen haec ab omni veri specie penitus abhorrent. Fuerunt enim²⁷² primis ab orbe condita aetatibus²⁷³ primi generis nostri parentes²⁷⁴ pastores et agricolae. Quum enim ex terra et ab animantibus omnia hominum alimenta proveniant, his colendis

256 [A szó eredetileg: *exiguae*, melynek utolsó betűje áthúzza, feléírva: *a*.]257 [A szó eredetileg: *societatib*, melynek utolsó két betűje áthúzza, feléírva: *e*.]

258 [Utána áthúzza: selectorum]

259 [Utána áthúzza: seu]

260 [A szó eredetileg: *destinatum*, melynek utolsó két betűje áthúzza, feléírva: *o*.]

261 [Utána áthúzza: hisce]

262 [Eredetileg: *Vitam pastoritiam*, melyeknek utolsó betűje (*m*) áthúzza.]

263 [Utána áthúzza: qua]

264 [Utána áthúzza: proprium]

265 [Utána áthúzza: objectum]

266 [Utána áthúzza: post poeta ? eade omni]

267 [Utána áthúzza: vit]

268 [Utána áthúzza: et]

269 [Utána áthúzza: nisi re]

270 [Utána áthúzza: ab omni]

271 [Utána áthúzza: virtutib]

272 [Utána áthúzott, olvashatatlan szavak.]

273 [Utána áthúzza: omni omni hom]

274 [Utána áthúzott, olvashatatlan szavak.]

omnino primam navare operam vitae sustentandae necessitas cogebat.²⁷⁵ Vivebant ergo ruri, naturae bonis atque deliciis fruebantur.²⁷⁶ Familia quondam prolibus aucta secedebant filii, et remotioris ruris regionem colendam cum uxoribus et liberis quaesierunt. Cuius rei vestigia sacer codex in primo Mosis libro, qui *Geneseos* inscribitur, exhibet, et passim orientalium populorum monumenta testantur, quin aliqua etiam in hodiernis quoque Tartaris eiusdem vitae forma remansit. [83] Itaque non²⁷⁷ civitatibus, sed familiis tantum conjungebantur, aberant proinde omnia ea vitae incommoda, quae molestiam facessere, aut virtuti ac innocentiae hominum obesse solent, aberant luxus, invidia, doli, lites omniaque ea, quae²⁷⁸ veris hominum gaudiis tristiam²⁷⁹ affundent, iis contra, quibus tenerrima mentibus hominum voluptas creatur, naturae, innocentis animi,²⁸⁰ amoris mutui, amicitiae, deliciis abundabant, et si quid etiam²⁸¹ adversi accidit, non illud aliorum malitia, sed casu accidit, atque ipse dolor mutuis aliorum solatiis lenitur. Hinc illa vitae rusticanae felicitas, aureique²⁸² illius, quod poetae celebrant, aevi fortuna primorum hominum imago est, poetica fictione aucta atque renovata.²⁸³

33. *Quae utilitas eclogarum, quis finis?*

In describenda pastorum vita imagines plurimae rerum, quas natura fert, pulcherrimorum²⁸⁴ intervenire necesse est,²⁸⁵ quae²⁸⁶ nitida quadam sermonis simplicitate cultae imaginationem afficiunt, mirificeque animum delectant, unde jam illa est utilitas, ut legendo eclogas sensus ille erga naturae decora, qui in plerique nostrum in urbe degentibus obtunditur aut plane hebescit, reficiatur denuo, animusque noster rerum naturalium quodam desiderio, gustumque sentire incipiat, quod multiplicis quidem voluptatis fons est, quum naturae aspectus nobis obvius persaepe minus, quam debeat, nos recreat. Igitur eclogarum et idylliorum lectionis imaginatio exercetur,²⁸⁷ sensusque amisus ad omnem, quae nos circumdat, naturae pulchritudinem citius percipiendam,²⁸⁸ innocentissimamque inde voluptatem hauriendam.²⁸⁹ Illa morum innocentia, tenerrimus amicitiae mutuique amoris sensus, quo praediti pastores vereque

275 [Utána áthúzva: Era]

276 [Utána áthúzva: Aucta]

277 [Utána áthúzva: societati]

278 [Utána áthúzva: tristis]

279 [Utána áthúzva: inter]

280 [Utána áthúzva: facilis]

281 [Utána áthúzott, olvashatatlan szó.]

282 [Utána áthúzott, olvashatatlan szavak.]

283 Az aranykor témája többször felmerül az antik irodalomban: Hésziodosz: *Munkák és napok*, 109–126.; Vergilius: *IV. ecloga*, *Georgica*, I. 125–128.; Ovidius: *Metamorphoses*, I. 89–112.; az emberiség őskoráról l. Lucretius: *De rerum natura*, V. 771–1427.

284 [Utána áthúzva: intervenire esse]

285 [Utána áthúzva: quum rari degent? de quibus agitur, atque illaque naturae pulchritudine]

286 [Utána áthúzva: nitido – – –]

287 [Utána áthúzva: ad]

288 [Utána áthúzva: innocentissima – – – sensum]

289 [Utána áthúzva: Innocent]

beati videntur: nostrum quoque mentem²⁹⁰ hoc innocentis vitae,²⁹¹ tenerrimique sensus desiderio accendunt. Unde multiplex utilitas ex eclogarum lectione in lectoris animum redundat.

34. *Quae regulae generales carminis pastoritii?*

Ex²⁹² his omnibus jam adparet, quae sint generalia idylliorum praecepta. Nempe 1mo, ut ipse idyllii scopus e rebus rusticis petatur, aut modo pastorum solito tractetur. 2do, ut neque actiones heroicae, neque nimium tragicae utpote a vita rusticana alienae in eclogis occurrant. 3^{io}, ut characteres agentium secundum²⁹³ ideam pastoritiae vitae formentur, nihilque illi repugnans in agendi loquendique modo adpareat. 4to, ut similitudines, comparationes, loquendi formulae omniaque sermonis decora e rebus rusticanis petantur. 5to, ut relegionis morumque ratio talis servetur, qualis ab eclogarum scriptoribus²⁹⁴ pastoribus passim tribui solet.

Ad quae capita rediguntur omnia?

Hinc ad actiones, mores, religionem, affectus, characterem atque ad sermonem pastorem in omni ecloga attendendum, diversaue quibus convestiuntur, forma distinguenda est.

[84]

35.²⁹⁵ *Quae forma eclogarum diversa?*

Forma eclogarum diversa est. *Epica* dum poeta suo nomine actionem rusticanam, affectus aut elegantes ruris scenas ipse describit. Uti Virgilius²⁹⁶ Ecl[oga] VI. *Silenus*, VIII. *Pharmaceutria*, X.²⁹⁷ *Gallus*. *Drammatica*, dum²⁹⁸ colloquentes inter se pastores inducit quasi nihil de suo addens. Uti Virgilio Ecloga I. *Tityrus et Meliboeus*, III. *Palaemon*. *Lyrice*, dum seu laeti, seu tristes²⁹⁹ quicumque affectus agrestium aut³⁰⁰ epice, aut dramatice referentur.³⁰¹ Laeti affectus exemplum dat Virgilio Ecloga IV. *Pollio*, tristis Ecloga II. *Messis*. Praecipue Diontis Graeci, *Adonidis*³⁰² *Naeniae* egregium huius eclogae sunt exemplum.

290 [Utána áthúzva: majori innocentiae]

291 [Utána áthúzva: hoc tenero sensu]

292 [Előtte áthúzva: Quum Quae Reg Quum inter solius naturae rationis ? limites]

293 [Utána áthúzva: illud]

294 [Utána áthúzva: secundum]

295 [Utána áthúzva: Quae actiones pastorum erant Quodque]

296 [Utána áthúzva: Ecl. IV. Pallio]

297 [Utána áthúzva: Pollio?]

298 [A szó eredetileg: *colloquium*, melynek utolsó négy betűje áthúzva, felírva: *entes*]

299 [Utána áthúzva: effectu]

300 [Utána áthúzva: refer]

301 [Utána áthúzva: Uti pri]

302 [Utána áthúzva: *Sepulcrum*]

36. *Quae actio eclogae?*

Actiones eclogae,³⁰³ de quibus aut quas inter loquuntur pastores, sunt aut pecudum cura, aut³⁰⁴ festi³⁰⁵ cuiusdam die rusticii sacri memoria, aut certamina carminum, aut narratio seniorum, aut³⁰⁶ mortuorum e suis caetibus laudes, aut piscatio, aut³⁰⁷ casti amores,³⁰⁸ Theocritus, summus eclogarum artifex, piscationem quoque addidit, aliorum poene omnium exempla Virgilius dedit.

37. *Qui mores pastorum?*

Mores pastorum simplices, probi, honestati morali consentanei, longeque a turpitudine morali remoti. Quum enim in societate civili ampla et copiosa non degent,³⁰⁹ avaritiam,³¹⁰ invidiam, odium, inimicitias³¹¹, lites aliaque vitia prorsus ignorant.³¹² Atque hinc illorum agendi ratio candida, amica, familiaris, erga³¹³ sui similis, pia et reverens ergo senes, probosque.

38.

Religio pastorum a poetis simplex fingitur, sed summus illis cultus eisdem tribuitur. Nempe deos agrestes: Panem, Sylenum, Bacchum, Sylvanum, Cererem,³¹⁴ Nymphas, Satyros Faunosque non tantum colere, sed nosse, ac imprimis postremos etiam nonnunquam caetibus suis immixtos videre finguntur, eosque³¹⁵ ovis, hircis, victimarum loco immolatis, fructibus praecipue frugum primitiis super ara e cespite congesta, aut in lucis ac nemoribus aut prope fontes colere, hymnisque appellere.

39. *Qui affectus?*

Affectus pastoribus omnes teneri, nullus vero violentus congruit, facileque re quavis oblivia moventur. Nivis³¹⁶ candor,³¹⁷ nitor glaciei,³¹⁸ arborum pratorumque flores, pecus lasciviens, petulans hercus,³¹⁹ ovicula saliens, regionis³²⁰ amaenae fructus, fluvii³²¹

303 [Utána áthúzva: quae pastoribus – – –]

304 [Utána áthúzva: qua]

305 [Utána áthúzva: quidam dies]

306 [Utána áthúzva: piarum]

307 [Utána áthúzva: amores]

308 [Utána áthúzva: quae omnia]

309 [Utána áthúzva: neque]

310 [Utána áthúzva: habendi]

311 [A szó eredetileg: *inimicitiae*, melynek utolsó betűje áthúzva, felírva: s.]

312 [Utána áthúzva: Hinc]

313 [Utána áthúzva: se – – – pia]

314 [Utána áthúzott, olvashatatlan szó.]

315 [Utána áthúzott, olvashatatlan szó.]

316 [Utána áthúzva: et glaciei]

317 [Utána áthúzva: glacies]

318 [Utána áthúzva: flores arborum]

319 [Utána áthúzva: ovis saliens]

320 [Utána áthúzva: pulchra]

321 [Utána áthúzva: sibilus]

sibilus,³²² animos illorum omni jucundiore affectu agit. Congressus inter se, mutua amicitia, cantus, aemulatio, amicitiam, amorem, jucunditatem augent. Dolorem contra facile ciet³²³ flos deciduus, pecus morbida, arbor exusta, luctum quoque³²⁴ lupi rapacitas, mors cuiusquam suorum,³²⁵ fracta puellae fides aut animi duritia. Non tamen affectus isti unquam violenti sunt. Hincque [85] omnem eclogae rationem violaret, qui³²⁶ pastorem³²⁷ luctu ad suspendium aut³²⁸ suimet interneccionem adductum fingeret. Lamentatus pastor silvis, montibus, fluviis³²⁹ animi dolorem gemens aperiat, quin violenter agat.

40. *Qui pastorum characteres?*

Ex his elucet *character* pastorum, nempe mitis, suavis, innocens, probus facilisque flecti animus, mens non sublimium rerum cognitione imbuta,³³⁰ rerum tamen naturalium³³¹ pecorum inprimis, herbarum, arborum, florum studiosissima, sensus tener, apertus,³³² obvius quovis non³³³ tantum hominum, sed etiam pecorum, arborum, florum casu mobilis, atque contra laetitiae e rebus naturalibus³³⁴ facile capax, alieni doloris et gaudii particeps, religiosus in superos, amantissimus, et in ipsa etiam pecora, praecipue oves benignus. Ingenium pastori non rude et obtusum atque acutum. *Character iste*³³⁵ in omnibus quidem pastoribus idem,³³⁶ externis tamen casibus accidentibus interdum variatur ita, ut tristis laeto, senex juveni, maestior hilariori belle opponatur, quod³³⁷ a Theocrito³³⁸ ac Virgilio summis eclogae magistris praeclare servatum.

41. *Quaenam elocutionis ratio carmini pastoritio convenit?*

Elocutio carminis pastoritii,³³⁹ cum omnis sermo³⁴⁰ animi sit imago, characteri prius descriptio congrua sit, oportet. Hinc elocutio simplex et naturalis, non tamen rudis et

322 [Utána áthúzva: suorum]

323 [Utána áthúzva: rasa? occidens]

324 [Utána áthúzva: mor]

325 [Utána áthúzva: puell]

326 [Utána áthúzva: cumque]

327 [Utána áthúzva: lugentem]

328 [Utána áthúzva: inter]

329 [Utána áthúzva: gemitum agen?]

330 [A szó eredetileg: *imbutus*, melynek utolsó két betűje áthúzva, felírva: *a*.]

331 [Utána áthúzva: caipsus]

332 [Utána áthúzva: obu]

333 [Utána áthúzva: hanc]

334 [Utána áthúzott, olvashatatlan szavak.]

335 [Utána áthúzva: utpote]

336 [Utána áthúzott, olvashatatlan szó.]

337 [Utána áthúzva: in]

338 [Utána áthúzva: ab]

339 [Utána áthúzva: quum]

340 [Utána áthúzva: imago sit]

impolita,³⁴¹ festiva et vivax non tamen³⁴² acuta, ingenua et elegans, non tamen comta nimium et ornata, pastorem decet, sitque adeo sermo illius vivis, sed naturalibus rerum imaginibus, affectibus teneris, minime vero vehementibus, sale³⁴³ quodam festivo, non autem acumine iucundus.

42. *Quae stylo pastoritio propria?*

Styli pastoralis ornamenta sunt praecipua *descriptiones, similitudines, comparationes, apostrophae*.³⁴⁴ Descriptiones aut longiores naturalium imagines, potius scenarum naturae. E. g.

loci: ... Aspice ut antrum
silvestris raris sparsit labrusca racemis. (*Virgilius Ecloga V. 6–7.*)
caprarum: non ego vos posthac viridi proiectus in antro
dumosa pendere procul de rupe videbo;
carmina nulla canam; non me pascente, capellae. (*Idem: Ecloga I. 75–77.*)
vesperi: et iam summa procul villarum culmina fumant
maioresque cadunt altis de montibus umbrae. (*Ibidem 84–85.*)

Aspice, aratra iugo referunt suspensa iuveni
et sol crescentis decedens duplicat umbras. (*Ejusdem Ecloga II. 66–67.*)
Lusus et joci: Malo me Galatea petit, lasciva puella,
et fugit ad salices et se cupit ante videri. (*Ecloga III. 64–65.*)

[86]

43.

Similitudines quasvis e rebus naturalibus, quos inter vivunt pastores, petere oportebit, seu affectum explicent, seu pulchritudinem, amoenitatem aut quidvis laudent, similitudinibus ornant omnibus. E. g.

Damoetas: Triste lupus stabulis, maturis frugibus imbres,
arboribus venti, nobis Amaryllidos irae.

Menalcas: Dulce satis umor, depulsis arbutus haedis,
lenta salix feto pecori, mihi solus Amyntas.
(*Virgilius: Ecloga III. 80–84.*)

Tale tuum carmen nobis, divine poeta,
quale sopor fessis in gramine, quale per aestum
dulcis aquae saliente sitim restinguere rivo.
(*Idem: Ecloga V. 45–47.*)

341 [Utána áthúzva: viva et]

342 [Utána áthúzott, olvashatatlan szó.]

343 [Utána áthúzva: atque]

344 [A szó eredetileg: *apostrophas*, melynek utolsó két betűje áthúzva, felírva: *ae.*]

Quae tibi, quae tali reddam pro carmine dona?
Nam neque me tantum venientis sibilus Austri
nec percussa iuuant fluctu tam litora, nec quae
saxosas inter decurrunt flumina ualles.
(Idem: ibidem 81–84.)

44.

*Comparatio*³⁴⁵ in ecloga, ut in omni et poesi et oratoria³⁴⁶ ad rei vel magnitudinem, aut tenuitatem, vel ad illius prae caeteris excellentiam, velut oculis subjiciendam inventa est. Ea igitur etiam pastores utuntur, ac praesertim tum, cum rerum, quae cognitionem illorum superant, mentio ingruit.

Urbem quam dicunt Romam, Meliboeae, putavi
stultus ego huic nostrae similem, cui saepe solemus
pastores ovium teneros depellere fetus.
sic canibus catulos similes, sic matribus haedos
noram, sic parvis componere magna solebam.
verum haec tantum alias inter caput extulit urbes
quantum lenta solent inter viburna cupressi.
(Virgilius: Ecloga III. 19–25.)

45.

Apostrophen ad³⁴⁷ omnia, quae caelum ac tellus fert,³⁴⁸ oratoria pastores³⁴⁹ dirigunt, arbores, prata, silvas, flumine testes appellant, per animalium, caelum, terram flumina jurant. vos coryli testes et flumina Nymphis (Virgilius: Ecloga V. 21.)

Ante leves ergo pascentur in aethere cervi
et freta destituent nudos in litore pisces...
quam nostro illius labatur pectore vultus.
(Virgilius: Ecloga I. 59–60., 63.)

345 [Utána áthúzva: est apud]

346 [Utána áthúzva: rebus in]

347 [Utána áthúzva: caeli]

348 [Utána áthúzva: dirigi solet a pastoribus]

349 [Utána áthúzott, olvashatatlan szó.]

46.

Theocritus princeps est, Syracusanus, trecentis fere annis Christi aetate prior, omnem poene carminis pastoritii materiam exhaustit.³⁵⁰ Praeclara sunt omnia huius auctoris opera. Praecipue tamen ab eruditis laudentur illis Idyllia: *Cyclops*, *Cantores*, seu verius *Tibicines*, *Piscatores*.

*Moschus*³⁵¹ Siculus uti aetate, ita etiam gratia et venustate Theocrito inferior, multum a nativa illa idylliorum simplicitate recedens, allegorias panegyres ornatiores idylliis suis admiscit, quorum praecipuum habetur, quod *Europa* inscribitur.

*Bion*³⁵² Smyrna, Ioniae urbe non ignobili oriundus ornatum et sermonis lautitias prioribus adhuc magis consecatur, antithesibus ludit maxime, ingeniosior quam cultior. *Adonidis funus*, seu *Sepulcrum* praecipuum est operum illius, quae ad nos pervenerunt.

Editae sunt *Theocriti reliquiae* Graece et Latine ex recensione et cum adversionibus Th. Chr. Harles,³⁵³ Lipsiae, 1780. 8. maj.

Bionis et Moschi quae supersunt cum notis I. Heskin, recensuit Th. Chr. Harles, Erlangae, 1780. 8.

Ex Latinis

P. Virgilius Maro. Mantuae tenui e familia natus eclogis primum atque idylliis Romae inclaruit, Latinorum poetarum omnium uti epico, ita etiam bucolico carmine princeps. Theocriti Graeci aemulus ac imitator, quod etiam legenti apparet, sunt enim in illius eclogis loci bene multi, qui³⁵⁴ Theocriti potius, quam Virgilii esse videntur. *Editio*³⁵⁵ operum Virgilianorum absolutissima³⁵⁶ dissertationibus, excursibus omnique illustratione ac eruditione refertissima est illa, quam clarus *Heyne*³⁵⁷ Universitatis Göttingonae bibliothecarius ac aestheticae professor adparavit. Lipsiae apud Iritschium 1788.

*Nemesianus et Calpurnius*³⁵⁸ ambo illius imitatores tempore, ingenio, fictione ac omni demum elegantia exemplari suo longe multumque posteriores. *Editio* Nemesiani Eclogae VI et Calpurnii Eclogae VII. cum notis variorum. Mittaviae 1773. 8. maj.

350 [Utána áthúzva: Summa certe]

351 Moszkhosz (Kr. e. 150 k.) görög költő. Fennmaradt bukolikus költeményeiben kevés a pásztori jelleg, inkább az erotika és mitológia jellemző rá.

352 Szmírnai Bión (Kr. e. 100 k.) görög költő. Legjelentősebb fennmaradt műve *Adonis sírfelirata*, amelyben Aphroditének panaszoja el sorsát a halott ifjú. Töredékeiben a korabeli bukolikus költszet jellegzetes témái lelhetők fel.

353 Gottlieb Christoph Harleß (1738–1815) német klasszika-filológus. Az erlangeni egyetem könyvtárosa volt, több latin és görög szerző művét kiadta.

354 [Utána áthúzva: aperto]

355 [Utána áthúzva: vero]

356 [Utána áthúzva: est]

357 Christian Gottlob Heyne (1729–1812) német klasszika-filológus.

358 Marcus Aurelius Olympius Nemesianus (Kr. u. 283 k.) és Titus Calpurnius Siculus római eclogaköltők. Előbbtől csupán *A vadászatról* írt tankölteménye maradt fenn, és négy bukolikus költemény. Az utóbbi neve alatt 11 ecloga maradt fenn, de az utolsó négyet metrikai okok miatt Nemesianusnak tulajdonítják.

*Ausonius*³⁵⁹ (edit. Amstelodami³⁶⁰) argutias potius, quam eclogas scripsit. Post barbara deinde saecula renascentibus litteris bucolici quoque carminis scriptores³⁶¹ stylo quidam Latino Virgilium non infeliciter imitati sunt, inter quos praecipui habentur: Vida,³⁶² Sannazarius³⁶³ et Rapinus.³⁶⁴

[88]

Ex Italis

Italorum idyllia et eclogae non colloquia pastorum, sed potius drammata sunt pastoritia, vereque scenis potius, quam lectioni adcommodatae. Praecipua sunt his in poematis opera: *Tasso*,³⁶⁵ *Guarini*³⁶⁶ et *Metastasio*.³⁶⁷

Idyllia proprie talia *Sannazaro*, *Mamanni*,³⁶⁸ *Buonarelli*³⁶⁹ et *Vicini*³⁷⁰ magnae suae gloriae scripserunt.

Omnium istorum opera Venetiis diversis annis edita reperiuntur.

Ex Anglis

Spenser,³⁷¹ Ambrose Philips,³⁷² Gay,³⁷³ Pope³⁷⁴ et Shestone³⁷⁵ sunt inter Anglos non

359 Decimius Magnus Ausonius (310 k.–395) római költő, szónok. 20 költeményből álló *Idyllia* című kötete tartalmaz bukolikus témájú verseket is.

360 *D. Magni Ausonii opera ex recensione Jacobi Tollii cum notis variorum*, Amstelodami, 1671.

361 [Utána áthúzva: latini]

362 Marco Girolamo Vida (1485 k.–1566) itáliai humanista, költő.

363 Jacopo Sannazaro (1458–1530) itáliai költő, *Arcadia* című műve pásztori témát dolgoz fel.

364 René Rapin (1621–1687) francia jezsuita író. 1659-ben jelentette meg első művét *Eclogae Sacrae* címen, amellyel kiérdemelte a „második Theokritosz” címet.

365 Tasso 1573-ban mutatta be *Aminta* című pásztori játékát a ferrarai udvarban. A darab Nagy Sándor korában játszódik, szereplői nimfák és pásztorok, hendecasyllabusban és septenariusban íródott. Később több operalibrettó alapjává vált (Mozart: *Il re pastore* – Metastasio librettója; Delibes: *Sylvia* – Jules Barbier szövegével).

366 Battista Guarini (1538–1612) itáliai költő, drámaíró. *Il pastor fido* című pásztori tragikomédiája (bemutató: Padova, 1590) alapjául szolgált Philippe de Monte egyik madrigálygyűjteményének.

367 Metastasio (1698–1782) l. 342. lj.

368 Ottavio Magnanini (1574–1652) a *L'Alceo, favola pescatoria* szerzője.

369 Guido Ubaldo Bonarelli (1563–1608) *Filli de Sciro* című pásztori drámáját 1607-ben Ferrarában adta ki.

370 Gabelhofer valószínűleg a *Egloghe de' migliori poeti latini del 1400 e 1500...* című kötetre gondol, amelynek szerkesztője (szerzője?) a modenai Giambattista Vicini.

371 Edmund Spenser (1552–1599) első jelentősebb műve, a *The Shepheardes Calender* Vergilius *Eclogáit* imitálja.

372 Ambrose Philips (1674–1749) angol költő. Cambridge-i tartózkodása alatt írta pásztori műveinek nagy részét, Spenser egyetlen méltó követőjének tartották.

373 John Gay (l. 232. lj.) *The Shepherd's Week* című művét (1714) Alexander Pope biztatására írta, hogy kiparodizálja benne Ambrose Philips pasztoráljait, az íróniát azonban többen nem vették észre, és Gay művét saját értéke miatt dicsérték.

374 Alexander Pope (1688–1744) *Pastorals* című munkája (1709) hírnevet hozott szerzőjének, aki igényt tartott az „angol Theokritosz” névre, és rossz néven vette, hogy Ambrose Philipsset tartják a legjobb eklogaköltőnek.

375 Helyesen: William Shenstone (1714–1763) angol költő. Az angliai kertművészet egyik első képviselője. Pásztori költeményeket írt.

tantum, sed ubivis celeberrimi, Graecorum imitatores felicissimi.

E Gallis

*Ronsard*³⁷⁶ et *Racan*³⁷⁷ antiquiores eclogarum scriptores, verum adparet in illis operibus ea, qua scripserunt, aetate, Gallorum linguam, non uti hodie excultam fuisse.

*Segrais*³⁷⁸ sine controversia recentiorum princeps, ei proxima est *Madame Deshoullieres*,³⁷⁹ Fontanelle,³⁸⁰ Gresset³⁸¹ (jocosus), Leonard,³⁸² Desquin. Parisiis et a la Haye eorum opera reperies.

E Germanis

*Salamoni Gessneri*³⁸³ omni exceptione major,³⁸⁴ aetatis naturae Theocritus, opera ejus omnium poene Europaeorum gentium linguis edita sunt.

Accedunt Kleist,³⁸⁵ Schmid,³⁸⁶ Blum, Voss,³⁸⁷ [...]

[89]

Exempla e *Virgilio* exposita sunt: Eclog. I. *Tityrus*, Ecloga IV. *Pollio*, Eclog. V. *Daphnis*.

E *Theocryto Piscatores*

E *Gessnero*³⁸⁸

376 Pierre de Ronsard (1524–1585) francia költő, nagyon sok eclogát írt.

377 Honorat de Buëil, seigneur de Racan (1589–1670) francia költő, a francia akadémia tagja. *Les Bergeries* (1619 k. eredetileg *Arthénice*) című pásztorjátékát Vergilius, Tasso, Guarini már említett műveinek inspirációjára írta.

378 Jean Regnault de Segrais (1624–1701) francia költő, a francia akadémia tagja. Pályája elején Vergiliust fordította, és pásztori költeményeket írt.

379 Antoinette du Ligier de la Garde Deshoullières (1638–1694) francia költő. *Idylle. Les Moutons* címen idilleket adott ki.

380 Bernard le Bovier de Fontenelle (1657–1757) francia író. *Poésies pastorales* (1688) címen írt eclogákat.

381 Jean-Baptiste-Louis Gresset (1709–1777) francia költő. A jezsuiták La Flèche-i kollégiumában tanult, ahol szabadidejében Vergilius *Eclogáinak* fordításával foglalkozott.

382 Nicolas-Germain Léonard (1744–1793) francia költő. 1766-ban adta ki *Idylles morales* című pásztori költeményét.

383 Salomon Gessner (1730–1788) svájci költő és festő. *Daphnis* (1754), *Idyllen* (1756, 1772) címen alkotta meg pásztori költeményeit. [Utána áthúzva: sine]

384 [Utána áthúzva: Horatius noster]

385 Ewald Christian von Kleist (1715–1759) német költő.

386 Christian Heinrich Schmid (1746–1800) német irodalomtudós. 1772-ben jelentette meg *Progr. de poesi epigrammatico – pastroritis* című tudományos művét.

387 Johann Heinrich Voss (1751–1826) német költő, lefordította Homérosz *Odüsszeiáit*. *Luise* (1795) című munkája idillikus jellegű.

388 [Itt megszakad a szöveg.]

47. *Quae nominis etymologia?*

Etymologia nominis finem atque originem epigrammatum indigitat, eam ex ἐπί (ad, super, in) et γράμμα (littera, scriptio) compositum denotat³⁸⁹ primum³⁹⁰ domorum, monumentorum aut sepulcrorum titulis epigrammatum nomen inditum, ac demum ad omne carmen, quod describendae alicui rei aut homini destinatum esset, extensum fuisse.

48. *Quae epigrammatum species?*

Quum itaque aut vere titulis³⁹¹ monumentorum congruit, aut occasione quavis in rem aliam aut personam cadatur, duplex epigrammatum genus distinguendum erit: nempe alterum a inscriptionum, alterum festivorum carminum breviorum.

49. *Quid epigramma?*

Utrumque epigrammatii genus hac descriptione continetur: est parvum quoddam³⁹² poema rerum memoratu dignarum narrationem aut descriptionem continens.

50. *Quid epigraphe?*

Primum igitur³⁹³ illud epigrammatum genus occurrit, quod monumentis quibusque congruit, atque adeo *epigraphe* superscriptio vocatur, estque *monumenti cuiusdam eiusque finis declaratio brevis*. Quum enim delubra deorum, templa quaevis, lapides sepulcrales, monumenta ducum heroum gentiumve memoriae consecrata scriptura simul aut aere affuso vel affixo, aut incisis in lapidem litteris ornarent, omne illud simplex ac breve dictum vel carmen deinde epigramma dictum est.

[91] 51. *Quae sunt epigraphaeon regulae?*

Epigraphaeon regulae sunt quoad argumentum 1mo, ut *objectum*, si non continuo ornatur, quid sit, primum exprimatur, namque si objectum tale sit (uti domus), quod jam oculis pateat, illud porro insinuare supervacuum foret. 2do, ut objecti eiusdem *finis*³⁹⁴ insinuetur, quod semper servandum. 3^{io}, ut dignitas et pretium³⁹⁵ extollatur breviter, quod ibidem in iis praesertim fieri debet, in quibus munificentia³⁹⁶ conditoris publicum aliquod bonum praecipue intendit. 4to, ut conditoris aut statutoris mentio

389 [Utána áthúzva: inscribendis]

390 [Utána áthúzva: titulis]

391 [Utána áthúzva: aut personis rebusque]

392 [Utána áthúzva: poema, in quo poeta statum]

393 [Utána áthúzva: de]

394 [Utána áthúzott, olvashatatlan szó.]

395 [Utána áthúzva: quod]

396 [Utána áthúzva: po]

ingeratur, quod tum sollummodo necessarium, si pietatis ac beneficentiae praecipuum inde exemplum sequatur.

Brevissima est inscriptio illa³⁹⁷ infixā domui militum veteranorum Berolini: ³⁹⁸ *Laeso et invito militi*. Aut illa Romae sacerdotibus aetate ac morbo functis: *Veterano sacerdoti*.

Quoad stylum autem brevia sint, maximeque simplicia, ornatumque omnem a gravitate rei et cogitatu, non a sermone adipiscantur.

52.

Si quando epigramma in sepulcrum³⁹⁹ cudatur, illud epitaphium dici solet ab (ἐπι) supra et (τάφος) sepulcrum. Illud quidem praeter caetera hoc peculiare habet, ut⁴⁰⁰ nomen eius, qui conditus est, virtutes eius praecipuas, mortis genus (si gloriosum aut insolitum fuit), faustam precationem, ponentis quoque nomen contineat. E. g. Epictetis⁴⁰¹ e Graecis

Servus erat Epictetus
corpore contracto
opibus frus
Immortalibus carus

Marati⁴⁰² in Helvetia, egenitus Burgundia:

D.⁴⁰³ O. M.
Caroli, Incltyti Fortissimi
Ducis Burgundiorum
Exercitus
ab Helvetis Caesus
hoc
sui monumentum
reliquit.

[92]Isaaci Newtonii
Isaacum Newton
quem

397 [Utána áthúzott, olvashatatlan szó.]

398 Berlin

399 [Utána áthúzott, olvashatatlan szó.]

400 [Utána áthúzva: sing]

401 Epiktétosz (Kr. u. 55 k.–120. k.) görög sztoikus filozófus.

402 Murten (Morat) svájci város. A felirat helyesen: Caroli fortissimi Burgundiorum ducis exercitus Muretum obsidens ab Helvetiis caesus, hoc sui monumentum reliquit. I. (Merész) Károly és a svájci sereg itt ütközött meg 1476. június 22-én. A csata Károly megsemmisítő vereségével zárult.

403 [Előtte áthúzva: Caroli]

Immortalem
Testantur Astra, Tellus, Natura
Mortalem
fuisse
hoc marmor testatur.

53. *Quid praecipui habent epitaphii?*

Id enimvero in epitaphiis praecipuum est, quod a religiosa quadam insinuatione incipiant, et in faustam precationem vel adhortationem plerumque desinant. Veteres quidem D. D. M. M.⁴⁰⁴ i. e. Diis Manibus⁴⁰⁵ in fronte posuerunt, quod quia cum Christianae religionis doctrina pugnare videtur,⁴⁰⁶ Christiani P. P. M. M. (piis manibus: quasi pie defuncti animae commendandae) scripserunt, aut eius loco D. O. M., Deo Optimo Maximo. Quumque veterum sepulcra plerumque poenes viam publicam essent, eo potissimum fine, ut et praetereuntes incolae, et peregrini transeuntes virorum, qui cum gloria obierunt, nomen et famam nossent, plerumque *siste viator* in principio ponebant. Quumque religio Christiana vitam hanc mortalem ceu peregrinationem, qua in patriam caelestem tendimus, cultoribus suis proponat,⁴⁰⁷ Christiani eandem sepulcrorum epigraphen retinuerunt: Graeci deinde Christi nomen contractis χ et ρ majusculis superposuerunt.

Finem epitaphii plerumque⁴⁰⁸ 1)⁴⁰⁹ allato mortis die, genere clauditur, e. g. lue grassante⁴¹⁰ pia caritatis victima cecidit. 2) adjecto eorum, qui monumentum posuerunt, nomine e. g.

Cajus Fil.

L. L. Q. P. (lubens lugensque posuit)

vel. Portia conjux

L. M. Q. P. (lubens maerensque)

aut

Proles superstites

LL. LL. Q. PP.

[93]

3) Adjecto voto: e. g. Sit tibi terra levis – vel Aeternum vale! – Propitium pia Deum anima habeat.

404 [Utána áthúzva: in fronte – – –]

405 [Utána áthúzva: inf]

406 [Utána áthúzva: valens?]

407 [Utána áthúzva: mirari non d.]

408 [Utána áthúzva: simpliciter]

409 [Utána áthúzva: autr adjecto pio aliquo voto majoribus]

410 [Utána áthúzva: hom]

4) Adhortat: e. g. Vale! Viator! et piis manibus bene precare, aut viri jacturam dole, virtutem imitare, nomen condenda.

53. [?]

Plurima sunt litterarum vocumque compendia in antiquis praesertim lapidibus, quae nosse juverit, quaeque Noltenius⁴¹¹ collegit.

54.

Sequitur nunc alterum epigrammatum genus, et quidem festivorum carminum brevium. Iocamur autem vel acumine mentis, vel teneritudine atque lepore expressionum. Hinc festivi etiam epigrammatis duae species nascuntur: acuminosum et festivum.

55.

Festivum est lusus aliquis, quem affectus teneri de materia non grandi, aut lepida quaedam divexatio, aut⁴¹² ludicra tragicorum affectuum imitatio, aut descriptio blanda, aut amicabile quidam sensus brevi carmine praesertim hendecasyllabo, quod phalecium dicitur, exprimitur. Summus in ea re artifex Catullus fuit.

56.

Ludicra itaque illa plerumque aut affectum imitantur ex joco, qui rei⁴¹³ objectae tenuitati proprie non convenit: sic ille Catullus passerem mortuum deplorat,⁴¹⁴ deos caelestes ac inferos appellans, aut etiam⁴¹⁵ festivaque descriptione, uti est descriptio phaseli⁴¹⁶ apud Catullum, aut denique breve⁴¹⁷ et grave⁴¹⁸ nonnunquam epistolae instar compositum carmen, uti est eiusdem Catulli ad M. T. Cic. item ad alium amicum, qui pessimos illi poetas miserat.⁴¹⁹

[94] 57. *Quid epigramma proprie?*

Alterum festivorum epigrammatum genus, quod hoc sibi nomen proprio veluti jure vindicat, est exiguum⁴²⁰ poema, in quo poeta res aut personas memorabiles brevissimo, simplici ac festivo carmine singulari ac insolita quadam notatione legentibus sistit.

411 Vö. Johann Friedrich Nolte (1694–1754): *Lexicon Latinae Linguae antibarbarum quadripartitum*. 1744.

412 [Utána áthúzva: lusus lus]

413 [Utána áthúzva: tracto?]

414 Catullus: 2.

415 [Utána áthúzva: insigni]

416 Catullus: 4.

417 [A szó eredetileg: *brevís*, melynek utolsó két betűje áthúzva, felírva: *e*. Utána áthúzva: *gravis*]

418 [A szó eredetileg: *gravis*, melynek utolsó két betűje áthúzva, felírva: *e*.]

419 Catullus: 40.

420 [Utána áthúzva: carmen]

58. *Quod illius objectum?*

Objectum illius est res omnis, omnis homo, omne animantium genus, nihilque adeo in hac rerum universitate existit, in quod aut de quo epigramma fieri non posset.

59. *In quo acumen situm est?*

Acumen illud ex aequalitatis aut inaequalitatis notatione venit. Quemadmodum enim acumen mentis in eo potissimum elucet,⁴²¹ si quis celerrime punctum illud⁴²² animadvertat, in quo res duae aut plures vel conveniunt, vel disconveniunt: ita fere⁴²³ acumen in epigrammatis ex inventione similis alicuius et insolito quaedam similitudinis puncto consistet.

60. *Qui fontes epigrammatum?*

Fontes⁴²⁴ acuminum sunt ea omnia, quae cum re aut natura sua⁴²⁵ conjuncta, aut similitudine aliqua veluti affinia sunt, adeoque loci inventionis sunt: comparatio, similitudo, opposita, consequentia, causa seu ratio.

61.

Comparat lepida rerum, quae nihil inter se commune habere videtur, e. g. *Mart[tialis]* Liber I. ep[igramma] 48.⁴²⁶

Nuper erat *medicus*, nunc est *vespillo* Diaclus
Quod vespillo *facit, fecerat* et medicus.

Similitudine, quum praesertim vitia aegritudinibus, virtutes contra splendidissimus quibusque rebus assimilantur.

Owen:⁴²⁷ Liber 6. in iudicem:

Qui pro justitia⁴²⁸ poscit sibi munera minos
Est similis pisci, quando capit, capitur.⁴²⁹

[95]

Litigat et *podagra*, Diodorus, Flacce, laborat,

421 [Utána áthúzva: ut qu]

422 [Utána áthúzva: adv]

423 [Utána áthúzva: argumen]

424 [Utána áthúzva: epigrammatum]

425 [Utána áthúzva: aut s]

426 [47.]

427 John Owen (1564–1622) walesi epigrammaíró. 1606-ban kezdte el publikálni verseit, 12 könyvnyi epigrammát írt, a brit Martialisnak nevezték.

428 [Utána áthúzva: petit sibi]

429 Qui post iustitia poscit sibi munera, Minos,
Est similis pisci: quando capit capitur. VI. 6.

Sed nil patrono porrigit, haec *chyragra* est.
(*Martialis: Liber I. epigramma 99.*⁴³⁰)

Opposita saepe, praecipue ad ridiculum, plurimum faciunt, aut quando ex oppositis rei vilitas aut hominis turpitude elucescit.

Quem recitas, *meus* est, o Fidentine, libellus.
Sed male quum recitas, incipit esse *tuus*.
(*Martialis: I. 39.*)⁴³¹

Owenus in adulatorem et invidum

Zoilus et Gnatho non re, sed nomine distant,
Virtutem ille bonis invidet, iste malis.⁴³²

Consequentia, quae non necessario ex re fluunt, sed lepide⁴³³ ac jocose deducuntur.

Si memini, fuerant tibi quatuor, Aelia, dentes
Exspuit una duos tussis et una duos
Jam segura potes totis tussire diebus
*Nil est hic quod agat, tertia tussis habet.*⁴³⁴
(*Martialis: I. 20.*)

*Causa rei*⁴³⁵ primum enarratione multorum effectuum suspensa, tum vero in fine reddita, praesertim si alia sit, quam quis conjiciat, mirabilis plane atque acuminosa⁴³⁶ magis in animum incurrit.

Thais habet nigros, niveos Leconia dentes,
Quae ratio est? – *emtos haec habet, illa suos.*
(*Martialis: V. 44.*)⁴³⁷

62. *Quae partes epigrammatis?*

430 [98.]

431 38.

432 III. 188.

433 [A szó eredetileg: *lepido*, melynek utolsó betűje áthúzva, feléírva: e.]

434 Si memini, fuerant tibi quattuor, Aelia, dentes:

expulit una duos tussis et una duos.

Iam segura potes totis tussire diebus:

nil istic quod agat tertia tussis habet. (I. 19.)

435 [Utána áthúzva: per suspensionem redd]

436 [Utána áthúzva: manet]

437 V. 43.

Omne igitur epigrammata duas praecipue partes habet, nempe *insinuationem* et *solutionem*. Insinuatio continet objectum ipsum et notam,⁴³⁸ et rem assimilata[m] aut comparatam, solutio autem comparationis ipsius rationem et similitudinis notam.⁴³⁹ Altera diversi modo praecedit aut sequitur, plerumque autem in finem rejicitur, ut in epigrammate ultimo adducto.

63.

Stylus epigrammatum simplex, omni ornatu vacuus, sola puritate ac perspicuitate⁴⁴⁰ placet. Forma brevis, ita ut acumen fulguris instar cito luceat, cito transeat.

[96] DE POESI LYRICA

§

Lyricae poeseos nomen a lyra ductum moris antiqui nos admonet, quod veteres tum Graeci, tum Latini ad lyram vel cytharam deorum, hominumque laudes canebant, aut ad exultantis affectus agitati animi sensa cantu quodam solito fortiori et carmine musicae aptato prodidere.

§ *Quid carmen lyricum?*

Est sensationis, qua poetae animus tum ex objecti alicujus perceptione fortissima agitur, perfectissima expressio carmine ad lyrae ac citharae sonum aptato. Hinc ad poesim lyricam omne illud poematum genus refertur, in quibus fortis et vehemens animi commotio magis, quam assidua meditatio elaborasse videtur.

§ *Unde lyrici carminis origo repetenda?*

Lyrici carminis origo est antiquitate generi prope humano par. Nam ea est hominum natura, ut forti aut imaginatione quadam aut repentino animi motu agitati, in verba pressa gravia multumque significantia erumpant. Accedit ea quoque usu perinde quotidiano confirmata observatio, homines dum cogitationi suae inhaerent, in tonos quosdam variosque vocis sonos erumpant, quin affectuum e vocis modulatione cognoscendorum rationem ipsi ultro jam a puero novimus. Ipsimet vocem pro varietate affectus varie temperamus, et continuo e loquentis tono, quo sit animo, quo affectu regatur, vel a longe auguramur, soloque aurium indicio discernimus. Hinc poesis lyric[a]e origo facile indicabitur nempe [97] gratas ejusmodi animi sensationes saepius revocare ac veluti resentire homini volupe est, hinc ejusmodi sensationes, ut saepius revocarent, quae animo exciderant, tum expressiones, quaeque tum animo obversabantur imagin<an>es metro cantibus idoneo sibimet expressere, cantuque

438 [Utána áthúzva: quam capit poeta; solutio autem ostendet]

439 [Utána áthúzva: Insi]

440 [Utána áthúzva: omne]

frequentius repetito suae suorumque memoriae mandabant,⁴⁴¹ quae carmina deinde litteris tradita serius posthac lyrici carminis exemplaria fuere. Quumque ejusmodi carminibus fortius viderent moveri canentium animas,⁴⁴² carmina hujusmodi multa deinceps composuere, ad pios gratosque erga deum animi sensus provocandos, ad heroum et praeclare de patria meritorum memoriam servandam, ad virtutis commendationem ejusmodi carmina cantu publico vulganda composuere, ubi sunt Mosis et Sororis Mariae cantica, psalmique Davidi ac quam plurimi.

§ *Quae poematum lyricorum diversitas?*

Cum ex forti quadam et vehementi sensatione carminis lyrici originem ducendam esse hactenus viderimus, sensationis autem hujus diversa sit ratio, carminis etiam lyrici diversa denominatio orta est. Si enim sensatio illa, quam poeta lyrico carmine exprimit, fortis et vehemens ex objecto sublimes admiratione digno, aut natura sua excellenti orta est, carmen illud proprie *oda* dicitur. Si autem fortis et vehemens sensatio teneriorem affectum, sed constantem licet privatum solique poetae proprium suavi potius, quam sublimes stilo expressum carmen contineat, *cantus* dicitur, seu cantilena.

§ *Qui fontes carminis lyrici?*

Gravis sensatio assidua interdum meditatione oritur. Quum enim poeta objecti⁴⁴³ cujusdam meditatione animum ita applicat, ut summam illius claritatem persentiscat, seu veritas illa moralis sit, seu objectum quoddam physicum, sensatio haec veluti intellectus esse solet, qua velut [98] lumine quodam et insolita claritate rem cogitatum sibi intueri videtur, eamque⁴⁴⁴ repraesentationem carmine exprimat, singularis certe tum objecti claritas et veluti sub aspectum cadens odae fons erit. Vehementer praeterea imaginationes aut unius rei factique excellentis, quod praeteriit, aut casus et facti praesentis ad vivam et insolitam rei descriptionem urget,⁴⁴⁵ unde alter fons carminis lyrici *fortis velut incensa* quaedam imaginatio existit. Denique experimento discimus, hominem affectu agitatam ad eloquendum impelli, brevibus tunc sonantioribus et significantioribus verbis uti, unde tertius fons lyrici carminis *affectus humanus* esse merito dicitur.

§ *Quae odarum species?*

Odas igitur illas, quae attributorum divinorum claram perceptionem aut divinorum beneficiorum sensum continent, hymni seu odae *sacrae* dicuntur, illae contra, quae heroum res gestas celebrant, *heroicae* appellabantur, illae deinde, quae veritatem moralem quandam pertractant, aut res physicas cantu eferunt, *philosophicae* ac morales vocari solent. Denique odae illae, quibus casus quidam adversus aut sinistra hominis fortuna canitur, *tragicae* dicuntur.

441 [Utána áthúzva: eunt]

442 [Utána áthúzva: hoc]

443 [Utána áthúzva: veritatis]

444 [Utána áthúzva: adeo]

445 [Utána áthúzva: atque ad]

§ *Quae carminis lyrici virtutes?*

Virtutes carminis lyrici ad has 5 reducuntur: entusiasmum, verosimilitudinem, brevitatem, saltum recens et inexpectatum. Entusiasmus, quasi numinis quadam inessio poetis tum Graecis et Latinis, antehac a suis tributus est. In ode autem entusiasmus est illa mentis elevatio et purgatio, quae ex congestis cumulatisque imaginibus animo simul obversantibus et affectibus intima quaeque agitantibus oritur. Qualis e. g. est ille Cumanae Sibillae apud Virgilium Deus, ecce Deus.⁴⁴⁶

Verosimilitudo partim objectum ipsum [99], partim affectum, quem poeta simulat, regere debet. Nimirum poeticam hic verosimilitudinem intelligimus nihilque opiniononi, quam de re aliqua poetae, aut de characteribus seu deorum, seu hominum adoptarunt, adversari debet. In affectibus autem, ut in graves ac vehementes, e rerum tenuium occasione, nec leves atque suaves e rebus sublimibus petantur.

Brevitas illis praecipue odis propria esse debet, in quibus animi commotio vehementissima regnat, longe enim a vero alienum est vehementem, fortemque commotionem quemquam hominum sustinere posse.

Saltus odae si nimirum ab una extrema idea ad alteram continuo delabatur poeta omissis quibusque intermediis. Id, quod homini vehementer concitato aut multis animo imaginibus turmatim occurrentibus evenire solet, ut disjunctissima conjungat. E. g. illud psalmi: vidi impium exaltatum super cedro Lybani transivi – et ecce non erat,⁴⁴⁷ ubi intermediae illae ideae de occasu impii omnes omittuntur.

Recens denique ac inexpectabile illud esse solet, quando aut insolitum quoddam numen rebus a poeta propositis effunditur, aut quando novae quaedam imagines ex aliis componuntur, quas imaginatio alias fingere non solet.

§ *Quod odarum a caeteris poematis discrimen?*

Praecipuum odarum a caeteris poematis discrimen est sublimitas. Sublimitatis autem nomine aut rei sublimis omnemque vulgarem cogitandi [100] rationem excedentibus aut ex⁴⁴⁸ descriptionis et comparationis ratione orbam excellentem quandam maximamque ideam. Unde sublimitas rei et sublimitas sermonis recte distinguitur. Sic sublimitas rei est in illo divinae Scripturae loco: Dixit, et facta sunt.⁴⁴⁹ Ubi divina potentia excellens idea datur. Item in illo Horatii:

Omnia terrarum subacta,
praeter atrocem animum Catonis.⁴⁵⁰

446 [Utána áthúzva: Deus]

447 Zsolt, 37, 35.

448 [Utána áthúzva: rerum]

449 Zsolt, 33, 9.

450 et cuncta terrarum subacta
praeter atrocem animum Catonis. (*Carminum* II. 1. 23–24.)

Sublimitas autem expressionis est illud⁴⁵¹ Horatii:

Exegi monumentum aere perennius,
regalique situ pyramidum altius,
quod non imber edax, non aquilo inpotens
possit diruere, aut innumerabilis
annorum series, aut fuga temporum.⁴⁵²

§ *Quae stili lyrici ornamenta?*

Stili lyrici praecipua ornamenta sunt: metaphorae, hypotyposis, personificationes, prosopopoeiae. Metaphorae quidem occidaciores fortes autem, remque similitudine quae maxime attributa rei imaginationi ope idearum adsociationis veluti praesentia reddat. E. g. Horatius

Illi robur et est triplex

circa pectus aera, qui fragilem truci
commisit pelago ratem primus.⁴⁵³
(Carminum I. 3. 9–11.)

Hypotyposes poetae lyrici ita efformant, ut res quasque sensibiles colligarunt, ut ex illis pictura magis, quam descriptio existat. E. g.

Qua pinus ingens, aliaque populus
umbram hospitem consociare amarit
ramis, et obliquo laborat
nympha fugax trepidare rivo.⁴⁵⁴
(Horatius: II. Od. 3.)

Personificatio, in virtutibus ac vitiis malis item physicis, aut etiam animi humana forma pictorum instar proponendis lyricis tum Latinis, [101] tum Graecis familiaris est. Sic curas, sic furores animi humana specie ipsa mythologia offert, sic mortem Horatius omnibus innotare personificatione eloquitur.

*Pallida mors aequo pulsat pede pauperum tabernas,
regumque turres.*⁴⁵⁵

451 [Utána áthúzva: sublim]

452 *Carminum* III. 30. 1–5.

453 Helyesen: Illi robur et aes triplex / circa pectus erat, qui fragilem truci / commisit pelago ratem

454 Quo pinus ingens albaque populus / umbram hospitem consociare amat / ramis? Quid obliquo laborat / lympha fugax trepidare rivo?

455 I. 4. 13–14.

Ubi mortem veluti personificatam intuemur. Denique prosopopoeja, seu excellentium virorum orationes et dicta cum sublimitate vehementique affectu efferunt, exemplo est ode 5. L. 3. Horatii: ubi Reguli⁴⁵⁶ orationem ad proceres dictam adfert.

§ *Eccur totum istud carminis genus lyricum dicitur?*

Quia ad lyram et cytharam cantari consueverant, hinc uti verso musicae tono aptaretur magis, diversa haec metra inventa sunt. Ditiones nimirum ac nobiliores viri Augusti praesertim aetate poetas hospitio, opibus, fortunis etiam ornarunt, qui deinde sub convivio ad lyram ac cytharam carmina ab se composita canebant. Sacri etiam hymni ad chordae sonitum publice recitati, qui mos aliis etiam gentibus familiaris erat, prout apud Germanos, novimus Saccidas et Bardos, tum sacris, tum heroum factis cantu et musica celebrandis, sequiori autem aevo in equitum castellis ludicris quibusve cantandis addictos fuisse.

§ *Quomodo tristes odae alias enim nuncupari solent?*

Carmina illa seu lyrica sint, seu alia, quae tristitiam et moerorem ob mortem viri cuiusdam magni aut ob adversum quemvis casum continent, elegiaca dicuntur. Sic illa Horatii oda in mortem Virgiliti.

§ *Quid tibi elegiarum nomine censeripotest?*

Proprie autem carmine elegiaco designatus illud genus, quo versibus hexametro et pentametro alternantibus summum de re aliqua moerorem aut similem animi sensum poeta [102] exprimit. Ipsum elegiae nomen a Graeco ἔλέγειν quasi ἔλγειν a fletu et singultu miserorum nomen accepit. Principio quidem elegia rebus tantum tristibus adhibita fuit, quod ex illo *Tibulli*:

Flebilis indignos elegaea solve capillos
ac minus ex vero nunc tibi nomen erit.⁴⁵⁷

Quamvis vero soli tristitiae apta videretur elegia carmine tamen hoc postmodum ad lusus, amores, jocos et suavis res quosque affectus adhibita fuit, itaque jam ipso *Horatii* aevo, qui ajit:

Versibus in Paride junctis quaerimonia primum
post etiam inclusa est voti sententia compos.⁴⁵⁸

456 Marcus Tilius Regulus (Kr. e. 307 k.–Kr. e.250 k.) római consul. Az első pun háborúban (Kr. e. 264–241) a punok fogságába került, akik követségbe küldték Rómába, hogy beszélje rá a rómaiakat a békére vagy túszcserére. Regulus azonban a továbbharcolásra biztatta a szenatust, majd visszatért Karthágóba, ahol kivégezték.

457 flebilis indignos, Elegia, solve capillos! / a, nimis ex vero nunc tibi nomen erit! (Ovidius: *Amores* III. 9. 3–4.)

458 *De arte poetica*, 75–76. Helyesen: *in Paride* helyett *impariter*. Versibus impariter iunctis quaerimonia primum, / post etiam inclusa est voti sententia compos...

§

Carminis autem elegiaci haec est ratio, et forma ponitus propositio ipsa, quae deinde rationibus, similitudinibus, comparisonibus, exemplis exornatus, sed simul affectibus interpungitur stilo nec tam sublimi, veluti lyrica, neque admodum presso, proin etiam simpliciore ac fusiore.

§

Id elegiacum stylum praecipue auribus gratum reddit, est illud, quod respirare saepius lectori liceat, propterea quod singulis distichis aut sensus integer, aut saltem pars periodi anterioris claudatur.

[103] DE CARMINE EPICO

§

Carminis epici seu narratorii origo admodum antiqua est. Nullus est enim fere populus, qui non hymnos et cantilenas a majoribus traditas haberet, quo ducum suorum laudes, summorumque virorum memoria celebratur. Quin e cantibus hisce narratoriiis multa Ossiani scripta oblivioni erepta sunt, alia vero apte repurgata. Neque desunt, qui dicant antiquissimum scriptorum primam *Geneseos* partem ex Aegyptiorum, populariumque suorum hymnis collegisse. Nulla nimirum mens est, quae non grata memoria libenter servare, posterisque tradere majorum suorum facinora vellet. Habent suum Kralevitse Majko⁴⁵⁹ etc. Croatae. Habent Stephanum, Corvinum aliosque Hungari. Aliique gentes alios fortitudine inter suos, sapientia, be[ni]gnitate claros, quos antiquis suis ac poene obsoletis cantionibus plebs ultro celebrat.

§

Is apud Romanos et Graecos mos etiam fuit, ut festis diebus ruri praesertim acti laudes, rudī, agrestique carmine celebrarentur, sequiori deinde aevo regum suorum memorias quotannis agentes habuere inter suos, qui historiam simul et poetam agens in festis huiusmodi diebus regum, heroumque laudes ad cytharam canerent aut recitarent. Germanos etiam equites antiquos accepimus domi suae semper ejusmodi narrationibus in convivio in amicorum congressu⁴⁶⁰ domi suae [104] ita delectatos fuisse, ut⁴⁶¹ viros alerent poetica simul et musica exultos, qui rem quamvis, ut ut levis videretur, continuo carmine celebrare debebant ita, ut amorum quoque et vini laudes cantarent,⁴⁶² unde cantorum amatoriorum (Minnesänger) artifices dicti sunt.

459 Marko Mrnjavcsevics (1335 k.–1395) jogilag Szerbia királya 1371 és 1395 között, valójában azonban csak Macedónia egy része felett uralkodott. A szerb epikus költészet egyik központi alakja, ahol Marko Kraljevisként (jelentése: herceg) emlegetik.

460 [Utána áthúzva: , qui]

461 [Utána áthúzva: domi suae]

462 [Utána áthúzva: unde – – sit]

§

Subsequis item temporibus multi narrationes has ex ingenii sui abundantia, multis variisque modis exornarunt ac illustrarunt. Cumque mirabilia multa occurrerent, quae hominum vires excedere viderentur, deorum vires, heroibus suis adfuisse pro gentili superstitione sua commiscebantur. Cumque contra⁴⁶³ casus persaepe inexpectatos heroum actionibus intervenisse animadverterent, eadem supersitione inducebantur, ut adversas quoque vires inferorum, coelestium conatui oppositas fingerent. Hinc

§

Carminis proprie epici definitio: est nimirum narratio actionis heroicae gravis ac singularis, cum omnibus impedimentis, superiorum viribus partim auctis, partim solutis, exitu semper felici ac prospero.

§

Objectum igitur ejus est actio, eaque memoratu digna, non casus aliquis, sed consilio ac deliberatione susceptum opus. In casu enim fortuito non impedimenta, non conatus quidam, nullaque adeo hominum aut fortitudo, aut inbecillitas conspicitur, hinc nulla inde heroi laus, nullum viribus humanis incrementum accedit. Praeterea actio multiplici impedimento a fine suo retardata primum recte [105] cerni ac spectari videtur. In rebus simpliciter descriptis ac enarratis affectus quosdam sine attentione ac vires persentiscamus, at vero ubi personas agentes veluti cernimus, ubi vires illarum, conatus, spes metusque, vota et consilia, agendi prudentiam ac dexteritatem conspicimus, simulque advertamus, vires modo super humanas ac coelestes illis opitulari modo adversari non modo causas actionis modosque omnes perspicimus, sed animus quoque noster diversis multisque affectibus hinc inde agitur, unde intellectus simul ac animus noster (Hertz und Verstand) grata quadam *voluptate* perfunditur, hinc tanta carminis epici dignitas, tantumque illius legendi studium.

§

Actio epica id habet commune cum omni actione poetica, ut sit verosimilis, naturalis, animum adficiat, totaque ac integra sit.

Primum *verosimilis*, ne gravibus de causis minuta quaeque aut ex minutis majora quaedam orta fingantur. Interventio deorum, frequentior illorum apparitio, quin deorum inter se concertatio,⁴⁶⁴ virtutum personificatio, et similia verosimilitudinem minime foedit, sed quum haec mythologia veterum fert.

Naturalis est actio epica, non tantum ideo sit, quod actio quaevis heroum aut deorum, aut hominum consilio prius dispositae aut supra virtutis aut humanae prudentiae, aut naturalium causorum effectus sint, sed ideo etiam, quia rerum naturalium idea apud poetas possibilium quoque omnium simul ideam complectatur.

463 [Utána áthúzva: praeter]

464 [Utána áthúzva: quoque ac virtutum]

Animum vero *afficit*, dum ostendit nobis homines cultos, probosque virtute singulari praeditos, vi factorum jactatos,⁴⁶⁵ quorum malis ob [106] humanitatis animorum similitudines virtutis ac religionis aut nationis societatem plurimum adficimur.

Integra denique ad instar corporis humani est. Capite nimirum in exiguum spatium redacto. Frui eo autem seu corpore longiore multisque agentibus et reagentibus viribus conposito ad felicem penitus exitum victis impedimentis prosperat.

Quae singillatim epicae actionis virtutes?

Epicae actionis virtutes bis praeceptis comprehenduntur. Sit una gravis, impedita, suspensa, soluta distincta seu variata, denique ornata.

Unitas eo magis hic servanda est, quo facilius in epico carmine violatur actio enim gravis, ad quam plurium hominum conatus concurrere debet, eo praeterea homines ad id delecti singulari ingenio, fortitudine praestanti, omnique adeo ad agendum prudentia instructi principis personarum molimina juvant. Ut igitur una maneat actio, omnium istorum actiones, conatus, molimina unius personae, principis finem spectare ac promovere debent.

Gravis hoc est spectet opus grande generi humano aut saltem magna illius parti, regno populoque faustum ac prosperum. Talis est navigatio Aeneae apud Virgilium, populi novi et imperii condendi causa, aut⁴⁶⁶ Messiae consummatio apud Klopstockium⁴⁶⁷ hinc merito summus ille Milton⁴⁶⁸ ob id vapulat, quod primorum parentum lapsus actionem neutiquam gravem ac prorsus infelicem epopoeiae forma exhibuerit.

Inpedita nimirum impedimentis quibus referta, quae seu ex agentis imbecillitate, e rerum in animalibus adversitate, e superiorum inferiorumque oppositis viribus oriuntur. Duos autem inpedimentorum fontes novi epici originem statuunt, nempe ignorantiam et praepotentiam. Ignorantiam quidem rerum circa se positaram aut futurarum, praepotentiam autem virium conatus vincentium.⁴⁶⁹

[107]

Suspensa. Quod praecipue per suspensionem expectationis addidi, cum nempe actioni feliciter progredienti et jam fini appropinquanti, repente impedimentum aliquod seu rerum naturalium cursu, seu deorum interventu ponitur.

Soluta. Solutio naturalis nempe ex plurium oppositarum virium confluxi exitus promoveri debet. Inexpectato quidem casu ea impedimenta removeri possunt, quae gravia sunt, viresque omnes humanas superant, idque sedulo canendum, ne futilibus levibusque rebus superiorum vis et auxilium jungatur. Generatim nodus ex ignorantia ortus, agnitione et cognitione solvitur; v. g. ut in Aenea. Oresten immolatura nescit

465 [Utána áthúzva: nobis ostendat]

466 [Utána áthúzva: Mors]

467 Friedrich Gottlieb Klopstock (1724–1803) hűsz énekből álló eposza, a *Messias* (1748–1798).

468 John Milton (1608–1674) fűműve, az *Elveszett Paradicsom*.

469 [Utána áthúzva: Pulchritudine et elegantia Virgilius Homerum, sublimitate contra Homerum Virgilium longe antecedit.]

illum fratrem esse, illoque tandem agnito fugit.⁴⁷⁰ – Nodus autem ex praepotentia per *peripetiam* seu conversionem solvitur, e. g. Iuno Aeneae adversa placatur, atque adeo Venus Aeneam protegens illum feliciter periculis quibusque eripit.

Distincta seu variata. Haec variatio in characteribus, descriptionibus et modo agendi observanda est. Characteres quidem personarum agentium, quibus princeps illa persona juvatur, distincti ac diversi esse debent, ita ut quisque alia virtute polleat, sic fortis Achilles apud Homerum, potens Agamemnon, Nestor sapiens, Ulysses callidus et vafer. – In descriptionibus autem cum toties eadem res, uti praetia, certamina etc. enarranda sint, ne uniformitas perpetua legentem fatiget, vario semper modo descriptio varianda est. Admirabilis est ea in re Virgilius, qui toties praelia, naufragia etc. describendo variat. In agendi denique modo varia semper ratione eadem animi virtus effectus suos prodere debet. Sic semper astute Ulysses agit, alio tamen semper atque alio modo.

Ornata. Ornatus epopejæ praecipue ex hypothiposibus [108] vividis rerum imaginibus, prosopopaejis, orationibus gravibus et diversarum virtutum humanas vires superantium descriptione oritur.

Quae forma epopejæ?

Forma epopejæ his praecipue partibus constat: propositione, invocatione, nodorum et solutionum connexionem, exitu denique felici.

Propositione statim ab initio utuntur poetae epici, eamque brevissimis verbis totam enunciant, ut illa Virgiliti:

At nunc horrentia Martis
arma virumque cano etc.⁴⁷¹

Invocatione epici imprimis uti solent ab ipsomet operis principio, ea nimirum de causa, ut operis magnitudinem ac difficultatem lector sentiat, ac ad illum perficiendum coeleste auxilium poeta flagitat. Quam invocationem in decursu etiam saepius repetunt, cum attentionem lectoris acuere, et rei magnae expectationem excitare nituntur.

Implicatione denique. Mira vicissitudo servanda, et singulari artificio in agendum est, ut expectatione, laetitia, dolore, spe ac metu perpetuo lectoris animus circumagatur. Exitus denique felix inde pendet, adeo multa cum accuratatione, virium praevalentium effectus, sedatque tumultus oppositarum virium praescribendi veniunt.

Stylus gravis, ornatus, omni fictionis ac orationis lumine distinctus epopejæ convenit. Variari tamen etiam debet, styli pulcritudine et elegantia Virgilius Homerum, sublimitate contra Homerus Virgilium longe antecedit.

[109]

470 Ez a cselekménye Euripidész: *Iphigenia a taurosok között* (Kr. e. 414–412) című drámájának.

471 *Praefatio Aeneidis*, 4–5.

§ Drama vox Graeca, ex Graeco Eolico δραμα̃ν, quod *agere* significat, deductum *actionem* proprie significat. Generatim igitur drama est actionis humanae tristes aut laetae, aut ex tristi laetoeque mixtae imitatio. Unde patet triplex drama tum genus distingvendum esse: triste, jucundum et mixtum. Triste tragaediam, jucundum comoediam, mixtum tragicomediam dixere (Trauerspiel, Lustspiel, Schauspiel).

§ *Quae in dramatis consideranda?*

In dramate praecipue consideranda veniunt, primum ea quidem praecepta, quae actionum, personarum, atque ipsius declamationis rationem continent. Hinc primum ea tractabimus, quae omnibus communia sunt.

§ *Quae actionis dramaticae virtutes?*

Dramaticae actionis virtutes cum epopeja conveniunt omnes, sed quia⁴⁷² hic actio humana non refertur, non narratur aut describitur, sed in scaena veluti de novo agitur, triplicem unitatem sibi peculiarem habet actio dramatica. Alia est nimirum uni[112]tas temporis, unitas loci, unitas actionis.

Unitas loci a veteribus quidem religiosissime servata est. Nam et servari facile poterat, cum actiones pleraeque illustres, celebres ac notae, in foro locisque publicis evenerint, et civilis etiam vitae actiones non nisi apud nobiliores cives editae, in aedibus amplis ac honestis contigerint, facile apud illos poterat unitas loci servari. Propterea quod illorum etiam theatra foris, locisque splendidis repraesentandis aptatum est. Apud nos, diversa vivendi agendique ratione institutos, sufficet ad unitatem loci servandam, ut res in eodem loco, in eadem urbe aut domo contigisse supponatur. Hinc nullum etiam spectatori incommodum oritur, tum enim locum fixum, aedem aliquam aut urbem cogitat ad sociatas plurium locorum ideas simul mente concipit, atque adeo oculo tantum non mente peregrinatur, mutata scaena aliam ejusdem loci partem intuendo.

Unitas temporis servatu difficilior est. Stricte loquendo, haec temporis unitas postulare, ut eodem tempore, quo in theatro agitur, fieri res ipsa posset. Quum autem difficile sit ejusmodi actiones invenire, quae [113] tam brevi temporis spatio, revera poni possit, mirari jam non debemus, siquidem poetae legem hanc extenderint, et actionem 24 horarum spatio indigentem dramati tribuant. Qua in re Schakespear summum caetera ingenium plurimum deliquit. Actiones enim triginta aut plurium saepe annorum spatio gestas uno persaepe dramate complexus est.

Unitas denique actionis cum epopeja eadem est, iisdemque regulis continetur.

§

Characteres personarum mixti et quidem oppositi placent, quam maxime, ita ut mitis furibundo, placidus impetuoso, prodigo avarus etc. opponantur, et in unam persaepe

472 [Utána áthúzva: necessari]

scenam conveniant. Loquela praesertim et dialogus characteri congruant, nihilque a naturali characterе absonum loquendum detur, personae alieni agendaе.

§

Actionis et declamationis vis in eo constitit, ut spectatori, sermone ac gestu, ita quidem illudat⁴⁷³ actor, ut spectator in media poene actione reali interesse sibi videatur.⁴⁷⁴ Atque hinc tono vocis gestu, cor[114]poris conformationis, ipsoque oris ac faciei habitu personam, quam agit, penitus imitetur.

DE TRAGAEDIA

§

Tragaedia est imitatio actionis heroicae in theatro, quum infelici personae principis fato. – Α τράγος (hircus) et ᾠδή (cantus) dicta, quia nimirum hircus proemium erat ei, qui heroica Bacchi facta optime recitasset.

§

Persona princeps in tragoedia horrorem a crimine, quo⁴⁷⁵ evertitur, et commiserationem cum inbecillitate illa, qua in adversariorum manus incidit, in auditoribus ciere debet. Hinc non nisi actio gravis, personae alicujus virtute, ingenio nobilitate praestantis tragoedia objectum esse potest. Illud proinde animadvertendum non omnino nevo ac vitio omni carere debere heroem tragaediae, propterea quod character hujusmodi a verosimilitudine alienus esset, et praeterea fieri non posset, ut in talis, tantusque adversarios habeat, tam [115] potentes, qui ipsum evertere possent. Neque simul persona princeps scelere aut crimine contaminata tragoedia apta est, propterea, quod juste ac merito adversam patietur, hincque sensus ille commiserationis plurimum imminuitur.

§

Affectus in tragoedia fortes, graves ac vehementes esse oportet, et quia in affectibus hisce persaepe accidit, ut homo incensa imaginatione secum ipse loquatur, monologorum usus in tragoedia frequentior est, ubi tamen cavendum est, ne longiores sint, propterea, quod taedium cieant, et verosimilitudinem laedant, multum enim ex longe loqui in affectu vehementi nervis hominum et pulmonibus nimis molestum foret.

§

Reliquae personae tragoedia ita divisae esse debent, ut altera pars agat contra personam principes, quid propterea *antagonistae* dicuntur. Altera vero pro persona tragica conatus et consilia conjungat, qui vocabulo *protagonistae* audaces.

473 [Utána áthúzva: orator]

474 [Utána áthúzva: contra vero]

475 [Utána áthúzott, olvashatatlan szó.]

[116]

§

Simul tragaediae artificium est, ac illius poena requisitum est illud, ut perpetua consiliorum et moliminum vicissitudine animus spectatoris in perpetua spe anxia, contra vero in metu cum spe affulgente ita retineatur, ut usque ad exitum suspensus teneatur animus. Haec de tragaedia notasse suffecerit, quae tum plene perfecteque secuta est, quando sors personae principis penitus decisa fuerit, postquam decisionem quidquam adere, vitii loco censetur, quod in Oedipo etiam Sophocleo Oedipi regis ejectioni, virginum lamentis ultro adjuventis a criticis notatum est.

DE COMAEDIA

§

Est imitatio actionis ex vita fere quotidiana, qua hominum vitia inritatione quadam satyrica ope ridiculi proponuntur. Actionis ipsius, characterum, aliaeque regulae cum omni dramate generatim [117] comaediae conveniunt.

§ *Quid singulare sit comoedia?*

E caeteris dramatum speciebus id peculiare habet comoedia, quod risum moveat, cujus excitandi causa sermone et actione simul exprimerent. Ridiculum contra honestum illud, quo ingenui quique delectantur, existit ex ipso lepido personarum caractere ac festivo dialogi stilo, qua in re mirificum exemplar Terentius reliquit, contra Plautus sordidis, obscoenis plebeisque jocis abundat.

§ *De forma dramatis*

Omne drama quoddam principium involutionis et nodi habere debet, quod *protasis* dicitur, et primo statim in actu incipit. Involutionem ipsam, quae caeteris actibus usque ad ultimam poenae scoenam protenditur, *epitasin* nomen habet, exitum denique seu fortunae conversionem *καταστροφήν* appellant.

§

Actuum numerus antiquitus fixus erat,⁴⁷⁶ nempe non ultra 5 non infra 4 actus drama quoddam ex Horatii lege⁴⁷⁷ habere debebat. Nunc vero ad 3 quoque actus, neque infeliciter drama restringere tentaverunt.

§

Neque scoenarum usus certus est. Hunc omnino ad involutionem requiri solent. Toties vero scoena finitur et nova incipit, quoties persona recedit aut excedit. Plures autem quod 4 personas in scoena colloqui vitiosum est.

476 [Utána áthúzva: hoc]

477 Neve minor neu sit quinto productior actu

fabula, quae posci volt et spectanda reponi... (*De arte poetica*, 189–190.)

§

Scoena nunquam terminatur vere, si absque causa rationabili persona quaedam accedat aut recedat, sic etiam actus non sine gravi causa, quae personas discedere et opus aliquod adparare cogat, vitiose terminatur.

§

Theatrorum publicorum utilitas a multis in dubium vocatur, quod turpes malevolae saepe actiones, pessimique characteres ibi cernantur, at vero quum characteres isti in tragaedia horrorem, in comoedia risum creant, dramata certe vitiorum potius remedia, quam incitamenta videri debent. Hominum characterum atque adeo ἀνθρωπολόγικα [?] pulcherrima sunt auxilia, unde patet, quoad culturam gentis cujusque publicam theatra omnino pertinere.

Forrás- és irodalomjegyzék

BALOGH

1998 BALOGH Piroska: *Esztétika és irodalom a 18–19. század fordulóján: Schediüs Lajos előadása 1801–1802-ből*. In: *Irodalomtörténeti Közlemények*, 102 (1998) 3–4. 459–475.

2002 BALOGH Piroska: *Horatius noster. Schediüs Lajos Horatius-előadása 1794–1795-ből*. In: *Antik Tanulmányok*, 46 (2002) 297–309.

2009 BALOGH Piroska: „...semmiből világokat?...” *Szerdahely György Alajos esztétikai írásainak recepciója: zárványok és kitérésí pontok*. In: *Margonauták: Írások Margócsy István 60. születésnapjára*. I. rész Szerk. CSÖRSZ Rumen István, HEGEDÜS Béla, VADERNA Gábor. Bp., MTA ITI, 2009. 28–40.

DEBRECZENI

2009 DEBRECZENI Attila: *Az „aesthetica” fogalma és a Magyar Museum programja*. In: *Laokoón*, (2009) 6. sz. http://laokoon.e3.hu/dok/debreczeni_aesthetica.pdf

MARGÓCSY

1989 MARGÓCSY István: *Szerdahely György művészetelmélete*. In: *Irodalomtörténeti Közlemények*, 93 (1989) 1–2. sz. 1–33.

SCHEDIUS

2005 SCHEDIUS Lajos János: *Esztétika*. In: *Doctrina pulcri: Schediüs Lajos János széptani írásai*. Szerk. BALOGH Piroska. Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2005. (*Csokonai Könyvtár: Források* 12.) 33–244.

SZAUDER

1971 SZAUDER József: *Az esztétikai tanszék betöltésére kiírt pályázat és kritikái irányzataink 1791-ben*. In: *Irodalomtörténeti Közlemények*, 75 (1971) 1. sz. 78–106.

SZERDAHELY

1778 SZERDAHELY György Alajos: *Aesthetica, sive doctrina boni gustus ex philosophia pulcri deducta in scientias et et artes amoeniores*. I–II. Buda, Reg. Universitatis, 1778.

1783 SZERDAHELY György Alajos: *Ars poetica generalis ad aestheticam seu Doctrinam boni gustus conformata...* Buda, Reg. Universitatis, 1783.

- 1784a SZERDAHELY György Alajos: *Poesis Dramatica ad Aestheticam seu Doctrinam boni gustus conformata...* Buda, Reg. Universitatis, 1784.
- 1784b SZERDAHELY György Alajos: *Poesis narrativa ad aestheticam seu Doctrinam boni gustus conformata...* Buda, Reg. Universitatis, 1784.
- SZINNYEI
1981 Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái*. III. kötet.
- TÓTH
1963 TÓTH András: *Az Egyetemi Könyvtár a ferenci abszolútizmus korában (1790–1823)* In: *Magyar Könyvszemle* 79 (1963) 3. sz. 186–213.
- 1987 CSAPODI Csaba, TÓTH András, VÉRTESY Miklós: *Magyar könyvtártörténet*. Bp., Gondolat Kiadó, 1987.
- V. ECSEDY
1998 V. ECSEDY Judit: *Rejtett nyomdák*. In: *Iskolakultúra* 8 (1998) 1. sz. 55–62.

Budai Ézsaiás promóciós aktái a Göttingeni Egyetem Archívumában

1. Göttingen

A göttingeni Georg-August Egyetem a 18. században a protestáns magyar diákok külföldi egyetemjárásának legkedveltebb állomása volt. Azzá tette hírneve: „*akkor nemcsak Németben, de az egész mívelt kerek föld' fő iskolája*”¹ volt. Az egyetemet a felvilágosodás szelleme hatotta át, Európa-hírű professzorok tanítottak, új szemléletű tudományos könyvekben gazdag könyvtárát minden diák szabadon használhatta.² Magyar szempontból a 18. század vége, a 19. század eleje számít aranykornak: 201 beiratkozott magyar diák tanult itt, jó részük erdélyi kollégiumokból és a debreceni Református Kollégiumból érkezett Göttingenbe tudása elmélyítése céljából.³ Az egyetem irattára (Universitätsarchiv) gazdag magyar vonatkozású anyagokban. A beiratkozásnak, a promóciós eljárásnak, kérvényeknek mind nyoma van. Ezek összegyűjtésére és kiadására először Futaky István vállalkozott.⁴ Az összeállított katalógus a német–magyar szellemi élet addig ismeretlen dokumentumaival kiváló lehetőséget nyújt további kutatómunkára, publikálásra. Az archívumban található Budai Ézsaiás promóciós aktái is.

2. Budai Ézsaiás

Budai Ézsaiás (1766–1841) „*bölcsélet- és hittudor, ev. ref. Superintendentens*”,⁵ a klasszika-filológia magyarországi megalapozója, a Magyar Tudományos Akadémia tiszteleti tagja, több mint 30, nagyrészt magyar nyelvű tankönyv írója. Budai 26 éves korában a Debreceni Kollégium és annak világi gondnoka, Domokos Lajos támogatásával indult külföldi tanulmányútra. A történelmet, a görög és latin nyelvet és irodalmat kellett tanulmányoznia, hogy Debrecenbe visszatérve a hivatalától megfosztott Sinai Miklós professzor utóda legyen.⁶ Budai 1792. március 30-án Pesten

1 PÉCZELY, 1841, 46. Idézi BORZSÁK, 1955 is.

2 A göttingeni professzorokat és tevékenységüket többek között CONRADI, 1837; BORZSÁK, 1955; MEINHARDT, 1977; FUTAKY, 2007 ismerteti részletesen.

3 A Göttingában 1734–1831 között tanult magyar diákok névsorát Borzsák István ismertette először Götz von Selle alapján. Vö. BORZSÁK, 1955, 189–204; SELLE, 1937. A névsor 496 nevet tartalmaz. L. még SZÖGI, 2001, 226–248; TAR, 2004, 109–119. – Az „aranykor” 1780 és 1805 közé esett.

4 FUTAKY–FEHLIG–KATZSCHMANN, 1978. A szűrőpróbaszerűen készült összeállítás 213 magyar vonatkozású feljegyzést talált az irattári állományban (1734–1945 között).

5 SZINNYEI, 1891, 44.

6 Sinait 1791-ben püspökségétől és tanári katedrójától is megfosztották. Helyettesi minőségben Budai

benyújtott útlevelekérelmében a berni egyetemet jelölte meg úticéljául,⁷ és 3 évre kért engedélyt. A szükséges ajánlólevelet Hunyadi Ferenc szuperintendens adta. Április 5-én Budai már útra is kelt, hogy a szemeszterkezdesre Göttingenben lehessen. Nem ő az egyetlen diák, aki hamis úticélt jelölt meg kérelmében. Felvilágosodott szelleme miatt Göttingen az engedélyt kiadó helytartótanács szemében veszélyesnek számított, mert teljes volt a tanszabadság, a tanárokat a cenzúra nem szorongatta, és a gazdag könyvtárát szabadon lehetett használni. A debreceni diákok ezért a hivatalosan engedélyezett egyetemekre kérték az úti passzust, hogy aztán a tiltott egyetemekre menjenek.⁸ 1796 után szigorúan meg is tiltották a külföldre igyekvő diákoknak ezt az eljárását.

Budait 1792. május 5-én írták be a Georgia Augusta anyakönyvébe,⁹ ebben az évben ő a 159., az egyetem fennállása óta (1734) a 16345. beiratkozott diák. A történiát jelölte meg főtárgyként, Gatterernél, Spittlernél és Schlözernél folytatott történelmi tanulmányokat, de legtöbbit Heyne irodalmi-nyelvi kollégiumait látogatta. Göttingeni tartózkodását, tanulmányait, anyagi helyzetét, kiadásait Benedek Mihály egyházkerületi főjegyzőhöz, valamint Domokos Lajos világi gondnokhoz írott leveleiből követhetjük nyomon.¹⁰ Minden szemeszterben írt beszámolót, melyek alapján kiadásait¹¹ és az órarendjét¹² is össze lehet állítani. Ez a levelezés volt eddig a legfőbb forrás Budai peregrinációjának kutatásához.

3. Budai promóciós aktái a göttingeni Egyetemi Archívumban

Az Universitätsarchivban a Phil. Fak. I – Dekanatsakten Bd. 77. 44–47, 50. és Bd. 78. 5–6. szám alatt található a Budai promóciójával kapcsolatos iratok. A kötetek a dékáni rotáció szerint vannak összefűzve: 1793. július 3-tól 1794. július 2-ig Beckmann volt a dékán (Acta Decanatus Johannis Beckmanni, Fasc. 77); 1794. július 1-től 1795. július 1-ig Meiners (Acta Decanatus Christophori Meiners, Fasc. 78). Budai promóciója 1794 nyarán volt, a folyamat megindítása még Beckmann alatt, maga a nyilvános vizsga már Meiners dékánága alatt történt. A szabályok szerint a jelöltnek önéletrajza benyújtásával kellett kérvényeznie a promóciós eljárást, a dékán pedig kijelölte a vizsga időpontját és meghívót küldött a kar rendes professzorainak. Beckmann a vizsga időpontjának június 21-ét ajánlotta, ezzel a két felkért vizsgáztató (Heyne és Gatterer) és a többi professzor is egyetértett. (77.44-45.) Nincs adatunk viszont arról, hogy a vizsgára ténylegesen ekkor került volna sor. Budai június 19-

---

vette át a történelem, valamint a görög és latin ékesszólás nyilvános tanítását. A peregrinációval Domokos célja az volt, hogy visszatérte után Budait végleg Sinai örökébe helyezték.

7 BORZSÁK, 1955, 22. A dokumentum lelőhelye Borzsák alapján OL, Helyt.Dep. litt.pol. 1792., 28/8. tétel

8 KORMOS, 1994, 426.

9 SELLE, 1937: Esaias Buday Hungarus (von Debreczin), hist.

10 Az eredeti levelek a Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtárának (Debrecen) kézirat-katalógusában találhatóak: TrREL 585.30q–30w – Közzétette BORZSÁK, 1955, 170–184.

11 KORMOS, 1995, 29–30.

12 BORZSÁK, 1955, 56–57.

én befizette a vizsgadíjat (77.50.), de a kérvényén (77.46.) nincs dátum, önéletrajzát (77.47) pedig július 16-val keltezi. Ugyanakkor ezek az iratok még a 77. kötetben vannak lefűzve, míg a július 26-án kelt doktori oklevél és a kinyomtatott disszertáció¹³ már a 78. kötetben (78.5. illetve 78.6.) található. Az oklevél kiállításának dátuma általában a védés napja, ezért írja Borzsák, hogy a nyilvános vizsgára július 26-án, már Meiners dékán elnöklete alatt került sor.¹⁴

4. Budai önéletrajza

Budai promóciós irataiból most a saját kezével írt önéletrajzzal foglalkozunk, mely több szempontból is értékes forrás. Budai ugyanis nem tartozott azok közé, akik személyükkel kapcsolatban mindent megörökítettek, naplót, feljegyzéseket írtak. Felkérésre sem közölt magáról adatokat. A reformkorban kiadott Közhasznú Ismeretek Tárából¹⁵ hiányzik a neve: a szerkesztőség többszöri felszólítása ellenére sem adta le életrajzát. A Budai-életrajzírók mindig arra panaszkodtak, hogy „nyomozniuk kell, legtöbbször mellékes utalásokból, mások megjegyzéseiből kell rekonstruálniuk a derék tudós élete folyását”.¹⁶ A másodkézből összeállított Budai-bibliográfiák pontatlanok, nem megbízhatóak.

4.1 Nyelv

Budai Göttingenben készült önéletrajza és a kísérőlevél latin nyelvű, hibátlan nominális stílusban fogalmazva, könnyen olvasható, szép kézírással. Mindez azért érdemel figyelmet, mert az egyetemen a hivatalos levelezés, sőt a tanítás is németül folyt. Az ordinárius professzorok által kötelezően tartott nyilvános előadások (*publica*) nyelve ugyan a latin volt, és ezt ingyen lehetett hallgatni, de népszerűek a fizetős, ún. privát kollégiumok¹⁷ voltak, ahol az előadások és a disputák is többnyire németül zajlottak. Ez a latinon felnőtt magyaroknak hátrányt jelentett. „Nagy bajunk vagyon a német nyelv nélkül, nem azokat hallgathatván, melyeket kívánnánk, hanem csak a mely collegiumokat érthetünk” – írta Halmágyi István már 1752-ben.¹⁸ Nem véletlen, hogy Sárvári Pál arra kérte Budait, hogy a Disputáló Társaságban legyen latin vitatársa: „...pedig azért, hogy a német tanulók, legalább a deák beszédben öfelettük való promtitudot láthassanak.” Budai latinságára Sárvári szerint Feder professzor a következő megjegyzést tette: „mit einer Eleganz beszélt deákul”.¹⁹

13 A disszertáció címe: *De causis culturae tardius ad aquilonares, quam ad australes Europae partes, propagatae*. Budai a Doctor Philosophiae címet nyerte el.

14 BORZSÁK, 1955, 62–63. – Az oklevél egy példányát a Debreceni Református Nagykönyvtár őrzi.

15 Közhasznú Ismeretek Tára (1831–1834), 12 kötetes egyetemes magyar lexikon.

16 BORZSÁK, 1955, 53.

17 Egy szemeszterre általában 1 arany volt a tandíj collegiumonként. Akademische Gesetze für die Studiosus auf der Georgia Augusta. 1796 zum 28ten Dez.

18 Mon. Hung. Hist., 1906, 482. Idézi PETTRITS is, 1984, 20.

19 Sárvári Pál levele Budai Mihályhoz 1793. Idézi KORMOS, 1995, 34.

Curriculum vitae Esauac Buday.

Locus, in quo lucem, Anno Chr. 1766. ipsis Kalen-
dis Maii, adspexi, est vicus Hungaria,
versus limites Trans-sylvanicos, in Comitatu,
ut vocant, Mediocri Szólnok, Peer nuncupatus.
Honestis Parentibus, Andrea Buday et Ca-
tharina Tárnyék, orro, non illiberatis conti-
git educatio. Degustatis in Schola Peerina
primis artium, quibus aetas puerilis imper-
tiri solet, elementis, in Collegium Reform. Debe-
cense transi, annos natus tredecim. Hic,
finitis quatuor annorum spatio Grammati-
cis Rhetoricisque studiis, ad audiendas
Professorum lectiones admissus, inque
numerum Studioforum, quos populares
mei

4.2 Magyarországi tanulói évek

Budai a curriculum vitae-ben születésétől a promócióig ismerteti élete folyását. Nevét minden alkalommal y-nal, Budaynak írja (így írták a nevét az anyakönyvben és a promóciós aktákban is). A tekintetes szülők „Andrea Buday et Catharina Tárnyék”. Az édesanya neve Tárnok-ként szerepel Szinyeinél, Péczelynél; Borzsák Tárnok, illetve Tárnyik Katalint ír.²⁰ A péri elemi iskola után 13 évesen a Debreceni Református Kollégium következett, ahol 4 év alatt befejezte grammatikai és retorikai tanulmányait,

20 SZINYEI, 1891; PÉCZELY, 1841, 44; BORZSÁK, 1955, 11.

taláros diák lett. Az önéletrajzban a taláros diák elnevezést meg kell magyarázni: „*felvettek azon diákok sorába, akiket földjeim arról a rubadarabról, melyet viselnek, „talárosok”-nak neveznek*” – írja.

A professzorok előadásain 3 évig filozófiát és „matéizist” tanult. Ezt követte egy egyéves lőcsei²¹ tartózkodás (1786/87-ben), hogy megismerjen egy „teológiai nyelvet”, a németet. Debrecenbe visszatérve 3 évet fordított a teológia, valamint a görög és a héber nyelv tanulására. Ezután már tanított is: egy évig köztanítóként (*publicus praefectus*) költészetet, majd ugyancsak köztanítóként metafizikát és geometriát. „*Majd a könyvtáros feladatát láttam el (ha a Debreceni Kollégium csekély könyvvállománya ezt a nevet megengedi.)*” – fűzi hozzá zárójelben szerényen, így bókolván a göttingeni könyvtár gazdagsága előtt. „*1792 elején a Felügyelő Tanács javaslatára kineveztek a történelem, görög és latin nyelv, valamint az ékeesszólás professzorává*” – írja. Nem említi meg, hogy ez helyettesi minőségben történt, és éppenséggel a professzorsághoz hiányzó ismereteket pótolandó küldték ki Göttingenbe tanulni.²²

A debreceni tanulóévekhez eddig a Debreceni Kollégium levéltára szolgáltatott adatokat, ott neve mellett szerepel az is, hogy *praeceptor linguae Germanicae et Gallicae*²³, ez hiányzik a latin nyelvű önéletrajzból. Talán restellte Göttingenben német tudását, sőt francia nyelvórákat is vett 7 hónapon keresztül, holott Debrecenben tanította ezeket a nyelveket.²⁴ Péczely egyenesen azt írja „*felsőbb iskoláinak részint még teljes bevégezése előtt, részint mindjárt utána egymást érve halmoztaték reá a német és francia nyelvek.*”²⁵

4.3 Út Göttingenbe

Az önéletrajz következő része az utazás állomásairól ír: „*Bécsben, Prágában, Drezdában, Lipsében és Halléban rövid, de mégsem haszontalan időt töltöttem, május 4-én megérkeztem Göttingenbe.*” Benedeknek azt írta, május 1-jén már Göttingenben volt,²⁶ és szinte semmit nem mulasztott el a már megkezdett szemeszter előadásaiból. Mindenesetre május 5-én iratkozott be. Úgy látszik a professzorok előtt a kötelességtudó diák látogatását kívánta kelteni azzal, hogy a beiratkozás előtti napot jelöli meg Göttingenbe érkezése időpontjával. Benedek Mihálynak részletesen beszámol úti kalandjairól, kénytelen már csak azért is, mert a tervezettnél sokkal többet költött rá, és hiszékenysége is kurtította a kapott anyagi támogatást. A levélben az út magyarországi állomásait is megjelölte. Az útvonal Benedeknek ismerős lehetett, hiszen 1773–74-ben ő is megjárta Göttingát. Talán tőle kapott tanácsot Budai, talán a bátyjától, Budai

21 Péczely, valamint Szinyei is Lőcse helyett Késmárkot említ. PÉCZELY, 1841; SZINYEI, 1891. Késmárkon Sárvári Pál tanulta a németet, levélváltásukat a debreceni Déri Múzeum őrzi: I.19/1927., közli BORZSÁK, 1969, 368.

22 BORZSÁK, 1955, 22.

23 BORZSÁK, 1955, 21.

24 Budai levele Domokos Lajosnak, 1793.szept.16. – Közli BORZSÁK, 1955, 180.

25 PÉCZELY, 1841, 46.

26 „Május 1. napján délután 5 órakor érkezvén,...a`cursus kezdetéből igen keveset, vagy talán semmit sem szalasztottam el.” BORZSÁK, 1955, 170.

Ferenctől, aki szintén tanult itt 1788-ban.²⁷ Ismert volt a peregrinus diákok körében egy ún. *Úti instructio*, ilyen került elő Sárvári Pál hagyatékából.²⁸ Az instrukció tartalmazza azt is, hol érdemes megállni: „[Bétsbe] kell szállni a Leopoldstadtban, in der Grossen Anker Gasse aa 11. Nro-val által ellenbe Schönbe, a ki szabó; nálla szállás és ebéd lézen..”, hol milyen látnivalók vannak: „[Prágába] az *Astronomica Turrist, Universitas épületét meg kell nézni...*”, sőt arra is ad tanácsot, mi mennyibe kerül majd Göttingenben: „...az ebéd lebet 3 v. 4 talléros; a fölöstököm 1/2 portzio kává tejjel: és így 1 Ftból lézen 48 portzio... a kenyér egy gute garasos.” Érdekes adalék az instrukcióból a magyarok 18. századi mobilitására: [Hálába (Halle)] ... nem tudom a járást, hanem bizonyosan leszsz Magyar, fel-kell keresni, a Brieftrager reá igazítja.”

4.4 Göttingeni tanulmányok

Az önéletrajzban ezután a göttingeni tanulmányok részletes felsorolását olvashatjuk. Borzsák István a Benedek Mihályhoz írott levelek alapján rekonstruálta Budai tanrendjét.²⁹ Az önéletrajzban nem szemeszterekre bontva, hanem a teljes tanulási időre sorolja fel tanulmányait, először azokat „amehlyek vagy közvetlenül feladatombhoz tartoztak vagy annak megfelelően szolgálni tudtak”. Ide tartoznak a Glatterernél, Schlözernél és Splitternél folytatott történelmi stúdiumok és Heyne összes klasszika-filológiai kollegiuma. Majd azokat a tárgyakat veszi sorra, melyek segítségül szolgálnak ahhoz, hogy a felsoroltakkal haszonnal lehessen foglalkozni. Ezért tanult *mathesis adplicatát* Kaestnernél, logikát és morálfilozófiát Federnél, ökonómiát Beckmann-nál, kísérleti fizikát Lichtenbergnél, természettörténetet és fiziológiát Blumenbachnál. Kimaradt az önéletrajzból a Hugónál hallgatott római jog és Müller kurzusa, a katonai enciklopédia. A Borzsák-féle összeállításban viszont nem szerepel a promóciós eljárás idején dékán Beckmann ökonómia, illetve Meiners vallástörténet kollegiuma.

A professzorok a kollégiumukra beiratkozott diákokról névsort vezettek. A Schlötzer hagyatékában fellelhető napló³⁰ szerint Budai egyáltalán nem hallgatta Schlötzer Politica 1. szemináriumát, ezt nem is írta be önéletrajzába. A Benedek Mihálynak küldött levélben viszont az szerepel, hogy az 1793/94-es téli szemeszterben részt vett rajta.³¹

Nyelveket is tanult: 7 hónapon keresztül franciául, 5 hónapig angolul, három hónapig olaszul és 2 hónapig spanyolul, hogy a professzorok által megjelölt könyveket olvasni tudja.³² Az önéletrajz emellett az arab és szír nyelvet is említi: „...a számomra kedves nyelveket, mint a francia, angol, olasz, igyekeztem fordítani, a spanyolba pedig az arabbal és a szírrel együtt belekóstolni...”

27 TAR, 2004. Benedek 646, Budai Ferenc a 723. sorszám alatt található.

28 Összeállította Saátor János Sárvári Pál számára 1792-ben. Déri Múzeum Debrecen I. 19/1927. X. A teljes szöveget közléteszi BORZSÁK, 1969, 369–370.

29 BORZSÁK, 1955, 56–57.

30 PETRITS, 1984, IV–V.

31 BORZSÁK, 1955, 57. – A levelezésben közölt és az önéletrajzban felsorolt tárgyakról készített táblázatot l. a mellékletben.

32 BORZSÁK, 1955, 180.

4.5 Tanulmányút 1794-ben

Az önéletrajz utolsó bekezdése forrásunk eddig ismeretlen adaléka Budai peregrinációjához. „Ezen év áprilisának elején tanulmányútra mentem, főleg Hollandia és Anglia városait látogattam meg, kb. 10 hét alatt a Debreceni Könyvtár hivatalos költségén.”

A Debrecenbe írott fennmaradt levelek nem tesznek említést sem tervezett, sem megvalósult utazásról. Budai minden szemeszter elején részletesen beszámolt tanulmányairól, az 1794. február 16-án Benedeknek írt levele ilyen tekintetben semmilyen tartalmi információt nem közöl. Nem említett semmiféle tervezett utazást, hacsak ez a mondat nem utal rá: „Az a projectum, a melyet az Úrnak Tekintetes Domokos Lajos Uramnak, ugyan tsak ezzel a postával induló levelemben meg-írtam...”³³ De a Domokosnak küldött levelekből csak azt az egyet ismerjük, melyben felszólításra 1793. szeptember 16-án részletesen, de nagyon homályosan beszámol bevételeiről és kiadásairól. „Három Semestrére minden pénzem rá ment:...arra az egyre, melyet még (és nem többet) Göttingába tölteni meg-határozott akaratom, proportionaté sokkal kevesebb költség kívántatik... Az ezután lejendő időmet leg-inkább fogom tölteni az itten való Bibliothecának használásával.”³⁴ Így aztán csak találgatni lehet, vajon mi lehetett az a projektum? Talán a doktori vizsga előtti rövidebb tanulmányút tapasztalatszerzés céljából?

Mindenesetre a Benedeknek címzett következő levél 1794. augusztus 23-án már Berlinben kelt. Hivatkozik benne egy július 27-i levélre is, melyben utolsó Göttingenben töltött napján az előző napi doktori vizsgájáról számolt be. Ez a levél sincs meg, pedig érdekes adalék lenne a nyilvános vizsga lefolyásához. (Nem jutott el a címzetthez, vagy meg sem íródott?) Mindenesetre – a meglévő források alapján – Debrecenbe nem jutott hír arról, mit csinált Budai 1794 tavaszán. Benedek április 19-i levelét nem köszönte, nem válaszolta meg, „arról hogy mind eddig emlékezetem nem tettem, onnan esett; hogy vagy leveleim voltak olyanok, a melykebe azt erőltetés nélkül bé nem hozhattam: vagy magam voltam olyan állapotban, a melyben még a leg-szorosab kötelességemről is könnyen el-felejtkezhettem”³⁵ – írja.

Az önéletrajz alapján április elején indult útnak, megjárta Hollandia és Anglia városait, és június közepén-végén érkezhettek vissza Göttingenbe. Talán ezért halasztották a vizsgát júliusra, ezért került sor késve a kérvény és a curriculum vitae beadására is.

Budai életrajzírói úgy tudják, hogy a vizsgát megelőzően rövid körútra indult, Hollandiában, Deventerben felkereste Csernák László filozófust, megjárta Utrechtet vagy Leydent,³⁶ majd júniusban 2 hetet Oxfordban töltött Úri János orientalistánál.³⁷ Kormos szerint az úthoz 1793-ban és 1794-ben összesen 150 aranyat kapott.³⁸

33 BORZSÁK, 1955, 182.

34 BORZSÁK, 1955, 180–181.

35 BORZSÁK, 1955, 183.

36 Budai Ruhukent kereste fel, de Ruhuken Leydenben és nem Utrechtben volt professzor.

37 BORZSÁK, 1955, 62–63. „...előzőleg azonban rövid körútra indult, hogy a nyugati tudományos élet főbb központjait és vezérfiat személyesen is megismerje.” – Futaky Borzsákra hivatkozva „...de júniusban még egy rövid hollandiai és angliai látogatásra is tudott magának időt szakítani.” L. FUTAKY, 2008, 73.

38 KORMOS, 1995, 29.

Vajon miért nincs szó a megmaradt levelekben a tervezett és megjárt útról? Mi lett a hivatkozott levelek sorsa, miért nem őrződtek meg? Honnan jutott pénzhez Budai? És vajon mi az a könyvecske, amit alázatosan csatolt az önéletrajzhoz?

5. Összegzés

Az önéletrajz néhány ma is aktuális problémát vet fel. Ha összevetjük a rendelkezésre álló forrásokat, az tűnik fel elsőként, hogy életének bizonyos elemeit a szándék szerint igazítja. Az ellentmondások abból fakadnak, ki az információ befogadója, és annak milyen ismeretei lehetnek a tárgyról. Így hagy ki, illetve módosít bizonyos adatokat debreceni éveiből, és ugyanezt teszi a Göttingenből írt levelekben. (Ahogy ma is a cél irányítja az információk valóságtartalmát, ahogy a diákok ma is írják önéletrajzukat és erasmusos beszámolóikat.) Megfelelni a mindenkori elvárásoknak, ez a források üzenete. Talán ez is oka Dümmerth Dezső Budairól alkotott, nem túl hízelgő véleményének.³⁹

6. Utójáték

Budai Debrecenbe visszaérkezve véglegesen átvette Sinai Miklós helyét. 1795-ben kiadta Cicero egy munkáját.⁴⁰ A címlapon kiadóként minden lehetséges titulusa szerepel: *Phil[osophiae]. Doct[or]. Hist[oriarum]. Lingv[ae]. Gr[aecae]. item Eloqu[entiae]. Lat[inae]. in Coll[egio]. Ref[ormato]. Debrec[eniensi]. Prof[essor].* A könyv megtalálható a göttingeni Egyetemi Könyvtárban is: 1804-ben egy Varga⁴¹ nevezetű magyar diák ajándékként került az állományba. Az ex libris szerint a könyv 1801-ben egy Szikszai Franc (?) nevű ember tulajdonában volt, de a vakarás arra enged következtetni, hogy korábban más volt a tulajdonos.

Budai Ézsaiásnak a Göttingeni Egyetem 1817. november 2-án, a reformáció kezdetének 300. évfordulóján tiszteletbeli teológiai doktori címet adományozott.⁴² A kitüntetést a két protestáns vallás, az evangélikus („Sächsisch”) és a református („Helvetisch”), 13 magas rangú személyisége kapta. A dolog érdekessége, hogy 10 kitüntetett észak-német, 3 pedig magyar: Sontagh Sámuel eperjesi, Báthory Gábor pesti szuperintendensek és Budai, aki debreceni teológus professzorként kapta ezt a címet. Hármójuk közül csak Budai tanult Göttingenben.⁴³

39 DÜMMERTH, 1962, 367.

40 *M. Tullii Ciceronis ad Q. Fratrem dialogi tres de Oratore*. Debrecini, 1795.

41 Varga Stephanus, Th. 1802. október 7-én iratkozott be a Göttingeni Egyetemre. – SZÓGI, 2001.

42 GGA, 1817, 1809–1816. A többi kitüntetett neve és rangja is itt található.

43 Sontagh Altdorfban, Báthory Erlangenben és Marburgban tanult. L. TAR, 2004, 58, 82. – Az észak-németek kizárólag a Hannoveri Királysághoz (ma Niedersachsen tartomány) tartozó városokban teljesítettek szolgálatot, és az egyetem is a Hannoveri Királysághoz tartozott.

Források

1.

Kísérőlevél

Universitätsarchiv Göttingen 1793/4 Phil. 77. 46.

(46, 1-2)

Viri Illustres Doctissimi
Amplissimi Ordinis Philosophici
in Academia Georgia Augusta
Decane Spectabilis,
Caeterique Professores maxime colendi !

Duobus, et quod excurrit, annis, in Georgia Augusta itinereque litterario transactis, profectus in studiis mei specimen, iis, a quibus prae cipua horum praesidia profecta sunt, absens adhuc, exhibiturus: potestatem ea, quae ad summos in Philosophia honores obtinendos requiruntur, praestandi, vires-que adeo meas Iudicibus VOBIS, periclitari di, demisse, et ea, qua par est, reverentia rogo.

Illustrium Vestrorum Nominum
Cultor sincerus
Esaias Buday
Hungarus

2.

Önéletrajz

Universitätsarchiv Göttingen 1793/4 Phil. 77. 47.

(47, 1)

Curriculum vitae Esaiiae Buday

Locus, in quo lucem anno Chr. 1766 ipsis Kalendis Maii, adspexi, est vicus Hungariae versus limites Trans-sylvanicos, in Comitatu, ut vocant, Mediocri Szólnok, Peer nuncupatus.

Honestis Parentibus, Andrea Buday et Catharina Tárnýék, orto non illiberalis contigit educatio. Degustatis in Schola Peerina primis artium, quibus aetas puerilis impertiri solet, elementis, in Collegium Reform. Debrecinense transii, annos natus tredecim. Hic, finitis quatuor annorum spatio Grammaticis Rhetoricisque studiis, ad audiendas Professorum lectiones admissus inque numerum Studiosorum, quos populares

(47,2)

mei a veste qua ve Tuntur talari, Togatos vocant, receptus sum. Tribusita annis, in discenda Philosophia, Mathesique pura consumtis ad aliquam Lingvae Theotiseat cognitionem acquirendam, Leutschoviam in Comitatum, Scepusiensem me contuli

Anno vero vertente reversus Theologiae, Lingvis item Graecae ac Hebraicae discendis tres annos impendi. Post, ab Inspectoribus Collegii docendae publice Poesi preafectus, per annum unum hoc in labore desudavi. Hinc, ad Metaphysicam et Geometriam publice tradendam promotus; mox rero Bibliothecarii (si tamen nomen hoc exiqua librorum Collegii Debrecinensis supellex permittat) ac demum senioris (47, 3)

inter Collegii Cives, munere functus sum. Ineunte vero Anno 1792, aetatis iam vicesimo sexto, auctoritate Consistorii Superintendentialis, Historiarum, Linguae Graecae item Eloquentiae Latinae in eodem Collegio Debrecinensi, Professor designatus:

iter Göttingam suscepi, factaque Viennae, Praegae, Dresdae, Lipsiae, ac Halae, Saxonum, brevi, non tanem inutuli, commotatione, IV. Kalendas Majas, Göttingam adpuli. Hic, cum innumeras in studiis meis lacunas, non nisi improbo labore, intra breve, quod preescriptum, habebam tempus, explendas animadverterem: inso (47, 4)

litam industriam adhibere, et fere me lectionibus audiendis obruere coepi. Non solum enim Lingvas: Franco-Gallicam, Anglicam, et Italicam familiares mihi reddere: Hispanicam autem cum Arabica et Syriaca delibare, contendi: sed et scientias, quae sive directe ad munus meum spectarent, sive eidem, ancillari commode possent, pertinaci studio excolere sategi.

Duce nimirum Ill. Gatterero: Encyclopaediam Historicam, Diplomaticam, et Geographiam; sub Ill. Heynio: Archaeologiam, interpretationem Pindari, Odysseaeque Homericae, Antiquitatem et Literaturam Romanam, atque ex publi

(47, 5)

cis Ejusdem Ill. Viri Lectionibus: Hermeneutices et Critices regulas, Mythologiam, Ciceronisque, de Divinatione, interpretationem; praeunte vero Ill. Schlötzero: Statisticam ita dictam, Politicae partem practicam, Europae, et omnis, et separatim Septentrionalis, Historiam, doctrinam item consilia regiones externas cum fructu invisendi suppeditantem; ex publica Lectione autem Ill. Meiners, Historiam Religionum; ad denique, apud Ill. Spittlerum, Historiam Universalem, Historiam Imperii Romana-Germanici, gravissimasque rerum Publicarum quae inde a Seculo XVI. acciderunt, conversiones;

(47,6)

-- ea, qua potui virium contentione, tractavi. Atque haec quidem diu recte fere ad propositum meum facere videbantur. Enimvero, cum probe intelligerem, studia haec eius esse indolis ac naturae, vt insigni cum fructu tractari vix possint, nisi iisdem aliae etiam scientiae tamquam adjutrices accesserint:

Ill. Kaestnerum in Mathesi adplicata; Ill. Federum in Logica et Philosophia Morali; Ill. Beckmannium in Oeconomia; Ill. Lichtenbergium in Physica Experimentalis; ac denique, Ill. Blumenbachium in Historia Naturali et Physiologia, omnes, maxima cum voluptate audivi. Transactis hunc in modum

(47, 7)

duobus in sinu Academiae Georgiae Augustae annis, (utinam vero pari, rarae Docentium fidei, Sedulitati ardori mirabilique omnino sollertiae, successu!) itinere literario, cum initio Aprilis Mensis, anni hujus, suscepto praecipuas Hollandiae et Angliae Urbes, intra decem circiter hebdomadas publicis Collegii Debrecinensis sumtibus, inveni.

Quo ex itinere redux, quid in votis habeam, libellus supplex, his adiunctus, exhibet. Scribendam

Göttingae, XVI. Kalendarum Iulii 1794⁴⁴

Rövidítések és irodalomjegyzék

GGA Göttingische Anzeigen von gelehrten Sachen (1753–1801)
Göttingische Gelehrte Anzeige 1802–

*

BOOCKMANN
1997

BOOCKMANN, Hartmut: *Göttingen: Vergangenheit und Gegenwart einer europäischen Universität*. Göttingen, 1997.

BORZSÁK
1955
1969

BORZSÁK István: *Budai Ézsaiás és klasszika filológiánk kezdetei*. Bp., 1955.

BORZSÁK István: *Sárvári Pál levelezéséből*. In: *Irodalomtörténeti Közlemények* 75 (1969) 368–373.

CONRADI
1837

CONRADI, Philipp Friedrich: *Zur hundertjährigen Jubelfeier der Georgia Augusta zu Göttingen. Ein chronologisches Verzeichniß sämtlicher Lehrer der Universität seit ihrer Stiftung im Jahre 1734*. Göttingen, 1837.

DÜMMERTH
1962

DÜMMERTH Dezső: *Göttinga és a magyar szellemi élet*. In: *Filológiai Közöny* 7 (1961) 351–373.

FEKETE–SZABÓ
1979

FEKETE Csaba–SZABÓ Botond: *A Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtárának (Debrecen) kézírattakatalógusa –1850 előtti kéziratok*. Bp., 1979. (Magyarországi egyházi könyvtárak kéziratkatalógusai 1.)

FUTAKY
2007

FUTAKY István: *Göttinga. A göttingeni Georg-August-Egyetem magyarországi és erdélyi kapcsolatai a felvilágosodás idején és a reformkor kezdetén*. Bp., 2007.

FUTAKY–FEHLIG–KATZSCHMANN
1978

FUTAKY, István–Bodo FEHLIG–Michael KATZSCHMANN: *Hungarica Goettin-gensia. Verzeichnis der Ungarn betreffenden Archivbestände in Göttingen /1734–1945/*. München, 1978.

44 Itt szeretnék köszönetet mondani Dúl Ritának, aki a latin szöveg olvasatában és fordításában segítségemre volt. R. I.

- FUTAKY–SCHWAMM
1987 FUTAKY, István–SCHWAMM, Kristin: *Die Ungarn betreffenden Beiträge in den Göttingischen Gelehrten Anzeigen 1739–1839*. Bp., 1987.
- KORMOS
1994 KORMOS László: *Debrecen és a református kollégium kapcsolatai európai egyetemekkel a felvilágosodás korában*. Debrecen, 1994. (Déri Múzeum Évkönyve 1992–93) 425–429.
- 1995 KORMOS László: *Budai Ézsaiás Göttingen*. In: *Magyarok kelet és nyugat metszészonalán*. Szerk. BEKE Margit–BÁRDOS István. Esztergom, 1995. 27–53.
- KOSÁRY
1996 KOSÁRY Domokos: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Bp., 1996.
- MEINHARDT
1977 MEINHARDT, Günther: *Die Universität Göttingen: Ihre Entwicklung und Geschichte von 1734–1974*. Göttingen, 1977
- MON.HUNG.HIST.
1906 MONUMENTA HUNGARIAE HISTORICA *Scriptores XXXVIII. Magyar történelmi évkönyvek és naplók a XVI–XVIII. századokból*. 4. kötet. Halmágyi István naplói 1752–53, 1762–69 és iratai 1769–1785. Közli: SZÁDECZKY Lajos. Bp., 1906.
- PEREGINATIO
2006 PEREGRINATIO HUNGARICA. *Studenten aus Ungarn an deutschen und österreichischen Hochschulen vom 16. bis zum 20. Jahrhundert*. Hrsg. Von FATA, Márta, KURUCZ Gyula und SCHINDLING, Anton. Stuttgart, 2006. (Contubernium: Thübinger Beiträge zur Universitäts- und Wissenschaftsgeschichte, Bd. 64)
- PETTRITS
1984 PETTRITS, Maria: *Das Göttingen des 18. Jahrhunderts im Spiegel der Briefe und Erinnerungen ungarischer Studenten und Gelehrter*. Göttingen, 1984. (M.A. dolgozat)
- SELLE
1937 SELLE, Götz von: *Die Matrikel der Georg-August-Universität zu Göttingen (1734–1837)*. Hildesheim und Leipzig, 1937.
- SZINNYEI
1891 SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái* I. Bp., 1891.
- SZÖGI
2001 SZÖGI László: *Magyarországi diákok németországi egyetemeken és főiskolákon 1789–1919*. Bp., 2001. (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban 5.)
- TAR
2004 TAR Attila: *Magyarországi diákok németországi egyetemeken és főiskolákon 1694–1789*. Bp., 2004. (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban 11.)
- WALLIS
1813 WALLIS, Ludwig: *Der Göttinger Student oder Bemerkungen, Ratschläge und Belehrungen über Göttingen und das Studentenleben auf der Georgia Augusta*. Göttingen, 1995 (2. neudr. d. Ausg. von 1913 u. 1813.)

Budai Ézsaiás göttingeni tanulmányai a Benedek Mihályhoz írott levelek, illetve önéletrajza alapján

A tárgyakat azon a nyelven és úgy írtam le, ahogy a forrásokban (BORZSÁK, 1955, 56–57; saját kezűleg írt önéletrajz) szerepelnek.

professzor	1792 nyara	1792/93 tele	1793 nyara	1793/94 tele	CV 1794
Gatterer	Encyclopaedia Historica (Diplomatica, Chronologia Geographia, Heraldica, Numismatica)			Diplomatica	Encyclopaedia Historica Diplomatica, Geographia
Heyne	Archaeologia Classicus Auctorocra való Critica és Hermeneutica	Pindarus	Római Antiquitas	Római Literatura	Archaeologia Interpretatio Pindari et Odysseaeque Homericae Antiquitas et Literatura Romana Hermenautices et critices regulae Mythologia Interpretatio Ciceronis-que: de Divinatione
Schlötzer	Statistica	Reise-Collegium	Europaea Historia Politica	Politica Északi Európa Historiája	Statistica Politica pars practica Historia Europae et Septemtrionalis Doctrina et Consilia regionum externarum Historia Religionum
Meiners					
Splitter	Historia universalis A három közelebbi saeculumok Historiája	Europäische Staaten- Geschichte, Reichs-Geschichte	Ennek a saeculumnak a Historiája		Historia universalis Historia Imperii Romani-Germanici, gravissimae rerum Publicarum quae inde a Seculo XVI. acciderunt
Kaestner			Mathesis applicata		Mathesi adplicata
Feder	Logica Metaphysica	Moral			Logica Philosophia Morali
Beckmann					Oeconomia
Lichtenberg		Physica experimentalis			Physica Experimentalis
Blumenbach			Natungeschichte		Historia Naturali, Physiologia
Hugo	Ius Romanum				
Müller		Militiänsche Encyclopädie			

„Mit Sehnsucht erwarte ich den Katalog von Eurer Excellenz“
(Juraj Ribay levelei Széchényi Ferencnek)

Richard Pražák emlékének

A Trencsén megyei születésű Juraj Ribay (1754–1812), evangélikus lelkész, könyvgyűjtő, a magyarországi cseh-szláv kultúra jeles tudósa, a szlovák szlavisztika megalapítója¹ rendszeres személyes és levelezési kapcsolatban állt Széchényi Ferencsel a könyvgyűjtemény létrehozása és a nemzeti könyvtár alapítása idején. Tíz éven át kutatott a gróf megbízásából régi magyar nyomtatványok, kéziratok után, és saját gyűjteményéből is számos darabot adott el a cenki könyvtár számára. Ennek a bibliofil kapcsolatnak a dokumentumai az itt közölt levelek.²

Ribay már erlangeni és jénai egyetemi tanulmányai idején, 1779–1782 között, az evangélikusok cseh nyelvű liturgikus irodalmának megismerése és annak hatása alatt, tudatosan kezdte gyűjteni a régi cseh és szláv könyveket. Hazatérésekor, 1782-ben Prágában ismeretséget kötött a cseh tudományos élet főbb képviselőivel, akikkel élete folyamán rendszeresen levelezett.³ A prágai tudósok Ribayn keresztül kerültek kapcsolatba a magyarországi tudományos élettel: ő ismertette meg velük a szlovák kultúrát, hívta fel figyelmüket régi cseh nyelvű nyomtatványokra. Ribay érdeme, hogy ösztönzésére és kezdeményezésére a csehországi tudósok körében élénk érdeklődés alakult ki Magyarország iránt, s bár itt elsődlegesen cseh-szlovák vonatkozásokról van szó, mégis az egész magyarországi kultúra, tudományos élet és könyvkiadás is a cseh tudósok látókörébe került.⁴ Kapcsolata Josef Dobrovskýval volt a legintenzívebb, amit jól dokumentál a cseh-szlovák-magyar művelődéstörténeti és filológiai összefüggések vonatkozásában igen gazdag levelezésük.⁵ Dobrovský számára Ribay volt a legfontosabb információs forrás a szlovákok nyelvét, irodalmát,

1 Ribayról l. MENČÍK, 1892; TÓTH-SZABÓ, 1937, 169–207; FRIED, 1965, 278–282; PRAŽÁK, 1967, 42–45, 48–50, 54–61; ŽUFFA, 1994; DUDOK–KOVAČKA, 2007.

2 A levelek a Magyar Országos Levéltárban (továbbiakban MOL) Széchényi Ferenc levelezés-hagyatékában található: P 623, I. k. 9 sz. 56. 32. cs. – a 6. számú, párhuzamos cseh-német nyelvű levél (1805. aug. 10.) az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában (továbbiakban OSzKK) található: Fol. Boh. Slav. 9. Mária Vyvjalová tanulmánya Ribay és Széchényi kapcsolatáról e levelekre épül, de szöveggözlés nélkül. Vö. VYVJALOVÁ, 1969, 47–74.

3 Josef Dobrovský, Václav Fortunát Durych, František Martin Pelcl, Karel Rafael Ungar, Josef Bartsch, Jan Bohumír Dlabáč, František Tomsa, Václav Thám, Valentin Zlobický, Josef Anton Riegger, Jan Petr Cerroni levelei Ribayhoz l. *Commercium Litterarum Georgii Ribay... 1785–1800*. OSzKK, Quart. Germ. 568. Vö. PRAŽÁK, 1967, 43.

4 Vö. PRAŽÁK, 1967, uo.

5 PATERA, 1913.

néprajzát, szokásait illetően. Mintegy 1500 szlovák szót és 2700 közmondást bocsátott rendelkezésére szótárszerkesztői munkájához. Ribay viszont Dobrovskýtól tanulta a régi könyvek ismeretének szükségességét, az ő történeti szemléletének hatására és a népi hagyományok fontosságának tudatában kezdte gyűjteni-kutatni a szlovákság mitológiáját, közmondásait, népköltészetét. Dobrovskýban ez a levelezés keltett mélyebb érdeklődést Magyarország iránt, amely – részben az itt élő szlávok révén – sok szálon kötődött Csehországhoz, és ahonnan értékes ösztönzéseket meríthetett bohémisztikai, szlavisztikai munkáihoz.⁶ A magyarországi cseh nyelvű nyomtatványokról is Ribay informálta első kézből a prágai tudóst. Ő hívta fel figyelmét Pavel Doležal *Grammatica Slavico-Bohemica*jára (Pozsony, 1746), a Kralici Biblia nyelvére épülő egyik első cseh nyelvtanra – Bél Mátyás bevezetőjével a cseh nyelv dicséretéről –, amelyre Dobrovský összefoglaló nyelvtudományi munkája, az *Ausführliches Lehrgebäude der böhmischen Sprache* is támaszkodik.⁷ Dobrovský tanácsára kezdte katalogizálni könyvgyűjteményét is, amely alapja lehetne egy egyetemes szláv könyvtárnak. Dobrovský mellett Ribay éveken át folyamatos kapcsolatban állt és levelezett Jan Petr Cerronival, a morvaországi gubernium titkárával, könyvgyűjtővel. Kiadott levelezésük hasonló módon gazdag forrást jelent az 1790-es évektől kezdve a magyarországi, illetve cseh-és morvaországi tudományos élet elsősorban könyvtörténeti kapcsolataihoz.⁸

Ribaynak a cseh-szláv irodalomra vonatkozó gyűjtése úttörő jelentőségű a szlavisztika terén. Jelentős szláv könyvtárával egyszersmind a magyarországi szlovákok írásbeliségének első nyelvi és tudományos bázisát hozta létre. A mai szlovák irodalomtudomány őt tartja a szlovák nemzeti könyvtár és nemzeti bibliográfia egyik első megalapozójának,⁹ ugyanakkor gyűjteménye és tudományos tevékenysége a hungaro-szlovakológia szempontjából is alapvető fontosságú.¹⁰

Ribay 1803-as kéziratos katalógusa szerint könyvtárából a legtöbb, mintegy 1200 kötet a magyarországi cseh-szláv nyelvre és irodalomra vonatkozik.¹¹ Eredeti könyvtára az Országos Széchényi Könyvtár régi cseh és szlovák nyomtatványainak katalógusa alapján rekonstruálható: a magyarországi szláv nyelvű nyomtatványok 1800-ig terjedő, 1330 tételes anyagának egyharmad részét teszik ki Ribay könyvei, amelynek túlnyomó része a protestáns egyháztörténetre és a huszitizmusra vonatkozó régi cseh nyomtatvány.¹²

Az 1785–97 között Cinkotán lelkészként működő Ribay könyvgyűjtő tevékenysége mellett nyomdaalapítással is próbálkozott azzal a céllal, hogy felvilágosító-tanító

6 Vö. PRAŽÁK, 1967, 42.

7 Vö. ONDREJOVIČ, 2007, 23–27.

8 MENČÍK, 1921.

9 Vö. KOVAČKA, 2007, 58–65; KLIMEKOVÁ 2007, 69–73.

10 KÁFER, 2007, 52–56.

11 Ribaynak az OSzK Kézirattárában található kéziratos katalógusai: *Catalogus Bibliothecae Slavicae*. Oct. Slav. 8. é. n.; *Bibliotheca Slavo-Bohemica sive Catalogus Scriptorum Georgii Ribay genui Slavi Trenčiniensis*. 1800 Fol. Boh. Slav. 7.; és az 1803-ból származó *Catalogus venalis Bibliothecae Slavo-Bohemicae Georgii Ribay, Slavi Trenčiniensis*. OSzKK Fol. Boh. Slav. 5.

12 Vö. BORSA–KÁFER, 1970, 5.

jellegű műveket adhasson ki a szlovákok számára – részben saját munkáit, részben az általa németből és magyarból fordítottakat; ezen kívül kísérletet tett a magyarországi szlovákság tudományos életének megszervezésére, intézményes keretbe foglalására is. 1793-as tervezete, a *Proiectum Institutii seu Societatis Slavo-Bohemicae inter Slavos in Hungaria erigendae* átfogó kutatási program a szlovák nép történetének, nyelvének, irodalmának, néprajzának, szokásainak stb. feltárására egy tudós társaság keretében, amelynek tagjai, a szlovák evangélikus értelmiség, főként lelkészek végezték volna a régiségek gyűjtését, kutatását, könyvkiadást, oktatást.¹³ A tervezet címében szereplő cseh-szláv jelző arra utal, hogy Ribay számára a „nemzeti ébredés“ jegyében történő szlovák nemzeti önállósodás még alapvetően a cseh nyelvhez és kultúrához kötődik, azt tekintette kiindulópontnak, és a szlovák nemzeti sajátosságokat is ehhez viszonyítva fogalmazta meg. Kezdeményezése eredményének tartotta, hogy bár a társaság nem alakult meg, hozzájárult a cseh nyelv és irodalom terjesztéséhez a szlovákok között.¹⁴

Pest közelsége alkalmat adott arra, hogy közeli kapcsolatba kerüljön a kor neves tudósaival, mint Schwartner Márton, Koppi Károly, Kovachich Márton György, Cornides Dániel, Horányi Elek, Schönvizner István, Schedius Lajos. Kreil Antal, a pesti egyetem filozófiaprofesszora, akinek a Martinovics-per után el kellett hagynia Pestet, s 1796 elejétől Bécsben letelepedve, Blumauer könyvkereskedésébe betársulva régi könyvek vételével és eladásával foglalkozott, rendszeres kapcsolatban állt Ribayval, mint azt Schedius Lajossal, a pesti egyetem esztétikaprofesszorával folytatott levelezéséből láthatjuk. A könyvek és a vételár közvetítője Schedius volt.¹⁵ Ribay a magyarországi tudományos élettel, könyvkereskedőkkel és antikváriusokkal fenntartott jó kapcsolatai révén kiterjesztette gyűjtőkörét a szláv nyelvű kiadványok mellett a teljes magyarországi könyvtermésre. Ennek érdekében pl. Dobrovskýt is kérte, hogy tájékoztassa őt a Prágában felbukkanó hungarikumokról.¹⁶ Cinkotai lelkészsége idején, 1793-ban tett második prágai útja során is tovább gyarapította gyűjteményét, bővítette ottani kapcsolatait: ekkor kötött közeli barátságot Karel Rafael Ungarral, a prágai egyetem könyvtárossával, František Martin Pelcllel, az 1792-ben felállított első cseh nyelv és irodalom tanszék professzorával, Václav Fortunát Durych szláv filológussal és a sztrahovi könyvtáros Jan Bohumír Dlabáčsal.¹⁷

13 *Proiectum Institutii seu Societatis Slavo-Bohemicae inter Slavos in Hungaria erigendae*. 13. Novembris 1793. calamo Georgii Ribay delíneat. OSzKK, Fol. Lat 77; Fol. Boh. Slav. 5. Kiadta MENČÍK, 1892, 49–54. Vö. TÓTH-SZABÓ, 1937, 190–95; MAŤOVČÍK, 1994, 36–38.

14 Lásd Ribay 1805-ből származó cseh-német nyelvű önéletrajzát: *Anhang zu dem Danksagungs-Brief, für das Geschenk des gedruckten Katalogs der Reichs-Szechényischen Bibliothek, welcher den Lebenslauf Georgs Ribay enthält, und sammt dem Brief an Seine Excellenc dem Grafen Franz Szechényi abgeschickt wurde*. OSzKK, Fol. Germ. 198. A cseh nyelvű változatot kiadta BRTÁŇ, 1964, 497–500.

15 Vö. Kreil Antal levelei Schedius Lajosnak 1796–1802 között. Ribay és Schedius egymásnak írott levelei nem maradtak fent. SCHEDIUS Lajos *Levelezése*, kiad., bev., jegyz. DEÁK ESZTER, Bp., Universitas. (Commercia Litteraria Eruditorum Hungariae – Magyarországi Tudósok Levelezése) Kiadása folyamatban.

16 Ribay Dobrovskýnak, 1794. szept. 16. Vö. PÁTERA, 1913, 248–49; VYVÍJALOVÁ, 1969, 50.

17 Vö. PRAŽÁK, 1967, 44.

Széchenyi Ferenc és Juraj Ribay kapcsolata és személyes ismeretsége is közös prágai barátaikon keresztül kezdődött. Széchenyi Prágában értesült először Ribayról és könyvgyűjteményéről, amikor 1794 szeptemberétől 1795 nyaráig Csehországban tartózkodott felesége gyógykezelése kapcsán, és amikor itteni tartózkodásuk a Pesten éppen akkor zajló Martinovics-per miatt hosszabbra nyúlt a tervezettnél. Ekkor került közelebbi kapcsolatba a csehországi tudományos élet jeles képviselőivel, tudomány- és művészetpártoló arisztokratákkal, mint Josef Kinský, František és Jáchym Šternberk, Johann Rudolf és Karel Chotek, és tudósokkal mint Josef Dobrovský, Jan Bohumír Dlač, Josef Anton Riegger, Josef Mader, Tobiáš Gruber.¹⁸ Először Dlač tájékoztatta Széchenyit Ribay működéséről, majd 1795 elején Ribaynak számolt be arról, hogy a nagy műveltségű gróf Prágában értékes könyveket gyűjt, főleg első kiadásokat, Magyarország történetére vonatkozó kiadványokat és kéziratokat – megvásárolta Rocher kanonok hagyatékát, s a prágai könyvgyűjtőtől, Josef Bartschtól is vett könyveket –, hazatérése után pedig szeretne kapcsolatba lépni vele.¹⁹ Dlač ebben a levelében érdeklődött Ribaytól a Pesten leleplezett jakobinus összeesküvésről is – feltehetően Széchenyi számára akart erről informálódni, hisz a gróf éppen korábbi titkára, Hajnóczy József letartóztatása miatt hosszabbította meg csehországi tartózkodását, és várta az otthoni helyzet rendeződését. Márciusban Dlač továbbította Ribaynak Széchenyi üdvözlét Prágából, tolmácsolva azt az óhaját, hogy hazatérve átnézhesse Ribay könyveinek jegyzékét, és azt tanácsolta, ő is keresse meg a gróft.²⁰ Széchenyi augusztusi hazatérése után a kapcsolatfelvételre valószínűleg év végén vagy a következő év elején kerülhetett sor. Ennek első dokumentuma, Széchenyi Ribaynak írott 1796. január 8-i levele nem maradt fenn, csak Ribay első válaszleveléből van tudomásunk róla.

Ribay egyik fontos könyvbeszerzője lett Széchenyinek: saját könyveiből adott el neki, megbízásából vásárolt és közvetített számára könyveket, vagy csak felhívta figyelmét megszerezhető ritkaságokra, kéziratokra. Ugyanakkor ő is kérte a gróft, jelezze, ha szláv vonatkozású ritkaságok kerülnek hozzá, mint pl. az első levelében említett Trubar és Dalmatinus bibliafordítás.

Ribay ebben az első, február 4-i levelében utalt Széchenyi január 8-i levelére, amelyben a Verancsics-szótár megszerzéséről volt szó, amelyet – feltehetően Ribay közvetítésével – Dobrovský szerzett meg Széchenyi számára.²¹ A gróf abban a levelében kérte Ribayt, állítsa össze számára a könyvtárában található magyar vonatkozású könyvek jegyzékét. Ribay a kért jegyzék levelezésük és küldeményeik közvetítőjével, Madách Sándorral el is küldte Széchenyinek. Ekkor írta, hogy ő is szeretné megkapni Széchenyi katalógusát, hogy láthassa, mivel

18 Vö PRAŽÁK–DEÁK–ERDÉLYI, 2003, 24 ff.

19 Dlač Ribaynak, 1795. január 8. Vö. MENČIK, 1921, 65–67.

20 Uo. 67.

21 Dobrovský Johann Christian Engelnek szóló 1798. november 4-i leveléből tudjuk, hogy kb. három éve Lipcséből szerezte meg Széchenyi számára Verancsics Faustus szótárát. Vö. KRBEČ–ŠIMEČEK, 1989, 237–238.

egészítheti ki a gróf könyvtárát saját gyűjteményéből. A május 6-i levél szerint előző, április 17-i levelében – amelyről jelenleg nincs tudomásunk – Ribay nagyobb mennyiségű könyvet ajánlott fel eladásra Széchényinek, továbbá több ritkaságról adott hírt, melyeket pesti kereskedőknél és antikváriusoknál látott, s amelyeket megvásárolhatna számára: többek között egy 1612-es oppenheimeri Károly-bibliát, egy nagyszombati kiadású *Keresztény Senecát*, Muretusnak *Institutio puerilisát*, és Pavel Doležal *Imperatorum Romanorumát*. Az utóbbi két művet meg is vásárolta Széchényi, amint ezt az 1802-es *Catalogus* alapján megállapíthatjuk. Ribayban 1796-ban merült fel először a gondolat, hogy eladja könyvgyűjteményét, mivel közel 30 éven át tartó gyűjtőszendvélye nehéz anyagi helyzetbe juttatta. Szándékáról először Jan Peter Cerroninak, a morvaországi gubernium titkárának írt, akivel évek óta közeli barátságban állt és levelezett, és aki meglátogatta őt Cinkotán, hogy megtekintse a gazdag könyvgyűjteményt. Bohemikumait egyben szeretne volna eladni egy morvaországi gyűjtőnek, ebben kérte Cerroni segítségét.²² Ugyanakkor gyűjtőkörét bővítette, kiterjesztette a hungarikumokra is, feltételezve, hogy Széchényi lesz egyik legfőbb vásárlója. Ennek érdekében jó kapcsolatokat épített ki pesti kereskedőkkel és antikváriusokkal, s feladva cinkotai lelkészi hivatalát Pest-Budára költözött, ahol 1797 augusztusától 1799 elejéig élt, s könyvek vételén és eladásán kívül irodalmi és tudományos ambícióinak szentelte magát. Cseh nyelvű munkákat fordított németre, népszerű-felvilágosító műveket magyarból csehre; kiadta Pavel Doležal nyelvтанának második javított változatát, Ladislav Bartholomeides *Kratičká historie přirození* című művét, valamint saját költségén két általa magyarból fordított munkát: *Katechismus o zdraví pro obecný lid a školskou mládež* és *Pravidla moresnosti aneb zduřilosti...*²³

Ribay 3–5. számú levele ebből a pesti időszakból maradt fenn, amikor ismét felvette a kapcsolatot Széchényi Ferenczel könyveladás és -beszerzés ügyében. 1797. dec. 13-i levélben azt írja, összeszedte a december 6-i levelében kért könyveket, s azokat a jegyzékkel együtt küldi el neki.²⁴ Beszámol Pflacher egyházi-közigazgatási kéziratoss térképének sorsáról, amelyet többször felkínált megvételre, de Széchényi nyilván vonakodott előszörre megvenni, s Ribay a pesti éves vásáron végül eladta. A következő levélből úgy tűnik, mintha Széchényi mégis igényt tartott volna rá, s kissé neheztelne Ribayra az eladásért. Ribay engesztelésül azt bizonygatja, hogy szakemberek számára nem különösebben értékes ez a méretarány nélküli térkép, Széchényi azonban más forrásból végül mégis megszerezte, és a Pflacher-térkép bekerült a gyűjteményébe. A december 13-i levélben Ribay arról panaszkodik, hogy a vásárokon többnyire csak szentimentális költeményekre van kereslet, örülne, ha értékes könyveinek legalább a felére vevőt találna. Kis szemrehányás is érződik szavaiból: bizonyos darabokat éppen Széchényi számára tartott vissza, s végül ezért nem tudta azokat eladni. Az 1798. január 23-i levelében egy értékes ritkaságra,

22 Vö. Ribay Cerroninak, 1796. szeptember 19. Idézi VYVÍJALOVÁ, 1969, 56.

23 Vö. Ribay önéletrajzát (14. j.).

24 Erre utalhat Fraknói megállapítása is, miszerint Széchényi 1797-ben egy láda könyvet vett meg Ribaytól. Vö. FRAKNÓI, 2002, 200–201.

Ponciánus *históriájának* 1573-as bécsi kiadására hívja föl Széchényi figyelmét, amelynek példányát részletesen leírja. Megtudjuk, hogy a tulajdonos a magyar irodalommal foglalkozik és a jövőben Széchényi könyvtárát is szeretné használni, s a gróf hungarikum-gyűjtéséről értesülve úgy döntött, ajándékként kívánja ezt könyvtára számára felajánlani. A február 3-i levélben Ribay megerősíti a *Ponciánus* elküldését Révai Miklóson keresztül, s kiderül az előző levélben névtelenül szereplő adományozó személye is: Schedius Lajosról, a pesti egyetem esztétikaprofesszoráról van szó.²⁵ Ribay beszámol a Pesten ez év januárjától induló, Schedius által kiadott *Literarischer Anzeiger*ről, mely főleg tudományos művekről közöl recenziót, s bár az ismertetések névtelenül jelennek meg, jórészt Schedius tollából valók. Ribay is tervezte az őt már régóta foglalkoztató témáról, a magyar nyelvben előforduló szláv eredetű szavakról szóló értekezése beküldését a *Literarischer Anzeiger*nek, de ez a dolgozat már terjedelmileg sem illett volna a lap profiljába.²⁶ A *Voces Hungaricae Slavicae originis* kiadása nem valósult meg, kéziratok munkái között maradt fent következő, 1805. augusztus 10-i levele felsorolása alapján.²⁷ A Széchényi által kért három Bielek-műről azt írja, hogy nem kaphatók Pesten, de meg fogja azokat szerezni, s a *Catalogus*ból láthatjuk, hogy valóban bekerültek Széchényi könyvtárába. Ribay e levélben ismételt hangot ad a megtiszteltetésnek, hogy Széchényi könyvgyűjtői, -beszerzői közé tartozhat. E feladatnak minden igyekezetével szeretne megfelelni, s várja a nyomtatott katalógust, ami majd nagyban megkönnyíti munkáját.

1799. decemberétől Ribay a Bács megyei Torzsára²⁸ került evangélikus lelkésznek, ahol haláláig, 1812-ig töltötte be hivatását, és családjával meglehetősen szűkös anyagi körülmények között élt – ahogy a következő levélben fogalmazott – egy irodalomtól teljesen távoli világban. Így, a pesti pezsgő szellemi élettől elszakadva egy időre abba is maradt a korábbi intenzív „könyves” kapcsolattartás Széchényi Ferencsel – erre utal az is, hogy 1798 és 1805 között nem maradt fenn levél Ribaytól. Ezekben az években egyébként többször pályázott állásokra: korrektornak az Egyetemi Nyomdához, professzornak a pozsonyi cseh nyelv és irodalom tanszékre, könyvtárosnak Jankovich Miklóshoz, de egyik terve sem sikerült. 1804-ben személyesen kapta meg Széchényitől kapta meg Széchényitől az 1802-ben megalapított nemzeti könyvtár katalógusának első három kötetét (*Catalogus 1–2* és *Index*), s a becses ajándékot

25 Schedius és Széchényi későbbi kapcsolatára utal Schedius 1802. december 10-i levele, amelyben a megküldött könyvtárkatalógusért mond köszönetet Széchényinek (OSzKK, Fol. Lat. 1678. Tom. II. f. 119.) és az 1803. január 19-i levél (MOL, P 623, I. k. 9. sz. 56. 32. cs.), amelyben megköszöni a grófnak a *Zeitschrift von und für Ungern* támogatását és a folyóirat számára megküldött tanulmányt. Kiadásukat I. SCHEDIUS Lajos *Levelezése* (15. sz. j.). Széchényi halála után a könyvtár állományának a nádor által elrendelt leltározási és reinventálási munkálatának vezetője és fő végrehajtója a könyvtárőr Horvát István mellett Schedius Lajos volt. Vö. BERLÁSZ, 1981, 193–197.

26 Tervezett értekezése nem, de több kisebb közleménye megjelent a *Literarischer Anzeiger*ben, pl. Antonín Jaroslav Puchmajer *Almanach*jába javasolta szlovák versek felvételét, ill. egy-egy ismertetése többek között pl. Ladislav Bartholomeides gyermekeknek szóló könyvéről és V. F. Durych *Bibliotheca Slavica*járól. Vö. VYVÍJALOVÁ, 1969, 63.

27 Vö. 95. j.

28 Savino Selo, RS.

megköszönő levelét ő is személyesen kívánta a grófnak átadni.²⁹ Augusztus 3-i levelében Miller közbenjárását kéri, hogy minél előbb megkapja Széchényi gróf válaszat az elküldött kivonatos katalógust illetően. Ribay cseh-szláv gyűjteményének teljes katalógusából összeállított egy rövidebb jegyzéket Széchényi számára, amely csak a magyarországi vonatkozású műveket tartalmazta, ezen kívül említ egy hungarikum-katalógust is („Katalog meiner Hungaricarum“), amelyet ez év március 7-én megküldött Schediusnak. Szeretné, ha a két katalógust Miller összevetné a Széchényi-féle nyomtatott katalógussal és a hiányzó művek lajstromát megküldené neki.³⁰ Ribay tervezett augusztusi pesti útja nyilván meghiúsult, ezért nem került sor a katalógus-köszönő levél személyes átadására. Augusztus 15-én Millernek küldte el azt önéletrajzával együtt és ismételten kérte a gróf döntését a cseh-szláv könyvtár megvásárlása ügyében.³¹

Az 1805. augusztus 5-i, Széchényinek a katalógusok megküldéséért köszönetet mondó cseh-német nyelvű, ünnepélyes hangvételű levele a hungarus patriotizmus szép dokumentuma, amelynek fő kicsengése, hogy az országos könyvgyűjtemény megalapítása a soknemzetű és soknyelvű közös hazának („Naši Uherské Krajiny a Vlasti – Für unser Ungerland“) a dicsőségére szolgál. Ezt a tettet Corvin Mátyáséhoz hasonlítja, akinek szelleme Széchényiben éled újjá, s az egykori budai királyi könyvtár elenyészésén való siralomnak ezennel vége: Magyarország ismét felzárkózhat a művelt európai nemzetek sorába. Felajánlja szlavika-gyűjteményét, mely darabjainak hungarikumként az országos könyvtárban van a helyük. Széchényi Ferenc önzetlen adományozását rendkívülinek és eddig példa nélkül állónak nevezi a haza érdekében véghezvitt tettek sorában. E nemes cselekedet eloszlatja az idegen nemzetek Magyarországról alkotott kedvezőtlen képét, s lehetővé teszi, hogy a nemzet tudományosság terén a felvilágosult népek sorába tartozzon. Ribay a magyarországi szlovákság, illetve szlávok kultúráját képviselő tudósként joggal érezte és fogalmazta meg, hogy a most megalapított Országos Könyvtár nem csak a magyar nemzeté, hanem valamennyi itt élő szlávé is, s ezzel annak a polivalens nemzeti tudatnak adott hangot, mely szerint a többféle nyelvhez és nemzethez tartozás szépen megfér egymás mellett és egyaránt része a magyarországi patriotizmusnak.³² Örömet fejezte ki azért is, hogy ő is hozzájárulhatott e gyűjtemény gyarapításához, s szinte felszólította Széchényit, hogy cseh-szláv könyvgyűjteményéből vásárolja meg a hungarikumokat a könyvtár gyűjteménye számára, ezáltal a Magyar Korona alatt élő szlávok hálával fognak tartozni hazájuknak és Széchényi nagylelkű tetteinek, amely hozzájárult irodalmuk és nyelvük felemeléséhez.

29 Vö. Ribay Miller Jakab Ferdinándnak, 1805. május 19. OSzKK, “Fasciculus autographarum nonnullorum epistolarum quae a viris illustribus, familiaribus, et eruditis datae fuerunt ad Iacobum Ferdinandum de Miller.” Quart. Lat. 781. f. 152.

30 Uo. f. 182–183.

31 Uo. f. 184.

32 A polivalens nemzeti tudatról mint a hungarus patriotizmussal ekvivalens fogalomról l. SZÖRÉNYI, 1999, 61–69; KÁFER, 2007, 56.

Ribay a levéllel együtt Széchényinek elküldött, szintén cseh-német nyelvű önéletrajzában tizenöt kéziratot munkájáról tesz említést, amelyeket kiadásra szánt, de pénz hiányában nem jelenhettek meg.³³ A fennmaradt kéziratok többsége az Országos Széchényi Könyvtárban és a Szlovák Nemzeti Könyvtárban található, ezen kívül a pozsonyi Egyetemi Könyvtár Kézirattára, a torzσαι egyházi levéltár, illetve a Matica srpska könyvtára Újvidéken is őriz Ribay-kéziratokat.³⁴ Ezek a cseh, német és latin nyelvű, kéziratban maradt művek elsősorban a cseh-szláv nyelvre és írásbeliségre és a szlovák-magyar nyelvi érintkezésre vonatkozó nyelvészeti-nyelvtörténeti-lexikográfiai munkák, de van köztük a protestantizmus történetére vonatkozó, illetve nyomdatörténeti kézirat is.³⁵ Az *Idioticon Slovacicumot*³⁶ kivéve még kevésbé feldolgozott és értékelt hagyatékról van szó.

Ribayt – mint láttuk – már évek óta foglalkoztatta könyvgyűjteményének eladása anyagi nehézségei miatt. 1800-ban ismét megemlítette Cerroninak ezt a szándékát, és kérte segítségét, hogy cseh-morva környezetben próbáljon vevőt találni számára. A magas ár miatt, és mivel egyben akarta az egész gyűjteményt eladni, amelyben viszonylag kevés volt a Csehország területéről származó nyomtatvány, ez a terve nem sikerült.³⁷ 1804. novemberi pesti látogatásakor tárgyalt először érdemben a könyvgyűjteménye iránt komolyan érdeklődő Jankovich Miklóssal, akivel 1794-től állt személyes ismeretségben.³⁸ Ribay azonban – ez látszik leveleiből is – szívesebben látta volna Széchényi Ferencet könyvei tulajdonosának. Az 1802-ben történt könyvtáralapítást s a katalógusok folyamatos megjelenését Torzsaáról is nagy érdeklődéssel és lelkesedéssel kísérte figyelemmel, s mindez csak erősíthette azt az óhaját, hogy élete munkája az Országos Könyvtárba kerüljön. 1805 őszén ismét sürgeti Millernél Széchényi állásfoglalását: ha a gróf nem venné meg a könyvgyűjteményt, akkor javasolja, hogy próbálkozzanak a két mágnással (Berzeviczy és Justh), akik már korábban is jelezték, vásárolnának szlavikumokat az Országos Könyvtár számára.³⁹ Ribay itt közölt utolsó leveléből (1806. március 8.) megtudjuk, hogy megbízottjával, Gabriel Daukóval elküldte Széchényinek az 1803-as teljes eladási könyvjegyzéke említett kivonatát, melyben kifejezetten a magyarországi vonatkozású műveket írta össze a gróf számára, s amelyekből csak néhány darab található meg Széchényi könyvtárában. Lehetőség szerint egybe szeretné az egész anyagot eladni – mondta, de

33 Vö. 6. számú levél és Ribay önéletrajza (14. j.)

34 A Ribay-hagyaték szerteágazó lelőhelyeiről vö. DUDOK, 2007, 34–37.

35 A *Typographiae Hungariae Georgii Ribay 1793.* című 41 lapos történeti-bibliográfiai munka a zsolnai és trencsényi nyomda történetét tartalmazza, kézírata az EOL-ban található, mikrofilmen az OSzK-ban FM1/2399. jelzeten. Vö. SEZESTEI N., 1982, 34–35; AUGUSTINOVÁ, 2007, 75–79.

36 Vö. 93. j.

37 Vö. VYVÍJALOVÁ, 1969, 64.

38 L. Ribay tizenöt levelét Jankovich Miklóshoz 1794–1807 között: OSzKK, Levelestár, Fond 16/547.

39 Feltehetően Berzeviczy Jeromosról, Heves-és Külső-Szolnok vármegye táblabírójáról van szó, aki 1804–1844 között levelezett Jankovich Miklóssal. (OSzKK, Levelestár, Fond 16/222.) Ribay Miller Jakab Ferdinándnak, 1805. november 2. OSzKK, Quart. Lat. 781. f. 206–207.

Széchenyi esetében kivételt tenne. Megemlítette a levélben tárgyalását Jankovichcsal, de hangsúlyozta, hogy azokat a ritka példányokat, amelyeket Széchenyinek tett félre, Jankovichnak nem mutatta meg. Nyomatékuil idézte Jankovich véleményét, amit Ribay katalógusának átnézésekor mondott: ami Magyarországnak Széchenyi gyűjteménye, azt képviseli szlovák és cseh vonatkozásban Ribayé. Érezttette Széchenyivel, hogy amíg az ő vételi szándékával nincs tisztában, addig nem tárgyal komolyan Jankovichcsal, továbbá a Jankovichnál hagyott két láda könyv esetében is Széchenyit illeti az első választás joga. Ribay kérte Széchenyi választát, de a válaszlevél sajnos ismeretlen. Annyit tudunk, hogy Széchenyi Ferenc végül nem vásárolta meg a szláv könyvtárat, ezért Ribay egy évvel később, 1807. március 29-én a közel kétezer darabos könyv és kézirat-gyűjteményét Jankovich Miklósnak adta el 1800 aranyért, majd 1812-ben könyvtárának megmaradt részét 1500 aranyért. Ribay könyvei végül a Jankovich-gyűjtemény részeként kerültek be az Országos Széchenyi Könyvtárba 1836-ban. Ribay fennmaradt levelei azt dokumentálják, hogy éveken át rendszeresen szerzett be könyveket Széchenyinek, s nem csak szláv vonatkozású munkák, hanem szép számú magyar, latin, német nyelvű hungarikumokkal is gazdagodott közreműködésével Széchenyi könyvtára.

Források

1.

Cinkota den 4. Februar 1796.

Hochgebohrner Graf
Grossgünstiger Herr und
Gönner!

Dero Schreiben von 8. Jänner sammt der Beylage habe ich den 18. desselben erhalten.⁴⁰ Die Vereitelung der Hofnung von Verantius⁴¹ ist für mich schmerzlich. Nun habe ich doch Zeit gewonnen das Verzeichniss meiner Ungarischen Bücher für Eure Excellenz abzuschreiben. Ich liefere es an Herrn von Madács⁴² zur weiteren Versendung: vor dießmal konnte ich keinen anderen Weg dazu ausfindig machen. Es

40 Széchenyi levelét nem ismerjük.

41 Verancsics Faustus (1550/51–1617), csanádi püspök, történetíró, szótáriró művéről van szó: *Dictionarium Quinque nobilissimarum Europae linguarum, Latinae, Italicae, Germanicae, Dalmaticae et Vngaricae*. Venetiis, apud Nicolaum Morettum 1595. 128 l. – 4°. RMNj 767. *Catalogus* 2. 550–551. Ribay ez év január 21-én Dobrovskýnak szóló levelében esik szó Verancsics ötnyelvű szótáráról, amelyet Széchenyi számára próbált megszerezni, s ebben kérte Dobrovský segítségét. Vö. PATERA, 1913, 169.

42 Madách Sándor (1756–1814), megyei főügyész, könyvgyűjtő, a Ribay és Széchenyi közötti küldemények közvetítője.

ist auch eins von verkäufflichen Büchern beygeschlossen. Mit Sehnsucht erwarte ich den Katalog von Eurer Excellenz. Für mich ist nun die deutsche Sprache geläufiger: in der Ungarischen bin ich ausser aller Übung, und deßwegen zu schüchtern. Ich ersuchte den H. v. Madáts er möcht' es E. E.⁴³ gelegenheitlich melden, daß Tömör⁴⁴ verstorben sey: daher sollte der Katalog nur gerade an mich geschickt werden. Ich wünschte solchen bald zu bekommen, und E. E. Aufträgen gemäß dienen zu können. Sollten Euer Excellenz einige zu Nedelisch⁴⁵ Slawonisch gedruckte Bücher; oder Trubers⁴⁶ Neues Testament mit lateinisch cyrillischen aber auch Glagolitischen Lettre;⁴⁷ oder Georgs Dalmatinus⁴⁸ 1584 zu Wittenberg in Fol. gedruckte Bibel,⁴⁹ oder desgleichen Katechismen vorkommen, so bitte gehorsamst damit auf mich Rücksicht zu haben. Der ich mit der vollkommensten Hochachtung, die Ehre habe zu verbleiben

Euer Excellenc

unterthänigster Knecht
Georg Ribay

N. S. Jenes M[anu]s[crip]t[um], wovon ich E. E. mündlich etwas meldete, enthält Summariä super Lucam, und am Ende auch den Text des Lucas nach der Vulgata verfasst ist es durch Nicolaum de Gorram⁵⁰, und abgeschrieben per d[omi]num Eruce[m] rectorem quondam in Gutlycz Anno D[omi]ni 1300 octuagesimo quinto.

43 E. E. = Euer Excellenz. A rövidítést a továbbiakban sem oldottam föl.

44 Feltehetően közvetítő volt Széchényi és Ribay levelezésében.

45 Nedelic – Dráva-Vásárhely, Nedelišće (HR).

46 Primož Truber (1508–1586), a Krajinából származó katolikus teológus, Luther híve, 1548-tól Németországban, majd 1562-től Leubachban (Ljubljana) működött. Az üldöztetések ellenére kitartott hitvallása mellett, majd exulánsként ismét a németországi Württembergbe került, ahol 1586-ban meghalt. A *Novum Testamentum* cirill betűs (szerbhorvát) kiadása 1562-ből, a szlovén nyelvű 1557-ből származik.

47 Truber 1562-es bibliakiadása megtalálható Széchényi Ferenc könyvtárában: *Der erst halb Theil des neuen Testaments, darinn sein die vier Euangelisten, vnd der Apostel Geschichte, jetzt zum ersten mal in die Crobatische Sprach verdolmetscht*. Tübingen 1562. 231 l. – 4°. Vö. *Catalogus* 2. 485.

48 Georg Dalmatinus (1549–1589), szlavóniai származású evangélikus lelkész Felső-Krainában, író, bibliafordító.

49 *Biblia, tu ie, vse Svetu Pismu, Stariga inu Noviga Testamenta, Slovenski tolmažena, skusi Ivria Dalmatina*. Wittenberg 1584. Az OSzK állományában: Ant. 170. (BNH Cat. B 504.)

50 Nicolaus de Gorra/Gorranus (1232–1295), domonkos prédikátor, biblia-magyarozó. Az említett kézirat, Nicolaus Gorranus Lukács-magyarázata a Középkori Lőcsei Könyvtár állományában maradt fenn, majd a gyulafehérvári Batthyáneumba került: *Expositio Evangelii Lucae. (Dicta magistri Nicolai Gorra super Lucam pertinentia ad librariam dominorum de capella in Leuceza et sunt fueruntque domini Nicolai Scelti predicatoris capelle.)* Vö. SELECKÁ MÁRZA, 1974, 308; SOPKO, 1982, 309. Gorranus kiadott műve: *Commentaria Nicolai Gorrani in quatuor evangelia : omnibus qui a ministerijs sunt verbi dei, non minus utilia quem necessaria, ... ac nunc primum typis excusa ...* [Hrsg.von (Johanes Pesselius ...)] Köln 1537. Vö. VD16 N 1536.

2.

Czinkota den 6. May 1796.

Hochgebohrner Graf,

Herr Kovachich sagte mir, dass er ohngefehr um die Mitte dieses Monats nach Oedenburg zu Euer Excellenz reisen wird.⁵¹ Ich habe nun nicht unterlassen wollen E. E. von einigen Büchern Nachricht zu geben. Das erste ist eine Ungar[ische] Bibel des Caroli Gaspar zu Oppenheim 1612 gedruckt in 8. Die Dedication hat die Unterschrift: Göntzön 1589. der Titel und der Anfang der Dedication, so wie auch etwas am Ende des Alten und Neuen Testaments fehlt: aber der Titel bey dem Neuen Testament ist da.⁵² Sie befindet sich in einem benachbarten Orten um 3 Fl. Sollten E. E. diese Ungarische Seltenheit noch nicht besitzen, so will ichs auf dero Befehl holen, und damit aufwarten. Auch hat man mir einen *Keresztény Szeneka* zu Tyrnau gedruckt, und dem Grafen Illesházy dedicirt,⁵³ angetragen. Der Preis davon ist mir noch nicht bekannt. E. E. belieben es selbst zu bestimmen, was dafür zu geben wäre, wenn Sie diese Ausgabe noch nicht besitzen.

In Pest ist in diesem Jahre ein Ungarisches Buch sehr sauber gedruckt, herausgekommen: *Oekonomischer Kalender* genannt. Es kostet 1 Fl.⁵⁴ Auch ist bey mir um 24 Kr. verkäuflich: *Farkas András Pokolbéli Útazása*, nyomtat. 1794. Pesten.⁵⁵ Dann auch: *Compendium Manualis Controversiarum huius temporis de fide ac Religione*. Authore Martino Becano Societ. Jesu Theologo.⁵⁶ *Ad serenissimum Principem, Ferdinandum Ernestum Archiducem Austriae, Augustissimi et Invictissimi Imperatoris Ferdinandi Secundi filium ac haerodem. Duaci Ex Officina Baltazaris Belleri, Anno 1637 in 16to* niedlich gedruckt.⁵⁷ 40 Kr.

Ich will einige H[un]g[ar]ica nachholen, die in dem E. E. zugeschickten Katalog nicht stehen, weil ich sie zum Theil, darnach bekommen habe. M. Antonii Mureti,⁵⁸

51 Kovachich Márton György (1744–1821), jogtörténész, forráskiadó, Széchenyi cenki könyvtárának első kutatója. Kovachich 1796 tavaszán Bécsben próbálta meg a magyarországi történeti források tervszerű feltárására vonatkozó tervezetének, az *Institutum*nak ügyét előmozdítani, ezután utazott Cenkre, ahol június 8-án Széchenyivel az a megállapodása jött létre, mely szerint minden birtokában levő s még a jövőben megszerzendő nyomtatványt, kéziratot, oklevelet és másolatot a gróf rendelkezésére bocsát 6000 forint vételárért, továbbá bármit írjon vagy adjon ki a jövőben, mindenkor hangsúlyozza, hogy ezt Széchenyi gróf könyvtárából merítette. Vö. FRANKÓI, 2002, 187–190; KOLLÁNYI, 1905, 20–21; V. WINDISCH, 1998, 82–83.

52 RMNy 1037. Az OSZK állományában: RMK I. 434.

53 A *Keresztény Seneca* ezt a kiadását nem ismerjük.

54 *Ungarischer Land, und Hauswirthschafts Kalender, eingerichtet auf die 12 Monate des Jahrs*, ... Herausgegeben in ungarischer und deutscher Sprache von I. P. v. Plessing, Pest, 1796. 4 lev. 9–271 l. – 8°. Vö. PETRIK II. 539.

55 Farkas András (Berei) (1770–1832) *pokolbéli utazása melyet két könyvekbe ki-botsátott az auctor maga költségen, életének húszadikába a nyelvén szállóknak kedvéért*. Nyomtat. 1794. Pesten. 4 lev. 136 l. – 8°. Vö. PETRIK I. 742.

56 Martinus Becanus (Martin Verbeeck) (1563, Brabant – 1624, Bécs), belga jezsuita teológus.

57 Balthazar Bellère (1590–1634), nyomdász az észak-franciaországi Douai (Duacum)-ban.

58 Marc Antonius Muretus (1526–1585), franciaországi szónok és kritikus, Scaliger nyomán latin szerzők magyarázatával foglalkozott, Bordeaux-ban és Párizsban filozófiát és jogot tanított, Olasz-

Institutio Puerilis ad M. Ant. Muretum, suum ex fratre Nepotem. Editio post Romanam primam, Tertia, ad curante Matthia Godofredo Belio. Posenii in Quadis Anno 1740. 8.⁵⁹ Pauli Doleschalii,⁶⁰ Imperatorum Romanorum Nomina et Symbola, versibus et Rhythmis, [utcunque conceptis] ita indicata, ut ex Consonantibus, certo in loco positis, colligi possit, quo seculo quilibet eorum dignitate hac usus - imo et quo anno illa sit positus - Posenii 1742. 8.⁶¹

Duellum Glöselianum. Das ist zwey unterschiedliche, und dazu wiederwertige Bedencken, über die Frage, ob den Hungarischen Landständen die Freyheit der Religion zuzulassen sey. Eines des Melchiors Gloeseli, welches negative stritt. Das andere, des Polycarpi Leisers, welches affirmative schlüsset Leipzig 1608. 4.⁶² Formulae puerilium colloquiorum per Sebaldum Heiden conscriptae, addito idiomate Hgrico Illyrico et Slavico scholis patriae accommodatae Posenii s. a.⁶³ dieses ist zu haben. Hungarischer Predikanten Unschuld wider die Beschuldigung Joh. Labsansky 1675. 4.⁶⁴ Münch (Philipp Sam[uel]) Der schwere doch erleichterte Eingang in das ewige Leben, in zwey H[eiligen] Reden – in Oedenburg vorgestellt. Tübingen 1750. 4to⁶⁵ Da Herr Kovachich von Oedenburg nach Wien zu reisen, und dortan zu verweilen Willens ist, so will ich die Antwort auf diesen, und vorzüglich auf den am 17. April geschriebenen Brief auf der Post erwarten. Womit ich achtungsvoll verbleibe
Ewer Excellenc

unterthänigster Knecht
Georg Ribay

---

országban a Mediciek udvarában is működött. 1576-ban szentelték pappá.

- 59 Mureti, M. *Antonii Institutio puerilis ad M. Antonium Muretum, suum ex fratre nepotem. Editio post romanam primam, tertia adcurante Matthia Godofr. Belio.* Posenii in Quadis, Anno 1740. Sumtu Philaretae, 6 lev. – 8°. Vö. PETRIK II. 797; *Catalogus–Suppl. 1.* 390.
- 60 Pavel Doležal (?–1764). cseh grammatikus, a legrégebb cseh nyelvtan szerzője, *Grammatica Slavico-Bohemica...* (Posonii, 1746) c. művéhez Bél Mátyás írt bevezetőt.
- 61 DOLESCHAL, Paul: *Imperatorum Romanorum nomina, et symbola versibus et rhythmis, ...* Posenii 1742, Typis Haeredum Royerianorum, 8 lev. – 8°. Vö. PETRIK I, 548; *Catalogus–Suppl. 1.* 125–126.
- 62 A vitairat szerzői: Melchior Glösel = Klesl, Melchior (1552–1630), bécsi érsek, kardinális, államférfi, és Polycarp Leiser (Leyser) (1552–1610), teológus. *Duellum Glöselianum das ist zwey unterschiedliche und darzu wiederwertige Bedencken über die Frag: Ob den Hungarischen Landständen die Freyheit der Religion zuzulassen sey. ...* Leipzig, 1608. [Lamberg] 541. – 4°. Vö. VD17 23:327496B; *Catalogus 1.* 297.
- 63 Sebald Heyden (1498–1561), nürnbergi iskolamester. Iskolai latin beszédgyakorlatának első, latin-német kiadása 1524/25 körül jelent meg. *Formulae puerilium colloquiorum ....* Posenii [1774.] Joan. Mich. Landerer, [46] lev. – 8°. PETRIK II. 92. (Széchényi könyvtárban a következő kiadások találhatóak: *Formulae puerilium Colloquiorum germanico-latinorum per Sebaldum Heiden conscriptae, nunc addito idiomate hungarico editae.* Leutschoviae, 1653; Sopronii, 1754. Vö. *Catalogus 1.* 377.)
- 64 Labsánszky János (17. sz. vége–18. sz. eleje), író, politikus, Szelepcsényi György titkára, az ellenreformáció képviselője, írásaival a protestáns prédikátorok elítélését kívánta igazolni. A protestáns ellenes röpirat feltételezett szerzője. *Hungarische Prädicanten-Unschuld, wider die dreisszigfach-unnahre Beschuldigung, ...* Gedruckt im Jahr Christ. 1675. 125 l. – 4°. Vö. RMK III. 2732; APPONYI: Hungarica II. 979.
- 65 Philipp Samuel Münch (?–1758), lőcsei, majd soproni ev. lelkész. *Der schwere doch erleichterte Eingang in das ewige Leben, in zwey heiligen Reden gehalten zu Oedenburg.* Tübingen, 1750. [4] 164 l. – 4°. Vö. RMK III., 2005, 1121.

Pest den 13 December 1797.

Hochgebohrner Graf
Hochgeneigteter Herr und Graf!

Ich war eben im Begriff das beygeschlossene Verzeichniß an E. E. abzuschicken, als dero Schreiben vom 6. December zufälligerweise gestern bey Herr von Kovachich angetroffen habe. Die verlangten Bücher habe ich gleich zusammengelegt, und will sie gegen die angewiesene Bezahlung, dem Herrn Madács übergeben. Dieser wird sie aber nicht eher expedieren, bis die Antwort auf dieses Schreiben einlauft, um dann auch die zu verlangenden mit abschicken zu können. Wäre der Pester Jahrmark nicht eingefallen, so wäre Pflachers Landkarte⁶⁶ nicht veräußert werden. Daß ich solche zweymal angetragen habe, das dient eben zu meiner Entschuldigung. Eben läuten die Antworten darüber unbestimmt und zweifelhaft, weswegen ich mich entschloß – ehe die letzte bestimmte kann solche wegzugeben. Auch ist das meine Schuld nicht, wenn meistens Ah-Elegien gekauft werden. Ich hätte gewünscht, daß von den größeren Werken nur die Helfte gekauft werden wären, wovon ich Verzeichnisse geschickt hatte. Manche hatte ich sogar absichtlich für E. E. aufgesucht, und danach blieben Sie mir zurück. Von Ricant [?] bekam ich die Anmerkung – wenns unversehntes Exemplar ist – mittlerweile trieb ich ein ganzes schönes Exemplar auf – nun muß ich beyde behalten. Wenn ich ganz und bloß kaufmännisch dächte, ich würde die Sachen wenigstens früher zu Geld machen können, auf denen ungewissen Kauf ich öfters länger warten muß. Auch würde ich mir durch die erste Wahl hier mehr Kunden verschaffen. Daher lassen mich die öfteren Vorwürfe auch schmerzen. Übrigens bitte ich nochmals auch meinen Rest von etlichen Fl. mir bey Herrn von Madács anzuweisen. Letztlich füge ich noch ein Paar schöne Bücher hinzu.

- 1.) Csete István Panegyrici SS. [sanctorum] Patronorum Regni Hungariae (idiomate Hungarico.) Kassau 1754 (3 fl.) in folio.⁶⁷
- 2.) Kaldi György az Vasarnapokra valo predikatzioknak első Resze (alter non prodiit) Posonyban 1631. folio. 2 fl. 40.⁶⁸

66 Georgius L. B. Pflacher kéziratoss egyházi közigazgatási térképe, amely bekerült Széchényi Ferenc gyűjteményébe: *Mappa geographica et chorographica omnium episcopatum Regni Hungariae, Croatiae, Sclavoniae, Galliciae, Bosniae, Serviae et Principatus Transylvaniae...* [Méterarány nélkül] Domborzat halmos ábrázolással. – Római és görög katolikus, valamint görögkeleti egyházak érseki és püspöki székhelyei az egyházfő nevével. Patachich Ádám kalocsai érseknek ajánlva. OSzK Térképtár TK 1 386. (PLIHÁL., 2002, 120. tétel)

67 Csete István (1648–1718), jezsuita hitszónok. *Panegyirici sanctorum patronorum regni Hungariae...* Kassán, 1754. Ny. n. 5 lev. 522 l. 1 lev. – 2°. Vö. PETRIK I. 468; *Catalogus* 1. 239.

68 RMNj 1509.

- 3.) Eiusd[em] az Innepekre való Predik[atzioknak] első Része (plus non prodiit) fol[io], ib[idem] eod[em]. 2 fl. 12 xr.⁶⁹
- 4.) *Laurea Austriaca, hoc est, Commentariorum de statu reipublicae nostri temporis, sive de bello germanico eiusque causis inter divum Matthiam et invictissimum Ferdinandum II. nec non Fridericum V. Palatinum aliosque Reges Principesque Libri XII, quibus ius haereditarium familiae Austriacae ad Successionem Regnorum Hungarici et Boh[emici] solide demonstratur (cum Figuris aeneis Regum et Principum Virorumque illustrium – urbium item atque proeliorum et mappis Regnorum circiter 100.) Auctore et Interprete Julio Bello Jurisconsulto et Historiarum secretario. Francofurti 1627. Inter alia Hungariae mappa adest et icones Matth. Corv. Ferd. Imper, Bucquoy, Alberti, Bethlehem Gabor. Obsidio Neuheussel – fol. fl. 5, 24 x.*⁷⁰
- 5.) *Quinquentium historicum, sive Prolusiones historicae de bellis domus Austriacae Josepho I. dedic[atum] a Christoph[oro] Leop[oldo] de Guarient et Raall. Viennae 1707. folio. Pertractat Austriacorum bella pro Ecclesia et fide Catholica. – pro Bohemiae et Hungariae Regnis 2 fl.*⁷¹
- 6.) Schönleben (J. Lud.) *Carniolia antiqua et nova; sive i[n]clyti Duc[at]us Carnioliae Annales sacro-profani Tomi I. pars I. et II. Labaci 1681. fol. Gall. 4 fl. 40 xr.*⁷²
- 7.) Szabó Istv[án] az egész esztendőre való Predikatzio., Sopronban. 1743, 3 partes. Gall. 3 fl. 24.⁷³

Georg Ribay

4.

Pest den 23. Jänner 1798.

Hochgebohrner Herr Graf,
Sonders Hochzuverehrender Herr und Gönner!

Poncianus Historiaia: azaz het bölch Mestereknek mondasit chiudaszep hazonlatossagoccal foglalvan, mimodon az Chazar Fiat Diocletianust hetzer halaltul meg mentettet legien - igaz es tizta Magyar nyelwere forditatot. Bechben Eberus Balas

69 RMN_y 1510.

70 Michael Caspar Lundorp (1580–1629), történész. *Laurea Austriaca ...* Francofurti, 1627. Schönwetterus. Vö. VD17 23:230978B.

71 PETTINATI, Jacobus – GUARIENT ET RAALL, Christophorus Leopoldus de: *Quinquentium historicum, sive Prolusiones historicae de bellis domus Austriacae, ...* Viennae, 1707. Typ. Voigt, 64 lev. – 4°. Vö. *Catalogus* 2. 212.

72 Johann Ludwig Schönleben (1618–1681), szlovéniai teológus. *Carniolia antiqua et nova. ...* Labaci ; [Salzburg], 1681. Mayr. Vö. VD17 23:266899C.

73 *Prédikátziók, melyeket egy böjti vasárnapokon az Isten igéjéről, és három böjti péntek napokon a Kristus Jézus szenvedéséről és haláláról etc. mondott P. Szabó István.* Sopronban, 1743. Nyomtatott Rennauer Filep János. 4 lev. 226 l. – 2°. Vö. PETRIK III. 476; *Catalogus* 2. 389.

altal nyomtattatott 1573.⁷⁴ Eure Excellenc werden es nicht ungnädig aufnehmen, daß ich mich unterfange, immer vom 23 Dezember vom Jahr mir unerwarteten und empfindlichen Abdankung unerachtet, von dem hier angezeigten Buch die Veranlassung zu nehmen, Hochdensenben meine Dienste anzutragen, und das vorige Vernehmen, wo ich dessen noch nicht ganz unwürdig geachtet werde, einigermassen, herzustellen. Während der Unterhandlung über eines Original Decret v. 1657 J.⁷⁵ (um die verlangte Aufklärung hierüber zu geben) wurde ich zu zwey verschiedenermalen nachdrücklich erinnert, nichts manches zu schicken. Nun fehlte hierinnen, das Ober Stück des letzten Blattes sammt der Unterschrift, wo die Stelle bis zum Siegel mit weissem Papier verkleistert war. Es kam aber auch das hinzu, daß dieses Stück von dem Exemplar Reconciliat und dem anderen, nicht füglich abgesondert werden konnte, der Ankauf des ganzen aber (diese einzigen, und dazu noch defecten Stüks wegen) um 15 Fl. für E. E. überlästig gewesen wäre: so glaube ich hierinnen vollkommen entschuldigt zu seyn. An Pflachers Karte war auch nichts, als die schönen Farben, womit sie illuminirt war, und die Namen der Erz- und Bißthumer. Sie war nach keinem Maßstab eingerichtet - ohne Abtheilung und Benennung der Komitäte - bloß die Donau und Theiß waren darauf, so daß mich Kenner und E. E. Freunde warnten, solche nicht zu schicken. Endlich sollen E. E. Aufträge hier schädlich erkläret worden seyn: dass doch nur das längere Warten auf die Antworten gemeynt war, womit mich auch nur wider die wiederholten Vorwürfe zu schützen glaubte. Ich getröbte mich dahero wegen dem Vergangenen einer großmüthigen Nachsicht, und der vormaligen hohen Gunst, deren mich würdig zu machen keine Gelegenheit vorbey gehen lassen werde. Ja ich freue mich schon durch den Poncianus einen neuen Zutritt dazu erhalten zu können, da dieses ein schönes Alterthum, und merkwürdiger Beytrag zur Ungarischen Litteratur ist, das selbst für die Seltenheit dasselben spricht. Es ist ganz gut conservirt, das Format ein 8. hat keine Seitenzahlen, die Signatur geht von A bis S. Der Druk ist, ausser den Aufschriften der Kapitel ganz mit ziemlich grossen deutschen Typen. Die 3 Seiten starke lateinische Dedication ist D[omino] Ecchio, Salmae et Neoburgi Comiti, Supr[emo] Capit[aneo] partium Transdanub[ianarum] Praefecto Jaurien. Comiti Cottus Poseniensis etc. Cons. et intimo Cubicularis S. Coh. Mks. Ich sollte dieses Buch eben kaufen. Da aber das Gespräch auf E. E. H[un]g[ar]ica geleitet wurde, entschloß sich der würdige Besizer dasselben E. E. ein Geschenk damit zu machen, und hat mich die Offerte in seinem Namen E. E. einstweilen zu überschreiben. Er beschäftigt sich sehr mit der Ungr. Litteratur, wozu er E. E. Bibliothek mit der Zeit vorzüglich zu benutzen hofft. Um sich nun dazu einigermassen den Weg zu bahnen, da er sonst nichts dergleichen besitzt, wünscht er den Poncianus, auf besagte Art Hochderselben Bibliothek einverleibt zu wissen. Ich hätte noch einiges von meinen verkäuflichen Sachen anzuzeigen? doch glaube ich hiezu erst nach

74 RMNy 322. *Catalogus* 2. 186.

75 A kézirat nem található sem a Széchényi-kéziratkatálogusban (*Catalogus manuscriptorum Bibliothecae Nationalis Hungariae Széchényiano-Regnicolaris. Sopronii 1814–1815. I–III.*), sem az OSzK Kézíráttárának állományában.

erhaltenen Hochderoselben gnädigen Einwilligung berechtigt seyn können, in deren
zuvorsichtlicher Erwartung ich mit vollkommenster Hochachtung verharre
Euer Excellenc

dienstwilligster Knecht
Georg Ribay

N. S. Ich habe den Auftrag bekommen, jene Manuscripte, worüber ich noch keine
Antwort erhalten um herabgesetzte Preise Eurer Excellenz anzuzeigen, als
Szamoskösi Pentades rerum Transylv. Fl 25.⁷⁶
Kemeny (J.) Princeps Transylv. vita (hungarice) Fl 15.⁷⁷
welches kaum den Schriberpreis ausmacht: bitte daher auch Hochdenselben
gnädige Erklärung.

5.

Pest den 3. Februar 1798.

Hochgebohrner Herr Graf,
Hochgeneigtester Herr Gönner!

Gestern habe ich den Poncianus, E. E. Auftrag zu folgen, dem B[rudern] Révay⁷⁸
übergeben, der ihn abzusenden gar nicht säumen wird. Der gute Freund, von dem
das Geschenk herkommt, ist der würdige Professor der Ästhetik an der Pester
Universität, Ludw[ig] Schedius, der sich ein grosses Vergnügen und besondere
Ehre daraus macht, E. E. eine Gefälligkeit damit erwiesen zu haben. Die ehrenvolle
Aufnahme, unter E. E. Sammler aufs neue aufgenommen zu seyn, wird meinen
Eifer doppelt beleben, alles aufs genaueste und vortheilhafteste für E. E. zu leisten,
wobey ich von dem gedruckten Katalog die beste Erleichterung verhoffe.

Bieliks Werke,⁷⁹ als: *Maiores Hungarorum*⁸⁰ – *Oratio de S[ancti] Steph[ani] R.*
*H.*⁸¹ – *Epigramata moralia*⁸² – sind in Pest nicht zu haben: jedoch werde ich solche für
E. E. zu verschaffen. Folgende zwey Ungarische Bücher habe ich unlängst erhalten.

76 *Szamosközy Stephani historia Transylvaniae sive temporis. Rerum Transylvanicarum Pentades et Heptomades.* (Másolat a 18. sz. második feléből) 316 f. OSzKK, Fol. Lat. 1161.

77 *Kemény Joannes Princeps Transylvaniae.* In fol. pag. 362. OSzKK, Fol. Hung. 82.

78 Révai Miklós (1750–1807), piarista tanár, nyelvtudós.

79 Bielek László (1744–1807), piarista pap-tanár.

80 *Majores Hungarorum. Pars. I.* Pestini, 1796. Ny. n. 159 l. – 8°. Vö. PETRIK I. 283. *Catalogus* 1. 128.

81 *Sz. István magyar király igaz romai katolikus.* Pesten, 1795. Trattner Mátyás betüivel, 72 l. – 8°. Vö. PETRIK, uo. *Catalogus-Suppl.* 1. 73.

82 *Epigrammatum libri III.* Pesthini 1789. Literis Patzkoianis, 96 l. – 8°. Vö. PETRIK, uo.

1./ Veresmarti Mihály Batai Apátur – Bataiakhoz Intő, s tanító levél Posonban 1639.⁸³
8. der Titel und das erste Blatt der Dedication geschrieben 2 Fl. 2./ Eiusdem: Az Eretnekeknek adott hitnek meg-tartásáról. Es, az Istennek adott hitnek meg-tartásáról. 1641. 8. sine compactione, sonst aber ganz und gut erhalten.⁸⁴ 1 Fl. 18 Kr.

Zum Überfluß zeige ich E. E. an, daß in Pest mit dem neuen Courier für das Jahr 1798. ein litterärischer Anzeiger herauskommt, welche Recensionen (meistens von Professor Schedius verfaßt) Ungarischer neuer Bücher, auch andere Aufsätze und litterarische Nachrichten enthält.⁸⁵ Ich bin gesonnen eine Abhandlung über die in der Ungarischen Sprache gewöhnlichen Slawischen Wörter hineinzuliefern.

Ich habe nun die Ehre mit vollkommenster Ergebenheit zu verbleiben

Euer Excellenz

unterthänigster Diener
Georg Ribay mp.

6.

[Torzsa, 1805. augusztus 10.]⁸⁶

Eure Excellenc!

Hochmögender und hochgebohrner Graf,
mein hochgeneigtester Gönner und Herr!

Ich weiß wohl nicht, wem der Katalog oder das Verzeichniß, iener, aus Dero Excellenz unerhörter Milde dem Reiche Ungern geschenkten Bücher lieber und werther seyn könnte, als mir: wem es aber schwerer für dieses Geschenk, welches ich noch im vorigen Jahr aus Dero Excellenc eigener Hand erhielt, würdigen Dank abzustatten, auch das weiß ich nicht. Jedoch ich tröste mich mit der mir bekannten grenzenlosen und vorzüglichen Freundlichkeit und Güte Dero Excellenc die mir das ängstliche Suchen übertriebener Künsteleien bei dem Abstatten dieses Dankes, entbehrlich macht. – Ich lasse nun mein Herz sprechen. Für unser Ungerland ist das ein neues, ein nie erhörtes Glück, daß ihm dieses zum Heil und Zierde dienende Geschenk von E. Exc. gemacht wurde. Vorzeiten bauten viele zur Sicherheit und Festigkeit des Landes Schlösser und Festungen; andere vertheidigten es mit heldenmässiger Tapferkeit wider seine Feinde; aber beförderten auch sonst seine Ehre und Ruhm.

83 Veresmarti Mihály (1572–1645/1646), pozsonyi kanonok, batai apát, katolikus hitvitázó. *Intő s tanító levél; mellyben, a régi keresztyén hitben, a bataiakat erősíti apát-urok;...* Pozsony, 1639. RMNy 1788.

84 *Az eretnekeknek adott hitnek meg-tartásáról, mellyeket egy tudós ember írásaiból magyarrá... fordított.* Pozsony, 1640. (Martin Becanus műve). RMNy 1902.

85 A Schedius Lajos által kiadott *Literärischer Anzeiger für Ungern* (Pest, 1798–1799.) a *Neuer Courier aus Ungarn von Kriegs-Staats- und Gelehrten Sachen* mellékleteként jelent meg.

86 A levél teljes cseh-német szövegét és magyar fordítását lásd az Országos Széchényi Könyvtár megalapításának 210. évfordulójára megjelenő jubileumi kötetben: *Levélben értesítsen engem! Kortársak véleménye Széchényi Ferenc könyvtáralapításáról.* Szerk., a leveleket válogatt és sajtó alá rendezte DEÁK Eszter és ZVARA Edina. Budapest: OSZK–Kossuth, 2012.

Jedoch that noch nie jemand so etwas, was E. E. nun that. Es hat zwar auch bei uns nie gefehlt an grossen Liebhabern, und thätigen Sammlern und Aufbewahrer der Bücher; mehrentheils that man es aber auf eine selbstsüchtige Art, und gleichsam zur Schau, E. E. hat diese an Schätzen der Weisheit und Wissenschaften reiche Sammlung dem ganzen Staate eigenthümlich, und aus Seiner eigener allgemeinnützig gemacht. Du hügelhaftes Ofen! Du flächenreiches Pest! Ihr vorzüglichsten Zierden des Reiches Ungern! Zu euch sind wieder jene Zeiten zurück gekehrt, die euch unter Mathias Korvin günstig waren. Kein Wunder! Denn in der That, der Geist Korvins fuhr in unsern Szechényi, und der lässt es nun künftig nicht mehr zu, daß ihr den Verlust der einst berühmten Korvinischen Ofner Bibliothek künftig noch ferner beklagen sollet. O dreimal glückliches Ungerland! O beglücktes Volk dieses Landes! Schon wird Schimpf und übler Ruhm unter den Fremden Nazionen ein Ende nehmen, daß bei uns alles mit Finsterniß der Dummheit und Unwissenheit überzogen sey. Wohl, bliket hier hinein, ihr entfernte Nazionen! und ihr werdet finden, daß ihr im Vergleich mit unsern Gegenden und Schicksalen, nie etwas voraus vor uns gehabt habt, weder ietzt habt. Und wenn auch in etwas bishero bey uns mangelte, so sind wir nun in Besiz dessen, wo wir es her ersezen und voll machen können. Ja gewiß mit Beyhülfe dieser Bibliothek, wird nun auch unsre Nazion mit andern aufgeklärten Nazionen der Gelehrsamkeit und Weisheit gleiche Schritte machen, und zur sittlichen Reife gediehen. So wird der Ruhm des Landes nimmermehr ab, sondern immer mehren und mehr zunehmen und ausgebreiteter werden: so wird seine Sicherheit und Dauer befestiget: so wird darinnen alles Wohl aufblühen und zu gehöriger Reife kommen. Darinnen schäze ich aber mich selbst für vorzüglich glücklich, daß ich dieses habe erleben, mit meinen eigenen Ohren vernehmen, und mit eigenen Augen sehen können. Ja, daß auch mein Zuthun zum Theil dazu behilflich war, und noch seyn soll, daraus entspringt für mich viel unaussprechliche Freude. So aber Eure Excellenc von meinen Böhmisch-Slawischen, alle diejenigen Bücher auch noch zu kaufen gerufen wird, welche mit gutem Recht zu einer Reichsbibliothek gehören, so erfolgt das, daß die Slaven von jeder Mundart, welche unter der Ungrischen Krone wohnen hinlängliche Ursache haben werden, so einen unbegränzten Patriotismus, der ihre Sprache und Literatur auf diese Art emporgehoben, hochzupreisen. Ich schliesse mit dem Wunsch, daß E. Exc. frey von allen widrigen Zufällen des menschlichen Lebens, Ihr Leben zum Vortheil der Wissenschaften, und vorzüglich zur Ehre der Ungrischen Litteratur noch lange Zeiten hindurch bringen möge, und daß ich mich stets der gnädigen Zuneigung getrösten könne
meines hochgünstigen Herrn

unterthänigster Diener,

Georg Ribay

Evangelischer Prediger zu Torschau

geschrieben zu Torschau, den 10. August 1805.

Jedoch es glückte mir nicht alles, was ich vorhatte herauszugeben, welches bei mir in Handschriften theils fertig, theils noch unvollendet zu finden ist.⁸⁷ Als

1/ Im Jahr 1797. d. 22. Aug. ließ ich drucken die Ankündigung eines Neuen, und die gewöhnlichen übertreffenden Monnats Kalenders auf das 1798 Jahr,⁸⁸ der da mit oekonomischen, auch zur Heilkunde künstlichen Versuchen, Handwerker, Koch- und Gärtner, wie auch zeitvertreibende Dinge enthalten sollte. Wo ich zugleich auf eine Slowakische Übersetzung des 1796 zu Pest gedruckten Ungarischen Hand- und Hauswirthschafts Kalenders, eingerichtet auf die 12 Monathe des Jahrs,⁸⁹ einen Antrag machte. Aus Mangel der Praenumeranten ist beides unterblieben.

2/ Das bittere Schicksal, welches die unschuldigen Evangelischen Prediger aus Ungarn von 1672 bis 1676, sowohl in ihrem Vaterlande, als auch auf den Spanischen Galeren ausgestanden haben. War von Herrn Ladislav Bartholomeides⁹⁰ verfasst, von mir aber durchaus umgearbeitet und ausgebessert, auch nach Prag zum Druk geschickt. Jezt bisher noch nicht gedruckt.⁹¹

3/ Biblisches erklärendes Wörterbuch, in welchen die Dunklere, und den Slowaken ungewöhnliche Böhmische Wörter, aus der Bibel herausgezogen, slowakisch erklärt werden. Geendigt 29. Sept. 1804.⁹²

4/ Idioticon Slovacicum Fol.⁹³

5/ Des Slowakischen Idioticons zweyter Theil eigene Redensarten der Slowakischen Mundart enthaltend. 4.

87 Ribay itt felsorolt kéziratok munkái egy részének lelőhelye az OSzK Kézirattárában, a Szlovák Nemzeti Könyvtár Kézirattárában (Literárni archiv Maticе slovenskej, Martin) és a pozsonyi Egyetemi Könyvtár (Univerzitná knižnica) Kézirattárának anyagába való behasonlítás után sem állapítható meg. A halála után róla nekrológot közlő *Gemeinnützige Blätter* 1813. április 4-i számában megemlíti Skolka Andrásnak azt a szándékát, hogy Ribay kéziratban maradt műveit kiadja. 209–210.

88 *Prohlášení*. Pest, 1797. augusztus 22. Trattner. Kiad. PATERA, 1913, 289. A hirdetés szerint Ribay egy tervezett, de meg nem valósult *Nový a nad jiné obyčejné odchodnější kalendář slovenský* című naptár kiadásával felvilágosító-praktikus ismereteket kívánt nyújtani a szlovák nép számára. Vö. VYVÍJALOVÁ, 1969, 59.

89 Vö. 53. j. Ribay terve a magyar-német nyelvű gazdasági naptár szlovák fordításának kiadására szintén nem valósult meg.

90 Ladislav Bartholomeides (1754–1825), szlovák ev. lelkész, főesperes, honismereti és felvilágosító-népnevelő munkák szerzője.

91 *Utrpný Los (plný Utrpnosti) který nevinní kazatelé Evangeličtí z Uber, od roku 1672ho do 1676ho, jak v své Vlasti, tak zvláště na Spanielských Galejách snášeli a zažili: hodnověrně vypsany. Vytisťeno v Berlíně 1792. Per L. B. conscripta et per J. R. in stilo et orthographia emendata*. OSzKK, Oct. Slav. 7. (1792) 59. l. A munka berlini megjelenésének és a Ribay által németre fordított változat prágai kiadásának nincs nyoma. Tóth-Szabó Zoltán említi Ribaynak „az I. Lipót alatti protestánsüldözés története” című (1806. december 18.) kéziratok munkáját, de lelőhelyét nem adja meg. Vö. TÓTH-SZABÓ, 1937, 184.

92 A *Slovár biblický vykladací* a Králicei biblia kifejezéseinek magyarázata a szlovákok számára. Vö. TÓTH-SZABÓ, 1937, 197; MENČÍK, 1892, 33; BLANÁR, 1994, 29. A kézirat lelőhelyét nem említik.

93 *Idioticon Slovacicum, voces Bohemis aut plane non, aut alio sensu usitatas circiter 14 700 completens*. 1807–1808. A háromnyelvű szótár azokat a szlovák szavakat tartalmazza, melyek a cseh nyelvben nem találhatók vagy eltérő jelentésben fordulnak elő, német és latin megfelelőikkel. A kézirat a Szlovák Tudományos Akadémia Ludovít Štúr Nyelvtudományi Intézetében található Pozsonyban. Vö. BLANÁR, 1966, 91–114; BLANÁR, 2007, 10–17; SKLADNÁ, 2007, 28–33.

- 6/ Collectio Monarchiarum Bohemicarum et Slavicarum 4.⁹⁴
 7/Spicilegium vocum Bohemicarum pro suplemento Lexici Tomsini 8.⁹⁵
 8/Quodam ad Phraseologiam Bohemico-Slavicam 4.⁹⁶
 9/Voces Hungaricae Slavicae originis 4.⁹⁷
 10/ Vocabularium Symphonum vocum Bohemicarum et Germanicarum 4.⁹⁸
 11/Vocabularium-Scriptorum Latinorum et Bohemicarum volum 8.⁹⁹

Seit dem Monath December des 1799. Jahres führe ich wieder das Prediger Amt zu Torschau in Bácsér Komitat, welches die allererste Ortschaft ist, so Seiner Majestät K. K. Joseph der II im Jahr 1785 mit deutschem Volk angesiedelt hatte. Aus den drei hier geborenen Kinder ist eins auch verstorben. Sie liegt an lauter fruchtbaren Ebenen zwischen den Königlichen Freystädten Neusatz (Neoplanta)¹⁰⁰ unten hart an der Donau, und Zombor von oben gegen Niedergang. Hier ist eine ganz illiterarische Welt.

7.

[Torzsa, 1806. március 8.]

Hochgeborner Graf!
 Ihro Excellenz!

Jener Katalog, welchen der Herr von Dauko¹⁰¹ Dero Excellenz einhändigte, ist nur

- 94 Azonos lehet a *Miscellanes Bohemico Slavica* c. kézirattal, amely a Szlovák Nemzeti Könyvtárban található. (Literárni archív Matice slovenskej, A 514/2.)
- 95 *Specimen vocum Slavo-Bohemicarum ad modum Lexici Tomsiani*. 316 l. 8. OSzKK, Oct. Slav. Boh. 3. Ribay a cseh František Jan Tomsa (1753–1814) szótárát kívánta a szlovák nyelvre alkalmazni, *Malý německý a český Slovník*. W Praze, 1789. Német változata: Tomsas Völlständiges Wörterbuch der böhmischen, deutschen und lateinischen Sprache, (Prag, 1791.) A Tomsa szótárához fűzött kiegészítése hétezeröttszáz szót tartalmaz. Vö. BLANÁR, 1994, 29.
- 96 Ribay gyűjtésének eredménye a 3850 cseh és szlovák szólást tartalmazó kéziratosa munka, a *Knihy přísloví českých a slovenských*. Vö. MAŤOVČÍK, 1994, 36; BLANÁR, 1994, 29. A kézirat lelőhelyét nem említik.
- 97 A *Vocabularium Hungarico-slavicum, sive vocabula Slavis et Hungaris communia* című kéziratban Ribay közel ezer magyar szó szlovák eredetét mutatja ki. Vö. BLANÁR, 1994, 29. A kézirat lelőhelyét nem adja meg.
- 98 A kézirat lelőhelye nem ismeretes. A Ribay-kéziratoknak a Szlovák Nemzeti Könyvtár (Martin) állományában való behasonlításáért köszönettel tartozom Agáta Klimekovának, az SNK munkatársának.
- 99 A kézirat lelőhelye nem ismeretes.
- 100 Újvidék (Novi Sad, RS)
- 101 Gabriel Ruttkay (Rutkai)–Dauko, hivatalnok, költő, nyomdász, 1797-től a budai Landerer-nyomdánál faktor, Ribay megbízottja. Ő készítette az 1807. március 29-én Jankovich Miklósnak eladott cseh és szlovák könyvek gyűjteményének jegyzékét: *Bibliotheca Slavo-Bohemica sive Catalogus scriptorum tam typis publice editorum, quam manu exaratorum, res totius gentis Slavicae, praesertim vero Bohemicae exponentium, qui conquisti atque congesti sunt magnò labore et expensis Georgii Ribay, genuini Slavi Trenchiniensis, ecclesiae Aug. confess. Czinkotae in comitatu Pesthiensi V. D. M. distinctis formis atque dialectis conscripti serie alphabetica*. Anno Domini 1800. OSzKK, Fol. Boh. Slav. 7. Vö. VYVÍJALOVÁ, 1969, 69.

ein Extract von dem grosseren und vollständigeren,¹⁰² welchen ich heraus schrieb, und alles daseynige wegließ, was keinen Bezug auf Ungern hat. Nur einige wenige kommen darinnen vor, die schon in E. E. Bibliothek vorhanden sind, und auch diese sind schon mit einem gewissen Zeichen angegeben, insoweit ich mich erinnern konnte, sie in dem gedruckten Katalog gefunden zu haben. Ich will auch damit zufrieden seyn, daß mir diese zurückbleiben, wogegen ich mir die Hoffnung mache, daß E. E. gerufen werden sich den angesetzten Preis gefallen zu lassen. Zu einer solchen Zerstückelung meiner Bücher Sammlung würde ich mich nicht bequemt haben, wenn ich mich für E. E. Bibliothek nicht so sehr interessirte, besonders da es mir nicht an Gelegenheit fehlte, dieselbe unzertheilt und im Ganzen zu verkaufen. Dahero kam es mir auch nie in den Sinn, die besten Bücher dem Herrn von Jankovits,¹⁰³ oder sonst irgend jemanden aus dieser Sammlung herausheben und kaufen zu lassen. Nicht einmal jenes Manuscript und die seltenen Stüke lies ich diesem Herrn sehen, welche ich E. E. überließ, weil ich voraus wußte, er würde solche nicht auslassen. Meinen grossen Katalog hat er freylich durchgelesen, wobey er sich äusserte: was die Gräfliche Szécsényische Sammlung im Ungrischen, das wäre diese meine im Slawisch-Böhmischen Fache und gar vorzüglich wäre die Bibel-Sammlung darinnen. Es wäre also ein Schade, wenn sie zertheilt werden sollte. Er ließ sich auch in einen Handel mit mir ein, wobey ich aber keinen Ernst zeigte, bis ich mit E. E. nicht im Reinen bin. Auch habe ich zwey versiegelte Vorschläge bey Herrn Jankovits mit Büchern eingelegt, zu welchen ein Licitations Katalog gedruckt werden sollte. Auch dieser ist vielleicht bishero schon E. E. vorgelegt worden, wie ich Herr von Dauko deßwegen ersuchte. Auch bey diesen lasse ich keinem andern die erste Wahl, als E. E. Nur sollen die Titeln der zu erkaufenden darinnen kenntlich ausgezeichnet, dann aber auf einem besondern Papier nur mit wenigen Worten für mich herausgeschrieben werden; weil ich die vorzüglichsten derselben jedoch ohne Katalog, bei mir zu Hause habe. Wegen dem Preis der Bücher, der freylich in dem Katalog nicht beygeschrieben ist, wird es hoffentlich keine Schwierigkeiten geben.

Sollte jener Herr in Oedenburg, der den Extract der Slavo-Bohemica übersehen soll damit nicht etwan zurecht kommen können, so könnte das allenfalls durch Herrn von Kovachich geschehen. Noch eine Anmerkung habe ich zu zufügen. Wenn man die Sache recht aufnimmt, so sollten füglich auch jene Bücher aus der Sammlung hinzu kommen, welche die Slawische Sprachkunde betreffen; weil diese mit der Böhmischen die nehmliche ist. Xenophons Cyripaedia böhmisch übersetzt¹⁰⁴ z. B. muß jeden andern Slawen eben so gut interessiren, als einen Böhmen. Desgleichen aber auch noch mehrere dabey wären. Da ich mich auf die

102 Vö. 11. j.

103 Jankovich Miklós (1772–1846), könyv-, régiség- és műgyűjtő, történész, akinek könyvgyűjteménye 1836-ban került be a Nemzeti Múzeum könyvtárába.

104 CYRIPAEEDIA. *Hodnověrná starožitná Historiá: O Chvalitebném newsselických Knížetých ctnostech nycvičenj a zvedenj...* Praha, 1605. (cseh nyelvre ford. Abraham Gynterrodu) Vö. Knihopis K17061.

Dienstfertigkeit des Herrn von Dauko verlassen kann, so bitte Briefe und Kataloge nur ihm übergeben zu lassen. Meinen Danksagungs-Brief für den gedruckten Katalog, nebst dem Lebens-Lauf¹⁰⁵ wird wohl Herr von Miller¹⁰⁶ E. E. zugestellt haben. Den neuen Theil des Katalogs, falls einer nachgefolget wäre, unterfange mich, mir auch unterthänigst auszubitten.

Mit vollkommenster Hochachtung verharre ich
Dero Excellenc

unterthänigster Knecht
Georg Ribay, Evangelischer Pfarrer.

Torschau in Batscher Komitat
den 8-ten März 1806.

Irodalomjegyzék

AUGUSTÍNOVÁ

2007 AUGUSTÍNOVÁ, Eva: *Ribayova Tipographiae Hungariae (Odkaž Juraja Ríby pre výskum dejín knižnej kultúry)*. In: *Jur Ribay 1754–1812. Život, dielo, doba*. Ed. Miroslav DUDOK a Miloš KOVAČKA. Martin, 2007. 75–79.

BERLÁSZ

1981 BERLÁSZ Jenő: *Az Országos Széchényi Könyvtár története 1802–1867*. Bp., 1981.

BLANÁR

1966 BLANÁR, Vincent: *Ribayov Idioticon Slovacicum*. In: *Jazykovedné štúdie*. 9 (1966) 91–114.

1994 BLANÁR, Vincent: *Juraj Ribay ako jazykovedec*. In: *Juraj Ribay – život a dielo (1754–1812)*. Zost. Cyril ŽUFFA. Martin, 1994. 27–31.

2007 BLANÁR, Vincent: *Ribayov Idioticon Slovacicum z pragmatickolingvistickeho hľadiska*. Vö. *Jur Ribay 1754–1812. Život, dielo, doba*. Ed. Miroslav DUDOK a Miloš KOVAČKA. Martin, 2007. 10–17.

BORSA–KÄFER

1970 BORSA Gedeon–KÄFER István: *Katalóg starých českých a slovenských tlači do roku 1800 v Országos Széchényi Könyvtár v Budapešti*. Bp., OSZK–Martin, Matica slovenská, 1970.

BRTÁŇ

1964 BRTÁŇ, Rudo: *Nové a neznáme údaje o Jurajovi Ribayovi*. In: *Slovenská literatúra XI* (1964) 497–500.

Catalogus

Catalogus Bibliothecae Hungaricae Francisci com. Széchényi 1–2 et index, Suppl. 1–2 et index. Sopronii–Pestini–Posonii, 1799–1807.

DUDOK

2007 DUDOK, Miroslav: *K jazykovednému dielu Juraja Ríbaya a jeho názorom na diverzifikáciu slovenčiny*. In: *Jur Ribay 1754–1812. Život, dielo, doba*. Ed. Miroslav DUDOK a Miloš KOVAČKA. Martin, 2007. 34–37.

105 A 6. sz. levéllel együtt Széchényinek elküldött, szintén kétnyelvű cseh és német önéletrajza. Vö. 14. j.

106 Miller Jakab Ferdinánd (1749–1823), 1803-tól a magyar nemzeti könyvtár őre, 1808-tól igazgatója.

- DUDOK–KOVAČKA
2007 *Jur Ribay 1754–1812. Život, dielo, doba.* Ed. Miroslav DUDOK a Miloš KOVAČKA. Martin, 2007.
- FRAKNÓI
2002 FRAKNÓI Vilmos: *Gróf Széchényi Ferenc.* Bp., 2002.
- FRIED
1965 FRIED István: *Ribay György (Juraj) és Sopron (Adatok a magyar, szlovák, cseh kapcsolatok történetéhez).* In: *Soproni Szemle*, 19 (1965) 2. sz. 278–282.
- KÁFER
2007 KÁFER, István: *Ribayona knižnica a národné bibliografie.* In: *Jur Ribay 1754–1812. Život, dielo, doba.* Ed. Miroslav DUDOK a Miloš KOVAČKA. Martin, 2007. 52–56.
- KLIMEKOVÁ
2007 KLIMEKOVÁ, Agáta: *Územne slovacikálne tlače 18. storočia v knižnici Juraja Ribaya.* In: *Jur Ribay 1754–1812. Život, dielo, doba.* Ed. Miroslav DUDOK a Miloš KOVAČKA. Martin, 69–73.
- KOLLÁNYI
1905 KOLLÁNYI Ferenc: *A Széchényi Országos Könyvtár története.* 1. k. Bp., 1905.
- KOVAČKA
2007 KOVAČKA, Miloš: *Jur Ribay v dejinách slovenskej národnej knižnice a slovenskej národnej bibliografie.* In: *Jur Ribay 1754–1812. Život, dielo, doba.* Ed. Miroslav DUDOK a Miloš KOVAČKA. Martin, 2007. 58–65.
- KRBEC–ŠIMEČEK
1989 *Vzájemná korespondence J. Dobrovského a J. Chr. von Engela.* Ed. KRBEC, Miloslav–ŠIMEČEK, Zdeněk. In: *Acta Universitatis Palackianae Olomucensis*, Olomouc, 1989.
- MAŤOVČÍK
1994 MAŤOVČÍK, Peter: *Juraj Ribay – zberateľ a organizátor vedeckého života.* In: *Juraj Ribay – život a dielo (1754–1812).* Zost. Cyril ŽUFFA. Martin, 1994. 36–38.
- MENČÍK
1892 MENČÍK, Ferdinand: *Jiří Ribay. Kapitola z dějin literárních.* Wien, 1892.
1921 MENČÍK, Ferdinand: *Sborník otdjalenija ruskogo jazyka i slovesnosti rossijskoj akademii nauk.* Petrograd, 1921.
- ONDREJVIČ
2007 ONDREJVIČ, Slavomír: *Jozef Dobrovský a Juraj Ribay.* In: *Jur Ribay 1754–1812. Život, dielo, doba.* Ed. Miroslav DUDOK a Miloš KOVAČKA. Martin, 2007. 23–27.
- PATERA
1913 *Josefa Dobrovského korespondence. IV. Vzájemné listy Josefa Dobrovského a Jiřího Ribaye z let 1783–1810.* K tisku upravil Adolf PATERA. V Praze, 1913.
- PETRIK
PETRIK Géza: *Magyarország bibliographiája 1712–1860.* I–IV. Bp., 1888–1892.
- PLIHÁL
2002 *Gróf Széchényi Ferenc térképeinek és atlaszainak katalógusa. 1. k. Kézírtos térképek és atlaszok.* Szerk. PLIHÁL Katalin. Bp., 2002.
- PRAŽÁK
1967 PRAŽÁK, Richard: *Josef Dobrovský als Hungarist und Finno-Ugrist.* Brno, 1967.

- PRAŽÁK–DEÁK–ERDÉLYI
 2003 *Szécbényi Ferenc és Csehország*. Levelestár. Bev. Richard PRAŽÁK, kiad., jegyz. DEÁK Eszter, ERDÉLYI Lujza. Bp., 2003. (*Nemzeti Téka*)
- RMK III.
 2005 *Régi Magyar Könyvtár III/XVIII. század, I. k. 1712–1760*. Összeáll. DÖRNYEI Sándor és SZÁVULY Mária. Bp., 2005.
- SELECKÁ MÁRZA
 1974 SELECKÁ MÁRZA, Eva: *Stredoveká levočská knižnica*. Martin, 1974. 308. (*A Középkori Lőcsei Könyvtár*. Szeged, 1997.)
- SKLADNÁ
 2007 SKLADNÁ, Jana: *Analýza frazém v diele Juraja Ribaya. Idioticon slovacicum z roku 1808*. In: *Jur Ribay 1754–1812. Život, dielo, doba*. Ed. Miroslav DUDOK a Miloš KOVAČKA. Martin, 2007. 28–33.
- SOPKO
 1982 SOPKO, Július: *Stredoveké kódexy slovenskej proveniencie*. 1–2, Matica Slovenska, 1982. 309.
- SZELESTEI N.
 1982 SZELESTEI N. László: *A magyarországi nyomdászattörténetírás kezdetei*. In: *Magyar Könyvszemle*, 98 (1982) 1. sz. 19–39.
- SZÖRÉNYI
 1999 SZÖRÉNYI László: *Severini János polivalens nemzeti tudata*. In: *A kultúráköttség dilemmái. (Interkulturális tanulmányok Vajda György Mihály 85. születésnapjának megünneplésére)*. Szerk. KÜRTÖSI Katalin, FRIED István. Szeged, 1999. 61–69.
- TÓTH-SZABÓ
 1937 TÓTH-SZABÓ Zoltán: *A cseb-tót szellemi közösség kezdetei. Ribay György életműve*. In: *Egyetemes Philológiai Közöny*, 61 (1937) 4–9 sz. 169–207.
- VYVÍJALOVÁ
 1969 VYVÍJALOVÁ, Mária: *K slovensko-maďarským kultúrnym vzťahom koncom 18. a začiatkom 19. storočia. (Juraj Ribay a Ferenc Szécbényi)* In: *Historické štúdie* 15 (1969) Bratislava, 47–74.
- V. WINDISCH
 1998 V. WINDISCH Éva: *Kovachich Márton György, a forráskutató*. Bp., 1998.
- ŽUFFA
 1994 *Juraj Ribay – život a dielo (1754–1812)*. Zost. Cyril ŽUFFA. Martin, 1994.

Német nyelvű étkezőtermi összeírás a 19. század elejéről

A Magyar Országos Levéltárban a Balassa család birtokjogi iratai közti vegyes leltárakban található meg az alábbi, étkezőteremben használatos eszközök listája.¹ A lista helység és évszám nélküli, azonban az íráskép alapján feltételezhetjük, hogy a 18. század végén, de valószínűbb, hogy a 19. század elején jegyezték fel német nyelven.²

A leltár érdekessége, hogy számos olyan eszköz szerepel benne, amelyeket a 17. században még egyáltalán nem használtak, használhattak.³ Ezek közé tartozik például a fagyaltos lapát, a pezsgőhűtő vagy az erőleves fogyasztásához alkalmas csésze.

Az előbbieket mellett érdemes külön kiemelni a roppant széles pohárkínálatot. A 18. század közepére a tömegborok mellett a márkás német és francia fajborok már név szerint ismertek voltak Európa-szerte.⁴ A Balassáknál a borok beszerzése a század végén már nemcsak közvetlen környezetükből valósult meg, hanem nyitás történt az országos és lassan az európai borvidékek felé is. A fogyasztott borok sokszínűsége a 19. században tovább bővült, amelyek élvezetéhez az itálnak megfelelő poharat használtak.⁵

Forrás

1.

A helység ismeretlen, 19. század eleje

(Magyar Országos Levéltár, P 1815, 14. cs. 22. tétel)

Silber

Fran. ⁶ große silberne Bestecke samt Löffel	16.
Fran. Dessert – Bestecke samt Löffel	16.
Kaffeelöffeln	16.
Suppen – Schöpfer ⁷	1.

1 KÁLLAY –PATAKY, 1972, 28.

2 Itt mondok köszönetet Marion Hechtnek (Hochschulbibliothek, Neubrandenburg) a forrás elolvasásához nyújtott segítségéért.

3 FÜREDER, 2007, 127–143.

4 ÉGETŐ, 2002, 166.

5 FÜREDER, 2009, 242.

6 Elképzelhető, hogy a „Fran.” francia eredetre utalhat. A francia ezüstszerkezetek ugyanis már a 17–18. század fordulójától elismertek voltak egész Európában. STRONG, 2006, 234.

7 Az eszköz jelentése ebben az összetételben ismeretlen számunkra.

Ragout – Löffeln	2.
Fishmesser	1.
Spargelzange	1.
Tortennmesser	1.
Gefrorenes Schaufel	1.
Zuckerstreu – Löffel	1.

Glas

Trinkgläser	14.
Champagner – Gläser	14.
Moseler – Gläser	12.
Ürmös – Gläser	12.
Somlauer – Gläser	12.
Liqueur – Gläser	12.
Tokaier – Gläser	12.
Große Flaschen	6.
Kleine Flaschen	6.
Mundschalen ⁸	12.
Salzfasseln	6.

Service

Suppentopf	1.
Suppenteller	16.
Flache Teller	34.
Senf[...]ertl ⁹	1.
Saucière samt Untergestell	2.
Consumé – Becher	12.
Castroli	1.
Dessert – Teller	16.
Durchgebrochene Confect – Teller	4.
Fischschüssel	1.
Lange Schüsseln	4.
runde Schüsseln	4.
viereckige Schüsseln	4.
Salat – Schüsseln	1.

8 Az eszköz jelentése ebben az összetételben ismeretlen számunkra.

9 A szöveg olvashatatlan, de valószínűleg mustár tárolására alkalmas edénykét jelenthet.

Compot – Schüsseln	1.
Kaffeeschalen	12.
Dessert – Servyieten	12.
Paefond ¹⁰	
kleiner Aufsatz	1.
Champagner – Kühler	2.
Tasse	1.
Aufsätze zum Confect	2.
Essigkaraffin	1.
Kaffekanne	1.
Kristal mit gedörrtem Obst. Kastanien	1.

Rövidítések és irodalomjegyzék

1. Rövidítések

MOL, Balassa cs Magyar Országos Levéltár, Balassa család P 1815, 14. cs. 22. tétel

2. Szakirodalom

ÉGETŐ

2002 ÉGETŐ Melinda: *A Kárpát-medence 16–18. századi borkultúrája. Európai trendek és délkeleti hatások találkozása.* In: *Borok és korok. Bepillantás a bor kultúrtörténetébe.* Szerk. BENYÁK Zoltán–BENYÁK Ferenc, Bp., Hermész Kör, 2002. 159–168.

FÜREDER

2007 FÜREDER Balázs: *A Balassa család étkezőasztalain használt eszközeik a XVII. században.* In: *Lymbus. Magyarságtudományi Forrásközlemények* 5 (2007) 127–143.

2009 FÜREDER Balázs: *A Balassák borfogyasztása a 18. századtól a 19. század közepéig.* In: *Szőlőtermelés és borkereskedelem.* Szerk. OROSZ István–PAPP Klára. Debrecen, Debreceni Egyetem Történelmi Intézete. 2009. 235–248.

KÁLLAY–PATAKY

1972 *A Balassa család levéltára. Repertórium.* (Levéltári leltárak 55.). Összeáll. KÁLLAY István–PATAKY Lajosné. Bp., Magyar Országos Levéltár, 1972.

STRONG

2006 STRONG, Roy: *Lakoma. A dúsan terített asztal története.* Bp., Magyar Narancs–Athenaeum. 2006.

10 A szó jelentése ismeretlen számunkra.

Aranka György: Erdélynek régibb lakossai

Aranka György a 18–19. század fordulóján az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság titoknokja, az Erdélyben folyó kutatások egyik legismertebb összefogója volt. A közzölt kézirat viszonylag kései az Aranka-életműben, létrejöttét azonban nagy vonalakban rekonstruálni lehet.

August Ludwig Schlözer százsz történelemmel foglalkozó könyvének megjelenése óta Aranka egyik legfontosabb feladatának tartotta a kötet állításainak cáfolatát.¹ A *Schlözer-cáfolat*ot Aranka megszámlálhatatlan alkalommal átírta, módosította, az aktuális álláspontokkal is kiegészítette. Valójában nem világos, hogyan képzelte el a tudományos vitát, Schlözernek akart-e válaszolni vagy pedig saját nemzetének tagjait meggyőzni arról, hogy a göttingai szerző állításai tarthatatlanok, hiszen Schlözer a magyar nyelvű szöveget nem érthette volna. A korábbi cáfolat szerint nem a közvetlen válaszadás volt a cél, hanem az autoritásként kezelt személy hitelességének megkérdőjelezése és az ifjú történészek kutatásra serkentése: „Had esmérje meg a’ jó Anya azt az embert, a’ kinek lábaihoz jo reménységü szülöttyét, a’ böltesség meg nyereséért, ’s jo erköltsben valo erősödésiért küldik. Had ébredgyenek az Iffjak Hazája Történetei vizsgálására. Ha kiknek a’ Tudomány mezején egy kis vitézi játékot tetszik játszodni, légyen mihez köszörülni pennájokat. A’ Törsök le vagyon vágva, a’ kinek tetszik rá járhat immár kopátsolni, és jo kedvében meg is nyesegetheti.”²

A közvetlen válaszadás elvetésének ellentmond egy 1809-es rövid feljegyzés, amely arra utal, hogy Schlözer halála kérdéssé teszi a korábbiakban kifejtett célok: „annak nincsen többé helye hogy az Iroval tepelődjem, ő már az Elők között nem lévén: de az igazat kívánom oltalmazni, ki fejteni, s az Emberiség neve alatt meg sértett emberiséget menteni.”³ Aranka tehát nem mondott le a további kutatásról, a struktúrát és a struktúrába illeszkedő mondanivalót azonban át kellett gondolnia, és polémia helyett narratív történelmet írnia. Helyzetét az is bonyolította, hogy sokan nem fogadták el a cáfolatot mint műfajt, így például Kovachich Márton György is azt javasolta neki, hogy ne a cáfolattal, hanem önálló állítások megfogalmazásával foglalkozzon: „Feljegyzés, 1815. nov. 14. N. Dr Schlözer az Erdélyi Németekről irt egy A.B.C Könyvet három darabotskába. Abbann igen csudálkozásra méltó motskolodással és tudatlansággal támadta meg az Erdélyi Magyarokat és Székelyeket. Azt a munkát betüröl betüre meg czáfoltam, meg hamisitottam.

1 A cáfolatot a székelyek eredetének történetével kívánta összekapcsolni. A kétkötetesre tervezett munka rekonstrukciója: ARANKA, 2010.

2 BIRÓ, 2004, 146.

3 Feljegyzés, 1809. október 9., Román Állami Levéltár kolozsvári fiókja. Román Állami Levéltár kolozsvári fiókja, Aranka György gyűjtemény, 5. csomó.

Minekutánna el végeztem és meg olvastam, úgy találtam hogy talám igen keményen bántam a Szegény Tudos emberrel, és ezt némely tudos Iro Barátaimis, úgy találtak nevezetesen az esméretes Tudományu Kováchich Uris. De nem tehettem rola, maga kereste magának szegény!”⁴

A különböző irányból érkező elutasítások miatt Aranka úgy döntött, hogy újabb munkába kezd, ezúttal csupán Erdély korai lakosainak leírását fogja nyújtani, a történetírás szabályait betartva és a polemikus hangnemtől elzárkózva: „hanem jonak találtam az Eredeti és régibb Nemzetek Esméretét egy rövid munkátskába foglalni, még pedig a Tudos Közönség Tekintetéhez illő illendőséggel és minden motskolodásba valo elegyedés nélkül.”⁵ A munka hamarosan el is készült *Erdélynek régibb Lakossai* címmel.⁶ A legfeltűnőbb az, hogy Aranka teljesen elveti az őslakos primátusának sztereotípiáját, azaz nem tartja elfogadhatónak, hogy az elsőség jogán bárkinek is privilégiumai lehetnének Erdélyben. A megtelepedés sorrendje ugyanis nála a következő: oroszok (tótok vagy biszenusok – akik nem tévesztendőek össze a besenyőekkel) – székelyek – románok – magyarok – szászok. Az oroszok megtelepedésével nem foglalkozik, csupán azt állítja, az Erdélyben fellelhető települések neve is bizonyítja, hogy azok a biszenusok, akiket II. András a szászoknak adott privilégiumában említ, nem a Schlözer által besenyőknek tekintett népcsoportot jelenti, hanem az oroszokat. A székelyek megtelepedésének kérdésében a Csíki Székely Krónikát és a hun–székely rokonság elméletét követi, a románok eredetére nem tér ki hosszabban, hiszen a korábbi struktúrából adódóan (ahol Schlözerral szemben azt kellett bizonyítania, hogy nem a szászok tartották meg Erdély földjét) csupán az volt lényeges, hogy a Töhötöm seregével megérkező magyarok legyőzték az itt élő románokat. Aranka azonban ezen a ponton eltér a korábbi történészekétől, és egy másfajta provokációra, jelesül az 1790–91-es követelésekre válaszol okfejtésében: a magyarok nem igázták le a románokat, nem tették őket szolgálkává, hanem szövetséget ajánlottak nekik, így a románok a magyarokkal hasonló jogokkal rendelkeztek, azoknak, akik nem akartak a vármegyék földjén megtelepedni, a fogarasi birodalmat ajánlotta fel Töhötöm. A románok ezáltal magyar nemességet is szerezhettek, akik pedig ezzel éltek, idővel a magyarok közé olvadtak, nyelvüket és vallásukat is elhagyták. Egy nagyobb népcsoport azonban nem fogadta el a szövetséget, ezek elvándoroltak és azok a jogfosztott román tömegek, akik politikai követelésekkel élnek, csupán a későbbiekben a szomszédos román területekről betelepedett népek. Ez az elképzelés a korban újdonságnak számított és Aranka azon törekvésének tudható be, hogy a belső erdélyi konfliktusokban az érdekek közelítésére vállalkozott. A későbbiekben többen is átveszik ezt az elméletet.⁷ A magyarok bejövételével kapcsolatosan Anonymus

4 Román Állami Levéltár kolozsvári fiókja, Aranka György gyűjtemény, 25. csomó.

5 Román Állami Levéltár kolozsvári fiókja, Aranka György gyűjtemény, 25. csomó.

6 Román Állami Levéltár kolozsvári fiókja, Aranka György gyűjtemény, 25. csomó

7 A mai kutatók közül Miskolczy Ambrus is elfogadja azt az elképzelést, amely szerint a román vezető rétegek (kenézek, vajdák), miután nemességet nyertek, előbb vagy utóbb áttértek a katolikus vallásra, és idővel nyelvíleg is magyarok lettek. L. MISKOLCZY, 2004, 29.

Gestáját követi, a korai történetre vonatkozóan a kettős honfoglalás, azaz a hun–magyar folytonosság híve. A szász betelepedést is szakszerűen próbálja előadni, abban a törekvésében azonban, amely annak bizonyítására irányul, hogy nem fegyverforgató, hanem polgári mesterségeket folytató népcsoportot hívtak be a magyar királyok, mégis felfedezhető annak kényszere, hogy leépítse azt az elképzelést, mely szerint a szászok fegyverrel védték meg Erdély földjét a betörő barbár népektől.

Forrás

Aranka György Erdélynek régibb lakossai⁸

1. Mikor 1142 táján a szászok Erdélybe jöttek, már az előtt harmadfél száz esztendővel a magyarok urai voltak Erdélynek; mikor a magyarok bé jöttek, itt kapták a székelyeket a Székelyföldön, az oláhokat a vármegye földinn, a tótokat pedig a Szász földön, az akkori úgy nevezett pusztánn; mikor az oláhok bé jöttek, itt találták a vármegye földinn a tótokat, s a Székely földin a székelyeket, a pusztán pedig nem kaptak lakosokat; mikor a székelyek bé jöttek, úgy látszik, csak a tótokat találták mindenütt Erdélyben, a hol emberek lakták. A tótok vagy oroszok vagy rusznyákok vették meg Erdélyt, és mikor? az emlékezetekbenn nem találok.

2. Ezek a tótok Nestortól⁹ és a Béla Notáriussától¹⁰ tótoknak, szlávoknak neveztetnek; a II. András király 1224-dik levelében bissénusoknak, s az után némelly vajdákéban picenusoknak iratnak: de ha az ember felveszi elsőbenn az ő ma is a szászok között meg lévő maradékoknak nyelveket, mellyel néhol ma is élnek; másodsor azoknak a némelly helyeknek, a hol hajdon laktanak neveket, és kiváltképpen Szereda hely széknek, a hol leg bővebben voltak, nevét, mind németül a város nevét Reißmarck és magyarul Szeredahelly; mind deákul a székét, Sedes Ruthenorum; harmadsor azoknak a Szeben körül némelly falukban lako szászokká, vagy oláhokká vált totoknak veres hajokat s szeplős ábrázattyokat, úgy látszik, hogy tulajdon úgy nevezett Veres Oroszország beli nép volt, a mint ma hívják, rusznyákok. Ezeknek az oroszoknak vagy tótoknak Erdélyt sokáig kellett birni; mert a helységek nevei szélire hosszúra, p.o. Dobrátol fogva Besztertzéig, és Krasznától fogva Beretzkgig mind tulajdon orosz nevek. Ugy a Székely földinn is Csik, Gyergyo, Karatna, Volál, Csernáton, és Maros Székenn Koronka. Még Bud vagy Buda várának neve is Udvarhely mellett arra mutat, hogy ha talám nem az Attila ötsziről, Buda hertzegről neveztetett, nevét is, eredetét is azoktól a szlávoktól vette, a mellette folyo viztől, Woda vagy Buda várának neveztetvén. A honnan

8 A kéziratot betűhíven közlöm, csupán az igen zavaró kis- és nagybetűs szavakat módosítottam mai helyesírásunk szerint, valamint a központozást igazítottam helyenként.

9 12. századi kijevei szerzetes, krónikáíró.

10 Anonymus, feltehetően III. Béla király jegyzője (12. sz. vége–13. sz. eleje).

3. Ugy gondolkodom: hogy a székelyek bé jövén, ők is azt a földet, mellyenn ma is laknak mint az ország szélinn lévő pusztának egyik részét a tótoktól vagy oroszoktól vették volt el; és így a székelyek régibb lakossai Erdélynek mint az oláhok. A Hét Vári vagy Siebenbürgen név is minden kétség kívül töllek veszi eredetét; mind a Magyar Országi tótok, mind a lengyelek a hét vármegyének várairól, ma is azonn a régi nevenn nevezvén Erdélyt. Es azt gondolom, hogy a tótok vagy oroszok idejébenn a székelyeknek bé jövelekor Erdélybenn tsak két rendbeli föld volt: a vármegye földé és pusztá; a szély határ kapukat, s azoknak erősségeikhez tartozo földet ide nem számlálván. A székelyek bé jövele után pedig három féle föld volt: a hét vármegyék földé, a székelyké, és a pusztá a szélyekenn, a két Oláh Ország felől. Ugyan is abbann az időbenn a régi hiteles irok szerint mind Asiában, mind Európábann, még a keresztények között is olyan szokások volt a nemzeteknek: hogy az ő országoknak voltak ugyan bizonyos határaik, s azokonn rendes sántzok vagy erősségek, és azoknak őrzői, de magok az ország közepére telepedvén, köztök és a külső határok között, belől a tulajdon magok országok földéből bizonyos pusztá földet hagyának üressen a bátorságért, hogy az ellenség a vég erősségekenn bé rontván is leg alább az ellent állásra valo készültre idejek légyen.

4. A székelyek, a mint hihető, az oroszok idejébenn jövén bé, s a szélyekenn körs körül volt pusztából egy darabot, u.m. az ő ma is lakta földeket vitézül el foglalván; az oroszok ő töllek a hét vármegyék birodalmábann békességben maradtanak: de az oláhok bé jövén, a vármegyék földit az oroszoktól el foglalták; a mi kevesenn közüllök erdélyben meg maradtanak, azok magokat rész szerint az oláhokhoz adván, rész szerint az említett pusztára, s imide amoda az erdők és hegyek közzé vonván meg.

5. A székelyek elsőben ugy látszik, hogy Atilla alatt, az ő népével jöttek Erdélybe. Az Atilla fiaitol el vált, és Erdélyben s Magyar Országonn maradt székelyek eredetekre nézve magyarok voltak, és egy nyelvek volt a magyarokkal, de a kettő két nép, két rendbeli székely. Az egyik rendbeliek u.m. a magyar országiak a magyarok vezérének az utolso bé jövelekor meg hodoltanak, akkor Bihar Vármegyébe laktanak, és végre a Vág vize mellé tétetvén által, ott külön ispányok alatt szolgáltanak, s jo magok viseletekért mind meg nemesítették. Ezekről summásonn vévén semmi derék dolgot nem tudunk többet.

6. Az erdélyi székelyekről azt tudjuk: hogy ezek külön nemzetet tettek; magok földeket fegyverrel nyerték, magok között fel osztották, maga jóságá kinek kinek mint mais öröksége volt, el nem idegenithette; ha kinek fia volt a leányára nem szállott; ha fiu nem volt, a leány fiulány lett, olyan igazsággal, és teréhvél birta mint a fiu; három rendüek voltak: fő rendüek, lovasok és gyalogok, mind egyenlő nemzeti szabadsággal birtanak, de a három rend különbözött; a lovasok Mátyás király által neveztettenek primipilusoknak. Az egészsz nemzet hat nemzetiségekre, s mindenik nemzettség öt ágokra voltak fel osztva régen, de ma ez a nemzettség s ág rendi egybe zavarodott. A tribus ezekből formált egy bizonyos külön csoport, vagy megült sereg volt. A magyaroknál kivévén a tribust, a több nemzeti nevezett

külömbbség nem volt meg; a magyar országi székelyeknél is hogy meg lett volna, nem látszik nyoma.

7. A székelyeknek külön fő vezérek voltak kik fő rabanbánoknak hivattak; azok alatt voltak a gyulák, harkászok, kis rabanbánok. Mindenik kis rabanbán alatt két százados, lovas és gyalog volt. Az örökséget nemzetségek és ágok szerént birták; a tisztséget is úgy viselték. Ha egyik esztendőben egyik nemzetségből volt a tiszt, hat esztendeig rendibe változott, s az utánn ismét elől kezdették.

A fő rabanbán Budvárába lakott, ott volt mind a nemzeti gyűlés, mind a közönséges áldozat borral, abból a kelyhéből, melyet Anakhársis¹¹ scytha philosophus Athénéből hozott volt. Itélő fő birájok a kis gyula volt; ez Udvarhelyenn lakott, de Budvárát Sz. László idejében a tatárok el rontván, az utánn a nemzet gyűlései is ott voltak.

8. Hogy ezek az erdélyi székelyek Tuhutummal meg szövetségeseváltak, vagy nékie meg hodoltanak volna: annak semmi nyoma. Ugyan csak mig Arpád Munkácsnál volt szálvá, a Moldvába telepedett Lebediás vajda alatt Lebediából ki jött törököknek nevezett magyarokhoz jöven, s általok magok fejedelmekké fel emeltetvén, azzal az alkalmatossággal járt a székelyeknél is Zándir Hám¹² rabanbánsága alatt, és vélek barátságot vetvén, Munkátsra tért vissza, mely úgy látszik Tuhutumnak Erdélybe lett bé jövele előtt volt. Az utánn mikor a moldvai törökök is a munkátsi magyarokkal Arnulf császár¹³ segítségére menvén, az ő honn maradaikat a páczinátzita¹⁴ tatrások Moldvábann fel verték, azoknak a hadi nép vissza jöveteléig a székelyek adtak szállást Csikba, s onnan mentek az utánn Magyar Országra a magyarokhoz, és a Körös vize s Gyula tájékánn úgy telepedtenek meg. Azonbann

9. A székelyek közé Konstantzinápolyból bé jöven a nap keleti keresztényi hit, s annak alkalmatosságával a keresztény és pogány székelyek között hasonlós esvén, a keresztények Sz. István királyhoz folyamodtanak, s nékie alkalom szerént meg hodoltanak a keresztényen hitet bé vévén. Az alkalom pontyai ezek voltak: hogy a keresztényen hitet bé vészik; a székelyek és vég helyek örzésit a két Oláh ország felöl fel válallyák; a király mennyegzőjének, és valahányszor fia születik, annak öröme ökör sütést adnak; a király mellett az udvarban mindenkor száz lovas tartanak, de különbenn minden adotol mentek léznek. Ennek meg petsételésére pedig Arad vezér egy tribussal le tétett Hunyad Vármegyébe Szálláspataka s Jofő vidékére; a Sukiak eleje pedig Darabos vezér Szamos Ujjvár vidékére a Szamos mellé. De a keresztényen hit é mellett is

10. A pogány tisztségeknek rabanbán, gyula, harkász nevek meg maradt köztek első András királyig és I. Béláig, a mikor a pogányságra ismét vissza akarván a több magyarokkal térni, nem tsak a tiszteknek, hanem közönségesenn a háznépeknek, vároknak és faluknak pogány neveik is mind el töröltetvén és szentek neveivel fel

11 Anacharsis (i. e. 7–6. század), szkíta költő, író.

12 A Csíki Székely Krónikában megjelenő székely vezér.

13 Arnulf (850 k.–899), frank király.

14 A besenyők megnevezése Arankánál.

cseréltetettek. Ekkor állottak fel a székelyek ispánnyainak, kapitánnyaiknak, s király bíráknak nevezetek.

11. A székelyek az utánn hivek voltak a királyhoz. A székelyeket nevezetesenn a Radnai, Töröcsvári és Szesztori sántzokat és erősségeket örözték, azokkal együtt mellyek az ő határaiknak székelyekben esnek. Azokhoz a vég házokhoz eleitől fogva ki szakasztott faluk és vidékek voltak; a váraknak porkolábjaik, a jóságoknak pedig mint a székely várakhoz tartozó megyéknek ispánnyaik és vice ispánnyaik. Tolmácsot úgy látszik a vajda maga népével öröztette. Ezek a vidékek terra regalisnak, királyi földnek neveztetettek, és ajándékozhatók voltak; az akkori pusztától, a százszok mai földétől azzal különböztenek meg, hogy azok királyi föld, fundus regius, és nem ajándékozhatók voltak. Ezek a székely ispányok Beszterczénn p.o. a tanácsbann benn ültenek és a birságnak két része övék volt, s a mi kérdés a megyéjékbeli s száz földi emberek között estek, azokbann felső ítélő bírák voltak. Úgy látszik, hogy ezeket az ispányokat a vajdák tették, és a tolmácsi ispányon kívül a székelyek fő ispányoknak hatalmuk alatt voltak.

12. A székelyek ispánnyai az ország zászlos urai utánn voltak, de minden más megyék belé, a mint hívták parochialis vagy vármegyék belé ispányoknál nagyobb méltosággal bírtanak. Előbb mint Rhabanbánok független fő vezérek voltak. A pogány vezérek utánn, úgy tetszik, leg első vezérek volt a székelyeknek Zoltán, az első vajda, az utánn I. András király birodalmának harmadát, s abbann Erdélyt is a hercegeknek adván, ezek a hercegek együtt vagy rendibe: Béla, Salamon, Almus, László, Kálmány, székelyek ispánnyai is és erdélyi vajdák is voltak mint hercegek. Ezek utánn a székelyeknek ispánnyai néha a vajdák magok voltak, néha mások. A fejedelmek idejében annak a hivatalnak mind méltóságát, mind nevét a fejedelmek magoknak tartották. A székelység, kivált a köz nép a vajdák alatt néha sok nyomorúságot látott, nevezetesenn a nagy vitéz vajda Báthori István alatt, a ki egyszermind székelyek ispánnya is volt. Ez építette az udvarhelyi várat is, és igen kegyetlenül bánt velük. Ökör sütést csak a köznép adott, s ezenn részben is igazságtalanul bántak velük a vajdák emberei. Innen a köznépnek az 1562beli támadása, mellynek alkalmatosságával Segesváron notáztatnak. Az utánn fel szabadultak ugyan a nota alól, de a kiknek magok és jóságaik el ajándékoztattak volt, jobbságban maradtanak. Ezek közönségesenn és rövidenn a székelyeknek régiebb történeteik.

13. Az oláhok a székelyek utánn jöttek bé. Az előt Abulgasi Bajád Ur tatár hárm kronikája¹⁵ szerént a Tanais vize mellett laktanak. Nestor szerént az oláhok vették és foglalták el Erdélyt az oroszoktól. Már a székelyek akkor magok földeket el foglalván, s a pusztá akkor is pusztá lévén, az oláhok csak a hét vármegyék földit bírták és királyok volt. Az oroszok vagy rusnyákok közül némelylek köztök is maradván, mások pedig imide amoda a pusztára meg vonván magokat; a többi a szomszédokba el széledtenek. Ezekről a Tanais mellől, Abulgasi szerént a magyar

15 Abulgasi Bagadur tatár khám krónikájáról van szó.

és orosz szomszédságból Erdélybe jött, s Erdélyt az oroszoktól v. totoktól megvett oláhokrol keveset tudunk; csak a hét vármegyét lakták, azért nem lehettek igen erősek. Azért

14. Tuhutum a maga magyarjaival bé jöven, a Béla Notariussa szerént meg veri őket, s a királyok is, Gélú el vész. A meg maradtak szövetségre lépnek Tuhutummal és megadják, s az ő hatalma alá vetik magokat. Es így se le nem vágják, s ki nem hajtyák, se rab szolgálkává nem teszik őket a magyarok, hanem szövetséges társokká lesznek. Kétség kívül estenek el, s bodorogtanak ki is vagy a hegyek közé is némellyek, de a kik magokat meg adták, azok szövetséges társaik lettek a magyaroknak, s úgy szollván ki vévén a nemzeti külömbséget, egy testé lettenek vélek. Szokásokbann, vallásokbann, nyelvekbenn meg hagyattanak, és egy fő alatt egy polgári testté lettenek. De

15. Leg elsőbenn mindjárt az az Erdélyben Gelú alatt volt oláh és oláh maga meg külömböztette magát egy mástol. Nem én kezdem meg külömböztetni, hanem a szövetségre lépett oláh vitézi nép, és annak az a része, melly el bujdosott, maga külömböztette meg magát. A mint a szövetséges rész számot tarthatott a magyar igazgatás igasságos és illő barátságára, ugy a másik rész abbol ki zárta magát; annál inkább az idegenek és szomszédságba lévők, ahoz se akkor se az utánn ha szinte az utánn Erdélybe máig bé vándoroltanak is, de mint vándor nép számot nem tarthattanak, s nem tarthatnak.

16. A szövetséges oláh nép, vagy meg maradt mint egyesült nép a magyarokkal a vármegyékenn; maga jóságát s igasságait meg tartván, kiknek maradékaik szerte a vármegyékenn lévő régibb oláh nemesség, vagy pedig Tuhutum által külön földre telepítettek egy különös nemzeti testbenn; millyenek voltak azok, a kik a pusztának egyik részire Fogaras földre szállottak és telepedtek. Ugyan is akkor Fogaras földje is egy része volt a szélyeken körül lévő pusztának, és erre telepítették meg, hogy ott magok törvénynek és szokások szerént éllyenek. Ezeknek földje Oláh földnek neveztetett, mint a székellyek és szászoké Székelly és Szász földnek, Terra Blaccorum. Nemeseik boér név alatt magok igasságaikat s szokásaikat meg tartották. Volt egy a magyar igazgatástól függő, de olyan herczegnek, a ki király engedelmével jóságot is ajándékozott. Ennek volt egy uri szép jósága, melly ma a Fogaras földi tulajdon fiscus jósága; és utollyára egy vára, a Fogarasi vár. A vár s a jóság tulajdona volt a herczegnek, a megyének pedig csak igazgato örökös ura volt. A herczegeknek Mátyás király idejébenn Udriásiában magvok szakadván, mind az egészsz Fogaras földje a királyokra szállott. A Várat a királyok magoknak tartották, és örző népet s porkolábot tartottak benne, a hozzá tartozó jóságot és a szabad megyét mint különös uraságot el ajándékozták; s a kinek a jóságot ajándékozták, azt egyszerűmind a vidéknek is szabad urává tették. Így lett elsőbenn Zápollya János Fogarasnak szabad grófja, az utánn mások. Utolsó ura Békés Gáspár volt, és ő utánna vált a vár jósága fiscalitássá; a vidék pedig az utánn neveztetett szabad bároságoknak. Ezek a Gelú idejébéli szövetséges oláhok egy polgári országos testé lettenek a magyarokkal, és soha a paraszt támadásokbann részt nem vettek máig: ellenbenn magok

szabadságokbann máig meg is hagyattanak. A mái fő tisztyek kapitánnak neveztetik.

17. A magyarok két versenn jöttek ki, elsőbenn az Atilla népével, mellyből szakadtak ki a székellyek, és másodsor Almus alatt. Az Almus alatt ki jöttek két rendbéliek voltak: egyik az Almus alatt Nagy Magyar Országból jött, és elébb Munkátsnál meg szállott nemzeti nagy test; másik a Lébediás vajda alatt Lébediából jött, és a tatár páczinátzitáktól nyomatott tribus, melly töröknek neveztetett. Ez elébb Moldvába szállott meg, ott Arpádot fő vezérének fel emelte. Hadba menvén pedig mint fellyebb a vitézi nép, az ő honn maradtjaik a páczinátzitáktól meg hajtattak, s a Székelly földre, Csikba vonták magokat. De a vitézi rend haza jövén onnan Magyar Országra a Körös vize mellé mentenek, s ott telepedtenek meg.

18. Az erdélyi magyarok a Tuhutummal bé jött nép. Itt találták bizonyosonn a székellyeket. De vélek bajok vagy valami egyezések volt é? arrol nem tudhatni semmit. Csak annyi valo, hogy Arpád, mikor a Moldvába meg szállott törököknél járt, akkor a székellyek ötet jó szívvvel látták, s ő is barátsággal viseltetett a székellyekhez, és onnan töllök esmét Munkácsra ment vissza. Ugy látszik, hogy ez még az előtt történt, hogy Tuhutum Erdélyt el foglalta. A Béla notáriussa mikor a székellyekről emlékezik, nem az erdélyi székellyekről szoll, hanem a magyar országiakrol. Az erdélyi népek közül csak az oláhokrol és szlávokrol emlékezik. Az oláhok birták, mint fellyebb, a vármegyéket, a szlávok pedig, mint az oláhoktól meg verettetett, s még régen meg erőtlenedett nép, ugy látszik, hogy azokonn kívül, a kik imitt amott a székellyekenn belől s a vármegyék határainn kívül lévő pusztára vonták volt magokat, az oláhokkal egyesültenek volt.

19. A mái erdélyi magyarok a Tuhutum magyarjainak maradékai, s az ő vezérek is a Tuhutumé voltak, de a magyar országi fő vezérek alatt. Azok közül egyik, nagyobb Gyula Konstántinápolyból bé hozta volt a keresztyén vallást, de kisebb Gyula vissza tért a pogányságra az ő magyarjaival, és Sz. István királytól meg verettetvén s el fogattatván, a Sz. király a nap nyugoti keresztyén hitet hozta bé, s Erdélybe vajdát tett. E tájbann hodoltanak meg a székellyek is. Ezek szerént

20. A magyarok, mikor Tuhutum alatt Erdélybe bé jöttek itt találták elsőbenn a székellyeket a Székelly földönn; másodsor az oláhokat a vármegye földinn, kiket az utánn hogy meg vertek s Esküllönél vélek szövetséget esküdtenek, Fogaras földére, mint a pusztá egyik részére ültetnenek. Harmadsor a pusztát, melly a vármegyék földé, és a külső határ szélek között fekütt, s némelly részébenn az el széledett néhai tótok vagy rusnyákok oda vonták volt magokat. Negyedsor a pusztánn kívül, a szomszéd felől lévő székelly sántzokat vagy némelly erősségeket, az azokhoz tartozó, s azokat őrző seregeknek, s ezek tisztyeinek szükségekre szolgáló földel, melly az utánn a Király földitől, az ugy nevezett fundus regiustól meg különböztetve királyi földnek, terra regalisnak neveztetett. Ezt a négy rendbéli földet a magyarok, az oláhokat Fogaras földire szállitván, szaporitották még egygyel. Ez az ötödik föld, az ugy nevezett oláhok földé, mint fellyebb Fogaras vidéké.

21. A magyaroknak Tuhutum volt Erdélybenn első fejedelmek, de a fő vezérek utánn az István királytól függő kisebb Gyula feltámadván és el fogattatván, mint

felnyebb, egy vajda tétetett helyébe, és az első vajda Zoltány volt. Zoltány után egy darabig a k. hercegek bírták Magyar Ország harmad részében Erdélyt is. Az után esmét vajdák következtenek. Ezek a vajdák nagy hatalmu és méltoságu emberek voltak, a szélly ispányokat ők tették, mikor a hirtelen szükség hozta, az egész országbann szerte magyarok, székelyek, szászok és oláhok földinn véres tört hordoztattanak, mint ország bárói egy fő ispányságot is viseltenek a mellet, és rendszerént vagy a székelyeknek vagy Külső Szolnok vármegyének fő ispányai voltak. Némellyik közüllök a királyt elfogta, mint László Ottot, némellyik Magyar Ország gubernátorává lett, mint Székely János, az ugy nevezett Hunyadi János; némellyik királyá lett, mint Zápollya János. Közönségesenn az országbann a királyt képviselték, és a hadaknak fő vezérei voltak.

22. A törvényes dolgokat az ő viczéjek a vice vajdák folyttatták. Itélő mestereik is voltak, és néha éppen a vice vajdák voltak az itélő mesterek. A vajdák a királyi városoknak gondjokat viselték s azoknak jószágaiból éltenek, s udvarokat és hadi népeket, mellyek ő mellett szüntelen fenn állottanak, tartottak, sőt, ezért pénz fizetések is járt a királytól. A magyarok és székelyek, és az ő földek közöt a földnek természetéhez képest való különbség volt.

23. A székelyek az ő örökségeket magok keresték közönségesenn, és közönségesenn magok osztották fel, elébb a rendek, u.m. fő lovas és gyalog rendszerént; az után egyszer s mind a hat nemzettségek és ágok szerént; a magá mindeniknek öröksége volt; nem tsak maga tulajdona, mert nem bánhatott véle se életében, se halálábann tetszése szerént, örökösön vérsége akarattya ellen, el nem idegenithette, ha kinek magva szakadt, nem szállott jószága se a közönségre, mint a szászoknál, se a királyra, mint a magyaroknál, hanem a nemzettség és ág rendi szerént való közlebbi szomszédjára. A magyarok is magok keresték, mind a vármegye, mind a pusztta földit magok vérekkal vették meg. A pusztta a vezéreknél s királyoknál maradt, hogy azt mint Magyar Országonn a vezérek tettek volt idegen szálló néppel, minél elébb bé ültessék. A vármegye földinek egy része maradt a várnak, s a vár az özö seregnek és annak tisztjeinek tartásokra, a többit a vezér a vitézek közül mindeniknek az ő érdeme szerént el ajándékozta, mint az egész közönségnek képe. Ez a föld is örökség volt, mint ma is, és mint a székelyeknél, de magva szakadtán a közönségre s annak képviselőjére, a királyra szállott, és ez azt tartozott el ajándékozni.

24. A székelyeknek, minek utánna a tatárok Budvárát el rontották, Udvarhelynél több városok nem volt, az is keritetlen, mert Kézdi Vásárhely Sigmund király idejében épült. A magyarok Fejér Várt, ugy látszik, ugy találták mint kerített várost, a több városok idővel épültek. Hogy városokat eleintén nem építettek, nem lehet rajta csudálkozni. Szüntelen lo háton voltak; vitézi népet tartottanak kiki maga körül, városban nem lakhattanak, nem tarthatták volna a népeket. A szegényebb nemesek is éppen azonn az okonn, hogy születésektől fogva katonák voltak, és jószágotkájokból kellett élni, s lovakat, magokat, házok népét abból tartani, és így a katonáskodás miatt se mesterségeket, se nyigoczá, se kereskedést nem üzhettének.

Ellenbenn várak és kastélyaik a fő uraknak kelleténél is többek voltak, tudtak bőven építeni, úgy hogy némelyikét le kellett rontani.

25. A szász nemzet, mint szálló nép Erdélynek régibb lakossai között a legújabb és ifjabb. Nem a magyarok, se székelyek hívták bé őket, hanem a bölcs ifjú király, II. Geyza és az ő jó tanács fő emberei. Kétség kívül pedig az ország hasznára és bátorságára hívta bé, a régenn üressenn hevert földnek művelésére, és meg szállatására. 1142 vagy 1143 táján hivatának és jöttek bé, és az után több izbenn. Az előtt gonosz ellenségei voltak Erdélynek a szomszédságban a két Oláh Ország felől a tatár paczinatitákban a Bolgár Országban Dunán innen való részeiben lakott bessusokban és kunokban. Szenvedett is töllek Erdély néhány izbenn, de ugyan mindenkor ki verték őket a magyarok és székelyek, s Erdélyt, a pusztát és a szél határokat is tökéletesen és vitézül meg őrzötték ellenek. Akkor pedig már 1142 táján egészen meg szabadultanak volt azoktól a rossz vendégektől és szomszédoktól, még pedig úgy, hogy soha az után; sőt az egész XII. században is Erdélybe bé nem ütöttek. Azért természet szerint nem is hívta bé őket II. Geyza mint fegyveres és vitéző népet a pogányok ellen való segítségére. Hanem az ő hazájokban, Flándriában villongás lévén, és a tenger ki ütései miatt is hazájokban nem lévén bátorságban, kívánták őket is, mint több ki bujdosott atyafiai hazájokat más jó földet fel cserélni: és Gejzának szüksége lévén a régenn pusztán álló jó földnek egy jó néppel való bé ültetésére, úgy esett az ő bé hivatások és bé jövedelek. Nem is csalta meg közölök egyik fél is magát.

26. II. Geyza is jó, munkás népre talált a flándereken, s ezek is jó földet a pusztában. Ki tudja? Lehetett az a nép nagy katona és vitéz nép, de Gejzának jó föld művelő népre volt szüksége, és a király céljának abban a tekintetben meg is feleltek. Úgy látszik, hogy a kik közölök legelsőben jöttek bé, a mai Hét Székbeli lakosoknak, a kik pedig mindjárt nyomokban elébb utánok jöttek a Megyes és Selyk Székekbelieknek elei voltak. Ezek meg is különböztek egy másol, mert a mely rusnyások és oláhok a hét székben imitt amott el széledve, nevezetesen Szereda hely Szék körül s a hegyek ajjában laktak, azok o hitűek lévén és azért nem tartatván keresztyéneknek, a püspöknek semmi dézmát nem adtak; azért az ő földek csupa pusztának nevezetett. Innen történt hogy ezek a Hét Székbeliek csak hamar ez után, egy szabad praepostságot is állítottak fel magok között; nem akarván magokat püspök hatalma alá vetni. A Megyesi és Selyki két Székben pedig imitt amott székelyek és talám magyarok is, mind ketten a napnyugoti anyaszentegyház szerint való hitűek lévők lakván, ezek mind catholicusok, a püspöknek dézmát fizetnek, s az ő pásztorsága alá tartoztak s ott is maradtak. A brassai és besztercei szászok pedig úgy látszik, hogy az után jöttek bé.

27. Ez a nép vitézi nép volt é vagy polgári, és vitézségre nézve, s a katonai tudományba milyen erős volt? Azt, melyet némely penna vitézek igen vitatnak; nem üzőm. Annyi bizonyos

a. Hogy annak a hazai történetekben a külső ellenségre nézve abban az idő tájban éppen semmi nyoma. Ugyan is

b. Ha vitéz nép lett volna is annak próbáját adni, akkor mindjárt kezdetbenn nem volt leg kissebb alkalmatossága is. Belől a hazába nem: mert se magyaroknak, se székelyeknek, se oláhoknak semmi bajok vélek nem volt. A pusztához, melyre telepítették, senkinek semmi szava, mindenik nemzetnek és minden embernek egyenkint maga külön vagy ös, vagy a vezérektől ajándékozott földe lévén. A pusztát a magyarok magok vérekké már az előtt 250 esztendővel keresték, és az a vezérek s királyok földévé lett volt; ehez azonn kívül a némelly aproságonn kívül imitt amott, a melyet az előtt nyert volt, se magyarnak, se székelynek semmi szava nem volt.

c. Kivül se volt semmi ellenségek. Erdély már az előtt jóval bátorságba volt a páczinatzitáktól, bessusoktól és kunoktól, azonn kívül ha mi keringő népek még a szomszédságban voltak, azok ellen Tolmátsnál a vajda népei s másutt a székelyeknek örző seregei örzötték mind az országot, mind a pusztát s azonn való népet. A nagy tatár járásig IV. Béla idejében; s az utánn, míg a törökök bé kezdettenek ütni, a szállott nép külső ellenséget nem látott. A honnan

d. Nem lehet nem csudálkozni rajta, midőn a mái tudosok¹⁶ közül némellyek nem szégyenlik azzal mosni szájjokat, hogy a magyarokat Erdélybe a szászok hozták bé, s az utánn ök örzötték, s a féle! E vagy tudatlanság, vagy egy nem betsületes reá fogás. De e nem azt teszi, hogy a szászokat a vitézség dicséretétől meg fosztaná az ember. Ma is esmértesek azoknak erdemeik, a kik közülök hadi szolgálatba lépnek, és a ki a régiségeket olvasta, tudja hogy csak hamar eleintén, mikor a szászok elsöbenn, hol a püspök, hol az ország és király ellen fegyvert fogtak, a magyarság alig tudta maga erejénn le ültetni öket, és olly vitézül viselték magokat, hogy a magyarok közül igen ritka jött seb és véres fő nélkül haza. Az utánn pedig mikor más alkalmatosságokkal fel támadtak, soha nem mert többé a vajda maga erejénn ellenek menni, hanem a kunok segítségével. Mitsoda jelenés ez? Igen természeti dolog. Ugyan is

28. Az a szálló nép bé jöveletekor, mint ma is igen munkás és szorgalmatos nép volt, érdemes, bölcs előljárok voltak. Künn benn semmi ellenségek, magok között jo polgári rendtartások, a köz nép a föld művelés, gazdaság, takarékoság, és nyigocza által, a tehetősebb pedig meszsze szinte Egyiptomig való kereskedése által; s mind a világi, mind a belső rend, tudományok és szép mesterségek gyakorlása által a nemzetet virágzásban hozták. Ötven esztendő nem telik el, s már szabad praepostság van Szebenbe; a praepost nagy ember, a kárdinálisnak barátja és a püspökkel perel. Csak hamar nagy, hatalmas és gazdag urak vagynak köztek, némellyiknek négy ezer gyra, az az 12000 forint esztendei jövedelme. Hogy esett ez a nagy gazdagság?

29. Míg a magyarok, székelyek éppen azonn idő tájban a görög császár segítségére meszsze Ásiába, s más hadakba járnak, a nagy urak a szászok közül zálogba, árendába ki veszik a magyar uraktól a vármegyénn falujikat, pusztá falu helyeiket, némellyeket meg is vásárolnak, magok nemzete belí munkás néppel bé is

16 Ebben az esetben Aranka August Ludwig Schlözer könyvére utal, mely a szászok történetével foglalkozik: *Kritische Sammlungen zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*, Göttingen, 1795–1797.

ültetik, nagy részit a vármegyéknek magokévé teszik, s hatalmas urak lesznek. Ezek a II. és III. András királyok leveleikbe említett praedalisták, a kik nemesi modonn éltenek, saxones praediatentes et more nobilium se gerentes. Ezek csak hamar csak nem nagyobb részit teszik az országnak, és mérészelnek fel támadni, mig I. Lajos király rendibe szedi oket; és a támadásnak tökéletesen véget vét.

30. A nagy tatárjárás beli veszedelem mindenik nemzettel kevésbé nagyobbára, de köz volt. Ez utánn jött bé a törököktől való félelem és veszedelem. Ez elsőbenn az országban kivált a szászokat érte, a székelyekhez közelébb lévén, és a szászok s székelyek részéről ez a törököktől való félelem, a magyarok részéről pedig kivált a parasztságnak ellenek való támadása a 3 nemzet közt egy szövetséget szerettek. Ez a külső ellenség ellen meg lehető batorságra helyeztette mindenik nemzetet, s azok között a szász nemzetet is; elsőbenn 1437benn Lépes vice vajda alatt Kápolnánn a 3 nemzet között költsönös szövetség köttetvén, az utánn 1459benn egészszenn tökéletességre menvén.

31. Ezek a törökök voltak a hazának és magyar nemzetnek, a szászokra nézve nevezetesenn az ő be jövetelék utánn, az ő külső ellenségeik, a kik ellen őket leg elsőbenn a mennyei gondviselés, az utánn az ő templom kerítéseik s idővel az ő kerített várossaik, és azok mellett a két szövetséges nemzeteknek, a magyaroknak és székelyeknek segítségük meg mentette. De

32. Mint a máj leg virágzobb állapotya annak a régi meg szállott népnek, a szász nemzetnek meg mutattya; mind azok között a viszontagságok között is, mellyek Erdélyt, és hol egyik, hol a másik nemzetet, és az egészsz országot érték, mellyek az ő történeteiknek hiteles meg írásának rendit illetik: az a dicséretes szálló nép, a szász nemzet mind annak a földnek, mellyet II. Gejza királytól nyert volt birodalmában, mind igasságaiban, annyi idők alatt tökéletesenn meg maradt, és mint a székely és magyar magok örökségeiket, ugy a szász maga földit, a két első el idegeníthetetlenül, a szász polgári igaz tulajdonsággal magok törvényeik és szokásaik szerént eddig leg nagyobb nemesi, székely és polgári szabadsággal birják.

Irodalomjegyzék

ARANKA

2010 *Aranka György Erdély-története.* S. a. r. BIRÓ Annamária, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2010. (ETF 264)

BIRÓ

2004 BIRÓ Annamária: *Vita vagy önreprezentáció*, in: EGYED Emese (szerk.), *Az emberarcú intézmény. Tanulmányok Aranka György köréről.* Kolozsvár, EME kiadása, 2004. 97–152.

MISKOLCZY

2004 MISKOLCZY Ambrus: *Románok a történeti Magyarországon.* Bp., Lucidus Kiadó, 2004.

Katona József ügyészi irataiból

Katona József költő, drámaíró és ügyvéd¹ ügyészi iratai magától értetődő módon a Bács-Kiskun Megyei Levéltárban nyertek elhelyezést, hiszen tanulmányai és pesti gyakorlata után 1820-tól ott élte életét. Mindig vannak azonban engedetlen anyagok, amelyek a véletlen folytán más gyűjteménybe kerülnek. Még így is örülhetünk, hogy nem maradnak ki az intézményes őrzésből. Az alább közölt és röviden kommentált iratok a Petőfi Irodalmi Múzeum kéziratárában találhatók.

Az 1. számú irat egy kihallgatási jegyzőkönyv része, amelyet hivatalnoki munkája során Katona készített. Egy ló eltulajdonításáról a tanú, bizonyos Bartus György kertész meglehetősen körülményesen beszél. A ló Kecskemétről Kiskunfélegyházára került, és nyilván eladták. A hivatal, ha tud, a tanú szerint esetleg Fülöpszálláson nyomozhat utána, mert ott szolgál az a bojtár, aki részt vett az akcióban.

A 2. számú irat abban a hét darabból álló vékony kéziratcsoportban van, amelyből már publikáltam egy Bessenyei-levelet² (V. 4455/6, a PIM kéziratárában található: V. 4455/1–7). Ez a levél-formájú dokumentum lényegében jelentés egy mindennapi bírósági eseményről. Két katonatárs ügyéről van szó, akik közül az egyik visszakért egy korábban a másíknak adott ajándékot. A jegyző úr a tárgyalást előkészítendő átküldi az ominózus tárgyakat a fiskálisnak, s a kötelező tárgyszerűséggel, mégis egy kis iróniával tájékoztatja Sebestyén Ferenc nagykőrösi fiskálistársát az eseményekről.³ Nézzük meg egy kissé közelebbről, hogy milyenféle életet tükröz ez a kedélyes, nyugodt hang? A nagyvárosi ügyvédi élet tartósan nem felelt meg drámaíróknak, pedig voltak ott munkahelyei, de az első adandó alkalommal, 1820 januárjában szülővárosába költözött, ahol először alügyész, majd főügyész lett. Közel volt a családjához, akiket segített, minthogy keresete kinevezései után több mint kétszerese lett a fővárosinak. Ez a levél azt sugallja, hogy az írói pályán ugyan nem országos hírvő ember, jól érzi magát a jogi pályán, munkáját jó hangulatban végzi.

A 3. számú kézirat a rajta lévő pecsét tanúsága szerint Darnay Kálmán gyűjteményéből való és Sümegről származik. (Sajnos, régi muzeológusok rossz szokása szerint magára a kéziratra ragasztották rá a kiállításon szereplő darab aláírását: *Katona József: A Bánk bán szerzőjének kézírata.*)

1 Katona a *Bánk bán* első kidolgozásának nem autográf, de korabeli kézirat címlapján már 1815-ben országos ügyvédként tünteti fel magát. Lásd FÜZI, 1992, 55.

2 L. RATZKY, 2010.

3 A címzett azonosítása a boríték és a már hivatkozott kép (lásd 5. lábjegyzet) aláírása nyomán történt.

Forrás

1.

Kecskemét A[nno]. 8⁴ Junii 822.⁵

Bartus György 25. esz. Rcath.⁶ feleséges, Ns⁷ Fekete Sándor úr monostori kertésze vallja: Akkor mindgyárt hamarjába, midőn Sereg Mihály befogattatott, odajött a tanjánknál álló méneshez Sereg Mihálynak az apja, aki a bojtárral, Szűr Pistával több lovakat hozzám behajtván, azokból egy fekete pp. billegű lovat (nem tudom kanca volt-é vagy paripa) kifogott. Kié volt a ló, én nem tudom, hanem az öreg Seregmondotta, hogy beviszi Félégyházára, aminthogy el is vezette. Többé nem is láttam, hanem egyszer a Gondi cigány jött oda kocsin egy másik bodor emberrel; egy ideig a Pistával beszélgettek; de azután anélkül hogy valamit hoztak vagy vittek volna, ismét elmentek. Szűr Pista most a fülöpkei baromnál (vagy gulyánál?) van.

Feljegyzette Katona József
alfiskális

2.

Kecskemét 19: Dec: 825.⁸

Tellyes Bizodalommal való
Drága Fiscalis Úr!

Városi Ex. Adószedő Ns. Tormásy János Úr fiától Imréto!l bekerült két egész kantárfejeket, és egy pusztaszesztő zablát ezennel által küldöm. Azt állítja Ns. Tormásy Imre, hogy most nyári vásárkor vitte hozzá Bóka Péter, azon szóval, hogy „no, pajtás! együtt voltunk nemes katonák, ezt neked hoztam”. Ő elvette tőle, hanem osztán ismét eljött Bóka Péter, és az egyik kantárfejet zabla nélkül elvitte.

Eképpen tehát a két kantárfő és egy zabla megkerülvén, mi lesz tovább? az idő fogja megmutatni. Magam szíves indulataiba ajánlom

Tisztelt Fiscalis Úr alázatos szolgája

Katona József
fiscalis

4 A szám a kitevőbe került!

5 Petőfi Irodalmi Múzeum, (a továbbiakban PIM) Kézirattár, V. 939.

6 Római katolikus

7 Nagyságos

8 Ez a kézirat fotómelléklet formában van publikálva, jelzet és egyedi kommentálás nélkül Füzi, 86. Egészítsük ki: PIM, Kézirattár, V. 4455/5.

3. Kecskemét 30. Junii 827.⁹

Peleskei István, ellopván 480 forintjait helybéli Lakos Martony Józsefnek, minekutána kedvetlenebb vele való bánások után kivallotta, hová ásta el az ellopott summát, az onnan felvétetett, de a bankók elázva valának, és így azokat szároгатni kellett. Amint az aló[l] írt fiscalis azokat egymástól elszedvén, nézegetné, egy 5 forintos bankó, mely magában a figyelmet könnyen kikerülte volna, minden helyes volta mellett is neki szemébe tűnt; öszve hasonlítván a többi bankókkal, hamisnak hiszi ily okokon:

1° az 5. numerust környűlfogó virágok nem egyeznek meg.

2° A Fünf Geld. és öt Forint nem igaz parallella lineákban vannak.

3° A bankó rá májának belső vonása nem felel meg a szeglet-karikáknak

4° Az alsó ráma szélesebb a jó bankó rá májánál, és az ott lévő vízfolyás nemcsak hogy gorombább, de numerusok sincsenek beleírva.

Ugyanazért szegény megkárosított Martony Józseftől¹⁰ a bankó letartóztatott, aki azt vallotta, hogy neki Vég Pálné asszony adta adósságba, akinek szőlejét az atyja, Ns. Fekete Sándor úr most eladván, e bankó attól való.

Ns. Fekete Sándor senator úr azt vallyá, hogy ő nem tudja, ha ez a bankó tőle való é?, mert amint a szőlőt Domján Józsefnek eladta, és az fizetett, azon módon adta által leányának, az pedig Martony Józsefnek.

Domján József 6ik tizedbeli lakos előjövén azt vallja, hogy ő nem tudja, ha ez a bankó tőle került é?, hanem ő kapta Kis Istvántól aképpen, hogy ő megvette Kováts József szőlejét, és azt ki is fizette; azonban annak fia, ugyancsak Kováts József egybeszűrvén a levét Kis Istvánnal, a szőlőt a maga nevére de Kis Istvánnak eltartotta, és amely pénzt Kis István Kováts József által neki fizetett, azt fizette ő is Fekete Sándor úrnak.

A[nno] D[omini] 27e Julii 827.

Kis István, pálinka és bormérés árendátora, szerémi útjából előjövén, vallja, hogy ő nem tudja, ha ez a bankó tőle jött é?, de ha tőle jött is, ő nem tudhatja, honnét kapta, mert sokféle utakon jön és megy tőle a pénz.

Katona József
főfiscalis

9 Peleskei István vallomása, PIM, Kézirattár, 4713/611

10 Ennél a sornál a papír üres bal oldalán a következő olvasható: [27. Julii 827. Jelentődjön fel a T[ekintetes] Directoratusnak.]

Irodalomjegyzék

FÜZI
1992

FÜZI László: *A drámaíró születésének kétszázadik évfordulójára a Katona József emlékházban rendezett állandó kiállítás vezetője*. Kecskemét, 1992.

RATZKY
2010

RATZKY Rita: „Itt ülök az író asztalomnál, egy óra beszél elöttem...”. In: *Lymbus (Magyarságtudományi Forrásközlemények)*, 2010, 187–188.

Karl Anton von Gruber életrajza 1824-ből

„Rászolgál a mi írónk is, hogy őt is megismerjék, kit úgy a magyar, mint a német irodalomtörténetek elhallgatnak avagy éppen csak legrövidebben tárgyalnak. Nem korszakot alkotó az ő irodalmi munkássága, nem is oly ismeretes neve, mint korán elhunyt kortársáé, Lenau Miklóse¹ (1802–1850), de azért bécsi tartózkodása idejében az akkori német irodalmi köröknek ismert alakja volt.”² Szekeres Bónis ezekkel a szavakkal vezette be Karl Anton von Gruberről (1760–1840) írt monográfiáját.

Ez a mára már elfeledett, a 19. század fordulóján élő, német nyelven alkotó, de magyar származású író helyét keresve, a művészet, a tudomány és a hivatal között ingadozva, változatos utat járt be. Volt többek között élelmezési tiszt, a Batthyányak titkára, a Nemzeti Múzeum Könyvtárának, később az Apponyi-könyvtárnak a scriptora. Költeményeit kiadták a hazai almanachokban, így Christophorus Rösler és Karl Georg Romy Musenalmanachjában.³ Az osztrák irodalomról szóló tudósításai megjelentek a *Der Neue Teutsche Merkur*ban, de készített nyelvészeti (*Historia linguae Ungaricae*, Posonii, 1830) és történelmi (*Das osmanische Reich*, Wien, 1811) tárgyú tanulmányt is.⁴

Ha megnézzük a magyar irodalomtörténet forrásait, helytállónak bizonyulnak Szekeres szavai. Rajta kívül Szepessy Ilona volt az, aki – alapvetően Szekeres kutatásaira építve⁵ – Gruber életéről és irodalmi tevékenységéről átfogó pályaképet rajzolt.⁶

A magyar irodalmi bibliográfiákat szemügyre véve megállapítható, hogy legbővebben a *Magyar írók*ban olvashatunk Gruberről.⁷ Szinnyei az életrajz egyik forrása-ként Gräffer és Czikkann enciklopédiáját⁸ nevezte meg, melynek mind életrajzi adatait, mind pedig az író munkáinak felsorolását lényegesen kibővítette.

Bár Gruber életrajzát illetően csakugyan kevés forrás áll rendelkezésünkre, nem csupán a Gräffer–Czikkann-féle lexikon az egyetlen, amelyben Karl Anton von Gruber szerepelt, illetve szerepelt volna. A következőkben a hivatkozott enciklopédia-bejegyzés előzményét próbáljuk meg körüljárni.⁹

1 Nikolaus Lenau, osztrák költő.

2 SZEKERES, 1903, 3.

3 Előbbi 1801-ben Pozsonyban, utóbbi 1807-ben és 1808-ban Lőcsén jelent meg.

4 Gruber, sokoldalú munkássága ellenére is, melyet kortársai elismertek és méltányoltak, mégis elsősorban a magyar nyelvű kultúra ápolásáért és propagálásáért tett erőfeszítései miatt tartható számon.

5 SZEPESSY, 1918, 1.

6 SZEPESSY Ilona tanulmánya először 1918-ban, majd 1922-ben jelent meg.

7 SZINNYEI, 1894, 1511–1514.

8 GRÄFFER–CZIKANN, 1835, 432–433.

9 Jelen áttekintés csak az osztrák bibliográfiákra korlátozódik, a Németországban megjelenteket most figyelmen kívül hagyja.

A *Vaterländische Blätter* 1820-ban egy hat részből álló sorozatban közölte a Bécshez köthető írók és tudósok névsorát.¹⁰ A lista még ugyanabban az évben könyv formájában is megjelent, tágabbra húzva a kört a Bécs környéki írók bevonásával. Mint Franz Sartori, a lap szerkesztője, az összeállítás felvezetéseként szolgáló cikksorozatban,¹¹ illetve a könyv előszavában elmondta, egy néhány évvel korábban megjelent írásra való reagálásként tették közzé a névsort. Johann Pezzl¹² még egy 1812-ben megjelentetett írásában ugyanis többek között azon véleményének adott hangot, hogy az osztrák irodalom az 1781-es fellendülést követő, csupán néhány évig tartó virágzás után érezhető mértékben visszahanyatlott. Ennek okát nem csak a háborús idők következményében kereste,¹³ így például abban, hogy a kultúrára szükségszerűen kevesebb pénzt fordítottak. Pezzl azt is felvetette, hogy az újabb író- és tudósnemzedékben nem akadnak olyanok, aki az elhunytak helyét átvehetnék.¹⁴ Sartori ez utóbbi állítást szándékozott a kortárs írók és tudósok névsorának közreadásával megcáfolni.¹⁵

A listába nemcsak a Bécsben születetteket vették fel, hanem azon személyek is helyet kaptak, akik életük egy szakaszában a városhoz kötődtek. Így került a sorba olyan magyar származású, de németül (is) író személy, mint Görög Demeter,¹⁶ Jakob Glatz,¹⁷ Johann Karl Unger¹⁸ és Karl Anton von Gruber. Az újságban felsorolás-szerűen csak a név, a foglalkozás és az adott személy által művelt tudományterület közlésére szorítkoztak.

Tíz évvel később megjelent könyvében Franz Sartori jelezte, hogy a nemsokára kiadásra kerülő tudós- és írólexikona számára, amelyen immáron két évtizede dolgozott, eddig több mint 2000 forrásanyagot nézett át, és azon fáradozik, hogy azt további ezer tétellel bővítse ki.¹⁹

Készülő lexikonjához küldte be még 1824-ben Karl Anton von Gruber az alábbiakban közlésre kerülő életrajzát. Sartori lexikona a szerző 1832-ben bekövetkező

10 Az összeállítás szerzője ismeretlen, csak a monogramja szerepel a sorozat legvégén: F. H. B. Maga a felsorolás a *Vaterländische Blätter* 1820. március 1. és 15. között megjelent számaiban található.

11 A *Vaterländische Blätter*nek az osztrák főváros lapjait bemutató sorozata, az *Über die Zeitschriften Wiens*, eredeti témájától eltérve hozta fel a bécsi kulturális, tudományos élet működőképessége bizonyításának a szükségességét.

12 (1756–1823) A 18. század végi Bécs egyik legmeghatározóbb személye. Legismertebbek a korabeli osztrák fővárost időnként satirikus hangnemben bemutató kultúr- és művelődéstörténeti írásai.

13 A törökök elleni háború 1787-ben kezdődött.

14 PEZZL, 1812, 88.

15 SARTORI, 1820a, 17; UÓ., 1820b, 71.

16 Görög Demeter (1760–1833), császári és királyi kamarás, udvari tanácsos, a Magyar Tudományos Akadémia tiszteletbeli tagja. Előbb a Bécsben megjelenő *Hadi és Más Nevezetes Történetek*, majd a pozsonyi *Magyar Hírmondó* szerkesztője.

17 Jakob Glatz (1776–1831), evangélikus lelkész, egyházi tanácsos. A gyermekek számára írt tanítónevelő szándékú könyvei a magyar és német mellett más nyelven is megjelentek. Akárcsak Gruber, Glatz is küldött magyar témájú tudósításokat osztrák és német lapok számára.

18 Johann Karl Unger (1771–1836), a bécsi Theresianium első kormányzója. Magyarországról szóló útleírásait a *Beyträge zur Topographie des Königreiches Ungarn* és a *Zeitschrift von und für Ungar* közölte.

19 SARTORI, 1830, XI–XII.

halála miatt nem jelent meg. Az összegyűjtött anyag viszont részint átdolgozva, részben kibővítve bekerült a Gräffer–Czikann-féle enciklopédiába, majd még alaposabban átdolgozva Wurzbach lexikonába.²⁰

Érdekes megfigyelni a Karl Anton Gruberről közölt lexikoncikkek esetében az egyes életrajzi adatokat. Az író születési dátumaként mindkét lexikonban 1770 szerepel,²¹ a halál idejét illetően Wurzbachnál viszont csak hozzávetőleges az időpont.²² Egyezést mutatnak az életrajzok Gruber foglalkozását illetően.²³ Mindkét életrajz kiemeli közreműködését Bredeczky²⁴ Magyarország topográfijáról szóló munkájában,²⁵ illetve a különböző lapokban – így a *Wiener Zeitung*ban – és almanachokban megjelent munkáit.

Gräffer és Czikann az író munkáinak felsorolásakor a szépirodalmi tevékenység – színművek, versek – bemutatására helyezte a hangsúlyt. Egyéb, történelmi, földrajzi témájú művei közül egyet említettek.²⁶ Az 1824 után kiadott írásai közül csak egy tétel került enciklopédiájukba, az 1833-ban Pozsonyban megjelent *Margit* című dráma.

Náluk átfogóbb felsorolást ad Constantin Wurzbach Gruber munkáiról. Nem csak a szépirodalmi műveket veszi számba, hanem más témájú – így nyelvészeti – írásait is. Azt, hogy Wurzbach nem kizárólag az 1835-ös enciklopédiára támaszkodott, alátámasztja többek között az, hogy lexikonába felvett olyan, az 1830-as években megjelent kötetet,²⁷ mely Czikannéknál nem szerepelt, illetve egy, az 1810-es évek elejéről származó anonim fordítást is.²⁸

Forrás

Karl Anton von Gruber levele Franz Sartorihoz²⁹

Wien den 3ten August 1824.

Euere Wohlgeboren

Haben mir ein Exemplar der Aufforderung an die österreichischen Schriftsteller zugeschickt, folglich auf mich zu einem Beitrag für das *Gelehrten- und Schriftsteller-Lexikon der österreichischen Monarchie* aufgefordert. Es ist zu unbedeutend, was ich über

20 WURZBACH, 1858, 384–385.

21 A közölt forrásban a születési év 1760. Szinnyei is ezt az évet adja meg a *Magyar írók*ban.

22 Wurzbach – feltehetően az *Österreichische National-Encyclopädie* 1835-ös kiadása nyomán – az íróról közölt utolsó adat alapján 1833 utánra teszi Gruber halálát.

23 Előbb Széchényinél, majd Apponyinál könyvtáros.

24 Samuel Bredeczky (1772–1812).

25 A *Topographisches Taschenbuch für Ungarn* 1802-ben jelent meg.

26 *Das osmanische Reich geogr. statistisch und geschichtlich dargestellt*. Wien, 1811.

27 *Spätlinge*. Preßburg, 1832.

28 *Buttlers Hudibras in neun Gesängen*. Wien, 1811.

29 Három kézzel írt lap, címzés nélkül. Lelőhely: ÖNB-HAN, 31/16-4 Han.

mich selbst sagen kann, und doch erfülle ich dero Wunsch, indem ich eine kleine, gedrängte, alles erschöpfende Selbstbiographie hier niederschreibe.

Ich ward zu Segedin³⁰ in Ungern am 28ten Junius 1760 geboren. Mein Vater Johann Baptist Benedict von Gruber hat sich als königlicher Salz-Obernehmer, durch treu geleistete und viele ersprießliche Dienste, um seinen Monarchen und dem Staate verdient gemacht, und noch ist er in Segedin, seiner Humanität und Rechtigkeit wegen, unvergeßlich. Da er das Wissenschaftliche liebte, ob er es gleich nicht selbst betrieb; so flöbte er mir schon in meiner frühen Jugend Liebe zum Wissen ein, die meine Lehrer zu nähren suchten. Meine Studien vollendete ich in Wien, nachdem ich vorher die Gymnasien in Segedin und Ofen³¹ fleißig besuchte, und in demselben die alten lateinischen Classiker liebte, zu denen ich mich noch heut zu Tage hingezogen fühle. Mein Vater benützte mich schon sehr frühe in seiner Hauskanzlei, verschaffte mir eine mit Gehalt verbundene Practicanten-Stelle bei dem königlichen Berg-Salz-Oberamte zu Rhonaßek³² in Ungern; allein auch da fand ich wieder Menschen, die meine Liebe zur Literatur wieder anfachten; ich kam, nachdem ich mein kleines Ämtchen niederlegte, nach Hause, wo ich eine zeitlang mich der deutschen Poesie und dem Studium der Ästhetik widmete; letztere an der damahligen Ofner Universität fleißig studierte, in der Hoffnung beim literarischen Fache eine Anstellung zu erhalten: allein ich sahe mich getäuscht, und mein Vater drang darauf, daß ich eine königliche Bedienstung ansuchen sollte; ich ward auch bald (1785) Beamter bei dem k. k. Verpflegungs-Wesen, wo ich es bis zum Verpflegungs-Officier brachte. Auch bei diesem Geschäfts-Zweig wollte ich nicht bleiben, der Hang zur Literatur wuchs und ich legte 1790 mein Amt nieder, ohne die verlassene Stelle mit einer andern ersetzt zu sehen. Nothgedrungen nahm ich die Stelle eines Sekretärs bei Herrn Grafen Theodor von Batthyán und später bei dem Herrn Grafen Joseph von Batthyán an, ward von dem unvergesslichen Grafen Franz von Széchenyi zum Assessor der Schümegeher Gerichtstafel (1804) ernannt, welches Ehrenamt ich jetzt noch begleite. In eben diesem Jahre wurde ich Beamter an der königlichen Landesbibliothek. Die Hoffnung in Wien eine einträglichere Anstellung zu erhalten, legte ich mein Amt wieder nieder, privatisirte als Schriftsteller in Wien, wo ich mich, nebst der Geschichte, ausschließlich der Bibliographie widmete. Im Jahre 1811 haben mich S[ein]er Excellenz der hochverdiente Herr Graf von Appony³³ zu Ihrem Bibliothekar ernannt, welches Amt ich bis zur Stunde noch mit der größten Zufriedenheit begleite und bis zum letzten Hauche meines Lebens begleiten werde.

Von meinen unbedeutenden Werken sind folgende erschienen, außer welchen ich keine für die meinigen erkennen will.

Hymnus an Pallas Athene. Preßburg, 1802. 8°.

Försterfamilie. Wien, 1803. 8°

30 Szeged

31 Buda

32 Rónaszék

33 Apponyi Antal (1751–1817).

Idyllen. Wien, 1803. 12°.

Hymnus an *Pannonia*. Wien, 1804. 8°.

Das *Ideal*. Penig, 1804.

Torquato Tasso. Penig, 1805.

Elogia et Epigraphica. Quibus accedit diagnosis librorum ab arte typographica inventa, usque ad annum 1560 typis editorum. Posonii, 1805. 4°

Adams Geschichte von Spanien, seit der Entdeckung bis zur Thron-Entsagung Carl IV. Aus dem Französischen frei übersetzt. Wien, 1809. 6 Bände. 8°

Vanina Ornano, eine Tragödie in 5 Acten. Pesth, 1811. 18°

Das *osmanische* Reich. Geographisch, statistisch und geschichtlich dargestellt. Wien, 1811. 8°

Geschichte des *osmanischen* Reiches, von seiner Entstehung bis auf die neuesten Zeiten. Wien, 1811, 4 Bände in 8°.

2³⁴ Neu entdeckte Fabeln des *Phädrus*; aus dem Lateinischen übersetzt. Mit lateinischen Text und Bemerkungen. Wien, 1815. 8°

1 *Fasti triumphales*. Vindobonae, 1814 in octavo obliquo.

Saul, eine Tragödie in 5 Acten. Wien, 1819.

Hymne an *Mozarts Geist*. Wien, 1823. 8°

Außer diesen Schriften habe ich zu dem von Zeit zu Zeit erschienenen, in Wien gedruckten *Tripartitum, seu de analogia linguarum* Beiträge geliefert und im 6ten Bande der *Fundgruben* ist meine lateinische zu Gunsten der *Templer* geschriebene Abhandlung eingerückt worden.

Mögen dieselben diese wahre und getreue Schilderung meines Lebens gefällig aufnehmen, noch gutdanken redigiren, und von meiner vollkommensten Hochachtung überzeugt seyn, mit der ich die Ehre habe zu seyn.

Ew. Wohlgeboren

ergebenster Diener
Carl Anton von Gruber

Rövidítések, forrás- és irodalomjegyzék

ÖNB-HAN Österreichische Nationalbibliothek, Handschriften-, Autographen und Nachlässesammlung, Bécs

*

GRÄFFER—CZIKANN

1835

GRÄFFER, Franz—CZIKANN, Johann: *Österreichische National-Encyklopädie, oder Alphabetische Darlegung der wissenschaftlichsten Eigenthümlichkeiten des österreichischen Kaiserthumes*. Zweyter Band. Wien, Strauss's Ww. 1835.

34 Ez és az ezt követő tétel sorrendje felcserélődött.

- PEZZL
1812 PEZZL, Johann: *Neue Skizze von Wien*. 3. Heft. Wien, Degen. 1812.
- SARTORI
1820a SARTORI, Franz: *Verzeichniß der gegenwärtig in und um Wien lebenden Schriftsteller, nebst den Wissenschaftsfächern, in welchen sie sich vorzüglich bemerkbar gemacht haben*. Wien, Strauß. 1820.
- 1820b SARTORI, Franz: *Über die Zeitschriften Wiens*. In: *Erneuerte Vaterländische Blätter für den österreichischen Kaiserstaat*. (1. März 1820) Nr. 18. 69–71.
- 1830 SARTORI, Franz: *Historisch-ethnographische Übersicht der wissenschaftlichen Cultur, Geistesthätigkeit und Literatur des österreichischen Kaiserthums nach seinen mannigfaltigen Sprachen und deren Bildungsstufen*. Wien, Gerold. 1830.
- SZEKERES
1903 SZEKERES Bónis: *Gruber Károly Antal élete és művei*. In: *A Pannonhalmi Szent-Benedek-Rend pápai kath. gimnáziumának értesítője az 1902-1903-iki iskolai évről*. Pépa, Kis Ny. 1903. 3–30.
- SZEPESSY
1918 SZEPESSY Ilona: *Grubenfelsi Gruber Károly Antal hazai német író élete és irodalmi működése*. Székesfehérvár, Egyházmegyei Ny. 1918.
- SZINNYEI
1894 SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái*. 3. köt. Budapest, Hornyánszky. 1894.
- WURZBACH
1858 WURZBACH, Constant von: *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Österreich, enthaltend die Lebensskizzen der denkwürdigen Personen, welche von 1750 bis 1850 im Kaiserstaate und in seinen Kronländern gelebt haben*. 3. Theil. Wien, Zamarski. 1858.

Gyulay Karolina Kazinczy Ferenchez írt levele 1827-ből¹

Gróf Gyulay Karolina Kazinczy Ferenc ifjúkori szerelmének, Kácsándy Zsuzsannának (azaz Süsie-nek) leánya. Az irodalomtörténészek sejtése szerint az ifjú Kazinczy Ferenc érzékeny kapcsolatban állt az akkor még Kassán tartózkodó Kácsándy Zsuzsannával.² Akkoriban azonban a házasság és a szerelem nem feltételezték egymást, így az abaúji birtokokkal rendelkező szülők gyermeke, Kácsándy Zsuzsanna 1790-ben hozzáment gróf Gyulay Ferenc erdélyi birtokoshoz. Természetesen a házasságot megelőző kapcsolat természetéről nem sokat tudunk, Kazinczy a vele váltott leveleit megsemmisítette. Viszonyuk jellegéről alkotott képünkhöz is csak árnyalatokkal járul hozzá az a néhány sor, amelyben Süsie egy másik lánya ír az anyjáról: „Kazinczy és Gr. Gyulayné közt szellemi szoros barátság létezett, de mátkások együtt soha sem voltak. [...] Azután hogy Anyám férjhez ment Kazinczyt nem látta egész addig, míg Erdélben meg nem látogatta. Indiscretiot nem teszek fel semmi esetre Tekintetes Toldi Ur részéről – azomban arról szó sem lehet, mert egy oly angyali lélekről minő anyám volt, a rágalom sem mondhat semmit.”³ A keveset sejtető, és semmi érdemi információval nem szolgáló vallomás nélkül is bizonyos annyi, hogy Kazinczy még Süsie házasságkötése után is „Erdélynek új díszeként, új Angyalaként”⁴ említi a művelt, görögül is tudó széplelket, s élete során többször meleg érzésekkel emlékezik vissza a régi időkre.

Nem változik ez az attitűd akkor sem, amikor Kazinczy egy véletlen találkozás folytán kénytelen felismerni, hogy Süsie legidősebb lánya, gróf Gyulay Karolina a megszólalásig hasonlít anyjára. A történet szerint be sem kell számára mutatni Lottit – később Kazinczy így nevezi őt –, anélkül is felismeri, kinek a leányához van szerencséje. Az idős Kazinczyban a fiatal lány szépsége (amelyet igazán csak néhányszor van alkalma megcsodálni) és anyjához való hasonlósága, műveltsége és érzékenysége az ifjúkorában kényszerűen kihunyt parazsat lobbantja újra lángra, amely Lotti és Kazinczy közötti levelezésben ölt testet.⁵ A levélkorpusz sajnos hiányos: csupán

1 Az írás az MTA-DE Klasszikus Magyar Irodalmi Textológiai Kutatócsoport programja keretében készült és az OTKA (K 81585) támogatásával jött létre.

2 A többek között a kapcsolatukkal is foglalkozó, nagy hatástörténettel rendelkező tanulmány: SZAUDER, 1970.

3 „Gyulay Constanzia tájékoztatása anyjáról Toldy Ferencnek” L. <http://gyulaynaplok.hu/showDetailedDokumentum.php?dokID=15768> (A letöltés ideje: 2011. augusztus 25.)

4 A szöveg pontosan így olvasható: „Erdélynek új dísz, új Angyala”. L. Kazinczy Ferenc Aranka Györgynek, „a’ Bacchus Tokaji hegyén”, 1790. nov. 2., in: *Kazlev*, II, 118 (342). (A levelezés összkiadására a továbbiakban a *Kazlev* rövidítéssel hivatkozunk, amelyet a kötet- és oldalszám követ. A zárójelbe tett szám a levelek sorszáma utal.)

5 A viszonyról legutóbb Szabó Ágnes írt: SZABÓ, 2010.

Kazinczy Ferenc, Kazinczy Eugénia (a legidősebb Kazinczy leány) és Török Sophie Lottihoz írott levelei ismertek,⁶ de Lotti levelei nem maradtak fenn, kivéve az itt közöltet, melynek Kazinczy a címzettje.

Először a címzés szorul magyarázatra: Lotti ugyanis apjának szólítja a címzettet. Karolina vérszerinti apja, Gyulay Ferenc 1807. március 3-án elhunyt, a levél tehát nem szólhat hozzá. Bár Gyulay Karolina Kazinczyhoz írott levelei eddig ismeretlenek, Kazinczy hozzá írott leveleiből tudjuk, hogy a leány 1812-től gyakran nevezte őt atyjának.⁷ Bizonyosan Kazinczynak szól tehát a levél, ahogyan az Kazinczy válaszleleveléből is világosan kivehető.⁸

Témáját, információs tartalmát illetően nem, más szempontból mégis irodalomtörténeti kuriózum ez a dokumentum. Ugyanis eredeti, azaz Lotti kezétől származó írás, és egyben másolat is Kazinczy kezétől. A mindössze kétoldalas szöveget Lotti írta, de Kazinczy később minden sorát átírta, minden egyes betűn, minden egyes szón és soron keresztülhúzta a pennát. A levél az anya elvesztése felett érzett gyásznak és kedvtelenségnek ad hangot. Az azt olvasó Kazinczy szemszögéből viszont a régi kedves elvesztéséről szól. Ahogyan a szerető gyermek az anya hiánya miatti fájdalmát mondatokba önti, úgy vonja végig a pennát a sorokon a majd hetvenéves férfi; ahogyan a kedves leány keze a halott édesanya emlékét megrajzolja a tintával, úgy rajzolja azt meg a szerető férfi keze is. A felülírásra természetesen egy dísztelegebb magyarázatot is el lehetne képzelni. Meglehet az is, hogy Kazinczy a tinta fakulása miatt írta át a sorokat. (Erre azonban elég kicsi az esély, tekintve, hogy a hagyaték archiválása – ötvenezer körüli fényképmásolat készítése – során egyetlen ehhez hasonló esettel sem találkoztam.)

Gyulay Lotti édesanyja, Kácsándy Zsuzsanna, 1826. június 23-án hunyt el. Kazinczy, miután a halálhírt megtudta, több levelet is írt a két idősebb Gyulay-árvának, Lajosnak és Karolinának.⁹ A közölt levél valószínűleg Kazinczy 1827. február 20-án kelt levelére érkezett válaszul, amelyben Kazinczy így ír: „[H]allgatása azon rettegésbe hoz, hogy Nagysád engem a’ maga kegyességeire érdemetlennek tart, mert annyi levelimre hallgat. Szívem azt sugja ugyan, hogy azt csak a’ nagy csapás okozza; de a’ ki szeret, az retteg.”¹⁰

6 A levelek kéziratjai megtalálhatók az alábbi jelzeten: Magyar Tudományos Akadémiai Könyvtár Kézirattára, M. Ir. Lev. 4r. 5.

7 Kazinczy Gyulay Karolinához, Széphalom, 1812. ápr. 8. = *Kazlev*, IX, 384–385 (2198).

8 Kazinczy Gyulay Karolinához, Széphalom, 1827. júl. 14. = *Kazlev*, XX, 314–316 (4808).

9 Kazinczy Gyulay Karolinának, Újhely, 1827. júl. 27. = *Kazlev*, XX, 69–70. (4657); Széphalom, 1826. aug. 31. = *Kazlev*, XX, 98 (4676); Gyulay Lajosnak, Széphalom, 1826. aug. 31. = *Kazlev*, XX, 98 (4677).

10 Kazinczy Gyulay Karolinának, Újhely, 1827. febr. 20. = *Kazlev*, XX, 213 (4745).

Forrás

Gyulay Karolina levele Kazinczy Ferenchez
Kolozsvár, 1827. március 16.
MTAKK K620, 68. folio

Autográf tintairás. 1 folio (2 beírt oldal).¹¹

Kolozsvár, Mártzius 16^{ad} 1827.

Szeretett Atyám!

Én ezer engedelmet kérek, hogy már oly régen óta nekem valósággal mindenkor igen igen nagy örömet szerző leveleit mind csak válasz nélkül hagyom. Oh, de ha a' szívet bánat éri, oly nagy bánat éri, mint a' melly engem talált szeretett jó Anyám elvesztésével, akkor minden más érzés csak bűnnek ad helyt, 's az egész természet mintha kihálva lenne, többé örömet nem ad. Mit is írjak – 's mit is írhatnék!?'¹² Az elmúlt boldog órák soha soha többé vissza nem térnek, a' jelenvalók tele fájdalommal, a' jövődők nem interessálnak!¹³ Nem mintha a' sorsom ellen panaszsom lenne; az elég jó, még talán igen is jó – de interesse nélkül élni, nem élet –, én pedig anyám nélkül az életet szeretni nem tudom. A' Nénémet is Gr. Bethlen Ádámnét¹⁴ újra igen fájdalmas bánat érte: elvesztette már régen megholt leányának¹⁵ utolsó gyermekét is, az ifjú Haller Jánost¹⁶ tizen kilencedik esztendejében.

Éljen szerencsésen szeretett jó¹⁷ Atyám, mire szomorítsam kedvetlen gondolataim közlésével? Nagy becsű barátságának emlékezete mindenkor szent és kedves¹⁸ előttem, és örökre¹⁹ is annak fog maradni. Még egyszer éljen szerencsésen,²⁰ fogadja szokott szívességével változhatatlan örök tiszteletem bizonyítását, és emlékezzék barátsággal rólam.

(azaz Gróf Gyulai Carolina)²¹ Lotti

11 Kiadatlan.

12 [A kérdőjel kizárólag a halványabb tintával van írva.]

13 *interesszál, interesse*: érdekel, érdeklődés.

14 Gyulay Karolina anyai nagynénje, gr. Gyulay Kata. id. Bethlen Ádámmal kötött házasságukból két gyermek született: ifj. Bethlen Ádám és Bethlen Jozefa. 1812-ben kőbe véseti Berzsenyi Dániel *A' Melanbolia* című versét s a Bonyhán épült angolkertjében helyezi el. Mikor Kazinczy tudomást szerez az esetről a Gyulay-testvéreknek írt levelében üzen a grófnőnek. (L. Kazinczy a Gyulay-testvéreknek, Széphalom, 1812. okt. 4. = *Kazlén*, X, 143 (2328).)

15 Gyulay Karolina unokatestvére anyai ágon. Bethlen Jozefa gr. Bethlen Ádámné elhalt leánya, aki Haller János (–1839) cs. kir. kamarás első felesége volt.

16 Gyulay Karolina anyai unokatestvéreinek, Bethlen Jozefának id. Haller János (–1839) cs. kir. kamarástól származó gyermeke. Haller Jánosnak második feleségétől (Kleischt Zsófia) két fia és két leánya született.

17 [A „jó” után tintafolt.]

18 kedves [...]

19 örökre [...] is

20 szerencsésen. [A pont sötétebb tintával.]

21 (azaz Gróf Gyulai Carolina) [Kazinczy beszúrása az aláírás elé.]

Gróf Bethlen Imrét és háznépét²² majd minden nap látom. Egészen eltelve barátságos érzésekkel, általom is mindketten ugyan szívesen tisztelik szeretett atyámat.

Forrás- és irodalomjegyzék

Kazlev

KAZINCZY Ferencz levelezése, I–XXI, s. a. r. VÁCZY János, Bp., 1890–1911; XXII, s. a. r. HARSÁNYI István, Bp., 1927; XXIII, s. a. r. BERLÁSZ Jenő, BUSA Margit, Cs. GÁRDONYI Klára, FÜLÖP Géza, Bp., 1960.

SZABÓ
2010

SZABÓ Ágnes: „*S ezzel a fináléval ért véget a' szép scéna*” (*Kazinczy Ferenc és Gyulay Lotti kapcsolatáról*). In: *Ragyogni és munkálni – Kultúratudományi tanulmányok Kazinczy Ferencről*. Szerk. DEBRECZENI Attila, GÖNCZY Monika. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2010. 465–472.

SZAUDEK
1970

SZAUDEK József: *Veteris vestigia flammae (Kazinczy szerelme)*. In: Uő.: *Az Estve és az Álom: Felvilágosodás és klasszicizmus*. Bp., Szépirodalmi, 1970. 347–432.

22 Gr. Bethlen Imre (–1834) Küküllő megyei főispán, az enyedi Kollégium kurátora, egyben Kazinczy személyes ismerőse. 1816-os erdélyi útja során három napot töltött el a házánál, az enyedi Kollégium könyvtárát személyesen mutatta meg az utazó Kazinczynak. Ismeretes az is, hogy 1826-ban a gróf és neje (gr. Bethlen Róza) Patakon ismét találkozott Kazinczyval (vö. Kazinczy Cserey Miklósnak, 1826. szept. 18. = *Kazlev*, XX, 110 (4686).)

Az Egressy család származástörténeti krónikája

Az alább közlésre kerülő dokumentumot az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára őrzi *Analekta 1245* jelzeten. Részleges családtörténeti krónika; lejegyzője – mint a szöveg végi keltezésben olvasható – Egressy Galambosy Sámuel monori református lelkész volt, keletkezési ideje 1838. december 12., terjedelme 1 bifolio. Jelentősége, hogy számos, eddig ismeretlen adatot közöl az utóbbi két évszázad honi művelődésében oly fontos szerepet betöltő Egressy család históriájának rejtett lapjairól (a szakirodalom máig csupán a 18. század derekáig tudta visszavezetni a család származástörténetét, melynek ismert időhatárai így – ha hézagosan is – egészen a 17. század elejéig kitolódnak). Ám mint a történet intimebb pillanataiba is betekintést nyújtó írásmű, melynek szövege ráadásul közvetlenül rá-rávilant az elmúlt korok magyar földön végbement társadalmi változásaira: önmagában is érdekes olvasmány lehet. Fény derül továbbá az Egressy családnév eredetére, s megtudhatjuk azt is, hogy a századokkal ezelőtt még dunántúli illetőségű família egyik ága mikor és miként települt át Észak-Magyarországra, hogy azután generációkon át alapvetően Sárospataknak – mint a reformáció ottani központjának – a szellemi hatóterében éljen.

Már a családi krónika legkorábbi szereplője, a 17. századi Galambosi Jób rendkívüli személyiségnek tűnhet.¹ Generációkkal később, a lejegyző Egressy Galambosy Sámuel (1766–1848) lelkész közelebbi rokonai körében is akadt nem egy hasonló férfiú: fivére, a szintén református lelkész Egresi Galambos Pál (1771–1827) például igazi polihisztnak mondható.² Művelt fő, aki itthoni tanulóévei után (miskolci református gimnázium, sárospataki kollégium) megjárta a külföld egyetemét. Kivételes szónok hírében állt, énekhangjának ereje és terjedelme szintúgy ritkaságszámba mehetett; kitűnően játszott továbbá fuvolán, hegedűn és zongorán, önerőből elsajátítva a számozott basszusjáték alapjait is. A családi szájhagyomány szerint 1802-ben Jénából hazatérve egy bécsi társaság előtt énekelt, méghozzá olyan sikerrel, hogy annak nyomán szívesen látták volna az Udvari Opera színpadán.³ Poétai hajlamairól is tudunk: első biográfusa szerint olyan latin disztichonokat költött Napóleonnól, amelyek visszafelé olvasva gúnyolók voltak.⁴ Élete nagy részét Felső-Magyarországon töltötte; Gábor fia 1808. november 3-i születésekor Sajólászlófalván, Béni (Benjámín) 1814.

1 Anélkül természetesen, hogy feltétlenül elfogadnánk az állítást, miszerint földi élete 120 évre terjedt!

2 A családnév mindenkori írásmódja (Egressy/Egressi/Egresi) a dokumentumokban megőrzött személyes használatot követi.

3 SZABÓ, 1964b. Id. Egressy Pálról lásd még Csorba Zoltán könyvét: CSORBA, 1974, 4–5.

4 RAKODCZAY, 1911, I. kötet, 4.

április 21-i születése idején Sajókazincon szolgált.⁵ Lelkészi működésének valamennyi ismert helyszíne: 1803 júniusáig Jánosi, 1803. június 27-től 1807 április végéig Putnok; közvetlenül utána Sajólászlófalva⁶ 1809-ig, majd Sajókazinc 1816 végéig;⁷ azt követően tíz esztendőn át (1816–26) Sajókápolna, végül Izsófalva (az akkori Disznóshorvát), 1827. évi haláláig. Csupán második házasságkötésének dátumát ismerjük: 1806. június 24-én Komjáthy Ábrahám, Parasznyán szolgáló, tudós lelkész nevelt leányát, az abaujszántói születésű Juhász Juliannát (1787–1842) vette el,⁸ aki – mint azt a családi krónikás Egressi Galambosy Sámuelről tudhatjuk – gyermekei többségének édesanyja lett.

Egressi Galambos Pál otthonát a kultúra és művészetek levegője járta be. Nem csoda, hogy jelentős hírnevet szerzett fiai egyikében az örökölt szónoki, míg a kisebbikben a zenei képességek bontakoztak ki látványos formában: Egressy Gábor (1808–1866) a magyar színművészet 19. századi fejlődésében, öccse, Béni pedig (1814–1851) a magyar romantikus műzene történetében játszott oly fontos szerepet⁹ – s velük szemben a lelkeszi hivatást egyedül az elsőszülött ifj. Egressy Pál választotta. Korjelenséggként értékelhetjük e fejlemények együttesét: összevetve a legidősebb fivérnek az apaági tradíciókhoz való viszonyát a fiatalabbakéval, lényegében ugyanazt a „törést” figyelhetjük meg, amely például a két tollforgató Kisfaludy-testvér életvitele között – nem sokkal azelőtt – bekövetkezett.

Az Egressy Gábor–Egressy Béni művész-testvérpár romantikusan eseménydús életútjának centrumában teátrumi tevékenységük állt, főként a Nemzeti Színház intézményéhez kötődően. Az idősebb fivér korának legműveltebb színészeként és mondhatni szakmai munkásságának egésze révén¹⁰ meghatározó szerepet játszott a magyar drámairodalom századabeli kibontakozásában; nevéhez kapcsolható azon-

5 Egressy Béni szülőházának fotóját közli Hodossy Béla, in: *Zeneközöny* [Tiszaföldvár] 1939/10., 152. (az épületet a megelőző évek folyamán lebontották). A református egyházi anyakönyv vonatkozó részének facsimile közreadása: *Sajókazinci Református Híradó* 2001. július 15., 5. A kereszteskő kapott *Benjámin* bibliai név, jelentése: *Szerencse fia*. – A fiatalabb családtagok a Galambos nevet gyakorlatilag nem használták már.

6 RAKODCZAY, 1911, II. kötet, 585; lásd még a 8. lábjegyzetben hivatkozott adattárát.

7 L. RAKODCZAY, uo.; CSORBA, 1974, 4–5; SZABÓ, 1964a; UÓ., 1964b.

8 Lásd részletesebben: RAKODCZAY, 1911, I. kötet, 5–6; II. kötet, 585; CSORBA, 1974, 4–5. Egressi Galambos Pál második hitvese – mint a családtörténeti krónikában is olvashatjuk – megözvegyülven Abaujszántóra települt vissza, később ott is halt meg. A szintén abaujszántói születésű, nem mindennapi életpályájú Komjáthy Ábrahámról (1743–1827) lásd SZINNYEI, 1899. Komjáthy Nyugatiról való hazatérte után 1785-ben rektor-professzora lett a miskolci református gimnáziumnak 1792-ig, majd 1793–98 között a dél-borsodi Igriciben, végül 1799-től haláláig Parasznyán szolgált. 1807-ben esperes lett. L. KOVÁCS, 1885, 108, 116; továbbá UGRAI, 2005. Valószínű, hogy életútja – nyugati iskolázottsága mellett polihisztori vonásait is beleértve – követendő mintát jelentett a fiatal Egressi Galambos Pál számára, aki épp Komjáthy rektorsága idején lehetett a miskolci gimnázium növendéke.

9 Polihisztori vonásai azonban mindkettejükben tovább éltek.

10 Színészi pályája – a tizenéves kori, miskolci élmények hatására – Rozsnyón indult (1826), majd első állandó helyszíne Kassa lett két esztendővel később.

kívül a hazai Shakespeare-kultusz föllendítése.¹¹ Lenyűgöző teátrumi sokoldalúsága, mely a színészi tevékenység mellett a rendezést, fordítást, dramaturgi jellegű munkát, színházi tárgyú írások többé-kevésbé rendszeres papírra vetését (stb.) is magában foglalta, utóljára az ő (tágabban vett) generációjának bizonyos tagjait jellemezte (közéjük értve Szerdahelyi Józsefet, Szigligeti Edét és Egressy Bényt is). Egressy Gábor lépésenként a kései reformkor neves közéleti személyiségévé vált, majd dinamikus életpályája – kiváló szervezőkészsége folytán: kormánybiztosi, azután szabadcsapatvezérei minőségben – a szabadságharc idején érte el csúcspontját. S jöllehet ötvenes évekbeli, politikai vonatkozású megnyilvánulásai sok vitát – mi több, vihart – kavartak, Egressy Gábor haláláig a magyar színművészet – sőt általában véve a nemzeti haladás ügyének – fáradhatatlan, érdemdús apostola maradt.

Egressy Béni számára öntörvényű bátyja jelentette az alapvető, követendő mintát. Miskolci és sárospataki tanulóévei, majd kétszeri segédtanítói működése (Szepsi, Mezőcsát)¹² után ő is teátristának szegődött (Kassán, valószínűleg 1833 őszén). Csakhamar afféle „színházi mindenessé” vált, művészi tevékenységének sokoldalú voltát tekintve még bátyját is fölülmúló mértékben s jócskán túlnőve az intézményi falakon: kórustag és másodrangú prózai színész, mellette évekig ambiciózus magánénekes; szín- és dalműszöveg-fordító, de maga is szerzője négy operalibrettónak, aki pályája végén népszínmű-íróként is bemutatkozik (*Két Sobri*); aktív komponista teátrumon belül és kívül; cigányzenekar-vezető Pesten, majd katonakarmester Komáromban. Sőt alkalmi költő, és még lapszerkesztő is, ha a körülmények úgy kívánják. Alkotói jelentősége az 1840-es évtized Nemzeti Színházához kötődő, zenei vonatkozású eredmények összegzésekor válik igazán szembetűnővé (ide értve a nemzeti opera megszületését, a *Himnusz* és a *Szózat* pályázati megzenésítéseit, a *népszínmű* műfaji felvirágzását, a népies magyar dalkomponálás első fénykorát, stb.): alig akadt mindezek között olyan, amelyben ne lett volna Egressy Béninek kulcsfontosságú szerepe. Önálló opera-szövegekönyvei kapcsán – melyek közül hármat (*Bátori Mária*, *Hunyadi László*, *Bánk bán*) Erkel Ferenc számára írt – benne láthatjuk a század legjobb magyar dalmű-librettistáját. A magyar művelődéstörténet szempontjából legfontosabb alkotói megnyilatkozása Vörösmarty Mihály *Szózat*ának díjnyer-

11 L. bővebben RADNÓTI, 2000. Egressy Gábor életpályáját tárgyalja Rakodczay Pál terjedelmes, hivatkozott monográfiája; lásd róla továbbá Csorba Zoltán cikkeit a *Borsodi Szemle* 1958/2. és 1972/2. számaiban. (A szabadságharcban való részvételéről lásd azonkívül saját naplójának részletét, Egressy Ákos másolatában: Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár, *Oct. Hung.* 900/26., fol. 74–76.)

12 Szepsi ma: Moldava nad Bodvou, Szlovákia. Mezőcsáti tevékenységének kezdete ma már ellenőrizhetetlen életrajzi adatok szerint 1833. január 23-ra esett. (L. az Egressy Béni halála után, 1852 tavaszán Erdélyi János által közölt nekrológot *életrajzi vázlat* megjelöléssel, in: *Értesítő* 1852/ 27. [április 3.]; modern közreadása: ERDÉLYI, 2003. Ám Erdélyi – az általános szakirodalmi vélekedés ellenére – nem tekinthető az *életrajzi vázlat* kizárólagos szerzőjének, minthogy a nekrológot Egressy Gábor, majd annak fia, Egressy Ákos írásbeli közlései nyomán egészítette ki és tette közzé. Lásd ehhez az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában fellelhető, alábbi dokumentumokat: *Analekta* 1214–1215; *Oct. Hung.* 900/26., fol. 74, 78–79).

tes megzenésítése volt (1843);¹³ a következő esztendő színházi pályázatára hangokba öntötte Kölcsey Ferenc *Himnusz*át is. Töretlen alkotói lendületét csupán önzetlensége múlta felül: egész – ízig-vérig a reformkor közéletében gyökerező – életműve kulcsszavának a *szolgálatot* tekinthetjük.

Egressy Gábor feleségéről és gyermekeiről már nem tesz említést a most közlésre kerülő családtörténeti krónika. Színésztársának húgát, Szentpétery Zsuzsannát (1816–1888),¹⁴ aki már tizenhárom esztendő korától kezdve maga is a világot jelentő deszkákon élte napjait, 1831-ben vette nőül s három gyermekük született. Nagyobbik fiuk, Egressy Ákos (1832–1914) ugyancsak részt vett a szabadságharcban; számára *ideált* megtestesítő apját követve később ő is színész lett (leginkább a Nemzeti Színház tagjaként, de több vidéki városban is működve; 1869–70 folyamán színigazgató volt Sárospatakon és Miskolcon).¹⁵ Leányukat, Etelkát (1835–1909),¹⁶ Egressy Gáborhoz hasonlóan versben magasztalta Petőfi Sándor (*Egressy Gáborhoz*, 1844; *Egressy Etelke*, 1847); az arisztokratikus küllemű s igényű ifjú hölgy 1861-ben Telepy Károly festőművész neje lett.¹⁷ (Gyermekeik: Telepy Gabriella, Margit, Abigail, Cordélia és Sára közül Margit a szintén festőművész Neogrády Antalhoz ment nőül.¹⁸) Egressy Gábor és Szentpétery Zsuzsanna kisebbik fia, Árpád, Budán született 1836-ban; a színitánodát elvégezve három éven át – korai haláláig – a Nemzeti Színház tagjaként működött. Tüdőbajban hunyt el feleségével és gyermekükkel együtt (1869).¹⁹

Mint ismeretes, ugyanez volt Egressy Béni végzetes betegsége is, akinek egyetlen gyermeke, Róza (1844–1851?), vélhetően szintén a tüdőbaj áldozata lett. Feleségétől – König Rózától – néhány év múltán már különváltan élt Egressy Béni (házasságkö-

13 Adataink szerint a *Szózatot* még két további alkalommal is megzenésítette Egressy, ezek kottaanyaga azonban nem maradt ránk. Egressy Béni alkotói munkásságáról lásd CSORBA, 1974; továbbá BÉRCZESSI, 1986. A témával több önálló tanulmányban foglalkozott a jelen sorok írója is; a *Szózatról* lásd részletesen SZIKLAVÁRI, 2005.

14 L. *Magyar Színházművészeti Lexikon*, 1994 (a továbbiakban: *MSZL*); RAKODCZAY, 1911, I. kötet, 19.

15 *MSZL*, 1994. Rakodczay szerint (RAKODCZAY, 1911, II. kötet, 410.) az idős Egressy Ákos „apja kultuszának szenteli minden napját”. Nejétől, Erbefői Pethő Ilonától négy gyermeke született: Gábor, Lujza, Béni, Katinka. Béni csecsemőkorában meghalt; Lujza férje András (Brenninger) Ede volt, aki 1911-ben, a kötet készültkor tanítóként működött Tatabányán. Egressy Ákos és Pethő Ilona házasságkötésének esztendeje: 1876, a házassági anyakönyvi kivonatot lásd az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában (*Analekta 1212*: a dokumentum szerint Pethő Ilona 23 esztendő volt akkor; a *MSZL* közlése alapján 1909. augusztus 16-án hunyt el).

16 A *PSZÓM 5. kötet*ének jegyzetszövege szerint (323.) Egressy Etelka: 1835. máj. 22–1909. okt. 29. A korábban ismeretlen születési adat a Kálvin téri református egyház anyakönyvből származik.

17 VÖ. TELEPY, 1980, 17–18.

18 Rakodczay közlése szerint (RAKODCZAY, 1911, II. kötet, 410–411) Egressy Etelka és Telepy leányai közül Gabriella Kolozsvárra ment férjhez Könczey Imréhez; Abigail dr. Kondor Ferenc jogügyi tanácsos, kincstári ügyész felesége lett; Cordélia férje Ullerich Miklós volt. Sára öngyilkos lett. „Abigail (az *Egy pohár víz* vígjátékából való név [...]), Cordélia nevek mutatják, hogy Etel élő emléket állított nagynevű atyjának családjában.” Gabriella unokáját Egressy Gábor „még ismerte és igen szerette”; az első gyermek eszerint 1866 előtt született.

19 RAKODCZAY, 1911, II. kötet, 411; *MSZL*, 1994.

tésük esztendeje: 1842, a leány 17 éves volt akkor). A komáromi születésű, művelt teátrumai kardalosnő említést érdemlő irodalmári vénával rendelkezett.²⁰

Egresi Galambos Pál többi közvetlen leszármazottjának életútjáról Rakodczay már sokszor hivatkozott, grandiózus munkája tudósít röviden. Eszerint első feleségétől (a Jánosiban szolgáló Patay János lelkész leányától) született fia, a már említett ifj. Egressy Pál, lelkészként működött: először Izsófalván (=Disznóshorvát; 1835–1838), azután Alacsán (1838–1845), Sajószentpéteren, majd Hegyemen (1849–51). Hányatott földi pályája – melyre betegség árnya vetült – apjához hasonlóan Izsófalván ért véget, 1855. április 13-án. Újabb adatok szerint 1829–1835 között Ládbesenyőn is szolgált. Felesége Soltész Juliánna volt; gyermekükről nem tudunk.²¹ Egressy Imre tanulmányai után rektor lett Noszvajban (1836), később mérnökként dolgozott. Fiatalon hunyt el Pesten 1839-ben; családot nem alapított. Egressy Eszter (később: Török Sámuelné) élt a legtovább Egresi Galambos Pál gyermekei közül: Abaújszántón halt meg 1869-ben. A legkisebb fiút, Frigyes (Egresi Galambos Pál hatodik gyermekét) nem említi az 1838. évi dokumentumot lejegyző Egressi Galambosy Sámuel, s nyilván nem véletlenül: adataink szerint a tehetséges ifjút tizenöt esztendősen érte a halál – bizonyára még 1838 decembere előtt.²²

Egressy Ákos hírhedetten rossz emlékező volt,²³ s a család első elhivatott krónikásának, Rakodczay Pálnak az értesülései jelentős részben bizonyára tőle származtak. Túl sok az ellentmondás ugyanis a most közzé tett – szájhagyományt írásban rögzítő – elbeszélésben foglaltak és Rakodczay egynemely állítása között. Olykor szabályos „keveredésekről” is beszélhetünk: Rakodczay könyve szerint például Egressy Sámuel és Pál *mostohatestvérek* voltak (ami Egressi Galambosy Sámuel feljegyzéseit alapul véve nyilvánvalóan nem lehet valós); Rakodczay viszont nem említi Egressy Pál első feleségét (s így egyik későbbi biográfus sem), akitől ifj. Egressy Pál született. Mint azt Egressi Galambosy Sámuelről megtudhatjuk, ifj. Egressy Pál volt a többi gyermek – Gábor, Béni, stb. – *féltestvére*. Rakodczay érte-

20 König Róza külföldi darabokat fordított a Nemzeti Színház számára az 1850–60-as évek folyamán, továbbá Andersen-meséket ültetett át magyarra már az 50-es évtized elejétől kezdve. 1851. szeptember 24-én – röviddel Egressy Béni halála után – nőül ment Csengery Antalhoz. König Rózáról lásd bővebben Szinnyei József összeállítását: *Magyar írók élete és munkái*, II. kötet (Budapest 1893), *Csengery Antalné* név-címző. — Egressy Béni 1844-ben megjelent hangszeres darabjai közül a *Bölcsődal* leánya születése alkalmából kapta címét. Egressy Ákos 1852 első hónapjaiból való feljegyzése szerint (OSZK Kézirattár: *Analekta 1214*) a kis Róza mindössze pár hónappal élte túl apját, ami így valószínűleg 1851 végi elhalálózást jelent.

21 Bővebben lásd: RAKODCZAY, 1911, I. kötet, 6; II. kötet, 586; l. továbbá UGRAL, 2005. Utóbbi szerint ifj. Egressy Pál 1838-tól 1846-ig szolgált Alacsán (majd 1849–51 között Hegyemen), s apját követően valamikor (de időben be nem határolva) Izsófalván is újból. Valamennyi, ifj. Egressy Pál szolgálati helyeként felsorolt település Borsod-Abaúj-Zemplén megyéhez tartozik.

22 RAKODCZAY, 1911, I. kötet, 9. Egressy Frigyes az előző év augusztus 22-én viszont még jelen volt a Pesti Magyar Színház megnyitó előadásán, melynek intézménytörténeti kuriozitása, hogy „az Egressy-családnak éppen tizenkét tagja volt a színpadon, úgy mint szereplő, meg mint statisza.” (RAKODCZAY, 1911, I. kötet, 126.) Az Egressy-család fogalmát itt tágan kell értenünk, de közöttük volt Gábor, Béni és valamennyi fiútestvérük.

23 A problémáról lásd a Petőfi-szakirodalmat.

sülései a család nemesi származásával kapcsolatosan is ellentmondanak a közölt dokumentum szövegének.²⁴

A családi krónika fontos szeletét megörökítő Egressi Galambosy Sámuel monori lelkész életéről nem sokat tudunk. Az apaági hagyományoknak megfelelően ő is a miskolci református gimnáziumot, majd a sárospataki főiskolát végezte el. Adataink szerint két fia közül a földbirtokos és Pest megyei főjegyző Egressy Samu (1806–1868) „kétszer házasodott és igen jó módra tett szert.”²⁵ Nevét a hazai zenetörténet-írás is számon tartja: mint műkedvelő komponista számos táncdarabot s egyéb hangszeres szerzeményt, továbbá néhány dalt jelentetett meg.²⁶ Egressi Galambosy Sámuel másik fiáról, a krónika szövegébe utólagos bejegyzést tevő Egressy Lajos császári kapitányról írta Rakodczay Pál: „Elnémetesedett ember, ki Grázban, majd Pozsonyban találta jól magát; itt is halt meg. A forradalom alatt legalább annyit megtett, hogy nyugdíjba ment. Gábor ezzel, mint osztrák érzelművel, nem szívesen érintkezett, [...] Telepi [=Telepy Károly] azonban, Gábor későbbi násztársa[,] kedvében járt és örökölt is tőle.”²⁷

Forrás

Egressi Galambosy Sámuel Gyermekeimnek Családi emlékül.

a'mint hallomásból Szüléimtől vettem.²⁸

Monor, 1838. december 12.

(OSZK *Analekta* 1245)

1618^{an} Jób Atyánk *Galambosi* Név alatt élt a' túl a' Dunai részen; melly Helyen, meg nem tartottam bár,²⁹ ha mondotta is, bóldogúlt édes Atyám *Egresi Mózes*; de mint különöst meg tartottam azt felőle, hogy 120 Évig terjedt földi élete, és még

24 RAKODCZAY, 1911, I. kötet: 3–4; lásd még a kötet végi hibajegyzéket. Rakodczay állításait, miszerint Egressy Gábor „ősenek, Egeresi Istvánnak 1639-ben III. Ferdinánd nemességét adományozott s az eredeti címeres nemesi levél – E. Ákos szerint – az egi levéltárban van” (stb.) a Heves Megyei Levéltár munkatársaitól a 2010. évben kapott információk sem erősítik meg – éppen ellenkezőleg. A nemesség kérdéséről lásd még: RAKODCZAY, 1911, II. kötet, 586.

25 RAKODCZAY, 1911, I. kötet, 4.

26 Társadalmi rangjának megfelelően előszeretettel látva el alkotásait a közélet eseményeihez kapcsolódó címekekkel, olykor ajánlással: *Üdvözlő hangok Deák Ferenchez*, 1846; *Pest megyei kötetválasztási zene-emlék* (Szentkirályi Móricznak és Kossuth Lajosnak dedikálva), 1847; *Széchenyi Gyászinduló* (megjelent: 1863). *Emlék Egressy Bénire* címmel zongoraművet adott közre 1852-ben. Életművének áttekintése céljából lásd Major Ervin *Egressy Samu*-szócikkeit az 1935-ös és 1965-ös *Zenei Lexikonokban*, továbbá Mona Ilona adattárát: MONA, 1989.

27 RAKODCZAY, 1911, I. kötet, 4.

28 A forrás szövegét szerzőjének helyesírási sajátosságait megtartva adjuk közre. A kéziratban aláhúzással kiemelt szavakat dőlt betűvel szedtük.

29 [emlékezetemben]

80 Eves korában olly jó erővel birt, hogy paripájára fel ülven, a' földre le tett kalpagját sebes vágtatás mellett fel kapta – nevezetes volt az is, hogy mint volt hadi Lovag, paripán járni kívánt, szinte utolsó végeig[,] de vegső meg fogyása-
kor már, szolgájának kellett lovára fel segíteni – történt hogy illy állapotjában egy estve pinczéjéhez ki ment szolgájával együtt, 's a'mint oda értek, le szállítottja magát Lovárul, a' külsöt zsebjeből ki vévén, fel nyitja a pinczét 's kéri szolgájától a boros edényeket. a mellyeket az elő nem adhatott oda haza felejtven azokat, nyomban haza küldi érettek, lovát kantaránál fogva egy gyümöls fához köttet-
vén, azomban a' pinczéhez két kanászok érkeztek, s kérték az öreget, hogy adná tele borral edényeket, igéri, s mondja, hogy mennyenek le a pinczébe[,] a tsapos hordót meg láttják majd, s vegyék abbúl teli; meg tselekszik a' kanászok, mint-
hogy pedig a szolgálta elmaradt és már setétedni kezdett, az öreg meg zavarodván, mondja a' kanászoknak, hogy ültessék fel a' lovára, nem várja tovább a' szolgáját, haza megyen; meg tselekszik de tsufosan a' gonoszok, mert lovának farka felé ültették, 's kezébe adván a farkát mondák, itt a kantár Uram, 's azzal el illantottak, a' hűséges ló el indult, és bosszús szavak alatt szépen haza vitte az aggastjánt – ne-
vezte ennek Fiát is az Atyám, de ki ment emlékezetemből – unokája János volt, és Somogy Vármegye Jád³⁰ nevű helységében lakott, és minthogy Varga mesterséget üzött, ott *Varga Jánosnak* neveztek es Szegénységben holt meg[,] ket nevelten Fiait hagyván gyámoltalan árvaságban[;] *Mózes* az Atyámat, és *Gergehyt*, a kikkel az öreg Anyám *Egres*³¹ nevű Helységbe költözött valamelly atyafiához, ugyan tsak Somogy Varmegyében – innen Pápára ment az Atyám tanulni mintegy tizen hat esztendő korában, és Egresinek nevezette magát, onnan S. Patakra³² ment egy *Rédei* nevű jeles Tanítójával, a' hol kevés idő múlva, bé vétetett a' Tógas Deákok közzé[,] haza menven aratási Vacatióra, *Gergehy* testvérjét, es ezután egynehány Évvel, testvér nényének Fiát is *Balogh Jánost* S. Patakra vitte magával (n.b ez az utolsó az Atyám mellől meg szökött, s catholizált) nyölc Esztendő Togás Deák korában az Atyám *Bán-Horvátra*³³ ment ki Oskola Rectornak; három Esztendőt ott töltvén Papi Censurát adott és *Ragályi* Predikátorrá lett Gömör Vármegyében;³⁴ tizenkét Esztendőig folytatta ott közkedvesség[gl]el hivatalát, onnan változván a' Tardonai³⁵ Ekklesia igazgatására rendeltetett, 1764^{dik}ben, ott 24. Esztendeig szolgált, s el gyengülvén Szomszed Parasznya³⁶ Helységben vett házába költözött 's tsendesen ki múlt 1791^{dikben}. ritka jó Lelkü volt, nyugodjon tsendesen. két izben

30 Ma: Somogyjád.

31 Ma: Somogyegres.

32 Sárospatakra

33 Bánhorváti, Borsod-Abaúj-Zemplén megye.

34 Ragály ma Borsod-Abaúj-Zemplén megyéhez tartozó település.

35 Borsod-Abaúj-Zemplén megye.

36 Borsod-Abaúj-Zemplén megye. A családi krónikában Egresi Mózesrel kapcsolatosan foglaltakat megerősítik a nemrégiben közzé tett egyháztörténeti adatok, l. UGRAI, 2005. Egresi Mózes szerint 1752–1764 között szolgált Ragályon, majd 1764-től 1789-ig Tardonán; neve „Egresi”-ként szerepel az egyházi nyilvántartásokban.

házasodott – az első Felesége volt *Pelsüitz Mária* – ettől gyermekei *Mária, Mózes, Klára, Dániel* – *Mária* Varbóra³⁷ *Makranczi István* Szabóhoz ment férjhez tudomra maradt egy Fijok István mezei gazda. *Mózes*, rossz tanuló sok kalandozásai után Máramaros Vármegyében *Tétsön*³⁸ állapotott meg, ott egy gelentsér Leányát feleségül vevén, Ipa mesterségébe állott. *Klára* Tapoltságba³⁹ ment férjhez *Pásztor Mihály* nevűhöz, van é e kettőnek maradéka, nem tudom – *Dániel* hasonló volt Mózeshez; mind a kettő nagy gyássza volt bődögült édes Atyámnak, emez utolljára valami Kontár Tsvimadia⁴⁰ lett, Varbón telepedvén le előbb, az után Miskolcra vett egy kis hazatskát, és ott végezte nyomorult életét, hagyván maga után két fiait, az idősebb hadi ember lett, az ifjabb esztergályos Miskolcra, kinek ez előtt három Esztendővel vettem Levelét. —

Második Felesége volt bődögült Atyámnak, az édes Anyám *Bogdányi Anna*, néhai Dédesi Predikátor⁴¹ Leánya – kitől Levének ’*Susánna Sámuel Abraham, Pál* gyermekei – ’*Susánna* Néném Özvegy *Vatay József* él még Barczikán⁴² Borsod Vármegyében; első Ferje volt *Barczikay Sigmond*, ugyan ott Barczikán közbirtokos[:] egy fetserlő rendetlen életű ember, kitől levének ’*Susánna* és *Gábor* gyermekei, most Gábor Asztalos Fiával lakik, vagy inkább nyomorog együtt, aki Attjához szinte hasonló. — Második Ferje volt Miskolzi lakos *Szabó Márton*, tehetős, és nagyon betsülletes Nemes ember; ezzel csak kevés ideig elt, rövid Özvegysége után ment végre Férjhez, említett Özvegy Ns *Vatay József*hez – *Abraham* Ötsem Szatmár Németibe⁴³ holt meg, a hová ment Patakról Segéd Oskola Tanítónak. — *Pál* Ötsém Predikátor leve, jeles tudományú, és nevezetes Hit-Szónok volt, több Helyeken lévén hivatalba, végre Disznós Horvát⁴⁴ holt meg, Szél ütésben – *Özvegy Szántóra*⁴⁵ vonta magát kis jószágotskájába[.] Férjétől Származott gyermekei *Gábor Imre, Benjámin, Eszter*; – *Pál* Ötsemnek *Pál* Fia, első Feleségének Szülöttje a ki Jánosi⁴⁶ Predikátor Patay János Leánya volt, de a’ kivel kevés ideig élt.

Az Atyám Testvér Ötse *Egresi Gergely* Patakról Kazintzra⁴⁷ ment ki Rectornak – Onnan Túl a’ Dunára Fejér Varmegyébe vette lakását, nevezetesen Tök Helységbe a hól egynehány Esztendőig Oskola Tanító volt és Szép értéket gyűjtött magának –

37 Borsod-Abaúj-Zemplén megye.

38 Técső, ma: Tyacsev, Ukrajna.

39 Bántapolcsány, az egykori Dédessel egyesülve ma: Dédestapolcsány.

40 Bizonyára elírás, „csizmadia” helyett.

41 Az egykori Bántapolcsánnyal egyesülve ma: Dédestapolcsány. UGRAI, 2005 viszont nem tud Bogdányi nevű dédesi prédikátorról.

42 Ma: Kazincbarcika településrésze.

43 Ma: Satu Mare, Románia.

44 Ma: Izsófalva, Borsod-Abaúj-Zemplén megye (1950-ben változott a falunév a mostanira, híres szülöttjének, Izsó Miklós szobrászművésznek az emlékére).

45 Abaujszántó

46 Ma: Rimavské Janovce, Szlovákia. A 8. lábjegyzetben hivatkozott adattár szerint Patay János 1807-ben szolgált Jánosiban (elődje 1775–1803 között pedig Patay István volt).

47 Az egykori Sajókazinc, amely ma Kazincbarcika településrésze.

onnan a Szomszéd Helységbe Kajászó Sz. Péterre⁴⁸ ment a' Notariusi hivatalra, olly czéllal, hogy több és szabadább ideje légyen Családunk Nemessége ki keresésére, és többé nem Egresinek, hanem *Galambosinak* nevezvén magát; de minthogy az Isten idő vártatva is gyermekkel meg nem áldotta, meg tsüggedt szándéka, 's fájdalom! abban maradt a Nemességünk ki keresése. – hült, és már meg hamuhodott tetemei, a Kajászó Sz. Péteri temetőben nyugosznak.

Az Anyámnak Testverjei voltak, *Bogdányi Sámuel* és *Bogdányi Pál*, az első, több Uraságoknak Tisztartója kinek *Jósef Fia* maradt, s lakik ha még él Sajó Sz. Peteren,⁴⁹ a' másik Parasznyai Oskola Tanító volt, és ott Házat s Szöllőket szerezvén magának maga gazdája lett s meg holt ez előtt mintegy tizenhat Esztendővel, ő is *Jósef fiát* hagyván életben maga után[.]

Az Anyámról vagynak Rokonink Abaújj Varmegyében Mikhazy, Benyó, Gyönyösi[.]⁵⁰ Nyerges nevezeten, mind birtokos Nemesek. – A' Feleségem *Szathmáry Mária* után pedig Zemplen Varmegyében, *Klobosutzyki* és *Szép* nevezeten. – Nem különben Máramaros Varmegyében Pogány nevezeten, ezekhez értvén a Szathmáry ágazaton lévőket kik néhai S Pataki Professor idősb Szathmáry Mihálytól vették Szarmazásukat, (és Gróf Vass Erdélybenn.)⁵¹

Irta Monoron. Dec. 12^{kén} 1838.

Egressi Galambosy Sámuel⁵²
Monori Predikátor. élete
73^{dik} Évében.

Irodalomjegyzék

- BÉRCZEESI
1986 BÉRCZEESI B. Gyula: *Tollal – lanttal – fegyverrel: Egressy Béni élete és munkássága.* Bp., 1986.
- CSORBA
1974 CSORBA Zoltán: *Egressy Béni.* Miskolc, II. Rákóczi Ferenc Megyei Könyvtár, 1974.
- ERDÉLYI
2003 ERDÉLYI János: *Irodalmi, színházi, közéleti írások és beszédek.* S. a. r., bev., jegyz. T. ERDÉLYI Ilona. Bp., Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, 2003. (A magyar irodalomtörténetírás forrásai, 19.)
- KOVÁCS
1885 KOVÁCS Gábor: *A miskolczi ev. ref. főgymnasium története.* Miskolc, 1885.

48 A ma Pest megyéhez tartozó Tök és a Fejér megyei Kajászó (1950-ig: Kajászószentpéter) viszonylag közeli, de nem szomszédos települések.

49 Sajószentpéter

50 Nyilván: Gyönyösi.

51 Egressy Lajos zárójeles kiegészítése, melyhez egy későbbi kéz, valószínűleg Egressy Gábor rövid kommentárt fűzött: „Ez utóbbi grófi atyafiságot Egressy Lajos kapitány jegyezte ide.”

52 Kibetűzhetetlen rövidítés követi.

- PETŐFI
2008 PETŐFI Sándor *Összes Művei, 5. kötet*. Kritikai kiadás, szerk. Kerényi Ferenc. Bp., Akadémiai, 2008.
- Magyar Színházművészeti Lexikon*
1994 *Magyar Színházművészeti Lexikon*. Főszerk. SZÉKELY György. Bp., Akadémiai, 1994.
- MONA
1989 MONA Ilona: *Magyar zeneműkiadók és tevékenységük 1774–1867*. Bp., MTA Zenetudományi Intézet, 1989.
- RADNÓTI
2000 RADNÓTI Klára: *Egressy Gábor*. In: *A márciusi ifjak nemzedéke*. Szerk. KÖRMÖCZI Katalin. Bp., 2000.
- RAKODCZAY
1911 RAKODCZAY Pál: *Egressy Gábor és kora*. Bp., 1911.
- SZABÓ
1964a Szabó Lajos: *Egressy Béni születési helyéről*. In: *Borsodi Szemle* 1964/1.
1964b SZABÓ Lajos: *Adalékok Egressy Béni pályájához*. In: *Napjaink* [Miskolc], 1964. szeptember 1.
- SZIKLAVÁRI
2005 SZIKLAVÁRI Károly: *Néphimnusz-kísérletek, „nemzeti népdalok” és Szózat-megzenésítések a XIX. század derekán*. In: *Magyar Zenetörténeti Tanulmányok a nemzeti romantika világából*. Szerk. BÓNIS Ferenc. Bp., 2005. 8–47.
- SZINNYEI
1899 Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái*. VI. kötet. Bp., 1899.
- TELEPY
1980 TELEPY Katalin: *Telepy Károly*. Bp., Corvina, 1980. (A művészet kiskönyvtára, 134.)
- UGRAI
2005 *A Tiszáninnyi Református Egyházkerület lelkészei – a kezdetektől a Millenniumig*. (Adattár.) Szerk. UGRAI János. Sárospatak–Tiszaújváros, 2005.
www.uni-miskolc.hu/~egyhtort/cikkek/tiszaninnen.pdf
- Zenei lexikon*
1935 (1965) *Zenei lexikon*. Szerk. SZABOLCSI Bence, TÓTH Aladár, átdolg. kiadás BARTHA Dénes, TÓTH Margit. Bp., 1935 (1965).

Folyószabályozás és egyházpolitika (Az 1840. évi IV. törvény által kiküldött országos választmány irataiból)*

Bármilyen különös is első hallásra, a címben jelzett két dolog az 1840-es évek elején egy alkalommal szoros összefüggésbe került. Az 1839–1840. évi országgyűlésen a „Duna s egyéb folyamok szabályozása” tárgyában alkotott IV. törvény külön bizottság felállítását rendelte el abból a célból, hogy a következő diétáig tegyenek törvényjavaslatot a hazai folyók rendezésének átfogó kérdésköréről. A gyakori áradások okozta károk, a kereskedelem, illetve általában a gazdaság által megkívánt – különösen a Duna és a Tisza kapcsán sürgető – folyószabályozások fontossága, az e célból tett erőfeszítések jól ismertek a történelemből.¹ (Gondoljunk csak Széchenyi István al-dunai és tiszai törekvéseire, Vásárhelyi Pál tevékenységére stb.) A 18–19. században viszonylag gyakori volt, hogy az országgyűlés valamely konkrét kérdésben ad hoc bizottságot jelölt ki, melytől az egyes részletkérdések alapos előkészítését, ezáltal a következő diéta vonatkozó vitáinak rövidebbé tételét remélték. Az 1839–40. évi diéta a folyószabályozás mellett ilyen választmányt rendelt ki a katonai élelmezés és szállásolás, valamint a büntetőjogi reform ügyében. (III. és V. törvény-cikkek.) Különösen fontossá utóbbi munkálatai váltak, az igazságszolgáltatás átalakítása ugyanis a Deák Ferenc vezette liberálisok és a konzervatívok összecsapásának fóruma lett.²

Hasonló, politikai természetű viták jellemezték a folyószabályozási választmány működését is. Mindezt egyébként korábban részletesen elemezte Varga János egyik tanulmánya,³ alábbiakban a vonatkozó dokumentumok néhány érdekesebb darabját tesszük közzé, melyek az 1843–1844. évi országgyűlés aktái között maradtak fenn.⁴ A csomóban a bizottság üléseiről készült emlékeztetők mellett találhatóak technikai leírások (például vízmélységmérő szerkezetéről), terjedelmes építési tervek, térkép-vázlatok (Vásárhelyi Pál mérnök, Franz Otto Hieronymus térképész stb. munkái), a bizottság és a nádor közötti levélváltás, továbbá olyan különvélemények, melyek az

* A tanulmány a TÁMOP-4.2.2/B-10/1-2010-0008 jelű projekt részeként – az Új Magyarország Fejlesztési Terv keretében – az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósult meg.

1 L. pl. TÓRY, 1972; IHRIG, 1973; DUNKA–FEJÉR–VÁGÁS, 1996. stb.

2 L. részletesen: FAYER, 1896.

3 VARGA, 1980a. (További hivatkozás nélkül.)

4 Magyar Országos Levéltár, N 68 (Regnicolaris Levéltár, Diaeta anni 1843–1844), 2. cs. Fasc. C. Lad. XX. Nr. 20. Sub 1., 11. 13., 14. A választmány munkáját az országgyűlés idején a követek számára nyomtatásban is hozzáférhetővé tették, l. *Jegyzőkönyv*, 1843; *Jelentés*, 1843. Utóbbit l. még: *Irományok*, 1844. 517–564. (15. ülés írásai, 1843. július 5.)

egyres folyószabályozási kérdésekkel kapcsolatosan készültek, lényegében a bizottságban reprezentált politikai „pártok” álláspontját tükrözték.

A választmány 1842. december 9-én kezdte meg munkáját, záró jelentését 1843. február 5-én készítette el, összesen 16 ülést tartott. A választmány egyébként – a törvény előírása szerint – összesen 38 tagból állt, ebből tízet a főrendek, a többit az alsó tábla követeinek sorából delegálták. (A főrendek között például Batthyány Lajos is helyet kapott, bár a bizottságban való tevékenységéről nincs adatunk.⁵) A bizottság ellenzéki, liberális szárnyát lényegében négy követ képviselte: Szentkirályi Móric (1809–1882), Pest megye alispánja, később országgyűlési követe; Hunkár Antal (1783–1862), a Veszprém megyei ellenzék vezetője; a Borsod megyei báró Vay Lajos (1803–1888) (1848-ban megyéje főispánja lett) és Josipovich Antal (1806–1874), túrmezei (turopoljei) gróf, a horvátországi magyarbarát nemesség meghatározó személyisége. Egyházpolitikával kapcsolatos állásfoglalásukat támogatta Petőcz György (1805–1849), Pozsony megye másodalispánja (a szabadságharc idején Haynau megtorlásának egyik első áldozata) is. A bizottságban már ügyrendi kérdések kapcsán is ellenzéki álláspontot foglaltak el, a kormányzat önkényes lépéseit kifogásolva, például a bizottsági tagok helyettesítése és a választmány tisztviselői kérdésében. (Lásd 1. sz. dokumentum.) Ennek egy pontját az egyébként konzervatív Hertelendy Károly (1784–1861), Zala megyei küldött is támogatta.

A folyószabályozással kapcsolatos törvényjavaslat kidolgozását célul tűző bizottság legfontosabb vitakérdését az óriási infrastrukturális beruházás anyagi alapjának előteremtése képezte. A vízi úton történő kereskedelmi kapcsolatok segítésére tekintettel a kérdés szorosan összefüggött az ország általános gazdasági helyzetével, az ellenzék által sokoldalúan szorgalmazott – a magyar kereskedelem és ipar erősítése révén kibontakozó – önállósodás útkeresésével. A gazdasági önállóság politikailag is érzékeny (hiszen a pénzügyi szempontból Bécsből irányított birodalomhoz való viszonyt érintő) kérdése olyan konfliktusban is tetet öltött, mint hogy a kormány nem volt hajlandó a választmány részére adatokat szolgáltatni a vámbevételekkel kapcsolatban, mondván, hogy a gazdaságpolitikai döntésekhez a magyar törvényhozásnak és végrehajtó szerveknek nincs köze. (József nádor erről 1842. december 28-i levelében értesítette a bizottságot, a liberális állásfoglalást lásd 4. sz. dokumentum.)

Nyilvánvaló volt, hogy az olyan átfogó állami nagyberuházások elindítása, mint például a folyószabályozás, igazán csak akkor bontakozhat ki, ha megvalósul a közteherherviselés, vagyis megszűnik a nemesség adómentessége. (Nem véletlenül hozta szóba egy konzervatív különvélemény – lásd 2. sz. dokumentum – a nemesség amúgy „aránytalanra” tervezett kötelezettségvállalását.) Az általános közteherherviselést ekkor még az ellenzékiek sem akarták szóba hozni, így a „kútforrások” keresése kimerült a korban szokásosnak mondható lehetőségek – elsősorban a nemesség egyszeri áldozatvállalása, jövedéki adó és örökösödési illeték emelése stb. – meg tárgyalásában.

5 Vö. MOLNÁR, 1996.

(Lechner József építési igazgató és Vásárhelyi Pál számításai szerint csak a Duna-szabályozás munkálatai több mint 8,9 millió ezüst forintba kerültek volna.)

Ehhez képest jelentett újat az ellenzékiek kezdeményezése. Különvéleményükben (lásd 3. sz. dokumentum) lényegében három alapvető forrást jelöltek meg lehetségesként: az „országos ajánlatot” (vagyis a diéta által megszavazandó rendkívüli kivetéseket, adóemelést); az állami kölcsönfelvételt (amelyet egyébként csak végső esetként hoztak szóba, inkább elleneztek, tekintettel a visszafizetendő kamatokra és a kölcsöntől remélt gazdaságélénkítés várható alacsony színvonalára); valamint az egyházi birtokok jövedelmei egy részének elvonását. A különvélemény megfogalmazásából – például a lehetséges ellenérvek elhárításának igényéből – egyértelműen kitűnik, hogy alapvetően ezt tekintették új, megfelelő forrásnak a folyószabályozás pénzügyi fedezetének biztosítására. Nagyon mérsékelt és kompromisszumos formában fogalmaztak, például csak a jövőben betöltendő egyházi javadalmakat kívánták részben közcélra elvonni, az egyházi méltóságok számára meglehetősen bőkezű javadalmazást kívántak biztosítani stb. A kezdeményezés mögött egyébként nem pusztán a közcélra történő „pénzszerzés” igénye húzódott meg, hanem egyrészt általában a polgári átalakulás egyházpolitikai programja (mely alapvetően új alapokra helyezte volna az állam–egyház viszony finanszírozási kérdéseit, egyszerűbben szólva: felvetette a szekularizáció lehetőségét), másrészt szorosan összefüggött az egyházi birtokok természetével, funkciójával kapcsolatos vitákkal. Szentkirályi Móric és társai indítványa csupán folytatta, illetve továbbgondolta azt a liberális tételt, miszerint az egyházi birtokok jogi természete teljesen más, mint a világiaké, a középkor századaiban a püspököknek juttatott tekintélyes birtokok a polgárosodás korában már nem értelmezhetők, s azokat az államhatalomnak (az azt felfogásukban képviselő országgyűlésnek) joga van más, közösségi célokra fordítani. A szekularizáció gondolatát elsőként az 1841 februárjában megfogalmazott „szatmári 12 pont” egyike vetette fel.⁶ Az amúgy is radikális elképzeléseiről ismert Somogyi Antal (1811–1885) átfogó – sokak, például Kossuth Lajos által is elsietettnek nevezett – reformprogramja a népnevelés, népoktatás fejlesztését tűzte ki célul, amelynek megteremtésére az egyházi birtokok szekularizációját indítványozta. Az elképzelést 1841 augusztusában Borsod vármegye elhíresült javaslata fejlesztette tovább, amely az egyházi tevékenységhez nélkülözhetetlen forrásokat hagyta volna meg a főpapok (egyházmegegyék) kezében, a többbit az állami kisajátítás útján a népnevelésre kívánták fordítani. A Palóczy László (1783–1861) nevéhez fűződő „borsodi indítványt” az 1840-es évek felfokozott egyházpolitikai légkörében több vármegye is támogatta, végül azonban az országgyűlésen nem kapott többséget.⁷ Az egyháziak heves reakciókkal fogadták a javaslatot, az ekkor született röpiratok általános egyház-, (sőt keresztény)ellenes támadásról beszéltek, de szóba hozták – a világi nemességet is érzékenyen érintő – tulajdonjog kérdését is.

6 L. RÁCZ, 1955; VARGA, 1980b, 206–211; FAZEKAS, 2006.

7 L. erről részletesen: KOVÁCS, 1893. Elemzésére: VARGA, 1980b, 217–218; BÉNYEL, 1994, 100–110; CSORBA, 1999, 29–46.

Ebbe a sorba illeszkedett a folyószabályozási választmány liberálisainak javaslata is, melyet – szinte valamennyi ellenzéki indítványhoz hasonlóan⁸ – a konzervatív többség nem támogatta. A bizottsági vitából (lásd 5. sz. dokumentum) kitűnik, hogy az egyháziak, az őket támogató kormánypárti nemességgel együtt lényegében ugyanazokat az érveket hangoztatták ekkor is, miszerint az egyháziak részt vesznek a közterhek viselésében, ezért igazságtalan újabb terhekkal sújtani őket, a birtokok jövedelmeit nem fényűzésre, hanem a papság ellátására fordítják stb. A bizottság többsége által támogatott törvényjavaslat végül az alábbiaktól várta a folyószabályozáshoz szükséges állami pénzalap megteremtését: a só árának emelése, a honosításért járó díj e célra fordítása, az örökös nélkül elhaltak 200 forintot meghaladó vagyona 1%-ának illetékként való levonása, a hitbizományok első évi jövedelmére 10, illetve 20%-os különadó kivetése, valamint – és ez érintette az egyházat egyedül – „az 1608: 1. törvénycikkben nevezett nagyobb egyházi rend, a káptalanbeliek és görög nem egyesült püspökök által birtokba veendő egyházi javakból a senioratusokra meghatározott mód szerint kiszámítandó első évi jövedelemnek 1/20-ad része”, valamint „a megürült [...] egyházi hivatalok jószágainak a kinevezésig befolyó jövedelme”.

Bár az ellenzéki kezdeményezést egyértelműen leszavazták, azért a történeteknek lettek politikai következményei. Az egyik aláíró, Hunkár Antal ezt így örökítette meg visszaemlékezésében: „Mi tehát azt találtuk, hogy a klérus jószágaiból amellet, hogy a kisebb klérus jobb fizetést nyerne, még a folyók rendezése, kanálisok ásására is nevezetes summák kerülhetnének. [...] A lelkészek fizetése nevezetesen javíttassék, a káptalanbeliek is becsületesen elláttassanak, és ami ezen felül a jószágok, úgymint érseki, püspöki, káptalanoké, prépost és apát jószágai árendába adatása után békjönne, az mind a Duna, Tisza, Dráva, Száva, Rába, Rábca, Szamos, Vág, Garam rendezése, Balaton és Fertő lecsapolására alkalmaztatnék. De bezzeg belenyúltam ezzel a darázsfszékbe, és feleledett ama közmondás: »jegyezd meg azt a napot, melyben megütötte a papot.«⁹ A liberálisok egyházpolitikai elképzelései nyílt pártpolitikai aktivitást váltottak ki a főpapokból, Hunkárt Zichy Domokos veszprémi püspök konzervatívokkal való összefogása és erőteljes anyagi támogatása buktatta meg az 1843. évi megyei követválasztáson. (Deák Ferenc zalai megbuktatásából az egyház szintén kivette a részét.¹⁰)

A folyószabályozás törvényes szinten való rendezése (az iparfejlesztő, illetve kereskedelempolitikai kezdeményezésekkel együtt) az 1843–44. évi országgyűlésen sikertelen maradt, elsősorban az udvar ellenállása miatt.

8 Sikert lényegében csak abban értek el, hogy a folyószabályozás felügyeletére létrehozandó Országos Igazgató Bizottságot nem a bécsi kormányhivatalok, hanem a magyar országgyűlés ellenőrzése alá akarták rendeltetni.

9 *Hunkár Antal emlékiratai*, 2004, 77.

10 L. erről: FAZEKAS, 2008, 123–129.

1. Különvélemény a bizottsági tagok helyettesítéséről, elnökéről és jegyzőjéről

Az 1840: IV-dik törvény által a Duna és egyéb folyamok szabályozása tárgyában kirendelt országos választmány tagjai a f. évi Karácson hava 5-kére ő cs. kir. főhercegségének, a nádornak a f. évi november [...] ¹² költ k. levele által oly módon hívták össze, hogy magokat sz. k. Pozsony városába gróf Zichy Ferenc főajtónállók mestere és főispány őexcellenciájánál, mint elnöknel jelentsek.

Noha a törvény sem a határnap iránt, melyen, sem az iránt, ki által, hol és kinél gyűjtessenek össze a küldöttség tagjai, határozatot nem tesz, sem az összehívás, sem pedig a hely és idő iránt az alólírottaknak észrevételük nincsen, mert, hiszen a küldöttség tagjainak már csak azért is, hogy küldöttséggé alakuljanak, valahol s valakinél előlegesen összegyűlni kellett. Egyébiránt a tagok összehívása a küldöttséget, mely a tagokból azzá csak akkor válik, midőn magát alakultnak határozat által kijelenti, egyáltalán fogva nem érdekelheti.

Alólírottak tehát magokat Pozsonyban, gr. Zichy Ferenc ¹³ őexcellenciájánál, szinté úgy, mint a küldöttség többi tagjai, bejelentvén, miután az idő s utak állapotja miatt, néhány napi várakozás után tisztelt őexcjával előlegesen történt értekezés következtében a f. hó 9. napján az első összejövétel tartatott, alólírottak tapasztalák, hogy a fenn felhozott [törvény]cikkelyben a tek.[intetes] királyi tábla részéről megnevezettek helyett, kik időközben felsőbb hivatalokba emeltettek, ít.[élő] mester Kelemen János és kir. tb. [= táblabíró] Justh Ferenc, Horvátország részéről pedig táblai ülnök, Dominich Sándor vannak helyettesítve. Mind ez iránt tehát, mind a választmánynak választmányképpen alakítása iránt nézeteiket előterjesztvén, az elsőre nézve azt adták elő, hogy a kérdéses helyettesítések sem nem törvényesek, sem nem szükségesek, a fenn nevezett helyetteseket tehát a küldöttség tagjainak el nem ismerhetik; az elnök és jegyzőre nézve pedig indítványozák, hogy azok a küldöttség által titkos szavazattal választassanak. Azonban a többség által a kívánataiktól elúttatvén, e részbeni nézeteiket az ország bírálata alá terjesztik. Ugyanis

A helyettesítések nem törvényesek

Az 1840: IV-k cikkely mint nem általános, szoros magyarázatú; hasonlatosságból merített indító okoknál fogva, tehát értelmét kiterjeszteni vagy összeszorítani nem lehet. Mivel pedig a törvény a nádort helyettesítési joggal fel nem ruhazza, már csak

11 A dokumentumokat szövegű átirásban, a mai központosási és helyesírási szabályoknak megfelelően közöljük. Fel nem oldott rövidítések: cs. kir. – császári királyi; f. – folyó; kir. – királyi; KK. és RR. – Karok és Rendek; őexcja – őexcellenciája; sz. k. – szabad királyi.

12 A dátum napja üresen hagyva, bizonyára később akarták beszúrni.

13 Zichy Ferenc (1811–1900) Bihar megye főispánja, a pozsonyi váltótörvényszék elnöke, konzervatív politikus. 1849-ben a császáriak oldalára állt.

ez egy oknál fogva is alaposan vélik állíthatni, hogy e törvényes kiküldetésre nem helyettesíthetett.

Azonban nem kétkednek az alólírtak eltérni a törvény kiterjesztő magyarázatának útjára is, és e részben véleményök szerint következő tekintetek forognak fenn.

Országos küldöttségekhez, mennyiben nem választatnak, a nevezések az illető királyi táblák elnökei által országos ülésekben és azon táblák befolyásával, illetőleg megegyezésével történnek; így mellőzve azon kérdést, mennyiben legyenek a főrendi tábla tagjai ily küldöttségeknél választott vagy nevezett tagoknak mondandók, mi a KK. és RR. tábláját illeti, a javító rendszer tárgyában¹⁴ kir. személynök őnagyméltóságát a kir. tábla részéről a KK. és RR. kívánták. Feltéve tehát, hogy helyettesíteni a törvény különös felhatalmazása nélkül is lehet, e jogot kiterjesztve másra, mint arra ruházhatónak az alólírtak nem vélik, ki által eredetileg a nevezés történt. Márpedig a magyar országgyűlés nem állandólag, bizonyos időre, hanem csak egy törvényhozási tényre alakíttatván, eloszlatása után, valamint annak egyes tagjai azonnal megszűnnek országgyűlési tagok lenni, úgy megszűnik az országgyűlési elnököknek, mint ilyeneknek hatóságuk is; amiből következik, hogy helyettesítéseknek, ha a nádor, mint országgyűlési elnök, a törvény különös felhatalmazása nélkül fel lenne ruházva, ezáltal nem máskor, mint országgyűlése alatt lehetne történni; ez azonban nemcsak képtelen, mert ellenmondást foglal magában, hanem a törvényes gyakorlattal is ellenkező: mert az országgyűlése alatt a választmányok mindenkor törvény által egészítettnek ki, és így, habár az 1840: IV-dik törvénynek értelmében kiterjesztőleg magyaráztatik is, világos: hogy helyettesítések, ha csak a törvény e hatóságot különösen meg nem adja, épen nem történhetnek. A kérdéses helyettesítéseket a nádor, de nem mint országgyűlési elnök, országgyűlésén kívül és így az illető táblának befolyása nélkül tette. Egyébiránt megjegyeztetik az is, hogy ha már nevezésnek mondatik is a királyi táblai és horvátországi tagoknak e küldöttséghez kirendelése, azokat eredetileg nem a nádor, hanem a kir. személynök nevez; a helyettesítések tehát e tekintetből se állhatnak meg.

Azon nézetet, hogy országos küldöttségekhez helyettesíteni különös törvényes felhatalmazás nélkül nem lehet, támogatja a gyakorlat is.

A rendszeres munkák kidolgozására az 1790: 67. törvényben¹⁵ választmányok küldettek ki, azoknak helyettesek által leendő pótolására nézve, kik időközben halálozás vagy más okoknál fogva a választmányban részt nem vehetendnek, elrendeltetett, hogy ő cs. kir. főhercegsége, az ország nádora más tagokat őfelsége jóváhagyása alá terjesszen. Soká heverték a választmányok munkálatai, míg 1825. évben a 8. törvény¹⁶ által az ország rendei azoknak az idő körülményekhez képesti újabb kidolgozására újabb választmányt rendelvén, azt is elhatározták, hogy a hiányzók maga a főherceg nádor által lesznek pótolandók, ugyanezen küldöttségre bízván az ugyanazon évi 18. törvény által a bandériumok iránti javaslat kidolgozása is.

14 Az 1840. évi V. tc. által a büntető törvénykönyv kidolgozására kirendelt választmányról van szó.

15 Az ún. „rendszeres bizottsági munkálatokat” elrendelő törvényről van szó.

16 Az 1791–1793 közötti munkálatokat felújító, megyei megvitatásukat lehetővé tevő törvény.

Az 1790: 68-dik cikkely által az ország maga pótolta ki azon biztosságot, mely az 1765: 16. törvény által az ország határainak tisztába hozatala végett küldetett ki. E törvénycikkelyben helyettesítési joggal a nádor sem maga, sem az elébbi szakasz példájára „*alios ad sua majestatis ratificationem proponendi*” felruházva nincs. E biztosságok ismét az 1802: 26. törvény által kiegészítettén, világosan kitétetik, hogy halálozás vagy más okok által akadályozott tagok helyébe a nádor nevezzen „*praelibata sua celsitudo dominus regni palatinus alios substituet et denominabit*” és mégis az 1807: 31. törvény által ugyanezen biztosságokat ismét az országgyűlés egészíti ki, fennhagyván a helyettesítési tehetséget a nádor főhercegnek.

Az 1807: 28. törvény által a több törvényhatóságokban fekvő helyek iránt (de tractamento locorum diversis jurisdictionibus subjectorum) kerületenként külön országgyűlési választmányok rendeltettek; helyettesítésről a törvény nem emlékezik.

Az 1812: 4. törvény által mind a két most említett biztosság, úgymint melyek az 1807:28. és 31. cikkelyekben kirendeltettek, kiegészítettén, helyettesítési joggal a főherceg nádor ruháztatott fel; – hanem

Az 1825: 16. törvénycikkelyben az 1807: 28. és 31. és az 1812: 4. törvénycikkelybeli biztosságok ismét kiegészítettén, a törvény a helyettesítésről nem rendelkezik. Úgyszinte nem tételik említés a helyettesítésről, az ugyanazon évi 28. törvénycikkelyben sem, mely által Sunyava iránt az 1807: 28. törvénycikkely értelmében eljárando külön biztosság rendeltetik. Végre

Az 1836: 32. törvény által az 1825: 16. törvényben kirendelt biztosság legutolszor egészítettén ki, ebben a helyettesítésről szó ismét nincs.

A *fundus publicus*¹⁷ iránt az 1802: 30. törvény által kirendelt választmány tagjainak helyettesítés általi kiegészítéséről nincs ismét szó.

A bándériumok iránt az 1808: 4. törvény által kirendelt országos választmány tagjai kiegészítésekre nézve világosan kitétetik, hogy a nádor főherceg helyettesítsen.

A bányászati tárgyban az 1825: 9. törvény a helyettesítési jogot szinte világosan a nádor főhercegre ruházza.

Ellenben az ugyanazon 1825. évi 30. cikkelyben a görög nem egyesültekkeli vegyes házasságok, a 31. cikkelyben a szőlőművelés, az 1836: 11. cikkelyben a katonai élelmezés (*alimentatio*¹⁸) az ugyanazon 1836. évi 31. cikkelyben, Krassó, Erdély és a véghegyek közötti határjárás, ugyanazon 1836. évi 26. cikkelyben, a Buda-Pesten állandó híd, és az ugyanazon évi 41. cikkelyben a pesti magyar színház iránt kiküldött választmányok tagjainak helyettesítés általi kipótolhatóságáról semmi szó nem tételik. Ha végre

Az 1840. évi cikkelyeket megtekintjük, melyekben országos küldöttségek rendelkeznek, ezeknek tagjaira nézve helyettesítésekről a KK. és RR. önmagok már a törvényben előre gondoskodtak.

Ezekből az alólírottak véleménye szerint a következők tűnnek ki:

17 *Fundus publicus* = „közalap”, az állam védelme, a közigazgatás és az udvartartás érdekében szükséges pénzalap

18 *Alimentatio* = a beszállásolt katonaság ellátási kötelezettsége

1-ör. Nincs általános törvény, mely által az országos választmányok hiányzó tagjainak helyettesítéssel kipótolása iránt szabály tétetnék.

2-or. A felhozott törvények, úgyszintre az 1840. évi 4. törvény is külön törvények, s azon külön választmányokra alkalmazhatók csak, melyek iránt rendelkeznek.

3-or. Hogy ezek, és pedig ugyanazon országgyűlésen hozott törvények közül némelyekben a helyettesítésről világos emlékezet tétetik, némelyekben semmi rendelkezés nincs.

4-er. Hogy maga a helyettesítés iránti rendelkezés a körülményekhez képest különböző. Az 1790: 67. a helyetteseket legfelsőbb jóváhagyás alá terjesztendőnek rendeli, a többi helyettesítések egyenesen a főherceg nádorra bíztatnak.

5-er. Hogy a helyettesítési jog mennyiben némely esetekre nézve a nádorra ruházott, egyenesen csak az ő személyében vetett közbizodalomból veszi eredetét, sem másra nem alkalmazható, sem őtet, úgymint országgyűlési Praesest,¹⁹ vagy mint nádort hivatalos állásához kötve nem illeti, hanem illeti, mint nádor főherceg Józsefet, mint kiben az ország rendei megbíztak, annyival kevésbé nem mint országgyűlési elnököt, mivel némely esetekben a helyettesíthetés reá ruházott, ezt mint országgyűlési elnök az országgyűlésén soha nem gyakorlotta, hanem az illető választmányok mindig törvény által egészítették ki.

6-or. Hogy az 1840. évi cikkelyekben a KK. és RR. előre helyettesítvén, e tényben, mint amely a helyettesítés iránti különböző elvnek vagy rendelkezésnek világos megemlítése nélkül a főrendi tábla és felség megegyezésével törvényé vált, azon elv foglaltatik, hogy helyettesíteni csak törvény által lehet.

Annyival inkább, mivel a helyettesítésnek a törvényben már három módjai lévén, úgymint az 1790: 67., az 1790: 68. és 1840: 4. törvényekben az esetek bizonyítják, a helyettesíthetés módja is általánosan megszabva nincs.

Az alólírottak tehát azt hiszik, hogy rész szerint mivel a helyettesítés módjai a törvényben különbözők, rész szerint mivel ugyanazon országgyűlésen hozott különböző törvények között némelyekben a helyettesítés világosan megengedtetik, némelyekben nem helyettesíteni, csak azon esetekben lehet, melyekben azt a törvények világosan megengedik, azokban pedig, melyekben világosan meg nem engedik, már csak azért sem lehet, mivel minden különös esetben a helyettesítési jog a főherceg nádor személye iránti közbizodalomból származván, sem elvileg kimondva, általánosan ki helyettesíthet, sem a mód általánosan megszabva, miképpen helyettesíthet, a törvényben nincs.

Vége maga a dolog természete is az alólírottak véleményét támogatja: mert az országos küldöttségekben a törvényhozásnak éppen azok személyes tehetségeikben lévén bizodalma, kik valamely tárgy iránti véleményadásra vannak kiküldve, természetes, hogy ezeket senki nem pótolhatja.

Ami a helyettesítések szükségét illeti: ezek elkerülhetlen szükségesek csak akkor lennének, ha az országos választmány eljárhatása azon számhoz lenne kötve, mely

19 Praeses = elnök

számban a választmány tagjai eredetileg kiküldettek. Ez azonban sem a törvény által feltételezve nincs, sem a gyakorlattal meg nem egyezik. Ez utóbbival nem, mert hiszen maga az országgyűlés is tanácskozik anélkül, hogy a tanácskozás akár megkezdése, akár folytathatása minden tag jelenlététől lenne függesztve. Ami pedig e jelen küldöttséget illeti, ennek tagjai közül is számosan hiányzanak, így a tiszántúli megyék követei közül jelen egy sincs, a tiszáninneni kerületből pedig csak Borsod és Szepes vármegyék követe van jelen, a főrendűek közül végre hat tag hiányzik, a választmány mégis inkompetensnek, avagy ki nem egészítettnek magát nem tartotta, hanem tanácskozásait nemcsak megkezdette, de folyton folytatja is.

Mindezekhez képest tehát az alólírottak úgy vannak meggyőződve, hogy a királyi tábla és Horvátország részéről a nádor főherceg által tett helyettesítéseket a küldöttségre nézve sem törvényeseknek, sem szükségeseknek nem látják, s a fenn nevezett helyetteseket a választmány tagjainak el nem ismerhetik.

Az Elnököt és a Jegyzőt illetőleg

A törvények, melyek által az 1790. évtől óta országos választmányok küldettek ki, némely esetekben a választmányok elnökeit megnevezik, így az 1790: 67., az 1802: 30., 1808: 4., 1836: 26. és 41. cikkelyekben, másokban pedig arról, elnök ki legyen, semmi emlékezet – úgy a választmányok jegyzőiről sem. Azt mondani, hogy ez utóbbi esetben a választmánynak tagjai, mint olyanok, egyébkénti hivatalos vagy polgári állásuknál fogva egymás előtt valamely elsőbbséggel bírnak, sem a törvény szavaival, mely mindeniket egyszerűen s világosan tagoknak nevez[i], sem a gyakorlattal, mely minden tagnak egyenlő szavazást ad, megegyeztetni nem lehet. És ezt is a gyakorlat cáfolja meg: hogy mindenkor a törvényben első helyen nevezett volna a küldöttség elnöke, merthogy egyéb példát ne említsünk, az 1836. évi 11. törvényben gróf Nádasdy Ferenc váci püspök első helyen, gróf Cziráky országbírája második helyen, az 1840:3. törvényben szinte gróf Nádasdy Ferenc váci püspök első helyen, az 1840: 4. törvényben pedig, úgymint a jelen küldöttség kirendeltetett, gróf Zichy Ferenc főajtónálló első, és báró Barkóczy László fehérvári püspök második helyen vannak nevezve, viszont a büntető rendszer kidolgozására kirendelt választmány tagjai között első helyen Majláth György országbíró, második helyen Lonovics [József] püspök fordul elő. Jelenségeül annak, hogy első helyen nem mindig az egyházi rendből lévő tagok neveztetnek, s hogy nem mindig az első helyen nevezett elnököl. De továbbá az országos választmányok mindig a nádor főherceg által hívatván össze, s ezáltal utasítatván a küldöttség tagjai, egyik vagy másik taghoz, mint elnökhöz, e körülmény azt is bizonyítja, hogy a nádor összehívó levelében elnöknek nevezett tag valódiilag nem elnök, hanem csak ideiglenes elnök, s mintegy az első összejövetelre központosító személy, mert a törvény a választmányok teendőjét megszabván, a választmányt oly időben, hogy eljárásának eleget tehessen, összehívni, egyenesen s kirekesztőleg az elnök kötelessége lenne. Ha tehát a nádor által kijelelt tag elnöknek tekintethetnék, vagy valaki már a törvényes kiküldetés által e tulajdonsággal bármi oknál fogva felruházva lenni mondathatnék, az összehívásnak, habár a nádor helyet-

tesítő levelére hivatkozálag is, de egyenesen az által kellene történni: világos tehát, hogy a jelen országgyűlési választmánynak azon pontban, melyben első összejövételét tartotta, sem elnöke, sem jegyzője nem volt.

Abból, hogy a választmányok, s talán az ország is észrevétel nélkül elnézték eddig, hogy ha elnök a nádor által rendeltetett, következtetni nem lehet, hogy e jogot elvileg elősmerték volna. Minden törvény, mely által választmány küldetik ki, speciális, ily elnézés tehát korántsem foglal általános elvet magában, s egyéb értelme nem is lehet, minthogy e különös esetben észrevételt a választmány vagy ország, bármi okból, de nem tesz, a tény magában véve még nem elv.

Egyedül azon kérdés áll tehát elő, hogy miután a választmányok elnök és jegyző nélkül munkálkodásaikat meg nem kezdhetik, van-e e választmánynak – miután elnök és jegyző a törvényben nevezve nincs – joga elnököt és jegyzőt választani a maga köréből, és ez magát függetlenül constituálni?²⁰ S mi biztosítja inkább a választmányok független állását, az-e, ha ezt teszi, vagy ha egy, a választmányhoz nem tartozó, bármely magas és fényes érdemű férfiú cselekszi ezt? Minden tisztelet és hódolat mellett, mellyel az alólírottak nádor őfőhercegsége s gróf Zichy Ferenc őexclja iránt kötelezve lenni magokat őszintén vallják, oly véleménnyel vannak, hogy hasonló esetekben a választmányok ezt nemcsak tehetik, hanem már csak azon egy okból is, mivel elnök és jegyző nélkül egy lépést sem tehetnek – tenniük kell.

Ezekben pontosulnak, miket a substitutiók,²¹ az elnök és jegyzők választása iránt az alólírottak előterjeszteni szükségesnek véltek, sőt úgy hiszik, kötelességökben is állott indító okaik előterjesztése által megszámolni, hogy a fennebbi kérdésekben jogfenntartás fekszik, s hogy éppen azért a többség határozatában megnyugodniok nem lehetett.

Költ Pozsonyban, az 1842. évi december 18-án.

Szentkirályi Móric

Báró Vay Lajos
Hunkár Antal
Josipovich Antal

A jegyző választására nézve ezen külön véleményhez járulok.

Petőcz György

Szinte a jegyzőre nézve

Hertelendy Károly

20 Constituál = (itt) megalakít

21 Substitutio = helyettesítés

2. Különvélemény a folyószabályozási munkálatok forrásairól

Az 1840. évi 4. törvénycikkely értelmében eljáró országos választmány a folyók szabályozásához szükséges költségeknek fedezésére nézve abban állapodván meg, hogy amennyiben a kijelölt források e részben elégségesek nem lennének, a nemesi rend a hiányzó pénzösszegnek országgyűlési ajánlatképpen megadására törvény által köteleztessék. Minthogy ezen elhatározásba az alulírtak, mint általyános, mint pedig azon szempontból is meg nem nyugodhatnak, mivel az ily segedelemnek fennálló felosztási rendszerét főképp e tárgy tekintetében az osztó igazsággal megegyeztethetőnek nem tartják, azért, mint kisebbségbe maradtak, a választmány elhatározása elleni okaikat jelen különvéleményükben előterjeszteni szükségesnek látják.

Midőn az 1840-i 44. trny. [= törvény] cikkely által a Nemzeti Színházra felajánlott segedelem a törvényhatóságok nagy része által még bé nem hajtattott, midőn továbbá a büntető – most munkálat alatt lévő – új rendszernek béhozatalára alkalmasint ismét újabb országos ajánlat szüksége támadand, méltán attúl lehet tartani, hogy a nemesség e sokoldalú terheltetésével, az ajánlatok tételétől egészen elidegeníttetni, s így a célba vett hasznos intézetek közül ez oknál fogva egy sem fog létesülni.

Szintügy ébresztette az alulírtakban az ellenvéleményt, hogy a hajózásra s ezáltal kereskedelemre legkisebb vám sem vettetvén ki, és a folyók szabályozása, s ezen, habár csak a hajózási tekintetbe[n] is eszközrendő szabályozással öszvekött némely mellékágak elzáratása, nagyobb kanyarodásoknak átásásokkal megszüntetése, valamint a rendetlen és szélesre terjedő vízágyaknak több helyeni megszorítása által szárazzá s haszonvehetővé teendő térek tulajdonosai a haszon mennyiséghez képesti költségviselésétől mentté tétettek, és ezáltal a kútforrások egyik jeles része kihagyatott, s ekként a nemességre kivetni javasolt szabad ajánlat annál nagyobbá s terhesbé tétetett. Holott az igazsággal éppen nem ellenkeznék, ha és főképp a Gőzhajózási Társaság a Duna szabályozásából közvetlen hasznót nyerendő, e cél elérésére megkívántató költségek fedezéséhez egy részben, mérsékelt vám által hozzájárulnék, mert a hajózás könnyítése, bár tagadhatatlanul a természetekre is, de leginkább az azokkali kereskedést üzökre, és a gőzhajókkal szállítókra tetemes nyereséget árasztand. Kik hasznukat a Duna szabályozott állapotjának alárendelni nemigen fogják, valamint pedig a hajózásra az alulírtak által szabni kívánt mérsékelt vámbér a kereskedést a legkevésbé sem fogná csökkenteni, amint a vámbér fizetése tapasztalás tanúsága szerint a kereskedés virágzását külső országokban sem csökkenti, úgy alulírtak az országos küldöttségi tanácskozások közben felhozott azon körülményt, hogy mielőtt a folyók tettel szabályozva lennének, addig a vámról szó se lehessen, az általok javaslatba hozott vámmegvételek akadályaképpen annál kevesebbé tekinthetik, mivel a Duna egy részében nem csekély költséggel máris sikeresen szabályozva lévén, rajta a gőzösök folyvást járnak.

A szabályozás következtében kiszáritott téreket nyerendő parti birtokosokra nézve pedig elegendőnek szintén nem találják az alulírtak, hogy egyedül a kiszáritott vízágyak, s úgynevezett partaljak bé nem nőtt téreit az Országos Igazgató Biztosság füzesekkel béültethesse, s ily ültetvényeket 18. évig a vízi munkálatokra használhas-

sa, hanem az ilyen tulajdonosokat, miután a részenkénti szabályozás megtételével a nyert térek mennyisége tisztába hozatik, a haszonhoz képesti költség megtérítésére is kötelezteni kívánják. Részint azért, mivel a fattyúágak elrekesztése által szárazzá tett medrek egész kiterjedésükben az Országos Igazgató Biztosság által füzesekkel bé nem ültethetnek, s így a tulajdonosok azonnali birtokába kerülnek, részint pedig mivel az ekkénti első esztendőkre haszonvehetetlen, de az országos ültetvények által 18 esztendő alatt kijavított térek éppen akkor, midőn már vagy kaszálókra, vagy éppen szántóföldekre is fordíthatnák, a tulajdonosoknak füzesekkel együtt az országos küldöttség véleménye szerint, ingyen adandók lennének által.

E különvéleménynek okot szolgáltatott továbbá az országos ajánlatnak egyedül a nemességre javall[lt] kivetése, mert jól lehet méltán megkívánja a viszonyosság, melynek igazságán alapult e javaslat, hogy miután az adózó nép országos utak csinálása terhét viseli, a szintűgy kereskedési vízi vonalak készítésével ne terheltezzék, és a folyók elrendezését az útcsinálástól ment osztály megtegye. Azonban a szabad királyi polgárok városai és sok más ezekhez hasonló utak éppen nem csinálnak, mert ámbár ugyan a városok saját határaikban közutakat készíteni s fenntartani tartoznak, ezt közös jövedelmeikből tévén, azért a vámbért szedik, de a magány polgárok, kik a vámfizetéstől is országszerte szabadok, útcsináláshoz semmiben sem járulnak, a folyók szabályozásánál pedig minden tekintetben, akár mint kereskedők, akár mint gyárosok és kézművesek nagy hasznát veendik. Ezek pedig az országos küldöttségi vélemény szerint a folyószabályozási költségektől egészen felmentettek.

Az e részbeni országos ajánlatot el nem fogadhatóvá teszi az is, hogy az egyedül fennálló és az országos ajánlatok felosztására eddig kulcsul használt porták száma ez esetre legkevésbé sem alkalmazható, tudva lévén, hogy a folyók szabályozása s a kereskedés e módon felemelése, nagy kiterjedésű szabad nemesi telkek és roppant puszták tulajdonosainak, kik a mezei gazdaság bármely ágában legtöbbet természetvén, eladásra való természetmennyekkel bővelkednek, leginkább hasznos leend, és nem annyira a porták, vagyis úrbéri jobbágyok birtokosainak. Úgyszintén nagyobb hasznot hajtani fog a folyók szabályozása ezek mentében lévő s a mellett áldott, mint pedig azoktól távol eső és az éghajlat mostohasága miatt összehasonlíthatlan kevesebbet természetű vidékeknek. S mivel az osztó igazság szerint az ily vállalatokrai költségeket kiki csak az abból eredhető haszon mennyiséghez képest viselheti, mielőtt az arány, s ehhez alkalmaztatott kulcs, mely szerint az ajánlat felosztását kellőleg eszközölni lehetne, meg nem állapíttatnék, a többség által elfogadott ebbéli országos segedelmet az alólírtak nem pártolhatják, hanem addig az előhozott okoknál fogva csak annyit, mennyi az országos küldöttség által javallt egyéb kútforrásokból kitelhetik, a folyók szabályozására évenként fordíttatni, legcélszerűbbnek tartják.

Költ Posa, Januárius 17-én, 1843.

Thuránszky Péter
Dominich Sándor
Mattyasovszky Boldizsár
Hertelendy Károly

3. Különvélemény a folyószabályozási munkálatok forrásairól, az egyházi birtokok jövedelmének részbeni kisajátításáról

Külön Vélemény a szabályozásra fordítandó kútforrások eránt

Az alólírtak az országos választmány többségének a folyamok szabályozására fordítandó kútforrások eránti javaslatától elvileg két tárgyra nézve különböznek, úgymint:

1-ör Feltételül kívánnák a javaslatban hozott subsidiumok²² különböző nemeinek megajánlásához kapcsoltatni, hogy őfelsége megkérettség: miszerént ugyanannyival, mint az ország ajánl, e nagy és a nemzet erejét csaknem meghaladó munkák létesítéséhez járulni méltóztassék.

2-or Az egyházi javak jövedelmeinek egy bizonyos része évenként e célra fordíttassék, végre

A kölcsönre nézve némely körülményekre figyelmeztetni kívánnak, miután az országos választmány a kölcsönt minden óvás nélkül általányosan fogadta el.

I. Országos ajánlat

Miután a koronai javak kivételével, melyek egyedül a királyi fény fenntartására rendeltettek, minden egyéb jövedelmek a közállomány szükségének fedezésére valók, s e céltól el nem vonathatnak, legegyszerűbbnek találnák ugyan az alólírtak megtudni: a magyar közállomány terhei mennyire vannak fedezve a közjévedelmek által, és ha a rendszeréni szükségeken túl akár a mostani kezelés, akár annak célszerűbb elrendezése mellett valami felesleg mutatkozik, e felesleget segédforrásokkal pótolni annyira, hogy a célba vett nagy munkának béfejezhetése nem éppen a jövő századok homályába boríttatnék.

Hogy a kérdés a választmány hatáskörén túl nem fekszik, maga a törvény bizonyítja, mert mi szükség lenne keresni kútforrásokat, ha sem a kormány, sem a nemzet többet vagy másként tenni, mint mit és miként eddig történtek, nem akart volna. A subsidium adás oly egyszerű mód, s az ország rendei által oly sokszor gyakorlott eszköz, hogy ennek feltalálása végett országos küldöttségre szükség nem volt, a só felemelt ára, melynek egy részét a kormány ily munkákra eddig fordítja, a kormány előtt ismét minden kétségentüli világosságban áll. Ha pedig kell kútforrásokat keresni, mielőtt újakhoz nyúlnának az ország rendei, az alólírtak véleményjök szerint a már meglévőknek állapotját szükség kitudni.

E kérdést mégis az alólírtak elmellőzik azért, mert abban oly elvet látnak rejleni, mely a kormány és a nemzet között tisztába hozva még nincs, és mivel a folyamok szabályozására nézve mind a nemzet, mind a kormány annál, mi eddig történt, többet tenni elhatározott akaratját a törvényalkotás által már kimondotta, hogy e szándék a fenn előterjesztett elv megvitatása által feltételeztessék, felelősséget, mint az 1840. évi 4. cikkely küldöttjei magokra nem vehetnek.

22 Subsidium = segély, (országgyűlési) felajánlás

Úgy vélik mindazonáltal, bátran ki lehet mondani, hogy azon kormány, melynek kezében az ország minden jövedelme központosul, felszólíttassék, mutasson szilárd elhatározott szándékot azon közmunkák létesítésére, melyeket maga tett indítványba, s e szilárd akarat bebizonyítására, midőn a nemzet között, melynek rendelkezése alatt semmi közjövdelem sincs, és a kormány között, melynek kezébe minden közjövdelem van, forog a kérdés, azon vizsgálatot mellőzve, mely az ország közjövdelemei iránt megemlített, a kívánatok mértéke szerényebb nem lehet, minthogy azokhoz a nemzettel felébe járuljon.

És hogy ezt mint feltételt az ajánlathoz kötni szükséges, az alólírottak bizonyosságul a magyar vasutaknak még mindég vastag, ködlepte jövendőjére, úgyszinte több, az ország által létesíttetni kívánt közintézetek történeteire hivatkozhatnak.

Miért kívánják az alólírottak a kormányt a kölcségeknek éppen felében részeseíteni, okul az is szolgálhat, mert a folyamok stratégiai tekintetben, mint a szapora közlekedés eszközei lehető külháború alkalmával a készülő keleti krízisekben már csak azért is felette fontosok, mert mindenik a Dunába, a Duna pedig a Fekete-tengerbe, és éppen azon tartományokon keresztül foly, melyek a keleti omladozó birodalomból az országnak tőszomszédai. Igaz, külhadak az ország érdekébe viseltetnek, miután azomban a kormány a birodalom közös külső dolgait, s ezekkel együtt a magyar dolgokat is de facto az ország minden befolyása nélkül intézi, hogy ily háborúk által az ország ne veszélyeztessék, erről gondoskodni is kizárólag kötelességében áll – egy eszköz erre a vízeni könnyű közlekedés megnyitása.

Másik ok, miért kívánják ezt az alólírottak az országos küldöttség ama javaslatában foglaltatik, miszerént a szükséges pénzoszveget kölcsön által ajánlja öszvegyűjteni, s az indítványozott forrásokat törlesztésül használtatni, úgy, hogy e kölcsön iránt a hitelezőt a nemzetért jótállólag a kormány biztosítsa, e részben is tehát mellőzve azon észrevételt, hogy az előadott kölcsönözési és biztosítási módban a természet rende éppen és általányosan fel van fordítva, az alólírottak szükségesnek látnák, hogy ha e terv létesülend a jótállóval, kinek az egyenes adós a közöttök lévő viszonyra nézve a dolog természetes fekvése miatt mindég feltétlenül hatalma alá adja magát, az érdek is a teher egygerányos elvállalása által közössé tétessék.

Tegyen a kormány egy nagyszerű lépést, bizonyítsa bé, hogy a nemzet előmenetelét és kifejlődését tettel is szíven hordozza, a nemzet áldozatokban hátramaradni nem fog, s azon bizodalom, azon benső szívbeli ragaszkodás, mely a polgári társaságoknak egyedüli öszveforrasztó anyaga, őtet a nemzeti mozgalmak vezérjévé fogja emelni, s ekkor egyesítvén a most központosulás nélkül szétágazó erőket, általa tizedek alatt teljesülhet mindaz, mihöz ily összpontosítás nélkül századokon keresztül is alig van remény.

Miután végre igazolni szükség azt is, hogy e javaslat a választmány téendőinek körén túl nem fekszik, e részben megjegyzi az alólírottak, hogy a törvény őfelsége megegyezésével hozatván, felhívatva vélik magokat nézeteiket előadni nemcsak az-iránt, mi a nemzet, hanem az erént is, mi a felség részéről lenne téendő.

II. Egyházi javak

Az alólírottak úgy hiszik, az egyházi *jurisdictio*²³ kérdését igenis el lehet választani az egyházi *beneficiumok*²⁴ kérdésétől és valamint a püspök, mint egyházi hivatalnok az egyházi hierarchiának tényleges része, úgy az egyháznak éppen nem lényeges része a *beneficium*, és az egyháznak organizációjába éppen nem vág, hogy a *beneficium* ne éppen annyi jövedelmet hozzon, mint eddig, hanem kevesebbet.

Azomban ha általános elvből indulva és a világi és egyházi hatóság köreit egymással egybeazonosítva jogsértés a *beneficiumok* jövedelmeinek kevesítéséből nem forog is fenn, van még kérdés, a magyar köztörvény szerint lehet-e az egyházi *beneficiumok* jövedelmeihez nyúlni vagy nem, és e részben az 1827. évi országos választmánynak a banderiális tárgyban előterjesztett véleménye nyomán indulva az alólírottak következő véleményét terjesztene elő.

Az ország védelmének rendszere a magyar közállomány első ideiben leginkább a királyi várakhoz csatolt jószágokon alapult, amellett, hogy különben is minden magyar fegyverrel volt szolgálni köteles, későbbben adományozások által a királyi várak jószágainak legnagyobb része a magyar koronától elidegenítettén, a törvény bandériumok kiállítását egyes egyházi és világi polgároknak is kötelességül tette.

A világi kezekhez jutott birtok elveszté előbb közállományi természetét és egyes családok örökös tulajdonává vált, mint idő jártával a feudumok is más országokban, ezek kezérül pedig magány szerződések által és más polgári magány természetű úton ismét másokra ruháztatván, adás, vevés, örökösödés, egyszerű forgás tárgya lett a polgári társaság körében. Ellenben az, mely az egyházi hivatalokhoz kötött, megtartá előbbi természetét, mert most is, mint hajdan sem személyhez, sem családhoz, hanem szorosán a hivatalhoz van kapcsolva, most is, mint hajdan, nem elidegeníthető.

Rész szerint tehát mivel az egyházi javak nem csupán egyházi, hanem közvédelmi rendeltetésűek, rész szerint mivel közállományi természetüket mostanig megtartották, úgy vagynak az alólírottak meggyőződve, hogy azok felett valamint az 1548: 15. és más hazai törvények is, melyek az említett banderiális munkálatban, de a múlt országgyűlési rendeknek az üresedett egyházi *beneficiumok* iránti üzenetében éréntvék, már más alkalommal rendelkezett: rendelkezhetik a törvényhozás most is, közcélokra.

Megerősítettén e véleményben az alólírottak a kinevezések alkalmával gyakorlott szokás által is, közönségesen tudva van, hogy a püspökök a kinevezés által szerfelett taksáltatnak. Így például a püspökségek közül egyik legkevesébé jövedelmező püspökségtől a kinevezés alkalmával fizetettek kinevezési taksa fejében 3000 Ft, az első jövedelem egynegyed része fejében *cameralis conscriptio*²⁵ szerint 7000 Ft, az

23 *Jurisdictio* = joghatóság

24 *Beneficium* = (itt:) birtok

25 *Cameralis conscriptio* = kincstári összeírás

erősségekre 1900, a banderiumok megváltása fejében 1900 Ft, *Instructus fundus*²⁶ megváltása fejében 16000, mind pengő pénzben, sőt még Rómába is megy a brève *expeditio*jáért²⁷ bizonyos taksa, mindezen taksákat a kormány szedi, világos tehát, hogy az egyházi jövedelmeket a világi közállomány javára taksálni lehet, és hogy taksálni kell, maga az országos választmány is elhatározá, a taksáltatás mennyisége ez általyános elvre nézve külömbiséget nem tesz.

Az alólírottak úgy vélik, hogy miután az egyházi javak rendeltetése a haza közzvédemére és az egyházi személyek díszének fenntartására szolgál, ismét a kívánatok mértékének legszerényebbike, ha a haza és magányérdekek egyenlő arányba tétetnek egymással.

Mindazonáltal nem kívánják a mai, kinevezett püspökök jövedelmeit legkisebbé is csonkítani, hanem hogy mind az egyházi személyek díszé biztosíttassék, mind a haza közérdeke előmozdíttassék, következő javaslatot tésznek:

Az úgynevezett *clerus beneficiatus major*²⁸ minden kategóriája számára határozottassék egy bizonyos kongrua a kanonokokat is ideértve, például kanonoknak 4000, prépostnak 5000, püspöknek 10000, a kalocsai és egri érseknek 20000, az esztergomi érseknek 30000 pengő forint éves jövedelem, és az, mint egyházi hivatalnoki dotáció, s a személyes dísz fenntartására szolgáló alap, semmi taksáltatás alá ne vétessék. Ami e felől van, osztassék két részre, és egy részben az ország pénztárába fizetessék be évenként, más részben pedig az illető személyek rendelkezése alatt maradjon, ellenben mind az említett kinevezési taksák, mind a Kollonicsiana konvenciónál²⁹ legkisebb törvényes alap nélkül szűkölködő, s ezen úton-módon kijátszható megszorító rendelkezései, melyek külömben is törvényen nem alapulnak, s legfeljebb az aláírókat kötelezhetik, szüntessenek meg. Ha e rendelkezés az újonnan kinevezendő egyházi személyekre szoríttatik, az alólírottak úgy vélik, sem az egyháznak, sem az újonnan kinevezendő egyénnek jogai a legkisebbé sem lésznek sértve, mert meg vannak győződve arról, hogy az alapítók, kik e tekintetben a király és ország, és így nem egy és soha nem változó hatalmak az egyházi hivatalok fizetése eránt tett alapítványjuk felett az idők környülményeihez képest a jövőre nézve mindenkor rendelkezhetnek.

Megjegyzik végre, hogy a római egyház leggazdagabban lévén dotálva, fő figyelmüket észrevételeik előterjesztésében erre függesztették, azonban igazságosnak látják, hogy e rendelkezés minden valláskülombiség nélkül, úgy a protestáns, mint a görög nem egyesült egyházak és zsidók fő személyeire is kiterjesztessék, amennyiben jövedelmeik a megállapítandó kongruán túlerjednének.

26 *Instructus fundus* = birtok felszerelése

27 Brève = kisebb jelentőségű (általában egy országnak, térségnek szóló) pápai megnyilatkozás. *Expeditio* = (itt:) kiadás, kihirdetés

28 *Clerus beneficiatus major* = nagyobb egyházi haszonvétel (jövedelemmel járó tisztség, például püspökség)

29 A főpapság végrendekezési jogát meghatározó, Kollonich Lipót esztergomi érsek által kidolgozott, 1703-ban megkötött egyezmény

Az eddig előadottakra nézve két fő ellenvetést szükség az alólírottaknak megerősíteni:

1ör Más tulajdonához nem szabad nyúlni. Az egyházi javak az egyház tulajdona, azt tehát nagyobb mértékben terhelni, mint más tulajdont, nem lehet.

Felelet: Az alólírottak az egyházi javakhoz nyúlni nem akarnak, csak azoknak jövedelmeit akarják azon részben közhaszonra fordítani, mely részben a közszolgáltatásra szánva vannak. A katonai tudomány s hadviselés módja változván, az ország védelmének rendszere is más alakot öltött, ennek egyik következménye a rendszerezett hadi sereg, s ennek pótlásául szolgáló kontribucionális fundus alakítása volt,³⁰ eyebek önkényt következni fognak.

Az alólírottak tehát nem kívánnak többet, mint azt, hogy az egyházi javak jövedelmei, mennyiben a közvédelemre is szolgáltak, a közszolgáltatnak adassanak vissza, és ha azon terheket tekintik, melyek a hajdani örökös harcok által e részben az egyházi javakat nyomták, javaslatukra inkább a túl szerénység, mint túl igénylés bélyegét látják alkalmazhatónak. Egyébiránt a már kinevezett vagy megválasztott egyházi hivatalnokok jövedelmeit érintetlen hagyták, s a javasolt adóztatást csak az új kinevezésekhez kívánták csatoltatni, a jus quaesitum³¹ ideájának – úgy vélik – eleget áldoztak, s miután az egyházi javak jövedelmeit, mennyiben az egyházi hivatalnokok díszének fenntartását a valódi, egyébként mint más világi hivatalnokok fizetségeiket nem tekinthetik, semmi következtelenséget nem látnak, hogy ezen fizetések az idő s körülményekhez alkalmazva szűkebbre szoríttassanak. Végre megjegyzik, hogy az egyházi javak most is több oly adóztatásoknak vannak alávetve, melyek közpolgári javakon nincsenek, hogy tehát az ellenvetés egyáltalán fogva nézeteiket nem gyengítheti.

2or Folyókat akarunk szabályozni, úgy de oly eszközök javaslata, melyeket előreláthatólag nem léptethetünk életbe, s melyek mégis agitációt szüldenek, ezen célt egyenesen megátolni fogja.

Felelet: Csekély erővel nagy terhet emelni nem lehet, az erőnek a teherrel mindig arányba kell lenni, ha nagy erőt mozgásba tenni tehetségünkben nem áll, úgy bizonyosak lehetünk, hogy regulázgatni ugyan a mostani módok szerint ezer éveken keresztül is lehet, de nem minden folyókat, s nem oly nagyszerű mértékben, mint a törvénynek szándékában lenni látszik. E részben tehát nyugodt lélekösmeccel lépnek az alólírottak az ország ítéletének elébe, mert ha e javaslatokból származó agitáció miatt a nagyobbszerű regulációk megbuknak, marad az eddigi eljárás, veszve tehát nagy tévesztve e javaslatok miatt semmi nem leend.

III. Országos kölcsön

Hogy Magyarországon a pénzsűke miatt minden kitalálható kútforrásokból csak lassanként folydogáló erővel kölcsön nélkül, mely ezen lassú egybegyűjtögetést megelőzte, rövid idő alatt valami nagyszerűt tenni nem lehet, nem szenved kétsé-

30 Kontribucionális fundus = adókból befolyó pénzalap

31 Jus quaesitum = szerzett jog

get. Pedig Magyarország pillanatai drágák, ez már számtalanszor kimondatott,³² s tekintve azon előmenetelt, melyet az európai nemzetek 25 évi béke idejében tettek, tagadhatatlan igazság is. Az alólírottak tehát az országos kölcsön eszméjét homlokegyenest nem ellenzik ugyan, miután azomban a kölcsön magában véve a produktív erőt közvetlen nem neveli, csak előlegezi és pontos visszafizetést kíván, hogy szerencsés sikerrel történhessék, nélkülözhetetlen előzményeket feltételez.

Egy nemzet, melynek közadósága nincs és szegény mégis, közadósággal gazdagabb lesz-é? E kérdést az alólírottak mint a státuszgazdálkodásban – nálunk sokféle körülményeknél fogva még igen új tudományba[n] – nem épen jár[a]tosak, ily általánosságban fejtegetni nem kívánják. Nem tagadják azomban, hogy csekély belátások szerént is lehetnek körülmények, melyekben a közkölcsön oly sikerrel fordíthatatik közhaszonra, hogy magát a produktív erőt költi fel, s gazdagabb iparnak módot s alkalmat nyújt, de hogy ez megtörténhessék, szükséges mindenekelőtt, hogy a közipar feltételeinek és körülményeinek elrendezése a kölcsönt vevő nemzetnek magának s kirekesztőleg ál[|]jon hatalmában, továbbá azért is szükséges ez, mert

A kölcsön visszafizetését illetőleg a kamat s a törlesztés bizonyos meghatározott summa, továbbá bizonyos meghatározott időben fizetendő. Ha tehát a források, melyekből a visszafizetésnek történni kell, vagy mennyiségökre, vagy behajtások idejére nézve bizonytalanok, vagy új adósságtétel által, melyet ország gyűléség a közhitel felforgatása nélkül várakozni alig lehetend, vagy valamely kútforrásnak, például az egyenes subsidium mennyiségének szinte országgyűlésen kívüli felemelése által lesz a hijány pótolandó. Mindezekből mennyi általános következmények folynak! S különösen mennyi ürügy vétethetik a hatóságok jogainak korlátozására, midőn újabb időkben oly gyakran hirdettetett máris a tan, hogy a magyar municipális szerkezettel kormányozni nem lehet.

Ezen okoknál fogva úgy vélik az alólírottak, hogy általánosan oly országokban, hol a publiko-politikai alapelvek még tisztában nincsenek, nálunk Magyarországon pedig fennforgó körülményeinknél fogva különösen is kölcsönt felvenni veszélyes dolog, s a legnagyobb óvatosságot kívánja meg, annyival is inkább, mivel nálunk a kölcsönnek, a visszafizetésnek ki általi s miként kezelése is nehézségeket szenved.

Költ Pozsonyban, január 8-án, 1843.

Szentkirályi Móric
Báró Vay Lajos
Hunkár Antal
Petőcz György
Josipovich Antal

32 A gyakran idézett mondás eredetileg Széchenyi Istvántól származott, az 1841-ben megjelent Kosuth-ellenes röpiratában, *A Kelet népében* is hivatkozott rá

4. Tiltakozás József nádor adatkezelési eljárása ellen

Óvás és illetőleg külön vélemény a nádor k.[egyelmes] leveleire, melyben a harmincadok és királyi taksák eránti adatok megtagadtanak

A folyamok szabályozásának egészben véve egyéb célja nem lehet, mint a kereskedést alkalmas utak készítése által előmozdítani, hogy ez történhessék, elkerülhetetlen szükséges a nemzetnek mind a belső, mind a külső kereskedés elrendezésébe legyen beleszólója, mégpedig oly feltétlenül, hogy akarhatja ellen semmi, a kereskedést illető rendelkezések ne adathassanak, sőt minden, e részben teendő rendeletek egyenesen jóváhagyása alá terjesztessenek. Enélkül mit ér utakat készíteni, ha azokat a kormány végpontjain emelt harmincadok által tetszése szerént minden pillanatban elzárhatja?

Miképpen állott harmincadok dolga azon időben, midőn az ország az ausztriai ház atyai kormánya alá került közel egy századig, miképpen változott az 1625. év óta az ausztriai Landstand-ok³³ határozatai által, miképpen 1754. és 1755-ik évben dicső emlékezetű Mária Teréziának és 1785. és 1788. évében II. József császárnak parancsai által, hosszasan elősorolni nem szükséges. Mi karban van e kérdés a törvények, nevezetesen az 1625:1. és 32., 1635:1. és 55., 1638:6., 1681:79., 1715:75., 1723:119. és 1741: 27. cikkelyek, továbbá az országgyűlési traktátusok által köztörvényi tekintetbe helyezve; elég tétetett-e az említett törvényeknek s mennyiben teljesítettek az országnak kívánatai, mindezek az országos rendek előtt sokkal bővebben vannak tudva, hogysen hosszas előterjesztések által a dolgot körülményesen fejtegetni kellenék.

Mégis, noha az 1625. évtől fogva az országnak a harmincadok eránt előterjesztett panaszai soha meg nem hallgattak, azon törvények pedig, melyek e részben hozattak, soha foganatba nem vétettek. Az alólírottak mégis mindezek mellett oly reménnyel valának, hogy eljött az idő, melyben Magyarország iparát fel nem emelni Magyarországot, minden benne rejlő erőkkal együtt parlagon hevertetni a kormány is hibának tartja, megerősítették e reményben leginkább az 1840: 4. törvény alkotása által. E jó remény fejében tehát, ámbár a kérdés de facto a harmincadok eránt az ország és kormány között tisztába hozva nem volt, nem ellenzették a szabályozások eránti javaslatba belebocsátkozni, talán majd az ország gyűlésén a magyar ipar állapotját állandó biztos karba állíthatónak vélvén, mert még az ellenkező világosan kimondva nem volt, sőt az 1827. évben munkálkodó küldöttségtől a harmincadok eránt kívánt adatok sem tagadtak meg.

Azomban e választmány által a nádornál tett kérdésekre oly válasz érkezett, melyben a küldöttség figyelmeztette az 1840: 4. törvény szavaira, hogy oly kútforrások felkeresésével van megbízva, melyek az ország alkotmányjával és minden rendbeliek igazainak épségben tartása mellett a célra használtathatnának, azon megjegyzéssel, hogy a harmincadok jövedelmei koronai jövedelmek, az adatik a

33 Landstand = rendi tartománygyűlés

választmánynak tudtára, hogy a harmincadok és királyi taksák eránt adatok ki nem szolgáltatathatnak.

E választ a magyar nádor kétségkívül nem mint maga véleményét adta, hanem mint azon helyekről érkezett, hol a harmincadok és királyi taksák jövedelmei eránt a választmány kérése következtében adatok végett felszólítást tőn.

Mellőzve itt azon állítás utasítását – e kifejezés „korona”, melynek a hármastörvény³⁴ szerént tagja minden nemes, e kifejezéssel „nemzet” mennyire azonos és köztörvényi tekintetben tehát a korona közjövödelmei a nemzet közjövödelmeivel mennyire egyek – e válaszból világosan kitűnik azon elv, hogy a nemzet kereskedésének s iparának elrendeztetésében szavazattal nem bír, mert ezeknek még csak felemelése iránt is eleibe javaslatot terjeszteni nem lehet, mert ezek jövedelmei eránt még azon okból sem lehet kérdést tenni, hogy kiszámítathassék, azok felemeléséből mennyi öszvegre lehetne számot tartani. Éspedig nem lehet mindezeket azon okból, mivel a törvénybe ütköznék oly kútforrások használsát javasolni, melyek az ország alkotmányjának s minden rendbéliek igazainak épségben tartásával meg nem egyeztethetők. Ezen elv akár törvényen alapul, akár nem, megfoszt minden biztosítéktól azon gyümölcsözés eránt, melyet a szabályozások által előmozdíthatni vélt kereskedésből valaha várni lehet.

Ily körülmények között lehullván a munkálkodás közben azon fátyol, mely a jövendő bizonytalan reményét fedezi, mielőtt ezen elv iránt az ország a kormányjal [sic] tisztába nem jó és mielőtt de facto is a magyar iparnak és kereskedésnek állapota biztosíttatnék azáltal, hogy a törvényhozás rendelkezék iránta egyedül, az alólírottak szabályozásokról, kereskedési utak készítéséről tanácskozni idő előttinek vélik, sőt tekintve azon áldozatokat, melyek a nemzettől e célra ama csekély erővel, mellyel még bír, kívántatnak, károsnak is látják.

Költ Pozsonyban, 1843. évi január 9-én.

Szentkirályi Móric
Báró Vay Lajos
Hunkár Antal
Josipovich Antal

5. A választmány VII. üléséről készült jegyzőkönyv (részlet)

Az egyházi kútforrásul kijelelt javak eránti tanácskozás

Némely küldöttségi tagok által az egyházi méltóságok jövedelme azon előterjesztéssel kútforrásul kijeleltetvén, miszerint minden újonnan kinevezendő püspöknek házi tartására, s egyéb szükségei pótlására egy bizonyos mennyiség meghatározatván, az ezen sommán felül bejövő jövedelemnek egyik fele maradjon ugyan a jószág

34 Utalás Werbőczy István *Tripartitum* című művére, a magyar nemesség sarkalatos jogainak legfontosabb jogforrására

kormányozása pótlékául az illető püspök javára, a másik fele pedig mulhatatlanul a szabályozásra fordíttassék. Az ezen véleményen lévők nem tartják az egyház vagyonát megtámadva lenni, mert itt csak a jövedelemről, nem pedig a vagyonról van a szó, de különben is az egyháznak csak szellemi, nem pedig anyagi szüksége lévén, egyenes összeütközés nélkül az egyházat tulajdonosnak mondani nem lehet, és mivel a püspökök a közönségesen bevett eszme szerint az egyházi jószágoknak csupán haszonvevői lévén, ha őfelsége, amint tudva van, az egyház jövedelmét bizonyos célra fordíthatja, akkor azon jövedelem más célra is, és jelesül a vízszabályozási munkálatra – aminél érdekesebb cél az országra nézve nem lehet – fordítható. Hozzájárul még ehhez az is, hogy ezen egyházi alapítványok annak előtte bizonyos célokra tétetvén, akkor az egyháziak annak, a bandériumot például felhozva, megfelelni is tartoztak, most azonban ezen világi célok megszűnván, a jószágokat a papi méltóságok minden kötelesség tellyesítése nélkül használják, hogy pedig az egyházi javak sok esetekben status javainak tekintődtek, az eltörölt szerzetesek józágaival való bánásmódja eléggé tanúsítja, s erre mutatnak az országgyűlési tanácskozások is, mivel tehát az előbbi határozat szerint ezen célhoz való járulásnak az ország minden lakosinak vagyonára kiterjesztetni kellene, az ezen véleményben lévők különösen az egyházi javakat ezzel oly formán vélik megterhelni, hogy minden püspöknek ugyan 10.000, az érseknek pedig 20.000 ft. illetőségül kiszakasztatván, a többi jövedelem az előre bocsátott mód szerint a közcélra fordíttassék.

Ezeknek ellenére előlegesen és általánosan azon észrevétel tétetett, hogy az egyháznak birtoka a hazában nevezetes ugyan, de az a birtok alapítványos rendeltetésének mindenkor meg is felelt, és ezenkívül a közérdekű intézetekhez az ország többi lakosival mindég egyenlően nemcsak járult, de még az őrhelyeknek fenntartására jelenleg is évenkénti fizetéssel terhelhetik. Ami pedig magát a dolgot illeti, az egyházi javak iránt azon törvényes nézeteken alapult fogalom abba[n] áll, hogy a magyar hazában annak legelső alapításától kezdve az egyházi javakat már az első királyok, mégpedig a magok tulajdonából ajándékozván, s ezen javak időmúlva az egyes polgárok adományából is szaporodván, azok eredeti rendeltetésöknél mindég megmaradtak, és ha olykor attól elvonattak is, azok a fejedelem által csere vagy más úton ismét kiegészítettek, világos jelöl, hogy ezen javak a törvény által is elismert tulajdona lévén, az az 1790:23. t.[örvény]cikkely által a maga törvényes jussában sértetlenül fenntartani rendeltetett. De továbbá az egyházi javakkal összekötött kötelességeket sem lehet megszünteknek mondani, mert némely alapítványos kötelességek most is tellyesítetnek, jelesül pedig a felhozott bandériumok eltörlése törvény által világosan ki nem mondatott, és ha a szükség esetében kívántatni fog, azt az egyházi méltóságok a többi világi birtokosokkal tellyesíteni is köteleztetnének. Hogy az egyházi rend a közcél eléréséhez szinte járuljon, igazságos, de hogy ő, aki szinte úgy, mint más ország lakosa, a törvények paizsa alatt állván, aránytalanul terheltesék, az se a közigazsággal, se a méltányossággal meg nem egyeztetethető. Egyébiránt az egyházi javak iránti kérdéseket egyes tagok feszegették ugyan, de azt az ország rendei még eddig meg nem támadták, sőt az egyházi

méltóságoknak honfiakkal való ellátása törvény által is elrendeltetett. Végezetre, mivel ezen országos küldöttségnek a törvények világos rendelete szerint a többi között az alkalmas kútforrások iránt teendő javallat, nem pedig a törvényes birtoknak felforgatása lenne feladata, ezen véleményben lévők mind ezen egyházi javak iránti vitátást a küldöttségnek körén túl lévőknek tekintvén, azt egyáltalában elmellőzni kívánták.

Mások az egyházi javakat megtámadni, s azoknak jövedelmét a maga rendelkezésétől elhúzni éppen nem kívánván, sőt az egyházi rendet szinte úgy, mint más birtokost tekintvén, máskint is egyik rendet a másik felett terhelni igazságtalannak vélvén azt javasolták, hogy a papi méltóságok, úgy mint a senioratus tekintődjenek, s a közcélhoz eszerint járuljanak.

Mely értekezésnek következtetésében a nyilvános többségnek az lett a határozata, hogy az egyházi javak úgy, mint a status jószágai, nem tekintődhetvén, azok jövedelme a javallott mód szerint meg nem szoríthatatik, sőt a tanácskozás alá sem vonathatik. [...]

Forrás- és irodalomjegyzék

Irományok

1844

Felséges Első Ferdinánd austriai császár, Magyar- és Csehországnak e' néven ötödik apost. királya által szabad királyi Pozsony városába 1843. esztendei Pünkösdi hava 14-k napjára rendeltetett magyarországi közgyűlésnek írásai. I. köt. Pozsonyban, 1844.

Jegyzőkönyv

1843

Az 1840ik évi 4ik Törvényczikkely által a' Duna s egyéb vizek szabályozása tárgyában kinevezett országos Küldöttségnek Jegyző Könyve. Pozsony, 1843.

Jelentés

1843

Az 1840-dik évi 4.dik Törvény-czikkely által nevezett országos Küldöttségnek a Duna s egyéb folyamok szabályozása iránti alázatos Jelentése. H.n. é.n. [Pozsony, 1843.]

*

BÉNYEI

1994

BÉNYEI MIKLÓS: *Oktatáspolitikai törekvések a reformkori országgyűléseken*. Debrecen, 1994.

CSORBA

1999

CSORBA LÁSZLÓ: *A vallásalap „jogi természete”. Az egyházi vagyon problémája a polgári átalakulás korának Magyarországon, 1782–1918*. Bp., 1999. (Az ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék kiadványai, 2.)

DUNKA–FEJÉR–VÁGÁS

1996

DUNKA SÁNDOR – FEJÉR LÁSZLÓ – VÁGÁS ISTVÁN: *A veritékes bonfoglalás. A Tisza-szabályozás története*. Bp., 1996.

- FAZEKAS
2006 FAZEKAS CSABA: *Somogyi Antal kommentárjai a szatmári 12 ponthoz*. In: Borsod–Abaúj–Zemplén Megyei Levéltári Évkönyv, XIV. Szerk.: G. JAKÓ MARIANN–VERES LÁSZLÓ–VIGA GYULA. Miskolc, 2006. 177–190.
- 2008 *Deák Ferenc egyházpolitikája a reformkorban*. Bp., 2008. (Kisebbségkutatás könyvek)
- FAYER
1896 FAYER LÁSZLÓ: *Az 1843-iki büntetőjogi javaslatok anyagyűjteménye*. I–IV. köt. Bp., 1896.
- Hunkár Antal emlékiratai
2004 *Hunkár Antal visszaemlékezései és iratai*. Sajtó alá rend.: HUDI JÓZSEF. Pápa, 2004. (A Pápai Református Gyűjtemények kiadványai. Forrásközlések, 6.)
- IHRIG
1973 IHRIG DÉNES: *A magyar vízszabályozás múltja*. Bp., 1973.
- KOVÁCS
1893 KOVÁCS FERENCZ: *Az 1844-ik évi országgyűlési tárgyalások a papi javakról*. Bp. 1893.
- MOLNÁR
1996 MOLNÁR ANDRÁS: *Batthyány Lajos a reformkorban*. Zalaegerszeg, 1996.
- RÁCZ
1955 RÁCZ ISTVÁN: *Az 1841. évi szatmári 12 pont*. In: *Acta Universitatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth Nominatae*. Tom. II. Bp., 1955. 101–123.
- TÓRY
1972 TÓRY KÁLMÁN: *Az Al-Duna szabályozása*. Bp., 1972.
- VARGA
1980a VARGA JÁNOS: *Az 1840-ben kiküldött folyószabályozási országos választmány működése*. In: *Ünnepi tanulmányok Sinkovics István 70. születésnapjára, 1980. augusztus 19.* Szerk.: BERTÉNYI IVÁN. Bp., 1980. 351–365.
- 1980b VARGA JÁNOS: *Megye és haladás a reformkor derekán (1840–1843)*. I. rész. In: *Somogy megye múltjából. Levéltári évkönyv, 11.* Szerk.: KANYAR JÓZSEF. Kaposvár, 1980. 177–243.

Magyar műgyűjtők, művészettörténészek és műkereskedők levelei Wilhelm von Bodéhoz

(Esterházy Miklós, Kulcsár Márton, Meller Simon,
Nemes Marcell, Pálffy Móric, Pokorny László és Ráth György)*

A közölt dokumentumok magyar műgyűjtők, művészettörténészek és műkereskedők levelei Wilhelm von Bode (1845–1929) művészettörténészhez, az itáliai reneszánsz festészet és szobrászat, valamint a 17. századi holland festészet szakértőjéhez.¹ A levélírók a nagy tudású és befolyású, Európa-szerte elismert szaktekintély véleményét kérték műtárgyaik meghatározásához, a műgyűjtők gyűjteményük elismertségének növelésére, esetleges kiállítás vagy eladás esetére; a múzeumban dolgozó művészettörténészek szakmai tanácsokat reméltek tőle műtárgyvásárlás előtt és után, a műkereskedők pedig igyekeztek felhívni figyelmét üzletükre. Bode 1872-től a Berlini Múzeum Szobor Gyűjteményének munkatársaként, majd 1883-tól vezetőjeként, 1906–1920 között pedig a Porosz Múzeumok általános főigazgatójaként tevékenykedett, s a 20. század elején nagy hatással volt a német művészettörténetre. Kapcsolatban állt és körültekintően tárgyalt számos műkereskedővel, hogy főművekkel gyarapítsa a múzeumot. Vásárlásaiba magán- és állami tőkét egyaránt bevont, ami szokatlan volt abban a korban. Beszerzéseit nem mindig fogadta teljes elismerés más művészettörténészek részéről. Vásárlásai olyan kiterjedtek voltak, hogy Anglia és Olaszország törvényt hoztak nemzeti kincseik kiárúsítása ellen, hogy csökkentsék a német felvásárlást.

Az itt közölt értékes levelek mintegy negyven évet fognak át, az elsőt Ráth György (1828–1905) jogász, múzeumi főigazgató és műgyűjtő írta 1886-ban,² az utolsót Meller Simon (1875–1949) művészettörténész és muzeológus 1924-ben. A levelek majdnem kivétel nélkül szakmai tanácsot kérnek, vagy köszönnek meg. Ez a folyamat kölcsönös volt annyiban, hogy gyakran fényképet küldtek a kérdéses műtárgyról. A levelekből kiderül, hogy a legtöbb levélíró személyesen is ismerte Bodét, többen jelzik, hogy mikor járnak legközelebb Berlinben, s remélik a személyes találkozás lehetőségét, így például Meller Simon, Ráth György és Nemes Marcell (1866–1930) üzletember és műgyűjtő.³ Gróf Pálffy Móric (1869–1948) első leveleiben nagybátyjára,⁴ Hans Wilczekre

* Köszönöm Schmidt Péternek a levelek átírásában és fordításában nyújtott segítségét.

1 *Bode Museumsdirektor*, 1995; WESENBERG, 1995 (I. a bibliográfiát a 29–31. oldalon); JUSTI, 1955, 347–348; KNOPP, 1996, 47–65; EISLER, 2006, 8–15.

2 HORVÁTH – FERENCZY, 2002, 731–733.; HORVÁTH, 2006, 9–10.

3 Németh István közli Nemes Marcell Bodéhoz írt leveleinek jelzetét, szövegüket azonban nem. NÉMETH, 2009, 185, 190.

4 GUDENUS, 1998, III. kötet. 24.

(1837–1922) hivatkozva kér segítséget Bodétól, de később feltehetően személyes találkozásra is sor került. A magyar levélírók közül Mellertől és Térey Gábor (1864–1927) művészettörténészről és képtárgyagazgatótól maradt fenn a legtöbb dokumentum Bode hagyatékában;⁵ az utóbbi leveleit Radványi Orsolya közölte.⁶ Meller 1915–1924 között írt tizenhét levelében beszámol új műtárgyak vásárlásának lehetőségéről az Országos Magyar Szépművészeti Múzeum számára, Bode véleményét kéri szerzőség, datálás, összehasonlítási anyag és ár tekintetében; továbbá ír az aktuális múzeumi eseményekről, aukciókról és saját kutatásairól. Bode *Mein Leben* című önéletrajzában maga is megemlékezik több magyar műgyűjtőről és művészettörténészről, említi például Nemest és Téreyt.⁷

Műgyűjtői és muzeológusi szempontból a levelek újdonsága abban van, hogy betekintést engednek néhány magyar arisztokrata, műgyűjtő, művészettörténész, műkereskedő kapcsolatába Bodéval, és gyűjteményeik néhány darabjának történetébe.⁸ Egyes levélírók egymással is kapcsolatban álltak, és a leveleikben említik is a másikat, például Meller Simon 1917-ben Nemes Marcellt a Tiziano-ügy kapcsán. Megismerhetjük a levelekből néhány magángyűjtemény történetének részletét, ha a festményekre tett utalások nyomán nem is azonosíthatjuk be a képet, mint például Pálffy van Dycknak attribuált *Női portréját* és Pokorny László Verboeckhoven-tájképét.⁹ A Hajdúsámsonban született Kulcsár Márton (1871–1947) hágai perzsaszőnyeg-kereskedő levelében két szőnyeg korábban küldött fényképe kapcsán ír Bodénak. A leírások alapján azonosítható viszont gróf Esterházy Miklós (1839–1897) Rembrandtnak tulajdonított *Nevető férifeje* és a Meller Simon leveleiben említett műtárgyak.

Az itt közölt forrásgyűjtemény csak egy keskeny szelete a Bode-hagyatékban található magyar vonatkozású dokumentumoknak, a további kutatások hasznosan segíthetik a 19. század végi és 20. század eleji műgyűjtemények és múzeumok történetével foglalkozó kutatót.

Források

I.

Esterházy Miklós levelei Wilhelm von Bodéhoz

(Staatliche Museen zu Berlin, Zentralarchiv, Nachlass Bode 1697

Közöletlen

3 f. fekete tintaírású levél papíron)

5 KUNZEL – GOTZE, 1995.

6 RADVÁNYI, 2006, 189, 193, 207, 221, 223, 229, 232, 247–8, 250–252, 254, 259, 276–277, 302, 305, 312, 322, 324, 326, 330, 332, 338, 362.

7 BODE, 1997, Textband 399–400.

8 A korszak magyarországi műgyűjteményeiről l. pl.: SINKÓ, 1981, 11–29; MRAVÍK, 2003, 10–33;

9 Pokorny László személynét nem tudtam egyértelműen azonosítani.

1.

Totis 9. Sept. 1892.

Euer Hochwohlgeboren!

In Beantwortung Ihres g. Schreibens theile ich mit, dass ich unverzüglich den Auftrag ertheilt habe, den Rembrandt¹⁰ an Sie abzusenden.

Hochachtungsvoll ergebenst

Nicolas Gf. Esterházy

2.

Totis 23. IX: 1892.

Euer Hochwohlgeboren!

An Ihre Adresse gelangen dieser Tage zwei Bilder aus Nordkirchen, welche sich bereits seit 170 Jahren dort befinden. Das Eine war in Düsseldorf ausgestellt, und wurde von dortigen Kenner als echt agnoscirt, obwohl er in Meinem Catalog als „Rembrandt oder Koning“ verzeichnet steht, während der andere (unseren Traditionen gemäss) als unzweifelhaft echt gilt.¹¹

Hochachtungsvoll

Gr. Nic. Esterházy

3.

Schloss Nordkirchen 16. November 1892.

Euer Wohlgeboren,

beehere ich mich ergebenst mitzutheilen, dass ich im hohen Auftrage des Herrn Grafen Nicolas Esterházy, aus hochdessen Gemäldegalerie, den lachenden Mannes Kopf von Rembrandt, unter Ihrer Adresse abgesandt habe.

Hochachtungsvoll:

H. Rionter

Gräflich Esterházy'scher Castellan.

II.

Kulcsár Márton levele Wilhelm von Bodéhoz

(Staatliche Museen zu Berlin, Zentralarchiv, Nachlass Bode 3109

Közöletlen

1 f. fekete tintairású levél fejléces papíron)

Perzisch Import-Huis van Marton Kulcsar Nooedeinde 11, Den Haag Telephoon No. 6008.

Den Haag, 12 Juni 1911.

Seine Excellenz Geheimrath Dr. Bode,

10 Rembrandt van Rijn (1606–1669) köre: Nevető férfi mellképe, 1630 k. Ma: Amsterdam, Rijksmuseum, inv. no. A 3934. TÁTRAI, 2009, 112, 119.

11 Philips Koninck (1619–1688) holland festő.

Ich war so frei Samstag zwei Photo's an Ihrer Werte Adresse einzusenden: nämlich: ein Brocat und ein Teppich Beide Stücke sind sehr gut erhalten und ich bin in der Lage diese Ihnen sehr vorteilhaft aufzutreten.

Hochachtungsvoll

M. Kulcsar

III.

Meller Simon levelei Wilhelm von Bodéhoz

(Staatliche Museen zu Berlin, Zentralarchiv, Nachlass Bode 3612

Közletlen

38 f. fekete tintairású levél papíron)

1.

Budapest den 24. VIII. 915.

Excellenz!

Bitte vielfach um Entschuldigung, wenn ich Sie wieder einmal in einer Bronzeangelegenheit belästige. Es würden hier 3 Bronzen aus altem Privatbesitz zu erwerben sein und ich soll seitens unseres Museums ein Angebot machen.

Es handelt sich um 2 Herkulesfiguren, 60 u. 70 cm. hoch, florentinisch, XVI. Jahrh., stark maniriert, mit michelangelesken Muskeln, aber derb, die Beine auffallend verzeichnet, im Ganzen mehr dekorative Arbeiten.¹² Jedoch vorzüglich erhalten, mit sehr schöner Patina. Ich denke, dass ich infolge der künstlerischen Minderwertigkeit der Stücke, trotz ihrer Grösse, nicht über 10–12000 Kronen für beide geben soll.

Das dritte Stück ist ein Thürklopfer,¹³ eine fast genaue Wiederholung des Neptun mit den Seepferden der Coll. Bischoffsheim¹⁴ (Bronzestat. Tafel 175.) Auch sehr schön erhalten, mit schöner Patina, 45 cm. hoch. Was könnte man dafür geben?

Und noch eine Frage. Excellenz erwähnten seinerseit, dass vor etwa 10 Jahren das Gegenstück zu unserem leonardesken Bronzereiter – in dünnem, schlechten Guss – im venezianischen Kunsthandel vorgekommen ist.¹⁵ Von anderer Seite wurde mir

12 Ferenczy István gyűjteményéből 1915-ben Rimaszombaton vásárolt három műről van szó: 1. Baccio Bandinelli után: Hekules. Bronz szobor, 63,8 cm magas. Budapest, Szépművészeti Múzeum, inv. no. 4894. Bibliográfia l.: BALOGH, 1975, I. kötet kat. 152. p. 124., II. kötet 197. kép; 2. Giambologna követője: Herkules. Bronz szobor, 70 cm magas. Budapest, Szépművészeti Múzeum, inv. no. 4895. Bibliográfia l.: BALOGH, 1975, I. kötet kat. 171, p. 135., II. kötet 213. kép.

13 Alessando Vittoria műhelye: Neptunus. Bronz kopogtató. Budapest, Szépművészeti Múzeum, inv. no. 4896. Bibliográfia l.: BALOGH, 1975, I. kötet kat. 213, pp. 164–165., II. kötet 260. kép.

14 Henri Louis Bischoffsheim (1829–1908) francia-angol bankár, műgyűjtő.

15 Leonardo követője: Lovasszobor. Budapest, Szépművészeti Múzeum, inv. no. 5362. Ferenczy István gyűjteményéből vásárolta a múzeum 1914-ben Rimaszombaton. Bibliográfia l.: BALOGH, 1975, I. kötet kat. 145, 115–122., II. kötet 185–186. kép. A lovasszoborral Meller több előadásában és tanulmányában foglalkozott. MELLER, 1918, 75–134; MELLER, 1916, 213–250. Ferenczy Béni Meller Simonnak 1917-ben készített érmén ugyancsak megjelenik a lovasszobor motívuma. HUSZÁR – PROCOPIUS, 1931. Nr. 2205. XXXIII. kép.

behauptet, dass in der Coll. Morgan in New-York sich ein ähnliches Stück befinde?¹⁶ Wissen Excellenz vielleicht, in welche Sammlung das venezianische Stück gelangt ist? Da ich jetzt den Katalog der Bronzen bearbeite und dieses Stück mich besonders beschäftigt, wäre ich für eine gütige Aufklärung äusserst dankbar.¹⁷

Mit vorzüglichster Hochachtung Ihr dankbar ergebener

Dr. Simon Meller

Budapest VI. Aréna ut 41.

2.

Budapest den 8. IX. 915.

Excellenz!

Empfangen Eure Exc. meinen herzlichsten Dank für Ihre überaus gütigen Ausklärungen. Ich hoffe, dass ich die drei Stücke zum Preise von 14000 Kr. erhalten werde.¹⁸ Wenn sie künstlerisch auch nicht sehr bedeutend sind, so füllen sie doch eine Lücke in unserer Sammlung.

Die grosse Bronzesammlung habe ich nach schweren und langwierigen Verhandlungen (es waren 6 Erben da und der Einflussreichste unter ihnen war für die Veranstaltung einer Auction) kurz vor Kriegsausbruch um den Preis von 21500 Kronen in 6 Raten zahlbar – erworben.¹⁹ Die damals eingetretene Verwirrung mag es entschuldigen, dass ich versäumt habe es Eurer Exc. sofort mitzuteilen.

Seither habe ich mich natürlich eingehend mit der Sammlung befasst und auch die Wiener Bronzesammlung genau durchgenommen und die Freude an diesen feinen Kunst hat mich für manche schlaflose Nacht der Verhandlungen reichlich entschädigt. Nun bin ich im Laufe dieser Studien zu der Überzeugung gelangt – ich traue mich kaum es herauszusagen – dass unser „Krieger zu Ross“ eine Originalarbeit Lionardo's ist.²⁰ Sie stimmt im Aufbau und in den kleinsten Details so frappant mit den Zeichnungen Lionardo's überein, und ist andererseits so frei und gross modellirt, dass an eine Nachbildung von anderer Hand nicht zu denken ist. Die Photographie, die seinerzeit in der Eile gemacht wurde, ist ganz falsch: das Pferd muss sich viel steiler bäumen, der Krieger sitzt mehr vorne und bäugt sich mit seinem Schilde nach links; in der richtigen Stellung ist die Gruppe von vollendeter Plasticität und überwältigender Dramatik. Auch habe ich seither das Stück sorgfältig vom Schmutze gereinigt; die wellige Modellirung kommt durch die Lichteffekte der glänzend-grünen Patina mit ihrem ganzen Formenreichtum zur Geltung. In den Zeichnungen Lionardos habe ich die konstante Entwicklung dieses Themas Schritt für Schritt

16 John Pierpont Morgan (1837–1913) amerikai bankár és műgyűjtő. Gyűjteményét a New York-i Morgan Library and Museumra hagyta. A budapesti lovasszobor közeli párhuzama a New Yorki Metropolitan Museumban van.

17 MELLER, 1917.; MELLER, 1921.

18 L. előző levél.

19 Ferenczy István gyűjteménye. L. előző levél.

20 L. 6. j.

zusammengestellt; es geht aus dieser Reihe klar hervor, dass unsere Statuette nicht in Mailand, während der verhältnismässig noch befangenen Sforzaarbeiten, sondern erst später in Florenz entstand, als Lionardo sein Lieblingsmotiv wieder hervorholte und es in seiner Reiterschlacht in voller Reife doppelt verwendete.²¹ Die Pferdezeichnungen dieser Zeit stimmen mit unserem Pferde so genau überein, dass die Gleichzeitigkeit wirklich ad oculos demonstrirt werden kann. Da der Drachenhelm unseres Kriegers auf der Rubenskopie nach dem Karton noch nicht vorkommt,²² dagegen auf den Kopien nach dem ausgeführten Fresko (Zeich. in den Uffizien, Plakette in Berlin etc.) an der hinteren Figur angebracht erscheint,²³ wird unsere Statuette in der Zeit zwischen Karton und Fresko, also genau 1504 entstanden sein. In ihrer grosszügigen, von kleinlicher Sauberkeit absehenden Modellirung erscheint sie als eine echte Künstlerskizze; Lionardo wird sie – und andere ähnliche – für sich modellirt haben, um mit den Elementen seiner Freskokomposition auch plastisch ins Reine zu kommen. Raffaels Reiter im Heliodorusfresko²⁴ (mit unserem Drachenhelm) und Fra Bartolommeos Reiterzeichnung in Weimar²⁵ geben sicher den Eindruck unserer und ähnlicher gleichzeitiger Statuetten Lionardos wieder.

Unser Krieger ist in den Tat der Schlüssel zu einer ganzen Reihe von Lionardofragen; doch will ich die Geduld Eurer Excellenz nicht länger missbrauchen. Wir bereiten ein Jahrbuch unseres Museums vor, das gleichzeitig in ungarischer und in deutscher Sprache erscheinen wird; dort will ich das ganze Material publiciren.²⁶

Wenn es mir gelingen würde, einer der verwandten Versionen auf die Spur zu kommen (bei Seligmann in Paris habe ich vor 1 ½ Jahren eine manirierte Nachbildung aus der zweiten Hälfte des 16. Jh. gesehen),²⁷ würde ich es für meine Pflicht erachten, Eure Excellenz darauf aufmerksam zu machen. Ich würde glücklich sein, wenn ich Eurer Excellenz und Ihren Sammlungen einen Dienst erweisen und so einen Teil unserer Dankerschuld abtragen könnte.

Mit dem Ausdruck Tiefster Verehrung Eurer Excellenz ergebenster

Dr. Simon Meller.

21 Leonardo milánói éveiben (1482–1499) tervet készített Francesco Sforza lovas szobrához. A teljes nagyságú agyagminta elpusztult, a bronzöntésre nem került sor. MELLER, 1918, 76–133.

22 MELLER, 1918, 128; Pieter Pauwel Rubens (1577–1640) flamand festő.

23 MELLER, 1918, 128, 46. kép.

24 Raffaello (1483–1520) 1511–1514-ben festette a Stanza di Eliodoro terem négy nagyméretű freskóját. MELLER, 1918, 133, 47. kép

25 Fra Bartolomeo (1472–1517) itáliai festő. MELLER, 1918, 133.

26 Az Országos Magyar Szépművészeti Múzeum Évkönyvei, az 1. kötet 1918-ban jelent meg. Az 1–2. kötet csak magyar nyelvű, a 3–8. kötet végén a tanulmányok német összefoglalása található. A 9–10. kötet teljesen kétnyelvű.

27 Jacques Seligmann (1858–1923) párizsi műkereskedő.

Budapest den 1. I. 916.

Excellenz,

aus den mir mit der jetzt üblichen starken Verspätung zugehenden Zeitschriften ersehe ich, dass Exc. Ihren 70. Geburtstag begangen haben.²⁸ Gestatten Sie mir, dass ich aus diesem Anlass meinen innigsten Glückwünschen Ausdruck verleihe. Ich hoffe, dass die Folgen des bösen Unfalls, der Exc. während der unermüdlichen Ausübung amtlicher Agenden betroffen, bald vorüber sein werden; durch Dr. Zimmermann erfahre ich mit Freuden, dass die Heilung rasch von statten geht.²⁹

Gleichzeitig lese ich, dass dr. Oldenbourg zum Assistenten ernannt worden ist.³⁰ Es hat mich sehr gefreut, denn ich habe sein Talent und seine Kännntnisse in Wien schätzen gelernt. Leider konnte ich ihn nicht nach Budapest begleiten; er hat hier aber vieles zu sehen bekommen. Wie ich höre, hat sie die Leonardo-bronze grossen Eindruck auf ihn gemacht; über die Autorschaft Leonardos wird er sich aber kaum eine Meinung bilden können, da meine Volontäre – zu meinen grossen Verdruss – versäumt haben, das auf dem Tische liegende Vergleichmaterial zu zeigen.³¹

Das Erscheinen unseres Jahrbuches ist mindestens um ein Jahr verschoben worden. Ich möchte daher meine schon halb fertige Leonardo-arbeit anderswo erscheinen lassen.³² Wäre es principiell möglich, dass sie in einem der nächsten Hefte Ihres Jahrbuchs kommen könnte?³³ Ich würde natürlich dann das Manuscript zur Prüfung vorlegen.

Der Aufsatz hätte den Titel: Leonardos Reiterdarstellungen und die Budapester Bronzestatuette. Ich glaube, unter den Handzeichnungen Leonardos die Sforza entwürfe von den Trivulziozeichnungen mit Sicherheit geschieden zu haben, und Sache klarzulegen, wie das Motiv des springenden Rosses sich im Laufe von fast 30 Jahren bei Leonardo entwickelt.³⁴ Sforza entwürfe, Reiterschlacht, Trivulzio skizze sind die drei Hauptetappen; unsere Bronze spreche ich als eine vorbereitende Studie zum Trivulziodenkmal an.

Gleichzeitig sende einige – nicht ganz gelungene – Photographien unserer Bronze ein, und bitte sie vielleicht mit den Federskizzen in Windsor (abg. Seidlitz, Tafel XX. Band I. S. 120) vergleichen zu wollen.³⁵

28 Bode 1915. december 10-én töltötte be 70. életévét.

29 Max Georg Zimmerman (1861–1919) művészettörténész, a berlini Schinkel Museum igazgatója.

30 Rudolf Oldenbourg (1887–1921) művészettörténész, múzeumi kurátor, a 17. századi flamand festészet szakértője. Bécsben és Halléban végezte tanulmányait.

31 L. 6. j.

32 L. 6. j.

33 Előbb jelent meg németül, mint magyarul: MELLER, 1916, 213–250.

34 Leonardo 1508-tól dolgozott Gian Giacomo Trivulzio (1440 vagy 1441–1518) generális lovas szobrának tervén, de a mű nem készült el. MELLER, 1918.

35 Első kiadás: SEIDLITZ, 1909. Az általam tanulmányozott kiadásban: SEIDLITZ, 1935, 63–71, 74, 78–79. kép.

Mein Aufsatz würde etwa 20 Seiten in Anspruch nehmen und ich könnte das Manuscript im Februar liefern.

Mein einziger in deutscher Sprache erschiener Aufsatz ist vor einigen Jahren auch in Ihrem Jahrbuch publiziert worden, und es würde mich sehr freuen, wenn ich dort nach einem Michelangelo-thema mit einem Leonardo-thema wieder auftreten könnte.³⁶

Den wunderbar-frischen Leonaro-aufsatz Ew. Excellenz habe ich mit hohem Genuss gelesen; ich verstehe nicht, wie man diese feste Kette zusammengehöriger Meisterwerke zerreißen und an „amico“s verteilen kann?³⁷

In Zicher Verehrung Ew. Excellenz ganz ergebener

Dr. Simon Meller

4.

Budapest den 16. II. 916.

Excellenz,

empfangen meinen herzlichsten Dank für Ihre w. Zeilen vom 8. II. Ich bin sehr erfreut über den guten ersten Eindruck des Aufsatzes und möchte hoffen, dass er auch einem genaueren Durchlesen standhalten wird. Allerdings habe ich ihn nach Fertigstellung sofort, ohne Revision abgeschickt; er muss noch durchgefeilt und mit einigen Kleinigkeiten ergänzt werden. Auch möchte ich ihn sprachlich revidieren lassen. Wenn er endgiltig angenommen ist, will ich mich betreff der Illustrirung an Dr. Winkler wenden.³⁸ Es wäre sehr angenehm, wenn ausser der Bronze auch die bedeutenderen Zeichnungen abgebildet werden könnten.

Gegen Ende dieses Monats will ich auf 2–3 Tage nach Berlin; bei dieser Gelegenheit werde ich mir erlauben anzufragen, ob ich bei Eurer Excellenz vorsprechen darf und soll?

Mit dem Ausdruck tiefster Verehrung Eurer Excellenz ergebenster

Dr. Simon Meller.

5.

Budapest den 18. III. 916.

Excellenz!

Auf der Rückreise habe ich mir in Wien den Bellerophon Bertoldos herausgeben lassen,³⁹ und fand die Übereinstimmung mit dem Berliner Schutzfliehenden in allen Einzelheiten so schlagend, dass ich die etwas voreilige Theorie, dass die Bronze die

36 MELLER, 1909, 1–8.

37 Bode több tanulmányában is foglalkozott Leonardóval: BODE, 1909, 303–314; BODE, 1915, 189–207.

38 Friedrich [Horst] Winkler (1888–1965) művészettörténész, a reneszánsz művészet szakértője. Tanulmányait Bécsben, Berlinben és Freiburg im Beisgauban végezte. 1915-ben Bode kinevezte a berlini Zentralbibliothek élére.

39 Bertoldo di Giovanni: Bellerophon és Pegasus. 1480-as évek. bronz szobor. Bécs, Kunsthistorisches Museum, Inv. No. 5596.

Nachbildung eines leonardoischen Wachsmodells sein könnte, vollständig fallen liess. Damit wird allerdings auch die Erklärung der Figur als König unsicher, denn wie käme ein Bildhauer auf den Gedanken, einen König aus einer Anbetung zu modellieren? Man müsste dann annehmen, dass Bertoldo etwa durch die Studien Leonardos zur „Anbetung“ angeregt, auf diese Idee kam. Auf alle Fälle ist die Figur ganz und voll Bertoldo, und an dieser Feststellung Ew. Excellenz kann nicht gerüttelt werden.

Das Märzheft der B.-schen Monatshefte ist hier noch nicht angelangt und so konnte ich Schubrings Artikel nicht lesen.⁴⁰ Aber auch ungelesen wage ich zu behaupten, dass die Zuschreibung der Reliefs an Fr. di Giorgio ein completer Unsinn ist.⁴¹ Die Reliefs habe ich seit langer Zeit nicht gesehen und war während meiner letzten Leonardostudien auf die Abbildungen angewiesen. Ich weiss, wie gefährlich es ist, nach Abbildungen Theorien zu bauen und würde auch die Folgenden nie niedergeschrieben haben, bevor ich sie nicht vor den Originalen nachgeprüft hätte, wenn ich die Frage Ew. Excellenz nicht beantworten müsste. So lege ich aber diese unkontrollirte Hypothese Ew. Excellenz zur Beurteilung vor. Ich glaube, dass die Reliefs Frühwerke des Bertoldo sein könnten, aus der Zeit zwischen 1466 und 1480, und sie sind es, die den Leonardo hauptsächlich beeinflusst haben. Daher die von Ew. Excellenz so klar bewiesene Zusammenhang zwischen den frühen Zeichnungen Leonardos und diesen Reliefs. Für Bertoldo sprächen folgende Gründe:

1) Die Reliefs deuten auf einen Donatello Schüler, der aber streng klassizistische Tendenzen verfolgt.

2) Die offene sechseckige Säulenhalle im Hintergrunde der Zwietracht, ebenso wie die kleinen Flachfiguren im Hintergrunde zeigen eine auffallende Verwandtschaft mit der Pazziverschwörungsmedaille.⁴²

3) Eine Reihe der Einzelfiguren zeigen die grösste Verwandtschaft mit gesicherten Werken Bertoldos z.B. der stehende Akt links auf der „Zwietracht“ mit der Berliner Herkulesstatuette,⁴³ der Christ auf der „Geisselung“ mit dem „Schutzflehenden“ u.s.w.⁴⁴

4) Die Figur der Zwietracht ist in einer für Bertoldo charakteristischen Weise so gedreht, dass ihr Rücken fast parallel mit der Bildfläche erscheint, während auf der damit zusammenhängenden Leonardozeichnung die verkürzte Seitenansicht wiedergegeben ist. Dieselbe Drehung (aber nach vorne) verwendet Bertoldo in seinem Bellerophon.

40 SCHUBRING, 1916, 81–91.

41 Francesco di Giorgio Martini, stukkó relief, 1474–1480 között. London, Victoria And Albert Museum, Sculpture Collection, inv. No. 251–1876.

42 Bertoldo di Giovanni érme Giuliano de' Medici meggyilkolását ábrázolja a Pazzi-összeesküvés során, 1478.

43 Bertoldo di Giovanni: Herkules a hesperidák almájával. Bronzszobor. Berlin, Bode Museum, Skulpturensammlung.

44 Francesco di Giorgio Martini: Krisztus ostorozása. Bronz dombormű. Perugia, Galleria Nazionale dell'Umbria, inv. n. 746.

Von den drei Reliefs scheint die Beweinung von 1474 die früheste zu sein; sie steht noch den Lorenzokanzeln (besonders in der Draperiebehandlung) Donatellos nahe.⁴⁵ Die Geisselung und die noch spätere Zwietracht werden nach ihrem stilistischen Zusammenhang mit den Medaillen um 1478–1480 entstanden sein, in den Jahren, wo Leonardo sich von Verrocchio losgesagt und an Bertoldo angeschlossen haben muss. Den Übergang zur Spätzeit Bertoldos würden dann der Schutzfliehende und der Bellerophon bezeichnen, der erstere wohl auch noch vor 1482 entstanden. Die Bargelloschlacht⁴⁶ und der Berliner Herkules wären die typischen Spätwerke, kühler, härter und etwas manierter, die Arbeiten, die schon in die Michelangelozeit Bertoldos fallen. Wir hätten so eine Entwicklung für Bertoldo gewonnen, die von Donatello bis Michelangelo führt, und erst die genialeren Frühwerke, die Reliefs würden uns erklären, wie Bertoldo zu seinem überragenden Ansehen in Florenz und bei den Medicis gekommen ist.⁴⁷ Wenn diese Werke wirklich von ihm herrühren, so muss er wirklich in der Tat als Meister Leonardos und Michelangelos, und als der eigentliche Begründer der klassischen Kunst betrachtet werden.

Da Excellenz doch der beste Kenner Bertoldos und der leonardesken Reliefs sind, werden Sie sofort entscheiden können, ob diese Theorie überhaupt möglich sei oder nicht? Ich wäre sehr dankbar, wenn Exc. mich darüber aufklären würden. Denn davon bin ich fest überzeugt, dass diese Reliefs entweder Arbeiten Bertoldos sind, die den jungen Leonardo bestimmt haben, oder Werke des Leonardo unter dem Einflusse Bertoldos. Ausser diesen Beiden kommt für sie kein Anderer in Betracht.

Mit dem Ausdruck tiefster Verehrung Ihr ganz ergebener

Dr Simon Meller

6.

Budapest den 27. IV. 916.

Excellenz!

Nun habe ich Schubrings Artikel endlich erhalten und er übersteigt alle Erwartungen.⁴⁸ Er hat einen Francesco di Giorgio zusammengebraut, der an Vielseitigkeit nichts zu wünschen übrig lässt. Ein Blick auf die Einfältigkeit der reproduzierten authentischen Bilder und es erscheint unglaublich, diesem biedereren Sienser die hochdramatischen Reliefs zuschreiben zu wollen. Auch sonst ist der Artikel voll der unglaublichsten Dummheiten. Z.B. er übersetzt der Vers Giovanni Santi's:⁴⁹ *Storie nel bronzo scolpite in calda cera* (was doch nur: Historien in

45 Donatello (1386–1466), Firenze, San Lorenzo, két szószék Krisztus életének jeleneteivel, 1460-as évek.

46 Bertoldo di Giovanni: Lovascsata. Bronzerelief. Eredetileg a Palazzo Medici egyik kandallója fölöött volt, ma: Museo Nazionale del Bargello.

47 Bertoldo di Giovanni az idős Donatello segédje volt a San Lorenzo bronz szószékeinek domborműveinél. Később a Lorenzo de' Medici alapította iskola vezetője, leghíresebb tanítványai Michelangelo, Baccio da Montelupo, Rustici és Sansovino.

48 L. 31. j.

49 Giovanni Santi (1435 k. – 1494) itáliai festő, Raffaello apja.

Bronze, in heissem Wachs gegossen, d.i. *cire perdue* – bedeuten kann) „*storie nel bronzo scolpite, deren Modell in „calda cera“ gearbeitet war.*”

Die Korrektur meines Leonardoaufsatzes habe ich schon abgesendet;⁵⁰ die Illustrationen werden auch bald fertig sein. Ich vergass immer zu fragen, ob Excellenz es für richtig halten, dass ich in einer Anmerkung das zweite, von Ew. Excellenz vor etwa 35 Jahren in Venedig gesehene Exemplar unserer Reiterbronze erwähnen soll? Ich füge mich da ganz Ihrem Entdünken.

Die Antwort auf Schubrings Artikel erwarte ich mit grosser Spannung; die Frage dieser herrlichen Reliefs ist doch von grösster Bedeutung.

Mit dem Ausdruck tiefster Verehrung Ew. Excellenz ganz ergebener

Dr Simon Meller.

7.

Budapest den 16/V 916.

Excellenz!

Herzlichsten Dank für die freundlichen Zeilen von 1/V. Meine letzte Erwerbung ist eine steinerne Madonna, mittelrheinisch um 1420–30, in ziemlich erhaltener alter Fassung wohl von der selben Hand, wie die noch schöneren Madonnen im Bonner Museum und in Thorn.⁵¹ In den wenigen Monaten, seitdem ich die Leitung unserer Skulpturensammlung übernommen, habe ich etwa 8 gute Stücke erworben; 2–3 stehen noch im Stadium der Unterhandlung.⁵² Ich möchte ja nicht übereilen, und eine wirklich gewählte, nicht zu grosse Sammlung zusammenbringen; aber da wir nach dem Kriege die Abteilung eröffnen wollen, möchte ich die bisher vollkommen fehlenden Epochen, Mittelalter und XVII–XVIII. Jahrhundert, doch mit einigen repräsentativen Stücken vertreten haben.

Zur Auktion Beckerath⁵³ komme ich mit unserem neuen Generaldirektor von Petrovics nach Berlin,⁵⁴ und werde mir bei dieser Gelegenheit erlauben, bei Excellenz vorzusprechen und um Ihren gütigen Rat bitten.

Wenn meine Neuerwerbungen hier beisammen sind, will ich sie photographiren lassen und Excellenz einschicken.

Mit dem Ausdruck Tiefer Verehrung Ihr ganz ergebener

Dr Simon Meller.

50 L. 6. j.

51 Kelet-német mester: Madonna. Mésző szobor, 120 cm magas. Budapest, Szépművészeti Múzeum, inv. no. 4967. Bibliográfia I.: BALOGH, 1975, I. kötet kat. 301. pp. 212–214., II. kötet 354–355. kép. A Múzeum 1916-ban vásárolta Louis Marxtól Frankfurt am Mainban.

52 Meller 1916–1921 között „a közép- és újabbkori szoborgyűjtemény” vezetője. POGÁNY – BACHER, 1956, 115–116.; BALOGH, 1975, I. kötet, 10.

53 LEPKE, 1916.

54 Petrovics 1914. március végétől 1935-ig a Szépművészeti Múzeum igazgatója. POGÁNY – BACHER, 1956, 35–40; BALOGH, 1975, I. kötet p. 10.

Budapest den 19. XI. 916.
 Excellenz!

Ihre w. Zeilen vom 10. VI. habe ich erhalten und den Inhalt derselben Herrn Alexius von Petrovics, Direktor unseres Museums mitgeteilt. Er ist natürlich, wie wohl jeder Museumsleiter, principiell gegen die Verschickung der Hauptbilder einer öffentlichen Sammlung; Bilder zweiten Ranges zu versenden hat wieder keinen Sinn. Er sagt, es wäre ihm eine Erleichterung, wenn Excellenz von den etwa in Betracht kommenden Bildern der Galerie absehen könnten; denn wenn die Angelegenheit vom Auswärtigen Amt an unser Kulturministerium geleitet wird, müsste er – bei aller Aufrechterhaltung seines prinzipiellen Standpunktes – sich doch ergeben.

Meinerseits, da ich mit der Bildergalerie offiziell nichts zu tun habe, kommt nur das Kupferstichkabinet in Betracht, wo gegen eine Versendung nichts einzuwenden wäre; doch glaube ich, dass Berlin da vollauf versehen ist. An spanischen Zeichnungen haben wir nichts nennenswertes; an Graphik käme nur ein Blatt von Goya (ein État-Unikum) in Betracht;⁵⁵ sonst ist wohl alles in Berlin ebenso schön vorhanden. – In der plastischen Abteilung haben wir nichts Spanisches.

Was unsere Privatsammler anbelangt, stehe ich mit der grössten Freude und mit aller Energie zu Ew. Excellenz Verfügung. Von Bildern kämen in erster Reihe etwa 2 Grecos und 1 Goya bei Baron Herzog in Betracht.⁵⁶

Wenn etwa auch das Kunstgewerbe mit einbezogen wird, kann ich bei unseren Sammlern Umschwenken halten.

Ich kann nicht umhin, bei dieser Gelegenheit Excellenz für die ausserordentliche Liebenswürdigkeit, mit welcher Excellenz mir Ihre schönen Neuerwerbungen zeigten, herzlichst zu danken.

In aufrichtiger Verehrung Excellenz ganz ergebener

Dr. Simon Meller.

Budapest den 4. I. 917.
 Excellenz!

Die Lösung, dass wir den frühen Velazquez zur spanischen Ausstellung leihen, ist uns sehr angenehm, und wird ohne weiteres gehen.⁵⁷

Zu Excellenz Bestimmung des Nemes'schen „Tizian“ habe ich nichts hinzu zu fügen; sie ist einfach schlagend.⁵⁸ Im Gegensatz zu Gustav Glück⁵⁹ und Augus. L.

55 Francisco José y Lucientes Goya (1746–1828) spanyol festő.

56 El Greco (1542–1614) spanyol festő. Herzog Lipót Mór (1869–1934) bankár, műgyűjtő.

57 Diego Rodriguez de Silva y Velázquez (1599–1660): Étkező parasztlak. 1618–1619. Budapest, Szépművészeti Múzeum, inv. no. 3820. A Múzeum 1908-ban Londonban vásárolta Christie's-nél. Bibliográfiát l. TÁTRAI, 1991, 161.

58 Nemes Marcell (1866–1930) kereskedő, műgyűjtő. Tiziano Vecellio (1488–1576) itáliai festő.

59 Gustav Glück (1871–1952) művészettörténész, a bécsi Gemäldegalerie igazgatója.

Mayer,⁶⁰ die das Bild hier in Augenschein genommen und es für ein vollwertiges Original Tizians erklärten, habe ich es sofort für eine spätere Kompilation gehalten, doch unter dem Druck ihrer Begeisterung sagte ich, dass es vielleicht noch in Tizians Atelier, auf Grund einer Familienbestellung nach dem grossen Bilde entstanden sein könnte. Nun habe ich das Bild zum zweiten mal angesehen; es *stammt zweifellos aus dem 17-ten Jahrhundert*. Der kleine Mayer hat Nemes einen Brief geschrieben, wo er das Bild im Dogenpalast für eine späte, schlechte Kompilation nach dem Nemes'schen Original erklärt!

Die kleinen Photos nach dem Bronzepferdchen habe ich dankend erhalten, und hoffe, dass ich bald Gelegenheit haben werde, das Original zu sehen. Er wäre wichtig, wenn man eine der vom Vasari erwähnten vielen Pferdестudien Rustici's feststellen könnte;⁶¹ sie müssen sich wohl unter den leonardesken Pferden befinden.

Für unsere Sammlung habe ich eine kleine Reihe hübscher Holzfigürchen erworben; ich will sie gelegentlich photographiren lassen und einsenden.

Mit dem herzlichsten Glückwünschen zum neuen Jahr Ihr ganz ergebener

Dr Simon Meller.

Sr. Excellenz

Herrn Dr. v. Bode.

nach Kenntnisnahme zurück.

M. etwas anders über das Bild, ehe er Ihre Ansicht erfallen hatte.

Friedländer⁶²

10. I. 17

10.

Budapest 21. II. 917.

Excellenz,

die versprochenen Photos konnte ich noch nicht senden, da wir jetzt keinen Photographen im Hause haben. Mit schwerer Mühe habe ich die beiliegenden zwei Aufnahmen bekommen. Die Gruppe, Christus am Kreuz mit Marie u. Johannes, habe ich schon auseinandergerissen gefunden, den Christus bei Schuster, die beiden Figuren bei Böhler.⁶³ Alle drei Sockel sind nEw. Die Figuren sind als Skulpturen unbedeutend,

60 August Liebmann Mayer (1885–1944) művészettörténész, a spanyol festészetet tanulmányozta. A müncheni Alte Pinakothek kurátora és egyetemi professzor.

61 Giorgio Vasari (1511–1574) itáliai festő, építész, művészeti író. Giovanni Francesco Rustici (1474–1554) itáliai festő és szobrász. „Imparò Giovanfrancesco da Lionardo molte cose, ma particolarmente a fare cavalli...” VASARI, 1881, 601.

62 Max J[acob] Friedländer (1867–1958) művészettörténész, 1904-től a berlini múzeumok igazgatóhelyettese, felelős volt Bodéval együtt a szerzeményezésekért. Több művet adományozott a Gemäldegalerie-nek és a Kupferstichkabinettnek. 1924-től követi Bode-t az igazgatói székben.

63 Dél-tiroli mester: Kálváriacsoport. 1430 körül. Budapest, Szépművészeti Múzeum, inv. no. 5167–5169. Mária és János alakja a müncheni Julius Böhler ajándéka, a feszületet báró Adolf Kohnertől vásárolta a múzeum 1916-ban. Bibliográfia I.: BALOGH, 1975, I. kötet kat. 303, 215., II. kötet 357. kép.

aber die unberührte Fassung von ganz ausserordentlichem Reiz. Höhe des Crucifixes 70, der Seitenfiguren 32 cm.

Das Buchsrelief, die Geisselung Christi ist aus einem Stück geschnitzt, die Figuren aus dem Grund herausgeholt, der Hintergrund mit einer Art Punze bearbeitet.⁶⁴ Das Holz hat einen sehr schönen satten Ton und feinen Glanz; die Photographie gibt in dieser Hinsicht den Eindruck nicht wieder. Grösse: 24 x 17 cm. Ich glaube, es ist ein importantes Stück; kann es aber schwer datieren. Ist es Mitte 16-tes Jahrhundert und niederdeutsch oder niederländisch?

Die übrigen Photos folgen, wenn ich sie bekomme.

Die Wahrheit um den „Tizian“ beginnt zu siegen; man hört sie schon von den verschiedensten Seiten.⁶⁵

In tiefer Verehrung Excellenz ganz ergebener

Dr Simon Meller

11.

Budapest den 13. III. 917.

Excellenz,

besten Dank für Ihre liebenswürdige Aufklärung in Betreff unseres Buchsreliefs. Für diese Zeit fehlt es sehr an Vergleichsmaterial.⁶⁶

Jetzt komme ich wieder mit Fragen. Einliegend sende ich die Photographie (1/2 Grösse) einer sehr schönen Bronze. Ich habe sie von einem Freunde, dessen Vater es vor etwa 40 Jahren auf Rat eines Kenners kaufte. Sie sieht sehr gut aus, doch kann ich sie nicht gut datieren. Die braune Platina, das gelbliche Metall ist wie auf deutschen Bronzen des 16. Jahrh.; doch damit stimmt das Sentiment der Auffassung nicht. Ich möchte sie für unsere Sammlung kaufen, doch müsste ich vorher damit ins Reine kommen, da ja auch der anzubietende Preis davon abhängt.

Unser Direktor v. Petrovics lässt Excellenz durch mich bitten, Ihre Ansicht über den Tintoretto (N^o29 der Auction Moll) uns gütigst mitzuteilen.⁶⁷

Und noch eine Frage. Sind die Pariser Zeichnungen der Familie Vischer,⁶⁸ auf die Excellenz seinerzeit Weizsäcker aufmerksam gemacht haben, seither photographirt worden?⁶⁹ Ich mache jetzt eine grössere Arbeit über die Vischer-werkstatt; vielleicht wird sogar ein Buch über die deutschen Renaissance-bronzen daraus.⁷⁰

Mit tausend Entschuldigungen für die Belästigung
Excellenz ganz ergebener

Simon Meller

64 Bajor mester: Krisztus ostorozása. 17–18. század. Puszpáng, 24 x 15 cm. Budapest, Szépművészeti Múzeum, inv. no. 5176. Bibliográfia I.: BALOGH, 1975, I. kötet kat. 354, 241., II. kötet 409. kép.

65 L. előző levél.

66 L. 65. j.

67 Tintoretto (1518–1594) itáliai festő. CASSIRER – HELBING, 1917.

68 Vischer: német szobrászcsalád a 15–16. században.

69 Heinrich Weizsäcker (1862–1945) művészettörténész, a stuttgarti egyetem professzora.

70 MELLER, 1925a; MELLER, 1925b, 201–202.

Budapest den 1/8 917.

Excellenz,

gestatten Sie mir, dass ich zum fünfzig jährigen Jubiläum Ihrer Amtstätigkeit meine herzlichsten Glückwünsche darbringe. Excellenz blicken auf eine Lebensarbeit zurück, die in unserem Zeitalter in unserem Fach ganz einzig und beispiellos dasteht.

Vor mehreren Wochen habe ich mir erlaubt, einige Photos von Kleinplastiken Excellenz einzusenden. Ich hoffte damals nach Berlin kommen zu können, doch musste ich meine Reise auf den September verschieben. Es war darunter eine wundervolle Kleinbronze, den heil. Christoph darstellend (Stab u. Christkind fehlen), auf der Fusssohle datirt 1497, eine sichere u. wichtige Arbeit Peter Vischers d. Ä.,⁷¹ der Übergang von den noch eckigen Magdeburger Figuren, zu seinem späteren flüssigen, identistischen Stil. Das Stück befindet sich in hiesigen Privatbesitz (Dr. Emil Delmár).⁷²

Momentan arbeite ich wieder an einem Leonardo-aufsatz. Ich glaube beweisen zu können, dass die Altartafel in der Cathedrale v. Pistoia, Mad. mit h. Johannes u. Zeno, ein Jugendwerk Leonardos ist. Der Gedankengang ist ungefähr folgender:

- 1) Der Leonardeske Charakter des Bildes ist evident und wird überall betont, so auch von Excellenz u. Crowe u. Cavalcaselle.⁷³
- 2) 1478, als das Altarbild in Auftrag gegeben worden ist, war Leonardo im Hause Verrocchios, 26 Jahre alt, während Credi 19.⁷⁴ Die innere Wahrscheinlichkeit spricht dafür, dass Verrocchio den bedeutenden Auftrag eher dem Leonardo, als dem Anfänger Credi übergab.
- 3) Das Bild steht unvergleichlich höher, als alle übrigen Arbeit Credis. U. zw. nicht nur in der delikaten Ausführung, sondern besonders in der Composition. Das Neapeler Bild, eine Copie mit anderen Heiligen, zeigt am besten, wie Credi sein Vorbild missverstanden hat. Und auch sonst, wo er Motive dieses Bildes verwendet hat, z.B. der heil. Johannes auf seinem Altarbild in S. Maria delle Grazie in Pistoia.
- 4) Das Bild ist für 1478 eine grossartige Neuerung, in Bezug auf Weiträumigkeit, und Kontrapostische Equilibrirung der beiden Seitenfiguren, der Ausgangspunkt des klassischen Dreifigurenaltars, wie er sich später entwickelt hat. Die mit grosser Energie fest auf dem Boden stehenden Figuren sind in direktem Gegensatz mit den übrigen tänzelnden Frühfiguren Credis.

71 Id. Peter Vischer (1460 k.–1529) német szobrász.

72 MELLER, 1919/1920, 22–26; MELLER, 1925a, 59–67. Delmár Emil (1876–1959) a Delmár Emil, Delmár Walter és Tivadar Építési Vállalkozók Dunakotrási és Gőzhajózási Vállalat nevű cég társtulajdonosa, műgyűjtő. Irodalom: MRAVIK, 1990, 4–9; RÓZSAVÖLGYI, 2009, 221–230; RÓZSAVÖLGYI, 2010, 177–181.

73 Joseph Archer Crowe (1825–1896) művészettörténész. Giovanni Battista Cavalcaselle (1819–1897) művész és művészettörténész. CROWE – CAVALCASELLE, 1871, IV. Bd. 424–425.

74 Andrea del Verrocchio (1435–1488) műtermében tanult Leonadro da Vinci (1452–1519) és Lorenzo di Credi (1459?–1537).

5) Auf der bekannten Zeichnung Leonardos von 1478 stehen folgende Zeilen:

....bre 1478 incominciai le 2 madonne

....iacopo in Pistoia.

Das kann doch nur San Jacopo in Pistoia bedeuten, wo das Bild noch heutigen Tages steht. Wenn beide Madonnen für S. Jacopo bestellt waren, so ist es leicht möglich, dass die 2-te Madonna als Pendant, für die auf der anderen Seite des Chores liegende Capelle, wo heute kein Altarbild vorhanden ist, später von Credi gemalt worden ist und nur im Neapeler Bilde erhalten ist.

6) Einer der auffallendsten Motive des Bildes ist das Standmotiv des Johannes. Die Aktstudie dazu ist in der feinen Silberstiftzeichnung in Windsor, Joh. d. Täufer stehend, mit Kreuz, und vorgestrecktem rechten Arm erhalten. Diese frühe Leonardozeichnung – sie wird allgemein u. richtig um 1478 angesetzt – ist sicher eine Studie zum Pistoiesen Bilde, während die Louvre zeichnung Credis erst nachträglich, vor dem Bilde entstand, wie die missverstandenen und nachlässig hingekritzten Extremitäten beweisen.

7) Die Wirkung des Bildes war ungeheuer. Sie lässt sich schon seit 1480 bei Ghirlandaio und dann einige Jahre später bei Perugino feststellen;⁷⁵ ihre eigentliche Wirkung beginnt erst während des zweiten flor. Aufenthaltes von Leonardo. Fra Bartolomme zeichnet die Johannesfigur fast genau ab (Windsor siehe Knapp S. 284) und verwendet deren Standmotiv im Johannes, auf dem Altarbilde in Dom zu Lucca. Raphael kopirt die Beine des Johannes auf seiner Madonna Ansidei,⁷⁶ die als Ganzes als eine Paraphrase des Pistoieser Bildes erscheint; und ganz sicher unter seinem Eindruck dieses entstand.

Ich wäre Excellenz sehr verbunden, wenn Sie mir Ihre Meinung diesbezüglich mitteilen wollten.

Mit vorzüglichster Hochachtung Ew. Excellenz ganz ergebener

Dr. Simon Meller.

P.S. Da das Bild um 1486 von Credi abgeliefert worden ist, so ist es möglich, dass er einzelne Theile fertigmalt hat, und die Draperiestudie zum Johannes zu diesem Zwecke nötig war.

13.

Budapest den 12. XII. 917.

Excellenz,

empfangen Sie meinen innigsten Dank für den überaus gütigen Empfang, den Sie mir trotz Ihres – hoffentlich schon überstandenen – Umwohlseins zutheil werden liessen, für die mir äusserst wertvollen Aufklärungen und für Ihren Brief, der

75 Domenico Ghirlandaio (1449–1494) itáliai festő. Perugino (1448–1523) Verrochio műhelyében dolgozott.

76 Az Ansidei Madonnát Raffaello (1483–1520) 1505–1507 között festette Firenzében Niccolò Ansidei megrendelésére a perugiai San Fiorenzo templomban lévő családi kápolna számára. Ma: London, National Gallery.

meinem Standpunkt dem Minister gegenüber der nötigen Halt giebt. Die Sache wird erst in ungefähr 14 Tagen perfekt sein; der Eigentümer hat seine Ansprüche bedeutend höher gestellt, als ich nach seinen vorläufigen Bemerkungen dachte; doch hoffe ich dass die Sammlung trotzdem noch unter annehmbaren Bedingungen in unseren Besitz gelangen wird. Sobald der Kauf perfekt ist, werde ich mir die Freiheit nehmen, Excellenz davon zu benachrichtigen. Es ist wohl ganz überflüssig, aber Excellenz werden es mir nicht über nehmen, wenn ich Sie bitte, die Sache inzwischen als vertraulich zu betrachten.

Mit dem erneuten Ausdruck meines innigsten Dankes verbleibe ich Ihr ganz ergebener

Dr. Simon Meller.

14.

Budapest den 15. I. 918.

Excellenz!

Von der Auction Kauffmann bin ich, was unsere Plastische Abteilung betrifft, leider mit leeren Händen zurückgekehrt. Auf die runde Marmorscheibe mit dem Relief eines Geistlichen, süddeutsch, Anfang XVI, die A. S. Drey gekauft hat, habe ich auch verzichtet, da ich der verlangten Preis vor 16000 M. nicht verantworten kann.⁷⁷

Im Handel habe ich einige Plaketten erworben, darunter von Dr. Lederer die Chimäre-plakette in der Art des Bertoldo, die er von Excellenz hat.⁷⁸ Würden Excellenz raten, das Stück zu behalten? Pro spricht die Seltenheit, oder besser gesagt, die Unauffindbarkeit; dagegen die neue Patina. War das Stück alter Besitz oder ist er von guter Provenienz? Für eine vertrauliche Antwort wäre Excellenz sehr dankbar

Ihr ganz ergebener

Dr Simon Meller.

15.

Budapest den 20. Dez. 919.

Excellenz,

Ihren w. Brief von 27/X, habe ich erst gestern erhalten, obwohl mein Manuscript und der Brief Dr. Winklers schon vor 3 Wochen angekommen ist.⁷⁹ Von den Elsheimerzeichnungen haben wir keine Platten oder Abzüge;⁸⁰ aber ich habe die Aufnahmen beim Photographen schon bestellt und werde die Abzüge baldmöglichst zusenden.

77 Az A.S. Drey műkereskedést Aaron S. Drey az 1860-as években alapította Münchenben. 1881-ben Drey bevonta a cégbe fiát, Siegfriedet és vejét, Adolf Sternt.

78 Francesco di Giorgio (?): Bellerophon és a kiméra. Bronz plakett. Budapest, Szépművészeti Múzeum, inv. no. 5226. Bibliográfia I.: BALOGH, 1975, I. kötet kat. 405, 265–266, II. kötet 460. kép. A Múzeum 1918-ban Berlinben vásárolta Ph. Lederertől.

79 Winkler I. 29. j.

80 Adam Elsheimer (1578–1610) német festő.

Soeben bekomme ich Ihren zweiten Brief; ich hoffe, dass die Absendung in einigen Tagen erfolgen kann.

Im Frühjahr, wenn die Verhältnisse sich bessern, gedenke ich wieder nach Deutschland zu kommen, um durch Autopsie die letzten Korrekturen an meinem Peter Vischer-Buch vorzunehmen.⁸¹ Ich hoffe Excellenz in guter Gesundheit anzutreffen.

Ihr ganz ergebener

Dr Simon Meller

16.

Budapest den 29. I. 921.

Excellenz,

mit dem Abschluss meiner Peter Vischer-Arbeit beschäftigt, erlaube ich mir,⁸² Ew. Excellenz mit einer Frage zu belästigen. Herr v. Benda in Wien⁸³ besitzt eine Replik der Selbstporträt – Statuette v. P. Vischer, die er auf der Auction Spitzer erworben hat.⁸⁴ Ich höre, dass Excellenz die Statuette für einen späten, bezw. modernen Nachguss halten. Darf ich nun bitten, mir Ihre Meinung in einigen Worten gütigst mitteilen zu wollen? Ich bin mit der Statuette nicht im Reinen; sie ist ein genauer Nachguss des Modells am Sebaldusgrab, kann somit ebensogut alt, als neu sein; sie hat auch keine künstliche Patina, die ein sicheres Urteil erlauben würde; trotzdem machte sie mir einen guten Eindruck. Es wäre mir sehr wichtig, Excellenz Urteil zu hören.

Ew. Excellenz ergebenster Diener

Dr. Simon Meller.

Budapest VI. Arénastrasse 41.

21. f. r. rájegyzés piros ceruzával: Glück [?]

2. f. v. rájegyzés piros ceruzával: H. Fliestall

17.

München, den 12. April 924.

Excellenz!

Entschuldigen Sie, wenn ich noch einmal auf die grosse Bronzefigur, Herkules mit der Hydra, – die ich Excellenz zeigen liess und deren Photographie ich einsandte,

81 MELLER, 1925a.

82 MELLER, 1925a.

83 Gustav Benda (?–1932) gyáros, műgyűjtő. A Firma Waldeck-Wagner und Benda vezetője. Műgyűjteményét a bécsi Kunsthistorisches Museumnak és a Museum für Kunst und Industrienak ajándékozta. SANTIFALLER, 1957, Bd. I., 68.

84 Friedrich Samuel Spitzer (1814–1819) francia műgyűjtő és műkereskedő. Wilhelm von Bode: La Sculpture, Pierre, Marbre, Terre cuite, Bronze. No. 11. Peter Vischer: Peter Vischer. Nuremberg (commencement du XVIe siècle). In: SPITZER, 1892, 113. Planche XVIII; Id. Peter Vischer: Sebaldusgrab. Nürnberg, Sebalduskirche. 1507–1512. MELLER, 1925a, 91–109.

zurückkomme.⁸⁵ Excellenz schrieben mir darüber, „Werk ein auch durch seine Grösse ungewöhnliches Werk aus der Zeit der Übergangs vom Quattrocento zum Cinquecento.“ Dieses Urteil war mir eine grosse Genugtuung, denn es bekräftigte Meinung von der Bronze. Nun glaube ich, auch den Meister mit Sicherheit festgestellt zu haben. Die Figur stimmt in der Behandlung der Körperformen, wie des Gesichtes, in den Proportionen, in der Bewegung vollkommen mit den Figuren Vittore Camellos an den beiden Bronzereliefs des Museo Archeologico im Dogenpalaste überein.⁸⁶ Besonders charakteristisch sind die Vertikalfalten der Stirne zwischen den Augenbrauen und die Bildung der hervorquellenden Kniee, und überhaupt die Muskelbildung.

Es wäre mir sehr wertvoll zu wissen, ob Excellenz die Übereinstimmung auch so schlagend finden, oder ob ich auf falscher Fährte bin?

Ich würde den Herkules als Arbeit der spätesten Zeit der Meister, der 30-er Jahre auf Grund der beiden Grabreliefs – ansprechen, während die beiden Figuren in Florenz und London, Saml. Beit, die die charakteristischen Merkmale der Reliefs weniger entwickelt zeigen, etwas früher anzusetzen wären.⁸⁷

Für die Osternfeiertage alles Gute wünschend verbleibe ich Euer Excellenz ganz ergebener Verehrer

Dr Simon Meller

München 27
Keplerstrasse 22

IV.

Nemes Marcell levelei Wilhelm von Bodéhoz

(Staatliche Museen zu Berlin, Zentralarchiv, Nachlass Bode 3862

Közöletlen

9 f. fekete tintairású levél fejléces papíron)

1.

Königlicher Rat Marczell von Nemes-Jánoshalma

Budapest den 26. Juni 1911

Sr. Excellenz Herrn wirkl. Geheimrat Dr. Wilhelm Bode Berlin

Ew. Excellenz!

Von einer längeren Reise zuhause angelangt, erlaube mir Ew. Excellenz' hochgeschätzte Zeilen hiemit zu beantworten.

Es wundert mich sehr, dass das Portrait nicht als Hoppner anerkannt wurde, er hat bis jetzt immer als Hoppner gegotten und ich der ich glaubte dass ich die engl.

85 Alessandro Algardi: Herkules és a lernai hidra. Budapest, Szépművészeti Múzeum, inv. no. 5358. Ferenczy István gyűjteményéből a múzeum 1914-ben vásárolta. Bibliográfia I.: BALOGH, 1975, I. kötet kat. 249. 183–184, II. kötet 299. kép.

86 Vittore Gambello Camelio (1460 körül–1537) éremművész.

87 Alfred Beit (1853–1906) mágnás, műgyűjtő. BODE, 1904.

Schule genau kenne, hielt es auch ganz sicher für ein Werk dieses Meisters;⁸⁸ das Bild fällt allerdings durch seine spezielle künstlerische Mache aus den gewöhnlichen Bildern dieses Meisters heraus, und gerade bei solchen ganz speziellen hochartistischen Bildern kommt es öfters vor, dass man geneigt ist, Bedenken zu haben, ob man dieselben dem betreffenden Meister zuschreiben soll.

Ich glaubte in der Tat, Ew. Excellenz gerade mit diesem Bilde eine Freunde zu bereiten; nun sehe ich ein, dass man einem Museum nur vollständig anerkannte Bilder einverleiben kann, und werde mir erlauben gelegentlich meiner nächsten Berliner Reise mit Ew. Excellenz betreffs einer anderen entsprechenden dedication persönlich meine Vorschläge zu machen; ausserdem werde ich die durch mich bereits erwähnte schöne Tintoretto-Skizze sobald als möglich einzusenden mir erlauben.

Gleichzeitig bin ich so frei, mich auf Ew. Excellenz' gütiges Versprechen bezügl. des Verkaufes d. italien. Rahmens für meinen Tizian zu berufen und frage Ew. Excellenz höflichsten an, welche Summe ich für denselben einsenden kann, wodann ich darüber zu disponiren mir erlauben werde.

Inzwischen empfehle ich mich Ew. Excellenz

Mit vorzüglicher Hochachtung Ihr ganz ergebener

Marczell v Nemes

2.

PARKHOTEL MANNHEIM

Gustav Kramer & Cons., G. m. b. H.

z[ur] Z[eit] MANNHEIM, den 7 Juli 1911.

Ew. Excellenz!

Ihr hochgeschätztes Schreiben vom 28 pto [?] ist mir in Heidelberg, wo ich seit mehreren Tagen verweile gestern zugekommen, und danke Ew. Excellenz bestens für Ihr fr[eun]d[liches] Entgegenkommen den Rahmen für m[ein] Tizianbild mir reservirt zu haben, und erlaube mir den hiefür entfallenden Betrag von M[ark] 782 in einem Check Ew. Excellenz erg. anzuweisen. Gleichzeitig erlaube ich mir Ew. Excellenz höff⁸⁹ zu ersuchen, gefälligst veranlassen zu wollen, dass man den Spediteuren Marzillier & Comp. sobald dieselben beim Museum in meinem Namen wegen Abholung des Rahmens sich melden werden, ihm ausfolgen möge.⁹⁰

Und nun werden Ew. Excellenz wol⁹¹ [sic!] erlauben dass ich auf Ihre werthen Zeilen bezüglich der Angriffe seitens gewisser Kreisen reflektiren soll. _ Ich, der ich mit der großen Kunstwelt in Verbindung stehe und Kenntniß über allerhand Strömungen und Stimmungen habe, wodurch ich mich auch berufen halte, diese Angelegenheit zu beurteilen.

88 John Hoppner (1758–1810) angol portréfestő.

89 [„höflich“ vagy „höflichst“]

90 Spedition W. Marzillier & Co., Berlin: 1854-ben létrejött bútor- és műtárgyszállító cég.

91 [Mai helyesírással: „wohl“]

Kann Ew. Excellenz versichern, dass in den seriösen Kunstkreisen der ganzen Welt, welche also Ew. Excellenz Tätigkeit wirklich bewerten können, überall eine restlose aufrichtige Bewunderung für Ew. Excellenz' Persönlichkeit und Tätigkeit bekundet wird, und diese Ihre sehr zahlreichen Bewunderer zu welchen ich mich erster Reihe zu zählen mir erlaube, feiern Ew. Excellenz als den Schaffer einer neuen Renaissance-Zeit für die Sammler-tätigkeit in der ganzen Welt, und als solcher mögen Ew. Excellenz um die Animosität einiger unintelligenter oder böse[r] Heiden⁹² sich wenig kümmern!

Ich befinde mich seit einer Woche auf meiner Ferienreise und gedenke noch dieses Monat auch nach Berlin zu kommen wo ich hoffe Ew. Excellenz in guter Gesundheit anzutreffen. Montag gehe ich nach Paris Grandhotel

Mit dem Ausdrucke meiner besonderen Hochschätzung

Ew. Excellenz

Ganz ergebenster

Marczell v Nemes

3.

PARKHOTEL MANNHEIM

Gustav Kramer & Cons., G. m. b. H.

MANNHEIM, den 9 Juli 1911.

Ew. Excellenz!

Nach Abgang meines letzten, an Ew. Excellenz gerichteten Briefes erhielt ich soeben Ihr w. Schreiben vom 5 Juli nächst den beiden Briefen des Herrn Dr. Abels,⁹³ da man es mir aus Budapest nachsenden mußte leider mit größerer Verspätung.⁹⁴

Was nun der [sic!] Fall Abels anbelangt, so hätte mir nichts peinlicher sein können als dieser Versuch eines fast verbrecherisch angelegten subgentes, Ihnen, Ew. Excellenz unter Benützung von Tatsachen die das Resultat eine [sic!] großen meine Person und meinen Bestrebungen erwiesenen Liebenswürdigkeit sind, Schwierigkeiten zu bereiten.

Herr Abels war kurz nach der Eröffnung meiner Ausstellung im Budapester Museum, verlangte mich zu sprechen und frug, auf den besagten Rembrandt bezugnehmend, in ironischer Weise, ob ich etwas zu behaupten wage, daß das ein echtes Bild sei, worauf ich ihm allerdings (freilich nicht in Gegenwart von Zeugen wie er meint,) ohne natürlich zu wissen, in welcher Weise er an dem Bilde interessiert war, Ihr Attest vorlegte. Dieß geschah nur dem sehr begreiflichen Wunsche heraus, meine Sammlung zu verteidigen und jede böswilligen herabsetzung [sic!] von vorneherein die Spitze zu bieten. Leider erinnere ich mich des Inhaltes Ihrer Begutachtung nicht dem genauen Wortlaute nach, doch weiß ich bestimmt daß nichts darin enthalten

92 [Nehezen olvasható szó, jóformán csak az összefüggésből rekonstruálható.]

93 Ludwig W. Abels (1867–1937) író, műkritikus.

94 Rembrandt Harmensz van Rijn: Imádkozó Szent Ferenc. Ma: Philadelphia, John G. Johnson Collection, inv. no. 481; ABELS, 1911; *Échos*, 1911, 473–474; IGNOTUS, 1911, 784.

war, was dem Dr. Abels auch nur entfernt eine gewisse Berechtigung hätte geben können, einen so unverschämten Ton anzuschlagen oder irgendwelche Forderungen an Ew. Excellenz zu stellen. Das Attest dessen genaue Formulierung ich Ihnen nach meiner Rückkehr sofort übermitteln werde, lautet etwa wie folgt:

„Daß in vorstehende Photographie wiedergegebene Bild ist scheinbar daß Bild, welches mit der Sammlung Orleans als Rembrandt publizirt wurde. Daß Beitische⁹⁵ Bild welches wesentliche Abweichungen enthält kann daher nicht das Orleanische Bild sein,⁹⁶ wie irrtümlich in m[einem] Katalog angegeben wurde.“

Nach allem erscheint es fast ausgeschlossen daß Dr. Abels mit einer Aktion wie er sie androht auch nur den geringsten Erfolg haben würde, da ich aber weiß, und Ew. Excellenz dieß ja auch selbst durchblicken lassen, dass derartige üble Anfeindungen störend und lästig sein können, so wäre es mir lieb, wenn Ew. Excellenz mir andeuten wollten, ob ich dem Dr. Abels von mir aus in der von ihm gewünschten Weise den Mund stopfen soll sofern sich das innerhalb vernünftiger Grenzen erreichen lässt. Natürlich müßte man ihm klar machen, daß es sich nicht etwa um Anerkennung seiner Ansprüche, sondern um das Unterstützungsgeschenk an einen bedürftigen Schriftsteller handelt. Auch müßte Dr. Abels sich verpflichten bei Ew. Excellenz Abbitte für sein aufgeregtes und inkorrektes Verhalten zu leisten.

Freilich frage ich mich noch immer, ob es nicht besser wäre, den einer Erpressung nahe kommenden Versuch dieses Herrn, einfach zu ignorieren, da ich fast davon überzeugt bin, daß bei einer gerichtlichen Erledigung der Sache niemand anders als er selber Schaden haben würde.

Wird indessen der erste Weg eingeschlagen, so kann ich diese Angelegenheit nicht vor Anfang August mit Herrn A. verhandeln, da ich bis dahin auf Reisen bin während dem ich auch wie bereits mitgeteilt ~~Ew.~~ bei Ew. Excellenz in Berlin meine Aufwartung zu machen hoffe. Schließlich wüßte ich gern ob ich mich inzwischen *brieflich* mit dem Manne in Verbindung setzen soll, da er dadurch doch leicht in seinen aggressiven Absichten bestärkt werden könnte.

Ich kann Ew. Excellenz gar nicht sagen wie sehr mich dieser Zwischenfall geärgert und auch geschmerzt hat, denn meine Bewunderung und Verehrung für Ew. Excellenz ist so groß, daß ich unter keinen Umständen Ursache eines, wenn auch noch so belanglosen Angriffes auf Ihre Persönlichkeit sein möchte.

Ich reise Mittwoch nach Paris Grand-Hotel wohin ich auch Ihre freundliche Antwort mir erbitten möchte.

Mit dem Ausdrucke vorzüglichster Hochachtung Ihr stets ergebener

Marczell v Nemes

in Eile

95 L. 78. j.

96 Az Orléans gyűjtemény több mint ötszáz, főként itáliai festményből álló képegyűttes, amelyet II. Fülöp Orléans-i herceg 1715–1723 között Párizsban hozott létre.

4.

Königlicher Rat Marczell von Nemes-Jánoshalma

Budapest den 5. Aug. 1911

Sr. Excellenz Herrn wirkl. Geheimrat Dr. Wilhelm Bode

Berlin

Ew. Excellenz!

Ich bekam Ihre hochgeschätzten, nach Paris gerichteten Zeilen erst hier in Budapest zu Händen, wo ich nach einer längeren Tournée erst gestern angelangt bin.

Ich beehre mich beiliegend die 2 Briefe von Abels wunschgemäss zu retourniren und bemerke höflichst, dass ich die Sache mit diesem Menschen persönlich erledigen will; ich fahre nämlich übermorgen nach London, und bei der Rückreise werde ich mir in Wien Gelegenheit nehmen, ihm gründlich meine Meinung zu sagen.

Ich liess durch meine hiesige Bank an Ew. Excellenz' werthe Adresse MK. 782. für den Rahmen überweisen und beauftragte gleichzeitig die spediteure Marzillier & Co.,⁹⁷ den Rahmen vom Museum abzuholen; ich erlaube mir daher Ew. Excellenz höflichst zu ersuchen, gefälligst veranlassen zu wollen, dass man ihnen den Rahmen ausfolgen möge.

Inzwischen empfehle ich mich Ew. Excellenz mit vorzüglicher Hochachtung als Ihr ganz Ergebener

Nemes

Inliegend: 2 Briefe retour.

N.S. Ew. Excellenz würden mich sehr verbinden wenn Sie mich verständigen möchten, ob ich Ew. Excellenz im Laufe des Monats August noch event. in Berlin treffen könnte? MN

5.

z[ur] Z[eit]t Berlin 10 Dez. 1911

CONRAD UHL'S HOTEL BRISTOL

BERLIN U. D. LINDEN 5. U. 6.

Ew. Excellenz!

Mit aufrichtigen Bedauern höre ich daß Ew. Excellenz zur Zeit durch Krankheit ans Bett gefesselt sind und ich somit kaum der Ehre und das Vergnügen teilhaftig werden kann, Ew. Excellenz zu begrüßen.

Mir tut es aus dem Grunde auch besonders leid, weil ich Ew. Excellenz sehr gerne einige dokumentarische Belege zu der üblen affäre Abels gezeigt, und Ew. Excellenz Meinung dazu gehört hätte.

Da ich eigentlich eigens zu dem Zweck der Begrüssung Ew. Excellenz hierher gekommen bin, um Ew. Excellenz vor Allem einige Erklärung zu dem traurigen Fall Abels zu geben, so ist es nur naturgemäß doppelt schmerzlich Ew. Excellenz nicht sehen zu sollen.

97 L. 81. j.

Ich bin im Ganzen nur 3–4 Tage hier und stünde Ew. Excellenz natürlich zu jeder Zeit zur Verfügung.

Wenn meine Bitte deshalb nicht zu unte[r]scheiden ist (wofern überhaupt die Möglichkeit besteht) so wäre ich Ew. Excellenz doch zu grossem Dank verbunden, wenn Ew. Excellenz – wenn auch nur für wenige Minuten – begrüßen zu dürfen.

Ist das aber nicht möglich, so bitte ich Ew. Excellenz versichert zu sein, daß ich bereit bin alle Schritte zu unternehmen, um Ew. Excellenz, von Dr. Abels jede nur denkbare Genugtuung zu verschaffen.

Ich verbleibe in aufrichtiger Verehrung Und Wertschätzung Ew. Excellenz ergebenster

Marczell von Nemes

Die wunderschöne Tintoretto Gruppe habe ich mitgebracht.

V.

Pálffy Móric levelei Wilhelm von Bodéhoz

(Staatliche Museen zu Berlin, Zentralarchiv, Nachlass Bode 4033

Közöletlen

11 f. fekete tintaírású levél fejléces papíron)

1.

Bern, 6. April 1900.

Thunstrasse 55.

Euer Excellenz, Hochverehrter Herr Geheimrath!

Euer Excellenz haben die Güte gehabt, am 1. l[etzten] M[onat]s Meinem Onkel, Grafen Wilczek,⁹⁸ betreffs des Bildes von A. v. Dijk,⁹⁹ welches l[etzte] Z[eit] im Besitze meines Verwandten Grafen Reischach gestanden war, zu schreiben, und nehme ich mir nunmehr, über ausdrücklichen Rath meines Onkels die Freiheit diese Zeilen unbekanntermaßen persönlich an Euer Excellenz zu richten.

Es handelt sich um eine kleine Bitte, mit deren Erfüllung Sie nicht nur mich außerordentlich verpflichten, sondern auch Grafen Wilczek gewiß sehr erfreuen würden.

Das fragliche Bild ist seit einigen Jahren in meinem Besitze und mir mehr eine Last, denn Unannehmlichkeit – da sein Werth meinen Verhältnissen dann doch nicht ganz angepaßt ist – so daß ich trachten muß, es an den Mann zu bringen.

Da es heute wohlauf dem Gebiete der alten Malerei keine hervorragendere Autorität gibt als Euer Excellenz, so ist es mir natürlich, daß Ihr Urtheil auf das schwerste in die Wagschale fällt.

Euer Excellenz haben l. z. meinem Onkel gegenüber das fragliche Bild als original erklärt u. u. diese Ansicht auch im jüngsten Schreiben indirect aufrechterhalten.

98 Johann Nepomuk Joseph Maria Stanislaus Thaddäus Ambrosius Angelikus Blasius Wilczek von Hultschin und Gutenland (1837–1922) mecénás, műgyűjtő, a kreuzensteini vár újjáépítője.

99 Anthonis van Dyck (1599–1641) flamand festő.

Meine ergebenste Bitte ginge nun dahin, entweder auf der Photographie des Bildes selbst, oder auch in Briefform, dieses Urtheil präzise auszusprechen. Wollten Euer Excellenz die Gnade haben auch einige Détails beizufügen, so wäre das noch entscheidender.

Schon wiederholt wurde ich gefragt, was Geheimrath von Bode über das Bild denkt; und wäre mir da eine schriftliche Erklärung Euer Excellenz zur Verfügung gestanden, so hätte ich gewiß schon meinen Käufer gefunden.

Da meine Bitte mit der Überzeugung Euer Excellenz nichts in Collision geraten kann, so wiege ich mich in der zuversichtlichen Hoffnung dieselbe u[nd] zw[ar] wenn möglich, recht bald erfüllt zu sehen.

Indem ich mir noch erlaube für das an meinen Onkel gerichtete schreiben vom 1. [letzten] M[onat]s auch meinerseits ergebenst zu danken, bin ich mit dem Ausdrucke meiner ausgezeichneten Hochachtung, Euer Excellenz ganz ergebener

Graf Moriz Pálffy
K. u. K. Legationssecretär

2.

Bern, 27. Oct. 1901.

Thunstrasse 55.

Hochwohlgeborener Herr Geheimrat!

Nocheinmal erlaube ich mir mit der Angelegenheit des Frauenbildnisses von Van Dyck, welches Herr Geheimrat, als es l. z. noch im Besitze des Grafen Reischach war, begutachtet haben, heranzutreten.

Zu diesem Schritte ermutigt mich die gefällige Antwort, die ich de. dto. Florenz 8/V. 1900 von Herrn Geheimrat zu erhalten die Ehre hatte und in welcher Sie mir mitgetheilt haben, daß Sie ohne das Gemälde neuerlich zu sehen, sich mir auf die vor einigen Jahren meinem Onkel Grafen Wilczek mitgetheilte Ansicht berufen können.

Der Inhalt dieses letztgenannten Schreibens, welches dem Bilde sehr günstig war, ist mir zwar noch genau erinnerlich, leider ist aber der Brief selbst in Verstoß geraten und damit die günstigste Grundlage für einen Verkauf des Gemäldes ebenfalls verloren gegangen.

Der dem außerordentlichen, ja einzig dastehenden Gewichte, welches das Urtheil Euer Hochwohlgeboren in der Kunst- und Kunstliebhaberwelt genießt, ist es nur natürlich, daß jeder Amateur, der das Gemälde beschäftigt, wissen möchte, „was Geheimrat Dr. Bode darüber sagt?“

Dieser Umstand hat nun wie Euer Hochwohlgeboren aus dem in Abschrift mit folgenden Schreiben der Firma Stollender u. Almetti in London gefälligst entnehmen können, eine praktisch greifbare form erhalten, und dies veranlasst mich Herrn Geheimrat noch einmal mit der ergebensten Bitte zu begrüßen, über das Bild ein kurzes schriftliches Gutachten abzugeben. Es liegt mir so viel daran das Bild – wenigstens ohne allzugroßen Verlust – zu verkaufen, daß ich es mir nicht versagen darf, diesen Schritt zu unternehmen.

Sobald Herr Geheimrat mich verständigt haben werden, daß Sie mir die große Gefälligkeit, um welche ich Sie bitte, zu erfüllen bereit sind, würde ich meinen Vertrauensmann in München, – Herrn Kunstantiquar Helburg [?], – bei welchem sich das Gemälde d[er]z[e]it befindet, beauftragen, dasselbe an das K[öni]g[lich] Museum in Berlin zu Händen Eur. Hochwohlgeboren senden zu lassen.

Indem ich eine baldgefällige Rückantwort erbitten darf, bin ich mit dem Ausdrucke meines anticipirten Dankes und der Versicherung meiner ausgezeichnetsten Hochachtung Ganz ergebenst

Gf Moriz Pálffy
K. u. K. Geschäftsträger

3.

AMBASSADE D'AUTRICHE – HONGRIE PRÈS LE ST. SIÈGE

Rom, 14. Okt. 13.

Euer Excellenz, sehr verehrter Herr Geheimrat!

Soeben aus einem toskanischen Städtchen zurückgekehrt, wo ich einige Tage behilfs [?] dringendster Erholung zugebracht hatte finde ich Ihre Karte, u. sehe zu meinem großen Bedauern, daß ich Ihren freundlichen Besuch versäumt habe.

Das erste, was ich nach meiner Rückkehr unternehme, ist, diese Zeilen an E. Excellenz zu richten, um Sie um Vergebung zu bitten, daß man in Folge eines Irrtums zuließ, daß sich E. Excellenz zu mir bemühten, wo ich nicht einmal in Rom war. Ich hatte ihre Ankunft – offenbar auf Grund falscher Informationen – eine ganze Woche lang, Tag für Tag erwartet, da man aber selbst Donnerstag im Hotel d'Anglettere nichts davon wüßte, fuhr ich weg, – natürlich gerade einen Tag zu früh!

Ich hätte E. Excellenz gerne den Palazzo di Venezia u. den neuen Palazetto gezeigt u. auch Ihre Wohlmeinung bezüglich eines Bildes erbitten wollen, von dem Dr. Pollak Ihnen gesprochen hat.¹⁰⁰ Anstatt alldem hat es sich mein Diener erlaubt, Euer Excellenz kostbare Zeit mit der Vorlage ganz unbedeutender Dinge in Anspruch zu nehmen, die ich gar nicht gewagt hätte, zu zeigen.

Nun, wo es geschehen ist, bin ich aber immerhin erfreut darüber, denn so wird es mir vielleicht möglich sein, durch die Güte E. Excellenz zu erfahren, was ich von dem Bilde „Bathsebi“, das Herr Hof-Rat bei mir gesehen haben, halten soll. Ich habe den Eindruck, daß es eher ein gutes Bild ist, – auch Dr. Pollak ist dieser Ansicht – aber wir wissen nicht, wo es einreihen. Flämisch? Und welchem meister nahe stehend oder gar venezianisch, wie ein nicht ganz unerfahrener Kunstfreund meinte? Nur scheint letzterer ausgeschlossen.

Ich hatte für alle Fälle das bewußte Bild, von dem Dr. Pollak E. Excellenz in Florenz sprach u. noch ein anderes (Schule Rubens oder van Dyck?) zu Ugo

100 A Palazzo Venezia korábban a velencei majd az osztrák nagykövetség épülete. 1916-ban múzeum-má alakították át. Ludwig Pollak (1868–1943) római műkereskedő.

Jandolo¹⁰¹ geschickt, damit es E. Excellenz allenfalls dort sehen können. Ich weiß aber noch nicht, ob dies der Fall war.

Jedenfalls danke ich E. Excellenz verbindlichst für den mir zugedachten so auszeichnenden Besuch u. wiederhole mein Bedauern, denselben versäumt zu haben. Hoffentlich habe ich im nächsten Frühjahr mehr Glück. Mit ausgezeichnetster Hochachtung Euer Excellenz sehr ergebener

M Pálffy

4.

AMBASSADE D'AUTRICHE-HONGRIE PRÈS LE ST. SIÈGE

Rom, 6. Okt. 1913.

Euer Excellenz, sehr verehrter Herr Geheimrat!

Obwohl ich weiß, dass Ihre Stunden in Rom gewöhnlich sehr kurz bemessen sind, kann ich es mir doch nicht versagen, mit der Bitte an Sie heranzutreten, mir einige Minuten davon schenken zu wollen. Seit längerer Zeit schon empfinde ich nämlich das Bedürfnis, Euer Excellenz den Portikus des neu aufgebauten Palazetto, sowie die radikalen baulichen Änderungen im großen Palazzo di Venezia zu zeigen, über welche viel gesprochen wird u. auch noch viel gesprochen werden wird.

Da der Palazzo einen vortrefflichen Aufzug besitzt, kann dieses Pensum in einigen Minuten ohne jedwedes Stiegen-steigen absolvirt werden.

Bei dem gleichen Anlasse möchte ich nur erlauben Euer Excellenz ein 5 Cento Porträt zu zeigen, das Dr. Pollak für einen Seb. del Piombo hält u. sehr bewundert.¹⁰² Er gehört einem mir befreundeten römischen Künstler, der jetzt heiratet u., um sich etwas Geld zu machen, das Bild verkaufen möchte. Dr. Pollak wollte es unter allen Umständen Euer Excellenz zeigen, da er aber leider noch in Viareggio weilt, habe ich dies übernommen.

Ich stehe E. Excellenz zu jeder Stunde zur Verfügung u. würde es daher genügen, wenn Sie die Güte hätten, mir sagen zu lassen, wann ich Sie erwarten darf. Den Kutscher, der sie führt, wollen Excellenz instruiren, von der Via del Plebiscito aus in den Hof des Palazzo hereinzufahren, wo Sie der portier erwarten wird.

Ich wäre Ihnen sehr dankbar, wenn Sie sich diese kleine Zeit herauschlagen würden, d. z. [?] außer dem persönlichen vergnügen, Euer Excellenz wiederssehen zu können auch darum, weil ich in Wien oft gefragt wurde: „Hat Geh. Rat Dr. Bode den Palazetto schon gesehen?“ Ich mußte dies leider bisher stets verneinen.

In der Hoffnung, Euer Excellenz hier begrüßen zu können, bitte ich Sie, verehrtester Herr Geheimrat, meiner ausgezeichnetsten Hochschätzung versichert zu bleiben.

Gf M Pálffy

K u k. Gesandter

101 Ugo Jandolo római múkereskedő.

102 Sebastiano del Piombo (1485 k.–1547) itáliai festő.

VI.

Pokorny László levele Wilhelm von Bodéhoz

(Staatliche Museen zu Berlin, Zentralarchiv, Nachlass Bode 4210

Közöletlen

2 f. fekete tintairású levél fejléces papíron)

München, den 26. Okt. 1915

23 I. Friedrichstrasse

Euer Excellenz Hochgeehrter Herr Generaldirektor!

Dürfte ich Sie recht sehr bitten, mir auf mein Anfrage schreiben betreff ev[entuellen] Ankaufs eines original Verboeckhoven¹⁰³ (in Oelfarben auf Holz gemalt, altes Pferd nach links) Ihren gef.¹⁰⁴ [?] Bescheid zukommen lassen zu wollen Hochachtungsvollst Euerer Exzellenz ganz ergebenst

László von Pokorny

früh[erer] k. u. k. Husarenoberleutnant. (B.O.)

P. S. Ich erlaube mir zu erwähnen, daß mich der dortige Herr Legationsrat an der k. u. k. österreich-ungarischen Botschaft, Friedrich Graf Larisch¹⁰⁵ gewöhnlich¹⁰⁶ kennt.

VII.

Ráth György levele Wilhelm von Bodéhoz

(Staatliche Museen zu Berlin, Zentralarchiv, Nachlass Bode 4346

Közöletlen

2 f. kék tintairású levél papíron)

Budapest 27/VI 86

Geehrtester Hr Director!

Ich bin noch im Rückstand mit dem schuldigen Danke für Ihr liebenswürdiges Schreiben, namentlich für die Verwendung bei Hr Wieser u[nd] die Übersendung der angeschlossenen Photographie.

Ich hörte schon früher, daß das Glasgower Bild schlecht erhalten ist. Soweit ich aus der schwachen Photographie entnehmen konnte, weicht die Composition desselben nicht unerheblich v[on] der des meinigen ab.

Braun beginnt so eben die photographische Aufnahme der Eszterházy-Gallerie, u hat auch das Photographieren der meinigen übernommen. Indessen mach ich die Tage auch nur H[err] v[on] Wieser wegen der eventuellen Publication des[s]elben Rücksprache pflegen.¹⁰⁷

103 Eugène Verboeckhoven (1798–1881) belga festő.

104 [Vagy: „geh.”]

105 Friedrich Graf Larisch von Moennich 1908–1911 köztört osztrák követségi tanácsos Münchenben, 1911-től követségi tanácsos az osztrák-magyar követségben Berlinben.

106 [„Gewöhnlich” helyett. A „h” előrecsúszott]

107 FARKAS, 2008, 128–133.

Wir haben Juli u August Ferien, welche ich u meine Frau in Reichenhall¹⁰⁸ u Schwenningen¹⁰⁹ zuzubringen gedenken. Auf der Rückreise Ende August beabsichtigen wir Berlin zu berühren. Ich werde mir jedenfalls erlauben, Sie aufzusuchen, und freue mich auf's¹¹⁰ Wiedersehn.

Mit bester Empfehlung u herzlichstem Gruße Ihr ergebenster

Georg Ráth

Forrás- és irodalomjegyzék

- ABELS
1911 ABELS, Ludwig W.: *Offener Brief an Herrn Geheimrat Wilhelm Bode*. In: *Wiener Sonn- und Montags Zeitung*, 1911. okt. 16.
- BALOGH
1975 BALOGH, Jolán: *Katalog der Ausländischen Bildwerke des Museums der Bildenden Künste in Budapest IV.–XVIII. Jahrhundert*. Bd. I–II. Bp., Akadémiai, 1975.
- BODE
1904 *Die Kunstsammlungen des Herrn Alfred Beit in seinem Stadthause in Park Lane zu London*. Hrsg. von Wilhelm BODE. Berlin, Imberg & Lefson, 1904.
1909 BODE, Wilhelm von: *Die Wachsbüste einer Flora im Kaiser-Friedrich-Museum zu Berlin. Ein Werk des Leonardo da Vinci?* In: *Jahrbuch der Preußischen Kunstsammlungen*, 30 (1909) 303–314.
1915 BODE, Wilhelm von: *Leonardos Bildnis der jungen Dame mit dem Hermelin aus dem Czartoryski-Museum in Krakau und die Jugendbilder des Künstlers*. In: *Jahrbuch der Preußischen Kunstsammlungen*, 36 (1915) 189–207.
1997 BODE, Wilhelm von: *Mein Leben*. Textband und Kommentarband: 2 Bände. Hgg. Thomas W. Gaethgens, Barbara Paul. Berlin, Nicolai Verlag, 1997.
Bode Museumsdirektor
1995 *Wilhelm von Bode Museumsdirektor und Mäzen. Wilhelm von Bode zum 150. Geburtstag*. Hrsg. von der Gemäldegalerie, Skulpturensammlung und der Museumspädagogik, Staatliche Museen zu Berlin, Preußischer Kulturbesitz. Berlin, Staatliche Museen zu Berlin, 1995.
- CASSIRER – HELBING
1917 CASSIRER, Paul – HELBING, Hugo: *Die Sammlung Carl Moll, Wien*. Einl. von Georg Gronau. München – Berlin, Brack & Keller, 1917.
- CROWE – Cavalcaselle
1871 CROWE, J. A. – Cavalcaselle, G. B.: *Geschichte der italienischen Malerei*. Übers. von Max Jordan. IV. Bd. Leipzig, Hirzel, 1871.
- Échos
1911 *Échos et variété. Le succès de la Collection de M. de Nemes*. In: *Revue de Hongrie*, 4. (1911) tome VII., No. 4. 473–474.

108 Bad Reichenhall (Bajorország)

109 Schwenningen (Baden-Württemberg tartomány délnyugati részén). Ma: Villingen-Schwenningen.

110 [Az „auf das“ rövid, beszélt nyelvi változata.]

- EISLER
2006 EISLER János: *Wilhelm von Bode. Egy porosz Beamter az európai művészetet szolgáló munkájában.* In: BODE, Wilhelm von: *Rembrandt és a XVII. századi holland mesterek.* Ford. és szerk. Eisler János. Debrecen, TKK, 2006. 8–15.
- FARKAS
2008 FARKAS Zsuzsa: *A francia Braun fényképészeti cég Budapesten 1886-ban.* In: *Fotóművészet*, 51 (2008) 1. sz. 128–133.
- GUDENUS
1998 *A magyarországi főnemesség XX. századi genealógiája.* Összeáll. GUDENUS János József. III. kötet. Bp., Heraldika Kiadó, 1998.
- HORVÁTH – FERENCZY
2002 HORVÁTH Hilda – FERENCZY Mária: *Ráth György.* In: *Magyar múzeumi arcképcsarnok.* Bp., Pulszky Társaság – Tarsoly Kiadó, 2002. 731–733.
- HORVÁTH
2006 *Ráth György. Egy magyar polgár és munkássága.* Szerk. HORVÁTH Hilda. Bp., Iparművészeti Múzeum, 2006.
- HUSZÁR – PROCOPIUS
1931 HUSZÁR, Lajos – PROCOPIUS, Béla: *Medaillen- und Plakettenkunst in Ungarn.* Bp., 1931.
- IGNOTUS
1911 IGNOTUS: *Disputa.* In: *Nyugat*, 4 (1911) 21. sz. 784.
- JUSTI
1955 JUSTI, Ludwig: *Arnold Wilhelm von Bode.* In: *Neue deutsche Biographie.* (1955, reprint 1971) Bd. 2. 347–348.
- KNOPP
1996 KNOPP, Werner: *Blick auf Bode.* In: *Jahrbuch Preussischer Kulturbesitz*, 32 (1996) 47–65.
- KUNZEL – GOTZE
1995 *Verzeichnis Des Schriftlichen Nachlasses Von Wilhelm Von Bode.* Hgg. Friedrich KUNZEL, Barbara GOTZE. Berlin, Staatliche Museen zu Berlin – Preussischer Kulturbesitz, 1995.
- LEPKE
1916 LEPKE, Rudolph: *Nachlass Adolf von Beckerath, Berlin.* T. 1. Vorwort Otto von Falke. Berlin, Rudolph Lepke's Kunst-Auctions-Haus, 1916.
- MELLER
1909 MELLER, Simon: *Zur Entstehungsgeschichte des Kranzgesimses am Palazzo Farnese in Rom.* In: *Jahrbuch der Preussischen Kunstsammlungen*, 30 (1909) 1–8.
1916 MELLER, Simon: *Die Reiterdarstellungen Leonardos und die Budapester Bronzestatue.* In: *Jahrbuch der Preussischen Kunstsammlungen*, 37 (1916) 213–250.
1917 MELLER Simon: *Ferenczy István bronzgyűjteményének kiállítása.* Bp. Országos Magyar Szépművészeti Múzeum, 1917.
1918 MELLER Simon: *Leonardo da Vinci lovasbrázolásai a Szépművészeti Múzeum bronzlovasa.* In: *Az Országos Magyar Szépművészeti Múzeum Évkönyvei*, 1 (1918) 75–134.
1919/1920 MELLER Simon: *Id. Peter Vischer Szent Kristóf szoborcskája.* In: *Az Országos Magyar Szépművészeti Múzeum Évkönyvei*, 2 (1919/1920) 22–26.
1921 MELLER Simon: *A közép- és újabbkori szobrászati gyűjtemény.* Előszó

- Petrovics Elek. Bev. Meller Simon. Bp., Országos Magyar Szépművészeti Múzeum, 1921.
- 1925a MELLER, Simon: *Peter Vischer der Ältere und seine Werkstatt*. Leipzig, Insel-Verlag, 1925.
- 1925b MELLER, Simon: *Eine Dürerzeichnung aus dem Besitz Peter Vischers, d. J.* In: *Jahrbuch der Preussischen Kunstsammlungen*, 46 (1925) 201–202.
- MRÁVIK
1990 MRÁVIK László: *Delmár Emil hányatott sorsú gyűjteménye*. In: *Belvedere*, 2 (1990) 5. sz. 4–9.
- 2003 MRÁVIK László: „...Hervegek, grófok, naplopók, burzsoák...” *Száz év magyar képgyűjtése*. In: *Modern magyar festészet 1892–1919*. Szerk. KIESELBACH Tamás. Bp. Kieselbach, 2003. 10–33.
- NÉMETH
2009 NÉMETH, István: *Dokumente in deutschen Archiven über Marczell von Nemes*. In: *Acta Historiae Artium*, 50 (2009) 179–191.
- POGÁNY – BACHER
1956 *A Szépművészeti Múzeum 1906–1956*. Szerk. POGÁNY Ö. Gábor, BACHER Béla. Bp., Képzőművészeti Alap, 1956.
- RADVÁNYI
2006 RADVÁNYI Orsolya: *Térey Gábor (1864–1927) Egy konzervatív újító a Szépművészeti Múzeumban*. Bp., Szépművészeti Múzeum, 2006.
- RÓZSAVÖLGYI
2009 RÓZSAVÖLGYI Andrea: *Delmár Emil magángyűjteménye svájci források tükrében*. In: *Lymbus* 2009, 221–230.
- 2010 RÓZSAVÖLGYI Andrea: *Delmár Emil műgyűjtő művészettörténeti kapcsolatai*. In: *Ars perennis*. Szerk. TÜSKÉS Anna. Bp., CentrArt, 2010. 177–181.
- SANTIFALLER
1957 *Österreichisches Biographisches Lexikon 1815–1950*. Bd. I. Hgg. Leo SANTIFALLER. Graz – Köln, Verlag Hermann Böhlau, 1957.
- SEIDLITZ
1935 SEIDLITZ, Waldemar von: *Leonardo da Vinci, der Wendepunkt der Renaissance*. Első kiadás: 2 kötet. Berlin, Bard, 1909. További kiadás: Wien, Phaidon Verlag, 1935.
- SCHUBRING
1916 SCHUBRING, Paul: *Francesco di Giorgio*. In: *Monatshefte für Kunstwissenschaft*, 9. (1916) 81–91.
- SINKÓ
1981 SINKÓ Katalin: *A magyar műgyűjtés 1850 után – a magángyűjteményi kiállítás tükrében*. In: *Válogatás magyar magángyűjteményekből*. Szerk. MRÁVIK László, SINKÓ Katalin. Bp., Magyar Nemzeti Galéria, 1981. 11–29.
- SPITZER
1892 *La collection Spitzer. Antiquité, Moyen-Age, Renaissance. L'ouvrage a été exécuté sous la direction de Frédéric SPITZER. Introd.: Eugène Müntz. IV. kötet, Paris, Quantin, 1892.*
- TÁTRAI J.
2009 TÁTRAI Júlia: *Egy „másik” Esterházy-gyűjtemény. A nordkircheni Plettenberg-Esterházy-kastély egykori képeiről*. In: *„Fényes palotákban, ékes kőfalokban” Tanulmányok az Esterházy családról*. Szerk. MACZÁK Ibolya. Bp., WZ, 2009. 106–124.

TÁTRAI V.
1991

Museum of Fine Arts Budapest Old Masters' Gallery. Ed. by Vilmos TÁTRAI.
Vol. 1. Bp., Museum of Fine Arts, 1991.

VASARI
1881

VASARI, Giorgio: *Le Vite De' Piv Eccellenti Pittori, Scultori, E Architettori.* Annotazioni e commenti di Gaetano MILANESI. Tomo VI. Firenze, Sansoni, 1881.

WESENBERG
1995

Wilhelm von Bode als zeitgenosse der Kunst: zum 150. Geburtstag. Ausstellung und Katalog: Angelika WESENBERG. Staatliche Museen zu Berlin, 1995.

Totis 23. IX. 1892.

Iuer Hochwohlgeboeren!
An Ihre Adresse gelangen
dieser Tage zwei Bilder aus
Nordkirchen, welche sich bereits
seit 170 Jahren dort befinden.
Das Eine war in Fürseldorf an-
gesteckt, und wurde von dortigen
Kenner als echt agnoscirt, obwohl
er in meinem Catalog als „Pren-
brandt oder Koning“ bezeichnet
steht, während der andere (unserer
Traditionen gemäss) als unzweifel-
haft echt gilt.

Hochachtungsvoll
Gf. Mic. Esterházy

Esterházy Miklós levele Wilhelm von Bodéhoz: Tata, 1892. szeptember 23.

Az Országos Széchényi Könyvtár első világháborús hősi halottja: dr. Hupka Ödön

Az első világháború viharos esztendei az Országos Széchényi Könyvtárat sem kímélték meg. Munkatársunk, Hupka Ödön, életének harmincadik évében hunyt el az északi fronton. Neve sajnálatosan feledésbe merült az azóta eltelt közel száz évben. Jelen dolgozat célja emlékének felidézése néhány eddig publikálatlan irattári anyag segítségével. Egyúttal az Országos Széchényi Könyvtár korabeli életébe is bepillantást szeretnénk nyújtani ezeknek az iratoknak a segítségével.

1918 decemberében a Magyar Nemzeti Múzeum főigazgatója, Fejérpataky László¹ úgy döntött, felméri, hogy az általa vezetett intézmény személyi állományát mennyiben érintette a befejeződött világháború, ezért utasította osztályvezetőit, hogy tegyenek jelentést a hozzájuk tartozó munkatársakról. Az Országos Széchényi Könyvtár ebben az időben még szervezetileg a Múzeum alá tartozott, így a következőkben közölt utasítása itt is érvényes volt.²

„A Magyar Nemzeti Múzeum igazgatósága
1269. szám

A Magyar Nemzeti Múzeum Országos Széchényi Könyvtárának
Budapest

Az 1914. évben kitört háború immáron befejezést nyervén, lehetségessé vált annak pontos megállapítása, hogy a Magyar Nemzeti Múzeum tisztviselői és más alkalmazottai közül a háború folyamán kik és milyen fegyveres vagy más katonai szolgálatot teljesítettek, továbbá, hogy ezek közül kik estek a háború áldozatául. Erre úgy a Magyar Nemzeti Múzeum története szempontjából, mint az illetők (hátrahagyottainak) anyagi érdekeinek megóvása szempontjából szükség van.

Felkérem a t. osztályvezető urakat, hogy osztályuk tisztviselői és más alkalmazottaira nézve a háborús szolgálatra vonatkozó hiteles adatokat összegyűjteni és ezeket

1 Fejérpataky László (1857–1923) történész, egyetemi tanár, akadémikus, az Országos Széchényi Könyvtár osztályigazgatója (1894–1916), a Magyar Nemzeti Múzeum főigazgatója (1916–1923). Az életrajzi adatok forrása itt és a továbbiakban a *MaÉL*.

2 Országos Széchényi Könyvtár Irattára (a továbbiakban OSZKI), 1918/324. Az irattári dokumentumokat betűhív átirással közlöm.

jelentésbe foglalva hozzám hivatalos használatra mielőbb, de legkésőbb folyó évi december hó végéig benyújtani sziveskedjenek.

Budapest, 1918. december 2.-ikán

Fejérpataky László
A Magyar Nemzeti Múzeum
megb. igazgatója”

Noha a határidő december vége volt, az Országos Széchényi Könyvtárra vonatkozó jelentéssel csak 1919. január elejére készült el Melich János osztályigazgató.³ Szövege a következőkben olvasható:⁴

„Magyar Nemzeti Múzeum
A Magyar Nemz. Múzeum Orsz. Széchényi-Könyvtára
Könyvt. 324/918 számhoz.
Mélyen tisztelt Igazgató ur!

Az 1269. számú átiratában foglaltaknak eleget téve, szerencsém van könyvtárunk alkalmazottainak a háború folyamán teljesített katonai szolgálatára vonatkozó adatokat jelentésbe foglalva Igazgató ur elé terjeszteni a következőkben:

1. dr. Melich János osztályigazgató 1917. szeptember 1-től 1918. október 30-ig tagja volt a 5700/M.E. res. sz. alatt felállított Könyvkiviteli Bizottságnak.⁵ Működéséért miniszterelnöki elismerést nyert.

2. dr. Vértesi Jenő⁶ igazgatóőr. A mozgósításkor bevonult a 17. honvédgyalozredhez Székesfehérvárra mint honvédhadnagy, a helyi szolgálatra alkalmazták. 1915 nyarán felülvizsgálat útján elbocsátották a katonai szolgálatból. Meghalt 1916. június 16-án Újtátrafüreden.

3. dr. Bártfai Szabó László⁷ igazgatóőr. A mozgósításkor bevonult az 1. népfőlkelő gyalozredhez, 1914. augusztus 13-án lement az ezreddel Péterváradra, ott beosztották írnoknak a várparancsnoksághoz s 1916. június 30-ig vezette az ottani katonai várpostát. 1914. december 4–12-ig Belgrádban hasonló várposta felállítására kapott megbízást, de ez a visszavonulás miatt abbamaradt. Működéséért 1916. szeptember 18-án koronás ezüst érdemkeresztet kapott. 1916. július 1-től szeptember 28-ig elvégezte a tiszti tanfolyamot. 1916. december 1-én Galicziába került a VI/19 hadtápszászlóaljhoz, ezzel 1917 júniusában Czernowitzba ment, ahol a Stadtkommandóban nyert beosztást, a frontról megszökött katonák eligazítását bízták rá. 1917. szeptember 10-én bevezényelték segédtszti minőségben az

3 Melich János (1872–1963) nyelvész, egyetemi tanár, akadémikus, 1919–1922 között az Országos Széchényi Könyvtár igazgatója.

4 OSZKI 1918/324 szintén.

5 A Könyvkiviteli Bizottságot 1917 augusztusában állították fel. Célja a magyarországi sajtótermékek kivételének ellenőrzése volt. Bővebben: SIKLÓS, 1963.

6 Vértesi Jenő (1877–1916).

7 Bártfai Szabó László (1880–1964).

5700/M.R. res. sz. alatt felállított Könyvkiviteli Bizottságba, melyben a leszerelésig működött. 1918. március 1-én hadnagy rangot nyert.

4. dr. Fitos Vilmos⁸ őr. 1914. július 28-án a 17. honvéd gyalogezredhez mint szolgálaton kívüli hadnagy behivatott s ott ugyanazon évi október közepéig mint népfőlkelő tiszt (századparancsnok) helyi szolgálatot teljesített (a század megszervezése és kiképzése stb.). Ekkor felülvizsgálati uton elbocsátották.

5. dr. Sulica Szilárd⁹ őr. Mozgósításkor bevonult Brassóba a 24. honvéd gyalogezredhez. Ezen ezred keretében szolgálatot teljesített Brassóban és Vidombákon a századnál a századirodában és a brassói honvédkiegészítő irodában. Segédkezett az idegen (francia) francia levelek cenzurázásánál. 1915-ben mint rokkant felülvizsgálaton elbocsátott. Nemsokára ezután a Brassóban tartott sorozáson (1915. november második felében) ugyancsak alkalmatlannak minősítették de 1916 júniusában újból besoroztatott. Ekkor muzeumi levéltári nélkülözhetetlenség címén felmentették. Az 1917–18-ban működő Könyvkiviteli Bizottság megbízásából a román nyelvű nyomtatványokat cenzurázta.

6. dr. Zsinka Ferenc¹⁰ segédőr. Mozgósításkor bevonult Ujvidékre a 6. sz. közös gyalogezredhez. 1914. augusztus 22-én tüdőcsucshuruttal végleg elbocsátották.

7. dr. Hupka Ödön¹¹ gyakornok. 1915 elején bevonult a 10. honvédgyalogezredhez Miskolcra, a tiszti iskola végeztével kiment az orosz harctérre, részt vett a gorliczei áttörésben, majd Galicziában a Kalnikow falutól délre eső dombon 1915. május 28-án élete 30-ik évében, mint zászlós, hősi halált halt. Holttestét társai a falu déli részén épült új templom (melyet Orsechowich Boleslav földbirtokos építtetett) nyugati oldalán temették el. Haláláról a Nemzeti Múzeum tisztviselői gyászjelentést adtak ki.

8. Kovács András szolga.¹² 1915. augusztus 16-án a 38. gyalogezredhez Szolnokra vonult be, onnan áttették az 51. gyalogezredhez Prágába. A 16-ik menetszázaddal október 26-án kiment az orosz harctérre Galicziába. Részt vett a colosowi ütközetben 1916. augusztus közepén s egy másikban Wladimir Volinszkij fölött 1916 szeptember végén. Beosztása itt a 103. gyalogezredben volt. 1914. január 4-én elment az ezreddel Romániába (Burguletti-ig), onnan március 18-án Ukrajnába, ahol Osakowban, Alexandrowban és Odessában szolgálatot teljesített. Van Károly-keresztje, bronz vitézségi érme és szolgálati érdemkeresztje.

Fogadja Igazgató Ur mély tiszteletem nyilvánítását.
Budapest, 1919. január hó 7.-én.

Melich
osztályigazgató”

8 Fitos Vilmos (1875–1955). Az életrajzi adatok forrása: az Országos Széchényi Könyvtár on-line katalógusa (<http://nektar.oszk.hu>).

9 Sulica Szilárd (1884–1948).

10 Zsinka Ferenc (1889–1930).

11 Hupka Ödön (1885–1915), vö. többi jegyzet.

12 Személyét illetően nem sikerült bővebb információkra bukkanni.

Mint a fenti dokumentumból kiderül, az Országos Széchényi Könyvtárnak nyolc munkatársa teljesített katonai szolgálatot az első világháború idején. Közülük Hupka Ödön volt az egyetlen, aki a frontharcok során életét vesztette. Az Országos Széchényi Könyvtár első világháborús hősi halottjának rövid karrierjét és halálának körülményeit vázoljuk fel az alábbiakban.

Könyvtári munkája előtti életéről nem sokat tudunk. „Megdicsőült kartár-sunk 1885. december 13-án született Tállyán, Zemplén megyében. Középiskoláit Kassán és Egerben, egyetemi tanulmányait 1907–1910 Budapesten végezte, 1911. december 22-én bölcsészeti doktori oklevelet szerzett.” – emlékezett róla Gulyás Pál Magyar Könyvszemle-beli nekrológiájában.¹³ Egyetemi évei alatt egy publikációja jelent meg. Paul Good „Erkölc és erő” című könyvét fordította franciából magyarra.¹⁴ Doktori értekezését Seneca száműzéséről írta, amely 1911 folyamán nyomtatásban is megjelent.¹⁵

1912. május 29-én terjesztették fel gyakornoki állásra a Magyar Nemzeti Múzeum Országos Széchényi Könyvtárába.¹⁶ A felterjesztés indoklása szerint egy üresedés miatt volt szükség munkaerő-pótlásra. Az állást június elején foglalhatta el, két hónap próbaidővel, melynek során három korona napidíjat kapott. Június 3-ai dátummal értesítették kinevezéséről. Július 12-én a próbaidőt sikeresnek minősítve felterjesztették állandó státuszra és négy korona napidíjra. Az akta záródokumentuma július 31-i keltezésű, ez tartalmazza az értesítést Hupka Ödön számára a felterjesztés elfogadásáról és állandó státuszba kerüléséről a következő hónaptól.

1913 januárjában valamilyen baleset érthette, ami miatt tartós kezelésre szorult, legalábbis a következő róla szóló irattári anyag erről tanúskodik. Alább közöljük Hupka Ödön levelét, és Fejérfpataky László arra küldött válaszát is.¹⁷ Előbbinek érdekessége, hogy jelenlegi tudomásunk szerint ez az egyetlen kéziratos feljegyzés, amely fennmaradt Hupka Ödöntől.

„Méltóságos Igazgató úr!

Ide mellékelve bátorkodom megküldeni hivatalos igazolását betegségemnek¹⁸ és egyben megerősítését annak, hogy egy pár napig még nem mehetek el a muzeumba. Tegnap hagytam el a szanatoriumot félig nyílt sebbel, melynek gyakori öblögetése és tisztántartása nem engedi meg, hogy több órára elhagyjam szobámat. Remélem azonban, e hét végén, de legkésőbb hétfőn újból megkezdhetem a hivatalba járást.

13 GULYÁS, 1915.

14 GOOD, 1908.

15 HUPKA, 1911.

16 OSZKI 1912/427: valamennyi Hupka Ödön kinevezésével kapcsolatos dokumentum.

17 OSZKI 1913/78 mindkét levél jelzete.

18 A mellékelt igazolás hiányzik az aktából, hollétére nem sikerült fényt deríteni.

Maradtam a Méltóságos Igazgató úrnak alázatos tisztelője

Hupka Ödön
Budapest, 1913. jan. 29.
I. Döbrentei utca 6. II.”

A választ Fejérpataky László másnap küldte el beosztottja számára.

„Tekintetes Hupka Ödön muz. gyakornoknak
Budapest
I. Döbrentei u. 6. II.

Hozzám intézett levelet s a mellékelt orvosi bizonyítványt mai napra megkapva van szerencsém értesíteni, hogy a benne közöltek tudomásul vettem. Minthogy azonban a levelében említett pár napi pihenés aligha lesz elegendő teljes felgyógyulásához, jóindulatúlag figyelmeztetem, hogy hivatalos működését csak abban az esetben kezdje meg, ha azt egészsége legkisebb veszélyeztetése nélkül megteheti.

Bpest 913 I. 30.

Fejérpataky László ig.”

Betegségéről további információk nem állnak rendelkezésünkre, azonban biztosra vehetjük, hogy felgyógyult. 1913. június 10-én házasságot kötött Nováky Gizellával.¹⁹ Június 28-án bejelentette a Könyvtár vezetőségének, hogy július elején meg kell jellenie a Magyar Királyi Miskolci 10. Honvéd Gyalogezrednél nyolc hetes kiképzésen. Ez alól felmentették a nyomtatványi osztály nyári szabadságolások miatti létszámhiányára hivatkozva.²⁰

1914-ben póttartalékosként bevonult a Magyar Királyi Miskolci 10. Honvéd Gyalogezredhez, ahol először tiszti tanfolyamot végzett, majd zászlósi rangban az északi frontra került.²¹ Bevonulása után napidíjának folyósítását beszüntették az érvényben levő jogszabályok miatt. Erre és érdemeire való tekintettel Fejérpataky László hivatalos folyamodványban segílyt kért a vagyontalan Hupka Ödönné számára férje katonai szolgálatának idejére 1914 decemberében.²²

Hupka Ödön fronton való tevékenységéről nincs információnk. Általa írt levelekre ezidáig nem bukkantunk, ezredének hivatalos iratai pedig eltűntek, ahogy Sassy Csaba „A volt M. Kir. Miskolci 10. Honvéd Gyalogezred világháborús emlékalbuma” című kiadvány bevezetőjében tudósított 1939-ben: „1918. november 3-án Trieszt felé való menetelése közben olasz kézre került a 10. ezred egész vonata az ezrediroda kocsijával együtt. Odaveszett minden ezred napiparancs, amit

19 http://demeczky.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=249&Itemid=240
Utolsó letöltés időpontja: 2011. június 20. 22:02

20 OSZKI 1913/418.

21 *A Magyar Nemz. Múzeum Orsz. Széchényi-könyvtára az 1914-ik évben.* Bp., 1915. 3–4.

22 OSZKI 1914/662.

a háború első napjától őriztünk... Odaveszett az ezrednapló és minden feljegyzés. A világháború befejezése után beszélték, hogy a 10. ezrediroda iratai Milánóban vannak az olasz hadi levéltárban.[...] Mielőtt ennek az albumnak az összeállítását elvállaltam, sűrű levélváltást kezdtem az olasz hadügyminisztériummal. F. Biondi Morra tábornok értesített, hogy a legszorgosabb nyomozást indítja meg a milánói hadi levéltárban a 10-es honvédezred iratai után. Ha fellelik, az olasz hadügyminisztérium költségén lemásoltatja az ezrednaplót is, a napiparancsokat is és megküldi, hogy ezzel a maga részéről is szolgálatokat tehessen az ezredalbum összeállításánál. Sajnos, minden fáradozás hiábavaló volt. A 10-es honvéd ezrednaplónak, és ezred napiparancsoknak nem akadtak nyomára.”²³ Egyedül haláláról állnak rendelkezésünkre hivatalos dokumentumok. Az Országos Széchényi Könyvtár Irattárában két akta foglalkozik ezzel a kérdéssel. Az egyik a hivatalos jelentéseket, és az ehhez kapcsolódó dokumentumokat tartalmazza, a másik Fejérpataky László részvétnyilvánítását Hupka Ödönnének, illetve az arra adott választ. Érdekes módon utóbbi dátumozása korábbi a hivatalos aktánál.²⁴

Fejérpataky László az alábbi levelet írta 1915. június 24-én:

„Nagyságos özv. Hupka Ödönné úrasszonynak
Tálya, Zemplén vm.

Nagyságos asszonyom,

A M. N. Muzeum Orsz. Széchényi-könyvtárának tisztviselői kara a legmélyebb fájdalommal értesült arról a megrendítő és pótolhatatlan veszteségről, mely nagyságod szeretett férjének, a mi őszintén tisztelt és minnyájunk részéről nagyrabecsült kartársunknak a csatamezőn történt hősi halálával érte.

A Mindenható nyújtson megnyugvást és vigasztalást nagyságodnak mérhetetlen fájdalmához.

Dicső halált halt kartársunk emlékét kegyelettel zárjuk magunkba és fogjuk megőrizni mindörökké.

Fogadja nagys. asszonyom tisztviselő társaim nevében is legigazabb és legmélyebb részvétem megnyilvánulását.

1915 jún. 24-én

Fejérpataky László, k. igazgató”

A válasz július közepén érkezett meg.

„Méltóságos uram!

Mély fájdalomban kifejezett kegyes részvéteért fogadja Méltóságod hálás köszönetemet. Jól esik tudnom, h. úgy Méltóságod, mint a Magyar Nemzeti Muzeum Széchényi-könyvtárának egész tisztviselői kara kegyelettel gondol a drága elhunytára.

²³ SASSY, 1939.

²⁴ OSZKI 1915/167 a részvétnyilvánítás és az arra adott válasz, OSZKI 1915/169 a hivatalos iratok aktája

Kérem, kegyeskedjen hálás köszönetemet nyilvánítani az egész tisztviselői karnak szíves részvételükért.

Budapest, 1915 július 10.
Hupka Ödönne”

A hivatalos akta nyitóirata, amely a dátumozás alapjául szolgált, Fejérpataky László jelentése báró Szalay Imrének, a Magyar Nemzeti Múzeum főigazgatójának.²⁵

„Méltóságos Igazgató úr!

Mély megilletődéssel jelentem méltóságodnak, hogy könyvtárunk igen derék, képzett és munkás gyakornoka Dr. Hupka Ödön a m. kir. 10. miskolci honvédegyalozred zászlósa biztos értesülésünk szerint múlt hó 28.-án a galíciai Kalnikow melletti csatában hősi halált halt s ugyanott temettetett is el. Tisztelettel kérem méltóságodat hogy könyvtárunknak ezt a súlyos veszteségét a nagymélt. min. úrnak bejelenteni méltóztassák. Fogadja stb.

Bp. 1915. jun. 26.

Fejérpataky
Mélt. Br. Szalay”

Fejérpataky László a jelentést a következőkkel egészítette ki július 22-én:

„Méltóságos igazgató úr!

Kiegészítésül múlt hó 26-án kelt jelentésemre, melyben Dr. Hupka Ödön gyakornokunk hősi halálát jelentettem be méltóságodnak, szerencsém van tudatni, hogy Nyékhegyi Ferenc honvédőrnagy úrtól eredő akkori, teljesen hiteles magánértesülésünket egy minden tekintetben hitelesnek vehető újabb bizonyíték erősíti meg.

Elhunyt társunk ezredének parancsnoka, Kobek Béla 10. honv. gyalozredbeli ezredes úr könyvtárunknak megküldette a Hupka Ödön temetésének és sírjának fényképét, melyet sajátkezű aláírásával és az ezred bélyegzőjével el látva hitelesített.²⁶ Van szerencsém a további eljárás végett tisztelettel bejelenteni Méltóságodnak.

Bpest 915. VII. 22.

Fogadja stb.

Fejérpataky”

A hivatalos értesítés jóval később, csak október 5-én érkezett meg.

25 br. Szalay Imre (1846–1917), a Magyar Nemzeti Múzeum főigazgatója 1894 és 1916 között. A hivatalos akta OSZKI 1915/169.

26 A fényképek hiányoznak az irattári anyagból, hollétükre nem sikerült fényt deríteni.

„M. kir. 10. honvéd pótzászlóalj
2380. szám.
kt.-1915

A Magyar Nemzeti Múzeum tekintetes igazgatóságának, Budapest
Miskolcz, 1915. évi október hó 5-én.

Dr. Hupka Ödön tart. zászlós halálesetére vonatkozó bizonylatot mellékelten küldöm. 1 drb. melléklet.

Fóna(g)y György²⁷

„M. kir. 10. honvéd pótzászlóalj parancsnokság
Bizonylat

arról, hogy dr. HUPKA ÖDÖN tartalékos zászlós a cs. és kir. 4. hadsereg parancsnokság tábori lelkésze által beküldött igazolványi jegy tanúsága szerint, 1915. évi május hó 28-án Kalnikow-nál hősi halált halt.

Miskolcz, 1915. évi október hó 5-én

Fóna(g)y György²⁸

Noha a hivatalos katonai értesítő csak októberben érkezett meg, a könyvtár munkatársai már júniusban megírták hivatalos gyászjelentésüket.

„A Magyar Nemzeti Múzeum igazgatósága és az Orsz. Széchényi-Könyvtár tisztviselői mély fájdalommal tudatják, hogy felejtethetlen kedves társuk, a szorgalomnak és kötelességteljesítésnek mintaképe,

Dr. Hupka Ödön
az Orsz. Széchényi-Könyvtár gyakornoka
a M. kir. Miskolczi 10. honvéddalozegred zászlósa,

Galicziában a Kalnikow helységtől délre eső magaslaton 1915. évi május hó 28-án, élete 30-ik évében királyunkért és hazánkért hősi halált halt. Holttestét küzdő társai a Kalnikow-Schlosstól délre Zagrebba felé vezető út mellett újonnan épült templom nyugati oldalán temették el.

Áldás emlékére, melyet a Magyar Nemzeti Múzeum hálás kegyelettel fog megőrizni.
Budapesten 1915. évi június hó 23-án.”

A dokumentumok közlését e gyászjelentéssel lezárjuk.²⁸ Az iratokból egy tehetséges és szorgalmas fiatalember képe bontakozik ki, aki betegen is dolgozni akart, és akivel felettesei olyannyira elégedettek voltak, hogy feleségének külön segélyt is

27 Kézi aláírás, bizonytalan, hogy Fónagy vagy Fónay.

28 A mappa még két dokumentumot tartalmaz, melyet itt és most nem közlünk. Mindkettő részvételnilvánítás a könyvtár részére, az egyik az Egyetemi Könyvtártól, a másik a Debreceni Kollégium Anyakönyvtárától érkezett.

eszközöltettek bevonulása után. Ebből, és publikációs tevékenységéből kiindulva joggal feltételezzük, hogy egy sokra hivatott ember karrierjét törte derékba a korai halál. Kötelességtudata ennek tükrében mind a mai napig példaértékű. Az Országos Széchényi Könyvtár jelenlegi munkatársainak a nevében is kívánom dr. Hupka Ödönnek, hogy nyugodjék békében. Emlékét kegyelettel őrizzük.

Forrás- és irodalomjegyzék

- GOOD
1908 GOOD, Paul: *Erkölc és erő*. Ford. HUPKA Ödön. Bp., 1908. (<http://nektar.oszk.hu/hu/manifestation/3097065>)
- GULYÁS
1915 GULYÁS Pál: *Dr. Hupka Ödön †*. In: Magyar Könyvszemle, 1915/3–4, 240.
- MaÉL
2001 *Magyar Életrajzi Lexikon 1000–1990*. Főszerk. KENYERES Ágnes. Bp., Arcanum, 2001.
- SASSY
1939 SASSY Csaba: *Bevezető*. In: *A volt M. Kir. Miskolci 10. Honvéd Gyalogezred világháborús emlékalbuma*. Miskolc, 1939. 3–4.
- SIKLÓS
1963 SIKLÓS András: *A magyarországi sajtó a forradalmak időszakában 1918–1919*. In: *Magyar Könyvszemle*, 1963/1–2, 73–85.

A proletárirodalom átmentési kísérlete

(Illés Béla korabeli helyzetértékelése)

A szovjetunióbeli emigrációban élő magyar írók küldöttségének tagjaként Zalka Máté¹ kért szót 1930. november 14-én, a harkovi 2. nemzetközi proletárirodalmi konferencia utolsó előtti napjának előestéjén, s rövid felszólalásában megfogalmazta az írói tanácskozással összefüggő várakozásokat: „...konferenciánk lezárja a nemzetközi forradalmi és proletárirodalmunk fejlődésének első korszakát. Az első és második fejezet határán állunk, a kezdetén annak a második szakasznak, amely két-séggkívül forradalmi proletárirodalmunk világméretekben végbemenő szívós növekedésének periódusa lesz.”

Zalkát s a vele együtt gondolkodókat a kor általános közhangulata lelkesítette. A kapitalista világban dühöngött a gazdasági válság, ezzel szemben a Szovjetunióban töretlenül haladt előre az új gazdasági és politikai rendszer kiépítése. Azonban a proletárirodalom previzionált „második szakasza” mégsem lett a „szívós növekedés periódusa”. A korabeli mában élő embereket, a „proletárirókat” is fogva tartotta egy eszme, a tudatzavar kábulata, visszatekintve mozgalmuk múltjára, eredményeikre, képtelenek voltak társítani a tényekhez egy mozzanatot: a *mindenre kiterjedő mulandóság* kategorikus imperatívuszát.

Dióhéjban összefoglalva: múlt- és jelentudatuk alapja az a vízió volt, hogy a tőkés rendszer legyőzhető, az elnyomott, kizsákmányolt emberiség felszabadítható. Ez az idea párhuzamosan bontakozott ki a munkásmozgalom történéseivel. Már az első világháború idején Gorkij volt az, aki két antológiát is kiadott orosz proletárok irodalmi kísérleteivel. Az 1917-es forradalmak új lökést adtak e kezdeményeknek. Művelődési körök alakultak szerte az országban, az ún. *proletkultok*, amelyekben bemutatkozhattak a valódi vagy vélt tehetségek.² A résztvevők száma hamarosan félmillióra nőtt, éppen ennyi tagot számlált akkoriban a bolsevik párt. Érthető volt

- 1 Zalka Máté (1896–Huesca, 1937): magyar prózaíró, mint hadifogoly részt vett a szovjet-orosz polgárháborúban; egyik alapítója a Magyar Forradalmi Írók és Művészek Szövetségének, jelen volt a Forradalmár Írók Nemzetközi Szövetsége harkovi konferenciáján (1930); tagja volt a *Sarló és Kalapács* szerkesztőbizottságának; írásai jelentek meg a *Vesztnyik Inozstrannoj Literaturiban* [*A külföldi Irodalom Híradója*]. A spanyolországi polgárháborúban a 12. Nemzetközi Brigád parancsnoka volt Lukács tábornok néven. 1937 júniusában egy a falangisták által tűz alatt tartott terepen haladt gépkocsijával; itt érte a halálos lövés. Zalka – az emigrációban elterjedt vélelem szerint – tudatosan menekült el a Szovjetunióból a sztálini terror elől. [Az életrajz törzsszövege a vonatkozó szakirodalomban jelent meg.]
- 2 A proletárirodalomról általában l. az alábbi szakirodalmat: ANYISZIMOV, 1959; EIMERMACHER, 1972; GORBUNOV, 1976; GORSEN–BUNTE, 1974; ILLÉS, 1966; ILLÉS, 1979; ILLÉS, [2010]; *Isztorija...*, 1967; *Iz isztorii...*, 1969; KELDIS, 1964; *Literatur...*, 1931; *Literaturtheorie...*, 1990; *Paris...*, 1982; *Proletkult...*, 1974; *Resolutionen...*, 1931; SESUKOV, 1984; *Tanulmányok...*, 1962–; *Über die Politik...*, 1925.

Lenin kirohanása a *Proletkult* ellen, még a nagyműveltségű Lunácsarszkij népművelési biztos ellen is, aki jövőt látott a proletkultos törekvésekben, a munkásosztály kulturális színvonalának emelésének eszközét remélte megpillantani bennük, és nem a lombikban előállítandó, zárt, sterilen tiszta osztályművészetet, elzárkózást és szektarianizmust, amely a későbbiekben egyre inkább jellemezte a mozgalmat. A *Proletkult* színrelépését az 1917. szeptember 16–19-én Petrográdon tartott városi konferenciától kell számítanunk. Az ezután következő évek a szovjetunióbeli, majd 1920-tól a magyar, csehszlovák, később a német, japán és koreai proletárirodalom kibontakozásának korszaka. 1928–1932 között a mozgalom viharos fejlődése megy végbe számos európai országban, de más kontinenseken is. Oroszországban a proletkultra épülő proletárirodalom számos áramlatra szakad, ennek oka az irodalom mibenlétére és hivatására vonatkozó eltérő nézetekben keresendő. A *Kuznyica* (Kovácsműhely) kezdeményezésére 1920. augusztus 2-án megalakul a VAPP (Proletárirók Országos Szövetsége=Vszeszozjuznaja Asszociacija Proletarszkih Piszatyelej). Egy év múlva a radikálisabb Oktyabr-csoport válik ki, 1923 júniusában indul a durva proletkult-hibákkal terhelt *Na posztu (Órbelhen)* című folyóirat.

A Proletkult már első lépéseinél törekedett a nemzetköziségre. A Nemzetközi Proletkult létrehozásának gondolata a Petrográdon 1918. június 5–9. között tartott városi konferencián merült fel. Az 1920. július–augusztusban ülésező 2. Komintern-kongresszus megalakítja a Proletkult Ideiglenes Nemzetközi Irodáját. Az Iroda kibocsátott kiáltványa felhívta a figyelmet a múlt értékeinek kritikai birtokba vételére, egyúttal gyengeségét is elárulta, annak hangsúlyozását, hogy a proletárművészetet kizárólag csakis maga a proletariátus teremtheti meg. A „Proletárirodalmi Internacionálé” megteremtése érdekében megalakították a *Proletárirodalom Nemzetközi Összekötő Irodáját*. Ennek vezetője vátozatlanul Lunácsarszkij maradt. Ő mindvégig ambivalens módon viszonyult a „a proletárkultúra=szocialista kultúra” korrelációjának megteremtéséhez; viszont törekedett arra, hogy a különböző nemzetiségű proletár, forradalmi és demokratikus szellemiségű írók kölcsönös megértését és egymáshoz való közelkerülését elősegítse. Illés Béla³ pedig több magyar és német, litván emigrációs íróval együtt a rosszemlékű, szélsőbalos RAPP (A proletárirók oroszországi szövetsége) eszmei irányvonalát követte.

Az „Összekötő Iroda” a Komintern VB agitprop osztályához kapcsolódott, míg a RAPP a szovjet párt sajtóosztályához. Az 1925. június 18-i irodalmi párthatározat

3 Illés Béla (1895–1974): magyar prózaíró; részt vett az 1919-es magyar proletárforradalomban; 1923-tól 1945-ig a Szovjetunióban élt; 1925-től a Magyar Forradalmi Írók és Művészek Szövetségének, úgyszintén a Proletárirók Szövetsége Nemzetközi Irodájának (MBRI) tagja volt 1927-től; az Iroda felelős titkára (1929–1930 közt); a Forradalmár Írók Nemzetközi Szövetsége elnökségének tagja és felelős titkára (1930–1932 közt); e szervezet főtitkára 1932-től 1935-ig. Részt vett a Proletár Forradalmi Írók első (1927) és 2. Nemzetközi konferenciáján (1930, Harkov). 1928-tól a *Vesztnyik Inosztannoj Lityeratury* szerkesztőbizottsági tagja, majd a szerkesztőbizottság helyettes vezetője (1929–1930). 1930–32-ben a *Világirodalom Irodalma [Lityeratura Mirovoj Revoljucij]*, valamint az *Internacionale Literatur* és a *Sarló és Kalapács* szerkesztőbizottságának tagja. Írásai jelentek meg ugyanezen folyóiratokban és a 100%-ban. [Az életrajz törzsanyaga a vonatkozó szakirodalomban jelent meg.]

az elméleti munka élénkülését eredményezte, de továbbra sem került napirendre az „útitárs” írókhoz fűződő kapcsolatok rendezése, s még kevésbé az irodalom (szovjet viszonyok között elképzelhetetlen) öntörvényűségének elismerése. A Komintern 1926. március 17-i plénuma különleges figyelmet szentelt a proletárirodalom nemzetközi szervezetének és az „Összekötő Iroda” nevét a *Forradalmi Irodalom Nemzetközi Irodájára* változtatta (Mezsdunarodnoje Bjuro Revolucionnoj Lityeraturi [MBRL]; Internationales Büro für Revolutionäre Literatur [IBRL]). Itt lép be a képbe Illés Béla, aki a szervezet titkára lett, később pedig a harkovi konferencia idején a FINSZ (Forradalmár Írók Nemzetközi Szövetsége) főtitkára.

Illés Béla megjelenése az Iroda vezetésében együtt járt a viszonylag nagy létszámú magyar emigráns írócsoport jelentős térnyerésével. Ez a gárda már 1925 októberében a MAPP-on [a Moszkvai Proletárirók Szövetsége] belül létrehozta a *Magyar Forradalmi Írók és Művészek Szövetségét*. (Tevékenysége dokumentációját az Orosz Akadémia Archívuma őrzi; Fond 358. opisz. 1; ed hr. 620 és 620/a, valamint Barta Sándor írói hagyatéka a Petőfi Irodalmi Múzeum kéziratárában). Az Iroda 1927. évi konferenciáján jelen volt Illés Béla, Barta Sándor, Hidas Antal, Réz Andor, Gábor Andor s mások. Lunacsarszkij előadásában ugyan kiemelte a proletárirodalom fontosságát, egyúttal nyomatékosan hangsúlyozta, hogy a proletáriróknak „mennél szélesebb és szélesebb tömegeket kell bevonniuk a szocialista építésbe”. Az előadás az *egész* szovjet irodalom panorámáját nyújtotta, ellentétben Leopold Averbahkal,⁴ aki szükségesnek tartotta a „proletárirodalom hegemoniája” megszerzésének elvét. Ilyen ellentmondásos nézetekkel közeledett a mozgalom második konferenciájához, amely 1930. november 6–15. közt zajlott le Szovjet-Ukrajna akkori fővárosában, Harkovban a Berezil színházban.

A harkovi konferenciára négy kontinens 22 országából jött össze mintegy száz proletáriró és művész; egy évtized viharos fejlődését képviselték, tapasztalatokat összegeztek, szervezeti kereteiket kívánták továbbépíteni, új eszmei harcokat láttak maguk előtt kibontakozni, új művekkel készültek válaszolni a kor kérdéseire. Alig másfél évvel később azonban, 1932. április 23-án határozatot hozott az OK(b)P Központi Bizottsága „Az irodalmi és művészeti szervezetek átszervezéséről.”⁵ Ezt követően feloszlatták valamennyi proletárirói egyesületet, köztük a RAPP-ot is, amely

4 Leopold Leopoldovics Averbah (1903–1939): orosz-szovjet irodalomkritikus, irodalomteoretikus, a RAPP (Rossszijszkaja Asszociacija Proletarszkih Piszatyelaj) vezetője, a szovjet delegáció tagja a harkovi konferencián, a MORP (Mezsdunarodnaja Organyizacija Revoljucionnih Piszatyelaj) titkárságának tagja, a *Vesztnyik Innostrannoj Lityeraturi* és a *Lityeratura Mirovoj Revoljucii* szerkesztőbizottságának tagja. A RAPP feloszlátása után is még évekig megőrizte befolyását, főleg Gorkijra. A sztálini önkény áldozataként halt meg.

5 O peresztrojke lityeraturno-hudozsasztvennih organyizacij. Posztanovlenija CK SZKP(b) ot 23 aprelja 1932 goda. In: Pravda, 24 aprelja 1932. A MORP már az 1932. márc. 5-én tartott ülésén felismerte, hogy erősíteni kell kapcsolatait a szovjet irodalom egészével. A párthatározat után aug. 5-én vezércikk jelent meg a *Lityerturnaja gazeta*-ban „A nemzetközi forradalmi irodalmi front, a MORP és orgánuma a Világforradalom irodalma átalakításáról.” Augusztus 17-én a MORP titkársága kibővített ülést tartott és intézkedéseket határozott el munkája javításáról, lényegében ebbe a folyamatba illeszkedik Illés Bélának az Internationale Literatur-ban megjelent – itt közölt – cikke is.

a Forradalmi Írók Nemzetközi Szövetségének (FINSZ; Internationale Vereinigung Revolutionärer Schriftsteller [IVRS]; Mezdunarodnaja Organizacija Revoljucionnih Piszatyelaj [MORP]) a harkovi konferencia rendezőjének legerősebb támasza, ideológiai bázisa volt. Nem sokkal később sor került a FINSZ átszervezésére; irányvonala és valóságos új hivatása közt súlyos ellentmondások keletkeztek – ezt a bizonytalan, átmeneti helyzetet tükrözi a hamarosan leváltásra kerülő főtitkár, Illés Béla itt következő helyzetértékelő írása is. Sem ő, sem a hazai és nemzetközi proletáriradalom vezetői, résztvevői nem értették meg, hogy a szovjet vezetés letett a világforradalom proletár álmáról, összesíteni és együttesen ellenőrzése alá kívánta vonni a teljes *szovjet szellemi szférát*. Ennek során kezdődtek meg a Szovjet Írók Szövetsége megalakításának előkészületei, amelyek aztán az 1934-es kongresszuson teljesedtek be. Hogy Illés Béla mennyire félreértette az átalakulást, jelzi, hogy írásában azt képzelte: a megalakuló írószövetség fog betagozódni a FINSZ-be és nem megfordítva.

Helyzetértékelési kísérletére a sorozatos támadások is rászorították, a „kiegyensúlyozottnak” vélt önkritikára nem csupán önnön belátása készítette. Berlinből a Bund kommunista frakciója nem sokkal a RAPP feloszlata után, 1932. június 3-án levelet írt a FINSZ „komfrakciójához”. Ebben megsemmisítő bírálatot gyakorolnak az Illés Béla vezette grémium munkája felett. „...elvtársak, ez így nem mehet tovább...” – fogalmaz a levél, majd így folytatódik a kritika: „Az Önök módszerei ... akadályozzák munkánkat ... Önök elveszítették a kapcsolatot a kapitalista országok munkásmozgalmával ... Önök csupán egy kis, öncélú zárt klikket képeznek ... A Sztálin elvtárshoz írt beszámolójukat⁶ csak a sajtóból ismerhettük meg ... a beszámoló nem méltó címzettjéhez ... a FINSZ vezetését teljességgel meg kell változtatni...” (In: a Komintern archívuma; 541. sz. fond, 1 jkv., 93. sz. irat.) A FINSZ komfrakciója határozatot hozott 1932. november 13-án a szervezet súlyos hibáiról és főleg Illés Béláról, aki „helytelenül szólalt fel” az Írószövetség szervező bizottságának ülésén, megelégedett csupán a kijavítható hibák felsorolásával; különösen kifogásolták, hogy ezt – úgymond – „magánemberként” tette, s kötelezték, hogy jövőbeli megnyilatkozását a Komfrakcióval való előzetes konzultáció után teheti meg. (Uo., 3. sz. irat.) A FINSZ komfrakciója több ülést tartott időközben, az egyik (dátum nélkül) határozatot hoztak arról, hogy megszüntetik a főtitkári posztot, ez egyértelmű volt Illés Béla leváltásával. Egyúttal átalakították a vezetőséget, elnökké Gorkijt választották, aki már nem vett részt a széteső testület munkájában. A 13 tagú titkárságban Barta Sándor (aki éles konfliktusba keveredett Illés Bélával), illetve orosz és külföldi írók mellett változatlanul Illés Béla is szerepelt, úgyszintén az ún. Länderkommission-ban, a magyar szekcióban Gergely Sándor, Barta Sándor, Hidas Antal, Madarász Emil és Lippay Zoltán társaságában. (Uo., 17. sz. irat.)

A Szovjet Írók Szövetsége megalakulása mellett gyakorlatilag széthullott a Forradalmi Írók Nemzetközi Szövetsége; a békemozgalomban játszott szerepét átvette

6 Rechenschaftsbericht an den Genossen Stalin und an die wertätigen Massen der Sowjetunion. In: Literatur der Weltrevolution, 1931. Nr. 5.

a *Kultúra Védelmére* alakult nemzetközi íróközösség, amely 1935-ben Párizsban tartotta első kongresszusát. A további összejövetelek (Madrid, Valencia, New-York) a fasizmus elleni szellemi küzdelem jegyében teltek el. Illés Béla pedig visszavonulva, ezekben az években írta meg a *Kárpáti rapszódia* című regényét, írói munkássága talán legértékesebb darabját.

Forrás

Bela Illes

Der Weg der Internationalen Vereinigung Revolutionärer Schriftsteller

Vorbemerkung der Redaktion:

Bela Illes schickte uns auf unsere Bitte einen Brief, in dem er seine Stellungnahme zu der Entwicklungsgeschichte der JVRS behandelte. Wir veröffentlichen den Brief nachstehend (unter Weglassung der Briefformen) als Artikel.

Der große Feiertag des Weltproletariats, der 15. Jahrestag des Sieges der Oktoberrevolution, fällt mit zwei wichtigen Daten, mit der Entwicklung der internationalen revolutionären Literatur zusammen. Im November 1927 hielten wir die erste Konferenz des Internationalen Büros der Revolutionären Schriftsteller in Moskau ab, im November 1930 die zweite Konferenz in Charkov, wo die IVRS in der heutigen Form gegründet wurde. Dieses Zusammentreffen ist selbstverständlich kein Zufall. Nicht nur, daß wir uns stets dessen bewußt waren, daß die Entwicklung der internationalen revolutionären Bewegung auch die Entwicklung der revolutionären Literatur ausschlaggebend bestimmt, sondern auch, weil die Feste des Sieges der proletarischen Revolution uns eben die Möglichkeit gaben, die revolutionären Schriftsteller der Welt in der Sowjetunion zu sammeln. Noch mehr: an unserer ersten Konferenz nahmen nicht Delegierte teil, die in den Ländern zu diesem Zweck gewählt wurden, sondern Gäste, die den 10. Jahrestag der proletarischen Revolution zu feiern nach Moskau kamen. Es ist kein Zufall, daß diese Genossen nach Moskau kamen, es ist aber mehr oder weniger Zufall, daß eben sie an der Begründung der internationalen revolutionären Schriftstellerorganisation teilnahmen.

Es war die Zeit, wo die relative Stabilisierung des Kapitalismus sich ihrem Ende näherte. Die allumfassende, gegenwärtige zyklische Krise des Kapitalismus, die sich auf der Grundlage der allgemeinen Krise des Kapitalismus abspielt, bereitete sich damals gerade erst vor, und so war es möglich, daß einer der politischen Ratgeber unserer Konferenz uns vor der „Illusion“ warnte, uns auf große politische

Aenderungen vorzubereiten, und ferner mit einer ansehnlichen Anzahl von Angaben zu beweisen suchte, daß das mächtigste kapitalistische Land, die USA, den Gesetzen der kapitalistischen Produktionsweise, die zur Krise führen, nicht unterstehe. Wenn wir auch nicht behaupten können, daß diese Auffassung die Grundlage unserer Beschlüsse bildete, so muß doch zugegeben werden, daß eine derartige Auffassung auf unsere Stellungnahme einen gewissen Einfluß ausübte.

Die einzige organisierte Bewegung, auf die wir uns stützen konnten, war die der RAPP – (Russische Assoziation proletarischer Schriftsteller), die eben zu dieser Zeit mit den extremsten sektierischen Fehlern in der russischen Literatur – Lelewitsch, Rodow⁷ – Abrechnung hielt. Die Tatsache, daß zu jener Zeit die RAPP die einzige organisierte Kraft in der Literaturbewegung darstellte, führte uns zu Schlußfolgerungen, die schwere Fehler in sich bargen. Aus dem Umstand, daß die einzige vorhandene Organisation die RAPP war, kamen wir zu der fehlerhaften Ansicht, daß dies so sein und während der ganzen Periode der proletarischen Diktatur auch so bleiben müsse. Die übrige Sowjetliteratur, die nicht der RAPP angehörte, hatten wir mit Einsetzung aller unserer Kräfte mit groben administrativen Maßnahmen von unserer neugegründeten Organisation ferngehalten. Zum Beispiel ist es eine charakteristische Episode, daß wir Wladimir Majakowski den Zutritt zu unserer Konferenz verweigerten.

Das Organisationsprinzip – dessen Vertreter Verfasser dieser Zeilen war – lautete, in einem Satz zusammengefaßt, folgendermaßen: Die Organisation gründet sich innerhalb der Sowjetunion auf die RAPP und ihre ukrainische Schwesterorganisation, in den kapitalistischen Ländern aber soll sie ihre Tore öffnen für die breitesten Massen der proletarischen und sympathisierenden Schriftsteller. Die politische Begründung für dieses Prinzip war, daß in der Sowjetunion die charakteristische, gewichtigste, und auf die Massen die größte Anziehungskraft ausübende Literaturproduktion von der RAPP entfaltet wurde während in den kapitalistischen Ländern die internationale Bewegung sich auf zwei Strömungen stützen mußte: auf die proletarischen Schriftsteller einerseits, auf die kleinbürgerlich-revolutionären, mit der Sache der Arbeitschaft sympathisierenden Schriftsteller andererseits.

7 Lelevics, G. (tkp. Labori Gilelevics Kalmanszon; 1901–1945): a RAPP egyik tekintélyes irodalomkritikusa, az *Oktjabr és a Na posztu* kritikai vonalának képviselője. Mesterének G. Plehanovot tartotta, de később eltért annak irodalomszociológiai nézeteitől, a műalkotást kizárólag ideológiai képződménynek minősítette a Polonszkijjal 1924/25-ben folytatott vitájában. Voronszkijt, a Pereval-csoport vezetőjét Trockizmussal vádolta. Polonszkij Lelevics *Na ityerturnom posztu* című könyvében kifejtett nézeteit a porcelánboltba beszabadult elefánthoz hasonlította. Lelevics 1930-ban a leningrádi Litfronthoz csatlakozott. Rodov, Szemjon Abramovics (1893–1968): a Proletkult egyik vezető teoretikusa volt, a proletáirodalom kizárólagosságának képviselője, az „útítársak” kérelhetetlen kritikusa. A *Na posztu* képviseletében támadta A. K. Voronszkijnak (1884–1943) a Krasznojá novban kifejtett nézeteit, amelyeket Trockij felfogásával azonosított, miszerint „proletár irodalom” nem létezik és a jövőben sem fog létezni. 1930-ban alakult Leningrádban a RAPP egyik frakciójaként a Litfront, amelynek tagjai közé tartozott Rodov, Beszpalov és Lelevics is.

Neben der unrichtigen Einschätzung des Entwicklungsganges in der Sowjetunion führten uns zu dieser Einstellung auch gefühlmäßige Gründe, nämlich eine verachtende und abwartende Haltung gegenüber beinahe der gesamten Gegnerschaft der RAPP, gegenüber der proletarischen Literatur in den kapitalistischen Ländern überhaupt. Zum Beispiel hat Genosse Bespalow⁸ die Rezension eines nicht eben bedeutenden Kritikers lanciert, wo klipp und klar behauptet wurde, daß die primitiven Versuche der proletarischen Schriftsteller der kapitalistischen Länder die Sowjetunion nicht interessierten. So hat auch die literarische Zeitschrift „Leser und Schriftsteller“ mir in einer kaum verhüllten Form vorgeworfen, daß ich die proletarische Literatur der kapitalistischen Länder in die Sowjetunion einzuschmuggeln versuche.

Unter diesen Umständen kamen die ersten Resolutionen und Maßnahmen zustande, die einerseits tatsächlich die revolutionäre literarische Bewegung im internationalen Maßstabe eröffneten, auf der anderen Seite aber ihrer vollen Entwicklung Hindernisse in den Weg legten. Ein unmittelbares Ergebnis unserer ersten Konferenz war – um nur das wichtigste zu nennen – die Gründung des Bundes proletarisch-revolutionärer Schriftsteller Deutschlands. Jedoch führte unsere ultra-„linke“ Einstellung in bezug auf die Sowjetliteratur in den kapitalistischen Ländern zu ultra-„linken“ Fehlern sogar in gesteigerten Maße, wofür ebenfalls der deutsche Bund reich an Beispielen ist. So wollte z.B. – um eines der krassesten Beispiele zu nennen – das offizielle Organ des deutschen Bundes „Die Linkskurve“, in einem Aufsatz unseren Genossen Henri Barbusse zum Agenten der Bourgeoisie stempeln. Ein Theoretiker des Bundes propagierte den Gedanken, daß der aus der Intelligenz kommende Schriftsteller, der sich der proletarischen Bewegung anschließt, eine einzige Pflicht hat: auf die schriftstellerische Tätigkeit ein für alle Mal zu verzichten und ausschließlich als organisatorischer und theoretischer Helfer bei der Geburt der proletarischen Literatur mitzuwirken. Das Internationale Büro trat diesen schlimmen Entartungen energisch entgegen. Die Ausrottung derartiger Entartungen konnte aber nicht zu einer endgültigen Gesundung der Bewegung führen, da die strikt ablehnende Haltung gegenüber der schriftstellerischen Sowjet-Intelligenz kein besonderes Vertrauen zu unserer Bewegung bei den linksorientierten Schriftstellern und Intellektuellen der kapitalistischen Länder aufkommen lassen konnte.

Die Ursache, die den dauernden Erfolg unserer Organisation ausbleiben ließ, haben wir nicht erkannt; wir wollten den Erfolg erzwingen nicht durch Aenderung unseres Organisationsprinzips, sondern mit der starken Hand gegenüber Exponenten

8 Beszpalov, Ivan Mihajlovics (1900–1941) irodalomkritikus, az ún. „Vörös Professzúra” tagja. Tanulmányal szerepelt a „Pereverzev-iskola” által kiadott *Irodalomtudomány* című gyűjteményes kötetben. Később mégis részt vesz a RAPP által irányított, Pereverzev elleni sajtóhadjáratban 1929 novemberében és 1930 januárjában mint a Litfront tagja. A Kommunista Akadémián alakult Kritikusok Albizottsága vezetője lett V. M. Fricse 1929-ben történt halála után. A vita azzal zárult, hogy a Kommunista Akadémia elnöksége határozatot hozott, amelyben elítélte Pereverzev munkásságát, s azt mensevizmusnak minősítette. (A Beszpalov vezette csoporthoz tartoztak többek között Ivan Anyiszimov és Mihail Hrapcsenko fiatal kritikusok, akik évtizedekkel később a szovjet irodalomtudomány vezető személyiségei lettek.) Beszpalov a sztálinista tisztogatások áldozata lett.

abweichender Auffassungen – mochten sie sich nun in der „Linkskurve“ von links oder in „Monde“⁹ von rechts zeigen. Selbstverständlich hat diese Politik der „starken Hand“ die gewünschten Erfolge nicht gezeitigt, wohl aber machten wir immerhin mit dieser Politik die ersten Schritte auf einem Wege, bei dem die ideologische Führung der internationalen revolutionären Schriftstellerbewegung durch administrative Methoden zu ersetzen versucht wurde.

*

Unsere zweite Konferenz in der Hauptstadt der Roten Ukraine fand im Jahre 1930 statt. Allumfassende Krise in der ganzen kapitalistischen Welt! Arbeitslosigkeit in einem bisher noch nie dagewesenen Maße in allen kapitalistischen Ländern und ihren Kolonien und Halbkolonien! Liquidierung der Arbeitslosigkeit in der Sowjetunion! Rückgang der kapitalistischen Produktion um 25 Prozent, Vorsprung der Sowjetproduktion um 25 Prozent! Dnjeproströj, Magnitogorsk und ihre mächtigen Brüder sind im Entstehen. Der Trotzismus ist in einer schon öffentlichen Form der vorgeschobene Posten der Konterrevolution, die zweite Internationale der Wegbereiter des Interventionskrieges gegen die Sowjetunion.

Die Ereignisse des literarischen Lebens kann man mit folgenden Beispielen charakterisieren. In der Sowjetunion löst sich die sogenannte „Literaturfront“ auf, die mit ihrer vulgarisierenden „linken“ Politik die internationale Vereinigung, wenn auch in verhüllter Form, beschuldigt hatte, durch ihre Werbung unter der linken Schriftstellerintelligenz der kapitalistischen Länder rechte Tendenzen gezeigt zu haben. Die Rundfrage des internationalen Büros an sympatisierende Schriftsteller, welche Stellung sie einnehmen würden, wenn die Sowjetunion von den imperialistischen Mächten angegriffen würde, beantworteten Romain Rolland, Bernard Shaw, Theodor Dreiser, Martin Andersen Nexö undsw. Mit einer eindeutigen Stellungnahme für die Sowjetunion, für die Friedenspolitik der Sowjetunion. In Deutschland unterzeichneten Ernst Gläser und Oskar Maria Graf (den ersten beschuldigte einige Monate vorher der schon zitierte Theoretiker der „Linkskurve“, daß er zum Faschismus neige) den Wahlauf Ruf der Kommunistischen Partei Deutschlands. Neben diesen Ereignissen sei auch einer sehr zweifelhaften Erscheinung gedacht: Panait Istrati verkaufte sich der französischen politischen Polizei, weil es ihm nicht gelungen war, für seine politische „Unterstützung“ von uns eine finanzielle Hilfe zu erpressen.

Die Charkower Konferenz war schon keine Zusammenkunft zufällig anwesender Schriftsteller mehr. Die proletarische Literatur der Sowjetunion vertraten neben den delegierten der RAPP ukrainische, weißrussische, armenische, grusinische und andere proletarische Schriftsteller der Sowjetrepubliken. Neben der Delegation des deutschen Bundes sehen wir die proletarischen Schriftsteller der USA, die Vertreter kleinerer literarischer Bewegungen. Die Konferenz baut nunmehr auf einer rich-

9 Lásd RELINGER, Jean: Monde t. 1–2. Presses Universitaires de Reims, 1984.

tigen politischen Grundlage literaturpolitische Richtlinien auf, stellt das richtige Verhältnis zwischen den beiden Quellen der revolutionären Literatur fest, korrigiert die theoretischen und organisatorischen Fehler einzelner Sektionen, schafft die Grundlage zur Gründung neuer Sektionen, (Frankreich), baut die organisatorische Verbindung mit einzelnen Schriftstellerorganisationen aus, die bisher nur in loser Verbindung miteinander und dem Internationalen Büro standen, (Japan, USA).

Wenn wir heute die Beschlüsse der Charkower Konferenz durchblättern, so finden wir – obwohl sich seither in bezug auf die Literatur in und außerhalb der Sowjetunion so manches ereignete – kaum etwas, das wesentlicher Korrekturen bedürfte; eher machen sich Ergänzungen und eine konsequente Weiterentwicklung notwendig. Obzwar diese Resolutionen nur in ungenügendem Maße, oft allzu mechanisch und meistens nur teilweise durchgeführt wurden, übte diese Konferenz auf die Entwicklung der revolutionären Literatur eine tiefe und sicherlich bleibende Wirkung aus. Obwohl die neu eingesetzte Leitung mit ungenügendem Nachdruck und unzulänglichem Tempo die Charkower Beschlüsse propagierte, (in Tokio erschienen die Beschlüsse in japanischer Sprache früher als in Moskau in Russisch) übte die Konferenz rasch ihre Wirkung aus. Schon Anfang 1931 entstand in den USA die Kulturföderation, die auf der breitesten Grundlage die revolutionäre Kulturarbeit in den USA lebenden Nationalitäten führt und leitet. In Japan enthüllt unsere Sektion mit Erfolg die vulgarisierende Literaturtheorie der „Literarischen Front“, welche Ultra-„Linke“ und Rechte vereinigte, und eroberte im Kampf gegen die „Literarische Front“ die Mehrheit der Arbeiterschriftsteller, Arbeiterkorrespondenten und Arbeiterkulturorganisationen. Der deutsche Bund entfaltete eine erfolgreiche Politik unter den sympatisierenden Schriftstellern, die auch der Vorstoß einer ultra-linken“ Gruppe, welche die Theorie der proletarischen Literatur vulgarisierte, auf die Dauer nicht aufhalten konnte. Die IVRS nahm mit einer Reihe weltbekannter, linksorientierter Schriftsteller enge, unmittelbare Verbindungen auf. Es wurden eine Reihe von Aktionen gegen die drohende Kriegsgefahr durchgeführt, darunter vor allem die mustergültige, klassenbewußte, heldenhafte Aktion der japanischen revolutionären Schriftsteller.

Bevor wir zur Feststellung der begangenen Fehler und ihrer Gründe übergehen, sind einige Worte über das schöpferische Antlitz der Organisation notwendig. An der ersten Konferenz nimmt – abgesehen von einigen sowjetrussischen proletarischen Schriftstellern wie Serafimovitsch, Libedinsky und Fadejew und mit Ausnahme von Henri Barbusse und Johannes R. Becher – kein Schriftsteller teil, der in internationalem Maßstab eine nennenswerte Bedeutung gehabt hätte. Jedoch in der Zwischenzeit von 3 Jahren, die seit der ersten Konferenz vergangen sind, verstärkte sich die internationale Bedeutung der sowjetischen proletarischen Literatur sprunghaft durch die internationalen Erfolge von Panferow, Scholochow usw.; andererseits eroberten die ausländischen proletarischen Schriftsteller einen ehrenhaften Platz auch in der öffentlichen Meinung der Sowjetunion. Mit dieser Armee wäre es schon leichter gewesen, eine richtige, erfolgreiche Politik durchzuführen. Daß uns dies nicht gelang,

darán ist vor allem schuld, daß wir unser fehlerhaftes organisatorisches Prinzip beibehielten (innerhalb der Sowjetunion nur WOAPP, außerhalb der Sowjetunion bereitete revolutionäre literarische Organisation), weiter, daß die Leitung der IVRS keine wahre Vertretung der russischen Literaturorganisation war, sondern im wesentlichen ein Apparat, zusammengestellt aus den in Moskau lebenden ausländischen revolutionären Schriftstellern.

Wenn wir über die hindernde Wirkung der Tatsache sprechen, daß eine Organisation in der IVRS die ausschlaggebende Rolle spielte, welche das Mitwirken der Schriftsteller-Intellektuellen-Kreise der Sowjetunion ablehnte, so müssen wir die gesamte Rolle der RAPP und WUSP, (Ukrainische Assoziation proletarischer Schriftsteller) bzw. WOAPP (Gesamtverband der proletarischer Schriftsteller der Sowjetunion) die sie bei uns spielten, beleuchten.

Die proletarischen Schriftstellerorganisationen der Sowjetunion spielten die Rolle der Pioniere in der internationalen revolutionären Schriftstellerbewegung. Sie nahmen sich der Sache der proletarischen Schriftsteller der kapitalistischen Länder in einer Zeit an, wo das noch keineswegs eine dankbare Arbeit war, und bewiesen in jeder Beziehung einen wahrhaften Internationalismus gegenüber den proletarischen Schriftstellern des Auslandes. Sie waren immer bereit, mit theoretischer, organisatorischer und moralischer Kraft den proletarischen Schriftstellern der kapitalistischen Länder zu helfen.

Alle diese positiven Seiten ihres Mitwirkens konnten jedoch nicht die schlechte Wirkung des organisatorischen Prinzips der WOAP verhindern, welches von der IVRS die Schriftsteller der sowjetischen Intelligenz fernhielt. Wie die WOAPP nach Erfüllung ihrer historischen Rolle in der Sowjetunion von einer Triebkraft der Literatur zu einem Hemmschuh wurde, so wurde sie auch in der internationalen revolutionären Bewegung. Und das in einer Zeit, wo infolge der allerschärfsten Krise innerhalb des Kapitalismus in den kleinbürgerlichen Schriftsteller der kapitalistischen Länder die Bereitschaft zur Annäherung an unsere Organisation in bedeutendem Maße vorhanden war! Wenn jemand für diese hindernde Wirkung der WOAPP persönlich verantwortlich sein kann, so ist es in allererster Linie Schreiber dieser Zeilen. Ich war gleichzeitig Generalsekretär der IVRS und einer der Leiter der Rapp. Anstatt konsequent als Generalsekretär der IVRS für eine grundlegende Aenderung der Politik gegenüber der sowjetischen Schriftstelligintelligenz innerhalb der RAPP aufzutreten, betrachtete ich mich innerhalb der IVRS als Vertreter der RAPP. Hierbei spielten wieder eine ausschlaggebende Rolle die Erfolge der RAPP (im Kampf gegen den rechten Pereversev¹⁰ und gegen die ultra-

10 Pereverzev V. F. (1882–1968): irodalomtudós, a marxista irodalomszociológia képviselője. Ifjúkorában fizikai-matematikai tanulmányokat folytatott Harkovban. Korán csatlakozott az orosz szociáldemokráciához. Szibériába száműzték, később a Péter-Pál erődben töltött börtönévi alatt Dosztojevszkijről írt monográfiát, szabadulása után Gogolról írt könyvet. 1918-ban tagja lett a Szocialista Akadémiának (1924-től Kommunista Akadémia). Az irodalomszociológiai szemléletet képviselő Frisce (1870–1929) köréhez tartozott, egyike volt az első „vörös profesz-

linke „Litfront”), welche mich zu der falschen Ueberzeugung brachten, daß ein anderer Weg als der der RAPP für die proletarische Literatur unvollstellbar sei. Ich habe konsequent bis zur Liquidierung der WOAPP,¹¹ die proletarische Literatur der Sowjetunion in ihren Schöpfungen – die ich bewunderte und bewundere – mit der Assoziation der proletarischen Schriftsteller und ihren literaturpolitischen Prinzipien identifiziert, und dieser Irrtum war die Hauptquelle meiner Fehler. Der einzige Versuch zu einer Kursänderung war die im März 1932 unternommene Aktion unter der Losung „Die Welt will die Helden des sozialistischen Aufbaues kennen.” Eine Reihe der besten Vertreter der Intelligenz der Sowjetunion folgte dieser Aufforderung und schrieb Artikel und Feuilletons, (Ognev, Wsewolod Iwanow, Leonow, Seifulina usw.)

Das zweite (schon erwähnte) Hindernis für die volle Entfaltung der IVRS war, daß die Leitung nicht aus den Vertretern der wichtigsten Sektionen bestand. Die Probleme, mit denen sich unsere Sektionen jeweils auseinandersetzen mußten, wurden von uns nie tiefgehend genug untersucht. So haben wir die faschistische und sozalfaschistische Literatur in ihrer Wirkung nicht richtig eingeschätzt; die zur Kritik dieser Literatur nötigen theoretischen Kräfte waren in einem ganz unzulänglichen Maße vorhanden. Unter solchen Umständen war eine Führung im wahren Sinne des Wortes nicht möglich; wir begangen eine Reihe von ernststen Fehlern, z.B: die französische Zeitschrift „Monde” kritisierend, traten wir beinahe ebenso ultra-„links” auf, wie die von uns mit Recht kritisierte „Linkskurve”. Bei der Kritik der französischen Gruppe Poulaille¹² (die sogenannten proletarischen Schriftsteller) verstanden wir es nicht, zu differenzieren und die besten Elemente der Gruppe für unsere Bewegung zu gewinnen. Als im deutschen Bund die schon erwähnten vulgarisierenden ultra-„linken” Tendenzen auftraten, halfen wir zwar mit Einsetzung unserer ganzen Kraft dieses ultralinke Tohuwabohu zu liquidieren, unterließen es jedoch, die Gegenangriffe, die rechte Fehler mit sich brachten, einer Kritik zu unterziehen. Ueberhaupt wurden

---

szoroknak”. A 20-as évek második felében kialakult körülötte az ún. „Pereverzev-iskola”. Az állami Művészettudományi Egyetem szociológiai osztályán és a tudományos sajtóban végzett munkássága hívta L. Averbah és a RAPP támadásait, menseviknek minősítették. 1930-ban a Kommunista Akadémia elnöksége elítéli koncepcióját. Részt vett 1934-ben a Kommunista Akadémia Filozófiai Intézete irodalomkritikai és regényelméleti vitájában, itt került szembe Lukács György fejtegetésével. 1938-ban letartóztatták, de túlélte a Gulágot. Ő szerkesztette az első *Irodalmi Enciklopédiát*.

11 VOAPP=Vszeszojuznaja Objegyinyenyije Asszociacij Proletarszkih Piszatyelej (a Proletárirók Szövetségei Össz-szövetségi Egyesülete)

12 Poulaille, Henry (1896–1980): proletárirók, a francia proletárirók különböző irányzatai egyikének vezetője. 13 éves kora óta munkásként dolgozott. Az első világháborúból hazatérve kezdett publikálni a *L'Humanité*-ben és a *La libertaire*-ben. 1925-ben publikálta első regényét (*Il était quatre*). Később a *Peuple* c. lap irodalmi rovatát vezette. 1931-ben alapította a *Proletariat* és a *Nouvelle âge littéraire* c. folyóiratait. 1928-ban és 1931-ben *Barbusse Monde* c. folyóiratában részt vesz a francia proletáriróadalom különböző irányzatairól folyó vitában. Több írásában elemezte az anarcho-szindikalista munkásmozgalom történetét. Emlékezetes regényei: *La Pain quotidien* (1921) és a *Les Dammes de la terre* (1935). – A róla szóló szakirodalomból: RAGON, 1974; LOFFLER, 1967; *La littérature prolétarienne...*, 1977; Henry Poulaille..., 1975.

alle unsere Aktionen nicht systematisch vorbereitet und kontinuierlich durchgeführt. Sogar die Antikriegskampagne war mehr sporadisch als planmäßig. Da sich die IVRS vornehmlich auf die Mitwirkung von Emigranten stützte, bildete sich auch in ihrem Sekretariat ein Gruppenwesen heraus, das keinesfalls besser war als das in der RAPP. Dies war die Lage, als die Liquidierung der RAPP kraß zeigte, daß auch in der Arbeit der IVRS eine grundlegende Aenderung der Arbeitsmethoden unbedingt vonnöten war. Es folgte eine gründliche Diskussion über unsere Arbeit, über unsere Erfolge, Mängel und Fehler, die notwendige Kursänderung wurde beschlossen, und die Leitung dementsprechend erneuert.

*

Einige Tage vor dem 15. Jahrestag der Oktoberrevolution trat das Plenum des Organisationskomitees der Sowjetschriftsteller zusammen, – die erste literarische Konferenz, die sämtliche Schriftsteller der Sowjetunion, welche die Sowjetmacht bejahen, vereinigte. Diese Konferenz räumte engültig mit den Fehlern der Vergangenheit auf. Die Schriftsteller der Sowjetunion bekamen den ihnen gebührenden Platz innerhalb der Sowjetliteratur und nahmen begeistert Stellung für das sozialistische Vaterland, für den sozialistischen Aufbau. Die Leiter der liquidierten RAPP traten auf und verurteilten mehr oder minder vollständig die Fehler, die sie in der vergangenen Periode begangen hatten. Der Leiter des Organisationskomitees, Gen. Gronski,¹³ wog mit richtigen Maß und hob nach einer strengen Kritik an der RAPP auch alle ihre positiven Seiten aus der Vergangenheit hervor.

Jetzt ist in der Sowjetliteratur der Weg für jede positive Kraft offen. Die hier geschaffene neue Organisation nimmt innerhalb der IVRS nunmehr jenen Platz ein, den früher dort die WOAPP innehatte. Diese Aenderung, dazu die schon durchgeführte Selbstkritik und die bereits im Gang befindliche Heranziehung von Vertretern der ausschlaggebenden revolutionären Literaturorganisationen zur Arbeit der IVRS räumen mit den begangenen Fehlern und machen den Weg frei für eine breitere, tiefere, planmäßigere und richtige Arbeit.

Als Wegweiser werden uns neben den Resultaten des Plenums der Sowjetschriftsteller die Lehren des Amsterdamer Antikriegskongresses¹⁴ dienen. Es gelang in

13 Gronszkij, I. M. (1894–1985): az 1934-es I. Szovjet Írókongresszus szervezője. A Pravda 1932. máj. 15-i közleményében tűnik fel először a neve, mint a Szovjet Írók Szövetsége Szervező Bizottsága elnöke. (A tiszteletbeli elnök Gorkij volt.) Az 1932. aug. 18-án tartott Össz-szövetségi Szervező Bizottság ülésének az elnöke. A grémium 1932. okt. 29–nov. 3-án tartja 500 fő részvételével első plénumát. Itt tárgyalják első ízben a szocialista realizmus problémáját. 1933. okt. 26-án Sztálin meglátogatja Gorkijt annak lakásán, itt több író is jelen van. Sztálin itt fejt ki a fogalom mibenlétét. Ennek kodifikálása az 1934. aug. 17–31-én tartott I. Szovjet Írókongresszuson történik meg.

14 Az „amszterdami kongresszust” szervezői az imperialista háború elleni tömegdemonstrációnak szánták. Hosszas előkészületek után 1932. aug. 27–29-én tartották az amszterdami autókiállítási csarnokban 2500 résztvevővel. Kezdeményezői Romain Rolland és Henri Barbusse voltak, résztvevői pedig írók, értelmiségiek, munkások, pacifisták és a legkülönbözőbb érdekcsoportokhoz

Amsterdam, nicht nur die proletarischen Schriftsteller, sondern auch die linksgerichtete Intelligenz gegen den drohenden imperialistischen Krieg zu mobilisieren. Es steht dem nichts, aber gar nichts im Wege, daß wir diese linksgerichteten Intellektuellenkreise auch an unsere regelmäßige Arbeit heranziehen. Hindernisse könnte es nur dann geben, wenn man - wie früher die Beschlüsse der RAPP – so jetzt die Beschlüsse des Organisationskomitees der Sowjetschriftsteller mechanisch auf die Literaturbewegung der kapitalistischen Länder übertragen würde.

Es wäre überflüssig, noch weitere Worte über die Aenderung des organisatorischen Grundprinzips der IVRS zu verlieren: es ist auch überflüssig zu betonen, daß die proletarisch-revolutionären Organisationen der kapitalistischen Länder von nun an die ihnen entsprechende Rolle in der IVRS spielen werden. Was die Bedeutung und das spezifische Gewicht der proletarischen Literatur und ihrer Bewegung in den einzelnen Länder ist, kann mit allgemeinen Redensarten nicht gesagt werden. Dazu ist eine gründliche und konkrete Untersuchung nötig! („Konkrete Analyse der konkreten Lage“, Lenin) D.h.: Die IVRS muß ihre Arbeit auf einer systematischen wissenschaftlichen Untersuchung der Literatur aufbauen. Organisatorisch soll das so geschehen, daß das Hauptgewicht der Arbeit des Sekretariats in die Länderkommission verlegt wird. Die politische Leitung ist von den Emigrantenkreisen übergegangen auf die wichtigsten Schriftstellerorganisationen der kapitalistischen Länder und bekommt dadurch einen engen und inneren Kontakt mit den Bewegungen in diesen Ländern.

Diese Art von Umbau ist mit dem Umbau unseres Zentralorgans, der von Grund auf geschehen muß, aufs engste verbunden. Weder Inhalt noch Ausstattung entsprach den Anforderungen. Die Tatsache, daß die Zeitschrift in 4 Sprachen¹⁵ erscheint, ermöglicht eine Anpassung an die Bewegung in den betreffenden Ländern.

Die ganze Arbeit soll so vor sich gehen, daß sie die Haupttätigkeit der Schriftsteller, die *schöpferische* Arbeit, mit allen Mitteln fördern wird. (Internationale Literatur, 1932. 4–5. sz.)

---

tartozó személyiségek több kontinensről. Tartózkodtak a részvételtől a Szocialista Munkásinternacionálé vezetői, Emile Vandervelde és Friedrich Adler, nem óhajtották az „egységfrontot”, mivel sejtelmük szerint a mozgalom mögött a Komintern állt, noha csupán egyetlen kommunista előadó volt: Marcel Cachin. Az összejövetelt kifejezetten pártok felett álló rendezvénynek tervezték. Célkitűzését jelmondata fejezte ki: „Harc az imperialista háború ellen!” A főreferátumot Henri Barbusse tartotta, összesen 72 előadás hangzott el. A résztvevők és a támogatók közt találjuk Upton Sinclairt, Theodore Dreisert, John Dos Passost, Franz Maseerelt, Willy Münzenberget, Clara Zetkint, Erich Mühsamot, Martin Andersen Nexót. Üdvözlő levelet küldött Romain Rolland és Károlyi Mihály. Nem vett részt a kongresszuson a szovjet delegáció, élén Gorkijjal, mivel nem kapott vízumot a holland kormánytól. A kongresszus végén ún. „Háborúellenes Világbizottság” alakult. A rendezvény kétségtelenül a két világháború közti legjelentősebb és legnagyobb békekongresszus volt. A kongresszus manifesztumát 1932. szept. 6-án közölte a l’Humanité. (A témához l. SZÉKELY, 1998.)

15 A folyóirat – immár négy nyelven – oroszul, németül, franciául és angolul jelent meg.

Fordítás

Illés Béla

A Forradalmi Írók Nemzetközi Szövetségének útja

A Szerkesztőség előzetes megjegyzése: Illés Béla elvtárs kérésünkre küldte hozzánk ezt a levelet, amelyben kifejtette álláspontját a FINSZ fejlődése történetéről. A szerkesztőség az alábbiakban közreadja ezt a levelet, a levélformaságok mellőzésével.

A világproletariátus nagy ünnepe, az októberi forradalom győzelmének 15. évfordulója a nemzetközi forradalmi irodalom fejlődésének két fontos dátumával esik egybe. A Forradalmi Írók Nemzetközi Irodájának első konferenciáját 1927 novemberében tartottuk Moszkvában, a második konferenciát pedig 1930 novemberében Harkovban, ahol is sor került a FINSZ jelenlegi formájában való megalakítására. Az események egybeesése – magától értetődően – nem véletlen. Nemcsak arról van szó, hogy mindig tudatában voltunk annak, miszerint a nemzetközi forradalmi mozgalom fejlődése a forradalmi irodalom fejlődését is messzemenően meghatározza, hanem azért is, mivel a proletárforradalom győzelmének ünnepélyei lehetővé teszik számunkra, hogy ekkor a világ forradalmi íróit egybegyűjtsük Moszkvába. Mi több: első konferenciánkon nem olyan delegátusok vettek részt, akiket az egyes országokban éppen e célból választottak meg, hanem olyan vendégek, akik a proletárforradalom 10. évfordulóját jöttek megünnepelni Moszkvába. Nem véletlen, hogy éppen ők vettek részt a nemzetközi forradalmi írói szervezet megalakításában.

Ez volt az az idő, amikor a kapitalizmus relatív stabilizációja a vége felé közeledett. A kapitalizmus mindent átfogó, jelenlegi ciklikus válsága, amely a kapitalizmus általános válsága alaptörvényének következtében játszódik le, akkoriban éppen kibontakozóban volt, és akkor történt, hogy konferenciánk egyik politikai tanácsadója óvott bennünket attól az „illúziótól”, hogy valamiféle nagy politikai változásokra készüljünk fel, továbbá adatok tömegével bizonygatta, hogy a leghatalmasabb kapitalista ország, az USA, a válsághoz vezető termelési mód törvényeinek nincs alávetve. Ha nem is állíthatjuk, hogy ez a felfogás képezte határozataink alapját, de meg kell vallanunk, hogy az efféle nézetek a mi állásfoglalásainkra bizonyos hatással voltak.

Az egyetlen szervezett mozgalom, amelyre támaszkodhattunk, a RAPP volt – az orosz proletár írók szövetsége –, amely éppen ebben az időben számolt le az orosz irodalomban meglévő legszélsőségesebb szektás hibákkal (Leleviccsel, Rodovval). Az a tény, hogy akkoriban a RAPP volt az egyetlen szervezett erő az irodalmi mozgalomban, vezetett bennünket olyan végkövetkeztetésekhez, amelyek súlyos hibákat rejtettek magukban. Abból a körülményből kiindulva, hogy az egyetlen létező szervezet a RAPP volt, azt a hibás következtetést vontuk le, hogy ennek így kell lennie, és a proletárdiktatúra során így is kell maradnia. A RAPP-on kívüli teljes szovjet

irodalmat minden erőnk latbavetésével, durva adminisztratív eszközökkel tartottuk távol a mi újonnan megalakított szervezetünkől. Jellemző például, hogy elhárítottuk Vlagyimir Majakovszkij részvételét a konferenciánkon.

A szervezeti alapelv – amelynek a jelen sorok szerzője volt a képviselője – egyetlen mondatba összefoglalva a következőképpen hangzott: A szervezet a Szovjetunióban a RAPP-ra és az ukrán testvérszervezetre épül fel, a kapitalista országokban pedig szélesre kell tárnia kapuit a proletár és a vele szimpatizáló legszélesebb tömegek előtt. Ennek az elvnek a politikai indokolása az volt, hogy a Szovjetunióban a legjellegzetesebb, legfontosabb és a tömegekre a legnagyobb vonzerőt gyakorló irodalmi produkciót a RAPP fejtette ki, miközben a kapitalista országokban a nemzetközi mozgalom két áramlatra támaszkodhatott: részben a proletár írókra, másrészt a kispolgári forradalmi és a munkássággal szimpatizáló írókra.

A Szovjetunió fejlődésmenetének helytelen megítélésén túl bizonyos érzelmi okok is táplálták nézeteinket: nevezetesen megvető és várakozó álláspont mindazokkal szemben, akik a RAPP ellenfelei voltak, sőt a kapitalista országok proletárirodalmával egyáltalán. Beszpalov elvtárs például közölte egy nem éppen jelentékeny kritikus recenzióját, amelyben kereken kifejtésre került, hogy a kapitalista országok proletár íróinak primitív kísérletei a Szovjetuniót nem érdeklik. „*Az író és olvasó*” című irodalmi folyóirat félig-meddig nyíltan azt vetette a szememre, hogy én megpróbálok becsempészni a Szovjetunióba a kapitalista országok proletárirodalmát.

Ilyen körülmények között születtek az első határozatok és intézkedések, amelyek ténylegesen megnyitották a forradalmi irodalmi mozgalom útját nemzetközi méretekben, másrészt ugyanakkor akadályozták is kiteljesedő fejlődését. Első konferenciánk közvetlen eredménye volt – hogy csak a legfontosabbat említsem – Németország proletár-forradalmi írói szövetségének [BPRS] megalakulása. A mi ultrabaloldali beállítottságunk a szovjet irodalom vonatkozásában fokozott mértékben vezetett ultrabaloldali hibákhoz a kapitalista országokban, erre ugyancsak a német Bund szolgáltat bőven példákat. S hogy egy igen durva példát említsek – a német Bund hivatalos orgánuma, a *Linkskurve* [Balkanyar] egy cikkben elvtársunkat, Henri Barbusse-t a burzsoázia ügynökének nevezte. A Bund egy elméletírója azt a gondolatot fejtette ki, hogy az írónak, aki értelmiségi származású és a proletármozgalomhoz csatlakozik, csak egyetlen kötelessége lehet: az írói tevékenységről egyszer s mindenkorra le kell mondania, s kizárólag mint szervezői és elméleti segítőnek a proletár irodalom megszületésénél kell segédkeznie. A Nemzetközi Iroda ezekkel a káros eltévelyedésekkel energikusan szembeszállt. Az efféle eltévelyedések kiirtása azonban nem vezethetett a mozgalom végérvényes gyógyulásához, mivel a szovjet íróértelmisséggel szembeni határozottan elutasító magatartásunk a kapitalista országok baloldali íróinál és értelmiségieinél nem váltottak ki különösebb bizalmat mozgalmunkkal szemben. Nem ismertük fel annak okait, szervezetünknel miért maradnak el a tartós eredmények: az eredményt nem szervezeti elveink megváltoztatásával, hanem az eltérő felfogások képviselőivel szemben alkalmazott erős kéz politikájával akartuk kikényszeríteni, ezek akár balról, a Linkskurve körében, akár a *Monde* környezetében, a jobb

oldalon jelentkeztek. Az „erős kéz” politikája természetesen nem érte el a kívánt eredményt, ugyanakkor politikánkkal megtettük az első lépéseket egy olyan úton, amelyen a nemzetközi forradalmi írói mozgalom ideológiai vezetését adminisztratív módszerek alkalmazásával kívántuk pótolni.

*

Második konferenciánkat a vörös Ukrajna fővárosában, Harkovban tartottuk, 1930-ban. Az egész kapitalista világban mindent átfogó válság uralkodott. Eddig még soha nem látott méretű munkanélküliség lépett fel minden kapitalista országban, gyarmataikon és félgymataikon is! A Szovjetunióban ezzel szemben felszámolták a munkanélküliséget! A tőkés termelés 25%-kal esett vissza, a szovjet termelés 25%-os növekedést mutatott fel. A Dnyeprosztrój, Magnyitogorszk és hasonló társaik épülnek. A trockizmus az ellenforradalom előretolt állásainak nyilvánvaló formációja, a második Internacionálé a Szovjetunió ellen tervezett intervenciók háború úttörője.

Az irodalmi élet eseményeit a következő példákkal lehet jellemezni. A Szovjetunióban feloszlik az úgynevezett „Irodalmi Front” [Litfront], amely vulgarizáló „balos” politikájával, ha rejtett formában is, azzal vádolta a nemzetközi szövetséget, hogy a kapitalista országok baloldali írói intelligenciája közti szervező munkájával jobboldali tendenciáknak nyit utat. A Nemzetközi Iroda körkérdéssel fordult a szimpatizáló írókhoz: miképpen foglalnának állást, ha az imperialista hatalmak megtámadnák a Szovjetuniót? Romain Rolland, Bernard Shaw, Theodor Dreiser, Martin Andersen Nexö egyértelműen állást foglaltak a Szovjetunió és a Szovjetunió békepolitikája mellett, Németországban Ernst Gläser és Oskar Maria Graf aláírták Németország Kommunista Pártja választási felhívását (noha Gläsert pár hónappal előbb még azzal vádolta a *Linkskurve* idézett teoretikusa, hogy ő a fasizmus felé hajlik). Ezek mellett a történések mellett még egy kétes ügyről is meg kell emlékeznünk: Panait Istrati eladta magát a francia politikai rendőrségnek, mivel nem sikerült neki tőlünk politikai „támogatásáért” anyagi támogatást kicsikarni.

A harkovi konferencia már nem véletlenül jelenlévő írók összefojevele volt. A Szovjetunió proletárirodalmát a RAPP küldöttein kívül ukrán, fehér orosz, örmény, grúz és más szovjet köztársaságok proletárirói is képviselték. A német Bund delegációján kívül ott láttuk az USA proletáriróit, Japán képviselőit, a cseh, az osztrák delegációt és egy sor más kisebb irodalmi mozgalom képviselőit. A konferencia helyes politikai alapon dolgozta ki most már irodalompolitikai irányelveit, helyes viszonyt alakított ki a forradalmi irodalom két forrása között, korrigálta az egyes szekciók elméleti és szervezeti hibáit, megteremtette új szekciók alapjainak létesítését (Franciaország), kiépítette a szervezeti kapcsolatot az egyes írói szervezetek között, amelyek eddig csak lazán kapcsolódtak egymáshoz és a Nemzetközi Irodához (Japán, USA).

Ha ma átlapozzuk a harkovi konferencia határozatait, alig találunk valamit, ami lényeges igazításra szorulna – noha az eltelt időben az irodalmat illetően a Szovjetunióban és azon kívül is sok minden megváltozott –; sokkal inkább bizonyos

kiegészítésekre és következetes továbbfolytatásra van szükség. Noha ezeket a határozatokat csak elégtelen mértékben, gyakran mechanikus módon és csak részben valósították meg, a konferencia mégis mély és bizonyosan maradandó hatást gyakorolt a forradalmi irodalom fejlődésére. Noha az újjáalakított vezetőség elégtelen nyomtatékkal és nem kielégítő tempóban propagálta a harkovi határozatokat (Tokióban japánul előbb jelentek meg a határozatok, mint Moszkvában oroszul), a konferencia mégis gyorsan kifejtette hatását. Már 1931 kezdetén létrejött az USA-ban a Kulturális Föderáció, amely a legszélesebb alapon vezeti és irányítja az összes USA-ban élő nemzetiségek forradalmi kulturális munkáját. Japánban szekciónk eredményesen leleplezi az ultrabal- és jobboldali nézeteket egyesítő „Irodalmi Front” vulgarizáló irodalomelméletét és az „Irodalmi Front” elleni harcban megnyerte a munkásírók, a munkáslevelezők és a munkás művelődési szervezetek többségének támogatását. A német Bund sikeres politikát folytatott a szimpatizáns írók között, amelyet egy, a proletárirodalom elméletét vulgarizáló ultrabaloldali csoport támadása sem tudott tartósan akadályozni. A FINSZ világhírű, baloldali érzületű írók egész sorával szoros, közvetlen kapcsolatot épített ki. Egész sor akciót vezetünk a fenyegető háborús veszély ellen, közöttük is mintaszerű volt a japán forradalmi írók osztálytudatos, hősi akciója.

Mielőtt áttérünk az elkövetett hibák és azok okainak megállapítására, szükségesnek látom, hogy néhány szót szóljak szervezetünk alkotói arculatáról. Első konferenciánkon – eltekintve néhány szovjet-orosz proletár írótól, mint Szerafimovics, Libegyenzkij és Fagyjev, illetve Henri Barbusse-től és Johannes R. Bechertől – egyetlen író sem vett részt, aki nemzetközi mértékkel említésre méltó jelentőséggel rendelkezett volna. Az első konferenciánk óta eltelt három évben azonban ugrás-szerűen megerősödött a szovjet proletárirodalom nemzetközi tekintélye, utaljunk csak Panfjorovra, Solohovra és másokra; másrészt a külföldi proletárirók megtisztelő helyet foglaltak el a Szovjetunió közvéleménye szemében. Ezzel a hadsereggel már lehetővé vált volna, hogy helyes és eredményes politikát folytassunk. S hogy ez mégsem sikerült, az azért történt, mert mi ugyanakkor megragadtunk hibás szervezeti elveinknél (a Szovjetunióon belül csak a VOAPP, a Szovjetunióon kívül pedig a legszélesebb forradalmi irodalmi szervezetek), továbbá, hogy a FINSZ vezetése nem az orosz irodalmi szervezet igazi képviselője volt, hanem lényegében egy olyan apparátus, amely a Moszkvában élő külföldi írókból állt.

Ha ama tény akadályozó hatásáról beszélünk, hogy a FINSZ szervezete mérvadó szerepet játszott abban, hogy a Szovjetunió író-értelmiségi köreivel való együttműködést elhárította, akkor kénytelenek vagyunk a RAPP és VUSZP (a proletárirók ukrainai szervezete) illetőleg a VOAPP (a Szovjetunió proletár íróinak össz-szövetsége) azon [tevékenységét] megvilágítani, amelyet ezek nálunk játszottak.

A Szovjetunió proletár írószervezetei úttörő szerepet játszottak a nemzetközi forradalmi írói mozgalomban. Maguknak vallották a kapitalista országok proletár íróinak ügyét egy olyan időben, amikor az még egyáltalán nem volt hálás feladat, és minden vonatkozásban bizonyították igaz internacionalizmusukat a külföldi proletár

íróival szemben. Mindig készen álltak arra, hogy elméleti, szervezési és erkölcsi erejükkel segítséget nyújtsanak a kapitalista országok proletár íróinak.

De tevékenységük mindeme pozitív vonása mégsem tudta megakadályozni a VOAPP szervezési elveinek káros hatását, amely a szovjet író-értelmiséget távol tartotta a FINSZ-től. A VOAPP betöltötte történelmi szerepét a Szovjetunióban, és az irodalom hajtóerejéből annak fékjévé vált, és így vált az irodalom nemzetközi forradalmi mozgalmából egyre inkább a mozgalom széles kiépítésének akadályává. És ez abban az időszakban történt, amikor a kapitalizmuson belüli legszélesebb válság következtében a kapitalista országok kispolgári íróinak a mi szervezetünkhöz való közeledési készsége jelentős mértékben megnyilvánult! S ha valaki a VOAPP ezen fékező hatásáért személyes felelősséget visel, akkor az legelső sorban e sorok írója. Én egyidejűleg voltam a FINSZ főtítkára és a RAPP egyik vezetője. Ahelyett azonban, hogy a FINSZ főtítkaraként következetesen kiálltam volna a RAPP-on belül a szovjet írói intelligenciával szemben folytatott politika gyökeres megváltoztatásáért, ehelyett inkább úgy tekintettem magamat a FINSZ-en belül, mint a RAPP ottani képviselőjét. Ebben a helyzetben újra csak döntő szerepet játszottak a RAPP sikerei, mindenekelőtt az alkotó munka területén, de az elméleti teljesítményekben is (a jobboldali Pereverzev és az ultrabal Litfront elleni harcban), ezekből azt a téves következtetést vontam le, hogy a proletár irodalom számára más út, mint a RAPP-é, nem is képzelhető. A VOAPP likvidálásáig a szovjet proletár irodalom alkotásait – amelyeket csodáltam és csodálok – következetesen azonosítottam a RAPP-pal és annak irodalompolitikai elveivel, és ez a tévedés volt hibáim fő forrása. Az egyetlen kísérlet a „kurzusváltásra” az 1932 márciusában indított akció volt, amelynek a jelszava így hangzott: „A világ meg akarja ismerni a szocialista építőmunka hőseit.” A Szovjetunió értelmisége legjobb képviselőinek egész sora válaszolt erre a felhívásra, cikkeket és feuilletonokat írtak (Ognyev, Vszevolod Ivanov, Leonov, Szejfullina stb.).

A FINSZ teljes kibontakozásának második (már említett) akadálya volt, hogy a vezetőség nem a legfontosabb szekciók képviselőiből állt össze. A problémákat, amelyekkel szekciónknak folyamatosan szembe kell néznie, sohasem tudtuk teljes mélységükben kielégítően megvizsgálni. Így például a fasiszta és szociálfasiszta irodalom hatását nem tudtuk helyesen értékelni; ennek az irodalomnak a kritikájához szükséges elméleti erő csak nagyon elégtelen mértékben álltak rendelkezésünkre. Ilyen körülmények között a vezetésre – a szó valódi értelmében – nem volt lehetőség, ezért egy sor komoly hibát követtünk el. Így például, amikor bíraltuk a francia folyóiratot, a *Monde*-ot, majdnem ugyanolyan „ultrabalos” módon léptünk fel, mint az általunk joggal bíralt *Linkskurve*. Poulaille francia csoportja (az úgynevezett proletárirók) esetében nem voltunk képesek differenciálni, és a csoport legjobb elemeit nem tudtuk megnyerni a mi mozgalmunk számára. Amikor a német Bundban a már említett vulgarizáló ultrabalos tendenciák felléptek, teljes erőnk bevetésével segítettünk likvidálni az ultrabalos tohuvabohut, elmulasztottuk azonban, hogy a jobboldali hibákat is felmutató ellentámadást is kritika alá vonjuk. Általában valamennyi akciónkból hiányzott a szisztematikus előkészítés és a folyamatos végigvitel. Sőt, még a

háborúellenes kampányunk is inkább volt esetleges, mint tervszerű. Mivel a FINSZ főleg emigránsok közreműködésére támaszkodott, a titkárságban kialakult egy klikk, amely semmivel sem volt kedvezőbb hatású, mint a RAPP esetében. – Ez volt tehát a helyzet, amidőn a RAPP likvidálása nyersen megmutatta, hogy a FINSZ munkájában, munkamódszerében is alapvető változásokra van szükség. Alapos vitára került sor munkánkról, eredményeinkről, hiányosságainkról, hibáinkról; határozat született a „kurzusváltásról”, és ennek megfelelően újult a vezetőség is.

*

Az Októberi forradalom 15. évfordulója előtt néhány nappal ült össze a szovjet írók szervező bizottsága – az első olyan irodalmi konferencia, amely a Szovjetunió összes íróját egyesítette, akik elismerték a szovjethatalmat. Ez a konferencia végérvényesen felszámolta a múlt hibáit. A Szovjetunió írói elfoglalták illő, nekik járó helyüket a szovjet irodalmon belül és lelkesen állást foglaltak a szocialista haza, a szocialista építés mellett. A likvidált RAPP vezetői felszólaltak és többé-kevésbé elítélték azokat a hibákat, amelyeket a megelőző periódusban elkövettek. A szervezőbizottság vezetője, Gronszkij elvtárs helyes mértékkel mért, és a RAPP felett gyakorolt szigorú kritika után kiemelte a múlt minden pozitív mozzanatát is.

A Szovjetunióban most már minden pozitív erő előtt nyitott az út. A most megteremtett új szervezet a FINSZ-en belül azt a helyet fogja elfoglalni, amelyet ott korábban a VOAPP foglalt el. A változás, a már kinyilvánított önkritika és a mértékadó forradalmi írószervezetek képviselőinek folyamatban lévő bevonása a FINSZ munkájába kiküszöbölik az elkövetett hibákat, és szabaddá teszik az utat egy szélesebb, mélyebb, tervszerűbb és helyesebb munka számára.

A szovjet írók plénuma határozatai mellett útmutatóul szolgálnak számunkra az amszterdami háborúellenes kongresszus tanulságai is. Amszterdamban nemcsak a proletár írókat, hanem a baloldali érzületű értelmiséget is sikerült a fenyegető imperialista háború ellen mozgósítani. Semmi, de semmi sem áll többé az útjában annak, hogy ezeket a baloldali érzelmű értelmiségi köröket a mi rendszeres munkánkba bevonjuk. Akadályok csak akkor állhatnak elő, ha – hasonlóan a RAPP korábbi határozataihoz – most pedig a Szovjet Írók Szövetsége szervezőbizottsága határozatait mechanikusan vinnék át a kapitalista országok irodalmi mozgalmaira.

Felesleges lenne további szavakat vesztegetni a FINSZ szervezeti alapelvei megváltoztatására, és felesleges lenne hangsúlyozni, hogy a kapitalista országok proletárforradalmi szervezetei mostantól kezdve a nekik megfelelő szerepet fogják játszani. Hogy mi a jelentősége és a speciális súlya a proletár irodalomnak és mozgalmainak az egyes országokban, azt általános szövegekkel nem lehet megmondani. Ehhez egy alapos és konkrét elemzés szükséges. („A konkrét helyzet konkrét elemzése” – Lenin). Ez azt jelenti: A FINSZ köteles munkáját az irodalom szisztematikus, tudományos elemzésére felépíteni. Szervezetileg ennek úgy kell történnie, hogy a titkárság munkájának fő súlypontját az országos bizottságokba helyezik át. A politikai

vezetés az emigráns köröktől átmegey a kapitalista országok legfontosabb írói szervezeteihez, és ezáltal szoros és benső kapcsolatba kerül ezeknek az országoknak a mozgalmáival.

Az átépítésnek ez a módja a legszorosabban kapcsolódik központi folyóiratunk alapjaiban történő átépítéséhez. A folyóirat eddig sem tartalmilag, sem külső megjelenésében nem felelt meg a követelményeknek. Az a tény, hogy a folyóirat 4 nyelven jelenik meg, lehetővé teszi, hogy alkalmazkodjon az illető országok mozgalmáihoz.

Az egész munkának azonban úgy kell végbe mennie, hogy az írók fő tevékenységét, az *alkotói* munkát, minden eszközzel támogatni kell. (In: Internationale Literatur. 1932. 4–5. sz.)

Forrás- és irodalomjegyzék

ANYISZIMOV

1959 ANYISZIMOV, Ivan: *Vszemirnaja lityeratura i szocialisztycicszkaja revolucija*. 1–2. kötet, Moszkva, 1959.

EIMERMACHER

1972 EIMERMACHER, Karl: *Dokumente zur sonjetischen Literaturpolitik – 1917–1932*. Stuttgart, Kohlhammer, 1972.

GORBUNOV

1976 GORBUNOV, V.: *V. I. Lenin i Proletkult*. Izd. Polityicseszkoj Lityeraturi, Moszkva, 1974. (L. magyarul is: *Lenin és a Proletkult*. Bp., Kossuth, 1976.)

GORSEN–BUNTE

1974 GORSEN, Peter–Knödler – BUNTE, Eberhard: *Proletkult*. 1–2. kötet. Stuttgart–Bad Cannstadt, Fromann, 1974.

Henry Poulaille...

1975 *Henry Poulaille et la littérature proletarienne*. In: *Entretiens*, Paris, 1975. 1° trimestre.

ILLÉS

1966 ILLÉS László: *Irányzatok és csoportok az 1920–30-as évek szovjet irodalmában*. In: *Helikon*, 1966/1–2.

1979 ILLÉS László: *Die Strategie der proletarischen Weltliteratur*. In: *Weimarer Beiträge*, 1979/4, 41–63.

[2010] ILLÉS László: *[Tanulmányok a nemzetközi proletáriróadalom történetéből – 1962–1984.]* Kézirat, elhelyezve 2010-ben az MTA Lukács Könyvtár és Archívumban.

Isztorija...

1967 *Isztorija russzkoj szovjetszkoj lityeraturi – 1917–1929, 1930–1941*. I–II. kötet. Moszkva, Izdatyelsztvo Nauka, 1967.

Iz isztorii...

1969 *Iz isztorii mezsdunarodnovo objgyinyenyija revoljucionnih piszatyalej (MORP)*. In: *Lityeraturnoje naszledsztwo*. No. 81. Moszkva, Izdatyelsztvo Nauka, 1969.

- KELDIS
1964 KELDIS, V.: *Problemi dooktyabrskoj proletarszkoj lityeraturi*. Moszkva, 1964.
La littérature...
1977 *La littérature prolétarienne en question*. In: *Europe-revu littéraire mensuelle*. Paris, mars-avril, 1977.
- Literatur...*
1931 *Literatur der Weltrevolution – 1931. Sonderhaft. Zweite Internationale Konferenz Revolutionärer Schriftsteller*. Moszkva, Staatstverlag, 1931.
- Literaturtheorie...*
1990 *Literaturtheorie und Literaturkritik in der frühsonjetischen Diskussion – Standorte – Programme – Schulen – Darstellungen*. Bd. I–II. Berlin und Weimar, Aufbau, 1990.
- LOFFLER
1967 LOFFLER, Paul A.: *Chronique de la littérature prolétarienne française de 1930 a 1939*. Ed. SUBERVIE–RODEZ. 1967.
Paris...
1982 *Paris, 1935. Erster Internationaler Kongreß zur Verteidigung der Kultur (21–25. Juni 1935.)* Berlin, Akademie Verlag, 1982.
Proletkult...
1974 *Proletkult – Littérature prolétarienne – Russie – URSS 1905–1934*. In: *Action poetique*, 1974, N° 59 – N° 3.
- RAGON
1974 RAGON, Michel: *Histoire de la littérature prolétarienne en France*. Ed. Albin MICHEL. Paris, 1974.
- RELINGER
1984 RELINGER, Jean: *Monde*. 1–2. kötet. Reims, Presses Universitaires de Reims, 1984.
Resolutionen...
1931 *Resolutionen zu den politischen und schöpferischen Fragen der internationalen proletarischen und revolutionären Literatur*. In: *Literatur der Weltrevolution*. Moszkva, Sonderheft, 1931.
- SESUKOV
1984 SESUKOV, Sz.: *Nyeisztovije remyityeli. Iz istorii lityeraturnoj borbi 20-h godov*. Izd. 2-oe. Moszkva, Hudozslesztvennaja lityeratura, 1984.
- SZÉKELY
1998 SZÉKELY Gábor: *Béke és háború – A nemzetközi békeszervezetek története*. Bp., 1998.
Tanulmányok...
1962– *Tanulmányok a szocialista irodalom történetéből*. I–VI. kötet. Szerk. ILLÉS László et al. Bp., Akadémiai, 1962–1985.
- Über die Politik...*
1925 *Über die Politik der Partei auf dem Gebiet der Literatur von 18. Juni 1925. – Beschluß des ZK der KP(b)SU. O polityike partyii v oblasztyi hudozslesztvennoj lityeraturi. Resolution of CK RK(b)P*. In: *Pravda*, 18. Juni 1925.

60 éve történt – R. M. A. Hankey brit követ az 1952. évről szóló összefoglaló jelentése Magyarországról Sir Anthony Eden külügyminiszternek

A közölt forrás a brit nemzeti levéltárban, a National Archives-ban található (az archívum neve 2003-ig Public Record Office volt), ahol Anglia, Wales és a központi kormánysszervek iratait, dokumentumait őrzik, míg Skócia és Észak-Írország minisztériumainak és bíróságainak iratai az Edinburg-i National Archives of Scotlandben, illetve a belfasti Public Records of Northern Irelandben találhatók.¹

A levéltár rendkívül gazdag forrásanyaggal rendelkezik a hidegháborús időszakra és ezen belül Magyarországra vonatkozóan. A brit követség különböző időközönként, rendszeresen készített jelentéseket a Külügyminisztérium számára. Heti, kétheti és havi jelentésekre is van példa. Az alább közölt forrás az 1952. évről készült események és elemzések összefoglalója. A kutatás során a Foreign Office (Külügyminisztérium) levéltárában őrzött iratanyagból válogattam. Az FO 371 számmal jelölt általános iratok (Foreign Office: Political Departments: General Correspondance 1906–1966) mellett a rendszeresen készített jelentéseket külön is összegyűjtötték és a Külügyminisztérium számára nyomtatták Further Correspondance Respecting Central Europe 1920–1947 (FO 404) és Further Correspondance Respecting Hungary 1947–1957 (FO 477) címmel.

Hankey² követ 1953. február 19-én küldte el, személyesen a külügyminiszternek címezve, éves összefoglaló jelentését. Ekkor már több mint másfél éve tartózkodott Magyarországon, ami arra enged következtetni, hogy tisztában volt a Rákosi-rendszer jellegével és az általános magyarországi viszonyokkal. Ahogyan a bevezetőben utal rá, a jelentést nem egyedül állította össze, hanem munkatársai segítségével. A jelentés három fő fejezetre, a bel- és a külpolitikára, valamint befejező részre és következtetésre tagolódik. Ezeken belül a következő alfejezetekre oszlik: szovjet követelmények szerinti termelés, ipar, mezőgazdaság, magyar fegyveres erők, osztrályharc és szovjetizálás, vallásügy, a Szovjetunióval való kapcsolatok, a Nagy Britanniával való kapcsolatok, az Egyesült Államokkal való kapcsolatok, külkereskedelem és egy általánosnak nevezett rész. Az egyes bekezdések összesen 34 számozott részre osztják a jelentést. A fő és alpontok felölelik azokat a legfontosabb témaköröket, amelyek a korabeli Magyarország mindennapjait befolyásolták mind az egyén, mind pedig a társadalom szintjén. A külügyekről szóló rész rövidege és aránya az egészhez képest mégis hűen tükrözi a magyar külpolitika helyét és jelentőségét, a Szovjetuniónak a

1 SzÓKE, 2000.

2 Hon. Robert Maurice Alers Hankey, rendkívüli és meghatalmazott brit követ, 1951. május 21-én nevezték ki, elődje Geoffrey Arnold Wallinger volt, 1949. április 19-től. In: Red Book, 312.

Kominform 1947-es megalakulása óta nyíltan kimondott vezető szerepét e téren. A jelentéssel kapcsolatban megállapíthatjuk: nincs okunk feltételezni, hogy tudatosan torzították akár az eseményekről, akár a különböző adatokról hozzájuk jutott információkat, mivel ezek a jelentések ugyan nyomtatott formában, de kizárólag belső minisztériumi és kormányhasználatra készültek, médiakommunikációs szerepük nem volt. Vita tárgyát képezheti, hogy a követség mennyiben juthatott primer és megbízható információkhoz a hidegháború ezen igen kiélezett időszakában. Egy biztos, hogy napi szinten követték a Magyarországon zajló eseményeket. A titkoszolgálati módszerekkel végzett információgyűjtés³ mellett éltek a diplomácia eszközeivel, folyamatos sajtófigyelést végeztek, és rendszeresen lefordították a megjelent újságcikkeket, valamint nyilvánvaló, hogy a nem ellenséges követségekkel is konzultáltak, bizonyos ügyekben pedig rendszeresen egyeztettek, ami különösen igaz volt – Churchill kifejezésével élve – a fennálló „különleges kapcsolat” (special relationship) miatt, az Egyesült Államokra.

Úgy gondolom, hogy mintegy hatvan év távlatából is tanulságos és figyelemre méltó az a pontos elemző- és megfigyelőképesség, ahogyan kortársként, az események részeseként próbáltak hiteles és kormányuk számára hasznos, az élet minden területére kiterjedő információt nyújtani, ami a brit külpolitika és diplomácia munkáját segítette és támogatta ebben az igen nehéz időszakban.

Forrás

NH 1011/1 No.2
Hungary: Annual Review for 1952⁴
Mr.Hankey to Mr.Eden⁵. (Received 23rd February)

(No. 49. Confidential) Budapest, 19th February, 1953.

Sir,

In this despatch I have the honour to send my Annual Review of events in Hungary in 1952, to which all the principal members of my staff have contributed. I regret that it has been somewhat delayed by staff changes.

Internal Affairs

Production for Soviet Requirements

3 A hírszerzés módszereivel foglalkozik: SZÖRÉNYI, 2009.

4 The National Archives, London 477/7 Further Correspondance Respecting Hungary Part7 January to December 1953

5 Sir Anthony Eden, külügyminiszter és miniszterelnök-helyettes Winston Churchill kormányában 1951–1955.

2. The major difficulty of producing enough goods and commodities of all sorts to meet ever-growing Russian requirements has undoubtedly been the central problem of Hungary during 1952. Everything else save rearmament, also conducted on Soviet lines, has been sacrificed to it. The living standards of the Hungarian people have suffered accordingly.

3. Details of the Soviet Fifth Five-Year Plan⁶ which became available in 1952 explained the huge upward revision in 1951 of the Hungarian Five-Year Plan⁷, particularly for heavy industry, for it could be deduced that the Soviet Government's interest was considered to require the maximum production from Hungarian coal, iron and steel, aluminium and oil industries, incidentally all industries closely connected with defence.

Industry

4. M. Rákosi, the Secretary-General of the Hungarian Workers' Party, left no doubt in important speeches which he made at the end of February and early in March, that the requirements of production had to come first before all other considerations. To many it seemed that his prestige was specially built up to enable these lessons to be pressed home by the extraordinary publicity given to his sixtieth birthday on 9th March.⁸ In the cynical and now famous speech describing how he betrayed his coalition colleagues piecemeal after the liberation and sliced up their parties by "salami tactics," he insisted that the party must have confidence in his leadership, even when he sometimes appeared to make them mark time in their progress towards party objectives, and that to promote efficiency of production both by propaganda and by personal example was a primary requirement for all Communists. Ideological orthodoxy was relegated to second place, a considerable contrast to 1951. This general directive set the tone for party work throughout the year, and the press was filled with imprecations to industry to fulfil and over-fulfil the plan.

5. But the Russians certainly demanded a lot more than even the Revised Plan prescribed. A visit to Hungary of Marshal Voroshilov⁹, a member of the Soviet Politburo,¹⁰ and M. Bogomolov,¹¹ Deputy Minister for Foreign Affairs, in April was rapidly followed by new developments. It became known in June that the Russians had insisted on a further considerable increase of steel production- far

6 1951–1955.

7 Az 1949. évi XXV. törvény módosítása az 1951. évi II. törvényvel. www.1000ev.hu, 2011. július 20.

8 Rákosi 60. születésnapját 1952. március 8-án ünnepelték a Magyar Állami Operaházban. L. BALOGH, 1986, 391–392.

9 Kliment Jefremovics Vorosilov (1881–1969), 1945-től a Szövetséges Ellenőrző Bizottság magyarországi elnöke, Sztálin egyik legközelebbi munkatársa és kevés barátainak egyike. 1946-ban szovjet miniszterelnök-helyettesnek nevezik ki, ezután többnyire G. V. Szvirdov altábornagy helyettesítette. GERGELY–IZSÁK, 2000, 230–248; PALLAI–SÁRKÓZI, 2008, 200.

10 Political Bureau of the Central Committee of the Communist Party of the Soviet Union: Az SZKP KB Politikai Bizottságának elnevezése

11 Bogomolov: szovjet külügyminiszter-helyettes.

beyond what the directors of the steel plants considered possible.¹² In the summer it transpired that an important arrangement had been made by which the Russians secured a much more extensive control of the key parts of the Hungarian economy. The Russians obtained more or less complete control of aluminium production, Hungary's most important industry, which was already run by the mixed Hungarian-Soviet corporation Maszobal.¹³ They also acquired control of the acquired control of the valuable oilfields in Western Hungary, where new oil finds had been made, by the incorporation of the wholly Hungarian oil corporation Molaj¹⁴ in the Russian dominated mixed Hungarian-Soviet corporation Mazolaj.¹⁵ They were also reported to have acquired some degree of control over the whole of Hungarian heavy industry, including coal, iron and steel, but the exact nature and extent of their control has never been revealed. In return the Russians transferred to the Hungarian Government the companies which they had been running as ex-German and Austrian assets under the Potsdam Agreement of 1945. For the most part these companies were not of great importance, and the Hungarian Government were significantly laconic in their publicity on the subject. As the Hungarian Government never miss any opportunity for praising Soviet generosity, there must have been good reason for their silence. I think these reasons will be sufficiently apparent from the above.

6. During all this time increasingly frenetic efforts were made to whip up production. Most of the efforts of the press and party were concentrated on this. Following on the reduction of real wages by the price and wage reforms of 1st December, 1951, almost all norms were increased in June.

7. Except for coal production, which was said to have reached at least 18½ million tons, the results of planned production during the year were only revealed in a series of percentage figures, but it appeared that the basic output materials were probably produced in the greatly increased quantities planned, though not without very considerable strain for the whole population. In the process, quality suffered and production costs got so out of hand that at the end of the year improvement of quality and lowered costs were given equal rank with quantity plan fulfilment. In an endeavour to reduce production costs the Government decreed in October that unless exceptionally justified, work at overtime rates of pay would be restricted to eight hours monthly. It was generally thought that this potential production loss would be balanced in 1953 by a further increase in norms or by the introduction of longer hours of work at normal rates of pay.

8. The average Hungarian in short saw no benefit from all this effort. He had to

12 Az erőltetett szovjet típusú iparosítás és ezen belül a nehézipar fejlesztési stratégiája következményeként az ágazat dinamikusan fejlődött. A megtermelt nemzeti jövedelem több mint 20%-át fordították fejlesztésre. A két világháború között ez az érték még az 1938-as győri program meghirdetése után sem emelkedett 7% fölé. Az ipari termelés pedig 1953-ra megháromszorozódott 1938-hoz képest. ROMSICS, 345–346.

13 MASZOBAL Rt. = Magyar–Szovjet Bauxit-Alumínium Rt.

14 MOLAJ = Magyar–Szovjet Olajművek Rt.

15 Valószínűleg MASZOLAJ: Magyar–Szovjet Olajipari Vállalat. BALOGH, 1985, 507.

work much harder. He earned more. But prices rose further still. The nationalised shops, which finally replaced private distribution during the year, offered notably poorer goods and poorer services. Finally, everyone was compelled to contribute a month's pay to the Peace Loan, a State lottery without interest, so that in effect they worked twelve months for eleven months' pay.¹⁶

Agriculture

9. In agriculture also production was placed ideological consideration. There seems to have been some dispute in party circles early in the year between the advocates of enforcing rapid collectivisation and those who urged that interference with production would disorganise the whole economy. In his speeches of late February and early March, M. Rákosi insisted that peasants should not be forced into co-operatives, and even Marshal Vorosilov, in his speech early in April, said that most progress could be made by developing existing co-operatives. However, in the event much economic and moral pressure was exercised on the peasants to force them into co-operatives.¹⁷ At the end of the year over 37 per cent of the land came in the socialised sector of agriculture (State farms 12.7 per cent., co-operatives 24.6 per cent.) compared with a total of 24 per cent. at the end of 1951. Meanwhile the greatest pressure was applied to the kulaks,¹⁸ the more efficient and successful farmers. A great many were imprisoned on flimsy charges, taxed out of existence,¹⁹ or in other ways forced to leave their land. They were not allowed to enter co-operatives. In the towns, to which they drifted, they were suspect as class enemies and their children were not allowed to join party or youth organisations, even if they wished to do so. The formerly successful small farmers are thus joining the innumerable pre war officials of all grades, officers, N.C.O.'s²⁰ policemen or members of the *bourgeoisie* who are prevented from earning a living in the new Hungary.

10. The drought combined with Communist muddling over agriculture and food prices and distribution, to ruin the harvest. Food is now none too plentiful in the towns, but it is really short in the countryside, and as the peasants are so demoralised that autumn ploughing and sowing is very much behind, it looks as if a really major

16 Az életszínvonal három éven keresztül folyamatosan csökkent az ötvenes évek elején. A reálbérek 1952-ben 20%-al voltak alacsonyabbak, mint 1950-ben, 1938-hoz képest pedig annak mindössze 66%-a volt. „1949 és 1954 között hat alkalommal volt békekölcsön-jegyzési kampány, aminek keretében 5,6 milliárd forint lakossági jövedelmet vontak el.” VALUCH, 2001, 286.

17 Az ötvenes évek elején a gazdasági és politikai nyomás hatására tömegesen hagyta el földjeit a parasztság. 1949 és 1953 között több mint 1,5 millió kataszteri hold földet hagytak parlagon, vagy ajánlottak föl az államnak. A szövetkezetek taglétszáma 120 ezer főről 376 ezer főre emelkedett, miközben háromszázezeren hagyták el ideiglenesen vagy véglegesen a mezőgazdaságot 1950 és 1953 között. VALUCH, 2001, 194.

18 1948 és 1953 között kb. négyszázezer parasztot ítéltek el, jórészt közellátási büntetett címén. GERGELY–IZSAK, 2000, 340.

19 „Az egységnyi területre eső adóterhek 1949 és 1953 között több mint megháromszorozódtak.” A kötelező beszolgáltatás révén az állami készletek 1951-ben 47, 1952-ben már 73%-a származott begyűjtésből. ROMSICS, 348.

20 NCO = Non Commissioned Officer, jelentése: tiszthelyettes

effort would be needed to redress the situation in 1953, particularly if Hungary still has to export food-stuffs to Russia and Eastern Germany. A local witticism contrasts Hungarian pigs with the sun: the sun goes west, but the pigs go east. So does the wine and many other products. In agriculture as in industry this seems to have been a year of increasing effort to meet Soviet demands, not only for Soviet needs but also, through the Council of Mutual Economic Assistance²¹ in Moscow, which now co-ordinates the plans for all satellites foreign trade, for the needs of the other satellites, who seem to have created at least equal confusion in their production of food-stuffs.

Hungarian Armed Forces

11. In view of the great economic pressure caused by the rapid industrialisation of the country, it might have been expected that on man-power grounds alone the policy of rearmament would in 1952 receive some lower priority.²² But on the contrary, the armed forces continued to be expanded and re-equipped with Soviet-type arms, equipment and uniforms, and trained on Soviet lines.²³ There can be no reasonable doubt that this is being done at Soviet instance, especially as the position is similar in the other satellites. The period of military service was indeterminate, but was not less than two to three years for private soldiers and much longer for N.C.O.'s and officers.

12. The Hungarian army has thus been brought to a pitch where it could give a reasonably good account of itself if it had the will to fight. The pace of its actual growth in numbers may now be slightly slackening, but the army is far too large for Hungarian peacetime needs. The number of officers and men were estimated at the end of the year at not less than 185,000²⁴ (compared with a permitted treaty strength of 65,000, including frontier guards and other ancillary formations²⁵). Morale varies from good for officers to low for reservists. On the whole it seems likely that Hungarian troops could be made to fight effectively, if led by officers and N.C.O.'s of high morale and especially if backed by Soviet troops of similar morale, though they would probably be lukewarm in attack.

13. The Hungarian air force is not yet impressive, but in conjunction with the Hungarian Flying Association it is probably reaching a state where it might be fairly easily expanded if machines and equipment were made available. Expansion of flying personnel may be limited by considerations of political unreliability. Much

21 A KGST 1949. január 25-én alakult meg. Angol elnevezése COMECON vagy CMEA.

22 1950 és 1952 között az állami költségvetés mintegy 25%-át fordították hadi kiadásokra. ROMSICS, 344.

23 „A Horthy-kor katonai elitjét lényegében teljes egészében lecsérték a negyvenes évek második felében és az ötvenes évek elején. 1955-ben a magyar hadsereg tisztikarának tagjai közül csak minden ötödik rendelkezett 6 eleminél vagy 8 általánosanál magasabb iskolai végzettséggel.” VALUCH, 125.

24 „A magyar hadsereg 1952 őszére érte el legnagyobb szervezetét. A rendszeresített létszám ekkor 210 ezer fő volt.” GERGELY–IZSÁK, 325.

25 A békeszerződés mintegy 70 ezer fős hadsereget engedélyezett. Ezzel ellentétben 1950 nyarára 9 gyalogos- és 2 páncélos-, illetve gépesített hadosztály, 4 tüzérandár, 9 légvédelmi hadosztály, 3 utászandár, egy lovassági és egy híradóandár, három nehézpáncélos- és egy felderítő ezred állt fegyverben. ROMSICS, 1999, 343.

work, however has been done on constructing new airfields, most of which are obviously intended for Soviet, not Hungarian use.

14. Throughout the year increasing emphasis has been placed on para-military organisations such as The Hungarian Flying Association (M.R.SZ.),²⁶ The Ready to Work and Fight Movement (M.H.K.),²⁷ and above all the Freedom Fighters Association (Sz.H.Sz.).²⁸ Pressure is put on youths and older people to join the last-named organisation, which is openly admitted to provide basic pre-military training such as shooting, parachuting, use of dummy hand grenades, cross-country motor-cycling and radio work, in defiance of article 14 of the Peace Treaty. Army-General Farkas,²⁹ Minister of Defence, has told leaders of the Federation of Working Youth (D.I.S.Z.)³⁰ that they must acquire better knowledge of military affairs. Throughout the year the Government has attacked any pacifist tendencies in the Peace Movement, and has been prodigal of propaganda on the need for vigilance and patriotism.

15. The police, internal security troops and frontier guards have all been expanded during the year, though perhaps less than the army. In proportion as M. Rákosi's Government has to oppress and exploit the population to carry out their own and Soviet policies, the forces needed to maintain order and suppress local manifestations of discontent evidently have to be strengthened, however inconvenient it may be from the man-power point of view. There was, however, little or no sign of disorder, in spite of universal discontent.

Class War and Sovietisation

16. As will be apparent from paragraphs 2 to 9 above, class war in 1952 came second to the promotion of industrial and agricultural production. But much could be done without disturbing production. I have already mentioned the pressure on the hapless kulaks.

17. In February claiming that landlords were not keeping their property in good repair (which because of punitive taxation was certainly the case), the Hungarian Government nationalised all house property which was not owned and occupied by members of the working class or *intelligentsia* or contained more than six rooms. There was much evidence that in doing this Government had bitten off more than they could chew, and 1952 saw the continued decay of all property not devoted to industrial or party ends. Except in the expanding industrial areas there was little new domestic building, industry's capital needs having a much higher priority.

18. Deportations were resumed. In the course of 1952 at least 10,000 "politically

26 MRSZ = Magyar Repülő Szövetség

27 MHK = Munkára Harca Kész

28 SZHSZ = Szabadságharcos Szövetség

29 A legbelsőbb kör, az ún. „trojka” tagja Rákosival és Gerővel. 1950 novemberében megalakítják a Honvédelmi Bizottságot, aminek létezéséről még a Központi Vezetőség sem tudott. Döntéseiket a Politikai Bizottság 1953-ig vita nélkül elfogadta. Ők hárman rendelkeztek külön-külön is olyan moszkvai kapcsolatokkal, amelyek révén megfelelő információhoz jutottak és a Magyarországra vonatkozó döntéseket meghozták. ROMSICS, 1999, 340.

30 DISZ = Dolgozó Ifjúság Szövetsége, 1950. június 17–18-án alakult meg. ROMSICS, 1999, 364.

unreliable” Hungarians from all social classes were deported from many towns and villages in Western Hungary, especially from districts near the Austrian and Yugoslav borders as well as from Debrecen, Miskolc, Eger, Szeged, and some other towns in Eastern Hungary. Relatively few were taken from Budapest, whence at least 24,000 had been deported in 1951. The deportees were not told of what they were accused, and are believed to have had no right of appeal. All deportations were made sporadically and as secretly as possible in order to avoid attracting Western attention. The victims suffered even worse hardships than in 1951, being usually taken away at night at an hour or two’s notice with such few possessions as they could carry themselves and without being able to dispose of their remaining property. Party members and members of the notorious State Security Authority (A.V.H.)³¹ were for the most part rewarded with the vacant flats and possessions. Moreover, there was one very important new departure in that the majority of deportees were sent to guarded camps on the great Hortobágy plain west of Debrecen, which is being actively developed and farmed as a slave colony on Soviet lines.³² This new policy suggests that the Russians, when urging the need for greater output in spite of the extreme shortage of man-power, have reproved the Hungarians for making insufficient use of class enemy labour on major agricultural and building projects.

19. In industry it was regarded as inopportune to enquire too closely into the class background of experts, since the new working class *intelligentsia* is only now beginning to come out of the numerous schools and universities which have been created all over Hungary. Class war enthusiasts were, however, allowed to persecute “Social Democrats”, a term which has come to mean anyone who agitates for better pay or conditions for workers except what is sponsored by the party-controlled trade unions. Class war measures in industry thus positively promoted production by forcing the hapless workers not to grouse collectively about the increases of norms, lengthening hours and rising prices. The resulting feeling of deep resentment on the part of the workers has led to a deliberate but tacit “go-slow” movement, which permeates many Hungarian factories, mines and installations, and even the co-operative farms.

Religion

20. The Hungarian Government continued its pressure on the churches, though there were no trials to compare with those of Cardinal Mindszenty³³ and Archbishop Grösz³⁴

31 ÁVH = Államvédelmi Hatóság. 1948. szeptember 6-án az új belügyminiszter, Kádár János rendeletben megszüntette a Magyar Államrendőrség Államvédelmi Osztály elnevezést, helyette a szervezet neve a Belügyminisztérium Államvédelmi Hatósága lett. 1950-től Farkas Mihály felügyelete alá tartozott. GERGELY–IZSÁK, 2000, 316; ROMSICS, 1999, 341.

32 Az internálótáborok száma 1953-ra elérte a 100-at, ahol kb. 44 ezer személyt tartottak nehéz, fizikai kényszermunkára ítélve. Ezen belül kb. 14-15 ezer embert, főként a régi elit tagjait egyszerű rendészeti határozattal telepítettek ki jórészt a Hortobágyra Budapestről és a többi nagyvárosból mezőgazdasági munkára. ROMSICS, 1999, 343.

33 1948. december 26-án tartóztatták le, és 1949. február 8-án életfogytig tartó fegyházbüntetésre ítélték. ROMSICS, 1999, 325.

34 Helyesen Grösz József, kalocsai érsek, 1951 júniusában tartóztatták le.

in previous years. Despite all attempts at resistance, the Roman Catholic hierarchy was increasingly forced to support the Peace Campaign, and members of the Peace Priests Movement were appointed to controlling position in most dioceses. Two fellow-travelling Lutheran bishops and one Calvinist bishop were assiduous partisans of the Hungarian Popular Democracy at Church and Peace Conferences abroad.

21. At the same time the Government further restricted Church activities. On State holidays services could not be held after 8 a.m. Nearly all religious processions were banned. Most parents were prevented by intimidation and administrative manoeuvres from enrolling their children for religious instruction. With one exception the State took over all remaining Lutheran and Calvinist schools.³⁵ Moreover, on 29th June, Márton Horváth,³⁶ a member of the Hungarian Politburo, laid it down in a published speech that there must be an increased drive against “clerical reaction”; members of the party who went to church must be exposed, and although certain support must be given to Peace Priests, no one should be under any illusion about their activities.

Government Changes

22. M. Rákosi became Prime Minister in the middle of August,³⁷ thus taking on formally the responsibility he already had in fact as secretary-general of the Hungarian Workers’ Party. In November five Deputy Prime Ministers were appointed, the first being M. Gerő, previously Minister of State in charge of economic affairs. The other four, MM. Nagy, Hidas, Kiss and Házi,³⁸ are all youngish convinced Communists and incidentally Gentiles.

23. This attempt to improve co-ordination of policy seems a necessary consequence of the multiplication of Ministries during the year. In January 1952, several industrial and agricultural Ministries were subdivided and other industrial ones were created in December, making twenty-six Ministries in all. Some observers, however, also felt that by this change a reserve team of Communist rulers of Hungary was being placed in a position to receive training in the direction of policy and in the higher spheres of administration, ready for the time when M. Rákosi and his closer collaborators, most of whom are Jews, might have outlived their usefulness to Soviet interests. There can be no doubt that in all these matters the Kremlin is the deciding factor, and indeed the new system is somewhat analogous to the Soviet system.

24. The National Assembly met only three times during the year for sessions lasting two to three days, when it publicly demonstrated that it was a complete cypher intended only to applaud Government decisions.

35 Az állammal 1950. augusztus 30-án kötött megállapodás értelmében a katolikus egyház 8 gimnáziumot, a reformátusok 5, az evangélikusok 1, az izraeliták pedig szintén 1 gimnáziumot működtethettek, valamint egy-egy heti, illetve havi lap kiadására kaptak engedélyt. ROMSICS, 1999, 325.

36 A hazai illegális kommunisták ismert képviselője volt. A Magyar Kommunista Párt 1945. május 20–21-én megtartott országos értekezletén bekerült a Politikai Bizottságba. VALUCH, 2001, 129.

37 Rákosit 1952. augusztus 14-én, az országgyűlés csütörtöki ülésén választották meg a minisztertanács elnökévé, Dobi István egyidejű lemondását követően. BALOGH, 1986, 430.

38 Gerő Ernő, Nagy Imre, Hidas István, Kiss Károly és Házi Árpád 1952. november 14-től 1953. július 4-ig a minisztertanács elnökhelyettesei. BÖLÖNY, 1987, 206.

Foreign Affairs

Relations with U.S.S.R.

25. As will be apparent from the foregoing paragraphs, Hungary was completely subservient to Russia's needs in all major respects. To an increasing degree the trade policies of the satellites seemed to be coordinated during 1952, and at a time when Stalin was forecasting the ultimate capture by the Western countries' overseas markets by the Communist countries, Hungary signed her first trade agreement with India and Indonesia. In his first speech as Prime Minister in August, M. Rákosi announced the formation of closer links with Roumania and Czechoslovakia in particular. The Hungarian Government derived some satisfaction from the nominal autonomy granted in Roumania to the Hungarian minority in July, and in June agreements were signed for closer industrial co-operation involving the use of Roumanian natural gas in Hungary and the consequent building of chemical plants both in Hungary and in Roumania with Hungarian help to exploit the gas under the direction of a mixed Hungarian-Roumanian corporation.

26. The Hungarian Government took an active part in the Peace Campaign and followed all Soviet propaganda directives throughout the year, especially those enunciated at the XIXth Congress of the Soviet Communist Party, which M. Rákosi attended. This naturally coloured Hungary's relations with other countries, especially her neighbour, Yugoslavia. Even more than the usual incidents were created on the Yugoslav Chargé d'Affaires was framed in a spectacular confession trial and expelled. But relations were not broken off altogether.

Relations with Great Britain

27. Throughout the year the Hungarian Government conducted venomous propaganda against Great Britain. Posters designed to stir up hatred against both Great Britain and the United States appeared in all Hungarian towns, notably in connection with Soviet charges of germ warfare in Korea. The press and radio were at least equally spiteful. Odd as it may appear, this hate campaign seemed to have very little effect on the attitude of the population, so far as anyone could judge, and the B.B.C. Hungarian service, though largely jammed, maintained much of its large audience. So did the documentary film shows run on four nights a week by our Legation Information Section, until a number of people were arrested after leaving the legation building on 8th, 9th and 10th December. Even now our audience figures are climbing up again.

28. As in 1951 negotiations for the release of Edgar Sanders³⁹ continued spasmodically

39 Edgar Sanderst a magyar hatóságok 1949. november 21. óta tartották fogva, anélkül, hogy országa konzuli segítségét bármilyen formában igénybe vehette volna. Az ún 'Standard-per' 1950. február 17-én kezdődött és február 20-án véget is ért. Robert Vogeler 15 év, Edgar Sanders 13 év börtönbüntetést kapott, a két magyar fővádoltat (Geiger Imre és Radó Zoltán) halálra ítélték, két vádlott tíz év, egy pedig öt év börtönbüntetést kapott. Sanders bonyolult diplomáciai tárgyalások és alkudozások után szabadult ki. 1953. augusztus 18-án közölte az aznapi sajtó, hogy Sanders elnöki kegyelmet kapott és kiutasították az országból. Edgar Sanders ügye mind bel-, mind pedig külpolitikai szempontból a hidegháború első szakaszának talán legkiéleztettebb időszakában a brit-magyar kapcsolatok meghatározó tényezője volt 1949 és 1953 között.

for most of the year. Finally, in November, after interminable delays and possibly under the impact of the Slansky⁴⁰ trial in Prague, which caused an immense sensation in Hungarian Party circles, the Hungarian Government said they were not prepared to discuss the release of Mr. Sanders in any economic connexion. The British ban on imports from Hungary, imposed when Mr. Sanders was refused all normal consular and legal defence facilities in 1949, therefore continued. The Hungarian Government were thus kept extremely short of sterling, but they managed to do some direct trade with the rest of the sterling area.⁴¹

Relations with United States

29. The President⁴² of the United States was treated as public enemy No.1, and endless propaganda references were made to the United States Mutual Security Act,⁴³ in which 100 million dollars had been voted for aid for refugees from the Soviet Union and satellites, which was interpreted as a policy of subversion. A desultory and offensive diplomatic correspondence continued between the two Governments about this and about the arrest of the four United States airmen who had lost their way and made a forced landing in Hungary in 1951. In general, however, United States relations with Hungary, although bad, were less eventful than in 1951.

Foreign Trade

30. Hungary's trade with the United Kingdom and the West in general declined still further in 1952, but her trade with the U.S.S.R. was officially stated to be twice that of 1950, and it is probable that trade with the other satellites increased in the same proportions. Imports from the free world⁴⁴ were confined to essential industrial and agricultural raw materials (including fodder, of all things), and in the latter half of 1952 Hungarian exports were limited to industrial products only on account of the poor harvest and general agricultural mismanagement. It was obvious that the West's strategic controls had a great effect on Hungary's industries, and the Hungarian Government devoted considerable effort to seeking substitutes for imported raw materials. Unfortunately, however, there were still large gaps in this particular curtain.

General

31. In accordance with current Soviet directives, the vigilance campaign against any contacts with the West was maintained throughout the year. A new postal censorship

40 Rudolf Slánský, Csehszlovákia Kommunista Pártjának főtitkára. 1951 novemberében leváltották, 1952-ben pedig kivégezték. BALOGH-JAKAB, 1978, 156.

41 A magyar árukra vonatkozó szinte teljes import-tilalom következményeként az 1949-es 6,8 millió fontos magyar export 1952-re 12 ezer fontra csökkent, ami magában foglalta a londoni magyar követség számára behozott könyveket és gyógyszereket is. A britek Magyarországra irányuló exportja pedig 4,2 millió fontról 700 ezer fontra csökkent. FIDGER, 2004, 284.

42 Harry Shippe Truman, az Egyesült Államok 33. elnöke (1945–1953).

43 1951

44 „1949-ben Magyarország 4,7 millió dollár értékű árut exportált az Egyesült Államokba, és 1,8 millió dollárnyit hozott be onnan. 1952-ben a két ország közötti kereskedelmi forgalom mélypontra zuhan: 3,1 millió dollár volt a magyar kivitel, 100 ezer dollárnyi a behozatal. (Összehasonlításként az 1938-as adat 318 millió, illetve 6,4 millió dollár volt.)” BORHI, 1995, 191.

was introduced under Soviet direction on 1st April, and since than the passing of letters to and from foreign countries has been interfered with.

32. So far Hungarian women marrying foreigners have usually been allowed to renounce Hungarian nationality and to leave the country though often only after much delay. In May a new law on marriage, the family and guardianship was passed, one effect of which is that a Hungarian national may only conclude a marriage with a foreigner with the consent of the Presidential Council of Hungary.⁴⁵

Conclusion

33. A depressing picture emerges from this review. A Hungary hag-ridden by ever-increasing and probably unco-ordinated Soviet demands – for vast increases of industrial production, of a strange and surely significant urgency; for continued rapid rearmament; for the sovietisation by degrees of every aspect of life regardless of the inclinations of the people. We see the Hungarian nation beginning to be short of food, almost for the first time in peacetime, and oppressed and repressed all the more as discontent grows. We see the standard of living falling slowly but remorselessly towards the Soviet level as norms and hours of work increase. Slave camps appear in increasing numbers on the Hortobágy Plain, filled with people from every class, deported and deprived of liberty and of most of their belongings without legal process or appeal. On the credit side new industries are being created, new schools and universities are being opened. But these are the industries needed by Russia rather than by Hungary. The schools and universities are intended only to create an *intelligentsia* that will be bound hand and foot to the régime, and the remnants of the old *intelligentsia* who are class enemies by definition, know full well that they will be liquidated as and when they can be replaced. No independence of thought is tolerated. The Christian Churches are losing their power to resist, and Lutheran and Calvinist Churches seem even to have lost the will to do so.

34. But the Hungarian people have not yet altogether given in. They are a race of turncoats and time servers, but they are under no illusion about the nature of the foreign domination that oppresses them. We can depend on them to do as little as they can to help it, even though they do little or nothing by way of active resistance.

I have, &c.

R. M. A. Hankey

45 1952. évi IV. törvény, Családjogi törvény. BALOGH, 1986, 433.

Forrás- és irodalomjegyzék

- BALOGH–JAKAB
1978 *A magyar népi demokrácia története 1944–1962.* Szerk. BALOGH Sándor–JAKAB Sándor. Bp., Kossuth Kiadó, 1978.
- BALOGH
1985 *Magyarország a XX. században.* Szerk. BALOGH Sándor. Bp., Kossuth Könyvkiadó, 1985.
- BALOGH
1986 *Nehéz esztendőek krónikája 1949–53. Dokumentumok.* Szerk. BALOGH Sándor. Bp., Gondolat, 1986.
- BORHI
1995 BORHI László: *Szovjet expanzionizmus vagy amerikai imperializmus?* 185–192. In: *Magyarország és a nagyhatalmak a 20. században.* Szerk. ROMSICS Ignác. Bp., Teleki László Alapítvány, 1995.
- BÖLÖNY
1987 BÖLÖNY József: *Magyarország kormányai 1848–1987.* Bp., Akadémiai Kiadó, 1987.
- FIDGER
2004 FIDGER Éva: *Edgar Sanders: A Spy Behind the Iron Curtain.* 281–288. In: *British Hungarian Relations Since 1848.* Szerk. László PÉTER and Martyn RADY. London, School of Slavonic and East European Studies, 2004.
- GERGELY–IZSÁK
2000 GERGELY Jenő–IZSÁK Lajos: *A huszadik század története.* Bp., Pannonica Kiadó, 2000. (Magyar Századok)
- PALLAI–SÁRKÖZI
2008 PALLAI Péter–SÁRKÖZI Mátyás: *Némi demokráciától a népi demokráciáig. A Kommunista hatalomátvétel története Magyarországon a BBC-archívum tükrében (1945–1948).* Bp., Helikon, 2008.
- Red Book
1952 *The Foreign Office List for 1952. The Foreign Office List and Diplomatic and Consular Year Book 1952.* London, Harrison and Sons Ltd., 1952.
- ROMSICS
1999 ROMSICS Ignác: *Magyarország története a XX. században.* Bp., Osiris, 1999.
- SZŐKE
2000 SZŐKE Zoltán: *A Public Record Office. Nagy Britannia nemzeti levéltára.* In: *Levéltári Szemle*, 2000/1, 28.
- SZÖRÉNYI
2009 SZÖRÉNYI Attila: *Adalékok az angol katonai hírszerzés történetéhez Edgar Sanders ügyének tükrében című tanulmányában.* In: *Hadtörténelmi Közlemények*, 122 (2009), 3. sz., 731–745.
- VALUCH
2001 VALUCH Tibor: *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében.* Bp., Osiris, 2001.

Kutatási beszámoló

Szentmártoni Szabó Géza jelentése a *Klebsberg Kuno-ösztöndíj* keretében Nápolyban, 2010. június 22-től július 22-ig végzett kutatásáról

Örömmel jelentem, hogy kutatási tervem fő célkitűzését sikerült megvalósítanom! Nápolyban, a Società Napoletana di Storia Patria könyvtárában, megtaláltam Janus Pannonius *De laudibus Renati Siciliae regis* című, Anjou Renéhez írt panegyricusának 17. század közepi kéziratát.

Janus Pannonius *Renatus-panegyricus*ának csonka szövegét Ábel Jenő fedezte fel a Bibliotheca Vaticanában, egy 15. századi kódexben (Vat. Lat. 2847). Ezt a panegyricust, amelynek a jelentős laphiányok miatt csupán az első fele maradt meg, Ábel 1880-ban kiadta (*Analecta ad historiam renascentium in Hungaria litterarum spectantia*. Ed. Eugen Abel. Bp., 1880, 131–144).

Jómagam 2009 májusában Janus Pannonius ikonográfijának kérdéseit kutatva, egy 1898-ban megjelent francia történeti és régészeti folyóiratnak (*Correspondance Historique et Archéologique*) a világhálóra képileg fölkerült, és a Google betűfelismerő keresőjével megtalált közleménye nyomán bukkantam Janus Pannonius fent említett, Anjou René szicíliai királyt dicsőítő költeményének szemelvényeire. A nápolyi Nemzeti Könyvtár (Biblioteca Nazionale di Napoli) kéziratárában lappangó teljes mű címét és annak néhány részletét, a 19. századi kézirat pontos jelzetével együtt (Ms. X. B. 63) egy magát P betűvel jelölő kutató ismertette, feltevésem szerint Léon-Gabriel Péliissier (1863–1912) francia történész.

2009 nyarán jutottam hozzá e kézirat digitális változatához, amelynek latin szövegét, magyar fordítással és tanulmányokkal együtt 2010 júniusában könyv alakban kiadtam (Szentmártoni Szabó Géza: *Parthenope veszedelme. Újdonságok a Janus Pannonius-filológia köréből*. Cédrus Művészeti Alapítvány–Napkút Kiadó, Bp., 2010. Értekezők – etűdök, 2). A mostani felfedezéshez ez az előzmény vezetett el.

A 2010-es nápolyi kutatóutam során általam megtalált, eddig teljesen ismeretlen, 17. század közepi kézirat lelőhelyére Scipione Volpicella (1810–1883) munkásságának vizsgálata vezetett el. Megállapítottam ugyanis Janus Pannonius *Renatus-panegyricus*ának 2009-ben előkerült 19. századi kéziratáról, amelyet most a nápolyi Nemzeti Könyvtárban tanulmányozhattam, hogy azt a megnevezett olasz tudós ember másolta le, valamikor az 1850-es években. A bizonyossághoz úgy jutottam el, hogy összevetettem Volpicellának egy nápolyi történészhez, Carlo Troyához (1784–1858) írt három levelét az X, B, 63-as jelzetű kolligátumban lévő *Renatus-panegyricus* írásképevel.

Volpicella pályafutását egy Bartolomeo Capasso által írt nekrológból ismertem meg, amelyet egy nápolyi helytörténeti folyóiratban leltem fel (*Scipione Volpicella* –

Commemorazione. Letta nell'Assemblea generale della Società Napoletana di Storia patria la sera dei 21 aprile 1883. = Archivio Storico per le Province Napoletane pubblicato a cura della Società di Storia Patria, Anno VIII. – Fascicolo I. Napoli, 1883, 176-193). Innen derült ki számomra, hogy Volpicella haláláig a nápolyi Società di Storia Patria elnöke volt. A nekrológ ennek a társaságnak a folyóiratában jelent meg. Innen vettem a gondolatot, hogy e ma is létező társaságnál kell folytatnom a kutatást.

Kiderült, hogy a Società székhelye és könyvtára a Castelnouvóban található. A kutatásban tolmácsolással segítő Papp Judit, nápolyi magyar lektor társaságában 2010. július 14-én délután léptünk az épület harmadik emeletén lévő könyvtárba. A készségesen segíteni akaró könyvtáros az asztalra tette a Volpicelláról elnevezett terem és a társaság kéziratának 19. századi kézzel írott katalógusait. A *Manoscritti catalogo* I. kötetét fellapozva, a Renato, illetve az Angio címszót keresve, a 14. lap tetején a következő címre esett a tekintetem: *Angio d' Renato | De laudibus Renati Siciliae Regis | XXI A. 19 p. 141*. Nem akartam hinni a szememnek, a cím megegyezett a Nemzeti Könyvtárban található, Volpicella által másolt kéziratéval!

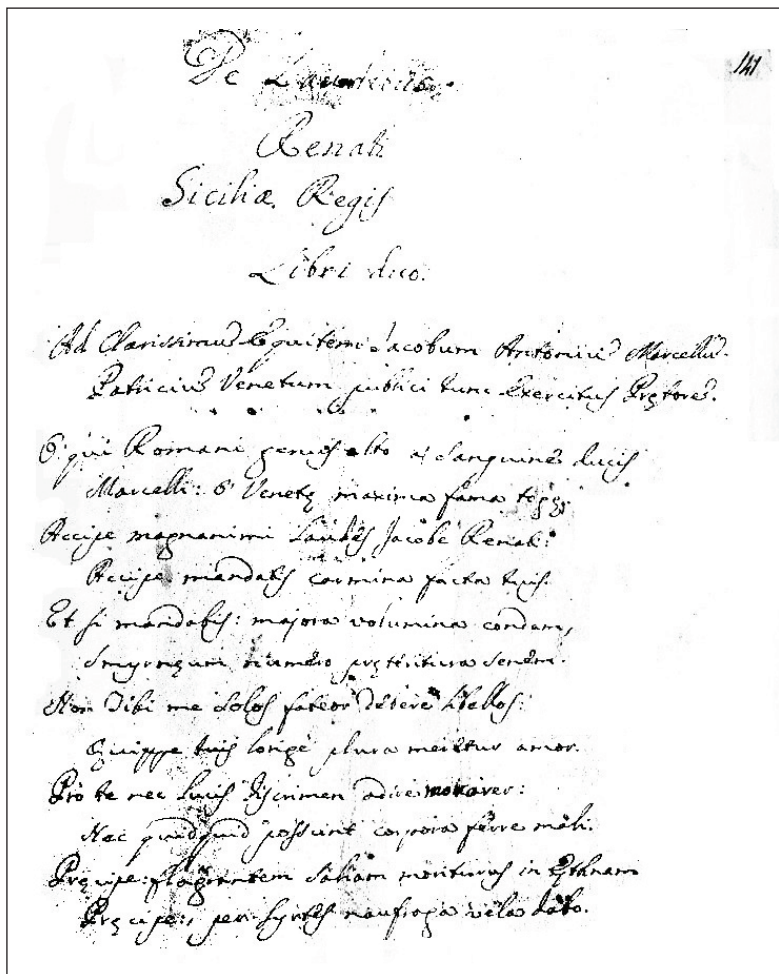
Délután négy órakor egy 8 darabból álló kolligátumot vehettem a kezembe, amelynek 5. szövegeként, a katalógusban megjelölt 141r–166r leveleken (azaz 52 lapon), mint ismeretlen szerző műve, *De laudibus Renati Siciliae regis libri duo* címmel teljes egészében előttem volt Janus Pannonius *Renatus-panegyricusa*. A 166v–168r számú leveleken (azaz 4 lapon), a cím és ugyancsak a szerző neve nélkül, Janus Pannonius Feronia forrását magasztaló elégiáját („Sacri fontis, ave mater Feronia, cuius”) írta le az egykori ismeretlen másoló, mégpedig 17. század közepinek látszó, jól olvasható kézírással. A lapok mérete 292 × 220 mm. A valószínűleg Olaszországban készült papírosban VAS betűkből álló, 45 × 25 mm nagyságú vízjel látható (a betűk szárai kis köröcskében végződnek, az A betű belsejében v alakú az átkötés), amelynek azonosítása, a post quem megállapításához, további kutatást igényel. A hajdani sriptor a latin szövegben gyakran előforduló ae diftongust minden esetben farkas e betűvel írta le, amely csak a 17. század közepéig volt gyakorlatban. A kézirat provenienciája a többségében 18. századi szövegeket tartalmazó kolligátumból nem deríthető ki.

Azonnal nyilvánvaló volt, hogy Scipione Volpicella erről a példányról készítette a Nápolyi Nemzeti Könyvtárban lévő másolatot, valamikor 1850 körül. Volpicella, mint az összevetésből kiderült, csak kevés hibát ejtett a másolás során.

Ez a magyar szempontból fontos kézirat tehát a Società Napoletana di Storia Patria Castel Nuovóban található könyvtárban, az Ms. XXI. A. 19. számú jelzeten található, egy 17–18. századi kéziratokat tartalmazó kolligátumban, amely az alábbi nyolc, különböző kezek által leírt darabból áll: 1. *Un libro di preghiere dell'epoca Angioina*, esistente nella Bibl. di Vienna, traduzione dal Tedesco. 2. *Notizia per un esemplare di Mattio Spinelli*, esistente nella Bibl. di Parigi. 3. *Notizie per la città di Piedimonte, e copia di documenti, decreti e lettere del suo avvocato e procuratore intorno le liti di essa Università, 1755*. 4. *Informatio criminalis contra P. D. Alexandrum Mariam Correggio, religiosum Regalis Monasterii Montisoliveti. De fuga et apostasia 1783*. 5. Anonimo: *De laudibus Renati Siciliae Regis* 6. Anonimo: *Degli antichi Parlamenti del Regno*. 7. *Regoli della Cofraternita del SS. Rosario nella*

chiesa di Santi Giovanni e Paolo, 1752. 8. Appuntazioni tratte dall'opera dell' ab. Vertot sui Cavalieri Ospedalini di S. Giovanni di Gerusalemme.

A *Renatus-panegyricus* most fellelt kézírata, amelyről digitális másolatot készítettem, elsőrendű forrásszövege lesz a készülő kritikai kiadásnak. Nem is lehetne jobb helyen ez a kézirat, mint Anjou René (1409–1480) utolsó nápolyi lakhelyén, a Maschio Angioinóban!

A Lymbus – Magyarástudományi Forrásközlemények megvásárolható
a Balassi Intézetben, a Magyar Országos Levéltárban,
az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetében
és a Nemzetközi Magyarástudományi Társaságnál.

Az eddig megjelent számok elérhetőek
az Elektronikus Periodika Archívum honlapján.
(<http://www.epa.oszk.hu/html/vgi/boritolapuj.phtml?id=01497>)

A nyomdai munkálatokat a Prime Rate Kft. végezte 2012-ben
Tördelés, nyomdai előkészítés: Csörsz Rumen István
Megjelent 31 (B/5) nyomdai ív terjedelemben